

भारतीय अभिलेखविद्या

(INDIAN EPIGRAPHY)

लेखक

डॉ. हरिप्रसाद शं. शास्त्री

अध्यक्ष

सो. जे. अध्ययन-संशोधन विद्यालय

अमदावाद-६

Dr. H. G. Shastri

Director

B. J. Institute

of Learning & Research

Ahmedabad-9

ભારતીય અભિલેખવિદ્યા

(INDIAN EPIGRAPHY)

લેખક

ડૉ. હરિભદ્રાદ ગ. શાસ્ત્રી

અધ્યક્ષ

ભા. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન
અમદાવાદ-૬

Dr. H. G. Shastri

Director

B. J. Institute
of Learning & Research
Ahmedabad-9

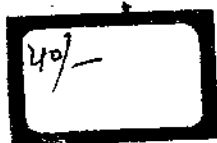
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :
ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ
અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૩
નકલ ૧૦૦૦

કિંમત રૂ. ૫૦/-

"Published by the University Book Production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Literature and Books in Regional Languages at the University level, of the Govt. of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi."

મુદ્રક :
શ્રી ઇન્દુભાઈ શાહ
નેશનલ ટ્રેડર્સ
સિટી મહાલ, લાલ હરવાળા,
અમદાવાદ-૧

વિતરક :
મેસર્સ બાલગોવિંદ બુકસેલર્સ
ગાંધીરાડ,
અમદાવાદ-૧

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ જ્વાહિશી મૂર્તિમંત કરવી હોય તેા યુનિવર્સિટીએ અનેક વિદ્યાશાખાઓ માટે વિપુલ અંધસામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ. આ સામગ્રી અનેક કક્ષાના અને રસના વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તે રીતે નિર્મિત થાય તેા વિદ્યાવ્યાસંગનું ઉત્તમ કાર્ય હાથ ધરી શકાય. યુનિવર્સિટી કેળવણીનું સનાતન ધ્યેય યુવાન પેઢીમાં વિદ્યાવ્યાસંગની વૃત્તિ જન્માવવાનું છે. આ વૃત્તિ યુવાન વિદ્યાર્થીના માનસ-જગતનું એક આજીવન અંગ અને તેવી ઇચ્છા આપણે સૌએ સેવવી જોઈએ.

આ ઇચ્છાને અર લાવવા માટે કેન્દ્રીય સરકારે, રાજ્ય સરકાર દ્વારા હરેક ભારતીય ભાષા માટે આર્થિક સહાય આપવાની હૈયાધારણ આપી ભૌતિક પરિસ્થિતિ સર્જી છે. આવી ભૌતિક સગવડના સંદર્ભમાં ઉત્તમ માનક અંથો ગુજરાતની નવી પેઢીને ચરણે ધરવાનો પડકાર યુનિવર્સિટીઓની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સૌની સમક્ષ પડેલો છે.

ગુજરાત રાજ્ય સરકારે અંધનિર્માણનું આ કામ ત્વરાથી અને અપેક્ષિત ધોરણે થાય તે હેતુસર યુનિવર્સિટી અંધ નિર્માણ ઓર્ડની રચના કરી છે. આ ઓર્ડ પર ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના અધા કુલપતિઓ તેમ જ વિદ્વાનો, સંલગ્ન સરકારી ખાતાઓના નિયામકો વગેરે નિયુક્ત થયા છે અને માનક અંથોની ધારણા પરિણામજનક અને તે માટે વિદ્યાશાખાવાર વિષયવાર અનુભવી વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોનાં મિલન યોજી એમની ભલામણ અનુસાર લેખન માટે પ્રાધ્યાપકોને નોતર્યા છે, અને લખાણ સૂક્ષ્મ તથા ધ્યેયપૂર્ણ અને તે હેતુસર એવા જ વિદ્વાનોને પરામર્શક તરીકે નિમંત્ર્યા છે.

ગુજરાત રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓમાં વિનયન વિદ્યાશાખાના વિદ્યાર્થીઓને સુયોગ્ય ગુજરાતી અંથો મળી રહે તે હેતુથી આ યોજના અન્વયે તૈયાર થયેલા પુસ્તક ‘ભારતીય અભિલેખવિદ્યા’ને પ્રકાશિત કરતાં હું આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે પુસ્તકના લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

તે વિષયના ખાસ જાણકાર છે અને પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું એમણે સ્વીકાર્યું છે. ડૉ. પતુભાઈ ભટ્ટ જેવા વિદાને આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત અને અને વિષયવસ્તુની સર્વગ્રાહી રજૂઆત થાય તે માટે સલાહસૂચનો અને માર્ગદર્શન આપી પરામર્શક તરીકે જે સેવાઓ આપી છે તે અદલ તેમનો હું સાનંદ આભાર માનું છું.

પ્રેસ તથા બોર્ડના સ્ટાફે આ ગ્રંથ આ વિદ્યાના અભ્યાસીઓને જલદી પ્રાપ્ત થાય તે માટે જે જહેમત ઉઠાવી છે તે અદલ સૌનો આભાર માનું છું.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬
૮-૧૦-૧૭૩

ઈશ્વરભાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

પ્રસ્તાવના

અભિલેખ એટલે કોતરેલું લખાણ. પથ્થર પર કોતરેલા લેખ ‘શિલા-લેખ’ કહેવાય છે. લેખ કોતરેલાં તાંબાનાં પતરાંને ‘તામ્રપત્ર’ કહે છે. મંદિરો, મસ્જિદો, વાવો વગેરેમાં ઘણી વાર શિલાલેખ મૂકેલા હોય છે. મંદિરોમાં ઘણી વાર મૂર્તિ પર લખાણ કોતરેલું જોવામાં આવે છે. એને ‘પ્રતિમાલેખ’ કહે છે. કેટલાંક સ્થળોએ શિલાસ્તંભ પર લેખ કોતરેલા હોય છે. ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં, ઠેકઠેકાણે પાળિયા લખા કરેલા હોય છે તે એના પર કંઈ લખાણ કોતર્યું હોય છે. હાલ અનેક જગેરે તથા ખાનગી મકાનોમાં લખાણ કોતરેલી તકતી મૂકવામાં આવે છે. આ અને આવા ખીમ પ્રકારના અભિલેખોમાં કંઈ ને કંઈ યાદગાર હકાકત નોંધાર્થે હોઈ, એ ઇતિહાસતું એક મહત્વતું સાધન બની રહે છે. ઇતિહાસનાં વિવિધ સાધનોમાં અલિખિત સાધનો કરતાં લિખિત સાધનો વધુ ઉપયોગી નીવડે છે તે લિખિત સાધનોમાંય અભિલેખો વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે, કેમકે એમાંનું લખાણ એના મૂળ સ્વરૂપમાં હજારો વર્ષ સુધી ટકા રહે છે.

ભારત ઘણો વિશાળ દેશ છે તે એનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. પરંતુ ભારતીય ઇતિહાસના પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજવંશવર્ણનોએ જ વધારે જળવાતી, પ્રાચીન રાજ્યોના ચરિત્રમાં મુખ્ય આધાર અનુષ્ટુતિનો લેવાતો અને સમકાલીન રાજ્યોનાં ચરિત્ર મુખ્યત્વે નાયકોચિત પ્રસરિત તથા કાવ્યોચિત કલ્પનાની દૃષ્ટિથી લખાતાં. મુસ્લિમ લેખકોની તવારીખમાં રાજકીય દસ્તાવેજોનો ઠીક ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પરંતુ ઇતિહાસ માટે સર્વવિધ સાધનસામગ્રીનું અન્વેષણ ભાગ્યે જ કરવામાં આવતું. આ પ્રકારના અન્વેષણનો આરંભ ભારતમાં ૧૮ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયો. ત્યારે એમાં અભિલેખોમાં નોંધાયેલા વૃત્તાંતોનો ય સમાવેશ થયો.

[પ્રાચીન અભિલેખોમાં ૧૦મી-૧૨મી સદી સુધીના લેખ વાંચી શકાતા, પરંતુ એની પહેલાંના લેખ વાંચવા મુશ્કેલ હતા, કેમકે લિપિના મરોડમાં હંમેશાં પરિવર્તન થયા કરતું. આથી કેટલાક લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા

હોવા છતાં સંસ્કૃતના પંડિતોને પણ એ ઉકેલતાં મુશ્કેલી પડતી. વધુ પ્રાચીન કાલના લેખો તો જાણે કોઈ લુપ્ત કે વિદેશી લિપિમાં ન લખાયા હોય તેવો ભાસ થતો, કેમકે એ કાલનું લિપિસ્વરૂપ એના વર્તમાન સ્વરૂપથી સાવ ભિન્ન હતું. ભારતીય પંડિતો તો એને 'દેવલિપિ' માની હાથ ધોઈ નાખતા, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ખંત અને સૂઝ દ્વારા છેક મોઝકાલ સુધીના લિપિ-મરોડ અંધ ખેસાડયા. આ પુરુપાર્થ દ્વારા ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાનાં મંડાણ થયાં ને પ્રાચીન હસ્તપ્રતો તથા પ્રાચીન અભિલેખો વાંચવામાં લિપિ-મરોડનો અંતરાય દૂર થયો. ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાએ ભારતીય અભિલેખવિદ્યાના વિકાસને વેગ આપ્યો.

ભારતના પુરાતત્ત્વ-સર્વેક્ષણમાં અભિલેખવિદ્યાના વિભાગ ઉમેરાયા. એમાં બ્રાહ્મી અને ખરોશ્હી જેવી પ્રાચીન લિપિઓમાં કોતરેલા અભિલેખોના તેમજ અરબી-ફારસી લિપિઓમાં કોતરેલા અભિલેખોના જાણકાર નિભાવા લાગ્યા. એનાં વિભાગીય વર્તુલોમાં વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓના જાણકારો તો હતા જ. પુરાતત્ત્વ-સર્વેક્ષણ તરફથી ભારતીય અભિલેખો માટે ખાસ સામયિક પણ શરૂ થયું.

શૈલલેખો, શિલાસ્તંભલેખો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો, ચુકાલેખો, પ્રતિમાલેખો વગેરે પ્રકારના અભિલેખોનું અન્વેષણ, વાચન, સંપાદન, ભાષાંતર અને પ્રકાશન થતાં ભારતના ઇતિહાસમાં વિપુલ માહિતી ઉમેરાર્થ ને એ પણ તે તે સમયનાં સમકાલીન સાધનોના આધારે. પ્રતિવર્ષ અનેક અભિલેખ પ્રકાશિત થતા રહે છે, અભિલેખ-સંગ્રહોના કેટલાક ગ્રંથ પણ તૈયાર થતા રહે છે ને અભિલેખોની સૂચિઓ પણ પ્રસિદ્ધ થતી રહે છે. ભારતીય ઇતિહાસના અન્વેષણ, સંશોધન તથા નિરૂપણમાં અભિલેખો માહિતીના સાધન તરીકે ઘણા ઉપકારક નીવડયા છે.

પરંતુ ભારતીય અભિલેખવિદ્યા વિશે ઘણું જૂજ સાહિત્ય લખાયું છે. ૧૮૯૪-૧૯૧૮ દરમિયાન ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યા વિશેના સાહિત્યનાં હિંદી, જર્મન અને અંગ્રેજીમાં પગરણ થયાં. એમાં ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા, ભારતની પ્રાચીન લિપિઓનો ઉદ્ભવ તથા વિકાસ, લિપિ-સ્વરૂપો તથા અક્ષર-મરોડોનાં ક્રમિક રૂપાંતર ઉપરાંત લેખન તથા અભિલેખનની સામગ્રી અને અભિલેખોમાં આપેલી મિતિઓના જુદા જુદા સંવતો જેવી કેટલીક આનુષંગિક આખતોનું ય નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ પછી છેક

૧૯૫૭-૧૯૬૧ દરમ્યાન ભારતીય અભિલેખવિદ્યાના વિષયોના નિરૂપણમાં કેટલોક ઉમેરો થયો.

પરંતુ ભારતીય અભિલેખવિદ્યા વિશેનું પદ્ધતિસરનું પુસ્તક લખાયું છેક ૧૯૬૫ માં. એ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં છે ને આ વિષયનું હજી વધુ વિસ્તૃત નિરૂપણ જરૂરી છે.

અભિલેખવિદ્યાની જાણકારીના અભાવે ઇતિહાસના ઘણા અધ્યાપકો અભિલેખોની મૂળ સામગ્રીના મહત્ત્વના સાધનનો ઘણો ઓછો લાભ લઈ શકે છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ઇતિહાસના અનુ-સ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં અભિલેખવિદ્યાનો અભ્યાસક્રમ ઘડાયો હોય તો પણ જવહલે જ શીખવાય છે ! સંસ્કૃતના અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં અભિલેખવિદ્યાનું વૈકલ્પિક શાસ્ત્ર પસંદ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાનો તથા મહત્ત્વના પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અભિલેખોનો અભ્યાસ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પણ અભિલેખવિદ્યા તથા સિક્કાશાસ્ત્રના વૈકલ્પિક જૂથમાં ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળે છે.

છતાં મારી જાણ મુજબ આ વિષય પર ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પુસ્તક ભાગ્યે જ લખાયું છે. ત્રણેક વર્ષ ઉપર આ લેખકે લખેલી 'ભારતીય અભિલેખવિદ્યા : એક રૂપરેખા' પુસ્તકા બહાર પડી, તેનાથી ગુજરાતીમાં આ વિષયનું અવતરણ થયેલું. પરંતુ એ તો 'પાશોરામાં પહેલી પૂણી' ગણાય. ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને તેમજ અભ્યાસીઓને આ વિગતવાર અંથ વિશેષ ઉપયોગી નીવડે તેવો છે.

પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણમાં ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનાં પગરણ કેવી રીતે થયાં તે નિરૂપાયું છે.

પ્રકરણ ૨-૭ લિપિને લગતાં છે. ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા ૧૯૨૧ પહેલાં લગભગ ઈ. પૂ. ૫૦૦ સુધી દર્શાવી શકાતી, જ્યારે હડપ્પીય સભ્યતાના અવશેષોમાં મળતી અભિલિખિત મુદ્રાઓની શોધ ૫મી એ હવે ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ સુધી દર્શાવી શકાય છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલમાં ભારતમાં બે લિપિ વપરાતી - ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં ખરોષ્ટી અને બ્રાહ્મીના બંધા ભાગમાં બ્રાહ્મી. ખરોષ્ટી લિપિ થોડાં શતકોમાં હુપ્ત થઈ, જ્યારે બ્રાહ્મી લિપિ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી રીતે ક્રમિક પરિવર્તન પામી વર્તમાન ભારતીય લિપિઓ રૂપે અદ્યપર્વત ચાલુ રહી છે. મૌર્યકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાંથી આ વર્તમાન લિપિઓ કેવી રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ છે તે પ્રાચીન લિપિવિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં વિગતે દર્શાવાયું છે; અહીં

માત્ર દેવનાગરી તથા ગુજરાતી લિપિના ક્રમિક વિકાસનાં કોષ્ઠક આપવામાં આવ્યાં છે. ભારતમાં આવી બીજી અનેક લિપિઓ પ્રચલિત છે. દ્રાવિડ કુલની ભાષાઓ માટે પ્રયોજાતી લિપિઓ (તમિળ, તેલુગુ, કાનડી વગેરે) પણ બ્રાહ્મી લિપિનો જ પરિવાર છે.

બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિને માટે ભિન્નભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. હડપ્પીય લિપિની શોધે એની ઉત્પત્તિ ભારતમાં થઈ હોવાના સંભવને સમર્થન આપ્યું છે. પદ્મબદ્ધ લખાણોમાં મોટી સંખ્યાઓ દર્શાવવા માટે શબ્દસંકેતો કે અક્ષર-સંકેતો પ્રયોજાતા, તેનો પણ અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

ભારતીય-મુસ્લિમ અભિલેખવિદ્યા એ ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનું એક મહત્વનું અંગ છે. એમાં સુલેખનકલાની વિવિધ શૈલીઓ વિકસી હતી.

અભિલેખોના વાચનમાં પહેલી જરૂર પડે છે એ લેખોની લિપિઓની જાણકારીની ને એ પછી એ લેખોની ભાષાઓની જાણકારીની. ભારતીય અભિલેખોમાં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત, અરબી-ફારસી, ગુજરાતી-હિંદી-બંગાળી-મરાઠી, તમિળ-તેલુગુ, ક્રેન્ચ-અંગ્રેજી જેવી અનેક વિવિધ ભાષાઓ પ્રયોજાઈ છે (પ્રકરણ ૭).

અભિલેખો કોતરવા માટે જે વિવિધ પદાર્થ વપરાય છે તેમાં શિલા અને ધાતુ સહુથી વધુ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે (પ્રકરણ ૮).

ગ્રંથલેખનની જેમ અભિલેખન માટે પણ પ્રાચીન કાળમાં કેટલીક પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી (પ્રકરણ ૯).

ભારતીય અભિલેખોના વિષયોના દરુબાર મુખ્ય પ્રકાર પડે છે. તેમાં દાનશાસનો, પૂર્તનિર્માણલેખો અને પ્રતિમાલેખો સહુથી વધુ સંખ્યા ધરાવે છે. સિક્કાલેખો પણ રાજકીય ઇતિહાસના અનવપણમાં ધણા ઉપયોગી નીવડે છે (પ્રકરણ ૧૦).

કાલગણના એ ઇતિહાસની કરોડરજજી છે ને સમયનિર્દેશ એ અભિલેખોનું એક મહત્વનું અંગ છે. આથી ભારતીય અભિલેખવિદ્યા માટે ભારતમાં કયા કયા સંવત પ્રચલિત હતા ને તેનાં વર્ષ માસ પક્ષ તિથિ વગેરે કેમ ગણાતાં એની જાણકારી અનિવાર્ય છે. અહીં આ માહિતી પ્રકરણ ૧૧-૧૩ માં આપવામાં આવી છે.

ભારતીય અભિલેખો અનેક ગ્રંથો રોકે તેટલી મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. અહીં નમૂના તરીકે કેટલાક મહત્વના પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત અભિલેખોનો મૂળ પાઠ તથા ગુજરાતી અનુવાદ આપીને ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના સાધન તરીકે એનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણ ૧૪-૧૭). એમાં શિલાલેખો

ઉપરાંત તામ્રપત્ર-લેખોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં અશોક, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષ જેવા સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય રાજાઓના લેખો પણ છે તેમજ ખારવેલ, રુદ્રદામા, ધરસેન બાલાદિત્ય અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રાદેશિક રાજાઓના લેખો પણ છે. આવા થોડાક અભિલેખોના ચોક્કસ નમૂનાઓ પરથી અભિલેખોની ઉપયોગિતાનો નક્કર ખ્યાલ આવશે.

આથી ભારતીય અભિલેખો રાજકીય ઇતિહાસ, રાજ્યતંત્ર, ભૂગોળ કાલગણના, ધર્મ, ભાષા, લિપિ, સાહિત્ય, સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, વારતુકલા, શિલ્પકલા ઇત્યાદિને લગતી માહિતીના સાધન તરીકે ભારતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષણમાં કેવું મહત્ત્વ ધરાવે છે તે હવે સહેજે સ્ફુટ થાય છે (પ્રકરણ ૧૮).

અભિલેખનું અન્વેષણ, વાચન, સંચાલન અને પ્રકાશન કેવી રીતે થાય છે તે એનું સંક્ષેપ્ત કેટલું જરૂરી છે એ આ ગ્રંથના અંતિમ પ્રકરણમાં દર્શાવાયું છે.

પ્રકરણની અંદર આવેલા લિપિને લગતા અલેખો તથા ગ્રંથના અંતે આપેલા અભિલેખોના ફોટોગ્રાફ તે તે વિષય સમજવામાં મદદગાર નીવડશે. અનુક્રમશિકામાંની વિગતો વિષયસૂચિની ગરજ સારે છે. વિશેષ નામોની શબ્દ-સૂચિ ગ્રંથના અંતે આપી છે. શાસ્ત્રીય વિષયોના શિષ્ટ ગ્રંથોમાં આવી સૂચિઓ અનિવાર્ય ગણાય.

ગુજરાતી ભાષામાં ભારતીય અભિલેખવિદ્યા વિશે ગ્રંથ લખાય અને પ્રકાશિત થાય એની જરૂર ઘણાં વર્ષોથી રહી હતી. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ ખેડે આ વિષય પર પુસ્તક તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવાનું યોગ્યું તે માટે હું આ ગ્રંથના લેખક તરીકે તેમજ આ વિષયના અધ્યાપક તરીકે એ ખેડેનો તથા ખાસ કરીને એના અધ્યક્ષ શ્રી ઇશ્વરભાઈ પટેલનો ઘણો આભાર માનું છું. ગ્રંથના સુરેખ મુદ્રણ માટે શ્રી ઇન્દુભાઈ શાહે રાખેલી કાળજની પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઉં છું.

ભારતીય અભિલેખવિદ્યાને લગતો આ ગ્રંથ ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા રાખું છું.

‘સુવાસ’, ૧૯૨, આઝાદ સોસાયટી

અમદાવાદ, ૩૮૦૦૧૫

હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી

વિજ્યાદશમી, વિ. સં. ૨૦૨૯; તા. ૬-૧૦-૧૯૭૩

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રાસ્તાવિક	૧-૧૩
અભિલેખ એટલે શું ?	૧
અભિલેખવિદ્યા	૩
ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનાં પગરણુ	૪
ભારતીય અભિલેખોનાં પ્રકાશન	૮
ભારતીય અભિલેખવિદ્યામાં અપેક્ષિત બાણુકારી	૧૨
૨. ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા અને અભિલેખોની પ્રાચીન લિપિઓ	૧૪-૩૦
ભારતીય અનુશ્રુતિ	૧૪
ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા	૧૫
પ્રાચીન લિપિઓના ઉદ્દેશનો વૃત્તાંત	૨૦
ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ	૨૦
પૂર્વકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ	૨૧
ખરોશ્ઠી લિપિ	૨૩
હરપ્પીય સમ્બતાની લિપિ	૨૫
નામાભિધાન	૨૭
૩. ખરોશ્ઠી લિપિ	૩૧-૩૯
નામ	૩૧
વિસ્તાર અને કાલ	૩૨
લક્ષણો	૩૩
ઉત્પત્તિ	૩૩
વર્ણમાલા	૩૬
અંકચિહ્નો	૩૬

૪. આહી લિપિ

૪૦-૬૩

ઉત્પત્તિ	૪૦
વિદેશી ઉત્પત્તિ	૪૦
દેશી ઉત્પત્તિ	૪૫
વર્ણમાલા	૪૭
અંકગિહો	૪૯
પ્રાચીન શૈલી	૪૯
નવીન શૈલી	૫૦
સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતો	૫૩
સંખ્યાસૂચક અક્ષરસંકેતો	૫૭

૫. આહી લિપિનાં અનુકાલીન રૂપાંતર અને વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓ

૬૪-૯૧

પ્રાચીન આહી લિપિ	૬૪
મૂળાક્ષરો	૬૪
સ્વરમાત્રાઓ	૬૫
સંયુક્તાક્ષરો	૬૬
અન્ય ચિહ્નો	૬૬
પ્રાદેશિક આહી લિપિઓ	૬૭
લગભગ ઈ. સ. ૫૦ થી ઈ. સ. ૪૦૦ નું લિપિસ્વરૂપ	૬૮
આઘ-પ્રાદેશિક લિપિઓ	૬૯
વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓ	૭૨
નાગરી લિપિ	૭૩
ગુજરાતી લિપિ	૭૮
મોડી લિપિ	૮૨
શરદા લિપિ	૮૩
ટાકરી લિપિ	૮૩
ગુરુમુખી લિપિ	૮૪
કેથી લિપિ	૮૫
બંગાળી લિપિ	૮૫

મૈથિલી લિપિ	૮૬
ઉડિયા લિપિ	૮૬
તેલુગુ લિપિ	૮૬
કાનડી લિપિ	૮૭
ગ્રંથ લિપિ	૮૭
મલયાળમ લિપિ	૮૭
તુલુ લિપિ	૮૭
તમિળ લિપિ	૮૮

૬. ભારતીય-મુસ્લિમ લિપિઓ અને મુલેખન-શૈલીઓ ૯૨-૯૭

અરબી લિપિ	૯૨
ફારસી લિપિ	૯૨
ઉર્દૂ લિપિ	૯૩
કૂશી શૈલી	૯૩
નસ્ખ શૈલી	૯૪
યુદ્ધ શૈલી	૯૪
તાલીક શૈલી	૯૪
નસ્તાલીક શૈલી	૯૪
તુઆ શૈલી	૯૪

૭. અભિલેખોની ભાષાઓ ૯૮-૧૦૭

પ્રાકૃત ભાષા	૯૮
સંસ્કૃત ભાષા	૯૯
તમિળ ભાષા	૧૦૦
કાનડી ભાષા	૧૦૧
તેલુગુ ભાષા	૧૦૧
મલયાળમ ભાષા	૧૦૧
તુલુ ભાષા	૧૦૨
મરાઠી ભાષા	૧૦૨
હિંદી ભાષા	૧૦૨
ગુજરાતી ભાષા	૧૦૩

કાશ્મીરી ભાષા	૧૦૪
ઑરિયા ભાષા	૧૦૪
બંગાળી ભાષા	૧૦૪
મથિલી ભાષા	૧૦૪
આસામી ભાષા	૧૦૫
અરબી ભાષા	૧૦૫
ફારસી ભાષા	૧૦૫
યુરોપીય ભાષાઓ	૧૦૫
એશિયાર્થ ભાષાઓ	૧૦૫

૮. અભિલેખનની સામગ્રી ૧૦૮-૧૨૪

લેખનસામગ્રી	૧૦૮
અભિલેખન-સામગ્રી	૧૧૩
શિલા	૧૧૩
માટી	૧૧૬
કેટલાક ઇતર પદાર્થો	૧૧૬
ધાતુ	૧૧૭
તામ્રપત્ર	૧૧૮

૯. અભિલેખનની પદ્ધતિ ૧૨૫-૧૩૬

લેખક	૧૨૫
લહિયો	૧૨૭
સલાટ અને કંસારો	૧૨૭
લેખન-પદ્ધતિ	૧૨૮
અભિલેખન-પદ્ધતિ	૧૨૯
મંગલશબ્દો અને મંગલચિહ્નો	૧૩૦
સુશોભન	૧૩૨
સંક્ષિપ્ત રૂપો	૧૩૨
સુધારાવધારા	૧૩૩
પત્રાંક	૧૩૩
મુદ્રાંક	૧૩૪

૧૦. અભિલેખોના વિષય

૧૩૭-૧૫૩

પ્રાચીન પ્રકારો	૧૩૭
મુખ્ય વિષયો	૧૩૮
વાણિજ્યિક મુદ્રાઓ	૧૩૮
મંત્રતંત્રને લગતા અભિલેખો	૧૩૮
ધાર્મિક અતુશાસનો	૧૩૯
રાજશાસનો	૧૩૯
સ્મારક અભિલેખો	૧૩૯
દાનશાસનો	૧૪૦
પૂર્તનિર્માણ લેખો	૧૪૭
પ્રતિમાલેખો	૧૪૮
પ્રશસ્તિઓ	૧૪૯
સિક્કાલેખો	૧૪૯
મુદ્રાંકલેખો	૧૫૦
અભિલિખિત ગ્રંથો તથા સુભાષિતો	૧૫૦

૧૧. સમયનિર્દેશની જુદીજુદી પદ્ધતિઓ

૧૫૪-૧૬૬

રાજ્યકાલનાં વર્ષ	૧૫૪
સર્ગાંગ સંવતનાં વર્ષ	૧૫૬
ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ	૧૫૮
સંવત્સર-ચક્ર	૧૫૮
ઋતુઓ	૧૫૯
માસ	૧૫૯
પક્ષ	૧૬૧
તિથિ	૧૬૧
વાર	૧૬૨
નક્ષત્ર	૧૬૩
યોગ	૧૬૩
કરણ	૧૬૩

૧૨. અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલા સંવત

૧૬૭-૧૯૧

વિક્રમ સંવત	૧૬૮
શક સંવત	૧૭૩
કલચુરિ સંવત કે ચેદિ સંવત	૧૭૭
ગુપ્ત સંવત અને વલ્હી સંવત	૧૭૯
બાહરપત્ય સંવત્સરચક્ર-૬૦ વર્ષનું	૧૮૨
-૧૨ વર્ષનું	૧૮૩
પ્રહરિવૃત્તિ સંવત્સરચક્ર	૧૮૫
કલિયુગ સંવત	૧૮૫
સુદ્ધનિર્વાણ સંવત	૧૮૬
વીરનિર્વાણ સંવત	૧૮૬
આગુપ્તાયિક સંવત	૧૮૭

૧૩. અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલા સંવત (ચાલુ)

૧૯૨-૨૨૧

ગંગ કે ગંગિય સંવત	૧૯૨
અંશુવર્મનો સંવત	૧૯૩
હર્ષ સંવત	૧૯૩
કોહ્લમ સંવત	૧૯૫
ભૌમ-કર સંવત	૧૯૬
નેવારી સંવત	૧૯૭
ચાલુક્ય-વિક્રમ સંવત	૧૯૭
સિંહ સંવત	૧૯૮
લક્ષ્મણ્યેન સંવત	૨૦૦
વીર બલ્લાલ સંવત	૨૦૧
બલાલી સન અને પરગણાતી સન	૨૦૧
હિજરી સન	૨૦૧
ભાટિક સંવત	૨૦૩
શાહુર કે સૂર સન	૨૦૩
કસલી સન	૨૦૪
વિલાયતી સન	૨૦૫

अमली सन	२०५
अंगाणी सन	२०५
त्रिपुरा सन	२०६
भगी सन	२०६
भल्ल सन	२०६
भवलुदी सन	२०७
जरथोस्ती सन	२०७
पुदुवैधु संवत	२०८
दूयगिहार संवत	२०९
धलाडी सन	२०९
राज्यालिपिक संवत	२१०
धिसवी सन	२१०
राष्ट्रीय पंचांग	२१२
संवतानां आरंभवर्ष	२१३
१४. महारवना प्राकृत अलिखेअ	२२२-२५४
अशोकनो शैललेख नं. २	२२२
अशोकनो शैललेख नं. १२	२२६
अशोकनो शैललेख नं. १३	२२९
अशोकनो स्तंभलेख नं. २	२३५
लागलद्रना समथनो असनगर गरुड स्तंभलेख	२३७
आरवेवनो हाथीगुंफा गुंफालेख	२४०
हुविष्कनो मथुरा शिलालेख	२४७
गौतमीपुत्र शातकर्णिनो नासिक गुंफालेख, वर्ष १८	२४९
१५. केरलाक प्राचीन संस्कृत अलिखेअ	२५५-२९३
रुद्रामा १ लानो नूनागढ शैललेख	२५५
समुद्रगुप्तनो अलाहाबाद शिलास्तंभलेख	२६४
अंद्रगुप्त २ ननो मथुरा स्तंभलेख	२७२
स्कंदगुप्तनो नूनागढ शैललेख	२७४
लानुगुप्तना समथनो अरण्य शिलास्तंभलेख	२८६
कुमारगुप्त २ ननो के उ ननो खितरी मुद्रालेख	२८८

૧૬. કેટલાંક મહત્વનાં જ્ઞાનશાસન	૨૯૪-૩૨૦
હર્ષનું ખાંસખેડા તામ્રપત્ર	૨૪૯
ધરસેન ૨ જાતું વળા તામ્રપત્ર	૩૦૦
જ્યલટ ૪ થાતું કાવી તામ્રપત્ર ૭	૩૧૦
૧૭. સોલંકી રાજ્યના બે શિલાલેખ	૩૨૧-૩૪૯
ચૌલુક્ય જ્યસિંહદેવના સમયનો દાહોદ શિલાલેખ ૭	૩૨૧
તેજપાલનો આબુ-દેલવાડા શિલાલેખ	૩૨૬
૧૮. અભિલેખોનું ઐતિહાસિક મહત્વ	૩૫૦-૩૮૦
રાજકીય ઇતિહાસ	૩૫૦
રાજ્યતંત્ર	૩૫૨
ભૌગોલિક ઉલ્લેખો	૩૫૪
કાલગણના અને સમયાંકન	૩૫૪
ધર્મ	૩૫૪
ભાષા અને લિપિ	૩૫૯
સાહિત્ય	૩૬૨
સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ	૩૬૪
વાસ્તુકલા અને શિલ્પકલા	૩૬૫
બૃહદ્ ભારત	૩૬૬
જિલ્લો અને મર્યાદાઓ	૩૭૦
અર્થઘટન અને સંશોધન	૩૭૬
૧૯. સંપાદન અને સંરક્ષણ	૩૮૧-૩૮૯
અન્વેષણ	૩૮૧
વાચન	૩૮૨
સંપાદન	૩૮૨
પ્રકાશન	૩૮૫
અભિલેખ-સંગ્રહો	૩૮૫
અભિલેખ-સૂચિઓ	૩૮૬
સંરક્ષણ	૩૮૬

चित्रसूचि

		५४४
आकृति	१. अरोणी लिपि	३७
आकृति	२. आली लिपि	४८
आकृति	३. अंकमिहोनां इपांतर	५२
आकृति	४. आलीमांथी नागरी	७४
आकृति	५. स्वरमात्राओंनां इपांतर	७५
आकृति	६. नागरी अक्षरोमां वैकल्पिक रूप	७६
आकृति	७. नैन लिपिना विवक्ष्य अक्षर	७८
आकृति	८. गुजराती अक्षरोनुं धउतर	८०
आकृति	९. सांहीतो सिक्को	११७
आकृति	१०. ताम्रपट्टिका	११८
आकृति	११. वल्लोनुं ताम्रशासन	११९
आकृति	१२. वल्लोनी राजमुद्रा	१२१
आलेख	१-४. संवतोनां आरंभवर्ष	२१४-२१५

(अथना अंते)

- पट्ट १. मुद्राओं तथा मुद्रिकाओं
 पट्ट २. अशोकनो गिरनार शैललेख
 पट्ट ३. शिला-समुद्रगक, देवनी मोरी
 पट्ट ४. वल्लोनीना दानशासननुं लपाण्य
 पट्ट ५ अ. कुशी शैलीनो नमूतो
 पट्ट ५ अ. नरथ शैलीनो नमूतो
 पट्ट ६ अ. नस्तालीक शैलीनो नमूतो
 पट्ट ६ अ. तुआ शैलीनो नमूतो

सं द र्भ सू चि

(अ) अलिदेभसंअहो अने अलिदेभे।

- Barua, B. M. (Ed.) Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri and Khandagiri Caves, Calcutta, 1929
- Cunningham, A. (Ed.) Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I: Inscriptions of Asoka, Calcutta, 1877
- Diskalkar D. B. (Ed.) Inscriptions of Kathiawad, pub. in New Indian Antiquary, Vols. 1-III, Bombay, 1934-1941
- Fleet, J. F. (Ed.) Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III: Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors, Calcutta, 1888
- Gadre, A. S. (Ed.) Important Inscriptions from the Baroda State, Baroda, 1943
- Hultzsch, E. (Ed.) Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I: Inscriptions of Asoka (rev. ed.), London, 1925
-South Indian Inscriptions, Vols. I-III, Madras, 1887-1921

- Krishnamacharlu, C. R. Bombay-Karnataka Inscriptions, Madras, 1940
- Mirashi, V. V. (Ed.) Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. IV : Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era, Parts I-II, Ootacamund, 1955
- Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. V : Vakataka Inscriptions, Delhi, 1972
- Peteroon, P. (Ed.) A Collection of Prakrit and Sanskrit Inscriptions, Bhavanagar, 1905
- Rice, Lewis (Ed.) Mysore Inscriptions, Mysore, 1879
- Sastri, H. Krishna (Ed.) South Indian Inscriptions, Vols. I-II, Madras, 1924-26
- Sewell, Robert & Aiyangar S. K. (Ed.) Historical Inscriptions of Southern India, Madras, 1932
- Sircar D. C. (Ed.) Select Inscriptions Bearing on Indian History and Civilization, Vol. I, Calcutta, 1942
- Sten Konow (Ed.) Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. II, Part I : Kharoshthi Inscriptions, Calcutta, 1929
- उपाध्याय, वासुदेव (सं.) प्राचीन भारतीय अभिलेखांका अध्ययन, दिल्ली, १९६१
- पांडेय, रा. व. (सं.) अशोकक अभिलेख, वाराणसी, सं. २०२२
- आचार्य, गि. व. (सं.) गुजरातना ऐतिहासिक लेखो, भाग १-३, मुंबई, १९३३-१९४२

ओजा, व. गौ. (सं.)	लावनगर प्राचीनशोधसंग्रह, लावनगर, १८८७
मुनि, जयंत विजयश (सं.)	आयू, भाग २ : अर्धुद्वाचीननैलेभसदोह, उज्जन, सं. १९९४
	आयू, भाग ५ : अर्धुद्वायलप्रदक्षिणानै- लेभसदोह, लावनगर, सं. २००५
मुनि, जिनविजयश (सं.)	प्राचीननैलेभसंग्रह, भाग १-२, लावनगर, १९१७-२१
मुनि, पुण्यविजयश (सं.)	‘पुण्यश्लोक महाभात्य वरतुपालना अग्रसिद्ध शिला- लेभो तथा प्रशरितलेभो,’ महावीर नै विद्यालय सुवर्णन्यती अंक, मुंअर्ध, १९६८
मुनि, विद्याविजयश (सं.)	प्राचीनलेभसंग्रह, भाग १, लावनगर, १९२९
शास्त्री, हरिप्रसाद गं. (सं.)	‘अडालजनी वावना शिलालेभ,’ शुद्धिप्रकाश, पु. १०४, अमदावाद, १९५७

(अ) प्राचीनलिपिविद्या

Bühler, G.	Indian Paleography, Bombay, 1904
Dani	Indian Paleography, London, 1963
Pandey, R. B.	Indian Paleography, Vol. I, Varanasi, 1957
Rao, S. R.	Illustrated Weekly of India, Bombay, December 12, 1971
Upasak	History and Paleography of the Mauryan Brahmi Script, Patna, 1960
ओजा, गौ. ही.	भारतीय प्राचीनलिपिमाला, तीसरा संस्करण, दिल्ली, १९५९

ओझा, गो. ही. और
मिश्र, के. दे.

देसाई, ज़ि. अ.

परीषद्, प्र. वि.

नागरी अक्षर और अक्षर, प्रयाग, शं. १८८१

‘धरदाभी सुलेखनकला’ कुमार, अंक ५७३,
अमदावाद, १९७१

गुजरातमां आखीथी नागरी सुधीना लिपिविकास
(अप्रसिद्ध महानिबंध), अमदावाद, १९६६

(घ) अलिखितविद्या

Sircar, D. C.
शास्त्री, हरिप्रसाद जं.

Indian Epigraphy, Delhi, 1965
भारतीय अलिखितविद्या : अंक ३५रेषा,
अमदावाद, १९७०

(ङ) अलिखित-सूत्रिया

Bhandarkar, D. R.

List of Inscriptions of Northern
India (published in Epigraphia
Indica, Vols. XIX-XXIII),
Delhi, 1927-1936

Kielhorn, F.

List of Inscriptions of Northern
India (published in Epigraphia
Indica, Vol. V), Calcutta, 1898-
1899

List of Inscriptions of Southern
India (published in Epigraphia
Indica, Vol. VII), Calcutta,
1902-1903

Luders, H.	List of Brahmi Inscriptions (published in Epigraphia Indica, Vol. X), Calcutta, 1912
Rangacharya	Inscriptions of the Madras Presidency, Vols. I-III, Madras, 1919
આચાર્ય, ન. આ.	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ, ખંડ ૩ : પ્રતિમાલેખો (ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી), અમદાવાદ, ૧૯૬૬
ત્રિવેદી, ઇ. વિ.	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ, ખંડ ૪ : શિલાલેખો (ઈ.સ. ૧૩૦૧-૧૭૬૦) અને ખંડ ૫ : પ્રતિમાલેખો (ઈ. સ. ૧૩૦૧-૧૭૦૦), અમદાવાદ, ૧૯૬૯
દેસાઈ, ઝિ. અ.	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ, ખંડ ૬ : અરબી- ફારસી શિલાલેખો, અમદાવાદ, ૧૯૭૨
પરીખ, પ્ર. ચિ.	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ, ખંડ ૨ : અભિ- લેખો (ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી), અમદાવાદ, ૧૯૬૨

(૭) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ

—	Archaeology in India, Delhi, 1950
Barnet	Antiquities of India, London, 1964
—	Bombay Gazetteer, Vol. I, Pt. 1, Bombay, 1896
—	Bombay Gazetteer, Vol. VIII, Bombay, 1884

- Heras Studies in Proto-Indo-Mediterranean Culture
- Kane, P. V. History of Dharmasastra, Vol II, Poona, 1941
- Majumdar, A. K. Chaulukyias of Gujarat, Bombay, 1956
- Majumdar, R. C. (Ed). The Age of Imperial Unity, Bombay, 1953
 —The Clasical Age, Bombay, 1954
- Mehta, R. N. "Sudarsana Lake," J. O. I., Vol. XVIII, Baroda, 1968
- Mehta, R. N. & Chowdhary, S. N. Excavation at Devnimori, Baroda, 1966
- Mirashi, V. V. Studies in Indology, Vol. II, Nagpur, 1960
- Pargiter Ancient Indian Historical Tradition, London, 1922
- Pillai, L. D. S. Indian Chronology, Madras, 1911
- Sachau Alberuni's India, London, 1914
- Shah, U. P. Akota Bronzes, Bombay, 1959
- Stein, M. A. Introduction, Kalhana's Rajatarangini, Delhi, 1961
- Thaker B. K. The Chronological Systems of Gujarat (Unpublished Thesis), Ahmedabad, 1968

Tod, James

Travels in Western India, London,
1839

મુનિ, કલ્યાણવિજયજી

વીર નિર્વાણ સંવત્ ઓર જૈન કાલગણના,
જાલોર, સં. ૧૯૮૭

નેટ, રત્નમણિરાવ બી.

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામયુગ,
ખંડ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૬૮

દીક્ષીત. શં. ભા.

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર (ગુજ. અનુ.), ખંડ ૧,
અમદાવાદ, ૧૯૭૨

નાયક, ર. ઓ.

ગુજરાતી પર અરબી-ફારસીની અસર, ભાગ ૧,
અમદાવાદ, ૧૯૬૫

પરીખ, ર. ઓ. અને શાસ્ત્રી
હ. ગં. (સં.)

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ,
ગ્રંથ ૨ : મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ, અમદાવાદ,
૧૯૭૨

ભાંડારકર, દે. રા.

અશોકચરિત (ગુજ. અનુ.), અમદાવાદ, ૧૯૨૭

મુનિ, જયંતવિજયજી

આપ્પુ, ભાગ ૧, ભાવનગર, ૧૯૩૪

મુનિ, જિનવિજયજી

“પુરાતત્ત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ,” આર્ય-
વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા, અમદાવાદ, ૧૯૨૨

મુનિ, પુણ્યવિજયજી

“ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા,”
જૈનચિત્રકલપદ્મ, અમદાવાદ, ૧૯૩૬

વૈદ્ય, આપાલાલ ગ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ, અમદાવાદ, ૧૯૫૩

શાસ્ત્રી, દુ. કે.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, શોધિત-
વર્ધિત આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૧૯૫૩

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (ચોથી આવૃત્તિ),
અમદાવાદ, ૧૯૨૬

શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગોવાલકર	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ૧૯૬૪
—	—'નેશનલ ડેવેલપર્સ', અમદાવાદ, પૃ. ૧૭, અમદાવાદ, ૧૯૫૭
—	—'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભાગ ૧-૨. અમદાવાદ, ૧૯૫૫
સડેસરા બો. ૪૮.	—૯૩૫૫ ને મોહંબેદડો, અમદાવાદ, ૧૯૫૨
—	મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમાંના તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો, અમદાવાદ, ૧૯૫૭

(૭) સંસ્કૃત ગ્રંથો

મણિનિ	અષ્ટાધ્યાયી, દિલ્હી, ૧૯૬૨
—	મગધદર્શીતા, મુંબઈ, ૧૯૩૬
—	મનુસ્મૃતિ, વાશાણ્ણી, ૧૯૭૦
—	મહાભારત, યાન્તિપર્વ, પૂના, ૧૯૬૧
—	લલિતવિસ્તર, દરભંગા, ૧૯૫૮
—	લેખવદ્ધતિ, વડોદરા, ૧૯૨૫
કરાહમિહિર	દ્રહત્સંહિતા, ભા. ૧-૨. કાશી, ૧૯૬૫
વિલયચન્દ્રમુરિ	કાવ્યશિક્ષા, અમદાવાદ, ૧૯૬૪

संक्षेपसूचि

B. G.	Bombay Gazetteer
C. I. I.	Corpus Inscriptionum Indicarum
E. I.	Epigraphia Indica
IA	Indian Antiquary
Ibid.	Ibidem (अत्रैव)
IE	Indian Epigraphy
IP	Indian Paleography
J. G. R. S.	Journal of Gujarat Research Society
J. O. I.	Journal of the Oriental Institute
J. R. A. S.	Journal of the Royal Asiatic Society
op. cit.	Opere citato (उपर्युक्त)
S. I.	Select Inscriptions by D. C. Sircar
Sel. Ins.	Select Inscriptions by D. C. Sircar
शा. भा. अ. अ.	प्राचीन भारतीय अभिलेखोंका उध्ययन (ले. दासुदेव उपाध्याय)
शासत्रलि	भारतीय प्राचीन लिपिमाला (ले. गे. ही. ओझा)
गु. ऐ. ले.	गुजरातना ऐतिहासिक क्षेत्रो (सं. गि. व. व्यापार्य)
डा. गु. सभा	डायर्स गुजराती सभा
गु प्र.	गुडिप्रकाश
मै. गु.	मैत्रकहावीन गुजरात (ले. व. गं. शास्त्री)

ભારતીય અભિલેખવિદ્યા

અભિલેખ એટલે શું ?

અભિલેખ એટલે કોઈ પદાર્થ પર કોતરેલું લખાણ. આવાં લખાણ સામાન્ય રીતે શિલા પર કોતરેલાં હોય છે, તેથી એને 'શિલાલેખ' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાંક લખાણ તામ્રપત્રો અને ધાતુપ્રતિમાઓ જેવા ખીન્ન પદાર્થો પર કોતરેલાં હોય છે, તેને 'શિલાલેખ' કહેવાય નહિ. કોતરેલા લેખ માટે ગુજરાતીમાં પહેલાં 'ઉત્કાણ' લેખ' શબ્દ પ્રયોજતા, પરંતુ હવે હિંદીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં 'અભિલેખ' એવો પારિભાષિક શબ્દ પ્રચલિત થયો છે. આ શબ્દ સર્વ પ્રકારના પદાર્થો પર કોતરેલાં લખાણોને લાગુ પડે છે.

શિલાલેખ એ અભિલેખોનો એક ધણો પ્રચલિત પ્રકાર છે. શિલાલેખ એટલે શિલા (પથ્થર) પર કોતરેલું લખાણ. ભારતમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં ઘણા અભિલેખ શિલા પર કોતરેલા હોય છે. મંદિરો, મસ્જિદો, વાવો વગેરે ઇમારતોમાં પથ્થરની તકતી પર કોતરેલા લેખ જેવા મળે છે. હાલ પણ વિદ્યાલયો, ગ્રંથાલયો, મુગ્ધાલયો, સ્મારકો વગેરે સાર્વજનિક ઇમારતોમાં લખાણ કોતરેલી 'તકતી' ચૂકવામાં આવે છે. અગાઉ ક્યારેક પર્વતની મોટી મોટી શિલા જેને ખડક કે શૈલ કહેવામાં આવે છે, તેના પર લેખ કોતરાતા. એને 'ખડક લેખ' કે 'શૈલલેખ' કહે છે. હુંગરમાં કોચેલી ગુફાની દીવાલ પર કોતરેલા લેખને 'ગુફા-લેખ' કહે છે. પથ્થરના સ્તંભ પર કોતરેલા લેખને 'શિલાસ્તંભ લેખ' કહેવામાં આવે છે. પથ્થરની ઊભી લાટ પર કોઈના મરણને લગતો લેખ કોતર્યો હોય છે તેને 'પાળિયો' કહે છે. આ બધા અભિલેખ શિલાલેખના પ્રકાર છે.

કેટલીક વાર માટીના પદાર્થો પર, તે થોડા બીના હોય ત્યારે, લેખ કોતરવામાં આવે છે તે સુકાયા પછી તેને ઘણી વાર પકવવામાં આવે છે. ઇંટો

પર કોતરેલા લેખને ‘ ઇષ્ટિકાલેખ ’ કહે છે. માટીના વાસણ પર કોતરેલા લખાણને ‘ મૃતપાત્ર લેખ ’ કે ‘ મૃદ્ભાષણ લેખ ’ કહે છે.

લાકડું, શંખ, છીપ, હાથીદાંત વગેરે ઇતર પદાર્થ પર કોતરેલા લખાણને તે તે પદાર્થના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

ભૂમિદાનને લગતાં રાજશાસન તાંબાનાં પતરાં પર કોતરવામાં આવતાં. આ પ્રકારના અભિલેખ ‘ તામ્રપત્ર ’ તરીકે ઓળખાય છે. કચારેક સોનાનાં કે ચાંદીનાં પતરાં પર ધાર્મિક લખાણ કોતરાતું. એને અનુક્રમે ‘ સુવર્ણપત્ર ’ કે ‘ રજતપત્ર ’ કહે છે. લોખંડના સ્તંભ પર કોતરેલા લેખને ‘ લોહ-સ્તંભ લેખ ’ કહે છે. ઓન્નરો, હથિયારો, વાસણો વગેરે પદાર્થો પર પણ કચારેક લખાણ કોતરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને તે તે પદાર્થના દાતા કે માલિકના નામને લગતું.

પાપાણ કે ધાતુની પ્રતિમાની બેસણી કે પીઠ પર કોતરેલા લખાણને ‘ પ્રતિમા લેખ ’ કહેવામાં આવે છે. કોઈ વાર પાપાણ કે ધાતુના દાખલામાં કે પેટીમાં કોઈ વિદેહ વ્યક્તિના દેહાવશેષ (ધાતુ) રાખ્યા હોય છે તે એના પર એને લગતું લખાણ કોતર્યું હોય છે. દાખલા પરના લખાણને ‘ સમુદ્ગક લેખ ’ અને પેટી પરના લખાણને ‘ મંજૂપા લેખ ’ કહે છે.

આમ પદાર્થના દ્રવ્ય તથા આકાર પ્રમાણે અભિલેખો જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે.

સિક્કાઓ તથા મુદ્રાંકો પર જે લખાણ જોવામાં આવે છે તે ખરી રીતે ‘ કોતરેલાં ’ હોતાં નથી, પરંતુ ખીખાની છાપ લગાવીને ઉપસાવેલાં હોય છે. અલખત એ ખીખામાં એ લખાણના અક્ષર ઊલટા મરોડમાં કોતરેલા હોય છે. મુદ્રાંક માટીનાં, સેલખડીનાં, હાથીદાંતનાં કે ધાતુનાં હોય છે; સિક્કા ચાંદી, તાંબુ, સોનું, સીસું વગેરે ધાતુઓના હોય છે. છતાં સિક્કાઓ તથા મુદ્રાંકો પર અંકિત કરેલાં લખાણોને પણ અભિલેખ ગણવામાં આવે છે.^૧

કેટલીક વાર, ખાસ કરીને અરબી, ફારસી અભિલેખોમાં અક્ષરોને કોતરવાને બદલે એની આસપાસના ભાગને કોતરી કાઢીને અક્ષરોને ઉપસાવેલા રાખવામાં આવે છે. છતાં આ લેખને પણ અભિલેખ ગણવામાં આવે છે.^૨

ગુફાઓની દીવાલ પર ચીતરેલા લખાણને તથા લાકડાની પટ્ટી પર શાહીથી લખેલા લખાણને પણ, કોતરેલાં ન હોવા છતાં, અભિલેખ ગણવામાં આવે છે.^૩

અભિલેખવિદ્યા

અભિલેખનો ઉદ્દેશ અમુક વ્યક્તિ કે વૃત્તાંતને લગતી હકીકત ટકાઉ પદાર્થ પર કોતરીને એની કાયમી નોંધ રાખવાનો હોય છે. આથી એ લખાણ તે તે વ્યક્તિ કે વૃત્તાંતના ઇતિહાસ માટે મહત્ત્વનું સમકાલીન સાધન બની રહે છે. એમાં તે તે કાલની વ્યક્તિ કે ઘટનાનું નિરૂપણ તે તે કાલના લેખકે કરેલું હોઈ તેમાંની ઘણી હકીકત અદ્વેય હોય છે. અલબત્ત, એ નિરૂપણ કાવ્યમય કે પ્રશસ્ત્યાત્મક હોય તો તેમાં કલ્પના તથા અતિશયોક્તિ હોય છે. છતાં અનુકાલીન અનુક્રુતિઓની સરખામણીએ એ સમકાલીન લખાણો તરીકે વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આથી કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશના ઇતિહાસ માટે એને લગતા તમામ ઉપલબ્ધ અભિલેખોનો ઉપયોગ કરવો ઘણો આવશ્યક, લગભગ અનિવાર્ય, છે. આથી અભિલેખોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની વિદ્યા ખીલી છે. એને ‘અભિલેખવિદ્યા’ (epigraphy) કહે છે.

અભિલેખ તે તે સમયની પ્રચલિત લિપિમાં કોતરેલા હોઈ તેમ જ લિપિમાં સમય જતાં પરિવર્તન થતું રહેતું હોઈ, પ્રાચીન અભિલેખો વાંચવા માટે તે તે સમયના લિપિમરોડથી માહિતગાર થવું પડે છે. લેખ જેમ વધારે પ્રાચીન, તેમ તેની લિપિ વધારે વિલક્ષણ લાગે છે. અતિપ્રાચીન લિપિનો મરોડ એના અર્વાચીન મરોડ કરતાં એટલો અધો બદલાઈ ગયો હોય છે કે એ જાણે કોઈ છેક અબ્જણી લિપિ ન હોય એવો ભાસ થાય છે. એ લિપિના કૃમિક વિકાસના પરિચય વિના એ અતિ પ્રાચીન લિપિમરોડ અવાચ્ય બની રહે છે. ક્યારેક કોઈ લખાણ જે લિપિઓમાં કોતરાયું હોય તે એમાંની એક લિપિ જ્ઞાત હોય તો એ જ્ઞાત લિપિ પરથી બીજી અજ્ઞાત લિપિ ઉકેલી શકાય છે. પ્રાચીન લિપિનાં ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ હોય તો એ પરથી એનાં પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ ઓગળી શકાય છે. આથી પ્રાચીન અભિલેખો વાંચવા માટે સહુ પહેલાં તેની પ્રાચીન લિપિનો તથા તેના તે તે કાલના મરોડોનો પરિચય હોવો અનિવાર્ય છે. પ્રાચીન લિપિઓના અભ્યાસની ય વિદ્યા ખીલી છે. એને ‘પ્રાચીન-લિપિવિદ્યા’ (paleography) કહે છે. તે તે દેશ કે પ્રદેશની તે તે કાલની લિપિ જાણી, એ લિપિમાં કોતરેલા અભિલેખ વાંચવા એ અભિલેખવિદ્યાનું પહેલું પગથિયું છે. લિપિના જ્ઞાન વિના અભિલેખ વાંચી શકાય નહિ; અને એ વાંચી શકાય નહિ ત્યાં સુધી એમાં નોંધેલી હકીકતો જાણી શકાય નહિ. પ્રાચીનલિપિ-વિદ્યા પ્રાચીન અભિલેખો ઉપરાંત પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો તથા લખાણો વાંચવા માટે પણ ઉપયોગી છે.

અભિલેખોના અભ્યાસ માટે તે તે સમયની લિપિની જેમ તે તે સમયની ભાષાનું જ્ઞાન પણ અનિવાર્ય છે. અભિલેખો સામાન્ય રીતે તે તે કાલની પ્રશિષ્ટ ભાષામાં લખાતાં હોઈ આ ભાષાઓનો પરિચય મેળવવે પ્રમાણમાં સહેલો છે. ભાષાના પરિચયમાં વ્યાકરણ અને શબ્દભંડોળ ઉપરાંત કેટલીક વાર છદોના જ્ઞાનની પણ જરૂર પડે છે.

લિપિ તથા ભાષાના પરિચય દ્વારા અભિલેખને વાંચીને એનો પાઠ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ પાઠ હાલની લિપિમાં એનું લિપ્યાંતર (transliteration) કરીને મૂળ ભાષામાં આપવામાં આવે છે; સાથે સાથે એનું ભાષ્યાંતર કે એનો સાર પણ આપવામાં આવે છે. વળી મૂળ અભિલેખનો છાપ કે છબી પણ આપવામાં આવે છે.

મૂળ અભિલેખની ભાષા તથા લિપિ પરથી તે તે કાલની પ્રચલિત ભાષા તથા લિપિ જાણવા મળે છે. પરંતુ ઇતિહાસ-સંશોધન માટે ખરી ઉપયોગિતા તો એ અભિલેખની અંદર નોંધેલી હકીકતનો હોય છે. અભિલેખમાં મોટે ભાગે તે તે કાલના રાજનો તથા તે તે સમયનો નિર્દેશ આવતો હોય છે. આ પરથી તે તે કાલના રાજકીય ઇતિહાસ તથા તેની સાલવારી માટે ઉપયોગી માહિતી મળે છે. વળી એમાં આવેલી બીજી વિવિધ હકીકત પરથી તે તે કાલના ધર્મ, સમાજ, અર્થ, રાજ્યતંત્ર, સ્થાપત્ય, શિક્ષણ ઇત્યાદિ અનેક સાંસ્કૃતિક આપતો વિશે પણ ઉપયોગી માહિતી તારવી શકાય છે. પ્રાચીન અભિલેખોમાં જણાવેલા રાજ્યો, સ્થળો, વર્ષો વગેરેનો નિર્ણય કરવો એ અભિલેખોના અર્થઘટનનું મહત્ત્વનું અંગ છે. રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષણ, સંશોધન અને નિરૂપણ માટે આમ અભિલેખવિદ્યા એક મહત્ત્વનું સાધન નીવડે છે; ને વાચન અને અર્થઘટન એ આ વિદ્યાનાં એ મુખ્ય પાસાં છે.

ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનાં પગરણ

ઐતિહાસિક ચરિતો કે વૃત્તાંતો નિરૂપનાર પ્રાચીન લેખકો પોતાની નજીકના ભૂતકાળના અભિલેખો વાંચી એમાંની હકીકતનો લાભ લેતા હશે, પરંતુ વધુ પ્રાચીન અભિલેખોના લિપિમરોડની જાણકારી હુપ્ત થતી જતી હતી. અર્વાચીન પંડિતો તથા લલિયાઓ વધુમાં વધુ સાતમી સદી સુધીનાં જૂનાં લખાણ મહા-મહેનતે વાંચી શકતા, પરંતુ એની પહેલાંનાં લખાણોના મરોડ ઉકેલી શકાતા નહિ. ઈ. સ. ૧૩૫૬માં દિલ્હીના સુલતાન શીરોઝશાહ તખલખે ટોપરા (જિ. અંબાલા, પૂર્વ પંજાબ)માંથી એક જૂનો શિલાસ્તંભ ધણી જહેમતથી ખસેડાવી

દિલ્હીમાં 'શ્રીરોઝશાહ કોટલા'માં અને મેરઠ (ઉત્તર પ્રદેશ)માંથી એવો એક ખીન્ને શિલાસ્તંભ ખસેડાવી દિલ્હીમાં 'કુશક શિકાર' પાસે ઊભો કરાવેલો. આ અને સ્તંભો પર લેખ કોતરેલા છે. એ લેખોમાં આવેલી હકીકત જાણવા માટે સુલતાને ઘણા પંડિતોને એકઠા કર્યાં. પણ અતિપ્રાચીન લિપિમાં કોતરાયેલા એ લેખ કોઈ પંડિતથી વાંચી શકાયા નહિ. સોળમી સદીમાં મુઘલ બાદશાહ અકબરે પણ એ લેખોમાંની હકીકત જાણવા કોશિશ કરેલી, પરંતુ એના સમયના કોઈ પંડિત એની એ જિજ્ઞાસાને પાર પાડી શક્યા નહિ.

પ્રાચીન લિપિ-મરોડોની જાણકારી લુપ્ત થતાં જૂના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્ર-લેખો લોકોને મન રહસ્યમય અને જાણ્ય છે તે એથી તેઓ એમાંનાં લખાણો વિશે જાતજાતના તર્કવિતર્ક કરના થાય છે. કોઈ એને સિદ્ધિદાયક યંત્ર ધારી લે છે, કોઈ એને દૈવી મંત્ર માની લે છે, તે કોઈ એને જમીનમાં દાટવા ગુપ્ત ખગ્નનાની ગૂઢ નોંધ સમજી લે છે! દિલ્હીના પેલા એ શિલાસ્તંભોને લોકો ભીમની ગદા માનતા તે એના પર કોતરેલા લેખોમાં શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને આપેલી ગુપ્ત સૂચનાઓ પૈશાચી ભાષામાં લખાયેલી હોવાનું ધારતા! આ અજ્ઞાન અને ઉપેક્ષાને લઈને ભારતના અનેક પ્રાચીન અભિલેખો તથા હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોની અમૂલ્ય સામગ્રી નષ્ટ થતી થઈ.

ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૭૪ દરમિયાન અંગ્રેજોની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં વહીવટી તથા રાજકીય અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માંગ્યા ત્યારે તેઓને અહીંના વર્તમાન રીતરિવાજોની પશ્ચાદ્ભૂમિરૂપે ભારતનાં પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર પડી. એ ધર્મશાસ્ત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં હતાં તે ભારતના શિક્ષિત પંડિતો યુરોપીયોને 'સ્કેચ' ગણી તેઓને ગીર્વાણ-ભાષા શીખવવા તૈયાર નહોતા! છતાં આર્સ વિલિયમ વિલ્કિન્સ અને સર વિલિયમ જેન્સ જેવા અંગ્રેજ અધિકારીઓએ પંડિતોને રીઝવીને તેમના મિત્રજને અનુકૂળ થઈને સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન કઠિન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી તેઓએ 'મનુસ્મૃતિ' અને 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ' જેવી સંસ્કૃત કૃતિઓના અંગ્રેજી અનુવાદ કરી પ્રકાશિત કર્યાં તે એ પ્રકાશનોએ યુરોપીય વિદ્વાનોમાં ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તથા સભ્યતા વિશે ઘણી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. પરિણામે ગરતીર-ગનરલ વોરન હેસ્ટિંગ્સના પ્રોત્સાહનથી સર વિલિયમ જેન્સે એશિયાનાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, કલા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની શોધખોળ કરવા માટે ૧૭૮૪માં કલકત્તામાં 'એશિયાટિક સોસાયટી'નામે સંસ્થા સ્થાપી. પશ્ચિમના તથા ભારતના વિદ્વાનો આ સંસ્થાના ઉપક્રમે પોતપોતાની રુચિ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં

અન્વેષણ કરી નિબંધ રજૂ કરવા લાગ્યા. એ લેખો ૧૭૮૮માં Asiatic Researches ગ્રંથમાળામાં પ્રગટ થવા લાગ્યા.

૧૭૮૧માં આલ્ફ્રેડ વિલ્કિન્સે મેઝાંધીર(બિહાર)માંથી મળેલું બંગાળના પાલ વંશના રાજા દેવપાલ(૯મી સદી)નું તામ્રપત્ર વાચેલું. એ પછી ૧૭૮૫માં વિલ્કિન્સે (પૂર્વ) બંગાળના દીનાજપુર જિલ્લાના બહાલ ગામ પાસેના સ્તંભ પર કોતરાયેલો પાલ વંશના રાજા નારાયણપાલ(૯મી સદી)નો લેખ વાંચ્યો તેમ જ પંડિત રાધાકાંત શર્માએ દિલ્હીના ટોપરાવાળા સ્તંભ પર કોતરાયેલા લેખો પૈકી અબ્બેરના ચૌહાણ રાજા વીસલદેવ(૧૨મી સદી)ના ત્રણ લેખ વાંચ્યા. આ બધા લેખ Asiatic Researchesના ગ્રંથ ૧ (૧૭૮૮)માં પ્રકાશિત થયા. અર્વાચીન કાલમાં ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનાં પગરણ ત્યારે થયાં ગણાય.

આ અભિલેખ નવમી સદી સુધીના હતા, તેથી એ થોડા ઘણા પ્રયત્ને વાંચી શકાતા. પરંતુ એ પહેલાંના લેખોની લિપિનો મરોડ વધારે જુદો હોઈ એ બરાબર વાંચી શકાતા નહિ. અનેક વિદ્વાનો એ જૂની વર્ણમાલા ઉકેલવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા. આખરે ૧૮૩૪-૩૯ દરમ્યાન ભારતના પ્રાચીન અભિલેખોની લિપિઓ ઉકેલવાના પ્રયત્ન સફળ થયા. પહેલાં ગુપ્તકાલ(૪થી-૬ઠ્ઠી સદી)ની વર્ણમાલા બંધ એહી. એ પછી છેક અશોક મૌર્યના સમય (ઈ. પૂ. ૩૭૭ સદી) સુધીની વધુ પ્રાચીન વર્ણમાલાનો પણ ઉકેલ આવ્યો. પ્રાચીનકાલમાં આ લિપિ ' બ્રાહ્મી ' નામે ઓળખાતી. એ સમયે ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં વળી એક બીજી લિપિ વપરાતી, જેમાં લખાણની લીટીઓ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતી. દ્વિલિપિક અભિલેખોના તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી આખરે એ લિપિની વર્ણમાલા પણ બંધ એસાડી શકાઈ. એ લિપિ ' ખરોશ્ટી ' નામે ઓળખાતી. પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલની સર્વ લિપિઓના ઉકેલ દ્વારા આમ ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાનું મંગલ થયું.

અત્યાર સુધી પુરાતત્ત્વનું બધું અન્વેષણ વિદ્વાનો પોતાના અંગત શોખથી કરતા. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સરકાર તરફથી એ માટે કોઈ ખાસ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો નહોતો. ૧૮૫૮માં બ્રિટિશ તાજનું રાજ્ય સ્થપાતાં હિંદના પ્રથમ વાઈસરોય લોર્ડ કેનિંગે હિંદનાં પ્રાચીન સ્મારકોની સમીક્ષા માટે Archaeological Survey of India નામે કામચલાઉ ખાતું ખોલવાનું મંજૂર કર્યું. તે એ વિષયમાં જીઠો રસ ધરાવતા ઇબ્નેર કર્નલ કનિંગહમને

એ ખાતાના નિયામક નીચ્યા (૧૮૬૨). ૧૮૬૬માં આ કામગીરી અંધ કરવામાં આવી. ૧૮૭૦માં વાઈસરોય લોર્ડ મેયોએ કનિંગહમને આ ખાતાના વડા નિયામક નીમી ત્રણ મદદનીશોને પણ પ્રઅંધ કર્યાં. ૧૮૭૨માં Indian Antiquary નામે સામયિક શરૂ થયું, જેમાં પુરાતત્ત્વના વિવિધ વિષયો વિશે લેખ પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં Archaeological Survey of India ની પ્રવૃત્તિ ઉત્તર ભારત પૂરતી મર્યાદિત હતી. ૧૮૭૪માં પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ ભારત માટે ડૉ. બર્નેસની નિમણૂક કરવામાં આવી. એ વર્ષે બર્નેસે દક્ષિણ ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યા વિશે પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું. ૧૮૭૭માં કનિંગહમને ભારતીય અલિલેખોના સંગ્રહના ગ્રંથ ૧ તરીકે અશોકના અલિલેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો. ભારતીય અલિલેખવિદ્યાનું આ એક નોંધપાત્ર પ્રસ્થાન ગણાય.

૧૮૮૩માં સંસ્કૃત, પાલિ અને દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓના અલિલેખોના સંપાદન તથા અનુવાદ માટે અલિલેખવિદ (Epigraphist) નો ખાસ પ્રઅંધ કરવામાં આવ્યો. આ જગ્યાએ ફ્લીટને નીમવામાં આવ્યા. ૧૮૮૮માં બર્નેસે ભારતીય અલિલેખો માટે Epigraphia Indica નામે ખાસ સામયિક શરૂ કર્યું, જે અઘપર્યંત ચાલુ છે. મદ્રાસ સરકારે દક્ષિણ ભારતના અલિલેખોના સંશોધન માટે ડૉ. હુલ્થની નિમણૂક કરીને એનું નિયમિત પ્રકાશન કરાવવા માંડ્યું. આગળ જતાં Archaeological Survey of India તરફથી ભારતના મુસ્લિમ અલિલેખો માટે ખાસ અલિલેખવિદની જગ્યા ઉમેરવામાં આવી ને Epigraphia Indo-Moslemic નામે દ્વિવાર્ષિક સામયિક કાઢવામાં આવ્યું. હાલ એને Epigraphia Indica : Arabic and Persian Supplement તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

દરમિયાન ભારતમાં સંખ્યાબંધ અલિલેખ શોધાયા, વંચાયા ને સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયા. અલિલેખોના બીજા કેટલાક સંગ્રહ પણ બહાર પડ્યા. અલિલેખોની સંદર્ભસૂચિઓ પણ તૈયાર કરાઈ પ્રકાશિત કરાઈ. ૧૮૯૪માં પં. ગૌરીશંકર ઓઝાએ હિંદીમાં પ્રાચીન લિપિકલા બહાર પાડી અને એ પછી ૧૮૯૫માં ડૉ. બ્યૂલરે જર્મન ભાષામાં Indische Palaeographie પ્રસિદ્ધ કર્યું. ત્યારથી ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાનાં કેટલાંક પુસ્તક પણ પ્રકાશિત થયાં છે.

ડૉ. બ્યૂલરે પોતાના જર્મન પુસ્તકનો કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૯૦૪માં Indian Antiquaryમાં પરિશિષ્ટરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૯૧૮માં પં.

ઓગ્રાના પુસ્તકની સુધારાવધારા સાથેની આવૃત્તિ બહાર પડી. ૧૯૫૨માં ડૉ. શ. બ. પંડેયના Indian Paleographyનો ભાગ ૧નો પ્રકાશિત થયો, પરંતુ કોઈકોને લગતો ભાગ ૨એ અપ્રકાશિત રહ્યો. ૧૯૬૩માં ડૉ. દાતીનું Indian Paleography પ્રકાશિત થયું.

આમ ૧૭૮૧માં ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનાં પગરણ થયેલાં ને ૧૮૩૪-૩૯ દરમ્યાન પ્રાચીન લિપિઓના ઉદ્ધેલ દ્વારા અને ૧૮૮૩માં ભારતીય પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણમાં અભિલેખવિદ્યાના પ્રબંધ દ્વારા એ વિદ્યાનો વિકાસ થયો. વીસમી સદીમાં તે સંખ્યાબંધ અભિલેખોના તથા અભિલેખસંગ્રહોના પ્રકાશન દ્વારા ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં ઘણી વિપુલ તથા મહત્વની માહિતી પ્રાપ્ત થતી રહી છે.

ભારતીય અભિલેખોનું પ્રકાશન

પ્રાચીન અભિલેખના સંપાદન તથા પ્રકાશન માટે પહેલાં એ લેખનું વર્તમાન લિપિમાં લિપ્યંતર તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ લિપ્યંતર કેટલીક વાર મૂળ અભિલેખના પ્રત્યક્ષ વાચન પરથી કરવામાં આવે છે, તે કેટલીક વાર એની છાપ કે છબી પરથી કરવામાં આવે છે. લિપ્યંતરના પ્રકાશનની સાથે અને ત્યાં સુધી એની છાપ કે છબી પ્રકાશિત કરવી અપેક્ષિત છે, જેથી એના અભ્યાસીઓ લિપ્યંતરના સંદિગ્ધ પાઠોને મૂળ લખાણ સાથે સરખાવી શકે ને અને તે કોઈ અક્ષરોના વાચન માટે વધુ યોગ્ય પાઠ સૂચવી શકે.

અભિલેખના શીર્ષકમાં અંગ્રેજીમાં સામાન્ય રીતે પહેલાં એનું પ્રાપ્તિસ્થાન અને / અથવા સ્થિતિસ્થાન, પછી એનો પ્રકાર, પછી એ લેખ લખાવનાર કે એ સમયે રાજ્ય કરતા રાગનું નામ મળતું હોય તે તે અને છેલ્લે, એમાં વર્ષ આપેલું હોય તે તે જણાવવામાં આવે છે, જેમકે Sarnath Pillar Edict of Asoka, Junnar Cave Inscription of the time of Nahapāna - (Śaka) Year 46, Junagadh Rock Inscription of Rudradāman I - (Śaka) Year 72, Allahabad Stone-Pillar Incription of Śamaśragupta, Sanchi Stone In-scription of the time of Chandragupta II - Gupta Year ૩૩, Gondal Copper-Plate Inscription of Śīlāditya V - (Va-abhi) Year 403, Adalaj Step-well Inscription of the ime of Mahmud Shah I (Begado)-V. S. 1555. યુગરતીમાં

એને માટે આવાં શીર્ષક લખાય : અશોકનું સારનાથ સ્તંભ શાસન, નહપાનના સમયનો જુનાર ગુફાલેખ - (૨૬) વર્ષ ૪૬, સુદ્રદામા ૧લાનો જૂનાગઢ શૈલલેખ - (૨૬) વર્ષ ૭૨, સમુદ્રગુપ્તનો અગાધાગ્રહ શિલાસ્તંભ લેખ, ચંદ્રગુપ્ત રમ્બના સમયનો સાંચી શિલાલેખ - ગુપ્ત વર્ષ ૯૩, શીલાદિત્ય પમાનો ગોંડલ તામ્રપત્ર લેખ - (વલ્ખી) વર્ષ ૪૦૩, મહામુદશાહ ૧લા (ખેગડા) ના સમયનો અઘલજ વાપીલેખ - વિ. સં. ૧૫૫૫.

ઘણીવાર લેખ હાલ એના મૂળ સ્થાને જ રહેલો હોય છે, પરંતુ કેટલીક વાર એનું સ્થાનાંતર થયું હોય છે. દાખલા તરીકે, દિલ્હીમાંનો અશોકનો શિલાસ્તંભ ટોપરા નામે ગામમાંથી દિલ્હીમાં આણેલો છે. આથી એને દિલ્હી-ટોપરા શિલાસ્તંભ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તામ્રપત્રો ઘણી વાર કોઈ ગામની સીમમાંથી મળ્યાં હોય છે પણ હાલ એને કોઈ મ્યુઝિયમમાં રાખ્યાં હોય છે. છતાં એના શીર્ષકમાં માત્ર એનું પ્રાપ્તિસ્થાન લખાય છે. પરંતુ મ્યુઝિયમમાં રહેલાં કોઈ તામ્રપત્રોનું મૂળ પ્રાપ્તિસ્થાન અજ્ઞાત રહેલું હોય, તે તેને તેના વર્તમાન સ્થિતિસ્થાનના નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેમકે Prince of Wales Museum Copper-Plate Inscription of Dadda III - (Kalachuri) Year 427 અર્થાત્ ૬૬ ઝળનો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ તામ્રપત્ર લેખ - (કલચુરિ) વર્ષ ૪૨૭.

અભિલેખના પ્રકાશનમાં મૂળ લેખના સિધ્ધાંતરની પહેલાં એને લગતી વિવિધ માહિતી આપવામાં આવે છે. એમાં પહેલાં એના પ્રાપ્તિસ્થાનની (તથા એનું સ્થાનાંતર થયું હોય તે તેના વર્તમાન સ્થિતિસ્થાનની) વિગત અપાય છે. પછી અભિલેખના પદાર્થ, આકાર, લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરેની વિગત આપવામાં આવે છે. પછી એની લિપિનો તથા એની ભાષાનો પરિચય અપાય છે. લેખનપૌલીનાં કંઈ વિશિષ્ટ લક્ષણ હોય, તે તેની તથા લેખન અને / અથવા અભિલેખનમાં કંઈ ક્ષતિઓ કે અશુદ્ધિઓ રહેલી હોય તે તેની પણ નોંધ લેવામાં આવે છે.

પછી અભિલેખના લખાણનો સાર આપવામાં આવે છે. સાથે કે અનતાં સુધી એની પછી, લેખમાં જણાવેલાં રાજકુલ, રાજવંશ, રાજ વગેરેનું ઇતિહાસનાં પરિચિત કુલ વંશ રાજ વગેરે સાથેનું અભિજ્ઞાન દર્શાવવામાં આવે છે. એને વિશે આ અભિલેખમાં કંઈ નવી માહિતી મળતી હોય તે તે તરફ લક્ષ દોરવામાં આવે છે. અભિલેખમાં જણાવેલાં સ્થળોનું વર્તમાન સ્થળો સાથે

અભિજ્ઞાન મળતું હોય તો તે દર્શાવવામાં આવે છે. તેમ જ અભિલેખમાં વર્ષ આપ્યું હોય તો તેના નિર્દિષ્ટ કે સંભવિત સંવતના આધારે એની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ તેમજ અભિલેખમાં મિતિની વિગત આપી હોય તો તેની બરાબરની ઈસ્વી સનની તારીખ દર્શાવવામાં આવે છે. આ બધી વિગતો તે તે સ્થળના તથા તે તે સમયના ઇતિહાસના અન્વેષણ તથા સંશોધન માટે ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે.

ભારતીય અભિલેખોના પ્રકાશનનાં પગરણ ૧૭૮૮માં Asiatic Reserches નામે સામયિકમાં થયાં, જે કલકત્તાથી Asiatic Societyએ શરૂ કરેલું. એ સંસ્થાએ પછી Journal of Asiatic Society કાઢ્યું. લંડનથી Journal of the Royal Asiatic Society નીકળતું તે મુંબઈથી Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society નીકળ્યું. ૧૮૭૨માં Archeological Survey of India તરફથી Indian Antiquary નામે સામયિક શરૂ થયું, એમાં ભારતના અનેકાનેક અભિલેખ પ્રકાશિત થયા છે. દક્ષિણ ભારતના ઘણા અભિલેખ ધારવાડ, માયસોર અને અને મદ્રાસને લગતા કેટલાક અહેવાલો તથા સંગ્રહોમાં પ્રકાશિત થતા ગયા. Epigraphia Indica (૧૮૮૮થી) નો ઉદ્દેશ્ય અગાઉ આવી ગયો છે.

Archaeological Survey of India ના ઉપક્રમે Corpus Inscriptionum Indicarum (ભારતીય અભિલેખોનો સંગ્રહ) નામે ગ્રંથમાળા યોગ્ય. એના ગ્રંથ ૧ તરીકે કનિંગહમે તૈયાર કરેલો Inscriptions of Asoka નો સંગ્રહ ૧૮૭૭માં પ્રકાશિત થયો. એની શોધિત આવૃત્તિ હુદ્દશે તૈયાર કરી, તે ૧૯૨૫માં બહાર પાડી. ફ્લીટે તૈયાર કરેલો Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors નામે સંગ્રહ ૧૮૮૮માં આ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથ ૩ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. સ્ટેન કોનોએ તૈયાર કરેલો Kharoshthi Inscriptions નો સંગ્રહ ગ્રંથ ૨ તરીકે ૧૯૨૬ માં ડૉ. મિરાશીએ તૈયાર કરેલો Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era નો સંગ્રહ ગ્રંથ ૪ તરીકે ૧૯૫૫માં અને Vakataka Inscriptions નો સંગ્રહ ગ્રંથ ૫ તરીકે પ્રગટ થયો છે.

દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોનું પ્રકાશન ૧૯મી સદીના આરંભથી થવા લાગેલું. ૧૮૭૮માં ફ્લીટે મુંબઈ ઇલાકા, મદ્રાસ ઇલાકા અને માયસોરના પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને જૂની કન્નડ ભાષાના અભિલેખોનો નાનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો.

૧૮૭૯માં રાઈસે Mysore Inscriptions નામે સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો; ને આગળ જતાં Epigraphia Carnatica ના કેટલાક ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યા. ૧૮૮૫ માં માયસોર સરકારે ૧૫૦ અભિલેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો. ૧૮૮૬ માં હોપે ધારવાડ અને માયસોરના ૬૪ અભિલેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૮૮૭થી ૧૯૨૧ સુધી મદ્રાસ સરકારે દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોને લગતા વાર્ષિક અહેવાલ પ્રકાશિત કર્યા, જેમાં લગભગ ૨૫,૦૦૦ શિલાલેખ અને ૫૦૦ તામ્રપત્ર લેખ પ્રગટ થયા. હુલ્સે ૧૮૯૦-૧૯૨૯ દરમ્યાન South Indian Inscriptions ના ત્રણ ગ્રંથ બહાર પાડ્યા. આ ગ્રંથમાલામાં પછી પછુ દસેક ગ્રંથ પ્રકાશિત થયા છે. સેવેલ અને કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનું Historical Inscriptions of Southern India (૧૯૩૨) તથા કૃષ્ણામાચાર્યનું Bombay-Karnataka Inscriptions (૧૯૪૦) પણ નોંધપાત્ર છે.

એવી રીતે બંગાળા, આસામ, ગુજરાત, કર્ણાટક વગેરે પ્રદેશોના અભિલેખોના સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા છે. ગુજરાતમાં ભાવનગર સંસ્થાનના પ્રાકૃત-સંસ્કૃત તથા અરબી-ફારસી અભિલેખોના સંગ્રહ બહાર પાડેલા. ૧૯૨૧ માં મુનિ જિતવિજયે પ્રકાશિત કરેલા પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહના ભાગ ૨ માં ગુજરાતના અનેક જૈન અભિલેખોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક અભિલેખો માટે મુંબઈની ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ ગિ. વ. આચાર્ય પાસે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ના ભાગ ૧ થી ૩ તૈયાર કરાવી એને ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૨ દરમ્યાન પ્રકાશિત કરી ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધન માટે ધણી મહત્વની સામગ્રી પૂરી પાડી છે. ૧૯૪૩ માં ગદ્રેએ Important Inscriptions from the Baroda State પ્રકાશિત કર્યા. New Indian Antiquaryના ગ્રંથ ૧-૩માં ડિસકળકરે Inscriptions of Kathiawar કાલક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી સૌરાષ્ટ્રના અભિલેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ પૂરો પાડ્યો. ચરોતર, દક્ષિણ ગુજરાત તથા ધણાં જૈન તીર્થોને લગતા અભિલેખો અસુક ગ્રંથો કે સામયિકોમાં સંગૃહીત થયા છે, તેો રાધનપુર જેવાં સ્થળોના પ્રતિમાલેખસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયા છે. આણુ ભાગ-૨માં મુનિ જયંતવિજયજીએ પ્રકાશિત કરેલો અર્જુનપ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ (૧૯૩૮) ગુજરાતના જૈન પ્રભાવકો સાથે ધણો સંબંધ ધરાવે છે.

વર્ષ પ્રતિવર્ષ વધુ ને વધુ અભિલેખ ઉપલબ્ધ થતા રહે છે ને પ્રકાશિત થતા જાય છે. આથી અવારનવાર એની સૂચિ તૈયાર કરવાની જરૂર રહે છે. ૧૯૦૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ઉત્તર ભારતના અભિલેખોને સંવતવાર વર્ગીકૃત

કરી દરેક સંવતના અભિલેખોને વર્ષવાર ગોઠવી કોલેક્શને સૂચિ તૈયાર કરેલી છે તે Epigraphia Indicana ગ્રંથ પના પરિશિષ્ટરૂપે List of Inscriptions of Northern India તરીકે પ્રગટ થયેલી. આગળ જતાં દે. રા. ભાંડારકરે ૧૯૩૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ઉત્તર ભારતના અભિલેખોની નવેસર સૂચિ તૈયાર કરી, જે Epigraphia Indicana ગ્રંથ ૧૯-૨૩ના પરિશિષ્ટ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ. એવી રીતે એના ગ્રંથ ૭ના પરિશિષ્ટમાં કોલેક્શને તૈયાર કરેલી Inscriptions of Southern Indiaની સૂચિ બહાર પડી; અને ગ્રંથ ૧૦માં હ્યુડ્સને તૈયાર કરેલી સંવતોનો ઉપયોગ થતા પહેલાંના પ્રાચીન અભિલેખોની સૂચિ List of Brahmi Inscriptions નામે પ્રકાશિત થઈ. ૧૯૧૬માં રંગાયારે Inscriptions of Madras Presidencyની સૂચિ ત્રણ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરી. ગુજરાતના અભિલેખોની સૂચિને લગતા જુદા જુદા ખંડ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ તરફથી એની 'ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભ સૂચિ' ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત થતી રહે છે.

ભારતીય અભિલેખવિદ્યામાં અપેક્ષિત જાણકારી

ભારતીય અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર અભિલેખવિદમાં અભિલેખવિદ્યાની સામાન્ય જાણકારી ઉપરાંત ભારતીય લિપિઓ, ભાષાઓ, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની જાણકારી અપેક્ષિત છે. શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો, પ્રતિમાલેખો, સિક્કાલેખો વગેરે અભિલેખોની છાપ લેવાની સાધનસામગ્રી તથા પદ્ધતિ તો દરેક અભિલેખવિદ માટે અનિવાર્ય ગણાય. ભારતીય અભિલેખવિદ્યાનું કાર્ય કરનાર અભિલેખવિદને બ્રાહ્મી, ખરોટી, અરબી, ફારસી તેમ જ પ્રાદેશિક પ્રાચીન-અર્વાચીન લિપિઓની જાણકારી હોય એ ઇષ્ટ છે. કાલ તથા પ્રદેશ પ્રમાણે એમાં જુદા જુદા પ્રકારની લિપિઓ માટે જુદા જુદા અભિલેખવિદો હોય તો પણ ચાલે. એવી રીતે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી તેમ જ પ્રાદેશિક પ્રાચીન-અર્વાચીન ભાષાઓની જાણકારી પણ ભારતીય અભિલેખવિદ્યામાં આવશ્યક છે. લિપિની જેમ ભાષામાં પણ જુદા જુદા વિશેષજ્ઞ હોય તો ચાલે. ભાષાની જાણકારીમાં તે તે ભાષાનાં વ્યાકરણ, શબ્દભંડોળ, છંદો વગેરેનું પૂરતું જ્ઞાન અપેક્ષિત છે.

વળી તે તે પ્રદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની તથા તેની પ્રાચીન ભૂગોળની પણ જાણકારી જરૂરી છે. ઘણા અભિલેખ તે તે રાજ્યના પરાક્રમ, પૂર્તકાર્ય કે દાનકાર્યને લગતા હોય છે, તો બીજા અનેક અભિલેખોમાં તે તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજ્યનો નિર્દેશ હોય છે જ. ઘણી વાર તે રાજ્યના પૂર્વજો તથા પુરો-

ગામીઓની પણ પ્રશસ્તિ હોય છે ને તે સમયના રાગના ચરિતનું નિરૂપણ કયું હોય છે. આ રાગ કયા વંશમાં થયો, એને વિશે અત્યાર સુધીમાં શી માહિતી મળેલી છે ને આ અભિલેખમાં આપેલી હકીકત પરથી એ રાગ કે એના કોઈ પૂર્વજ વિશે કંઈ વધુ માહિતી મળતી હોય તો તેનું વિવેચન કરવું આવશ્યક હોય છે. એ સમયના શ્રાવણોનાં ગોત્રાદિની તેમજ જીનોનાં ગચ્છાદિની માહિતગારી પણ કેટલીક વાર જોઈ એ છે. વળી એ સમયના પ્રદેશોનાં નામ તેમજ એના વહિવટી વિભાગો તથા પેટા વિભાગોને અર્વાચીન ભૂગોળની ભાષામાં સમજવાં પડે છે. અભિલેખોમાં જણાવેલાં પ્રાચીન સ્થળો હાલ શા નામે ઓળખાય છે ને તે ક્યાં આવેલાં છે તે વિગત પણ એ પ્રાચીન સ્થળોના અભિજ્ઞાન તથા સ્થાનનિર્ણય માટે જરૂરી નીવડે છે. આ માટે પ્રદેશનાં મેટાં નાનાં તમામ ગામોની યાદી અને તેનાં સ્થાન દર્શાવતા નકશાની સામગ્રીની જરૂર પડે છે.

અભિલેખોમાં કેટલીક વાર વર્ષ અને ઘણી વાર વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર વગેરે વિગત આપવામાં આવે છે. કોણકોના આધારે આ તિથિ-વાર, ગ્રહણ, અધિકમાસ વગેરેની ખાતરી કરી શકાય છે ને એ દિવસે ઈસ્વી સનનું કયું વર્ષ, કયો મહિનો ને કઈ તારીખ હતી તે પણ શોધી શકાય છે. કેટલાક પ્રાચીન સંવત સમય જતાં લુપ્ત થયા હોય છે, તો કેટલીક વાર સંવતનું નામ આપેલું હોતું નથી. ભારતીય અભિલેખવિદે ભારતમાં પ્રચલિત થયેલી કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓની માહિતગારી ધરાવવી જરૂરી છે.

પ્રાચીન અધિકારીઓ, મહેસૂલના પ્રકારો, ભૂમિદાનને લગતી માન્યતાઓ, દેવ-દેવીઓનાં પ્રતિમાવિધાન, દેવાલયો, દુર્ગો, કૂપો, વાપીઓ ઇત્યાદિનાં વાસ્તુ-લક્ષણ, અભિલેખના લેખન તથા અભિલેખનની પ્રક્રિયા ઇત્યાદિ અનેક સાંસ્કૃતિક ખાખતો સમજવાની જરૂર રહે છે.

આમ લિપિ, ભાષા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કાલગણના ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું પૂરતું જ્ઞાન હોવું અભિલેખવિદ માટે આવશ્યક છે. અભિલેખની છાપ અને / અથવા છબી લેવી, એની પ્રાપ્તિને લગતી નોંધ લેવી, એમાં કોતરેલા લખાણનું લિપિંતર કરી એનું સંપાદન કરવું, એનું પદ્ધતિસર વિવેચન કરવું ને અભિલેખના સંરક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવો એ બધું અભિલેખવિદ માટે અપેક્ષિત ગણાય.

૧. D. C. Sircar, "Indian Epigraphy," p. 1

૨-૩. એવન

૪. Epigraph = inscription

લિપિ (લેખનકલા) એ પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણના પ્રાથમિક વિષયોમાંના એક વિષય તરીકે સ્થાન ધરાવતી. આથી પ્રાથમિક શાળા માટે 'લિપિશાળા' શબ્દ પણ પ્રયોજતો.

ભારતીય અનુશ્રુતિ

વિદ્વાનાં પ્રાચીન દેવદેવીઓમાં બ્રહ્મા અને સરસ્વતીના હસ્તમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથ ધારણ કરેલો હોય છે. જૈન અનુશ્રુતિમાં બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવે કરી મનાય છે, જ્યારે વૈદિક અનુશ્રુતિમાં એનું સર્જન જગતના સર્જક બ્રહ્માએ કર્યું મનાય છે.^૧ પરંતુ આ અનુશ્રુતિઓની પ્રાચીનતા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'લલિતવિસ્તર' નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ જે ઈસ્વી સન ૩૦૦ પહેલાં લખાયેલો હોવાનું જણાય છે તેમાં ૬૪ લિપિઓની યાદી આપી છે.^૨ એનાં ઘણા પ્રકાર લિપિના મરોહ કે લેખનશૈલીના આધારે પડેલા છે. પરંતુ બ્રાહ્મી, ખરોટી વગેરે ભારતીય લિપિવિશેષોનાં નામ છે. પુષ્કરસારી, અંગ-લિપિ, વંગલિપિ, મગધલિપિ, દ્રાવિડલિપિ વગેરે પ્રાદેશિક લિપિઓનાં નામ છે, જ્યારે દરદલિપિ, ખાસ્યલિપિ, ચીનલિપિ, દૂણલિપિ વગેરે જાતિવિશેષ કે દેશવિશેષની લિપિઓનાં નામ છે.

જૈન આગમગ્રંથો જેની વર્તમાન વાયના ઈ. સ. ૩૦૦-૪૫૩ દરમિયાન થઈ છે પરંતુ જેમાંના ઘણા ગ્રંથોની રચના એ કરતાં ઘણી વહેલી થઈ જણાય છે, તે પૈકીના 'સમવાયાંગસૂત્ર' (અનુશ્રુતિ પ્રમાણે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૦૦) તથા 'પણવણા સૂત્ર' (અનુશ્રુતિ પ્રમાણે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૮)માં ૧૮ લિપિઓની યાદી આપેલી છે.^૩ આ ગ્રંથો અર્ધભાગધી ભાષામાં છે. આ યાદીમાં

બંબી (બ્રાહ્મી), ખરોટ્ટો (ખરોટ્ટી), પુકખરસારિયા (પુકખરસારિકા), દામિલી (દામિલી) વગેરે નામોનો સમાવેશ થાય છે. વળી એમાં 'જવણ્ણલિ' લિપિ જણાવી છે તે સ્પષ્ટતઃ 'યવનાની' લિપિ છે. યવનોની લિપિના અર્થમાં 'યવનાની' શબ્દ પ્રચલિત હતો, તેનો પ્રયોગ પાણિનિ-કૃત 'અષ્ટાધ્યાયી' (ઈ. પૂ. ૫મી સદી)માં થયેલો છે.^૪

આમ ભારતમાં લિપિઓના ઉદ્ભવ છોક ઈ. પૂ. ૫મી સદીથી મળે છે.

(૧) ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા

છતાં ભારતમાં લેખનકલા વહેલામાં વહેલી કચારથી પ્રચલિત થઈ હશે એ બાબતમાં ધણો મતભેદ રહેલો છે.

લિખિત સામગ્રીમાં હસ્તલિખિત લખાણ આ દેશની આબોહવામાં ઈ. પૂ. જેટલા પ્રાચીન કાલનાં મોજૂદ રહ્યાં નથી. અભિલેખોમાં ઐતિહાસિક કાલમાં સહુથી જૂના લેખ મૌર્ય રાજ્ય અશોક(ઈ. પૂ. ૩૭ સદી)ના મળ્યા છે. એમાં કેટલાક અક્ષરોના મરોડનું વૈવિધ્ય જ્ઞેતાં એ લિપિસ્વરૂપના વિકાસને ઓછામાં ઓછાં એક એ શતક જેટલો સમય લાગ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. વળી અશોક મૌર્યના રાજ્યકાલની પહેલાંના થોડાક અભિલેખ મળ્યા છે, જે ઈ. પૂ. ૫મી સદી સુધીના છે.^૫

હવે પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળતા લેખનકલાને લગતા ઉદ્ભવો જોઈ એ. સિકંદરે ભારત પર ચડાઈ કરી (ઈ. પૂ. ૩૨૭-૩૨૫) તેને લગતી નોંધમાં તે સમયના સેનાપતિ નિઆકોસે અહીંના લોકો ૩ અને ચીંથરામાંથી કાગળ બનાવે છે એમ નોંધ્યું છે અને કટિયાસે અમુક વૃક્ષની (ભૂર્જવૃક્ષની) ત્વચાનો લેખન-સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે.^૬ વળી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨-૨૯૮)ના દરબારમાં રહેલા ગ્રીક એલચી મેગસ્થનીસે ત્યારે ભારતમાં ધર્મશાળાઓ વચ્ચેનું અંતર દર્શાવતી કોશ-શિલાઓ, પંચાગ પરથી વર્ષફલ વાંચવાનો રિવાજ, જન-મસમય પરથી તૈયાર થતી જન-મપત્રિકા અને ન્યાય આપવા માટેના આધારરૂપ સ્મૃતિ (સ્મૃતિગ્રંથો) હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૭

જેન સાહિત્યમાં સહુથી પ્રાચીન એવા આગમ ગ્રંથોમાં લિપિઓની યાદી આપી હોવાનો ઉલ્લેખ ઉપર કરેલો છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સુત્તાંત(સૂત્રાંત)માં ઉદ્ધિલખિત અક્ષરિકા (અક્ષરિકા) નામે રમનમાં, વિનયપિટકમાં ઉદ્ધિલખિત લેખ(લેખનકલા)માં, સુત્તાપિટક-

(સૂત્રપિટક)માંની જ્ઞાતકથાઓમાં ઉદ્ધિલખિત પણ્ય (પર્ણપત્ર), સાસન (શાસન = રાજશાસન), અક્ષર (અક્ષર), પોત્થક (પુસ્તક), ઇણપણ્ય (ઋણપર્ણપત્ર), સુવણ્યપણ્ય (સુવર્ણપર્ણ = સુવર્ણપત્ર), ફલક, વણ્યક (વર્ણક = કલમ) ઇત્યાદિ લેખનસામગ્રી દ્વારા લેખનકલા સચિત થાય છે.^૯ આમ બૌદ્ધ ત્રિપિટકમાં સહુથી પ્રાચીન જણાતા વિનયપિટકમાં પણ લેખનકલાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યો, નાટકો, સ્મૃતિઓ, કથાઓ, દર્શનો, શાસ્ત્રો, ઇત્યાદિમાં લેખનકલાના અનેક ઉલ્લેખ મળે એ સ્વાભાવિક છે. કૌટિલ્યના ‘ અર્થશાસ્ત્ર ’માં^{૧૦} અને વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાં^{૧૧} પણ લિપિ, લેખન, પત્ર, પુસ્તક વગેરેના ઉલ્લેખ આવે છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં પણ લેખ, લેખન, લેખક ઇત્યાદિના નિર્દેશ મળે છે.^{૧૨} વ્યાસ અને ગણેશને લગતી કથામાં પણ મહાભારતની રચના તથા એના લેખનનો ઉલ્લેખ છે.

વેદાંગ સાહિત્યમાં લેખનકલાના ઉલ્લેખ છે. પાણિનિ-દૃત ‘ અષ્ટાધ્યાયો ’માં લિપિ, લિપિકર, યવનાની, ગ્રન્થ, સ્વરિત ચિહ્ન, અંકચિહ્નો, સ્વસ્તિકાદિ ચિહ્નો તથા અનેક પૂર્વવર્તી વૈયાકરણોનો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૩} પાણિનિ પૂર્વે થયેલા યારકના ‘ નિરુક્ત ’માં નિરુક્ત જેવા શબ્દશાસ્ત્રનો વિકાસ જેવા મળે છે તેમ જ યારકની પહેલાં થયેલા અનેક નિરુક્તકારોનાં નામ મળે છે.^{૧૪} વ્યાકરણ અને નિરુક્તની જેમ શિક્ષા અને છન્દઃ તથા જ્યોતિષ પણ લેખનકલાની પ્રતીતિ કરાવે છે. કટ્ય-વેદાંગમાં વસિષ્ઠ-ધર્મસૂત્રમાં લિખિત આધારની પ્રમાણિતતાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. આમ વેદાંગના સૂત્રસાહિત્યમાં લેખનકલાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.

વેદ સાહિત્યમાં લેખનકલાના ઉલ્લેખ છે કે કેમ એ એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. મેક્સ મ્યુલર અને વેબર જેવા કેટલાક વિદ્વાનો વૈદિક સભ્યતામાં લેખનકલા ન હોવાનું માનતા, બ્યારે ગિહ્ટની, એનફે, પિશલ અને ગેલ્ડનર જેવા કેટલાક ખ્રીજ વિદ્વાનો વૈદિક સભ્યતાની વિકસિત સ્થિતિ જોતાં ત્યારે લખાણો તથા ગ્રંથો પ્રચલિત હોવાનું માનતા.^{૧૫} આ ખ્રીજ મતના સમર્થનમાં પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાએ વેદસાહિત્યમાંથી અનેક પ્રમાણ સૂચક કર્યાં છે.^{૧૬}

વૈદિક સાહિત્યમાં સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ઉપનિષદોથી શરૂ કરી ક્રમશઃ સંહિતાઓ સુધી જઈએ.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં 'અક્ષર' શબ્દ આવે છે એટલું જ નહિ, 'ઈકાર', 'ઊકાર' અને 'એકાર' જેવા સ્પષ્ટ: લિખિત વર્ણોનો ઉલ્લેખ આવે છે. વળી સ્વરો, ઊષ્માઓ (ઊષ્માક્ષરો) અને સ્પર્શો(સ્પર્શવર્ણો)નો પણ ઉલ્લેખ થયો છે. એની રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં 'વર્ણ' તથા 'માત્રા' શબ્દ પ્રયોજાયા છે. ૧૬

ઐતરેય આરણ્યકમાં ઊષ્મા, સ્પર્શ, સ્વર અને અંતઃસ્થનું, વ્યંજન અને ધોષનું, લુકાર તથા પકારના નકાર તથા સકારથી રહેલા ભેદનું તેમ જ સંધિનું વિવેચન મળે છે. આમાંના ઘણાખરા ઉલ્લેખ શાંખ્યાયન આરણ્યકમાં પણ છે. ૧૭

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં 'ઊ' અક્ષર અકાર, ઉકાર અને મકારના સંયોગથી બન્યો હોવાનું બતાવ્યું છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં 'એકવચન', 'બહુવચન' તથા પુલિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગનો ઉલ્લેખ આવે છે. વળી એમાં વાણીના નિર્વચન(વ્યાકરણ)નો નિર્દેશ આવે છે. ૧૮

તૈત્તિરીય સંહિતામાં વાણીના વ્યાકૃતીકરણ(વ્યાકરણ)નો કથાપ્રસંગ નિરૂપ્યો છે. ૧૯

આમ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો તથા એના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણો અને તૈત્તિરીય સંહિતામાં મળે છે. વાણીનો મૌખિક ઉપયોગ નિરક્ષર પ્રબ્ધ કરી શકે છે, પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને એની પરિભાષાનું જ્ઞાન અક્ષરજ્ઞાન વિના અસંભવિત છે. વ્યાકરણ જેવા શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ લેખનકલા પ્રચલિત થયા પછી જ સંભવે છે. ૨૦

ઋગ્વેદાદિ સંહિતાઓનાં સૂક્તોની રચના પદ્યમાં થયેલી છે. 'સર્વાનુક્રમણી'માં તથા સાયણ-ભાષ્યમાં દરેક સૂક્તના છંદોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આવી પદ્યબદ્ધ રચના મૌખિક રીતે કોઈ નિરક્ષર કવિઓ પણ કરી શકે એ અસંભવિત નથી, પરંતુ વૈદિક સાહિત્યની અંદર પણ છંદોનાં નામ તથા લક્ષણ જણાવ્યાં છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં ગાયત્રી, ઉષ્ણિહ, અનુષ્ટુભ્, બૃહતી, વિરાજ, ત્રિષ્ટુભ્, અને જગતી છંદોનાં નામ મળે છે. વાજસનેયિ સંહિતામાં એ ઉપરાંત 'પંકિત' છંદનું પણ નામ મળે છે તેમ જ દ્વિપદા, ત્રિપદા, ચતુષ્પદા, પદ્મપદા, કકુભ્ આદિ છંદોના ભેદ પણ બતાવ્યા છે. અથર્વવેદમાં જુદે જુદે ઠેકાણે કેટલાક છંદોનાં નામ આવે છે એટલું જ નહિ, એક જગ્યાએ

છંદોની સંખ્યા ૧૧ હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. શનપથ બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય છંદોની સંખ્યા ૮ આપી છે. વળી તૈત્તિરીય સંહિતા, મૈત્રાયણી સંહિતા, કાઠક સંહિતા અને શનપથ બ્રાહ્મણમાં ડેટલાક છંદો તથા એનાં ચરણોના અક્ષરોની સંખ્યા પણ ગણાવી છે.^{૨૧} આ રીતે છંદોનાં નામ તથા લક્ષણ ધરાવતું ઇંદ્ર:શાસ્ત્ર વૈદિક કાલમાં વિકસ્યું હોઈ એ પરથી એ સમયે લેખનકલા પ્રચલિત થઈ ચૂકી હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.^{૨૨}

ઋગ્વેદમાં ‘અષ્ટકણી’ ગાયો અર્થાત્ જોના કર્ણ પર આઠના અંકનું ચિહ્ન અંકિત કરેલું છે તેવી ગાયોના દાનનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદસંહિતા, તૈત્તિરીય સંહિતા, વાજસનેયિ સંહિતા, ઐતરેય બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ વગેરેમાં ૧, ૨, ૩ અને ૪નાં અંકચિહ્ન કોતરેલા પાસાઓ વડે ખેલાતા દૂનના ઉલ્લેખ આવે છે.^{૨૩} આ અંકચિહ્નોનો ઉલ્લેખ લેખનકલાના જ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નિરક્ષર ગ્રન્થ એક, બે, ત્રણ...દસ, વીસું, સૈકું વગેરે નાની સંખ્યાઓ ગણી શકે છે, પણ લાખો તે કરોડો જેવી મોટી સંખ્યાઓની ગણતરી કરી શકતી નથી, તેમ જ મોટા ગુણાકાર કરી શકતી નથી, જ્યારે વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણી મોટી સંખ્યાઓની ગણતરી તથા મોટા ગુણાકાર જોવા મળે છે.

યજુર્વેદની વાજસનેયિ સંહિતામાં ગણક(ગણનાર, ગણિત કરનાર)નો ઉલ્લેખ છે. વળી એમાં એક, દશ, શન, સહસ્ર, અયુત, નિયુત, પ્રયુત, અશુદ્, ન્યશુદ, સમુદ્ર, મધ્ય, અંત અને પરાર્ધ સુધીની સંખ્યાઓ ગણાવી છે, તૈત્તિરીય સંહિતામાં પણ આ સંખ્યાઓ આપી છે. પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં ૧૨, ૨૪, ૪૮, ૯૬...એમ ઉત્તરોત્તર અમણી થતી છેક ૩૯૩૨૧૬ રતી સુધીની દક્ષિણ દર્શાવી છે. શનપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યું છે કે ઋગ્વેદમાં ૧૨,૦૦૦ અને યજુર્વેદ તથા સામવેદમાં ૪૦૦૦ + ૪૦૦૦ = ૮૦૦૦ બૃહતી છંદના સ્લોકો ઢેટલા અર્થાત્ અનુક્રમે ૪,૩૨,૦૦૦ અને ૨,૮૮,૦૦૦ અક્ષર છે. ૩૬ અક્ષરના બૃહતીને બદલે ૪૦ અક્ષરના પંક્તિ છંદને હિસાબે ગણતાં ૪,૩૨,૦૦૦ અક્ષરોમાં પંક્તિ છંદના ૧૦,૮૦૦ સ્લોક થાય છે. એક વર્ષમાં ૩૬૦ × ૩૦ = ૧૦,૮૦૦ મૂહર્ત હોય છે, તે સંખ્યા પણ તેટલી જ છે. વળી એમાં એક અહોરાત્ર- (દિવસ-રાત)ના ૩૦ × ૧૫ × ૧૫ × ૧૫ × ૧૫ = ૧૫,૧૮,૭૫૦ મા ભાગ સુધીના વિભાગ ગણાવ્યા છે. આટલી મોટી સંખ્યાઓ તથા આટલા મોટા ગુણાકાર લેખનકલાના જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી.^{૨૪}

નિરક્ષર પ્રજામાં હાંદોખદ્ધ સ્તોત્રો ભજનો વગેરે શ્રવણ દ્વારા કંઠસ્થ થઈ શકે તે મૌખિક પરંપરા દ્વારા એ સાહિત્યનો વારસો પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી ચાલુ રહી શકે, પરંતુ ગદ્યમાં શબ્દખદ્ધ થયેલાં લાંબાં લખાણ સહુ સરખી રીતે કંઠસ્થ કરે તે એ લાંબાં ગદ્ય લખાણોનું સાહિત્ય મૌખિક પરંપરા દ્વારા હજારો વર્ષ સુધી અક્ષરશઃ યથાતથ જળવાઈ રહે એ સંભવિત નથી. સંહિતાઓના કેટલાક અંશ, આત્મજો તથા આરણ્યકોનું વિપુલ સાહિત્ય અને કેટલાંક પ્રાચીન ઉપનિષદો ગદ્યમાં લખાયેલ છે તે હજારો વર્ષ સુધી અક્ષરશઃ યથાતથ જળવાઈ રહેલ છે. આટલું વિપુલ ગદ્યસાહિત્ય લિપિખદ્ધ થયા વિના માત્ર મૌખિક પરંપરા વડે આટલો લાંબો વખત અક્ષરશઃ જળવાઈ રહે નહિ. ૨૫

આમ વૈદિક સાહિત્યમાં દેખા દેતો વ્યાકરણ, હંદ:શાસ્ત્ર, અંકવિદ્યા અને વિપુલ ગદ્યનો વિકાસ ઋગ્વેદ સંહિતાના સમયથી ભારતમાં લેખનકલા પ્રચલિત હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ અનુસાર ભારતીય સાહિત્ય દ્વારા ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા ઈ. પૂ. ૫૦૦ થઈલાં ય લગભગ ઈ. પૂ. ૧,૦૦૦ સુધી દર્શાવી શકાય છે.

તો પછી ભારતમાં એટલાં પ્રાચીન લખાણ કેમ મળતાં નથી ? પ્રાચીન કાલમાં ધાર્મિક તેમ જ શાસ્ત્રીય સાહિત્ય કંઠસ્થ રાખવાની તે શિક્ષણમાં એનું વિતરણ મૌખિક પરંપરા દ્વારા કરતા રહેવાની પરિપાટી પ્રચલિત હતી એ વાત ખરી છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે નવું સ્વાતંત્ર સાહિત્ય લિપિખદ્ધ થતું નહિ. વેદાંગમાં કંઠસ્થનો પાઠ કરનારની સરખામણીએ ગ્રંથસ્થનો પાઠ કરનારને ક્રમસ્તી કક્ષાનો ગણવામાં આવેલો, ૨૬ પરંતુ એ જ ખતાવે છે કે વેદસાહિત્ય ગ્રંથસ્થ પણ થતું હતું. ધાર્મિક સાહિત્યના સંક્રમણમાં લિખિત સામગ્રી કરતાં મૌખિક પરંપરાનો મહિમા મનાતો, એથી એની પ્રતો ઘણી ઝોડી લખાતી. વળી એ પ્રતો ભૂર્તપત્રો અને તાડપત્રો જેવા ધિન-ટકાઉ પદાર્થો પર લખાતી તેથી આ દેશની આબોહવામાં અતિપ્રાચીન પ્રતો મોજૂદ રહી નથી. ૨૭ છતાં વૈદિક સાહિત્યના કાલમાં પણ અહીં લેખનકલા પ્રચલિત હતી એ નિશ્ચિત છે. ૨૮

સિંધુ પ્રદેશની હડપ્પીય સભ્યતાની શોધ થતાં આ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન ઊકલી ગયો છે. હડપ્પા, મોહેન્જોદડો વગેરે સ્થળોએ મળેલાં મુદ્રાઓ, મુદ્રાંકો વગેરેમાં લખાણ મળ્યાં છે, તે એ લખાણવાળા અવશેષ એ નગરોના સહુથી નીચલા અર્થાત્ સહુથી પ્રાચીન સ્તર સુધીના વસવાટના સર્વ જ્ઞાત સ્તરોમાં

મળ્યા છે. ૨૯ આ સ્તરોમાં દટાયેલી સભ્યતાનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦ થી ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ સુધીનો આંકવામાં આવ્યો છે. ૩૦ આથી હવે ભારતમાં લેખનકલા ઈ. પૂ. ૫૦૦ પહેલાં ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ કે ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ બેટલા પ્રાચીનકાલમાં પ્રચલિત નહિ હોય એવી શંકા રહેતી નથી. ભારતમાં લેખનકલા આજમાં ઓછી લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦થી તેા પ્રચલિત હતી જ એ હવે નિર્વિવાદ છે. હરપ્પા અને મોહેન્જોદડોનાં ખંડેરોના ખોદકામમાં જે સહુથી નીચલા સ્તર સુધી ઉત્ખનન થયું છે તે ત્યાંના વસવાટના સહુથી નીચલા સ્તર નથી, તેની નીચેના સ્તર હાલ અધસ્તલ જળની સપાટી નીચે ડૂબી ગયા છે ને એનું ઉત્ખનન થઈ શક્યું નથી. આથી લેખનકલાનો પુરાવો ધરાવતા અવશેષ વધુ પ્રાચીન સ્તરોમાં ય રહેલા હોય એવો સંભવ ખરો. આપણી હાલની જાણ મુજબ ભારતમાં લેખનકલાની પ્રાચીનતા લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦ સુધી દર્શાવી શકાય તેમ છે.

(૨) પ્રાચીન લિપિઓના ઉકેલનો વૃત્તાંત

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ૧૪મી થી ૧૮મી સદી દરમિયાન ભારતના અતિ-પ્રાચીન અભિલેખ વાંચી શકાતા નહિ, કેમકે ભાષાની જેમ લિપિમાં પણ ક્રમિક પરિવર્તન થયા કરે છે, ને લાંબા ગાળે લિપિના મરોડમાં એટલો બધો ફરક પડી ગયેલો કે ૯મી સદી પહેલાંના મરોડ ઓળખવા મુશ્કેલ હતા.

ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ

૧૮મી સદીના અંતભાગમાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ભારતની પ્રાચીન અભિ-લેખો વાંચવા કોશિશ કરી, ત્યારે તેઓને પણ ૯મી સદી પહેલાંના લેખો વાંચવા મુશ્કેલ લાગ્યા. ૧૭૮૫માં હેરિંગ્ટનને બુદ્ધગયા પાસે આવેલા ખરાખર અને નાગાર્જુની ડુંગરોમાં કંઝરેલી ચુક્રઓમાં ત્રણ નાના અભિલેખ મળ્યા, ત્યારે તે વાંચી શકાયા નહિ. આ લેખો વાંચવા માટે ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સે ચાર વર્ષ મહેનત કરી ને ૯મી સદીના અક્ષરોના મરોડ સાથે તુલના કરીકરીને એ લેખ ઉકેલવામાં સફળતા મેળવી. એ લેખ મૌખરિ વંશના રાજા અનંતવર્મા(૫મી-૬ઠ્ઠી સદી)ના નીકળ્યા. આ ત્રણ નાના લેખો પરથી એ કાલની અર્ધી વર્ણ-માલાના અક્ષર જાણવા મળ્યા. ૩૧

૧૮૧૮-૧૮૨૩ દરમિયાન કર્નલ જેમ્સ ટોડે રાજસ્થાનના ઇતિહાસના અન્વેષણ માટે રાજસ્થાન-ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે ફરીને અનેકાનેક અભિલેખોની

નોંધ લીધી. યતિ જ્ઞાનચંદ્રની મદદથી એમાંના ઘણા લેખ વાંચી શકાયા, જે ૭મીથી ૧૫મી સદી સુધીના હતા.^{૩૨}

૧૮૨૮માં બેબિંગ્ટને દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા મામલ્લપુરમના સંસ્કૃત તથા તમિળ અલિલેખો વાંચી ૭મી સદી સુધીની વર્ણમાલા તૈયાર કરી. એવી રીતે વોલ્ટર ઇલિયટે પ્રાચીન કન્નડ અક્ષરો બંધ બેસાડી એની વર્ણમાલા તૈયાર કરી (૧૮૩૩).^{૩૩}

અલાહાબાદમાં શિલાસ્તંભ પર ફેટલાક લેખ કોતરેલા હતા, તે પૈકી એક લેખ ૧૮૩૪માં કેપ્ટન ટ્રોયરે અંશતઃ ઉઠેલો તે એ વર્ષે ડૉ. મિલે એને પૂરેપૂરો વાંચ્યો. આ લેખ ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તનો છે. આ લેખ વંચાતાં ગુપ્તકાલની વર્ણમાલા તૈયાર થવા લાગી. નાગરી લિપિનું આ પ્રાચીન સ્વરૂપ બ્રાહ્મી લિપિના ગુપ્તકાલીન સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાય છે. ટૂંકમાં એને ‘ગુપ્તલિપિ’ કહે છે.^{૩૪}

૧૮૩૭માં ડૉ. મિલે સ્કંદગુપ્તનો ભિટારી (ઉ. પ્ર.) સ્તંભલેખ વાંચ્યો. એ અરસામાં એમને ગુજરાતમાં મળેલાં વલ્લભીનાં તામ્રપત્ર વાંચ્યાં, એ પટ્ટીનાં એક બે વર્ષમાં જેમ્સ પ્રિન્સેપે દિલ્હી, એરણ (મ.પ્ર.), સાંચી (મ.પ્ર.), અમરાવતી (આં.પ્ર.) અને જૂનાગઢ(ગુજરાત)ના ગુપ્તકાલીન અલિલેખ વાંચ્યા તે ગુપ્તલિપિની વર્ણમાલા પૂરી કરી.^{૩૫} હવે બ્રાહ્મી લિપિના એથી સદી સુધીના મરોડ પરિચિત થયા.

પૂર્વકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ

પરંતુ બ્રાહ્મી લિપિના એ પહેલાંના મરોડ હજી બંધ બેસના નહોતા.

૧૭૯૫માં સર ચાર્લ્સ મેલેટે એલોરાની ગુફાઓના ફેટલાક નાના નાના લેખોની છાપ લઈ સર વિલિયમ જેન્સને મોકલેલી. એ લેખ એમને પણ ઊકલ્યા નહિ. આથી એમણે એ નકલો વારાણસીમાં રહેતા મેજર વિલ્ફ્રોઈડ પાસે મોકલી, જેથી તેઓ ત્યાંના પંડિતો પાસે એ વંચાવી શકે. પરંતુ કાશીના પંડિતોને પણ એ લેખ ઊકલતા નહોતા. આખરે એક વૃદ્ધ પંડિત મળી આવ્યા, જેમણે પ્રાચીન લિપિઓની વર્ણમાલાઓનું એક સંસ્કૃત પુસ્તક ‘પતાવ્યુ’ને વિલ્ફ્રોઈડે આપેલા પ્રાચીન લેખો વાંચી આપવાનું બીડું ઝગપ્યું. એમણે એ અલિલેખોનું લિપ્યંતર કરી આપ્યું. એમાં પાંડવોને વનવાસ દરમ્યાન વિદુર અને વ્યાસ જેવા હિતસ્વી સંબંધીઓએ સાવધતા માટે આપેલી અને સંકેત-લિપિમાં કોતરેલી સૂચનાઓ હતી.^{૩૬} વિલ્ફ્રોઈડે એ લેખોનું ભાષાંતર પણ ક્યું.

વિલ્ફોર્ડની આ શોધ ધણી ઉપયોગી ગણાઈ. પરંતુ થેઈનાં વર્ષો પછી માલૂમ પડ્યું કે કાશીના વૃદ્ધ પંડિતે લખી આપેલો પાઠ કપોલકલ્પિત હતો ને એને મૂળ અભિલેખો સાથે કંઈ સંબંધ નહોતો !^{૩૭}

ઐશિયાટિક સોસાયટીના સંગ્રહમાં દિલ્હી અને અલાહાબાદના સ્તંભલેખોની તથા ખંડગિરિના ગુફાલેખોની નકલો આવેલી હતી, પરંતુ વિલ્ફોર્ડની શોધ નિષ્ફળ જવાથી કેટલાંય વર્ષો સુધી એ લેખો ઉકેલવાની કોશિશ થઈ નહિ. આખરે ૧૮૩૪-૩૫ માં જેમ્સ ટ્રિન્સેપે એ લેખોનો મર્મ જાણવાની ઇચ્છાથી એના અક્ષર ઉકેલવા માટે સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ આદર્યો. અલાહાબાદ, રાધિયા (ખિહાર) અને માધિયા (ખિહાર)ના સ્તંભલેખોની છાપને દિલ્હીના સ્તંભલેખ સાથે સરખાવી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે એ ચાર લેખ એક જ છે. આથી ટ્રિન્સેપેનો ઉત્સાહ વધ્યો ને એમને પોતાની જિજ્ઞાસા પાર પડવાની આશા બંધાઈ. હવે એમણે અલાહાબાદ સ્તંભલેખના અક્ષરોનું 'પૃથક્કરણ કર્યું', તે ગુપ્તલિપિના અક્ષરોની જેમ આ લિપિના અક્ષરોમાં પણ અંતર્ગત સ્વરમાત્રાઓનાં ચિહ્ન લાગેલાં જણાયાં. આ પરથી એ લિપિ ગ્રીક હોવાનો ખમ લાગ્યો.^{૩૮}

આ લેખોના અક્ષર જોતાં સામાન્ય માણસને તે એ ગ્રીક જેવી કોઈ યુરોપીય લિપિના અક્ષર જેવો લાસ થાય તેમ છે. ટોમ કોરિએટ નામે યુરોપીય પ્રવાસીએ એને સિકંદરે પોતાના વિજયની યાદગીરીમાં કોતરાવેલો સ્તંભલેખ માની લીધેલો !^{૩૯} પરંતુ ટ્રિન્સેપના પ્રયત્નથી હવે સ્પષ્ટ થયું કે આ પ્રાચીન લેખો પણ અહીંની લિપિમાં કોતરેલા છે.

ટ્રિન્સેપે સ્વરચિહ્નો ઓળખી લીધા બાદ મૂળાક્ષરોને ઓળખવા માટે એ લેખોના દરેક અક્ષરને ગુપ્તલિપિના અક્ષરો સાથે સરખાવીને જે અક્ષર મળતા આવે તેને વર્ણમાલામાં ક્રમવાર દાખલ કરવા માંડ્યા. આ રીતે અનેક અક્ષર ઓળખાયા.^{૪૦}

એ અરસામાં જેમ્સ સ્ટીવન્સન પણ આ અક્ષરો ઓળખવા મથતા હતા. એમણે ક, જ, ન અને વ અક્ષર ઓળખ્યા.

પરંતુ ખીજા કેટલાક અક્ષર ઓળખાતા નહિ ને ઓળખાયેલા અક્ષરોને આધારે વચ્ચાતાં પદ અરાખર બંધ એસતાં નહિ.

૧૮૩૭માં ટ્રિન્સેપે સાંચીના સ્તૂપોનાં તોરણોના સ્તંભો તથા ત્યાંની વેદિકાઓ પર કોતરેલા નાના નાના લેખોની છાપ એકઠી કરી તેને એકબીજા સાથે

સરખાવી જોઈ તો એ તમામ લેખોમાં છેલ્લા એ અક્ષર એકસરખા નીકળ્યા. એમાંના પહેલા અક્ષરને કાનો હતો ને બીજાને અનુસ્વાર હતો. વળી એ એ અક્ષરોની પહેલાંનો અક્ષર સ હતો ને એની પહેલાંના અક્ષર જુદા જુદા હતા. પૂર્વાપર સંબંધ પરથી પ્રિન્સેપે કલ્પના કરી કે છેલ્લા એ અક્ષર કાવું હોવા જોઈ એ ને સ ની પહેલાં જુદા જુદા ઘાતાઓના નામ હોવાં જોઈ એ. આ પરથી જ અને જ ઓળખાયા એટલું જ નહિ, સ પ્રત્યય પરથી આ લેખોની લિપિ પ્રાકૃત હોવાનું જાણવા મળ્યું.^{૪૧} એ પહેલાં ગુપ્તકાલીન લેખોની જેમ આ પ્રાચીન લેખોની ભાષા સંસ્કૃત હોવાનું માની લેવામાં આવેલું. ભાષાનો ખરો ખ્યાલ આવતાં એ લેખોના અક્ષર બંધ ખેસાડવામાં સરળતા આવી.

હવે દિલ્હી, અલાહાબાદ, સાંચી, માથિયા, રાધિયા, ગિરનાર, ધૌલી વગેરે સ્થળોએ આવેલા પ્રાચીન પ્રાકૃત અભિલેખ ખરાખર વાંચી શકાયા. એમાંના ઘણા રત્નલેખ તથા શૈલલેખ 'દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી' રાજા 'એ લખાવેલા નીકળ્યા ને આગળ જતાં એ રાજા મૌર્ય સમ્રાટ અશોક હોવાનું માલૂમ પડ્યું.

પ્રિન્સેપે ખેસાડેલા અક્ષરો પૈકી ડ અને ઓ સિવાયના બધા અક્ષર ખરા નીકળ્યા. પકી આકૃતના છ અક્ષરોનો પણ પત્તો લાગ્યો. ડ અને ઝ કનિંગહમને ઓળખ્યા, ષ નો એક મરોડ સેનાતે અને બીજો મરોડ હોર્નલે ઓળખ્યો, ક બ્યૂલરે ઓળખ્યો ને જ ગ્રિયરસને. ઈ પણ બ્યૂલરે બંધ ખેસાડ્યો.^{૪૨}

આમ પૂર્વકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ ઉઠેલવામાં પણ જેમ્સ પ્રિન્સેપનો ઘણો ફાળો રહેલો છે. આથી એમને ભારતીય પ્રાચીનલિપિવિદ્યાના પિતા ગણવામાં આવે છે.

ખરોઈની લિપિ

બ્રાહ્મી-ગુપ્ત-નાગરી લિપિ કરતાં સાવ લિન્ન એવી ખરોઈની લિપિના લેખ ૧૮૧૮-૨૩ દરમિયાન કર્નાલ ટોડને કેટલાક સિંહાઓ પર મળેલા. એ સિંહાઓની એક યાજુ પર ત્રીંક ભાષામાં લખેલું લખાણ ત્રીંક લિપિમાં કેતરેલું હતું. યુરોપીય વિદ્વાનોને આ લખાણ વંચાતું હતું, છતાં એ સિંહાઓની બીજી યાજુ પર કેતરેલું લખાણ બકલતું નહોતું, કેમકે એ લખાણ કઈ ભાષામાં હતું તે સમજતું નહિ. ઉત્તરકાલીન વિદેશીઓના સિંહાઓ ઈરાનની સાસાની ભાષામાં હોવાથી ટોડે ૧૮૨૪માં આ પૂર્વકાલીન વિદેશીઓના સિંહાઓ પરનાં એ લખાણ સાસાની ભાષામાં હોવાની કલ્પના કરી.^{૪૩}

१८३०मां जनरल वेंडुराझे मानिक्याला (जि. रावणपिंडी, पाकिस्तान) ना औद्ध स्तूपतुं जोडकाम करतां, जेमां आ लिपिवाणा डेटलाक सिद्धा अने जे लेख मळ्या. सर जेलेकजंजर जन्स आदि विद्वानेने पळ आवा द्वैलिपिक सिद्धा मजेल्ला, जेनी जेक आशु पर डेतरेखुं ग्रीक लभाळ वंयातुं हुतुं, न्यारे भीळ आशु पर डेतरेखुं लभाळ जिकवतुं न हुतुं. ४४

टोडे आ लिपिनां लभाळोनी लाया सासानी धारेदी, तो प्रिन्सेपे १८३३मां जेक द्वैलिपिक सिद्धा परना जे लभाळनी लाया पहलवी मानी. वणी जेवा जेक भीज सिद्धा परना लभाळनी तथा मानिक्याला स्तूपना लेखनी लिपिने पालि(प्राची)ने ज वणांकदार भरोड डोवानी कल्पना करी. वधु अब्यास यतां प्रिन्सेपे आ कल्पना छोडी दीधी. १८३४मां आवा जेक लेखनी लिपिने जेमजे वणी पहलवी मानी. ४५

जेवामां आ लिपिना उकेलनी यारी मेसनने सुज्जी. अइथानिस्तानना कायुव प्रदेशमां शोधभोज करतां जेमने जेवा अनेक द्वैलिपिक सिद्धा मजेल्ला, जेमांना ग्रीक लभाळमां वंयाता मिनन्डर, अपोलोदोटस, इभिअस वगरे नाम भीळ लिपिमां जलटा कमे वंयी शकतां. Basileos अने Soteros जेवां ग्रीक भिरुदोतुं प्राकृत लायांतर करतां बहुरजस अने ब्रतारस जेवा शब्द पळ जेमां अंध जेसता हुता. आ परथी जे लिपिनी लाया प्राकृत डोवानुं पळ जलवा मळुं. मेसनने पोताना संशोधननां परिल्लाम प्रिन्सेपेने जभी जळ्याव्यां. ४६

प्रिन्सेपे आ सूयने अनुसार सिद्धा परनां लभाळ वंयी जेयां, ते तेमने जेना आधारे १२ रागज्येनां नाम तथा ६ भिरुद वंयायां. आ परथी जे लिपिना लभाळनी दिशा जमळी आशुयी जभी आशुनी डोवानी प्रतीति थर्छ, परंतु जे परथी जे लिपि सेपेटिक वर्गनी जळ्यानां जेनी लाया पहलवी डोवानुं मान्या कर्तुं. आने बर्छने प्रिन्सेपेने आ लिपिना अक्षर यरापर अंध जेसता न्हि. ४७

आपरे १८३८मां जे भारतीय-ग्रीक रागज्येना सिद्धा परनुं लभाळ प्राकृतमां डोवानी प्रतीति यतां तेमने लायाने जगतो जम दूर थयेने ने प्राकृत लाया प्रमाजे वंयतां तेमने आ लिपिना १७ अक्षर अंध जेडा. ४८

आगण जतां नोरिसे भीज छ अक्षर ज्येणज्या ने जनरल कनिंगहमे पाडीना अक्षर ज्येणज्या. ४९ आ रीते सिद्धाज्ये परना अक्षरोनी वळुंमाला पूरी थर्छ. आ लिपिनुं नाम परोपडी छे.

અશોકના ચૌદ ધર્મલેખોની વાયવ્ય સરહદ પાસે કોતરેલી એ પ્રત ખરોઈ લિપિમાં મળી, જ્યારે એની ખીજ પ્રતો આઠી લિપિમાં છે. એની રીતે કાંગડા પ્રદેશમાં પણ આઠી અને ખરોઈમાં દ્વિલિપિક લેખ મળ્યા. આ લાંબા લેખોના આધારે ખરોઈ લિપિની વર્ણમાલામાં સુધારાવધારા થયા ને હવે એ વર્ણમાલાને પૂર્ણ સ્વરૂપ મળ્યું. શક રાજ્યો તથા ક્ષત્રપોના ખરોઈ લેખ હવે સરળતાથી વંચાયા. ખરોઈ લિપિમાં લખેલી ચૌદ ગ્રંથ ધર્મસ્તોત્રની એક હસ્તપ્રત ખોતાનમાંથી મળી તે પણ સહેલાઈથી વંચાઈ. ૫૦

આમ ખરોઈ લિપિ ઉકેલવામાં પણ પ્રિન્સેપે ઘણા મોટા ફાળો આપેલો.

હડપ્પીય સભ્યતાની લિપિ

હડપ્પા અને મોહેન્જો-દ્દોઝો જેવાં સ્થળોએ સાંપડેલાં હડપ્પીય સભ્યતાનાં નગરોમાં મળેલાં મુદ્રાઓ, મુદ્રાંકો અને તામ્રપટ્ટિકાઓમાં જે લખાણ કોતરેલાં કે મુદ્રાંકિત કરેલાં છે તેની લિપિ ઉકેલવા માટે પાશ્ચાત્ય તથા ભારતીય વિદ્વાનોએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ લખાણોમાં આવતાં જુદા જુદાં ચિહ્નોનેનું વર્ગીકરણ કરી એના મૂળાક્ષરોની તથા એમાં ઉમેરાયેલાં માત્રાચિહ્નોની ગણતરી કરવાની કોશિશ થઈ છે. ડૉ. હન્ટરે કરેલા પૃથક્કરણ તથા વર્ગીકરણમાં જોડાક્ષર ન હોય તેવા અક્ષરોની કુલ સંખ્યા ૨૦૪ થઈ છે તે એમાં મૂળાક્ષરોની સંખ્યા ૧૦૨ છે. ૫૦૨ આ મૂળાક્ષરોમાં સ્વરચિહ્નો કે સ્વરભારચિહ્નો જેવાં ચિહ્ન ઉમેરેલાં જણાય છે. અક્ષરોમાંના કેટલાક ચિત્રાત્મક છે. એ અક્ષરોના આકાર પરથી એને તે તે પદાર્થનાં દ્યોતક માનવામાં આવ્યા છે. દા.ત., મનુષ્ય, નગર, ઘર, કેદી, ધનુર્ધારી, પક્ષી, મત્સ્ય વગેરે. અનેક શબ્દોને અંતે આવતી અમુક સંજ્ઞા-એને વિલક્ષિતના પ્રયત્ન ધારવામાં આવ્યાં છે. આ લિપિમાંના ઘણા અક્ષર ચિત્રાત્મક ન હોઈ આ લિપિનું સ્વરૂપ પૂર્ણતઃ ચિત્રાત્મક રહ્યું ન હોવાનું માલૂમ પડે છે. કેટલાક એમાં ભાવાત્મક તથા ધ્વન્યાત્મક ચિહ્નો હોવાનું ધારે છે, તેા કોઈ એને મુખ્યતઃ શ્રુત્યાત્મક માને છે. ગમે તેમ, ચિહ્નોની સંખ્યા પરથી ક્ષિતિ થાય છે કે આ લિપિ જેમ પૂર્ણતઃ ચિત્રાત્મક નથી તેમ આઠી વર્ગરેની જેમ પૂર્ણતઃ વર્ણાત્મક પણ નથી. ૫૧

અક્ષરોના મરોડ પરથી તેમ જ એના ક્રમ પરથી આ લિપિના લખાણની દિશા નક્કી કરવા પ્રયત્ન થયો છે. એના અક્ષર ઉપરથી નીચે જતા મરોડના છે ને એ આડી લીટીમાં લખાય છે. આ લિપિનાં લખાણ મોટે ભાગે એક નાની લીટી જેટલાં, કેટલીક વાર મૂલા કે દોઢ લીટી જેટલાં ને ક્વચિત્ ત્રણ

લીટી જેટલાં ટૂંકાં છે. આમાંનાં એક લીટીનાં લખાણ જમણી આજુથી ડાબી આજુ તરફ અર્થાત્ ખરોડી તથા ઉઠ્ઠની જેમ લખાતાં, બ્યારે લખાણ બે લીટીનાં હોય તો તેનો પહેલી લીટી જમણી આજુથી ડાબી આજુ અને બીજી લીટી ડાબી આજુથી જમણી આજુ લખાતી એવું સંભવિત લાગ્યું છે.^{૫૨} આ પદ્ધતિમાં કલમ જમણીથી ડાબી અને ડાબીથી જમણી આજુ તરફ સળંગ ચાલુ રહે છે. ખેતર ખેડતી વખતે બળદ દર ચાસે દિશા ઉલટાવતો રહી સળંગ કદમ ભરે છે તેમ આ લિપિમાં દર લીટીએ દિશા ઉલટાવીને કલમની સળંગ ગતિનો સતત ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી આ પદ્ધતિને ‘boustrophedon’ અર્થાત્ ‘અડીવદ-આવર્તન’ પદ્ધતિ કહે છે.

આ લિપિની સંજ્ઞાઓને ઉકેલવાનો પુરુષાર્થ ઘણા વિદ્વાનો કરતા રહ્યા છે. હડપ્પીય સભ્યતા મુખ્યત્વે દ્રાવિડ પ્રબળની હોવાનું ધારીને કેટલાકે એના આકારોનાં પ્રાચીન તમિળ નામો પરથી લખાણોનો અર્થ તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; તે એમાં અમુક અમુક માનવજાતિઓ વચ્ચેના સંધિવિગ્રહની ઘટનાઓનો નિર્દેશ હોવાનું અંધ ખેસાડ્યું છે. કોઈ લેખોમાં તો પદ્મ-રચના દર્શાવી એની માત્રાગણના ય કરી છે!^{૫૨} પરંતુ દ્રાવિડ ભાષાઓનું એટલું પ્રાચીન સ્વરૂપ હાલ ઉપલબ્ધ રહ્યું નથી. વળી પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલથી તો એ ભાષાઓનાં લખાણ પણ ખાત્તી લિપિમાં જ લખાતાં હોવાનું માલૂમ પડે છે.

બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ આ લખાણોની ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત જેવી હોવાનું ધાર્યું છે તે આ લિપિનાં ચિહ્નોને ખાત્તી લિપિનાં પ્રાચીનતમ ચિહ્નો અનુસાર ઉકેલવા ઠોશિશ કરી છે.^{૫૨} આ લિપિનાં કેટલાંક ચિહ્ન ખાત્તી લિપિના અમુક અક્ષરો સાથે આકારસામ્ય ધરાવે છે તેમ જ ખાત્તી લિપિની જેમ આ લિપિમાં પણ મૂળાક્ષરોમાં અંતર્ગત ચિહ્નો ઉમેરવાની પદ્ધતિ દેખા દે છે. વળી ઐતિહાસિક કાલની એ પ્રાચીનતમ ભારતીય લિપિ આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની આ અણકલકલી લિપિમાંથી ઊતરી આવી હોય એ ઘણું સંભવિત છે. છતાં આ બે લિપિઓનાં ઉપલબ્ધ લખાણો વચ્ચે હજારેક વર્ષોનો લાંબો ગાળો રહેલો છે તે અંતરાલ સ્વરૂપો દ્વારા એ બે લિપિઓ વચ્ચેના આંતરિક સામ્યની પ્રતીતિ થતી નથી.

આ લિપિને અન્ય પ્રાચીન દેશોની સમકાલીન લિપિઓ સાથે સરખાવીને પણ એને ઉકેલવાના તર્ક-વિતર્ક કરવામાં આવ્યા છે.^{૫૨} પરંતુ એમાંની કોઈ પુરાતન લિપિ સાથે આ લિપિનું પ્રતીતિજનક સામ્ય નીકળ્યું નથી. કેટલાકે

વળી આ લિપિનાં ચિહ્નોમાં શક્ત કે તાંત્રિક સંપ્રદાયમાં હોય છે તેવાં ગૂઢ સંકેતચિહ્ન ઘટાનીને એનાં લખાણોને વાંચવાનો દાવો કર્યો છે, પરંતુ એ મંતવ્ય પણ પ્રતીતિજનક નીવડ્યાં નથી. ભારતના તેમ જ વિદેશોના કેટલાક ખીબ વિદ્વાનો આ લિપિનો ભેદ ઉકેલવા પોતપોતાની રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ને અવારનવાર કોઈ ને કોઈ વિદ્વાનને એ ઉકેલ મળ્યો હોવાનો દાવો રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ કમભાગ્યે હજી આ લિપિનાં ચિહ્ન ઉકેલવામાં સહુને પ્રતીતિ થાય ને સ્વીકાર્ય નીવડે તેવી સિદ્ધિ કોઈ ને સાંપડી નથી. ભવિષ્યમાં કાંતો એક વાચ્ય લિપિ અને આ અવાચ્ય લિપિ ધરાવતા દ્વિલિપિક લેખ મળે અથવા ઐતિહાસિક કાલની લિપિ સાથે અનુસંધાન દર્શાવતાં અંતરાલ સ્વરૂપ દર્શાવતા વચગાળાના લેખ મળે, ત્યારે જ હરપ્પીય લિપિનાં ચિહ્ન સંતોષકારક રીતે ઉકલશે.

નામાલિધાન

ભારતના ઐતિહાસિક કાલનાં પ્રાચીન લખાણોમાં મુખ્ય એ લિપિ પ્રયોગબદ્ધ છે: એકમાં લાટીઓ ડાબી આજુથી જમણી આજુ તરફ લખાતી, જ્યારે બીજામાં એ જમણી આજુથી ડાબી આજુ તરફ લખાતી. ચીની ઐહ વિશ્વકોશ 'ફા-યુઅન-ચુ-લિન'(ઈ. સ. ૬૬૮)માં 'જ્જાવ્યુ' છે કે લેખનકલાની શોધ દૈવી શક્તિ ધરાવતા ત્રણ આચાર્યોએ કરી. એમાં સહુથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ છે, જેમની લિપિ ડાબી આજુથી જમણી આજુ લખાય છે. એમના પછી ખરો[ષ] છે, જેમની લિપિ જમણી આજુથી ડાબી આજુ લખાય છે. સહુથી ઓછા મહત્વના ત્સ-કી છે, જેમની લિપિ ઉપરથી નીચે લખાય છે. આમાં બ્રહ્મા અને ખરોષ ભારતમાં થયા અને ત્સ-કી ચીનમાં.^{૫૩} આ પરથી ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓમાં જુદી જુદી લેખનદિશાઓ ધરાવતી અને લિપિઓનાં નામ જાણવા મળે છે. અશોક મૌર્યના ઘણા અભિલેખોમાં ડાબી આજુથી જમણી આજુ તરફ લખાતી લાટીઓવાળી જે લિપિ છે તેનું નામ બ્રાહ્મી, જ્યારે એના એ અભિલેખોમાં જમણી આજુથી ડાબી આજુ તરફની લેખનદિશા ધરાવતી લિપિ છે તેનું નામ ખરોષી.

જૈન તથા ઐહ સાહિત્યમાં આપેલી લિપિઓની યાદીઓમાં સહુથી પહેલું નામ 'બ્રાહ્મીનું આચ્યુ' છે. ભારતીય અભિલેખોમાં તથા હસ્તપ્રતોમાં આ લિપિ જ વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રયોગબદ્ધ છે ને ભારતની લગભગ અધી અર્વાચીન લિપિઓ આ લિપિમાંથી ઊતરી આવી છે.

ઐહ 'લલિતવિસ્તર'માં આપેલી યાદીમાં બ્રાહ્મી પછી તરત જ ખરોષી લિપિ ગણાતી છે. જૈન આગમગ્રંથોમાં આપેલી યાદીમાં આ લિપિને બીજી

એ લિપિઓ પછી ગણાતી છે. આ લિપિને ઉપયોગ મુખ્યત્વે ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં થતા ને એ લિપિ થોડાંક શતકોમાં સમૂળી લુપ્ત થઈ ગઈ.

હડપ્પીય સભ્યતામાં પ્રયોજાયેલી લિપિનું મૂળ નામ જાણવા મળ્યું નથી. આ સભ્યતાનાં મુખ્ય કેન્દ્ર પંજાબ અને સિંધમાં મળ્યાં છે, એથી કેટલાક એને 'સિંધ-પંજાબ લિપિ' તરીકે ઓળખે છે. એનો મુખ્ય પ્રદેશ સિંધુ અને એમાં ભળતી પંજાબની નદીઓના વિસ્તારમાં આવેલો હોઈ, એ 'સિંધુ લિપિ' તરીકે પણ ઓળખાય છે. હવે હડપ્પીય સભ્યતા સિંધુ પ્રદેશની બહાર પણ વિસ્તરી હોવાનું તથા સિંધુ પ્રદેશમાં અન્ય પુરાતન સંસ્કૃતિઓ પણ થઈ હોવાનું જણાતાં, આ લિપિને 'હડપ્પીય લિપિ' તરીકે ઓળખવી બહેતર છે.

પાદટીપ

૧. નારદસ્મૃતિમાં તથા મનુસંહિતા પરના બૃહસ્પતિ-વાર્તિકમાં આ માન્યતા આપેલી છે (Bühler, "Indian Paleography," p. 17)
૨. લલિતવિસ્તાર, અધ્યાય ૧૦ (આ ગ્રંથનો ચીની અનુવાદ ઈ.સ. ૩૦૮માં થયેલો છે.) જુઓ ગૌ. હી. એ.જા., "ભારતીય પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્ર," પૃ. ૧૭, પાદટીપ ૩. R. B. Pandey, "Indian Paleography," pp. 23 f. ડૉ. પાંડેએ આ લિપિઓનું વર્ગીકરણ ઠીક કર્યું છે (Ibid., pp. 25 ff.)
૩. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭, પાદટીપ ૧; Pandey, op. cit., pp. 22 f. સમય માટે જુઓ: Bühler, op. cit., p. 17. જેન આગ્રેમાં મગદતીસૂત્રમાં 'બંમી (બ્રહ્મી) લિપિને નમસ્કાર' એવો ઉલ્લેખ આવે છે (માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭).
૪. અષ્ટાધ્યાયી ૪. ૧.૪૯. એના પરના વાર્તિકમાં કાલ્યાયન તથા મહાભાષ્યમાં પતંજલિ એનો અર્થ 'યવન-લિપિ' આપે છે (Pandey, op. cit., p. 11, n. 3).
૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૨-૩; Pandey, op. cit., pp. 18 f. પિપ્રાવાનો લેખ હવે ઈ. પૂ. ૩૭ સદીનો ગણાય છે.
૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૩; Pandey, op. cit., pp. 5 f.
૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૩-૪; Pandey, op. cit., pp. 5 f.
૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૪-૬; Pandey, op. cit., pp. 6 ff.
૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૬; Pandey, op. cit., pp. 9 f.

૧૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૬
૧૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૬; Pandey, op. cit., p. 9
૧૨. માપ્રાલિ, પૃ. ૬-૮
૧૩. માપ્રાલિ, પૃ. ૮
૧૪. Bühler, op. cit., p. 20
૧૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૯-૧૩
- ૧૬-૧૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૯
- ૧૮-૧૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૯-૧૦
૨૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૦
- ૨૧-૨૨. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૦-૧૧
૨૩. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧-૧૨
૨૪. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧-૧૩
૨૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૩
૨૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૪
૨૭. Pandey, op. cit., pp. 14 f.
૨૮. ખૂલર, મોથલિંગ અને રોથ જેવા અતેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ સ્વીકાર્યું છે (માપ્રાલિ, પૃ. ૧૫).
૨૯. હ.ગં. શાસ્ત્રી, “હડપ્પા ને મેહેન્જો-દડો,” પૃ. ૫૭-૫૯; પૃ. ૧૭
૩૦. એસ.આર.રાવ, ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ,’ “ઇતિહાસની પૂર્વ-ભૂમિકા,” પૃ. ૧૫૪-૧૫૮
- ૩૧-૩૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૩૮-૩૯; Pandey, op. cit., pp. 59 f.
૩૬. મુનિ જિનવિજય, ‘પુરાતત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ,’ “આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા,” પૃ. ૧૬-૧૮
- ૩૭-૩૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૩૯; Pandey, op. cit., p. 60
૩૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૩૯, પા. ટી. ૪
૪૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૩૯-૪૦; Pandey, op. cit., p. 61
૪૧. જેમ સંસ્કૃતમાં પછી વિલક્ષિત એકવચનનો પ્રત્યય સ્ય છે તેમ પ્રાકૃતમાં સ છે.

૪૨. Bühler, "Indian Paleography," p. 54
૪૩. Pandey, op. cit., p. 62
૪૪. સાપ્રાલિ, પૃ. ૪૦; Pandey, op. cit., pp. 62. f.
- ૪૫-૪૬. સાપ્રાલિ, પૃ. ૪૦-૪૧; Pandey, op. cit., p. 63
- ૪૭-૪૯. સાપ્રાલિ, પૃ. ૪૦-૪૧; Pandey, op. cit., pp. 63 f.
૫૦. Bühler, op. cit., p. 39; Pandey, op. cit., p. 64
- ૫૦અ. ડો. દાનીએ કરેલાં પૃથક્કરણમાં ૨૭ ચિત્રાક્ષરો, ૨૭ ભૌમિતિક ચિહ્નો, કેટલાક અંકચિહ્નો, કૌંસો અને બે બ્લુદર્મ પ્રતીકો છે તે મૂળાક્ષરોમાં આંતરિક તથા બાહ્ય માત્રાઓ ઉમેરાઈ છે તેમ જ કેટલાક મૂળાક્ષરોને બીજા મૂળાક્ષરો સાથે જોડેલા છે (pp. 16 ff.).
૫૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "હડપ્પા ને ખેાહ્ને-દડો," પૃ. ૫૯-૬૦; ૬૬-૬૮
૫૨. એબ્લન, પૃ. ૬૮-૭૨
- ૫૨અ. ખાસ કરીને ક્ષધર હેરાસે ("Studies in Proto-Indo-Mediterranean Culture")
- ૫૨આ. ખાસ કરીને ડો. પ્રાણનાથે. સ્વામી શંકરાનંદ તથા ડો. ખરુઆ જેવા કેટલાકે તાંત્રિક ચિહ્નોની રીતે ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે (Dani, op. cit., p. 13).
- ૫૨ઈ. ડા. ત., વેડેલે સુમેરિયન લિપિના, ખેરિંગીએ હિટાઇટ લિપિના અને હેવેસીએ ઇસ્ટર ટાપુની લિપિના આધારે ઉકેલવા કોશિશ કરી છે (Dani, op. cit., pp. 13 f.). તાજેતરમાં શ્રી. એસ. આર. રાવે ફિનિશ્યન લિપિ સાથેના સામ્યના આધારે આ લિપિ ઉકેલવા યત્ન કર્યો છે ("Illustrated Weekly of India," December 12, 1971, pp. 21 ff.)
૫૩. સાપ્રાલિ, પૃ. ૧૮

પ્રાચીન ભારતીય લિપિઓમાં આઠ્ઠો પંચી ખરોષ્ટીનું સ્થાન રહેલું છે. એ લિપિ સમય જતાં સદંતર લુપ્ત થઈ હોવાથી આઠ્ઠીની પહેલાં ખરોષ્ટી લિપિનો વિચાર કરી લઈએ.

નામ

‘ખરોષ્ટી’ નામ વિચિત્ર છે. એના અર્થ માટે અનેક તર્કવિતર્ક થયા છે.

(૧) ચીનના ઐહ વિશ્વકોશ ‘ફા-યુઅન-ચુ-લિન’(ઈ. સ. ૬૬૮)માં જણાવ્યા મુજબ આ લિપિ ખરોષ્ટ નામે દેવી શક્તિએ ઉપજાવેલી તે ‘ખરોષ્ટ’નો અર્થ ‘ખર(ગર્દલ)નો ઓષ્ટ(ઓડ)’ થાય છે.^૧

(૨) ખરોષ્ટ લોકો અર્થાત્ હિંદની વાયવ્ય સરહદ પર રહેતા યવનો, શકો, તુપારો વગેરે અખર લોકોએ પ્રયોજેલી લિપિ.^૨

(૩) મધ્ય એશિયામાં આવેલા કાશગર પ્રદેશના નામનું સંસ્કૃત રૂપ ‘ખરોષ્ટ’ થાય, તે પરથી ત્યાં પ્રયોજાયેલી લિપિ.^૩

(૪) ઈરાની શબ્દ ખર-ઓષ્ટ (ગર્દલ-ચર્મ) પરથી ‘ખરોષ્ટી’ રૂપ થયું છે તે આ લિપિનાં લખાણ ગર્દલ-ચર્મ પર લખાતાં.^૪

(૫) ‘ખરોષ્ટ’ શબ્દ અરમાઈક શબ્દ ‘ખરોષ્ટ’નું ભારતીય રૂપ છે.^૫

(૬) ‘ખરોષ્ટ’ એ સંસ્કૃત ‘ખરોષ્ટ’નું પ્રાકૃત રૂપાંતર છે તે એના ઘણાખરા અક્ષર લાંબા વળાંકવાળા હોઈ ખર(ગર્દલ)ના હાલતા ઓડના જેવા દેખાતા હોઈ એ લિપિ આ નામે ઓળખાઈ.^૬

આ ભિન્ન મતો પૈકી કયો મત યથાર્થ ગણવો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

વિસ્તાર અને કાલ

આ લિપિનો ઉપયોગ મર્યાદિત વિસ્તારમાં અને મર્યાદિત કાલમાં થયેલો છે.

ઈરાની સામ્રાજ્યની સત્તા ગંધાર પ્રદેશમાં ઈ. પૂ. ૩૨૧ સુધી રહી તે દરમિયાન ત્યાં ઈરાની ઢબના ચાંદીના ગોળ સિક્કા પડતા તેના પર આઠ્ઠી લિપિનો કે ખરોઠ્ઠી લિપિનો એકેક અક્ષર મુદ્રાંકિત કરાતો.^૭ આ સિક્કા ઈ. પૂ. ૪થી સદીના ગણાય.

મૌર્ય રાજ્ય અશોકના ચૌદ શૈલલેખોની એ પ્રત પેશાવર આસપાસના પ્રદેશમાં એ સ્થળોએ^૮ ખરોઠ્ઠી લિપિમાં કોતરેલી છે. આ લેખો લગભગ ઈ. પૂ. ૨૫૬ના છે.

મૌર્યકાલ પછી હિંદના આ પ્રદેશમાં બાહ્યિક યવન, શક-પહલવ, ક્ષત્રપ, કુષાણ વગેરે વિદેશી રાજવંશોનું શાસન પ્રવૃત્તું. તેઓના સિક્કાઓની એક બાજુ પરનાં પ્રાકૃત લખાણ આ લિપિમાં કોતરાતાં. આ સિક્કાઓનો સમય ઈ. પૂ. બીજી સદીથી ઈ. સ.ની બીજી સદી સુધીનો છે.^૯ એ વિદેશી રાજ્યોના કેટલાક અભિલેખ મળ્યા છે આ લેખ ધાતુપત્રો, ધાતુપાત્રો, તક્તીઓ, શિલાઓ અને મૂર્તિઓ પર કોતરેલા છે.^{૧૦} તે એ ઈ. પૂ. બીજી સદીથી ઈ. સ.ની ૫મી સદીના છે.^{૧૧}

ખરોઠ્ઠી લિપિમાં લખાયેલા ઘણા અભિલેખ પ્રાચીન ગંધાર પ્રદેશમાં મળ્યા છે. આ પ્રદેશ સિંધુ નદીની બંને બાજુએ વિસ્તરેલો હતો. પશ્ચિમ ગંધારની રાજધાની પુષ્કલાવતી (હાલની ચારસદા) હાલના પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનમાં અને પૂર્વગંધારની રાજધાની તક્ષશિલા (હાલની શાહટેરી) પશ્ચિમ પંજાબના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી છે.

વળી અફઘાનિસ્તાનના એક સ્તૂપમાંથી મળેલા ભૂજ્જપત્રો પર આ લિપિ વપરાઈ છે તેમ જ ખોતાન (ચીની તુર્કસ્તાન)માંથી આ લિપિમાં લખાયેલી બૌદ્ધ સ્તૂપોની હસ્તપ્રત મળી છે.^{૧૨} આ પ્રત પ્રાયઃ ગંધારમાં કુષાણ કાલ દરમિયાન લખાઈ હતી. ચીની તુર્કસ્તાન (મધ્યએશિયા)માં લોકોનાં પાટિયાં અને ચામડા પર લખેલાં ખરોઠ્ઠી લખાણ પણ મળ્યાં છે.^{૧૨અ}

ખરોઠ્ઠી લિપિમાં લખેલા છૂટક લેખ ગંધાર પ્રદેશની અહાર મુલતાન પાસે ભાવલપુરમાં, મથુરામાં અને કાંગડા (હિમાચલ પ્રદેશ)માં મળ્યા છે. આમ ખરોઠ્ઠી લિપિનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ગંધારના પ્રદેશમાં હતો તે એનો પ્રસાર ગંધારની આસપાસના પ્રદેશોમાં પણ થયેલો.^{૧૩}

આ લિપિનો વપરાશ મુખ્યત્વે ઈ. પૂ. ચોથી સદીથી ઈ. સ.ની ત્રીજી સદી સુધી રહ્યો. ૧૪ પછી એ ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ ગઈ. ૧૫

લક્ષણો

ખરોડી લિપિમાં સ્વરોમાં તથા સ્વરમાત્રાઓમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ દર્શાવતાં અલગ ચિહ્ન લાગ્યે જ વપરાતાં. ૧૫અ અનુનાસિક માટે હંમેશાં અનુસ્વાર પ્રયોગનો. ૧૬ ઘણા સંયુક્તાક્ષરોનું સરલીકરણ થતું, જેમકે ક્ષને બદલે ક અને ક્ષને બદલે ક્ષ. અક્ષરોનો મરોડ ઘણો વળાંકદાર છે. આ લિપિનાં લખાણોમાં લીટીઓ ઝખી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ નહિ, પણ જમણી બાજુથી ઝખી બાજુ તરફ લખાય છે. ૧૭

આ લિપિ મુખ્યત્વે કારકુનો, ગુમાસ્તાઓ અને વેપારીઓ માટેની લિપિ છે, પંડિતો માટેની નહિ. આ લિપિમાં પ્રાકૃત લખાણો સહેલાઈથી લખી શકાતાં, સંસ્કૃત લખાણો માટે એમાં કેટલાક ઉમેરા કરવા પડતા, કેમકે સંસ્કૃત વર્ણમાળાની જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ એમાં કેટલીક બાજુપો રહેલી હતી. આ લિપિ કેટલીક સદીઓ સુધી વપરાઈ, પરંતુ એના અક્ષરોનાં સ્વરૂપોમાં સમય જતાં કંઈ પરિવર્તન થતું લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ૧૭અ

ઉત્પત્તિ

પંક્તિલેખનની દિશા પરથી તરત જ માલૂમ પડે છે કે ખરોડી લિપિ સેમિટિક વર્ગની છે. પશ્ચિમ એશિયામાં પ્રયોગયોગી સેમિટિક વર્ગની લિપિઓ પૈકી ઉત્તરી સેમિટિક કુલની એવી અરમાઇક લિપિના કેટલાક અક્ષરો (ક, જ, ઠ, ન, વ, ઘ, ર, વ, ષ, સ અને હ) સાથે ખરોડી લિપિના સરખા ઉચ્ચારણ-વાળા અક્ષરો ઠીક ઠીક સામ્ય ધરાવે છે. ૧૮ આ અરમાઇક અક્ષરોના મરોડ ઈ. પૂ. પાંચમી સદીના છે; અને ખરોડી લિપિને એકંદર મરોડ મેસોપોટેમિયાનાં તોલાં તથા ત્યાંની મુદ્રાઓ અને તકતીઓ પરના અરમાઇક અક્ષરોના મરોડને મળતો આવે છે.

અરમાઇક લિપિ આસીરિયા અને બાબિલોનિયામાં રાજકીય તથા વાણિજ્યિક કામોમાં વપરાતી. ઈરાનના હખાયની (એખેમની) વંશના સમ્રાટોના શાસનકાળ (ઈ. પૂ. ૫૫૮-૩૩૧) દરમિયાન આ લિપિ મિસર, અરબસ્તાન, એશિયા માઇનોર વગેરે દેશોમાં વ્યાપક પ્રસાર પામી. હખાયની સમ્રાટ કુરુબે

(સાધરસે) પોતાને પોતાની સત્તા ભારતવર્ષના ગંધારપ્રદેશ પર પ્રસારેલી (ઈ. પૂ. ૫૫૮-૫૩૦ દરમ્યાન) અને દારયસે સિંધુદેશ (સિંધ-દક્ષિણ પંજાબ) પર વિસ્તારેલી (લગભગ-ઈ. પૂ. ૫૨૨-૪૮૬). ઈરાની સામ્રાજ્યના આ શાસનકાલ દરમ્યાન અરમાઇક લિપિ ભારતવર્ષના આ પ્રદેશોમાં, ખાસ કરીને ગંધારમાં, પણ પ્રચલિત બની. ૧૯

પરંતુ ભારતીય ભાષાના વર્ણો લખવા માટે અહીં અરમાઇક વર્ણમાલામાં કેટલાક સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા. મૂળ લિપિમાં સ્વરો પૈકી માત્ર બનું ચિહ્ન હતું. એના મરોડમાં જરૂરી ફેરફાર કરવામાં આવ્યો ને પછી એની લાંબી ત્રાંસી ઊભી રેખામાં વચ્ચે, આરપાર, નીચે ડાબી આબુએ, ઊંચે જમણી આબુએ અને વચ્ચે ડાબી આબુએ નાની ત્રાંસી રેખા ઉપેરીને ઙિ, ઙુ, ઙે, અને ઙોનાં ચિહ્ન ઉપજાવવામાં આવ્યાં. વ્યંજનોમાં સ્વરમાત્રાઓ પણ આ રીતે જોડવામાં આવી.

અરમાઇક વર્ણમાલામાં અક્ષરોની સંખ્યા ઓછી હતી. વ્યંજનોમાં ૨૨ વ્યંજનો પૈકી ૨૦માંથી ક, ગ, જ, ત, હ, વ, ષ, ઙ, ઞ, ર, ઝ, ડ, ધ, સ અને હ તેમ જ ળ, ષ અને ઞ અપનાવાયા. ભારતીય વર્ણમાલાની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને અડપપ્રાણ વ્યંજનોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ત્રાંસી રેખા ઉપેરીને તે તે મહાપ્રાણ વ્યંજનનું ચિહ્ન યોજવામાં આવ્યું, જેમકે મ પરથી ઘ, ચ પરથી છ, જ પરથી ઙ, ટ પરથી ઠ, ડ પરથી ઢ, ઢ પરથી ણ, વ પરથી ફ અને વ પરથી મ. મૂર્ધન્ય વ્યંજનો માટે અરમાઇક ત અને ઢ નાં વૈકલ્પિક ચિહ્નો પરથી ટ અને ડનાં ચિહ્ન ઉપજાવવામાં આવ્યાં ને ન પરથી ણનું ચિહ્ન સાધવામાં આવ્યું. ન ને ખેવડાવીને અથવા જ કે ઙ પરથી જનું રૂપ પ્રયોજ્યું. ખરોઈ હ આબી હ પરથી દિશા ઉલટાવીને સાધવામાં આવ્યો. આ રીતે, ખૂટતાં અક્ષરચિહ્ન સાધવામાં આવ્યાં. ૧૯અ

સ્વરમાત્રાઓ ઉમેરવાની સરળતા માટે અક્ષરોનો મરોડ ઊભો, લાંબો, ત્રાંસો ને વળાંકદાર રહે એ જરૂરી હતું. આથી કેટલાક મૂળ અક્ષરોના મરોડમાં એ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

આ રીતે ઈરાની સામ્રાજ્યના ભારતીય શાસનપ્રદેશમાં વિદેશી અરમાઇક અક્ષરોમાં જરૂરી સુધારાવધારા કરીને ભારતીય વર્ણમાલાને અનુરૂપ અક્ષરચિહ્ન યોજવામાં આવ્યાં. અરમાઇક લિપિનું આ સુધારેલું ભારતીય રૂપાંતર તે ખરોઈ લિપિ. ૨૦

આ પરથી ખરોટી લિપિ ઈ. પૂ. પાંચમી સદી પછી ગંધાર પ્રદેશમાં અને એની આસપાસના વિસ્તારમાં થાથી પ્રચલિત બની તે સમજી શકાય છે. ઈરાની સામ્રાજ્યનું શાસન ઈ. પૂ. ૩૩૧માં લુપ્ત થયા પછી પણ આ લિપિ થોડા સૈકાઓ સુધી એ પ્રદેશમાં પ્રચલિત રહી. મૌર્યો, યવનો, શક-પદ્મલનો અને કુષાણોના શાસનકાલમાં સ્થાનિક લિપિ તરીકે ખરોટી લિપિનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો. ત્રીજી સદી પછી એ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતી ગઈ ને પાંચમી સદી પછી સદાંતર લુપ્ત થઈ ગઈ.

અરમાષ્ટક લિપિમાં જે સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા તે પણ પ્રાયઃ પ્રાકૃત ભાષામાં લખાતાં લખાણો માટે જ પર્યાપ્ત હતા, સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતાં લખાણો માટે તે એમાં જા, ફે, જ જેવા દીર્ઘ સ્વરોની તથા ઋ-ઋ સ્વરોનાં ચિહ્નોની તેમજ તેની સ્વરમાત્રાઓની ઊર્ણપ રહેલી હતી.^{૨૦} આથી આ લિપિ સામાન્ય વપરાશ માટેની વ્યવહારુ લિપિ બની રહી ને એમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ભેદ, અનુનાસિક ભેદ અને અદ્યપ્રાણ-મહાપ્રાણ સંયુક્તાક્ષરોનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો નહિ.

ખરોટી લિપિની ઉત્પત્તિ અરમાષ્ટક લિપિમાંથી થઈ છે એવું સૂચન પહેલવહેલું ટોમસે કરેલું. ટેલર અને કનિંગહામે એને વધુ ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું. ડૉ. બ્લૂલરે એનું પૂર્ણ પ્રતિપાદન કર્યું.^{૨૧} પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ પણ આ મત સ્વીકાર્યો છે.^{૨૨} પરંતુ ડૉ. પાંડિયે એ મતના મુદ્દાઓનું ખંડન કરી એવું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ખરોટી લિપિ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી ને અહીંથી આસપાસના પ્રદેશોમાં પ્રસરેલી.^{૨૩}

ખરોટી અને અરમાષ્ટક લિપિના કેટલાક અક્ષરો જ ખરુ' સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાક બીજા અક્ષરોનું સામ્ય તો ગમે તેમ કરીને પ્રયત્નપૂર્વક એસાડવામાં આવે છે એ ખરુ' છે, છતાં એ બંને લિપિઓમાં રહેલું લેખન-દિશાનું તથા વર્ણાકંઠાર મરોડનું સામ્ય પણ સૂચક ગણાય. આ, ફે, જ વગેરે દીર્ઘસ્વરોનો અભાવ પ્રાકૃત ભાષાને લઈ ને છે એમ સ્વીકારવું મુશ્કેલ છે, કેમકે પ્રાકૃતમાંય એ દીર્ઘસ્વરો પ્રચલિત છે. ગંધારપ્રદેશમાં અરમાષ્ટક કે ખરોટી લિપિમાં ઈરાની સમ્રાટોના અલિલેખ મળ્યા નથી એ ખરુ' છે, પરંતુ એ પરથી ત્યાં તેઓની સત્તા પ્રસરી જ નહોતી એવું ધારવું અસ્થાને છે. હખામની સમ્રાટોના અલિલેખોમાં ગંધાર અને સિંધુદેશનો ઉલ્લેખ ઈરાની સામ્રાજ્યના પ્રાંતો તરીકે થયો છે. ગંધારમાં અરમાષ્ટક અલિલેખ પણ મળ્યા

છે. અશોકના ખરોટી શૈલલેખોમાં 'લિપિ'ને અદ્દલે પ્રયોગ્નયેલો 'દિપિ' શબ્દ જૂની ઈરાની ભાષાની જ અસર સૂચવે છે. ખરોટી લિપિ ભારતીય ભાષા માટે ઘડાઈ હોઈ, તેનાં લખાણ ભારતીય પ્રદેશોમાં જ મળે; ભારત બહાર એની અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને ગણાય. મૂળાક્ષરોના વળાંકદાર મરોડ, લેખનદિશા અને કેટલાક મૂળાક્ષરોનું સામ્ય સેમિટિક કુલની અરમાઇક લિપિની રપષ્ટ અસર સૂચવે છે; જ્યારે કેટલાક અક્ષરોના આકારમાં થયેલું પરિવર્તન, સાધિત અક્ષરચિહ્નો, સ્વરમાત્રાઓ, અનુસ્વાર અને સંયુક્તાક્ષરોની પદ્ધતિ ભારતીય ભાષાને અનુરૂપ સુધારાવધારા દર્શાવે છે. આમ, ખરોટી લિપિના ઘડતરમાં અરમાઇક લિપિ તથા ભારતીય ભાષા એ અને પરિભ્રમણ સંયોગ્ન થયેલું છે.

વર્ણમાલા (આકૃતિ ૧)

સ્વરોમાં અ પરથી ઇ, ઊ, ઇ અને ઑ નાં ચિહ્ન ત્રિ, ઝુ, એ અને ઓની જેમ સાધવામાં આવ્યાં છે દીર્ઘસ્વરોમાં ઞ, ઈ, ઋ, ઈ અને ઐનાં ચિહ્ન વિરલ છે. ઋ-ઋનાં ચિહ્ન છે નહિ, ને તે ચિહ્ન પ્રાકૃત લખાણોમાં પ્રયોગ્નતાં પણ નહિ.

વ્યંજન ચિહ્નોમાં અ અંતર્ગત રહેલો ગણાતો. અનુનાસિકોમાં ઙની જરૂર પડી નથી. વ્યંજનોમાં ક થી હ સુધીના ખીજ અથવા વ્યંજનો માટે અલગ અલગ ચિહ્ન રહેલાં છે. સ્વરમાત્રાઓ સ્વરચિહ્નો પરથી સાધિત થઈ છે. ઙની માત્રા અક્ષરના ઉપલા ભાગને છેદતી ત્રાંસી રેખાએ, ઙની માત્રા અક્ષરની નીચે ડાબી બાજુએ, લેની માત્રા અક્ષરના ઉપલા ભાગમાં અને ઓની માત્રા અના વચલા ભાગમાં ડાબી બાજુએ ત્રાંસી રેખાએ ઉમેરાય છે. અનુસ્વાર માટે અ પરથી સાધિત થયેલું ચાપાકાર ચિહ્ન અક્ષરના નીચલા ભાગમાં જોડવામાં આવતું. સંયુક્તાક્ષરમાં સામાન્ય રીતે પૂર્વગ અક્ષરની નીચે અનુગ અક્ષર જોડવામાં આવતો. પૂર્વગ રૂ માટે રેઠ પ્રયોગ્નતો નહિ, પરંતુ એને અદ્દલે રને સંયુક્તાક્ષરમાં અનુગ અક્ષરનું સ્થાન આપવામાં આવતું (જેમ કે સર્વને અદ્દલે સ્વ) અથવા રને અગાઉના અક્ષરની નીચે જોડવામાં આવતો. (જેમ કે પ્રિયવ્રજિ અને ઘ્વ).

અંકચિહ્નો

અશોકના ખરોટી લેખોમાં ૧, ૨, ૪ અને ૫ માટે અનુક્રમે એક, બે, ચાર અને પાંચ ઊભી ત્રાંસી રેખાઓ પ્રયોગ્નઈ છે. ૨૪

૧ ૪ ૭ ૧ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫

૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦

૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦

૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦

આકૃતિ ૧. ખરોઠ્ઠી લિપિ

પરંતુ શક-પહલવ તથા કુપાણ કાલના ખરોઠ્ઠી લેખોમાં ૧, ૪, ૧૦, ૨૦ અને ૧૦૦ માટે અલગ અલગ ચિહ્ન પ્રયોગમાં છે. બાકીની સંખ્યાઓ આ ચિહ્નોના સંયોજન દ્વારા દર્શાવાતી, જેમકે ૩ = ૧ + ૧ + ૧, ૬ = ૪ + ૨, ૮ = ૪ + ૪, ૧૫ = ૧૦ + ૪ + ૧, ૫૦ = ૨૦ + ૨૦ + ૧૦ વગેરે. ૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦ વગેરે દર્શાવવા માટે શતકના ચિહ્ન પહેલાં ૧, ૨, ૩ વગેરે ચિહ્ન લખાતાં. આ રીતે આ પાંચ ચિહ્નો દ્વારા ૧ થી ૩૯૯ સુધીની કોઈ પણ સંખ્યા લખી શકાતી. ૫૦૦ વગેરે સંખ્યાઓનાં ચિહ્ન મળ્યાં નથી.

અક્ષરોની જેમ આ અંકચિહ્નો પણ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખાતાં.^{૨૫}

પાદટીપ

૧. IA, Vol. XXXIV, p. 21
૨. Pandey, "Indian Paleography," pp. 50 f.
૩. 'કાશગર' ના ચીની રૂપતું સંસ્કૃત રૂપાંતર 'ખરોઠ્ઠી' હતું. તેથી આ લિપિનું ખરું નામ 'ખરોઠ્ઠી' હતું એવું પણ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ ભારતીય સાહિત્યમાં તે 'ખરોઠ્ઠી' રૂપ જ પ્રયોગ્યું છે. વળી કાશગરમાં તે આ લિપિનો ઉપયોગ ઇસવી પહેલી સદી પછી થયો જણાય છે, જ્યારે ભારતમાં એનો ઉપયોગ એ પહેલાં છેક ઈ.પૂ. ૩૭ સદીમાં થયેલો છે. (Pandey, op. cit., p. 21)
- ૪-૫. Pandey, op. cit., p. 51
૬. Ibid., p. 52

૭. માગ્રાલિ, પૃ. ૩૧, પા. ટી. ૮. આ સિદ્ધાંતો Sigloj તરીકે ઓળખાય છે. એ કંદહાર (અફઘાનિસ્તાન) તથા સિસ્તાન(ઈરાન)માં પણ મળ્યા છે.
૮. શહબાજગઢી (જિ. પેશાવર) અને મનસેહરા (જિ. હઝારા)
૯. માગ્રાલિ, પૃ. ૩૨
૧૦. એજન, પૃ. ૩૩
૧૧. માગ્રાલિ, પૃ. ૩૨-૩૩; Sircar, "Select Inscriptions," pp. 102 ff.
૧૨. Bühler, "Indian Paleography," p. 40
- ૧૨ અ. Dani, "Indian Paleography," p. 253
૧૩. એકાદ શબ્દ કે અક્ષર ભરહુત તથા ઉજ્જવન(મધ્યપ્રદેશ)માં તેમ જ સિદ્ધાપુર(માયસોર)માં આ લિપિમાં કોતરેલો છે, પરંતુ ત્યાં એ માત્ર લિપિકરની અંગત રુચિથી લખાયેલાં તેનાં ગૌણ લખાણ તરીકે છે, ત્યાંના સાર્વજનિક પઠન માટે નહિ.
૧૪. Bühler, op. cit., p. 40
૧૫. ચીનના ઔદ્ધ વિશ્વકોશ પરથી માલૂમ પડે છે તેમ તેની સ્મૃતિ છેક સાતમી સદી સુધી જળવાઈ રહી હતી.
- ૧૫ અ. આગળ જતાં સંસ્કૃત લખાણો માટે આવાં ચિહ્ન અપનાવવામાં આવેલાં.
૧૬. ઙ, ઞ, ણ, ન્ અને મ્ નાં ચિહ્ન નહિ.
૧૭. અર્થાત્ ઉર્દૂની જેમ.
- ૧૭ અ. Dani, op. cit., pp. 254 f., 271
૧૮. માગ્રાલિ, પૃ. ૩૪
૧૯. તક્ષશિલા વગેરે સ્થળોએ થોડા અરમાદક અભિલેખ મળ્યા છે.
- ૧૯ અ. Dani, op. cit., Fig. 19 (p. 258)
૨૦. આગળ જતાં હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ શાસન દરમ્યાન ફારસી-અરબી લિપિમાંથી આ રીતે ઉર્દૂ લિપિ ઉદ્ભવી તેમ.
- ઉત્પત્તિને લગતી વિગતો માટે જુઓ Bühler, op. cit., pp. 41 ff. અને માગ્રાલિ, પૃ. ૩૪-૩૫.

- ૨૦ અ. આગળ જતાં ચીની તુર્કસ્તાનમાં મળેલા ચાર સંસ્કૃત શ્લોકોમાં અ, ઙ, ઙ, ણ અને ઓના સ્વરચિહ્નની નીચે ત્રાંસી રેખા ઉમેરીને અનુક્રમે આ, ઈ, ઙ, ણ અને ઓની સ્વરમાત્રા પ્રયોગચેલી મળી છે (Dani, op. cit., pp. 253, 257).
૨૧. IP, pp. 41 ff. ૨૨. માપ્રાલિ, પૃ. ૩૪-૩૫
૨૩. Indian Paleography, pp. 53 ff.
૨૪. સેમિટિક કુલની ફિનિશિયન લિપિમાં ૧ થી ૯નાં ચિહ્ન આ રીતે લખાતાં.
૨૫. અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂમાં અંકચિહ્ન ગાબી યાજુથી જમણી યાજુ તરફ લખાય છે, કેમકે એ લારતીય અંકચિહ્નો પરથી નીકળ્યાં છે.

ખરોબ્હી લિપિ ભારતવર્ષના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં જ વપરાતી ને એ સમય જતાં સમૂળી લુપ્ત થઈ ગઈ, જ્યારે બ્રાહ્મી લિપિ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વપરાતી ને વર્તમાન ભારતીય લિપિઓ રૂપે આદ્યપર્યંત પ્રચલિત રહેલી છે.

ઉત્પત્તિ

ચીનના બૌદ્ધ વિશ્વકોશમાં જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મી લિપિ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલી મનાતી.^૧ જૈન અનુશ્રુતિ એની ઉત્પત્તિ આદિનાથ ઋષભદેવને આરોપે છે ને તેમણે આ લિપિ પોતાની બ્રાહ્મી નામે પુત્રીને શીખતી તેથી એ ‘બ્રાહ્મી’ નામે ઓળખાઈ હોવાનું માને છે.

‘બ્રાહ્મી’ શબ્દ ‘બ્રહ્મ’ પરથી ઉદ્ભવ્યો છે ને સંસ્કૃતમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. એનો એક અર્થ ‘બ્રાહ્મણ’ થાય છે ને એ પરથી આ લિપિ બ્રાહ્મણોની લિપિ હોઈ ‘બ્રાહ્મી’ કહેવાઈ એવું ધારવામાં આવ્યું છે.^૨ ‘બ્રહ્મ’ નો અર્થ ‘વેદ’ પણ થાય છે ને એ પરથી બ્રાહ્મી એટલે વેદના સંરક્ષણ માટે ભારતીય આર્યોએ શોધેલી લિપિ એવું પણ સૂચવાયું છે.^૩

વિદેશી ઉત્પત્તિ

પરંતુ પશ્ચિમના ઘણા વિદ્વાનોએ ધારેલું કે ભારતમાં લેખનકલાની જાણકારી ઈ. પૂ. ૫મી સદી સુધી જ માલૂમ પડે છે ને તેથી તેઓએ બ્રાહ્મી લિપિ કોઈ વિદેશી લિપિમાંથી ઉદ્ભવી હોવાનું ધાર્યું.

યુરોપમાં સાંસ્કૃતિક જીવનની લગલગ સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં રહેલું હોઈ, પશ્ચિમના વિદ્વાનો ભારતીય સભ્યતાની વિવિધ સિદ્ધિઓનું મૂળ પણ ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં હોવાનું ધારી લેતા. ડૉ. મૂલરે કલ્પના કરી કે સિકંદરના

આક્રમણ સમયે ભારતના લોકોએ ગ્રીક લોકો પાસેથી લિપિજ્ઞાન મેળવ્યું. પ્રિન્સેપ તથા સેનાર્ત જેવા કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોએ પણ આવી કલ્પના કરી.^૪ હેલ્લીએ લિપિના બ્રાહ્મી અક્ષરોનો ઉદ્ભવ ઈ. પૂ. ૪ થી સદીના અરમાઇક, ખરોષ્ટી અને ગ્રીક અક્ષરોમાંથી થયો હોવાનું સૂચવ્યું.^૫

ડૉ. બ્યૂલર આ સંબંધી નોંધે છે કે હેલ્લીનો મત મૂલતઃ અસંભવિત છે, કેમકે સાહિત્યિક તથા અભિલેખિક પુરાવા પરથી સાબિત થાય છે કે બ્રાહ્મી મૈથિલકાલના આરંભ પહેલાં સદીઓથી વપરાતી હતી ને ભારતના પ્રાચીનતમ અભિલેખોના સમયે એનો લાંબો ઇતિહાસ થઈ ચૂક્યો હતો.^૬ આ વાંધો ઉપર જણાવેલા સર્વ મતોને લાગુ પડે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મીની ઉત્પત્તિ સેમિટિક કુલની લિપિઓમાંથી થઈ હોવાની કલ્પના કરી. વિલ્સન, કર્ટ, બેન્સ, વેપર, મૂલર વગેરે વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મીનો ઉદ્ભવ ઉત્તરી સેમિટિક લિપિકુલની ફિનિશિયન લિપિમાંથી થયો હોવાનું સૂચવ્યું.^૭ ડીકેએ સૂચવ્યું કે બ્રાહ્મી લિપિ કોઈ પ્રાચીન દક્ષિણી સેમિટિક લિપિ દ્વારા આસીરિયાની કીલાક્ષર (cuneiform) લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે,^૮ તો ટેયલરે સૂચવ્યું કે બ્રાહ્મીની ઉત્પત્તિ કોઈ લુપ્ત દક્ષિણી સેમિટિક લિપિમાંથી થઈ છે.^૯ આ છેલ્લા બંને મતોમાં લુપ્ત દક્ષિણી સેમિટિક લિપિને સેમિયન લિપિનું આદ્યસ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે.

આ બાબતમાં ડૉ. બ્યૂલર નોંધે છે તેમ કોઈ લિપિને કોઈ બીજી લિપિમાંથી ઉદ્ભવેલી બતાવવા માટે સાબિત લિપિના અક્ષરોના સહુથી જૂના મરોડ લક્ષમાં લેવા જોઈ એ ને એનાં આદ્યસ્વરૂપો એક જ કાલનાં હોવાં જોઈ એ તેમ જ એનાં આદ્યસ્વરૂપો કરતાં ભારે ફેરફાર થયેલા હોય. ત્યાં એ ફેરફાર નિયત સિદ્ધાંતો અનુસાર થયા હોવા જોઈ એ. આ દષ્ટિએ સરખાવતાં સેમિયન લિપિના અને બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરોમાં એ-ત્રણ અક્ષરો સિવાય કંઈ સામ્ય રહેલું માલૂમ પડતું નથી. આથી બ્રાહ્મીની ઉત્પત્તિ દક્ષિણી સેમિટિક લિપિમાંથી થઈ હોવાનું માનવું અશક્ય છે.^{૧૦}

૧૮૯૫માં ડૉ. બ્યૂલરે “ The Origin of the Indian Brahma Alphabet ” (ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ) નામે પુસ્તક લખી વેપરના મતનું સમર્થન કર્યું ને એવું પ્રતિપાદિત કર્યું કે બ્રાહ્મીના ઘણા અક્ષરો પ્રાચીન ફિનિશિયન અક્ષરોમાંથી અને થોડા અક્ષર આસીરિયાનાં કાટલાં પર કોતરેલા અક્ષરોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે.^{૧૧} મેકડોનાલ્ડ, રેપ્સન વગેરે બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ પણ આ મત સ્વીકાર્યો.

બ્રૂહરે બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષર દ્વિનિશ્ચયન અભિલેખોમાંના ઉત્તરી સેમિટિક અક્ષરોના પ્રાચીનતમ મરોડ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે એમ દર્શાવ્યું. આ સામ્ય દર્શાવવા માટે પહેલાં એ બ્રાહ્મી લિપિની ત્રણ લાક્ષણિકતા તારવે છે :

(૧) અક્ષરો અને તેટલા સીધા લખાય છે ને થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં તે જાંચાઈમાં સરખા હોય છે.

(૨) ઘણા અક્ષરો સીધી રેખાઓના અનેલા છે ને એ જાબી રેખાઓને જોડતાં આનુષંગિક અંગ માટે ભાગે નીચલા ભાગમાં, કેટલીક વાર નીચલા તથા ઉપલા ભાગમાં કે કવચિત્ વચ્ચે જોડવામાં આવે છે; પરંતુ કચારેય માત્ર ઉપલા ભાગમાં નહિ.

(૩) અક્ષરોની ટોચે માટે ભાગે જાબી રેખાઓના છોડ હોય છે, કેટલીક વાર ટૂંકી આડી રેખાઓ, કચારેક નીચે પૂલતા કોણની ટોચે વળાંકદાર રેખાઓ ને તદ્દન અપવાદતઃ જાંચે ચઢતી એ રેખાઓ. પરંતુ કચારેય નીચે લટકની જાબી કે ત્રાંસી રેખા સાથેના અનેક અડોઅડ કોણ કે ત્રિકોણ કે લોલક રેખાવાળું વર્તુળ હોતું નથી.

ભારતીય પંડિતોને સુરેખાઓના સંયોજન માટે અભિરુચિ અને ટોચ-ભારે અક્ષરો માટે અરુચિ હતી. શિરોરેખા તથા સ્વરમાત્રાઓના ઉપયોગ માટે ટોચ-ભારે અક્ષરો પ્રતિકૂળ હોઈ એ માટેની અરુચિ સ્વાભાવિક છે.

આ રુચિ તથા અરુચિને લઈ ને ભારતીઓએ ઘણા મૂળ અક્ષરોને સુરેખા-મય મરોડના કયાં ને ટોચ-ભારે અક્ષરોને ઉપર-નીચે ઉલટાવીને કે આડા પાડીને અનુકૂળ બનાવ્યા. વળી સેમિટિક લિપિની લેખનદિશા ઉલટાવાઈ હોઈ, કેટલાક અક્ષરોના મરોડ બ્રાહ્મી લિપિમાં ડાબા-જમણી ઉલટાવવા પડ્યા.^{૧૨}

આ ધોરણે અને ફેરફારો અનુસાર ડો. બ્રૂહરે દ્વિનિશ્ચયન લિપિના ૨૨ અક્ષરોમાંથી બ્રાહ્મી લિપિના ૨૩ અક્ષર તારવી બતાવ્યા :

અલેફમાંથી	અ	ઝાઈનમાંથી	ઝ	મેમમાંથી	મ
બેથમાંથી	બ	છેથમાંથી	ઘ	નૂનમાંથી	ન, જ
ગિમેલમાંથી	ગ	થેથમાંથી	થ	સામેખમાંથી	સ, ષ
દાલેથમાંથી	ઘ	થોદમાંથી	ઝ	આઇનમાંથી	એ
હેમાંથી	હ	કાફમાંથી	ક	પેમાંથી	પ
વાવમાંથી	વ	લામેદમાંથી	લ	ત્સાદેમાંથી	ચ

કવોઃમાંથી જ
રેશમાંથી ર

શિનમાંથી શ
તાવમાંથી ત

આમાંના કેટલાક અક્ષરોમાંથી એની નિકટતા ૧૯ અક્ષર સાધી બતાવ્યાં :

સ માંથી ધ	અ માંથી આ	ન માંથી ણ
ધ માંથી ઢ	ડ માંથી ઙ	ડ માંથી ઢ
દ માંથી ઢ	ડ માંથી ઙ	પ માંથી ફ
થ માંથી ઢ	ણ માંથી ણ	ચ માંથી છ
ઠ માંથી ઢ	લ માંથી લ	વ માંથી મ
ણ માંથી ઙ	વ માંથી ઙ	જ માંથી ઙ
વ માંથી ઢ		

એ રીતે બ્રાહ્મી લિપિના કુલ ૪૨ અક્ષરોની ઉત્પત્તિ ઠી. બ્‍યૂલરે દર્શાવી. ૧૩ બ્રાહ્મીની પ્રાચીન વર્ણમાલામાં એટલા અક્ષરોનાં સ્વરૂપો જાણવા મળે છે. સ્વરોમાં ઈ, ઋ, ઋ અને ઌ ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત અલિલેખોમાં પ્રયોગના નહિ હોઈ એનાં પ્રાચીન સ્વરૂપ જાણવા મળ્યાં નથી.

ડો. બ્‍યૂલર દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મીના ઘણા અક્ષર ઉત્તર સેમિટિક અક્ષરોના પ્રાચીનતમ મરોડ સાથે સામ્ય ધરાવે છે, તેમાં ઘણા મરોડ ઈ. પૂ. ૮૬૦ના સુમારના ડિનિશિયન અક્ષરોના છે, જ્યારે ડ અને ત મેસોપોટેમિયાના ‘હે’ અને ‘તાવ’ ના ઈ. પૂ. ૮મી સદીની મધ્યના મરોડમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે ને સ-ષ તથા જ ઈ. પૂ. ૬૬૦ સદીના અરમાઇક અક્ષરો સાથે મળતા આવે છે. અરમાઇક અક્ષરોના સામ્યને અનિશ્ચિત ગણી આગુએ રાખી, સેમિટિક અક્ષરો અપનાવવાની પૂર્વમર્યાદા ઈ. પૂ. ૮૦૦ના સુમારમાં આંકી શકાય. હ અને ત મેસોપોટેમિયામાંથી અપનાવ્યાનો મુદ્દો સેમિટિક લિપિ ભારતીયોએ એ દેશ દ્વારા અપનાવી હોવાનું સૂચવે છે ને ભારતને મેસોપોટેમિયા સાથે એ પ્રાચીનકાલમાં સીધો સંપર્ક હોવાનું પ્રતિપાદિત થયેલું છે. લેખનકલાની જરૂરિયાત વણિકોને લાગી હશે ને સેમિટિક લિપિ પહેલાં તેઓએ અપનાવી હશે. પરંતુ બ્રાહ્મી લિપિની અંદર રહેલા ભાષાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પરથી એ લિપિને પૂર્ણ સ્વરૂપ તો બ્રાહ્મણોએ જ આપ્યું જણાય છે. એને આ સ્વરૂપ ઈ. પૂ. ૫૦૦ના અરસામાં કે કદાચ તેથી વહેલું મળી ચૂક્યું હતું. ભવિષ્યમાં ભારતમાં કે સેમિટિક દેશોમાં નવા અલિલેખિક પુરાવા મળે તો એની પૂર્વમર્યાદા કદાચ ઈ. પૂ. ૧૦મી સદીમાં કે તેની પહેલાંય આંકાય. ૧૪

ખરી રીતે વેબર, બ્ચૂલર આદિનો આ સમગ્ર મત ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ કોઈ વિદેશી લિપિમાંથી થઈ હોવી જોઈએ એ શુદ્ધિત મંતવ્ય પર અંધારેલો છે. આ મંતવ્ય અનુસાર કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મીની ઉત્પત્તિ મિસરની હિઅરેટિક, આસીરિયાની કીલાક્ષર, ફિનિશિયાની ફિનિશિયન, દક્ષિણ અરબસ્તાનની હિમિઅરિટિક અને સીરિયાની અરમાઇક લિપિમાંથી તારવવા પ્રયત્ન કરેલો ને તેમાં સહુથી વધુ સફળતા ફિનિશિયન લિપિને લગતા મતને મળેલી. પરંતુ પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝાએ દર્શાવ્યું છે તેમ બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરોને તે તે વિદેશી લિપિના સમાન ઉચ્ચારણવાળા અક્ષરો સાથે સરખાવતાં, ખરેખરું સામ્ય ભાગ્યે જ માલૂમ પડે છે. ફિનિશિયન લિપિના અક્ષરો પૈકી પણ માત્ર એક જ અક્ષર 'ગિમેલ' એવો છે જે બ્રાહ્મી લિપિના સમાનાર્થ અક્ષર સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ફિનિશિયન લિપિમાંથી ગ્રીક, ગ્રીકમાંથી જૂની લેટિન અને લેટિનમાંથી રોમન (અંગ્રેજી) અક્ષર જતરી આવ્યા છે ને આ સમગ્ર પ્રક્રિયાને કુલ ૨૬ શતકો જેટલો લાંબો સમય લાગ્યો છે, છતાં ફિનિશિયન અને રોમન લિપિઓમાં હજી કેટલાક અક્ષર વતું-ઓહું સામ્ય ધરાવે છે; ત્યારે ફિનિશિયન લિપિમાંથી પ્રાચીનકાલમાં બ્રાહ્મી લિપિ ઉદ્ભવી હોય, તો એ તે પ્રાચીન લિપિઓના અક્ષરો વચ્ચે કેટલું અધું સામ્ય હોવું જોઈએ ! ખરી રીતે ડૉ. બ્ચૂલરે ફિનિશિયન લિપિના ૨૨ અક્ષરોમાંથી બ્રાહ્મી લિપિના ૨૩ અક્ષર તારવી બતાવ્યા છે, તેમાં ગિમેલ < ગ નો અપવાદ બાદ કરતાં તારવણીની તમામ પ્રક્રિયા કૃત્રિમ અને પ્રયત્ન-સાધિત છે. એવી રીતે મારી-મચેડીને અક્ષરો તારવવા હોય, તો જગતની કોઈ પણ લિપિમાંથી કોઈ પણ ખીજી લિપિના અક્ષરો તારવી શકાય. તદ્દશિલાની અરમાઇક લિપિમાંથી તેમ જ વર્તમાન રોમન (અંગ્રેજી) લિપિમાંથી પણ બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષર એવી રીતે બે-ત્રણ પરિવર્તનો દ્વારા દર્શાવી શકાય તેમ છે એવું પંડિત ઝોઝાએ ઉદાહરણ સાથે પ્રતિપાદિત કરી બતાવ્યું છે. ફિનિશિયન અને અરમાઇક એ બંને લિપિઓ ઉત્તર સેમિટિક કુલની હોઈ, ફિનિશિયનમાંથી નીકળેલી બ્રાહ્મી અને અરમાઇકમાંથી નીકળેલી ખરોદી લિપિના અક્ષરો વચ્ચે પણ ઘણું સામ્ય હોવું જોઈએ, જ્યારે એ બે પ્રાચીન લિપિઓના અક્ષરો વચ્ચે લેશમાત્ર સામ્ય રહેલું નથી. આમ પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાએ ડૉ. બ્ચૂલરના મતનું સંગોપાંગ અંડન કરીને એ મતની અવધાર્થતા સિદ્ધ કરી છે. ૬૫

ફિનિશિયન લિપિ અને બ્રાહ્મી લિપિ વચ્ચે ઘણું સામ્ય રહેલું હોવાનું સ્વીકારતાં પણ એ પરથી બ્રાહ્મી લિપિની વિદેશી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય નહિ,

કેમકે ફિનિશિયન અર્થાત્ પશ્ચિ લોકો ભારતમાંથી જઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટે વસ્યા હતા ને તેથી તેઓની લિપિ ભારતમાંથી ત્યાં ગઈ ગણાય. ઊલટું, સેમિટિક પ્રજાઓ વચ્ચે વસવાટ કરતાં તેઓને પોતાની લિપિમાં ઘણો ફેરફાર કરવો પડ્યો. ૧૬

ઈ. પૂ. ૫મી સદી પહેલાંનાં આહ્વાની લખાણ ઉપલબ્ધ થયાં નથી એ ખરું છે, પરંતુ તે પરથી ત્યારે એમાં કોઈ લખાણો લખાયાં જ નહિ હોય એમ ધારવા કરતાં બિનટકાઉ પદાર્થો પર લખાયેલાં ત્યારનાં લખાણ કાળખળે નષ્ટ થઈ ગયાં હશે એમ તારવવું વધુ ઉચિત ગણાય. સિંધુ સભ્યતાના અલિલેખોએ એ પહેલાં ઘણા લાંબા કાલથી અહીં લેખનકલા પ્રચલિત હોવાની પ્રતીતિ કરાવી છે. ૧૭

દેશી ઉત્પત્તિ

આહ્વાની લિપિ આ દેશમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હશે એવો તર્ક કેટલાક વિદ્વાન લાંબા સમયથી કરતા રહેતા.

એડવર્ડ ટોમસ જેવા કેટલાકે એવી કલ્પના કરી કે આહ્વાની લિપિ સુવિકસિત સંસ્કૃતિ ધરાવતી દ્રવિડ પ્રજાએ શોધી કાઢેલી ને પછીથી ભારતમાં આવેલા આર્યોએ એ લિપિ દ્રવિડો પાસેથી અપનાવેલી. ૧૮

પરંતુ દ્રવિડ લિપિઓ આહ્વાનીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માલૂમ પડે છે ને તેમાં સહુથી પ્રાચીન એવી તમિળ લિપિમાં તેા ઘણા ઓછા અક્ષર રહેલા છે. આથી આહ્વાની લિપિ દ્રવિડ લિપિઓની દુહિતા નહિ પણ જનેતા ગણાય.

જનરલ કનિંગહમ, ગઉસન, લાર્સેન વગેરે વિદ્વાનોએ આહ્વાની લિપિ ભારતની દેશજ ચિત્રિલિપિમાંથી થઈ હોવાની અટકળ કરી. ૧૯ ડૉ. ખ્યૂલરે આથી લિપિની કોઈ નિશાની મળી ન હોવાના કારણે આ મતને તદ્દન અસ્વીકાર્ય ગણ્યો. ૨૦ પરંતુ એ પછી સિંધુપ્રદેશમાં ઈ. પૂ. બીજી-ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીની ચિત્રલિપિમાં કોતરેલી સંખ્યાબંધ મુદ્રાઓ મળી છે. આથી આહ્વાની લિપિની ઉત્પત્તિ ભારતની એવી પુરાતન લિપિમાંથી થઈ હોવાનો સંભવ હવે ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવો ગણાય છે.

હજારીય મુદ્રાઓ, મુદ્રાકો અને તામ્રપટ્ટિકાઓ પર સીધી આડી લીટીમાં જે ચિહ્ન કોતરેલાં છે તે કોઈ લિપિના અક્ષરો હોવાનું સ્પષ્ટ છે. આ અક્ષરોની ઓળખ માટે દેશવિદેશના અનેક વિદ્વાનોએ પ્રયાસ કર્યો છે પરંતુ હજી એનો સર્વમાન્ય ઉકેલ મળ્યો નથી. એના અક્ષરોનું વર્ગીકરણ કરતાં એમાં કેટલાક

અક્ષરો મૂળાક્ષર જેવા લાગે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક અક્ષરોમાં એમાં અમુક જુદા જુદા પ્રકારની માત્રાઓ ઉમેરી જણાય છે. એના કેટલાક અક્ષર ચિત્રાત્મક છે; જ્યારે બીજા કેટલાક અક્ષર ભાવાત્મક, ધ્વન્યાત્મક કે શ્રુત્યાત્મક છે.^{૨૧}

સિંધુ અને એની આસપાસના પ્રદેશોમાં એ લિપિ લગભગ ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી પ્રચલિત રહી, જ્યારે ભારતવર્ષમાં ઈ. પૂ. ૫૦૦ના સુમારથી બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હતી. આ બે કાલ વચ્ચે લગભગ એક સહસ્ત્રાબ્દીનો ખાલી ગાળો રહેલો છે, જે દરમ્યાન અહીં કેરી લિપિ પ્રચલિત હતી તે વિશે ખાસ કંઈ જાણવા મળ્યું નથી છતાં ઈ. પૂ. બીજી-ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં અહીં જે લિપિ એક સહસ્ત્રાબ્દી જેટલા લાંબા કાળ સુધી પ્રચલિત હતી, તે એ પછી એકાએક સમૂળી લુપ્ત થઈ ગઈ એવું ભાગ્યે જ સંભવે. વળી જે દેશની પ્રજા પાસે લેખનકળાનો આવો સમૃદ્ધ વારસો હોય તેને ઈ. પૂ. પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીમાં લેખન માટે કોઈ વિદેશી લિપિ અપનાવવી પડે એ પણ ભાગ્યે જ સંભવે. આથી આરંભિક ઐતિહાસિક કાલની બ્રાહ્મી લિપિ આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની હરપ્પીય લિપિમાંથી ઉદ્ભવી હોય એવો સંભવ લક્ષમાં લેવાયો છે.

હરપ્પીય લિપિમાં ૧૦૦થી વધુ મૂળાક્ષરો છે, જ્યારે બ્રાહ્મી લિપિમાં ઓછામાં ઓછા ૪૬ મૂળાક્ષરો રહેલા છે. આ બે લિપિઓના અક્ષરોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને ડૉ. લોંગને બ્રાહ્મી લિપિના ૧૯ અક્ષરો(અ, ઇ, ઈ, ઓ, ક, ગ, ઘ, છ, જ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ઘ, ઙ, ર, લ અને વ)ને હરપ્પીય લિપિના સદૃશ આકારના અક્ષરોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવ્યા છે.^{૨૨} ડૉ. હન્ટર પણ બ્રાહ્મીને એ લિપિમાંથી ઉદ્ભવેલી માને છે.^{૨૩} આ બે લિપિઓના અમુક અક્ષરો સદૃશ આકાર ધરાવે છે એ ખરું છે, પરંતુ આ આકારસામ્યની સાથે અર્થસામ્ય પણ રહેલું હશે કે કેમ એ તો હરપ્પીય લિપિના અક્ષરો બહુલે ત્યારે જ નક્કી થઈ શકે. છતાં ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી નોંધે છે તેમ વ્યંજનોનાં ચિહ્નોમાં સ્વરમાત્રાઓ જેવાં ચિહ્ન ઉમેરવાનો સિદ્ધાંત બ્રાહ્મી લિપિની જેમ હરપ્પીય લિપિમાં પણ જોવા મળે છે એ સુદો એ બે લિપિઓ વચ્ચે રહેલા સંબંધને સમર્થન આપે છે.^{૨૪} હરપ્પીય લિપિના અક્ષરોની સંખ્યા બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરોની સંખ્યા કરતાં ઘણી વધારે છે એ ખરું છે પરંતુ લાંબા ગાળે લિપિના પ્રકારનું સ્વરૂપ પસંદાતાં પુરાતન લિપિના બીજા અનેક અક્ષરો લુપ્ત થવા પામે એ અસંભવિત નથી. આખલા જ્ઞાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં ભારતની આરંભિક ઐતિહાસિક કાલની બ્રાહ્મી લિપિ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતવર્ષની

આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની હડપ્પીય લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એ ઠીક ઠીક સંભવિત ગણાય, પરંતુ એ વિશે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર ત્યારે જ આવી શકાય કે જ્યારે હડપ્પીય લિપિના અક્ષર ઓળખી શકાય. ભવિષ્યમાં કોઈ ટ્રેલિપિક અભિલેખ મળે કે હડપ્પીય અને બ્રાહ્મી લિપિના વચગાળાના અભિલેખ મળે તો પ્રાયઃ હડપ્પીય લિપિના અક્ષર ઓળખી શકાશે તે એ અક્ષરો અને બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરો વચ્ચે સળંગ સંબંધ રહેલો નીકળશે, તો બ્રાહ્મી લિપિ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતવર્ષની આદ્ય-ઐતિહાસિક હડપ્પીય લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોવાનું નિશ્ચિત થશે.

વર્ણમાલા (આકૃતિ ૨)

સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ઘણો વિકાસ થયો હતો. છેક ઈ. પૂ. પાંચમા શતક સુધીમાં એની વર્ણમાલાના વર્ણ ધ્વનિશાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ગોઠવાયા હતા.

સ્વરોમાં અ, ળ, ઇ, ઈ, ઊ, ઋ, ૠ, ઌ, ૡ, એ ઓ અને ઔ એ ચૌદ વર્ણ ગણાતા. એમાં ઇ, ઊ, ઋ, ૠ, ઌ, ૡ અને ઔ નાં ચિહ્ન સ્વતંત્ર રીતે ઘડવાં હતાં, જ ના ચિહ્ન પરથી સાધિત થયાં નહોતાં. એ પૈકી ઓ નું સ્વતંત્ર ચિહ્ન વર્તમાન તાગરીમાં લુપ્ત થયું તે યુજરાતી લિપિમાં એ નું સ્વતંત્ર ચિહ્ન પણ લુપ્ત થઈ ગયું. આગળ જતાં સ્વરોમાં અં અને ઋ:નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ખરી રીતે અનુસ્વાર અને વિસર્ગનાં જ અલગ ચિહ્ન છે તે એ ચિહ્ન તો સર્વ સ્વરો તથા વ્યંજનોને લાગે છે. ઋ, ઌ અને ૡ નો ઉપયોગ વિરલ છે. સ્વરોની સંખ્યા ઓળખાં એાછી ૧૨ ને વધુમાં વધુ ૧૬ ગણાય છે. લિપિની દૃષ્ટિએ બેઈ એ, તો બ્રાહ્મી લિપિમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ, ૠ, ઌ, ૡ અને ઔ એ સાત સ્વરોનાં સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે; આ, ઈ, ઋ, ઋ, ઌ, ૠ અને ઔ નાં ચિહ્ન તો અનુક્રમે એ સ્વરચિહ્નોમાં દીર્ઘતાદર્શક માત્રા ઉપેરીને સાધવામાં આવતાં. ળ કંઠ્ય, ઇ તાલવ્ય, ઊ ઓષ્ઠ્ય, ઋ મૂર્ધન્ય અને ઌ દંત્ય છે, જ્યારે ૠ કંઠ્ય-તાલવ્ય તે ઔ કંઠ્ય-ઓષ્ઠ્ય છે.

વ્યંજનોમાં પહેલાં ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજન આવે છે. એને કંઠ્ય, તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે તે પછી એમાંના દરેક પાંચ વ્યંજનોને અધોપ અદ્વપ્રાણ, અધોપ મહાપ્રાણ, ધોપ અદ્વપ્રાણ, ધોપ મહાપ્રાણ અને અનુનાસિક એ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

	અધોપ		ધોપ		અનુનાસિક
	અપપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અપપ્રાણ	મહાપ્રાણ	
કંઠ્ય	ક	ઁ	ગ	ઘ	ઙ
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ	ન
ઓષ્ઠ્ય	પ	ફ	બ	ભ	મ

ચાર અક્ષરો સ્વરો અને વ્યંજનોની વચ્ચે રહેલા હોય એ રીતે ઉચ્ચારાય છે, એથી એને આંતર્ય વ્યંજનો કે અર્ધસ્વરો કહે છે. એમાં ઘ તાલવ્ય, ર મૂર્ધન્ય અને લ દંત્ય છે, જ્યારે વ દંત્ય-ઓષ્ઠ્ય છે.

ઞ, ષ, સ અને ળ ઉપમાક્ષર છે. એમાં ઞ તાલવ્ય, ષ મૂર્ધન્ય, સ દંત્ય અને હ કંઠ્ય છે. વળી કેટલીક વાર હ પણ પ્રયોગ્ય છે.

સંસ્કૃત ભાષાની આ વર્ણમાલા આમ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ગોઠવાઈ છે. પરંતુ એ ભાષાશાસ્ત્રના ધ્વનિ-ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જ છે, લિપિવિદ્યાની ચિહ્ન-રચનાની દૃષ્ટિએ નહિ. લિપિની દૃષ્ટિએ માત્ર ક- ઇ, ઙ- ઞ- ઙાં- ઘ- છ, ટ- ઠ અને પ-ફ જેવાં જૂજ ચિહ્ન જ આંતરિક સંબંધ ધરાવે છે.

૫ ∴ L Δ Z + ઠ Λ L C d ઠ E P T
 C O r G I λ O ૫ D ⊥ L ઠ □ n ઠ
 ↓ | j ઠ ↑ ૫ L L F F F t t t F F F
 ૫ ૫ ઠ ૫ ૫ ૫ ૫ - = ≡ + ૫ ૫ ૫ ૫
 α θ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ⊕ ⊕ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫

આકૃતિ ૨. બ્રાહ્મી લિપિ

દરેક વ્યંજનના મૂળ ચિહ્નમાં જ આંતર્ગત રહેલા ગણાય છે. એમાં અન્ય સ્વર ઉમેરાતાં તે તે સ્વરની માત્રા એ વ્યંજનચિહ્નમાં ઉમેરાય છે. સ્વરરહિત (હલન્ત) વ્યંજનમાં જ નો લોપ દર્શાવવા માટે નીચે અલગ ચિહ્ન ઉમેરાય છે. વ્યંજનોના સંયોજનમાં પહેલાં અનુગ વ્યંજનને પૂર્વગ વ્યંજનની નીચે જોડવામાં આવતો; હાલ એને પૂર્વગ વ્યંજનની જમણી બાજુએ જોડવામાં આવે છે ને જ્યાં જોડવાનું ન ફાવે તેમ હોય ત્યાં પૂર્વગ વ્યંજનને હલન્ત (ખોડો) દર્શાવવામાં આવે છે. ૨૪મ

યુક્તાક્ષરોમાં ર પછી આવતા વ્યંજનને એવડાવવાનો વિકલ્પ પંડિતોમાં લોકપ્રિય હતો, જેમકે અર્હ, ઘર્મ્વ, વર્ગ, અર્ચ્વન, આર્જ્વ, આર્ત, અર્પિત, વર્ચર, કાર્ચ. ૨૫ એવી રીતે સ્પર્શ વ્યંજનોની પૂર્વે અનુસ્વારને બદલે તે વર્ગનો અનુનાસિક પ્રયોજવાનો વિકલ્પ પણ લોકપ્રિય હતો, જેમકે કલ્ક, વ્વ, સ્વજલ, મન્દ, આરમ્મ. યુક્તાક્ષરોમાં અનુગ ર તું ચિહ્ન પૂર્વગ વ્યંજનમાં લખી જાય છે, જ્યારે પૂર્વગ ર તું ચિહ્ન (રેક) અનુગ વ્યંજનની ટોચ ઉપર ઉમેરાય છે.

અગાઉ શબ્દો કે પદો વચ્ચે ખાલી જગા ન રાખતાં પંક્તિના સર્વ અક્ષર સળંગ લખાતા. સ્વરસંધિમાં થતા જના લોપ માટે અવગ્રહનું ચિહ્ન (S) શરૂઆતમાં ન પ્રયોજાતું. ૨૬ શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપોમાંય કોઈ સંક્ષેપદર્શક ચિહ્ન ઉમેરવામાં આવતું નહિ. ૨૭

અનુસ્વાર અને વિસર્ગની જેમ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનાં અલગ અલગ ચિહ્ન પ્રયોજાતાં. ક અને જની પહેલાં વિસર્ગનું વિલક્ષણ ઉચ્ચારણ થતું તેને જિહ્વામૂલીય કહે છે; ને વ અને ઘની પહેલાં થતા વિસર્ગના વિલક્ષણ ઉચ્ચારણને ઉપધ્માનીય કહે છે. આ ચિહ્ન એ વ્યંજનની ટોચે જોડવામાં આવતાં. ૨૮

સમય જતાં સંયુક્તાક્ષરોમાં **૬** (ઘ)ના સ્વરૂપમાં એટલું અજબ પરિવર્તન થયું કે એ અક્ષર ઓળખવો મુશ્કેલ પડે, ૨૯ ત્યારે એને મૂળાક્ષરોમાં એક સ્વતંત્ર અક્ષર તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. આગળ જતાં **૬** (ઝ)નું સ્વરૂપ વિલક્ષણ થતાં ૩૦ તે અક્ષરને પણ મૂળાક્ષરોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું. ભાષાની દૃષ્ટિએ આ બંને અક્ષર ખરી રીતે સંયુક્તાક્ષરો છે, મૂળાક્ષરો નહિ; પરંતુ લિપિની દૃષ્ટિએ એનો મરોડ મૂળાક્ષરોની જેમ અલગ યાદ રાખવો પડે તેમ છે.

અંકચિહ્નો

સંખ્યાના અંક દર્શાવવા માટે આહ્વા લિપિમાં એક વિલક્ષણ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

પ્રાચીન શૈલી

એ પદ્ધતિમાં હાલની જેમ ૧ થી ૯ ના અંક માટે અલગ ચિહ્ન તો હતાં જ. પરંતુ એમાં ૦ (શૂન્ય) જેવું કોઈ ચિહ્ન હતું નહિ. ૧૦, ૨૦,

૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦ માટે એકેક સ્વતંત્ર ચિહ્ન હતું. એવી રીતે ૧૦૦, ૧૦૦૦ વગેરે માટે પણ એકેક સ્વતંત્ર ચિહ્ન હતું (પદ ૨).

આમાં ૧, ૨ અને ૩નાં ચિહ્ન અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ આડી રેખાનાં બનેલાં છે. ૪ થી ૯ અને ૧૦ થી ૯૦નાં ચિહ્ન આકારમાં પ્રાયઃ અસુક અક્ષરો — મૂળાક્ષરો કે યુક્તાક્ષરો જેવા દેખાય છે, પરંતુ એના મૂળ સ્વરૂપનું તાત્પર્ય અકળ રહેલું છે.^{૩૧} અક્ષરોની જેમ અંકોનાં ચિહ્નોમાં પણ સમય જતાં પરિવર્તન થતું રહેતું.

૨૦૦ અને ૩૦૦ માટે ૧૦૦ના ચિહ્નની જમણી બાજુએ અનુક્રમે એક અને બે આડી રેખા જોડવામાં આવતી. ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦ વગેરે માટે ૧૦૦ના ચિહ્નની જમણી બાજુએ અનુક્રમે ૪, ૫, ૬ વગેરેનું ચિહ્ન જોડવામાં આવતું.

એવી રીતે ૨૦૦૦ અને ૩૦૦૦નાં ચિહ્નો માટે તથા ૪૦૦૦થી ૯૦૦૦નાં ચિહ્નો માટે ૧૦૦૦ના ચિહ્નમાં અનુક્રમે ૧ અને ૨નાં તથા ૪થી ૯નાં ચિહ્ન જોડવામાં આવતાં. ૧૦,૦૦૦થી ૯૦,૦૦૦નાં ચિહ્ન માટે પણ ૧૦૦૦ના ચિહ્નમાં ૧૦થી ૯નાં ચિહ્ન અનુક્રમે જોડવામાં આવતાં.

આ બધાં ચિહ્ન એકેક અને સ્વતંત્ર છે. એનો અર્થ એક જ હોય છે અર્થાત્ હાલનાં અંકચિહ્નોની જેમ એનું મૂલ્ય સ્થાન પ્રમાણે બદલાતું નથી. દા. ત., ૧૨૫ માટે પહેલાં ૧૦૦નું ચિહ્ન, પછી ૨૦નું અને છેલ્લે ૫નું ચિહ્ન લખાય; ૨૭૦ માટે પહેલાં ૨૦૦નું તે પછી ૭૦નું તેમ જ ૩૦૧ માટે પહેલાં ૩૦૦નું તે પછી ૧નું એમ બે જ ચિહ્નો જોઈ એ. ૧૧,૦૦૦ માટે ૧૦,૦૦૦નું તે ૧૦૦૦નું; ૨૦૩૦ માટે ૨,૦૦૦નું તે ૩૦નું; અને ૯૯,૯૯૯ માટે ૯૦,૦૦૦, ૯૦૦૦, ૯૦૦, ૯૦ ને ૯નું.

અભિલેખોમાં અંકચિહ્નોની આ શૈલી અશોક મૌર્યના સમયથી (ઈ. પૂ. ૩૭ સદીથી) સાતમી સદી^{૩૨} સુધી પ્રચલિત હતી, તે પછી નવીન શૈલી પ્રચલિત થતાં એનો ઉપયોગ ઘટતો ગયો ને દસમી સદીના મધ્યમાં સમૂળા લુપ્ત થઈ ગયો.

નવીન શૈલી

સમય જતાં અંકચિહ્નોનાં શબ્દ(મીઝા)ના ચિહ્નોનો સમાવેશ થતાં ને અંકોના સ્થાન-મૂલ્યનો સિદ્ધાંત અપનાવાતાં, માત્ર ૧થી ૯નાં અંકચિહ્નો વડે નાનીપોટી સર્વ સંખ્યાઓ દર્શાવવાનું શક્ય બન્યું તે ૧૦, ૨૦, ૩૦ આદિ અંકચિહ્નોની સમૂળા જરૂર રહી નહિ. દા. ત. ૩૦નું ચિહ્ન એકમના સ્થાનમાં

૩૦૦, દશકના સ્થાનમાં ૩૦૦૦ અને શતકના સ્થાનમાં ૩૦૦૦૦ મૂલ્ય ધરાવે છે. તેથી હવે ૩૦ અને ૩૦૦નાં અલગ ચિહ્નોની જરૂર પડે નહિ. અંકોનું મૂલ્ય ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ જતાં ઉત્તરોત્તર દસ-દસગણું થતું જાય. આ પદ્ધતિને દશગુણોત્તર પદ્ધતિ કહે છે તે એમાં અંકના મૂલ્યનો આધાર તેના સ્થાન પર રહેલો હોય છે. ૩૪૫ જેવી સંખ્યા લખવામાં શતકના સ્થાને ૩, દશકના સ્થાને ૪ અને એકમના સ્થાને ૫નું ચિહ્ન મૂકવાથી એનો અર્થ ૩૦૦ + ૪૦ + ૫ = ત્રણસો પિસતાવીસ થાય. પરંતુ ત્રીસ, એકસો, ત્રણસો ચાર, એક હજાર આઠ વગેરે સંખ્યાઓ દર્શાવવી હોય તો એકમ, દશક, શતક વગેરેનાં ખાલી રહેતાં સ્થાનોમાં શૂન્યનું ચિહ્ન મૂકવું જ પડે. આ ચિહ્નનો આકાર શૂન્ય અવકાશ-આકાશના દેખાતા વૃત્ત આકાર પરથી ઘડાયો છે. ત્રીસ માટે દશકમાં ૩ અને એકમમાં ૦, એકસો માટે શતકમાં ૧ અને દશકમાં તથા એકમમાં ૦, ત્રણસો ચાર માટે શતકમાં ૩, દશકમાં ૦ અને એકમમાં ૪, અને એક હજાર આઠ માટે શતકની પહેલાં ૧, શતકમાં તથા દશકમાં ૦ અને એકમમાં ૮નું ચિહ્ન મૂકવાથી અપેક્ષિત સંખ્યા સારી રીતે વ્યક્ત થાય.

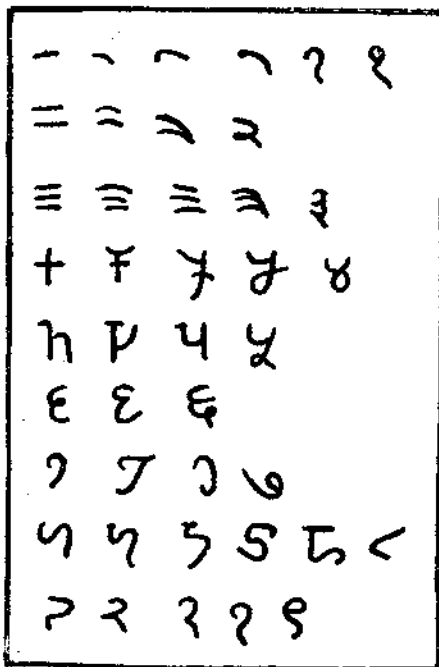
અભિલેખોમાં આ નવીન અંકપદ્ધતિનો પ્રયોગ આઠમી સદીથી દેખા દે છે.^{૩૩} ઇન્ડોનેશિયામાંના ભારતીય ભાષાલિપિના અભિલેખોમાં એ સાતમી સદીમાં જેવા મળે છે.^{૩૪} પરંતુ સાહિત્યમાં તેનો પ્રયોગ થોડા શતક પહેલાં જેવા મળે છે. પિંગલ-કૃત છંદઃસૂત્ર(ઈ. પૂ. ૨૦૦ પહેલાં)માં શૂન્યના ઉલ્લેખ આવે છે.^{૩૫} અખશાલી(પંચજ)માંથી મળેલી અંકગણિતની ભોજપત્ર હસ્તપ્રત(૩૭-૪૫ સદી)માં પણ નવીન શૈલીના અંક આપેલા છે.^{૩૬} વરાહ-મિહિરે પદ્મસિદ્ધાન્તિકા(ઈ. સ. ૫૦૫)માં આવેલા પ્રાચીન સિદ્ધાંતોમાં પણ એ શૈલી પ્રયોજી છે.^{૩૭} જિનભદ્રગણિ (૬ઠ્ઠી સદી) મોટી સંખ્યાઓ આ પદ્ધતિથી દર્શાવે છે.^{૩૮} આમ, નવીન અંકપદ્ધતિ અભિલેખોમાં પ્રચલિત થઈ તે પહેલાં સાહિત્યમાં ઓછામાં ઓછી ચાર-પાંચ સદીઓ વહેલી વપરાવા લાગી હતી.^{૩૯} આ પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળમાં ભારતમાં જ પ્રચલિત હોઈ એનો ઉદ્ભવ આ દેશમાં જ થયો સંભવે છે.

ભારતીય અંકચિહ્નોની આ દશગુણોત્તર પદ્ધતિ સમય જતાં અરબસ્તાનમાં અને આગળ જતાં અરબો મારફતે યુરોપમાં પ્રસરી.^{૪૦} ભારતની પ્રાચીન અંક-પદ્ધતિ જેવી અન્ય દેશોની સંખ્યાખંધ અંકચિહ્નોની પદ્ધતિની જગ્યાએ નવ આંકડા અને મીંડાનાં ચિહ્ન વડે સર્વ સંખ્યાઓ દર્શાવવાની આ સરળ અને

સંક્ષિપ્ત એવી ભારતીય અંકપદ્ધતિ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ સહુથી વધુ અનુકૂળ નીવડી છે.

ભારતીય અંકચિહ્નોની અને પદ્ધતિઓમાં આંકડા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ લખતાં, પહેલાં સહુથી ભારે મૂલ્યનું અંકચિહ્ન અને પછી ઉત્તરોત્તર ઓછા મૂલ્યનાં અંકચિહ્ન લખાય છે. જ્યારે સંખ્યાઓ ખોલતી વખતે એકાદશ, એકવિંશ (એકવીસ), ષટ્ત્રિંશ (છત્રીસ), અષ્ટાદશીતિ (અઠ્ઠાસી)...એમ પહેલાં નાની સંખ્યા અને પછી મોટી સંખ્યા ખોલાય છે. આમ, શબ્દો કરતાં અંકચિહ્નો ઊલટી દિશાએ લખાય છે. આથી અંકનાં વાણતો ગતિ: (આંકડા-ઓની ઊલટી ગતિ) કહેવાય છે.

નાગરી અક્ષરોની જેમ વર્તમાન નાગરી અંકચિહ્નો પણ બ્રાહ્મી અંકચિહ્નો પરથી ક્રમશઃ વ્યુત્પન્ન થયાં છે (પૃ ૩).

આકૃતિ ૩ : અંકચિહ્નોનાં રૂપાંતર

સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતો

ધાર્મિક તથા શાસ્ત્રીય સાહિત્યને કંઠસ્થ રાખવાની પ્રથા વિશેષતઃ પ્રચલિત હોઈ ભારતમાં એની ઘણી કૃતિઓ પદ્યમાં રચાતી. પ્રથમસ્થાત્મક અભિલેખોની રચના પણ મોટે ભાગે પદ્યમાં થતી. આ પદ્યબદ્ધ લખાણોમાં ન્યારે સંખ્યાઓ દર્શાવવાની જરૂર પડે ત્યારે એ એના સીધા સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં દર્શાવવી મુશ્કેલ પડે છે. આથી એને બદલે સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતો પ્રયોજવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ. એમાં નિયત સંખ્યા ધરાવતા પદ્યર્થો, વ્યક્તિઓ કે ભાવોને લગતા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એમાં ગ્રહો, શરીરનાં અંગો, દેવતા-ગણો, જાંદના ચરણના અક્ષરો, કુંડળીનાં સ્થાનોના વિષય, અંગ, ભૂગોળ, દર્શન, પુરાણો ઇત્યાદિનો સવિશેષ ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિમાં ઘણી સંખ્યાઓ માટે અનેક શબ્દસંકેતો મળે છે તે એમાંના ઘણા શબ્દો માટે સંસ્કૃતમાં અનેક પર્યાય ઉપલબ્ધ હોય છે. આથી પદ્યબદ્ધ રચના કરનારને જુદી જુદી સંખ્યાઓ દર્શાવવા માટે જાંદની જરૂરિયાતને અનુકૂળ એવા નાના-મોટા અનેક વૈકલ્પિક શબ્દ મળી રહે છે.

સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતોનાં કેટલાક મહત્વનાં ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

- ૦ શૂન્ય, મિંદુ, રંધ્ર, આકાશ (ખ, ગગન, અંબર, અબ્જ, વિચિત, વ્યોમ, નભ ઇ. પર્યાયો), પૂર્ણ, અનંત વગેરે;
૧. આદિ, અંદ્ર (શરી, ઇંદુ, વિધુ, શીતાંશુ, શીતરશ્મિ, સોમ, શશાંક, મૃગાંક, સુધાંશુ, હિમકર, નિશાકર, ક્ષાપાકર, અબ્જ ઇ. પર્યાયો), પૃથ્વી (ભૂ, ભૂમિ, ક્ષિતિ, ધરા, ઉર્વરી, ગો, વસુધા, વસુધરા, ક્ષમા, ક્ષિતિ, ધરણી, ઇલા, કુ, મહી, ગો ઇ. પર્યાયો), રૂપ, પિતામહ (બ્રહ્મા), નાયક, તનુ (કુંડળીનું પ્રથમ સ્થાન) વગેરે;
૨. યમ (યમલ, યુગલ, યુગ્મ, દન્દ), અશ્વિન (દસ, નાસત્ય), પક્ષ (પાંખ અથવા પખવાડિયું), ચક્ષુ (લોચન, નેત્ર, અક્ષિ, દષ્ટિ, નયન, ઇક્ષણ ઇ. પર્યાયો), કર્ણ (શ્રુતિ, શ્રોત્ર), હસ્ત (બાહુ, કર, પાણિ, દોસ્, ભુજ ઇ. પર્યાયો), ઓષઠ, કુચ, જંધા, ગતુ, ગુલ્ફ, અચન, કુકુંબ વગેરે;
૩. કાલ, લોક (ભુવન, જગત), ગુણ, અગ્નિ^{૪૧} (વહ્નિ, પાવક, વૈશ્વાનર, દહન, તપન, અનલ, હુતાશન, જ્વલન, શિખી, કૃશાનુ ઇ. પર્યાયો), રામ^{૪૨}, સહોદર^{૪૩}, શક્તિ, સંધ્યા, પુરુષ^{૪૪}, વચન^{૪૫} વગેરે;

૪. વેદ (શ્રુતિ), સમુદ્ર (સાગર, અબ્ધિ, જલધિ, ઉદધિ, વારિધિ, અંબુધિ, જલનિધિ, પથોધિ, નીરધિ, વારિનિધિ, અભોધિ, અર્ણવ ઇ. પર્યાયો), વર્ણ, આશ્રમ, યુગ, કૃત (પાસાની ચાર ચિહ્નવાળી બાજુ), અય (પાસા), દિશા, અંધુ૪૬, ધ્યાન, ગતિ, સંજ્ઞા, કપાય વગેરે;
૫. ઇન્દ્રિય૪૭ (અક્ષ), ભૂત (મહાભૂત), વિપય, પ્રાણ૪૮, પાંડવ, બાણ૪૮ (શર, સાયક, ઇષુ ઇ. પર્યાયો), વ્રત, સમિતિ, શરીર વગેરે;
૬. રસ, અંગ (વેદાંગ), ઋતુ૫૦, દર્શન (શાસ્ત્ર), રિપુ (અરિ, શત્રુ ઇ.), કારક, સમાસ, ગુણ૫૧, શુભવક્ત્ર (કાર્તિકેયનાં મુખ) વગેરે;
૭. ઋષિ (મુનિ), સ્વર૫૨, અશ્વ૫૩ (તુરગ, હય, વાજિ), પર્વત૫૪ (નગ, અગ, ગિરિ, અચલ, અદ્રિ, સૈલ, ઇ. પર્યાયો), વાર, ધાતુ (શરીરના ઘટકો), ઇંદ (ના પ્રકાર), ધી (ભુદ્ધિ), કલત્ર૫૫ (પત્ની), દ્વીપ, માતૃકા વગેરે;
૮. વસુ, ગજ (દંતી, હરતી, માતંગ, કુંજર, દ્વીપ ઇ. પર્યાયો), ૫૬ સર્પ (નાગ, અહિ), સિદ્ધિ, ભૂતિ, મંગલ, અનુષ્ટુભ વગેરે;
૯. અંક (આંકડા), નંદ૫૭, નિધિ, છિદ્ર૫૮ (રંધ્ર, વિવર, દાર), ગ્રહ (ગો) વગેરે;
૧૦. દિશા (આશા, દિશ, કુકુભ), અંગુલિ, પંકિત૫૯, અવતાર૬૦, રાવણ-શિરસ, યતિધર્મ, કર્મ (શુભ કર્મો) વગેરે;
૧૧. રુદ્ર (હર, શિવ, ઇશ, ઇશ્વર, ભવ, મહાદેવ, પશુપતિ ઇ. પર્યાયો), અક્ષૌહિણી, લાભ૬૧ વગેરે;
૧૨. સૂર્ય (રવિ, અક, માતંડ, દુર્મણિ, ભાતુ, આદિત્ય, દિવાકર, દિનકર, ઉબ્લાંશુ ઇ. પર્યાયો), માસ, રાશિ, વ્યય૬૨ વગેરે;
૧૩. વિસ્વેદેવાઃ, અતિજગતી૬૩, અધોષ૬૪ વગેરે;
૧૪. મનુ, ઇન્દ્ર (શક ઇ. પર્યાયો), વિદ્યા, લોક વગેરે;
૧૫. તિથિ (દિન, અહન, ધસ ઇ. પર્યાયો) વગેરે;
૧૬. નૃપ૬૫ (ભૂપ, ભૂપતિ, નૃપતિ ઇ. પર્યાયો), અષ્ટિ૬૬, કલા (ચંદ્રની) વગેરે;
૧૭. અત્યષ્ટિ૬૭
૧૮. ધૃતિ૬૮

૧૯. અતિધૃતિ^{૬૯}
૨૦. કૃતિ^{૭૦}
૨૧. ઉત્કૃતિ^{૭૧}, સ્વર્ગ વગેરે;
૨૨. (આ)કૃતિ^{૭૨}, જ્ઞાતિ, પરીક્ષા
- ૨૩ વિકૃતિ^{૭૩}
૨૪. ગાયત્રી^{૭૪}, જિન (અહર્ત, તીર્થાંકર, સિદ્ધ) વગેરે;
૨૫. તત્ત્વ
૨૬. ઉત્કૃતિ^{૭૫}
૨૭. નક્ષત્ર (ઉકુ, ભ ઇ. પર્યાયો)
૩૨. દંત (રદ, રદન ઇ. પર્યાયો)
૩૩. દેવ (સુર, અમર, ત્રિદશ ઇ. પર્યાયો)
૪૦. નરક
૪૮. જગતી^{૭૬}
૪૯. તાન^{૭૭}
૬૪. સ્ત્રીકલા
૭૨. પુરુષકલા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતની પદ્ધતિ પ્રાચીનકાલથી પ્રયોગાઈ છે. ઋગ્વેદમાં 'કલા' જેવા શબ્દ વૃદ્ધિ જેવા અપૂર્ણાંક દર્શાવવા વપરાયા છે. શતપથ બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એનો પ્રયોગ સ્પષ્ટ જેવા મળે છે, જેમકે ૪ માટે 'કૃત'. વેદાંગ જ્યોતિષમાં આવા શબ્દસંકેત ઘણે ઠેકાણે વપરાયા છે. કાત્યાયન અને ભાટચાર્યના શ્રોતસૂત્રોમાં ૨૪ માટે 'ગાયત્રી' અને ૪૮ માટે 'જગતી' શબ્દ પ્રયોગ્યો છે. પિંગલકૃત છન્દઃસૂત્રમાં પણ વેદ (૪), ઋતુ (૭) અને સમુદ્ર (૪) જેવા અનેક શબ્દ-સંકેત વપરાયા છે. પરંતુ આ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એકેક અંકની સંખ્યા માટે આવા છૂટક છૂટક શબ્દ પ્રયોગતા.^{૭૮}

જ્યોતિષ વગેરે વિષયો જેમાં નાનીમોટી સંખ્યાઓના ગણિતનું કામ પડે છે, તેના પદ્યબદ્ધ ગ્રંથોમાં આ પદ્ધતિ અનિવાર્ય બની રહી. વરાહમિહિરે સંગૃહીત કરેલ 'પંચસિદ્ધાન્તિકા'(ઈ. સ. ૫૦૫)માં તેમ જ તેની પહેલાંના

મૂળ 'પુલિશ સિદ્ધાંત'(લગભગ ઈ. સ. ૪૦૦)માં નાનીમોટી સંખ્યાઓ આવા શબ્દસંકેતો દ્વારા વ્યક્ત કરેલી છે. બ્રહ્મગુપ્ત, લલ્લ વગેરે અનુકાલીન જ્યોતિષીઓએ પણ આ પદ્ધતિનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે.

અંકપદ્ધતિની જેમ આ પદ્ધતિમાં પણ અંકાનાં વાસતો ગતિ: નો સિદ્ધાન્ત પળાય છે. આથી સંખ્યા દર્શાવતાં શરૂઆત એકમના અંકથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ શબ્દસંકેતો શબ્દોની જેમ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખાતા હોવાથી અહીં સંખ્યા સમજવા માટે 'બેલરી દિશા'નું ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે છે. દા. ત. 'રાક્ષિ-રસ'માં રક્ષી = ૧ અને રસ = ૬ છે, પરંતુ એ સમાસનો અર્થ ૬૧ છે, ૧૬ નહિ. એવી રીતે સ્વર-કૃત-વિષય-અષ્ટિ એટલે ૧૬૫૪૭ની અને અંબર-ગગન-વિચ્છન્-મુક્તિ-ગુણ-વિવર-ત્રગ-ઇન્દુ એટલે ૧,૭૯,૩૭,૦૦૦ની સંખ્યા સમજવાની છે. ૭૯

અભિલેખોમાં ઘણા લેખો પદ્યબદ્ધ હોય છે ને તેમાં મંદિરાદિના નિર્માણના સમયનિર્દેશ જેવા ઉલ્લેખો માટે ત્રણ-ચાર અંકડાની મોટી સંખ્યાઓ દર્શાવવાની જરૂર પડે છે. ત્યારે કવિને તે માટે સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતોનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણી સરળતા રહે છે. આથી આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ અનેક અભિલેખોમાં થતો આવ્યો છે. એમાં એનો પ્રયોગ સાતમી સદીથી દેખા દે છે. ૮૦ દસમી સદી પછી આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં થતો જણાય છે, છતાં દાનપત્રો વગેરેમાં રાજ્યોની પ્રશસ્તિ પદ્યમાં આપીને દાનને લગતો દસ્તાવેજી ભાગ ગદ્યમાં લખતા, તેા મિતિનો સમાવેશ તેમાં થઈ જતો. ૮૧ વળી મંદિર-નિર્માણ વગેરેને લગતી પ્રશસ્તિ પૂરેપૂરી પદ્યમાં રચાતી, ત્યારેય તેમાં પ્રાયઃ મિતિ અંતે ગદ્યમાં લખાતી. છતાં પદ્યબદ્ધ રચનામાં ક્યારેક વર્ષાદિ સમય દર્શાવતો, તેા પ્રાચીન અભિલેખોમાં સંખ્યાદર્શક શબ્દો જ વપરાતા, પરંતુ એમાં લંબાણ ઘણું થતું ને પદ્યની પંક્તિમાં એ શબ્દો પ્રયોજવા માટે કવિને વિકલ્પ માત્ર શબ્દક્રમને મળતો. દા. ત. પુલકેશી બીજના ઐહોળે શિલાલેખમાં ભારત યુદ્ધ સંવત ૩૭૩૫ જણાવવા માટે.

ત્રિંશત્સુ ત્રિસહસ્ત્રેષુ ભારતાદાહવાધિત : ।

સપ્તાબ્દશતયુક્તેષુ ગતેષ્વન્દેસુ વજ્જસુ ॥ ૮૨

(ત્રીસ ને ત્રિસહસ્ત્રોને ગણી ભારતયુદ્ધથી સાતસો વર્ષ થોજીને વર્ષ પાંચ ગયાં તદા.)

અને શક વર્ષ ૫૫૬ માટે

૧૩૩૨૨ કલ્પી કાલે ષ્ટ્વ પચ્ચતાસુ ચ ।

સત્રાસુ સમ્પત્તિતાસુ શકાનામપિ મૂ.મુ.જામ્ ॥ ૮૩

(પચાસ કલિ કાલે ને છ ને પંચશતે વર્ણી
વર્ષો ન્યારે ગયાં વીતી શક ભૂપતિઓ તણાં.)

એટલું લાંબું ને એવું આડું અવળું ગોઠવવું પડતું.

પરંતુ સંખ્યાસૂચક શબ્દસંકેતો પ્રયોજવાથી કવિને ઘણી સરળતા રહેતી, જેમકે શત્રુંજય પરની સૌવર્ણિક સાહશ્રી તેજ:પાલે કરાવેલા આદીશ્વર-બ્રાહ્મણની પ્રશસ્તિ(વિ. સ. ૧૬૫૦)માં.

૧૫૮૨ માટે સ્તવ-સિદ્ધિ-સાયક-સુધારોચિસ્-લિખે નેહસિ

૧૬૩૯ માટે અન્દે-[ડ]ઙ્ગ-વાવક-નૃવ-પ્રચિતે

૧૫૮૮ માટે સિદ્ધિ-સિદ્ધિ-તિથિ-સંલયે

૫૨ માટે હસ્ત-ઇષુ

૧૨૪૫ માટે કું'મા...શર-વેદ-કર-ઈંદુ-સંલ્યા:

૨૧ માટે ઈંદુ-નેત્રા:

૧૬૪૯ માટે નંદ-વયોધિ-મૂર્તિ-ચિતે વર્ષે

અને ૧૬૫૦ માટે ગમન-વાળ-કલ્યા-નિતેડન્દે એટલા જ શબ્દ વાપરવા પડ્યા છે ને તે પણ નિયમિત ક્રમમાં. ૮૪

સંખ્યાસૂચક અક્ષરસંકેતો

ગણિતનો ઘણો ભાગ ધરાવતા ન્યોતિષત્રયોમાં પદ્યબદ્ધ રચના માટે આથી ઘણી સંક્ષિપ્ત એવી સંખ્યાસૂચક અક્ષરસંકેતોની પદ્ધતિ પ્રયોજવામાં આવી.

આર્યભટ ૧લાએ 'આર્યભટીય'(ઈ. સ. ૪૯૯)માં આવી એક પદ્ધતિ પ્રયોજી. એમાં ક્ થી મ સુધીના વ્યંજન અનુક્રમે ૧થી ૨૫ સૂચવે છે, ન્યારે ય થી હ સુધીના વ્યંજન અનુક્રમે ૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦ અને ૧૦૦ સૂચવે છે. મોટી સંખ્યાઓ માટે આ વ્યંજનોમાં ઙ, ઝ, ઞ, ઠ, ડ, ણ, ઈ, એ, ઓ અને ઝૌ ઉચેરવાથી તે તે વ્યંજનથી સૂચવાતી સંખ્યા અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર સો-સો ગણી થાય છે, જેમકે ણ = ૧૬, ણિ = ૧,૬૦૦, ણુ = ૧,૬૦,૦૦૦ વગેરે. આર્યભટની આ પદ્ધતિ થોડા અક્ષરોથી નાનીમોટી સંખ્યાઓ દર્શાવતી અતિસંક્ષિપ્ત પદ્ધતિ હોવા છતાં પ્રચલિત થવા પામી નહિ. પ્રાયઃ આમાંના કેટલાક અક્ષર મહામુશ્કેલીએ ઉચ્ચારી શકાય તેવા ને વૈવિધ્યના અભાવે

અક્ષરોનું અર્થહીન સંયોજન થતું હોઈ કંઠસ્થ કરતાં ન ફાવે તેવા હતા. ૮૫
દા. ત., હિસિબુલ્ (૫૦૦ + ૭,૦૦૦ + ૨,૩૦,૦૦૦ + ૧,૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦).

એને બદલે અક્ષરસંકેતોની એક ખીણ પદ્ધતિ લોકપ્રિય નીવડી. આ પદ્ધતિ આર્યભટ ધીબ્જ(૧૦મી સદી)એ ‘આર્યસિદ્ધાંત’માં પ્રયોજી છે. આ પદ્ધતિમાં ક થી જ ને તથા ટ થી ન ને અનુક્રમે ૧ થી ૯ અને ૦ ના અંકના સૂચક માનવામાં આવ્યા છે, ૫ થી જ ને ૧ થી ૫ ના અને ૬ થી ૧ થી ૮ ના. અર્થાત્ આમાં સર્વ અંકો માટે ત્રણ કે ચાર અક્ષરોના વિકલ્પ રહેલા છે. ૮૬ વળી આ વ્યંજનોમાં ગમે તે સ્વરમાત્રા ઉમેરવાની છૂટ છે, કેમકે આ પદ્ધતિમાં સ્વરો તથા સ્વરમાત્રાઓનો કંઈ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોતો નથી. ખીજું, સંયુક્તાક્ષરોમાં દરેક વ્યંજનને સંખ્યાસૂચક ગણવામાં આવે છે. ૧, ૨, ૩... વગેરે અંકો માટે અનુક્રમે કટવચ, સ્વટ્વર, ગઙ્ગલ... વગેરે. અક્ષરસંકેત ધરાવતી આ પદ્ધતિને ‘કટપયાદિ’ પદ્ધતિ કહે છે.

આર્યભટે આ અક્ષરસંકેતોની લેખનદિશામાં શબ્દસંકેતોના જેવો ઊલટો ક્રમ ન અપનાવતાં અંકોના જેવો સૂલટો ક્રમ અપનાવ્યો છે, દા.ત..
કનકગે: = ૧૦૧૫ અને મુદ્ગસિત્થા = ૫,૮૧,૭૦૯. ૮૭

કોઈ કોઈ શિલાલેખો તથા દાનપત્રોમાં પણ કટપયાદિ પદ્ધતિ પ્રયોજાયેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ આર્યભટની પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિમાં થોડો ફરક રહેલો છે. ક થી હ સુધીના વ્યંજનોનાં સંખ્યા-મૂલ્ય એનાં એજ છે, પરંતુ સંયુક્તાક્ષરોમાં માત્ર અનુગ વ્યંજન અંકસૂચક ગણાય છે, દરેક વ્યંજન નહિ. વળી આ પદ્ધતિમાં શબ્દસંકેતોની જેમ અંકોનાં વાગવતો ગતિ: નિયમ અનુસાર અક્ષરસંકેતોને ઊલટા ક્રમે અર્થાત્ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખવામાં આવે છે. દા. ત. શઘવાચ = ૧૪૪૨, મગ્ગિ = ૬૪૪, શકાલોક = ૧૩૧૨, શક્ત્યાલોક = ૧૩૧૫ અને તત્કલોક = ૧૩૪૬. ૮૮ અહીં અક્ષરસંકેતોને એવી રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે કે એના સંયોજનથી અર્થદ્યોતક શબ્દ બની રહે.

શબ્દસંકેતોની સરખામણીએ અક્ષરસંકેતોની પદ્ધતિ અભિલેખોમાં તથા સાહિત્યમાં ધણી ઓછી લોકપ્રિય નીવડી. આ પદ્ધતિમાં લાઘવનો તથા કંઠસ્થ કરતાં સરળ પડે તેવા અર્થદ્યોતક શબ્દપ્રયોગનો લાભ રહેલો છે, પરંતુ એવા અક્ષરસંકેતોનાં સંયોજન કરતાં ધણો શ્રમ તથા સમય લાગે છે. વળી અંકસંકેતોની એકથી વધુ પદ્ધતિઓ ૮૯ પ્રચલિત થતાં અર્થની એકવાક્યતાના અભાવે અર્થઘટનમાં ગોટાળો તથા ગૂંચવાડો થાય તેમ છે.

અલિલેખોમાં તે મોટે ભાગે અંકચિહ્નોનો તથા કેટલીક વાર શબ્દસંકેતોનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

પાદટીપ

૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮
૨. એજન, પૃ. ૨૯
૩. Pandey, op. cit., p. 34
૪. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮
૫. એજન, પૃ. ૧૮-૧૯
૬. IP, p. 28
૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮-૧૯
- ૮-૯. એજન, પૃ. ૧૯
૧૦. Bühler, IP, pp. 28 f.
૧૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૨૦
૧૨. Bühler, IP, pp. 29 ff.
૧૩. એજન, પૃ. ૩૧-૩૩ અને ૩૩-૩૪
૧૪. Bühler. IP, pp. 36 ff.
૧૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૨૦-૨૬, એરણના એક સિદ્ધા પરતું આહી લખાણ ઉલટી દિશામાં કેતરાયું હોઈ એ પરથી ડૉ. ખ્યૂલરે આહી લિપિ શરૂઆતમાં જમણી આજુથી ડાબી આજુ તરફ લખાતી ને તેથી એની ઉત્પત્તિ સેમિટિક લિપિમાંથી થઈ હોવી જોઈ એ એવું અનુમાન તારવી કેટલાક અક્ષરોનું સામ્ય દર્શાવવા લેખનદિશા ઉલટાવવાની યુક્તિ પ્રયોજેલી, પરંતુ સિદ્ધાઓના મુદ્રાંકનમાં ક્યારેક સરતચૂકથી આવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે, તેથી એ અપવાદરૂપ ભૂલ પરથી આવું સામાન્ય અનુમાન તારવવું અસ્થાને ગણાય (એજન પૃ. ૨૭-૨૮).
૧૬. Pandey, IP, pp. 40 ff, 45 f.
૧૭. એજન, પૃ. ૪૭-૪૮
- ૧૮-૧૯. એજન, પૃ. ૩૫

૨૦. Bühler, IP, p. 28
૨૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી, હડપ્પા ને મોહેન્જો-દારો, પૃ. ૫૯-૬૦, ૬૭-૬૮
૨૨. "Mohenjo-daro and the Indus Valley Civilization," Chapter 23, p. 433
૨૩. "The Script of Harappa and Mohenjo-daro and its Connection with Other Scripts," pp. 1-22
૨૪. "Indo-Aryan and Hindi," p. 42
- ૨૪અ. વ્યંજનના ચિહ્નમાં અંતર્ગત જ રહેલો હોઈ એ વ્યંજનનું શુદ્ધ કેવળ ચિહ્ન ન ગણાય. વળી યુક્તાક્ષરોમાંનો પૂર્વગ અક્ષર ઉચ્ચારણમાં એની અગાઉના અક્ષર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, છતાં લેખનમાં એને અનુગામી અક્ષર સાથે જોડવામાં આવે છે એ પણ શાસ્ત્રીય ન ગણાય. દા. ત., 'ઘર્' શબ્દમાં એ શ્રુતિ છે ઘર્ + ણ, છતાં લખાય છે ઘ + ણ (S. K. Chatterji, "Indo-Aryan and Hindi," p. 81; શુભ. અનુ. "ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી," પૃ. ૧૧૧). ડો. દાની આહ્લીનાં આ લક્ષણો સેમિટિક લિપિઓની અસરને લઈ ને હોવાનું ધારે છે (IP, p. 30).
૨૫. મહાપ્રાણ વ્યંજનને ખેવડાવતાં પૂર્વગ મહાપ્રાણને બદલે તેનો અલ્પપ્રાણ વ્યંજન વપરાય છે, જેમકે પાર્થિવ, ઘનુર્દાર, નિર્ઘર.
૨૬. આથી યુદ્ધસમર્થઃ જેવા લખાણમાં પૂર્વાપર સંબંધ પ્રમાણે યુદ્ધે સમર્થઃ અને યુદ્ધે અસમર્થઃ એવા બંને અર્થ થતા.
૨૭. દા. ત. શુદ્ધિ = શુ. દિ. = શુદ્ધિક્વસે; દ્વિદ્રોણ = દ્વિ. દ્રોણ = દ્વિતીય દ્રોણ
૨૮. અક્ષરોની જેમ આ ચિહ્નોનાં ૩૫ બદલાતાં ગયાં. ઓપદેવના વ્યાકરણમાં બિહ્વામૂલીય ચિહ્નને 'વજ્ઞાકૃતિ' અને ઉપધ્માનીય ચિહ્નને 'ગંજકુલાકૃતિ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે (માપ્રાલિ, પૃ. ૪૫, ટી. ૨).
- ૨૯-૩૦. જુઓ પદ ૩.
૩૧. વિગતો માટે જુઓ Bühler, IP, pp. 120 ff.; માપ્રાલિ, પૃ. ૧૦૬-૧૧૪; Datta and Singh, "History of Hindu Mathematics," pp. 27 ff.
૩૨. હટ્ટો-સાતમી સદીની મિતિવાળા જે અભિલેખોમાં નવીન શૈલીનાં અંક-ચિહ્ન પ્રયોગમાં છે, તે લેખો બનાવટી હોઈ મોડા સમયના છે.

૩૩. આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ પહેલવહેલો સંખેડમાંથી મળેલા ક. સં. ૩૪૬ (ઈ. સ. ૫૯૫)ના તામ્રપત્રમાં આવે છે એવું સામાન્યતઃ મનાતું (Bühler, *IP*, p. 126; માપ્રાલિ, ઘ. ૧૧૫, Datta and Singh, *op. cit.*, p. 40) પરંતુ ડૉ. મિરાશીએ અનેક કારણો આપી એ તામ્રપત્ર બનાવટી હોવાનું સિદ્ધ કર્યું છે (C. I. I., Vol. IV, pp. 161 ff.). સાતમી સદીની મિતિ પણ શંકાસ્પદ ગણાઈ છે. આઠમી સદીના લેખોમાં આ પદ્ધતિ પ્રયોગનઈ હોવાની ખાતરી પડે છે. દા. ત., સં. ૭૮૧ (ઈ. સ. ૭૨૩) અને સં. ૭૮૩ (ઈ. સ. ૭૨૫)ના અભિલેખોમાં (IA, Vol. XIII, p. 250). ગુજરાતનાં દાનપત્રોમાં સં. ૭૯૪ (ઈ. સ. ૭૩૮)નું ધીણકીનું તામ્રપત્ર બનાવટી છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર-કૂટોનાં દાનપત્રોમાં શક વર્ષ ૬૭૫ (ઈ. સ. ૭૫૪)થી દશગુણોત્તર પદ્ધતિ પ્રયોગનથેલી છે.

૩૪. Datta and Singh, *op. cit.*, pp. 43 f.

૩૫. ૮, ૨૮-૩૧ (Ibid., pp. 75 ff.)

૩૬-૩૭. માપ્રાલિ, ઘ. ૧૧૬; Ibid, pp. 77 ff.

૩૮. દા. ત. “બૃહત્સંવત્સમાસ”માં ૨૨૪,૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માટે એ બાવીસ, ચુંવાળીસ અને આઠ મીંડાં મૂકવાનું કહે છે તેમ જ ૩,૨૦૦,૪૦૦, ૦૦૦,૦૦૦ માટે બત્રીસ, બે મીંડાં, ચાર અને આઠ મીંડાં જણાવે છે (Ibid, p. 61, n. 3).

૩૯. અરબસ્તાન અને યુરોપમાં પણ નવીન અંકપદ્ધતિને વ્યાપક રીતે પ્રચલિત થતાં પાંચ-છ સૈકા લાગ્યા હતા (Datta and Singh, *op. cit.*, p. 50).

૪૦. માપ્રાલિ, ઘ. ૧૧૭-૧૧૯. આથી અરબો એને હિંદસા તરીકે અને યુરોપીયોઃ એને Arabic Numerals તરીકે ઓળખે છે.

અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂમાં શબ્દો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખાતા હોવા છતાં અંકચિહ્નો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખાય છે, કેમકે એ ભારતીય લેખનપદ્ધતિમાંથી અપનાવેલાં છે.

૪૧. યજ્ઞ માટેના ત્રણ અગ્નિ.

૪૨. જમદગ્ન્ય રામ (પરશુરામ), દાશરથિ રામ અને વાસુદેવ રામ (મલરામ);

૪૩. યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અને અર્જુન

૪૪-૪૫. વ્યાકરણમાં

૪૬. રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન

૪૭. કર્મેન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો

૪૮. પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદ્ધાન

૪૯. કામદેવતાં

૫૦. વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર

૫૧. રાજનીતિમાં

૫૨. સંગીતમાં

૫૩. સૂર્યદેવતા

૫૪. મહેંદ્ર, મલય, સહ્ય વગેરે કુલપર્વતો

૫૫. કુંડળીનું સાતમ સ્થાન

૫૬. દિગ્ગણે

૫૭. નવંશના રાજ્યો

૫૮. શરીરનાં

૫૯. દસ અક્ષરના છંદ

૬૦. વિષ્ણુના મુખ્ય અવતારો

૬૧. કુંડળીનું ૧૧મું સ્થાન

૬૨. કુંડળીનું ૧૨મું સ્થાન

૬૩. છંદોનો પ્રકાર

૬૪. વ્યંજનોનો પ્રકાર

૬૫. પુરાણપ્રસિદ્ધ રાજ્યો

૬૬-૭૧. છંદોના પ્રકાર

૭૨-૭૩. છંદોના પ્રકાર

૭૪. એ છંદના શ્લોકના કુલ અક્ષર

૭૫. છંદોનો પ્રકાર

૭૬. એ છંદના શ્લોકના કુલ અક્ષર

૭૭. સંગીતમાં

૭૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૨૧; Datta and Singh, op. cit., pp. 57 f.

૭૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૬

૮૦. Bühler, IP, p. 130

૮૧. જેમકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં.

૮૨-૮૩. IA, Vol. V, pp. 67 ff; EI, Vol. VI, p. 7

૮૪. EI, Vol. II, p. 50; D. B. Diskalkar, "Inscriptions of Kathiawad," pp. 205 ff.

૮૫. Datta and Singh, op. cit., p. 69

૮૬. ઇ. ત. ૧ માટે ક્, દ્, ળ, યુ; ૬ માટે ચ્, ત્, ષ્; ૦ માટે જ્, ન્.

૮૭.-૮૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૨૩

૮૯. દક્ષિણ ભારત, અર્માં અને સિલોનમાં વર્ણી જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી (માપ્રાલિ, પૃ. ૧૨૪; Datta and Singh, op. cit., p. 72).

૫.

પ્રાહ્મી લિપિનાં અનુકાલીન રૂપાંતર અને
વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓ.

પ્રાચીન પ્રાહ્મી લિપિ (લગભગ ઈ.પૂ. ૩૫૦ થી ઈ.પૂ. ૨૦૦)

પ્રાહ્મી લિપિ એ પ્રાચીન ભારતની દેશવ્યાપી લિપિ હતી. એના અક્ષરોના મરોડ વહેલામાં વહેલા ઈ. પૂ. ૫મી સદી સુધીના મળ્યા છે. એમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં અક્ષરોના મરોડ મૌર્ય રાજ્ય અશોક(ઈ.પૂ. ૩૨૭ સદી.)ના અભિલેખોમાં પ્રાપ્ત થયા છે.

મૂળાક્ષરો

પ્રાકૃતમાં લખાયેલા આ લેખોમાં ક્ષ, ક્ષ, લૂ, લૂ, એ અને ઝૌ સ્વરોનો સમાવેશ થયો નથી તેમ જ હ, ઝ અને ઙ નો પણ સમાવેશ થયો નથી. વર્ણમાલાના આઠી અથવા અક્ષરોના મૌર્યકાલીન મરોડ જાણવા મળે છે (પદ ૨). એમાંના ઘણા અક્ષરો સીધા મરોડના છે, જ્યારે કેટલાક અક્ષર વળાંકદાર મરોડના છે. એમાં અમુક અક્ષરોના અને પ્રકારના મરોડ પ્રચલિત હતા. પ્રાહ્મી લિપિના અનુકાલીન રૂપાંતરમાં વળાંકદાર મરોડનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે એ જોતાં વૈકલ્પિક મરોડો પૈકી સીધા મરોડ વધુ પ્રાચીન હોવાનું કલિત થાય છે.

પ્રાહ્મી લિપિના અ, ઝ, ક, ઘ, ચ, છ, જ્ઞ, ઙ, ઙ, ત, દ, ન, વ, ફ, મ, ય, ર, લ, વ, ષ, સ અને હ વર્ણોના ઉપલા છેડા ઊભી રેખાવાળા છે; ઓ, હ, જ, જ, ણ અને ઙ ના ઉપલા છેડા આડી રેખાવાળા છે; ક્ષ, ઈ, ગ, મ, શ ના ઉપલા છેડા ત્રાંસી રેખાવાળા છે; ઙ નો ઉપલો છેડો ટિંદુ રૂપે છે; ને, ય, ટ, ઠ, થ અને ઘ ના ઉપલા છેડા વળાંકવાળા છે.^૧

એવી રીતે અ, ક, ય, જ્ઞ, જ, ઙ, દ, મ અને રના નીચલા છેડા ઊભી રેખાવાળા; ટ, ઈ, ઓ, ઘ, હ, જ, ણ, ન, ઙ, મ અને લના આડી રેખાવાળા; ક્ષ, ત, ય અને

શ ના ત્રાંસી રેખાવાળા; અને ં, ઞ, ઊ, ટ, ઠ, ઢ, ય, ષ, ષ, ષ, ષ, સ અને હ ના વળાંકવાળા છે. ઙ નો નીચલો છેડો િંદુરૂપ છે.

સ્વરમાત્રાઓ જોડતી વખતે અક્ષરોના ઉપલા અને નીચલા છેડાના આકાર મહત્વના બની રહે છે.

સ્વરમાત્રાઓ

સ્વરમાત્રાઓ વિવિધ ચિહ્ન રૂપે વિવિધ રીતે જોડાય છે (આકૃતિ ૨).. દરેક વ્યંજનના ચિહ્નમાં અ અંતર્ગત રહેલા ગણાતો હોઈ એને માટે કોઈ સ્વરમાત્રા ઉમેરવાની રહેતી નથી.

આ ની માત્રા એક નાની આડી રેખા રૂપે અક્ષરની જમણી બાજુએ, સામાન્યતઃ ટાચે ઉમેરવામાં આવે છે. ક્યારેક એ અક્ષરના વચલા ભાગમાં ઉમેરાય છે.

ઇ ની માત્રા પણ વ્યંજનની જમણી બાજુએ ટાચે ઉમેરાય છે. એમાં નાની આડી રેખાને કાટખૂણે એવડી ઊભી રેખા ઉમેરી હોય છે.

ઈ ની માત્રામાં ઙ ની માત્રાની આડી રેખા પર વચ્ચે કાટખૂણે એવડી ઊભી રેખા ઉમેરી હોય છે. આ માત્રા પણ ઙ ની જેમ અક્ષરની જમણી બાજુએ ટાચે જોડાય છે.

ઊ અને ઊ ની માત્રાઓ વ્યંજનના નીચલા છેડે જમણી બાજુએ ઉમેરાય છે. ઊભી કે ત્રાંસી રેખાવાળા છેડામાં એ માત્રા આડી રેખા રૂપે અને ગોળા છેડાવાળા અક્ષરમાં ઊભી રેખા રૂપે હોય છે. ઊમાં ઊભી રેખાને નીચલે છેડે કાટખૂણે એક અને ઊમાં એ આડી રેખા ઉમેરાય છે.

ઋ ની માત્રાને મૌર્યકાલીન મરોડ મળ્યો નથી, પરંતુ અનુકાલીન મરોડ પરથી એ માત્રા વ્યંજનની નીચે જમણી બાજુએ ડાબી બાજુ જતી ત્રાંસી રેખા રૂપે ઉમેરાતી હશે એવું લાગે છે.

ઋ અને ઋ ની માત્રા વ્યંજનની ડાબી બાજુએ અનુક્રમે એક અને એ નાની આડી રેખા રૂપે ઉમેરાતી. આ ની માત્રાની જેમ આ માત્રાઓ પણ સામાન્યતઃ ટાચે અને ક્યારેક વચ્ચે જોડાતી.

ઓ ની માત્રા આ ની માત્રા અને ઋ ની માત્રાના સંયોજનથી બને છે. એમાં ઋ ની માત્રા થોડે નીચે જોડવામાં આવતી, જેથી એની પૃથક્તા રહે:

નહિ તો જો અને જ જેવા અક્ષરો વચ્ચે ગોટાળો થાય. ઝૌ ની માત્રા માટે ઝો ની માત્રામાં ઝખી બાજુએ વચ્ચે એક આડી રેખા ઉમેરાતી જેથી એમાં જમણી બાજુએ આ ની અને ઝખી બાજુએ એ ની માત્રા જોડાય.

સંયુક્તાક્ષરો

બ્રાહ્મી લિપિના સંયુક્તાક્ષરોમાં સામાન્ય રીતે પૂર્વગ અક્ષરની નીચે અનુગ અક્ષરને જોડવામાં આવતો ને એમાં નીચલા અક્ષરને કદમાં નાનો લખવામાં આવતો. ૧૨

૨ સાથેના સંયુક્તાક્ષરોમાં વિલક્ષણતા રહેલી છે. અનુગ રૂને પૂર્વગ અક્ષરની નીચે જોડતાં ક્યારેક સ્વરમાત્રાનો ભ્રમ થાય, તેથી તેને બદલે એ પૂર્વગ અક્ષરની ઊભી રેખામાં જ રૂ નો સર્પાકાર મરોડ મૂકી દેવામાં આવતો. કેટલીક વાર અનુગ અક્ષરની નીચે પૂર્વગ અક્ષર જોડવાનો ઊલટો ક્રમ પણ જોવામાં આવે છે. એથી ઘા.ત. સ્ટ ને બદલે ડ્સ, ત્વ ને બદલે વ્ત અને વ્ય ને બદલે વ્વ જેવું વંચાય છે. અનુગ રૂ ને સ્થાને હંમેશાં પૂર્વગ રૂ (રેફ) જોડેલો જોવામાં આવે છે, જેથી ઘા.ત. વ્ર ને બદલે વ્ત, વ્ર ને બદલે વ્પ, વ્ર ને બદલે વ્ફ અને જ્ઞ ને બદલે જ્ઞ જેવું વંચાય છે.

અન્ય ચિહ્નો

અનુસ્વાર માટે અક્ષરની ટોચની ઉપર જમણી બાજુએ એક ત્રિંદુ મૂકવામાં આવતું. વિસર્ગનું ચિહ્ન મૌર્યકાલીન પ્રાકૃત લેખોમાં મળતું નથી, પરંતુ અનુકાલીન લેખો પરથી એ ચિહ્ન અક્ષરની જમણી બાજુએ હાલની જેમ બે ત્રિંદુઓ રૂપે જોડાતું હોવાનું માલુમ પડે છે. મૌર્યકાલીન બ્રાહ્મી લેખોમાં વિરામચિહ્ન ભાગ્યે જ મળે છે. ૧૩ ક્યારેક સ્વરિતકનાં ચિહ્ન તથા મં (=મં. =મંગલ) સંક્ષેપાક્ષર જોવામાં આવે છે. ૧૪

મૌર્યકાલીન બ્રાહ્મી લિપિની અપ્રાદેશિકતા

મૌર્ય રાજ્ય અશોકના અલિલેખ ભારતવર્ષના ઘણા પ્રદેશોમાં મળ્યા છે. એ પરથી માલુમ પડે છે કે એ કાલના બ્રાહ્મી લેખોમાં દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં લિપિનો લગભગ એકસરખો મરોડ પ્રચલિત હતો. યોગ અક્ષરોના મરોડમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે એ પ્રાદેશિકતાના સૂચક છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોએ માનેલું, પરંતુ વિવિધ મરોડોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં એના વૈવિધ્યમાં પ્રાદેશિક ભેદનો આધાર રહેલો માલુમ પડતો નથી. એ વૈવિધ્ય તો

અભિલેખના પદાર્થની સપાટી, ટાંકવાનું ઝોળર અને લહિયાની લઢણ જેવાં અન્ય કારણોને લઈ ને છે.^૩ વળી અશોકના સમય સુધીમાં કેટલાક અક્ષરોના મરોડમાં સ્પષ્ટ પરિવર્તન થયાં હતાં ને લહિયાઓ પોતાના સમયના પ્રચલિત મરોડની સાથે સાથે પ્રાચીન મરોડ પણ પ્રયોજતા. આથી કેટલુંક વૈવિધ્ય તેઠ પ્રદેશભેદને બદલે કાલભેદને લઈ ને રહેતું.

પ્રાદેશિક આહ્વાની લિપિઓ (લગભગ ઈ. પૂ. ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦)

ડે. બ્યુલરે તથા પં. ઝોઝાએ ઈ.સ. ૩૫૦ સુધીની લિપિને આહ્વાની લિપિ ગણી છે, પરંતુ આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન આહ્વાની લિપિમાં નોંધપાત્ર રૂપાંતર થયેલાં માલૂમ પડે છે. વળી એમાં પ્રાદેશિક ભેદ પણ વિકસવા લાગે છે. આથી ડે. દાનીએ લગભગ ઈ. પૂ. ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦ સુધીનાં આહ્વાની સ્વરૂપોને ‘ પ્રાદેશિક આહ્વાની લિપિઓ ’ તરીકે ઓળખાવી છે ને એને પૂર્વ ભારતીય, ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતીય, ઉત્તર-પશ્ચિમ દખખણી અને દક્ષિણ ભારતીય એવા ચાર વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી છે.^૪

હવે ઈ, ઝ, ણ અને જ નાં ચિહ્ન, ઋ તથા ઌ ની સ્વરમાત્રા અને વિસર્ગનું ચિહ્ન મળે છે. આ કાલના પૂર્વાર્ધ દરમ્યાન સંયુક્તાક્ષરોમાં પૂર્વગ ર્ (રેઠ) અનુગ વ્યંજનની ઉપર એક ઊભી રેખા રૂપે લખાતો થયો.^{૪અ} ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન ણ જેવા કેટલાક અક્ષરોની ઊંચાઈ ઘટી તેમ જ અક્ષરની ઊભી રેખાને ટોચથી જાડી કરવાની લઢણ પ્રચલિત થઈ, જેમાંથી પછીના કાલમાં શિરોરેખાનું સ્વરૂપ ઘડાયું.^૫ આ લઢણ શકે દ્વારા પહેાળી અથવા ધારદાર લેખિની અપનાવવાને લઈ ને હોવાનું સૂચવાયું છે.^૬

પૂર્વ ભારત, ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારત વગેરે પ્રદેશોના અભિલેખોમાં જે લિપિ-સ્વરૂપભેદ^{૬અ} દેખા દે છે તે જૂજ છે. પરંતુ દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોની લિપિમાં કેટલીક વિલક્ષણતા રહેલી છે. પરંતુ એ પરથી દક્ષિણ ભારતમાં આહ્વાનીથી ભિન્ન એવી કોઈ દ્રાવિડી લિપિ હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે એ મથાર્થ નથી.^{૬આ} આ લેખો પ્રાયઃ બૌદ્ધ ધર્મને લગતા અને પ્રાકૃત ભાષામાં છે. ભટ્ટિપ્રોણુ(તમિળનાડુ)ના સ્તૂપના મંજૂપાલેખોમાં કેટલાક અક્ષરોના મરોડ જુદા છે, જ જેવા કેટલાક દ્રવિડ અક્ષરોનો ઉમેરો થયો છે ને વ્યંજનોમાં અ ની સ્વરમાત્રા માટે ટોચની જમણી બાજુએ આડી રેખા ઉમેરીને, આ ની સ્વરમાત્રા માટે તેના જમણા છેડે નીચી ઊભી રેખા ઉમેરી છે. પરંતુ આ અક્ષરોના આકાર આહ્વાનીના પ્રચલિત અક્ષરોના આકારમાંથી જ બાપજેલા છે ને

દ્રાવિડ અક્ષરો પશુ સદશ આહ્તો અક્ષરોમાંથી સાધિત કરવામાં આવ્યા છે, જ્યારે બાકીના ફેરફાર લહિયાની અંગત વૃત્તિને થયેલા છે. ૬૪ અમરાવતીના અલિલેખો તથા તમિળનાડુના ગુફાલેખોમાં આ અંગત વિલક્ષણતા દેખા દેતી નથી. ૬૫ અણના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં થતાં પરિવર્તન જેવાં પરિવર્તન જ અહીં પ્રચલિત થયેલાં. ૬૬

લગભગ ઈ. સ. ૫૦ થી ઈ. સ. ૪૦૦નું લિપિસ્વરૂપ

આ કાલ દરમ્યાન આહ્તો લિપિના સ્વરૂપમાં વિશિષ્ટ પરિવર્તન થયાં. હવે વર્ણોને મથાળે નાનીશી આડી રેખા રૂપે શિરોરેખા સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગી. એ ઘ, ધ, ષ અને સ જેવાં એ ટાયવાળા વર્ણોમાં ડાબી બાજુની ટાયમાં કરાતી, જ્યારે ત્રણ ટાયવાળા યમાં ખાસ કરીને વચલી ટાયમાં ઉમેરાતી. મમાં એની બંને ત્રાંસી ટાય ઉપર કરાતી. સમય જતાં સાદી શિરોરેખાને બદલે ભરેલી અથવા ખાલી સંપુટશિરાઓ તથા શંકુશિરાઓ થવા લાગી. ઝડપી ચાલુ કલમે લખવાને કારણે કેટલાક અક્ષરોનાં સ્વરૂપ ધણાં બદલાયાં. ઝ, ક અને ર જેવા અક્ષર ઊંચા પાતળા થયા તે ઘ, ધ, ષ જેવા અક્ષરોની ઊંચાઈ ઘટી ને પહોળાઈ વધી. એમાં જૂના સીધા મરોડના સ્થાને વળાંકદાર મરોડનું પ્રમાણ વધતું ગયું. ધણા વર્ણોની ઊભી રેખાઓને નીચલે છેડે ડાબી બાજુએ વાળવામાં આવી. સ્વરાત્રાઓને ત્રાંસો કે વળાંકદાર મરોડ આપવામાં આવ્યો. ૬૭ હવે ક્, હ અને ળ અક્ષર પશુ પ્રયોગવા છે. ૬૮ હલન્ત (ખોડા) અક્ષરને પંકિતતા નીચલા ભાગમાં નાના કદમાં લખવામાં આવ્યો છે. ૬૯ અનુસ્વારનું ણિંદુ ટાય પર વચ્ચે લખાય છે. સંસ્કૃત લેખોમાં ગ્રિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનાં ચિહ્ન હવે પ્રયોગવાં. ૭૦

આ કાલ દરમ્યાન લેખનમાં પ્રાદેશિક લઢણો ખીલતી ગઈ, જેમાંથી પછીના કાલ દરમ્યાન પ્રાદેશિક લિપિભેદ વિકસ્યા. સિંધુપ્રદેશમાં સામાન્ય રીતે ખરોદી લિપિ પ્રચલિત હતી, ત્યાં હવે ક્યારેક આહ્તો પશુ પ્રયોગવા લાગી. મથુરાપ્રદેશમાં શક ક્ષત્રપોના શાસનકાલ દરમ્યાન ઊભી રેખાઓ ટોચે ઘાટી રહી, નીચે જતાં પાતળી થતી જતી; કુષાણ સમ્રાટોના શાસનકાલ દરમ્યાન એને બદલે શિરોરેખા શરૂ થઈ. સાંચીમાં મથુરાશૈલીનું ધણું લઢણ જેવા મળે છે. પૂર્વ ભારતમાં ક્ષત્રપકાલની અને કુષાણકાલની—એવી એ લિન્ન શૈલીઓ વિકસી. કૌશાંખી પ્રદેશમાં વળી એક વિલક્ષણ શૈલી ખીલી, જેમાં મથુરા શૈલીનાં અને પૂર્વ શૈલીનાં કેટલાંક લઢણોનું સંયોજન જેવામાં આવે છે. મધ્યપ્રદેશમાં જૂની લઢણની અસર વિશેષ રહેલી છે. ક્ષત્રપ-સાતવાહન કાલ દરમ્યાન પૂર્વ

માળવામાં વિશિષ્ટ શૈલી ધરાઈ. પશ્ચિમ દખ્ખણના લેખોમાં શિરોરેખા દેખા દેતી નથી, પરંતુ ક્ષય-સાતવાહન કાલ દરમ્યાન જૂની શૈલીની સાથે સાથે અમુક સુધારાવધારાવાળી નવી શૈલી પ્રચલિત થઈ. ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્વ માળવાની અસરવાળી વિશિષ્ટ શૈલી વિકસી. એમાં શિરોરેખા શરૂ થઈ. કેટલાક અક્ષરોનું સ્વરૂપ અદલાયું ને અક્ષરોનો મરોડ વળાંકદાર અને કલાત્મક બન્યો. આ શૈલીની અસર ઉત્તર સાતવાહન કાલમાં પશ્ચિમ દખ્ખણમાં પ્રસરી. પૂર્વ દખ્ખણમાં અમરાવતી, નાગાર્જુનીકોંડા વગેરે સ્થળોએ પહેલાં નાનાવાટ શૈલી પ્રચલિત હતી ત્યાં ઉત્તર સાતવાહન કાલ દરમ્યાન નવી શૈલાત્મક શૈલી પ્રચલિત થઈ. દક્ષિણ-પશ્ચિમ દખ્ખણમાં બે લિપિ-શૈલીઓ પ્રચોભઈ, જેમાંની એકમાં ઉત્તર સાતવાહન શૈલીની અસર છે, બ્યારે બીજી શૈલીમાં પ્રાદેશિક લક્ષણિકતા રહેલી છે.^{૧૧}

ગુપ્તકાલના આરંભમાં પૂર્વ ભારતમાં મથુરા શૈલીની ઠીક ઠીક અસર વરતાય છે, બ્યારે કોસામ (અટાહામાદ પાસે), ઉદયગિરિ (ગ્વાલિયર પાસે) વગેરે પ્રદેશમાં કૌશાંબી શૈલીની અસર રહેલી છે. હવે શિરોરેખા સ્પષ્ટ બની છે. અક્ષરોની આડી રેખાઓ વળાંકદાર મરોડ ધારણ કરે છે, બ્યારે ઊભી રેખાઓના નીચલા છેડા સીધા રહે છે. પૂર્વ માળવામાં શિરોરેખા તેમજ સ્વરમાત્રાઓ કલાત્મક મરોડ ધારણ કરે છે. મથુરાના અભિલેખોમાં તેમજ સિક્કાઓ પરના લખાણમાં કુપાણ શૈલીની અસર વરતાય છે.^{૧૨} આમ, ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ગુપ્તશૈલી જેવી કોઈ વ્યાપક એકસરખી શૈલી પ્રચલિત થઈ નહોતી, પરંતુ એના જુદા જુદા ભાગમાં તે તે પ્રદેશની પૂર્વકાલીન લઢણનો જ વિકાસ થયેલો માલૂમ પડે છે.^{૧૩}

આઘ-પ્રાદેશિક લિપિઓ (લગભગ ઈ. સં. ૪૦૦ થી ૮૦૦)

અગાઉની પ્રાદેશિક શૈલીઓ સમય જતાં તે તે સાંસ્કૃતિક પ્રદેશમાં સીમિત રહી ઉત્તરોત્તર વિકસતી રહી ને આ કાલ દરમ્યાન આગામી પ્રાદેશિક લિપિઓનાં આઘ-સ્વરૂપ ધરાયાં. આ લિપિસ્વરૂપોને અગાઉ 'ઉત્તરી' અને 'દક્ષિણી' એવા બે મુખ્ય વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવતાં.^{૧૪} પરંતુ આ વર્ગીકરણ યથાર્થ નથી, કેમકે એમાં જણાવેલાં 'ઉત્તરી લિપિઓ'નાં લક્ષણ દક્ષિણ ભારતના કેટલાક ભાગોમાં દેખા દે છે તેમજ 'દક્ષિણી લિપિઓ'નાં લક્ષણ ઉત્તર ભારતના કેટલાક ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આ કાલનાં બ્રાહ્મીનાં રૂપાંતરોનું વર્ગીકરણ કરવું હોય, તો તેને (અ) ઉત્તર ભારત, (આ) ગુજરાત-રાજસ્થાન-મધ્ય ભારત, (ઇ) દખ્ખણ અને (ઈ) દક્ષિણ ભારત એવા

ચાર મુખ્ય વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરીને એનું પેટા-વર્ગીકરણ કરવું ઘટે. આ અનુસાર (અ) ઉત્તર ભારતમાં (૧) મધ્ય ગંગાપ્રદેશ (૨) પૂર્વ ભારત-બંગાળા ને નેપાલ (૩) મથુરા અને ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશ; (આ)માં (૧) રાજસ્થાન-માળવા અને (૨) ગુજરાત;^{૧૫} અને (ઈ) દક્ષિણ ભારતમાં (૧) કર્ણાટક^{૧૬}, (૨) આંધ્ર અને (૩) તમિલનાડુ^{૧૭} એવા પેટા વિભાગ પડે છે આથી એકંદર નવ અલગ શ્રેણીઓ ગણાય.^{૧૮}

લિપિનાં આ રૂપાંતરો પાછળ ઘણાં પરિચળ રહેલાં છે :

(૧) સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં કલમ તરીકે કિત્તો વપરાતો એને લઈને ત્રિકોણાકાર શિર-ચિહ્ન વિકસ્યું, ઊભી રેખાઓના નીચલે છેડે પાદ-ચિહ્ન ઉમેરાયું ને સ્વરમાત્રાઓ વગેરેમાં સુશોભનાત્મક વળાંકદાર મરોડ ખીંટ્યા, જેને લઈને અક્ષરોનો આકાર 'કુટિલ' થયો. દક્ષિણ ભારતમાં તદ્દપત્ર ઉપર તીક્ષ્ણ ગોળ મુખની શલાકા વડે અક્ષર કોચવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. આથી ત્યાં અક્ષર વધુ ગોળ થયા ને તેમનાં પાંખાં તરંગાકાર બન્યાં.

(૨) મૂળાક્ષરો તથા સ્વરમાત્રાઓને સુશોભનાત્મક મરોડ અપાયા. મૂળાક્ષરોમાં જમણી ઊભી રેખાઓના નીચલા છેડા ડાબી બાજુ વળાંક લેવા લાગ્યા, જેથી પં. ઓઝાએ એ લિપિને 'કુટિલ' કહી^{૧૯} અને એ ઊભી રેખા શિરો-રેખાથી કાટખૂણાએ નહિ પણ લઘુકોણે લખાતાં ડો. ખ્યૂલરે એ લિપિને 'acute-angled' કહી.^{૨૦} દક્ષિણ ભારતમાં ઘણા અક્ષરોમાં ઊભી રેખાના નીચલા છેડા ડાબી બાજુ વળીને ઊંચે અને ઊંચે લખાતા ગયા, તેા જ જેવા કોઈ અક્ષરોમાં એનો ઉપલો છેડો ડાબી બાજુ વળીને નીચે અને નીચે ઊતરતો ગયો. આ બધાં લઢણોને લઈને અક્ષર વધુ મરોડદાર બન્યા.

(૩) કેટલાક અક્ષરોમાં સળંગ કલમે લખતાં વધુ સરળતા રહે તેવું સરલીકરણ પણ થવા લાગ્યું, જેમકે ક, પ, ર અને ક્ષના મરોડમાં.

(૪) આ કાલ દરમ્યાન કેટલાંક નવાં ચિહ્ન પ્રયોજાયાં. ઝંનું મનાવું સંકેતચિહ્ન '૭'ની જેમ વામાભિમુખ ગૂંચળાનો કે એથી ઊલટો દક્ષિણાભિમુખ ગૂંચળાનો આકાર ધારણ કરે છે. દક્ષિણ ભારતમાં આ ગૂંચળામાં એકાદ વધુ આંટો ઉમેરાયો. ખરી રીતે આ સંકેતચિહ્ન ઝં નું નહિ, પણ મંગલકારી શંખનું ઘોતુક છે.^{૨૧} હલન્ત અક્ષરને હવે પંક્તિની નીચે નાના કદમાં ન લખતાં એની શિરોરેખાને અલગ રાખીને અથવા એની નીચે જમણી બાજુએ ત્રાંસી રેખાનું વિશિષ્ટ ચિહ્ન ઉમેરીને એને પંક્તિની અંદર લખવામાં આવે છે. હવે ઋ અને ૠ નાં ચિહ્ન પણ મળે છે.^{૨૨}

હવે અલિલેખો (ખાસ કરીને શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રલેખો) ઉપરાંત હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ મળે છે, જેમાં કિતાબે લઈને મરોડમાં કેટલીક વિલક્ષણતા રહેલી છે. કલ્પનાચળિકાની તાડપત્રીય પ્રત(પચી સદી)માં શિરોરેખા ધારી છે, જાભી રેખા નીચે જતાં પાતળી થતી બંધ છે તે એને નીચલે છેડે નાની કે મોટી આડી (કે ત્રાંસી) રેખા કરી જાભી રેખાના નીચલા છેડાને બાંધી દીધો હોય છે.^{૨૩} એવર હસ્તપ્રત ૬૬૧ સદીની લાગે છે. તેમાં મથુરા શૈલી કરતાં રાજસ્થાની શૈલીની વિશેષ અસર રહેલી છે.^{૨૪} હોયુશ્ચ (જાપાન)ના મઠમાં મળેલી ડળ્ળીષવિક્રમચારિણીની તાડપત્રીય પ્રત ૮મી સદીમાં લખાઈ લાગે છે.^{૨૫} એમાં ગ્રંથના અંતે તે સમયની પૂરી વર્ણમાલા આપવામાં આવી છે. એમાં અ, આ, ઇ, ઈ, ઊ, ઝ, જ, ઞ, ળ, લ્, ણ, એ, ઓ, ઝા, ઞ અને અઃ એ ૧૬ સ્વરો, ક થી હ સુધીના ૩૩ વ્યંજનો, સંયુક્તાક્ષર ક્ષ અને જ જેવું મંગલચિહ્ન મળી કુલ ૫૧ ચિહ્ન આપવામાં આવ્યાં છે.^{૨૬} હલન્ત અક્ષરોની નીચે જમણી બાજુ ત્રાંસી રેખા કરી હોય છે.

ગુજરાતના આ કાલના અલિલેખોમાં દખ્ખણની સર્વિશેષ અસર વરતાય છે. ગુપ્તકાલના લેખોમાં અક્ષરોની ટોચે નક્કર બિંદુ દેખા દે છે; આગળ જતાં એની જગ્યાએ નાની આડી રેખા પ્રયોગાઈ. બે જાભી રેખાઓવાળા અક્ષરોમાં શિરોરેખા હવે માત્ર ડાબી બાજુની જાભી રેખાની ટોચે કરવામાં આવે છે. સ્વરમાત્રાઓનો વળાંકદાર મરોડ વિકસે છે. સંયુક્તાક્ષરમાં સામાન્ય રીતે પૂર્વગ અક્ષરની નીચે અનુગ અક્ષર જોડાય છે તે ત્યારે અનુગ અક્ષરની શિરોરેખાનો લોપ કરવામાં આવે છે. અનુગ ય અને ર વળાંકદાર મરોડ ધારણ કરે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રેકૂટક રાજ્યમાં દખ્ખણની લિપિની અધિક અસર પ્રસરી હતી.

મૈત્રકકાલ(ઈ. સ. ૪૫૦-૭૮૮)ના વર્ણો સાદો જતાં વળાંકદાર મરોડ ધરાવે છે. હવે ક્, જ, ટ, ઘ અને ઘ જેવા અક્ષરોમાં પણ શિરોરેખા થવા લાગી છે. વર્ણોને મથાળે રહેલી આડી રેખા તરંગાકાર બની છે. સ્વરમાત્રાઓમાં આ, ઇ, ઈ, એ અને એના મરોડ નાગરી મરોડની દિશામાં વિકસે છે. ઉત્તર-મૈત્રકકાલમાં એની સ્વરમાત્રાને પડિમાત્રાનું સ્વરૂપ અપાતું બંધ છે. સંયુક્તાક્ષરોમાં સામાન્યતઃ પૂર્વગ અક્ષરની ટોચે જોડાતી સ્વરમાત્રાઓ ક્યારેક અનુગ અક્ષરની ટોચે જોડાય છે. અનુગ ય તથા રનો મરોડ વધુ વળાંકદાર બન્યો છે. અંકચિહ્નો હજી પ્રાચીન શૈલીએ લખાય છે. અનુસ્વાર અને વિસર્ગનાં ચિહ્ન બિંદુને બદલે નાની આડી રેખાએ લખાય છે. વિરામચિહ્નમાં એક

અને બે ઊભી રેખા પ્રયોજાય છે. શંખતું મંગલચિહ્ન પ્રાયઃ દક્ષિણાવર્તી હોય છે.

આ કાલ દરમ્યાન સમસ્ત ગુજરાતમાં એકસરખી પ્રાદેશિક લિપિશૈલી પ્રચલિત થઈ જણાય છે. ડૉ. જ્યૂલર તથા પં. ઝોઝાએ આ કાલની ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર-કર્ણાટકની લિપિને 'પશ્ચિમી લિપિ' તરીકે ઓળખાવી છે, ૨૭ પરંતુ આ કાલની ગુજરાતની અને દખ્ખણની લિપિ વચ્ચે કેટલોક સ્પષ્ટ શૈલીભેદ રહેલો છે. ગુજરાતની શૈલીમાં મુખ્ય અક્ષર દખ્ખણની શૈલીની પ્રવર્તે છે, છતાં એમાં રાજસ્થાની શૈલીની કેટલીક અક્ષર પણ વરતાય છે. આથી ગુજરાતની આ કાલની લિપિને એક વિશિષ્ટ લિપિપ્રકાર તરીકે ઓળખવી ઘટે. પ્રાકૃત વિજ્ઞેષાવચ્ચકમાળ્ય (લગભગ ઈ. સ. ૬૧૦)માં તત્કાલીન લિપિઓની યાદીમાં 'લાટ લિપિ' (પ્રા. લઙ્કલ્લિ) જણાવવામાં આવી છે તે પરથી ગુજરાતની આ લિપિને 'લાટ લિપિ' તરીકે ઓળખાવી શકાય. ૨૮

દખ્ખણના ઉત્તર ભાગમાં વાકાટક રાજ્યના અભિલેખોમાં અક્ષરોમાં શિરોરેખાના સ્થાને ડાબી ટોચ ઉપર નાનો ચોરસ કરવામાં આવતો. ચાલુક્યો, કદંબો, પલ્લવો અને ગંગોના અભિલેખોમાં પણ આ અક્ષર વરતાય છે. ૨૯

ગોદાવરી-કૃષ્ણા પ્રદેશમાં કમ્બો, ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રવર્તી. તેઓના લેખોમાં છેવટે આઘ-કાનડી લિપિ ખીલી જણાય છે. આ-ધ્ર પ્રદેશમાં આ અક્ષર પ્રવર્તતાં થોડો વિલંબ થયેા. પૂર્વ ચાલુક્ય રાજ્યમાં દખ્ખણી શૈલીની ઠીક ઠીક અક્ષર રહી. ૩૦

કૃષ્ણા પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલા દક્ષિણ ભારતમાં અક્ષરોના મરોડમાં ઘણો કલાત્મક ફેરફાર જોવામાં આવે છે. સાતમી સદીમાં આ પ્રદેશમાં અંધલિપિ પ્રચલિત થઈ. સ્વરમાત્રાઓનો પૂર્ણ વિકાસ થયો. ૩૦ આ લિપિ શરૂઆતમાં તેલુગુ-કાનડી લિપિ સાથે ઠીક ઠીક સામ્ય ધરાવતી, પરંતુ આગળ જતાં ચાલુ કલમે લખવાથી, ઊભી અને આડી રેખાઓને વળાંકદાર મરોડ આપવાથી તેમ જ ક્યાંક ક્યાંક અક્ષરમાં ગાંઠ કરવાથી આ લિપિએ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એમાં एनी માત્રા અક્ષરની ડાબી આજુએ અને અનુસ્વારતું ચિહ્ન જમણી આજુએ ઉમેરાય છે. ૩૨

વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓ

ભારતની લગભગ સર્વ વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓ આઠી લિપિમાંથી સમય જતાં વિકસેલી લિપિઓ છે. એમાં દ્રવિડ ભાષાઓ માટે વપરાતી લિપિઓનો

પણ સમાવેશ થાય છે અર્થાત્ એ ભાષાઓ ભારતીય-આર્ય ભાષાકુલથી ભિન્ન કુલની હોવા છતાં એની લિપિઓ આહ્વાની કુલનો જ પરિવાર છે.

ભારતની વર્તમાન લિપિઓમાં નાગરી લિપિ સહુથી વધુ પ્રદેશોમાં પ્રચલિત છે, ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતનાં તથા દખ્ખણમાં. 'નાગરી' એ 'દેવનાગરી'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. આ નામ ત્રાયઃ 'દેવનાગર' નામે યત્ર (તાંત્રિક આકૃતિ)માં પ્રયોગતા સાંકેતિક અક્ષરોને લઈને પ્રયોગ્યું' લાગે છે.^{૩૩} દક્ષિણ ભારતમાં એને 'નાંદિનાગરી' કહે છે.

આ લિપિસ્વરૂપનો પ્રયોગ દખ્ખણમાં ૮મી સદીથી જોવા મળે છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં એ ખાસ કરીને ૧૦મી સદીથી જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ યુજ્જનાતના યુજ્જવંશનાં તાત્રપત્રો જે દખ્ખણની અસરવાળી લાટલિપિમાં લખાયાં છે તેમાં દાનશાસન દરમાવન્ધર રાજ્યોના સ્વહસ્ત (દસ્કત) નાગરી લિપિમાં લખાયેલા છે. ઉત્તર ભારતમાં કનોજના પ્રતીહારો, મેવાડના યુહિલો, રાજસ્થાનના ચાહમાનો, કનોજના ગાહડવાલો, યુજ્જરાતના ચૌલુક્યો, આણ્ધ્રમાળવાના પરમારો, મધ્યપ્રદેશના કચ્છપદ્માતો ચંદેલો અને કલચુરિઓ ઇત્યાદિ અનેક રાજવંશોના શિલાલેખો તથા તાત્રશાસનો નાગરી લિપિમાં લખાયાં છે.

દસમી સદીના અભિલેખોમાં એ જાબી રેખાવાળા અક્ષરો (દા. ત. અ, ઘ, વ, મ, ય, ષ અને સ)માં નાની શિરોરેખા દરેક ટોચ પર અલગ અલગ લખાતી, પરંતુ ૧૧મી સદીથી એને બદલે એક લાંબી સળંગ શિરોરેખા લખાવા લાગી. ઉદ્યાદિત્યના ઉજ્જન લેખ (૧૧મી સદી)માં અંતે પૂરી વર્ણમાલા આપવામાં આવી છે. એમાં અ થી ઓ સુધીના ૧૪ સ્વરો, અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય અને ક થી હ સુધીના ૩૩ વ્યંજનોનો સમાવેશ થાય છે. એમાં વર્તમાન નાગરી અક્ષરોના મરોડની દૃષ્ટિએ ઇ, ક્ષ, લૃ, ઓ, ઘ, છ, જ્ઞ, ઙ, થ, ઘ, ફ, બ, અને મ જેવા કેટલાક અક્ષરોના મરોડ વિલક્ષણ લાગે છે. એમાં ઇ, લૃ, ઓ અને ઘ શિરોરેખા વિનાના છે. ઇ અને ઈ ની સ્વરમાત્રા શિરોરેખા વિનાની છે. એ ની માત્રામાં અક્ષરની ડાબી બાજુએ જાબી રેખાએ લખાતી પડિમાત્રા કરવાની પ્રથા પ્રચલિત થતી જાય છે. સમય જતાં ઇ, લૃ અને ઓ પર શિરોરેખા લખાવા લાગે છે, પરંતુ ઘ માં શિરોરેખા પ્રચલિત થતાં વધુ સમય લાગ્યો. દરમ્યાન શિરોરેખાના અભાવે ઘ અને ઘા વચ્ચે ગોટાળો થાય તેમ જણાતાં 'ઘા' માં 'ઘ' અને કાતાની વચ્ચે નાની આડી રેખા જોડવામાં આવતી. ઓ નું ચિહ્ન હજી સ્વતંત્ર રહેલું. એ ચિહ્ન ઓ જેવું લખાતાં ર થી અલગ પડતું. હસ્ત અક્ષર દર્શાવવા અક્ષરની નીચે ત્રાંસી રેખા લખાતી.

સ્વરસંધિમાં એ અને ઓ પછી થતો જ નો લોપ દર્શાવવા અવગ્રહનું ચિહ્ન (ડ) પ્રયોગયુક્ત. પડિમાત્રાની પ્રથા પ્રમાણે એ ની માત્રા માટે અક્ષરની ઝાબી આગુએ

ઝ ઞ ણ ઠ ડ ઢ ણ	ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ
ઙ ઙ ઙ ઙ ઙ	ઙ ઙ ઙ ઙ ઙ ઙ ઢ
લ લ ડ ડ ડ	ડ ડ ડ ડ ડ ઘ
વ વ વ વ વ વ	ડ ર ર ર
ઙ ઙ ઙ ઙ ઙ ઞ	ડ ડ ડ ડ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ
ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ ઠ	ડ ઢ ઢ ઢ ઢ ઢ

આકૃતિ ૪ : ખાત્રીમાંથી નાગરી

કાના જેવી ઊભી રેખા લખાતી, ઓ ની માત્રા માટે અક્ષરની અને આગુએ એવી એકેક ઊભી રેખા લખાતી, જ્યારે એ અને ઓ ની માત્રા માટે એક ઊભી

પડિમાત્રા ઉપરાંત અક્ષરની ઉપર એ ની માત્રા દર્શાવતી ત્રાંસી રેખા કરવી પડતી. હસ્તલિખિત પ્રતોમાં પંક્તિઓની વચ્ચે ઘણી ઓછી જગા રાખવામાં આવતી. એથી શિરોરેખા ઉપર જાંચી ત્રાંસી રેખા ઉમેરવાનું અને ત્યાં સુધી ટાળવામાં આવતું તે એને બદલે જાણી પડિમાત્રાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આરમ્મી-તેરમ્મી સદી દરમ્યાન નાગરી લિપિનો ઘણો અંશે વર્તમાન મરોડ ધરાયો છે. દા. ત. આશુના પરમાર રાજ ધારાવર્ષનો ઓરિયા લેખ (ઈ. સ. ૧,૨૫૮) વાંચતાં પ્રાચીનલિપિવિદ્યા ન બાણનારને બહુ થોડી તકલીફ પડે છે. એમાં ઙ, ચ, ઘ, ઘ અને મ જેવા જૂજ અક્ષરો ઓળખવા મુશ્કેલ લાગે; અ, એ અને જ જેવા થોડાક અક્ષર થોડા વિલક્ષણ છતાં ઓળખી શકાય તેવા લાગે, જ્યારે આડીના બધા અક્ષરો વર્તમાન મરોડના છે. સ્વરમાત્રાઓની આખતમાં પડિમાત્રાની પદ્ધતિનો ખ્યાલ રાખવો પડે એટલું જ.

વર્તમાન નાગરી લિપિ આમ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી ક્રમશઃ વ્યુત્પત્તિ થયેલી છે (આકૃતિ ૪), એની સ્વરમાત્રાઓમાં પણ એ જ ક્રમિક વિકાસ રહેલો છે (આકૃતિ ૫).

𑀀	𑀁	𑀂	𑀃
𑀄	𑀅	𑀆	𑀇
𑀈	𑀉	𑀊	𑀋
𑀌	𑀍	𑀎	𑀏
𑀐	𑀑	𑀒	𑀓
𑀔	𑀕	𑀖	𑀗

આકૃતિ ૫ : સ્વરમાત્રાઓનાં રૂપાંતર

સંયુક્તાક્ષરોમાં કેટલાક અક્ષર અગાઉની જેમ ઉપર-નીચે જોડાતા, જેમકે ક્, ક્ અને ક્. અનુગ અક્ષર એ ટોચવાળો હોય અથવા પૂર્વગ અક્ષર એ પાંખાવાળો હોય, તો અનુગ અક્ષરની ડાબી ટોચને પૂર્વગ અક્ષરના જમણા પાંખાના નીચલા છેડા સાથે જોડવામાં આવતી, જેમકે ઙ. કેટલીક વાર પૂર્વગ અક્ષરની જમણી રેખા

અને અનુગ અક્ષરની ડાબી રેખા એકાકાર અને છે ને ત્યારે એ એ અક્ષર સરખી સપાટીએ જોડાય છે, જેથી એમાં માટે લાગે પૂર્વગ અક્ષરમાં જમણી ઊભી રેખાનો લોપ થાય છે ને એ અક્ષર છેદેલા જેવો લાગે છે. જેમકે, મ્ય, ણ્ટ, ત્વ, ન્મ, મ્ય, વ્ય વગેરે. અનુગ ય માં હવે એના જૂના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને બદલે સીધું ય નું ચિહ્ન જોડાય છે. પૂર્વગ જા 'x' નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જેમકે મ્ચ અને શ્રીમાં. ક + તમાં અગાઉ ક નું ડાબું પાંખું સીધી આડી રેખાએ અલગ રાખવામાં આવતું એને બદલે એને છેવટે ત ની આડી રેખામાં એકાકાર કરીને ડાબી બાજુએ એનો છેડો બહાર નીકળેલો રાખવામાં આવ્યો, જેમકે ક્ત. એવી રીતે ત + ત માં પ્ષ છેવટે ત્ત રૂપ પ્રચલિત થયું. અનુગ ર પૂર્વગ અક્ષરની ઊભી રેખાની વચ્ચે નીચે ડાબી બાજુએ જતી ત્રાંસી રેખાએ ઉમેરાય છે, જેમકે ક્, પ્ર, વ્ર, જ્ઞ અને વ્ર. હ જેવા ગોળ તળિયાવાળા અક્ષરોમાં એ કાકપાદ આકારે જોડાય છે, જેમકે ક્લ. સંયુક્તાક્ષરોમાં ક્ષ અને જ્ઞ ના મરોડ એના વર્તમાન મરોડની નજીક આવ્યા છે. ત્ત માટે ત ની ડાબી આડી રેખાની ઉપર એને સમાંતર આડી રેખા ઉમેરાતી. ણ્ઞ માં ણ ની નીચે જ જોડતાં વચ્ચે તરંગાકાર રેખા ચતી તેને બદલે સીધી રેખા કરીને જ ને વચ્ચે આડી રેખાથી છેદવામાં આવેલો.

ઉત્તર ભારતના નાગરી અક્ષરોમાં અમુક અક્ષરોના જુદી જાતના મરોડ

વિકસ્યા, જ્યારે દષ્પણમાં એને બદલે ઝ, જ્ઞ, ણ, જ્ઞ અને ક્ષ એવા મરોડ પ્રચલિત થયા (આકૃતિ ૬). ગુજરાતમાં અગાઉ અલિલેખોમાં તથા ત્રથોમાં

ઋ ક ણ મ ળ

ઞ જ્ઞ ણ મ જ્ઞ

આકૃતિ ૬ : નાગરી અક્ષરોમાં વૈકલ્પિક રૂપ

આ અક્ષરોના ઉત્તરી મરોડ વધુ પ્રચલિત થયેલા, પરંતુ મુબંધમાં મુદ્રણ માટે તૈયાર થયેલા અક્ષરોનાં બીજાંમાં મહારાષ્ટ્રની અસર નીચે એ અક્ષરોના દષ્પણી મરોડ પ્રયોગતાં ને ગુજરાતમાં હપાયેલા સંસ્કૃત ત્રથો માટે એ બીજાં પ્રચલિત થતાં અર્વાચીન ગુજરાતની નાગરી લિપિમાં પ્રાયઃ ઉત્તરી મરોડને બદલે દષ્પણી મરોડ પ્રચલિત થયા છે.

ગુજરાતમાં નાગરી લિપિ પહેલવહેલી દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જર રાજ્યોના અલિલેખો(ઈ. સ. ૬૨૮-૭૩૫)માં કોતરેલા તેઓના સ્વસ્ત્રમાં દેખા દે છે.

એ ગુર્જર રાજ્યો મૂળમાં રાજસ્થાનના ગુર્જરકુલના હોવાથી એમના હસ્તાક્ષરોમાં નાગરી લિપિની અસર રહેલી હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ નાગરી લિપિ ગુજરાતમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત થવા લાગી અનુમૈત્રકકાલ (ઈ. સ. ૭૮૮-૯૪૨) દરમ્યાન. સિંધથી આવી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં વસેલા સિન્ધવ વંશના રાજ્યોના તેમ જ કનોજના પ્રતીહારોના આધિપત્ય નીચે રાજ્ય કરતા દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય વંશના તથા ઉત્તર-પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રના ચાપવંશના રાજ્યોનાં તામ્રપત્રોમાં ઉત્તરી નાગરી લિપિ પ્રયોગઈ. તળ ગુજરાતનાં. રાષ્ટ્રકૂટવંશનાં તામ્રપત્રોમાં પણ હવે લાટલિપિની સાથે સાથે નાગરી લિપિ પ્રચલિત થઈ ગઈ ને છેવટે માત્ર નાગરી લિપિ જ વપરાઈ. સંખ્યાદર્શક અંકચિહ્નોમાં પણ હવે નવીન શૈલી પ્રચલિત થઈ. આમ નવમી સદી દરમ્યાન ગુજરાતમાં લિપિના ક્ષેત્રે ભારે પરિવર્તન થયું.

ચૌલુક્યકાલ (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૩૦૪) દરમ્યાન ગુજરાતમાં નાગરી લિપિ લગભગ અર્વાચીન અવસ્થા પામી. આ કાલ દરમ્યાન ઙ, ઙ, ઠ, ધ, ન અને ન જેવા અક્ષર અંતે અર્વાચીન મરોડ ધારણ કરે છે, જ્યારે ક, ઓ, ક, ઙ, છ, જ, ઙ અને મ જેવા થોડા અક્ષરોના મરોડ વિલક્ષણ રહ્યા છે. ઙ અને ઙ ની સ્વરમાત્રામાં શિરોરેખા ઉમેરાઈ નથી ને ઙ ની માત્રા માટે પડિમાત્રા વિશેષ પ્રચલિત છે. શિરોરેખા આ અને ઙ ની માત્રા સુધી વિસ્તરે છે, પણ એને આરપાર છેદતી નથી. મૂળાક્ષરોનાં ઙ, ઙ, ઠ અને જ ની સરખામણીએ એના ઉત્તરી મરોડ વિશેષ પ્રચલિત છે. જ અને મ ના અંતે મરોડ લોકપ્રિય છે, જિહવામૂલીય અને ઉપધ્માનીયને પ્રયોગ લુપ્ત થતા જાય છે.

વામાવતી શંખનું મંગલચિહ્ન અગાઉ ' જુ' હતું તે હવે ' જુ' સ્વરપ ધારણ કરે છે ને એની જમણી યાજુએ શન્ય જુ' ચિહ્ન ઉમેરાય છે. આ મંગલચિહ્ન હાલ 'લલે મીડુ' તરીકે ઓળખાય છે. ઓ ના જૂના મરોડ(ડ)માં અનુસ્વાર ઉમેરીને ' ઓ ' નું ચિહ્ન લખાતું.

ચૌલુક્યકાલ પછીના એ સૈકાઓ (લગભગ ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦) દરમ્યાન જ અને જ એ વર્તમાન મરોડ ધારણ કર્યો. ઙ નો ઉત્તરી મરોડ પ્રચલિત થયો. જ અને મના મરોડ હજી વિલક્ષણ રહ્યા છે. જ નો દષ્પણી મરોડ વધારે પ્રચલિત થયો, જ્યારે જ અને ઙ જેવા અક્ષરોમાં ઉત્તરી મરોડ વધારે વપરાતો. અનુસ્વાર અને વિસર્ગનાં ચિહ્નોમાં હવે પોલા મીડાને બદલે મિંદુ વધુ પ્રચલિત થયું. ઙ ની માત્રામાં હવે અક્ષરની શિરોરેખા એ માત્રા સુધી લખાવા લાગી.

એ પછીના ત્રણ શતક (ઈ. સ. ૧૫૦૦થી ૧૮૦૦) દરમ્યાન ઓઠું સ્વતંત્ર ચિહ્ન લુપ્ત થયું ને એને અદ્વે અ પરથી સાધિત થયેલું ઓઠું રૂપ પ્રચલિત થયું. ક, ઘ અને ક ના અર્વાચીન મરોડ ઘડાયા. ક અને મ ના મરોડ અંશતઃ અર્વાચીન અન્યા. ક્ષના ઉત્તરી મરોડ પ્રચલિત રહ્યો. વૈકલ્પિક સ્વરૂપોમાં જ, ઙ, ણ, મ, લ, ક્ષના ઉત્તરી મરોડ વિશેષ પ્રચલિત હતા. જ્ઞ ને અદ્વે હવે

જ્ઞ : જ્ઞેવો ખંડિત મરોડ વંચુ પ્રચલિત થયો. ણ અને ઓની માત્રામાં હવે પડિ-

માત્રાને અદ્વે શિરોમાત્રા પ્રચલિત થઈ. ઙ અને ઈની માત્રામાં અક્ષરની શિરોરેખા હવે માત્રા સુધી હંમેશાં લંબાય છે, પરંતુ કોઈ સ્વરમાત્રાની જભી રેખાને એ આરપાર છેદતી નથી. મુદ્રણ માટેનાં બીજાંમાં શિરોરેખા અ, ઙ, ઈ, અને ઓની જભી રેખાને આરપાર છેદે તેટલી લંબાવાઈ. ઙ, ઙ અને ણના ઉત્તરી મરોડ પ્રચલિત રહ્યા. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન મુદ્રણાલયના બાળબોધ મરોડનાં બીજાં મારફતે ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રના બાળબોધ મરોડ વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયા.

આ કાલ દરમ્યાન જૈનોના આશ્રયે લખાતા ગ્રંથોમાં લહિયાઓએ સૌષ્ઠવયુક્ત સુલેખનની વિશિષ્ટ પરિપાટી વિકસાવી, જેને 'જૈન નાગરી લિપિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^{૩૪} આ લિપિમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરી મરોડનાં જૂનાં સ્વરૂપ પ્રચલિત રહ્યાં છે; આથી ઙ, ઙ, જ, ઙ, ઙ, ઙ, અને ક્ષ — એ અક્ષરોના મરોડ વિલક્ષણ થયા છે (આકૃતિ ૭). આ લિપિસ્વરૂપ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં પ્રચલિત રહેલું છે, અભિલેખોમાં પ્રચલિત થયું નથી.

ક ઙ જ ઙ ઙ ન ક

ક ઙ જ ઙ ઙ લ ક

આકૃતિ ૭ : જૈન લિપિના વિલક્ષણ અક્ષર

પરંતુ ગુજરાતમાં સમય જતાં પ્રાદેશિક લિપિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઘડાયું, જે ગુજરાતી લિપિ તરીકે ઓળખાય છે. એના મરોડનો આરંભ ૧૫મી સદીથી

જ્ઞ ના પ્રાદેશિક નાગરી મરોડમાં દેખા દે છે. ગુજરાતી પ્રબલો ધણો વર્ગ

વેપારધંધામાં પડેલો હોઈ એને રોઝિંદા હિસાબ-કિતાબ માટે શિરોરેખાવાળા અક્ષરોની પરિપાટી માફક ન આવી, કેમકે શિરોરેખાવાળા અક્ષરો લખતાં વધુ

વખત લાગે છે. આથી એને બદલે સળંગ શિરોરેખા તરીકે પહેલાં એક આખી લીટી દોરીને એની નીચે શિરોરેખા વિનાના અક્ષરો લખવાની પરિપાટી પ્રચલિત થઈ. વળી શીઘ્રલેખન માટે અક્ષરોને વધુ વળાંકદાર મરોડ આપવામાં આવ્યો; ને એથી ઘણા અક્ષરોના ઉપલા ડાખા છેડાને અને નીચલા જમણા છેડાને સ્વાભાવિક રીતે ગોળમરોડવાળા કરવામાં આવ્યો, ^{૩૫} જેમકે ગ, ઘ, ઝ, ત, ચ, દ, ધ, પ, મ, ય, ર, વ, શ, ષ, સ અને હુમાં. ટ અને ઢ જેવા અક્ષરોમાં માત્ર ઉપલા છેડાને અને ન, લ તથા વ જેવા અક્ષરોમાં માત્ર નીચલા છેડાને વળાંકદાર મરોડ આપવાની જરૂર પડી. ટ અને ડ જેવા જે જૂજ અક્ષર અપવાદરૂપે જમણી આજુથી ડાખી આજુ તરફ લખાય છે, તેમાં ઉપલા છેડાને જમણી આજુનો વળાંક આપવામાં આવ્યો. ઢ, ઝ, ડ, ઢ અને હ જેવા

અક્ષરોમાં શિરોરેખાને જોડતી ઊભી નાની રેખાનો લોપ કરવામાં આવ્યો. જ માં

ડાખા પાંખાના નીચલા છેડાને અને વચલા પાંખાના ઉપલા છેડાને ડાખી આજુનો વળાંક આપવામાં આવ્યો. ડ માં ઉપલા છેડાને ડાખી આજુનો વળાંક આપવામાં આવ્યો. ઉપરાંત એના નીચલા વળાંકને ઊંચે સુધી લંબાવવામાં આવ્યો. ઝ ની આખતમાં એ વળાંકને જમણી આજુએ લંબાવી છેક નીચે ઉતારવામાં આવ્યો. આ રીતે ઉ, ઊ, ગ, ઘ, ઙ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ અને હ જેવા ઘણા અક્ષરોના ગુજરાતી મરોડ નાગરી રૂપોમાં સહેજસાજ ફેરફાર કરવાથી તૈયાર થયા.

અના ઉત્તરી મરોડને શિરોરેખા વિના અને સળંગ કલમે લખતાં 'અ' મરોડ ઘડાયો. ઇ ને એ રીતે શિરોરેખા વિના અને સળંગ કલમે લખતાં એના નીચલા છેડાને જમણી આજુએ ઊંચે લંબાવવામાં આવ્યો. ઈ માં એના ઉપલા વળાંકને ' ધ 'ના જમણા છેડા સાથે જોડવામાં આવ્યો. નાગરી લિપિમાં જેમ છેવટે ઓ નું સ્વતંત્ર રૂપ લુપ્ત થયું તેમ ગુજરાતી લિપિમાં ઇ નું સ્વતંત્ર રૂપ પણ લુપ્ત થયું. આથી એ, એ, એ અને ઐ—એ ચારેય અક્ષરોને ' અ ' માં તે તે સ્વરમાત્રા ઉમેરીને સાધિત કરવામાં આવે છે.

શિરોરેખા વિના લખાતાં ક નો મરોડ જમણી આજુ ઝૂકતો મથો ને છેવટે એ ઝોક લગભગ પોણા ભાગ જેટલો થયો. અને શિરોરેખા વિના લખતાં ' રવ ' જેવું રૂપ થાય. આથી એને બદલે અને સ્થાને ઘણી વાર પ્રયોજતા ષ માંથી ' ખ ' જેવું વિલક્ષણ રૂપ સાધવામાં આવ્યું. ચ માં વચલી રેખાને આહી ઊભી રેખાથી અલગ પાડતાં અને એનું આખું ડાખું પાંખું સળંગ લખાતાં

છેવટે 'ચ' મરોડ ઘડાયો. શિરોરેખા વિનાના જ માં વચલી ટાયથી શરૂ કરી ગમ્મી પાંખાને ચાલુ કલમે લખી જમણા પાંખાને ત્રાંસ આપતાં 'જ' મરોડ થયો. જ ના જૂના મરોડમાં શિરોરેખા લુપ્ત થતાં અને જમણી બાજુ ઉપર નાની ઊભી રેખા ઉમેરાતાં વળાંકદાર લક્ષણે 'ઝ' નો મરોડ થયો. કમાં શિરોરેખા વિનાના મરોડમાં ક ની જેમ જમણી બાજુનો ઝોક આવ્યો તે એને 'ક' થી અલગ પાડવા માટે એની નીચે 'ર' ના નીચલા ભાગ જેવું ચિહ્ન ઉમેરાયું. વ-ને શિરોરેખા વિના સળંગ ઝડપી કલમે લખતાં 'બ' મરોડ ઘડાયો. મ માં શિરોરેખા લુપ્ત થતાં તે મ નો ગમે ઉપલો છેડો વળાંકદાર થતાં મ અને મ ના મુજરાતી મરોડ સરખા થઈ જતાં મ ના ગમ્મી પાંખાને નીચે લંબાવવામાં આવ્યું, જેથી એ અક્ષરનો 'મ' સાથે ભ્રમ થાય નહિ. જ માં શિરોરેખા તથા તેને જોડતી નાની ઊભી રેખાનો લોપ થતાં અને અક્ષરને ઝડપથી લખતાં એના ગમ્મી પાંખાનો ઉપલો ભાગ તથા જમણા પાંખાનો નીચલો ભાગ સીધો થયો.

મ	ઝ	બ	અ	ફ	હ	ધ	ધ
ષ	બ	બ	બ	જ	જ	જ	જ
ઝ	ઝ	ઝ	ઝ	ફ	ફ	ફ	ફ
બ	બ	બ	બ	ચ	ચ	ચ	ચ
દ	દ	દ	દ	લ	લ	લ	લ
ઝ	ઝ	ઝ	ઝ				

આકૃતિ ૮ : મુજરાતી અક્ષરોત્તું ઘડતર

આમ ઝડપથી અને સળંગ કલમે લખતાં શિરોરેખા વિનાના નાગરી વર્ણોએ સ્વાભાવિક રીતે ઓછાં-વર્તાં પરિવર્તન દ્વારા મુજરાતી મરોડ ધારણ કર્યાં (આકૃતિ ૮). સ્વરમાત્રાઓમાં કાનાનો નીચલો છેડો પણ વળાંકદાર થયો. 'જ' માં 'ઈ' ની સ્વરમાત્રા જોડાતાં એ સ્વરમાત્રાએ ગમ્મી બાજુનો વળાંક લીધો તે પરિણામે 'ઝ' જેવું વિલક્ષણ રૂપ ઘડાયું. વળી 'જ' માં 'ઉ' અને 'ઊ' સ્વરમાત્રા અક્ષરની નીચે સીધી ન ઉમેરતાં એને કાનો કરીને એને નીચલો

છેડે ઉમેરવાની પરિપાટી પડી. રૂ માટે '૩' જેવું રૂપ પ્રચલિત થયું.

સંયુક્તાક્ષરોમાં ઘણા પૂર્વગ અક્ષરોની જમણી ઊભી રેખાનો લોપ કરીને એની સાથે અનુગ અક્ષર જોડાય છે, જેમકે ખ્ય, ઝમ, ઘ્ય, ચ્છ, ઘ્ય, ત્પ, ધ્મ, ન્ય, પ્સ, બ્ય, બ્લ, મ્ય, ય્ય, હ્વ, વ્ય, ર્મ અને સ્ત. બ્રાહ્મીના અક્ષરો પૈકી કેટલાકમાં પૂર્વગ અક્ષરનું સંકુચિત સ્વરૂપ પ્રયોગ્ય છે, જેમ કે ક્વ, જ્વ. એવી રીતે અનુગ ય માં ડાબા પાંખાને છેડે ચાંચ કાઢીને એને પૂર્વગ અક્ષર સાથે જોડવામાં આવે છે, જેમકે ટચ. કેટલાક અક્ષરોનાં ગુજરાતી સ્વરૂપ જુદાં હોવા છતાં એના સંયુક્તાક્ષરો નાગરી હોયે લખાય છે, જેમકે ક્ષ, ઘ્, ઘ્, ઠ્, શ્, શ્, ભ્, ઘ્. બ્રાહ્મીના સંયુક્તાક્ષરોમાં જરૂર પડતાં પૂર્વગ અક્ષરને હલન્ત દર્શાવવા પડે છે, જેમ છ્વ, દ્વ, ડ્વ, ડ્વ, ડ્વ, દ્વ, દ્ભ, ફ્ત, હ્વ. પૂર્વગ 'હ' સાથેના સંયુક્તાક્ષર તેના નીચલા ભાગની અંદર અનુગ અક્ષરને ગોઠવીને ય લખાય છે, જેમકે હ્, અને હ્. પૂર્વગ 'ર' ની રેફને અનુગ અક્ષરની ટોચ ઉપર નાગરીની જેમ ચાપાકારે લખવામાં આવે છે, જેમકે ક્, ત્, પ્, મ્ અને લ્. અનુગ 'ર' ને સીધા ઊભી પાંખવાળા અક્ષરોમાં નાગરી લિપિની જેમ વચ્ચેથી ડાબી બાજુએ નીચે જતી ત્રાંસી રેખાએ જોડવામાં આવે છે, જેમકે ગ્ર, પ્ર, ઘ્ર, બ્ર, ઝ્ર, વ્ર, અને સ્ર. 'ત્ર' માં 'ત' ની આડી રેખા ત્રાંસી બને છે. ક, જ, ઠ, ફ, અને હ જેવા અક્ષરોમાં પણ એ આ રીતે જોડાય છે. પરંતુ છ, ટ, અને ડ જેવા અટપટા અક્ષરોમાં કાકપાદ (∧) રૂપે જોડાય છે, જેમકે છ્, ટ્, ડ્.

અંકચિહ્નોમાં ૨, ૭, અને ૮ મરોડદાર બન્યા. ૧, ૩, ૪, ૫, ૬ અને ૮ નાં ચિહ્નોનું સરલીકરણ થયું, ચિહ્ન સીધા મરોડનાં થયાં ને એના છેડા વળાંકદાર બન્યા. '૩' માં અને '૬' માં નીચલું પાંખું લુપ્ત થયું. આગળ જતાં '૬' નું નીચલું પાંખું ડાબી બાજુએ વાળીને એનો મરોડ '૬' જેવો કરવામાં આવ્યો. '૨' માં નીચલા પુચ્છાકારનો લોપ કરી ડાબી બાજુના ચાપાકાર અને જમણી બાજુની આડી રેખાને અલગ પાડી એને 'હ' રૂપે બે ટુકડે લખવામાં આવ્યું.

આ લિપિ શરૂઆતમાં વેપારીઓના હિસાબ-કિતાબમાં વપરાતીને આથી એ 'વાણિયાશાઈ લિપિ',^{૩૬} કે 'મહાજન લિપિ'^{૩૭} તરીકે ઓળખાતી. સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમ જ ગુજરાતી ગ્રંથો પણ લાંબા વખત લગી 'શસ્ત્રી અક્ષરો' માં ૩૮

અર્થાત્ નાગરી લિપિમાં લખાતા. પરંતુ ગુજરાતી લિપિ લખવામાં સરળ અને ઝડપી હોઈ ગુજરાતી ગ્રંથોના લેખન માટે પ્રચલિત થતી રહી. આ પ્રક્રિયાનો આરંભ ૧૫ મી સદીથી સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.^{૩૮} ઈ. સ. ૧૮૦૦ના અરસામાં અહીં મુદ્રણકલા દાખલ થઈ ત્યારે પારસી વગેરે ધંધાદારી વર્ગોએ ગુજરાત માટે આ લોકભોગ્ય લિપિ પસંદ કરી.^{૩૯} શરૂઆતમાં છાપકામ શિલાછાપથી થતું ત્યારે ગુજરાતી અક્ષરોની ઉપર આખી સળંગ લીટી દોરાતી, પરંતુ અક્ષરોનાં છૂટક ખીખાં પ્રયોગતાં એ લીટી દોરવાની પરિપાટીને તિલાંજલી દેવામાં આવી. હવે હસ્તલિખિત લખાણોમાં પણ એવી લીટી લાગ્યે જ દોરાય છે. મુદ્રણ માટે ગુજરાતી લિપિના તમામ મૂળાક્ષરો, માત્રાઓ, સંયુક્તાક્ષરો વગેરેનો વિકાસ થયો છે. ટાઇપ કામમાં ચિહ્નોની સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રાખવાની હોવાથી એના ચિહ્ન-આયોજનમાં વિશ્લ પ્રમાણમાં વપરાતાં ચિહ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ લેખનકલાની દૃષ્ટિએ એમાં એટલી ઊણપ રહી ન્યય છે.

નાગરી લિપિના અક્ષર ઝડપથી લખાય એ હેતુથી મહારાષ્ટ્રમાં પણ એમાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવેલા. એમાં નાની નાની શિરોરેખાને અદલે લાંબી લીટી દોર્યા કરવામાં આવતી ને એક અથવા વધુ શબ્દ અથવા આખી લીટી સળંગ કલમે લખવામાં આવતી. આ લિપિને મોટી લિપિ કહે છે.

એમાં ક, લ, ઘ, વ, ઙ, છ, જ, ઙ, ઙ, ઙ, ત, ન, મ, ઙ, ઙ અને ષ જેવા અક્ષરો નાગરી અક્ષરોને મળતા આવે છે. 'ઈ' અને 'જ' ગુજરાતી અક્ષરો જેવા છે. ધ, ધ, વ, અને ર પ્રાચીન તેલુગુ-કન્નડ અક્ષરોને મળતા છે. ટનો આકાર ટ જેવો થયો હોવાથી ટ ની અંદર ઘિંદુ ઉમેરવામાં આવે છે. બ, હ, ક, ચ, જ, ધ, દ, ધ, ફ, બ, ય, લ, વ, સ, હ અને ળ ના મરોડ ઠીક ઠીક વિલક્ષણ છે. અક્ષરોનો એકંદર મરોડ વળાંકદાર છે. ઘણા અક્ષરોના નીચલા ભાગ ગોળ છે, જેમ કે ઙ, ળ, ટ, ટ, ઘ, દ, ધ, વ, ય, ર, સ, અને હ. સ્વરમાત્રાઓમાં ઙ-ઈ અને ટ-ઙ ની માત્રાઓ સરખી છે. આંકચિહ્નોમાં ૩ અને ૪ ગુજરાતી આંકો જેવા છે.

આ લિપિ હેમાદ્રિ પંડિતે ઉપજાવી મનાય છે, પરંતુ ખરેખર એનું ઘડતર શિવાજીના ચિંટનીસ બાલાજી અવાજી તથા વિવલકર નામે વિદ્વાનના હાથે થયું છે.^{૪૦} આ લિપિ હિસાબકિતાબ તથા પત્રવ્યવહારમાં લાંબો સમય પ્રચલિત રહી. મરાઠા કાલ દરમ્યાન રાજસ્થાનના થોડા શિલાલેખ આ લિપિમાં

કેતરાથેલા છે. ૪૧ આ લિપિ મરાઠીની પ્રાથમિક શાળાઓમાં શીખવાતી, પરંતુ મુદ્રણ-કાલમાં નાગરી લિપિ અપનાવાતાં મોડી લિપિ લુપ્તપ્રાય થવા લાગી છે. આ નાગરી લિપિને ઉત્તર ભારતની નાગરી લિપિ સાથે સરખાવતાં એમાં જ, ઙ, ણ, મ અને ક્ષ નો મરોડ જુદો પડે છે. ૪૨

આવી રીતે રાજસ્થાનનાં મહાજની કે રાજસ્થાની નામે તળપદી લિપિ-પ્રકાર પ્રચલિત થયેલો, પરંતુ હાલ ત્યાં પણ નાગરી લિપિ પ્રચલિત થતાં એ વિલક્ષણ લિપિપ્રકાર લુપ્ત થયો છે.

ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં નાગરી લિપિ સાથે અંશતઃ મળતી આવે અને અંશતઃ એનાથી લિન્ન લાગે એવી લિપિઓ વિકસી. એમાં શારદા, ટાકરી અને ગુરુમુખી એ ત્રણેય પ્રાચીન શારદાલિપિમાંથી ઊતરી આવી છે. આ પ્રાચીન લિપિ લગભગ દસમી સદીથી અગાઉની આશ્વ-નાગરી જેવી લિપિ-માંથી વિકસેલી.

આ ત્રિપિઓમાં શારદાલિપિ પાયારૂપ છે. એ ‘શારદાદેશ’ કે ‘શારદા-મંડલ’ કહેવાતા કારખીર પ્રદેશની લિપિ છે. એમાં જ, ઙ, ક, ઘ, ઙ, ઘ, ઙ, ઙ, ઙ અને ષ જેવા કેટલાક અક્ષર નાગરી અક્ષરો જેવા છે; આઠીના વિલક્ષણ છે. એમાં ઈ ની જેમ ઝોનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ સચવાયું છે. ઙ, ઙ, ઘ, ઙ અને સ સળંગ શિરોરેખા વિનાના છે. ૪૩ જ નાગરી મ નો, ઙ નાગરી ક નો, જ

નાગરી ણ નો, ઙ નાગરી ઈ નો, ત નાગરી ઙ નો, ષ નાગરી થ નો, ઙ નાગરી મ નો, જ નાગરી ઙ નો, અને સ નાગરી મ નો ભ્રમ કરાવે તેવો છે. સ્વરમાત્રાઓમાં ઙ, ઈ, ઙ, ઙ, ઈ અને ઈ ની માત્રાઓ નાગરી માત્રાઓ જેવી છે. ઙ અને ઈ ની માત્રાઓમાં શિરોરેખા કરાતી નથી. ઙ, ઙ અને ઙ ની માત્રાઓ તરંગાકાર છે. અંકચિહ્નોમાં ઙ સિવાયનાં બધાં ચિહ્ન વિલક્ષણ છે. ૪૪

ટાકરી લિપિ જમ્મુ અને ઉત્તર પંજાબમાં પ્રચલિત છે. ‘ટાકરી નામ’ ‘ઠક્કર’-‘ઠાકુર’ માંથી અથવા ‘ટાંક’ માંથી ઉદ્ભવ્યું ગણાય છે. ૪૫ ઠાકુર રાજપૂતો છે તે ટાંક લુહાણા. જમ્મુ પ્રદેશમાં એનું ઠાકરી સ્વરૂપ અને ચંબા પ્રદેશમાં ચમિયાલી સ્વરૂપ પ્રચલિત છે. નાગરી લિપિના વ્યાપક પ્રસારને લઈને આ લિપિ લુપ્ત થવા લાગી છે.

ટાકરી લિપિ એ શારદા લિપિનું વળાંકદાર સ્વરૂપ છે. એમાં ઙ, ક, ઙ, ઙ, અને મ જેવા અનેક અક્ષર શિરોરેખા વિનાના છે, બ્યારે ઙ, ઈ, ઙ, ઙ, ઙ,

જ, ઙ, ઞ, ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ત, દ, ન, પ, ફ, વ, મ, મ, ર, ષ અને હ માં એ ગખી આજુની નાની રેખાએ લખાય છે. આખી સળંગ શિરોરેખા તે અ, ગ, બ, ઘ, ઘ, ય, લ, વ, જ અને સ જેવા જૂજ અક્ષરોમાં જ છે. ૩ ગુજરાતી 'ઉ' જેવો છે. જ શિરોરેખા વિનાનો ષ છે. ઘ નાગરી ષનો, ફ નાગરી ઢનો અને હ નાગરી ઢનો ભ્રમ કરાવે તેવો છે. ઓ નું ચિહ્ન અ પરથી સાધિત થયું છે. સ્વરમાત્રાઓમાં આ ની માત્રા ઊભી ત્રાંસી રેખાનું, ડની માત્રા અંતર્ગોળ રેખાનું, એ ની માત્રા સીધી આડી રેખાનું અને ઓ ની માત્રા તરંગાકાર રેખાનું સ્વરૂપ ધરાવે છે.^{૪૬} ઙ, ઞ, ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ત, દ, ન, પ, ફ, વ, મ, મ, ય, ર અને લ જેવા ધણા અક્ષરોનાં સ્વરૂપ શારદા લિપિના શીઘલિખિત વળાંકદાર મરોડ જેવાં છે.

સામાન્ય લોકો આમાં ધણી વાર સ્વરમાત્રાઓ લગાવતા નહિ અથવા એની જગ્યાએ મૂળ સ્વર લખી દેતા. આથી ટાકરી લિપિના આવા લેખ તથા અભિલેખ વાંચવામાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે.

પંચમતા વેપારી વગેરે ધંધાદારી વર્ગોમાં પહેલાં 'લંડા' નામે મહાજની લિપિ પ્રચલિત હતી, જેમાં સ્વરમાત્રાઓ લગાવવામાં આવતી નહિ. શીખ ધર્મના અંથે એ લિપિમાં લખાવા લાગતાં ગુરુ ગોવિંદસિંહે (૧૬મી સદી) ધર્મ-અંથેના શુદ્ધ લેખન માટે એમાંથી સ્વરમાત્રાઓવાળી શુદ્ધ લિપિ ધડી. આથી એને ગુરુમુખી લિપિ કહે છે. એના ડ, ઋ, ઌ, ષ, ઞ, છ, ટ, ઢ, ઢ, ત, ઘ, દ, ઘ, પ, ફ, મ, મ, ય, લ, જ, ષ અને સ શારદા અક્ષરોને મળતા આવે છે. અ, જ, ઘ, ઘ, જ અને ષ જેવા જૂજ અક્ષરો સિવાય બધા અક્ષરો પર સળંગ શિરોરેખા કરવામાં આવે છે. ઓ નું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ છે. જ એ ષ નું

સ્વરૂપ છે. જ એ નાગરી જ નો, ત નાગરી ઢ નો, ઘ નાગરી ષ નો, ફ નાગરી

ઢ નો, મ નાગરી મ નો અને સ નાગરી ઙ નો ભ્રમ કરાવે તેવો છે. સ ની આડી રેખાની નીચે બિંદુ ઉમેરવાથી જ થાય છે. સ્વરમાત્રાઓમાં આ, ઙ, ઞ, એ અને એ ની માત્રાઓ નાગરી માત્રાઓ જેવી છે, જ્યારે ડ, ઋ, ઌ અને ઔ ની માત્રાઓ વિલક્ષણ છે. અંકચિહ્નો નાગરી ચિહ્નો જેવાં છે.^{૪૬} શીખોના ધર્મ-અંથે ગુરુમુખી લિપિમાં લખાય છે તે પંચમી લાખા માટે પણ આ લિપિ વપરાય છે.

બિહારમાં કાયસ્થ લોકોએ નાગરી લિપિનું ઝડપથી લખાય તેવું સ્વરૂપ પ્રયોજ્યું. એને 'કૈથી લિપિ' કહે છે.

કૈથી લિપિનાં સામાન્ય લક્ષણ ગુજરાતી લિપિનાં સામાન્ય લક્ષણને મળતાં આવે છે. એમાં ઋડપથી લખવા માટે અક્ષરોની અલગઅલગ શિરોરેખા છોડી દેવામાં આવી છે તે પછી અક્ષરોને થોડો વળાંકદાર મરોડ આપવામાં આવ્યો છે. એને 'અ' ગુજરાતી 'અ' જેવો છે. 'વ' માંથી સાધિત થયેલો 'ખ' ગુજરાતી 'ખ' ને મળતો છે. 'લ' અને 'મ' માં થોડા ત્રાંસનો જ ફરક રહેલો છે. 'લ' ગુજરાતી 'લ' ને મળતો છે. 'અ' અને 'વ' સરખા છે, તેથી મુદ્રણમાં 'વ' માટે એના જાયા પાંખાની નીચે બિંદુ ઉમેરવામાં આવે છે, સ્વરમાત્રાઓ તથા અંકચિહ્નો નાગરી મરોડનાં છે. ૪૭ ગુજરાતી લિપિની જેમ પહેલાં કૈથી લિપિમાં પણ આખી સળંગ લીટી દોરવામાં આવતી, પરંતુ મુદ્રણની સરળતા માટે એ લીટીને તિલાંજલિ દેવામાં આવી છે. મિથિલા, મગધ અને ભોજપુર પ્રદેશમાં કૈથી લિપિનાં થોડાં ભિન્ન સ્વરૂપ પ્રચલિત છે.

પરંતુ દસમી સદીથી પૂર્વ ભારતમાં આઘ--નાગરી લિપિનું જરા ભિન્ન રૂપાંતર થવા લાગ્યું. સમય જતાં નાગરી લિપિથી એની ભિન્નતા વધતી ગઈ તે એમાંથી અંગાળી, ગૈથિલી, નેપાલી વગેરે લિપિઓ ધડાઈ.

અંગાળી લિપિ અંગાળા, આસામ, બિહાર, નેપાલ અને ઓરિસ્સાના પ્રાચીન અભિલેખોમાં તથા હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પ્રયોગઈ છે. હાલ આ લિપિ અંગાળા તથા આસામમાં પ્રચલિત છે. ૪૮ એમાં પહેલેથી વ અને વ સરખા લખાય છે; વસ્તુતઃ ત્યાંની ભાષામાં એ અને અક્ષરો માટે 'અ' જ ઉચ્ચારાય છે. એમાં ઓ તુ સ્વતંત્ર સ્વરૂપ સચવાયું છે. ક્, લ, ઇ, ઈ, ઓ, ઐ, ઋ, ઌ, ઙ, ઞ, ણ, ષ, ષ, ષ અને શ સિવાયના સર્વ અક્ષરોને શિરોરેખા હોય છે. ટ અને ઠ માં શિરોરેખા ઉપર ઇ ની નાગરી માત્રા જેવી ત્રાંસી વળાંકદાર રેખા ઉમેરાય છે. શિરોરેખા વિનાતા ણ નો અને શિરોરેખાવાળા ન નો મરોડ સરખો છે. વ માટે વ તુ જ ચિહ્ન વપરાય છે. ર નો મરોડ પણ એને મળતો છે, પરંતુ એના જાયા પાંખાની નીચે બિંદુ ઉમેરીને એની પૃથક્તા દર્શાવવામાં આવે છે, ત અને મ માં શિરોરેખા અક્ષરથી અલગ રહે છે. આ ની સ્વરમાત્રા શિરોરેખાના જમણા છેડાથી નીચે ઊતરી પાછી જાયે જાય તેમ સળંગ લખાતી હોઈ તેમાં શરૂઆતમાં થોડો ખાંચો પડે છે. ટ ની અંગાળી માત્રા ઊ ની નાગરી માત્રાને ભ્રમ કરાવે તેવી છે. ઇ ની માત્રા માટે ડખી આજુની ઊભી પડિમાત્રા વપરાય છે; એનો મરોડ વળાંકદાર છે. અનુસ્વારતુ ચિહ્ન અક્ષરની જમણી આજુએ ઉમેરાય છે તે એમાં ઘોલા મીંડા ઉપરાંત એની નીચે ત્રાંસી રેખા કરવામાં આવે છે. અંકચિહ્નોમાં ૨ અને ૮ નાં ચિહ્ન નાગરી ચિહ્નોને મળતાં છે, આજીનાં

વિલક્ષણ છે. એનાં ૩ નું ચિહ્ન નાગરી ૭ નો ભ્રમ કરાવે તેવું છે. ૪ નો ઉચ્ચાર ત્યાં જ જેવો થતો હોવાથી જ્યાં ૪ ઉચ્ચારવાનો હોય ત્યાં તેના ડાબા પાંખા નીચે ચિંદુ ઉપેસ્વામાં આવે છે. આ લિપિમાં અનુસ્વારને બદલે તે તે વર્ગનો અનુનાસિક પ્રચલિત છે. સંયુક્તાક્ષરોમાં પૂર્વગ ત અને અનુગ ૪ વિશિષ્ટ મરોડ ધરાવે છે. હલન્ત ત માટે નાગરી ૧ જેવું ચિહ્ન છે ને સંયુક્તાક્ષરોમાં પૂર્વગ ત માટે પણ માટે ભાગે એ ચિહ્ન પ્રયોજ્ય છે.

જેમ કેથી લિપિ એ નાગરી લિપિનું રૂપાંતર છે તેમ **ગૈથિલી લિપિ** એ બંગાળી લિપિનું રૂપાંતર છે. ત્રિથિલ (તિરહુત) પ્રદેશના બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત ગ્રંથ લખવામાં આ લિપિ વાપરતાં. એમાં ૪ ને ૪ જુદા છે. સ્વરમાત્રાઓમાં ૩ ની માત્રા નાગરી માત્રા જેવી છે. અંકચિહ્નોમાં ૩ નું ચિહ્ન પણ નાગરી ૩ જેવું છે. બાકીની બધી બાબતોમાં આ લિપિના અક્ષર બંગાળી લિપિના અક્ષરોનાં ઝડપથી લખી શકાય તેવા વળાંકદાર રૂપાંતર જેવા છે.^{૪૯}

ઉદ્ધ અથવા ઉડિયા (ઓરિસ્સા) પ્રદેશની લિપિને **ઉડિયા લિપિ** કહે છે. આ લિપિ પ્રાચીન બંગાળી લિપિમાંથી નીકળી છે, પરંતુ સળંગ કલમે લખાય તેવા મરોડ તથા ગોળાઈદાર શિરોરેખાને લઈને આ લિપિના અક્ષર ધણા વિલક્ષણ લાગે છે. છતાં એ, ઈ, ઓ ને ઐ એ ચાર અક્ષર તે બંગાળી જેવા છે. સ્વરમાત્રાઓનાં ચિહ્ન પણ બંગાળી ચિહ્ન જેવાં છે. અંકચિહ્નોમાં ૪, ૭, અને ૯ નાં ચિહ્ન નાગરી ચિહ્નોને મળતાં છે, જ્યારે બાકીનાં વિલક્ષણ છે.^{૫૦}

પ્રાચીન તેલુગુ-કાનડી લિપિમાં સમય જતાં અક્ષરોની ગોળાઈ વધવા લાગી ને ઝડપથી લખવાને લીધે અક્ષરોના મરોડ બદલાતા ગયા. પરિણામે, એમાંથી વર્તમાન તેલુગુ તથા વર્તમાન કાનડી એવી એ લિપિઓ વિકસી.

તેલુગુ લિપિ ખાસ કરીને આંધ્ર પ્રદેશમાં અને એની આસપાસના ભાગમાં પ્રચલિત છે. એમાં અ થી ઐ સુધીના સર્વ સ્વરો માટે સ્વતંત્ર ચિહ્નો છે એટલું જ નહિ, એ અને ઐનાં હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ એવાં બન્ને ચિહ્ન પ્રચલિત છે. વ્યંજનોમાં ૪ નું ચિહ્ન ૪ ના ચિહ્ન પરથી સાધિત કરેલું છે. ૩ અને ૪ ની માત્રા અક્ષરની જમણી બાજુએ જોડાય છે. સ્વરમાત્રાઓમાં પણ એ તથા ઐ ની હ્રસ્વ-દીર્ઘ એવી બન્ને માત્રાઓ છે. અંકચિહ્નોમાં ૩ અને ૪ સિવાયનાં ચિહ્ન વિલક્ષણ છે. તેલુગુ લિપિના અક્ષર એકંદરે ગોળમટોળ આકાર ધરાવે છે તે એમાં નાગરી લિપિની જેમ આડી શિરોરેખા હોતી નથી.^{૫૧} 'તેલુગુ' નામ 'તેલંગ' (તેલંગણ) પરથી પડ્યું છે.

કાનડી લિપિ એ કર્ણટિ(કર્ણટક)ની લિપિ છે. એ હાલ માયસોર રાજ્ય અને એની આસપાસના ભાગમાં પ્રચલિત છે. એના ધણા અક્ષર તેલુગુ લિપિના અક્ષરો જેવા છે. ક્રૂત ઝ, જ, ઋ, ઋ, ત, સ અને હ વધુ જુદા પડે છે. વર્તમાન ઝ પ્રાચીન ઝ માંથી અન્યો નથી, પરંતુ ઝ માં ઝ ની માત્રા ઉમેરવાથી અન્યો છે. તેલુગુની જેમ કાનડી લિપિમાં પણ અખ્ખે જાતના એ અને અખ્ખે જાતના ઓ છે—હસ્વ ને દીર્ઘ. ઋ ળ માંથી થયો છે. આ લિપિના અક્ષરોનો મરોડ પણ ગોળમટોળ છે છતાં કેટલાક અક્ષરોમાં આડી શિરોરેખા છે, જેમકે ત થી ઋ, મ થી ર અને વ થી હ. ઝ અને જ ની માત્રા અક્ષરની જમણી બાજુએ જોડાય છે. સ્વરમાત્રાઓમાં પણ એ તથા ઓ ના હસ્વ-દીર્ઘ એવા અખ્ખે મરોડ હોય છે. ૫૨

જે પ્રદેશમાં તમિળ લિપિ પ્રચલિત છે ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથો લખવા માટે તેલુગુ-કાનડી લિપિને મળતી એક ખાસ લિપિ વિકસી. એને ગ્રંથલિપિ કહે છે. સમય જતાં ચાલુ કલમે લખવાથી, ઊભી તથા આડી રેખાઓને વળાંકદાર બનાવવાથી ને ધણા અક્ષરોમાં શરૂઆતમાં વચ્ચે કે અંતમાં ગાંઠ જેવો આકાર આપવાથી આ લિપિ વર્તમાન તેલુગુ અને કાનડી લિપિઓથી ધણી વિલક્ષણ બની ગઈ. એમાં ઓ નું સ્વતંત્ર ચિહ્ન છે; ને એ તથા ઓ માં હસ્વ-દીર્ઘના ભેદ નથી. ઈ ની માત્રા જમણી બાજુએ જોડાય છે; ડ ને જ ની પણ. એ ની માત્રા ડાબી બાજુએ જોડાય છે. એ માટે એવી એ માત્રાઓ ડાબી બાજુએ ઉમેરાય છે. ઓ માટે જમણી બાજુએ આ ની અને ડાબી બાજુએ એ ની માત્રા ઉમેરાય છે. પરંતુ ઓ માટે જમણી બાજુએ એ અને આ ની સંયુક્ત માત્રા અને ડાબી બાજુએ એ ની માત્રા ઉમેરાય છે. ૫૩ મુદ્રણકલા પ્રચલિત થતાં શરૂઆતમાં આ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ગ્રંથ ગ્રંથલિપિમાં છપાવા લાગેલા, પરંતુ હવે એ ગ્રંથો નાગરીમાં છપાય છે.

કેરલ રાજ્યમાં મલયાળમ લિપિ પ્રચલિત છે. આ લિપિ ગ્રંથ-લિપિનું વળાંકદાર રૂપાંતર છે. આ લિપિમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ લખાય છે. તેલુગુ તથા કાનડીની જેમ મલયાળમ લિપિમાં પણ એ તથા ઓ માં હસ્વ-દીર્ઘના ભેદ રહેલો છે. આ, ઈ અને ઈ ની માત્રા અક્ષરની જમણી બાજુએ ઉમેરાય છે ને એ ની માત્રા ડાબી બાજુએ. ૫૪

દક્ષિણ કન્નડ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો લખવા માટે વપરાતી તુળુ લિપિ મલયાળમ લિપિનું થોડા ફેરફારવાળું રૂપ છે. ૫૫

તમિળનાડુ રાજ્યમાં વપરાતી લિપિને તમિળલિપિ કહે છે. 'તમિળ' એટલે દ્રવિડ અર્થાત્ દ્રવિડ. તમિળ ભાષાની વર્ણમાલામાં ઘણા એછા વ્યંજન રહેલા છે—ક, ઙ, ચ, જ, ટ, ણ, ત, ન, વ, મ, ય, ર, લ, વ અને ઙ. આમ આમાં સંસ્કૃત વર્ણમાલાના ૧૮ અક્ષર (ક, ગ, ઘ, ઙ, જ, ઙ, ઠ, ડ, ઢ, થ, દ, ધ, ફ, બ, મ, શ, ષ અને સ) ખૂટે છે. આથી આ લિપિ દ્રવિડ (તમિળ) ભાષા માટે જ કામ લાગે, સંસ્કૃત ભાષા માટે નહિ. સંસ્કૃત ગ્રંથો તો તેથી ગ્રંથલિપિમાં લખવા પડે. તમિળલિપિના ઘણા અક્ષર ગ્રંથલિપિના અક્ષરો સાથે ઠીક ઠીક સામ્ય ધરાવે છે. ૫૬ દ્રવિડ ભાષાઓની લિપિઓમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ એ તથા એ નો ભેદ તમિળ લિપિમાં શરૂ થયો જણાય છે. ૫૭ આ અને ઇ ની માત્રા અક્ષરની જમણી બાજુએ, ઈ ની માત્રા અક્ષરની ઉપર અને એ તથા એ ની માત્રા ડાબી બાજુએ ઉમેરાય છે. એ માં આ ની માત્રા જમણી બાજુએ અને એ ની માત્રા ડાબી બાજુએ ઉમેરાય છે. તમિળ લિપિમાં સંખ્યા દર્શાવવા માટે ૧ થી ૯ સુધીનાં અંક-ચિહ્નો ઉપરાંત ૧૦, ૧૦૦, ૧૦૦૦ વગેરેનાં અલગ ચિહ્ન પ્રચલિત છે. વચ્ચેની સંખ્યાઓ માટે જરૂરી ચિહ્નોનું સંયોજન કરવામાં આવે છે. જેમ કે ૧૧ માટે ૧૦ અને ૧ નું અને ૨૦ માટે ૨ ને ૧૦ નું. ૫૮

આમ મૌર્યકાલીન બ્રાહ્મી લિપિનું જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રૂપાંતર થતાં ભારતની ઘણીખરી વર્તમાન લિપિઓ ધડાઈ છે. અભિલેખોના વાચન માટે તે તે પ્રદેશના તે સમયના લિપિ-મરોડની જાણકારી જરૂરી અને છે. હિસાબ-કિતાબ માટે પ્રચલિત થયેલા કેટલાક લિપિમરોડ હાલ લગભગ લુપ્ત થઈ ગયા છે, પરંતુ નાગરી, ગુજરાતી, ગુરુમુખી, બંગાળી, ઉડિયા, તેલુગુ, કાનડી, મલયાળમ અને તમિળ જેવી જે લિપિઓ અદ્યપર્્યંત પ્રચલિત રહી છે, તેની જાણકારી પણ આવશ્યક અને છે, કેમકે અર્વાચીન અભિલેખો હવે પ્રાયઃ આ વર્તમાન પ્રાદેશિક લિપિઓમાં લખાય છે.

દ્રવિડ ભાષાઓનું કુલ ભારતીય આર્યભાષાઓના કુલથી સાવ ભિન્ન હોવા છતાં એ અને કુલોની ભાષાઓ માટે પ્રયોજાતી તમામ લિપિઓ એક જ કુલની (બ્રાહ્મી કુલની) છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

પાઠવીપ

૧. નજીકના અનુકાલીન લેખોમાં મળતા વર્ણોના મરોડ પરથી ઈ, ઊ, ઋ, એ, ઐ અને હ નો મૌર્યકાલીન મરોડ જાણવા મળે છે. એમાં ઋ ને હ નાં ચિહ્ન સ્વતંત્ર છે. અ પરથી આ, ઇ પરથી ઈ, ઊ પરથી ઊ, એ પરથી એ અને ઐ પરથી ઐ નું ચિહ્ન નાની રેખા કે બિંદુના ઉમેરણથી સાધવામાં આવ્યું છે.

૧૨૫. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ખરી રીતે અંતર્ગત જ નો લોપ દર્શાવવા પૂર્વજ અક્ષરને નાનો કે છેદેલો દર્શાવવો જોઈએ.
૧૨૬. ડા. Dani, IP, p. 47
૨. Bühler, IP, pp. 51 f; માગ્રાલિ, વૃ ૪૧; Pandey, IP, p. 17
૩. Upasak, "History and Paleography of the Mauryan Brahmi Script," pp. 25 ff. Dani, "Indian Paleography," pp. 34 f.
૪. Dani, IP, pp. 50 ff.
- ૪ અ. Ibid., pp. 54 f.
૫. Ibid., pp. 52 f.
૬. Ibid., p. 52
- ૬અ. વિગતો માટે જુઓ Dani, IP, pp. 55 ff.
- ૬આ. Ibid., p. 69
- ૬ ઇ-ઈ. Ibid., pp. 69 ff.
૭. Ibid, pp. 79 ff.
૮. Ibid, pp. 83 f. ૧૧ી જુઓ માગ્રાલિ, લિપિવ્ર ૬-૯.
૯. એજન, લિપિવ્ર ૭-૮
૧૦. Dani, op. cit., p. 84
૧૧. Ibid., pp. 84 ff.
૧૨. Ibid., pp. 100 ff.
૧૩. પં. ઓઝા, ડો. બ્યૂલર વગેરે જૂના પ્રાચીન લિપિવિદ્યાએ ઉત્તર ભારતમાં સર્વસામાન્ય ગુપ્ત લિપિ પ્રચલિત હોવાનું ધારી એનાં પ્રાદેશિક રૂપાંતર તારવેલાં પરંતુ એ કાલના અભિલેખોની વધુ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં આ ખ્યાલ બદલાયો છે (Dani, IP, pp. 100 ff.).
૧૪. માગ્રાલિ, વૃ. ૪૨-૪૪, Bühler, IP, pp. 74 ff; 96 ff.
૧૫. ડો. દાની આને ' કાડિયાવાડી શૈલી ' કહે છે (પૃ. ૧૧૧), પરંતુ મૈત્રક કાલમાં આ શૈલી સૌરાષ્ટ્રમાં સીમિત નહોતી, સમસ્ત ગુજરાતમાં ડો. દાની નોંધે છે તેમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત હતી. આથી આ શૈલીને ' ગુજરાત શૈલી ' કહેવી ઘટે.

૧૬. ડૉ. દાની ' માયસોર-મહારાષ્ટ્ર ' ગણવે છે, પરંતુ મુખ્યતઃ કર્ણાટકગણાય.
૧૭. ડૉ. દાની પેટાવિભાગમાં પણ ' દક્ષિણ ભારત ' શબ્દ પ્રયોગે છે, પરંતુ અંદર કહેવા માંગે છે દૂરનું દક્ષિણ ભારત, ખાસ કરીને એનો પૂર્વ ભાગ અર્થાત્ તમિળનાડુ પ્રદેશ.
૧૮. Dani, IP, pp. 109 ff.
૧૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૬૨
૨૦. IP, p. 81
૨૧. પ્ર. ચિ. પરીખ, " ગુજરાતમાં બ્રાહ્મીથી નાગરી સુધીનો લિપિવિકાસ," પૃ. ૪૭૩-૪૭૪
૨૨. Dani, IP, pp. 113 ff.
૨૩. Ibid., p. 147
૨૪. Ibid., pp. 148 ff.
૨૫. Ibid., pp. 151 ff.
૨૬. માપ્રાલિ, લિપિવે ૧૧
૨૭. IP, pp. 99 ff.; માપ્રાલિ, પૃ. ૭૧-૮૨
૨૮. પ્ર. ચિ. પરીખ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૨૩૯-૨૪૦. આ કાલ દરમ્યાન ' લાટ ' શબ્દ સમસ્ત ગુજરાતના વ્યાપક અર્થમાં વપરાતો.
- ૨૯-૩૧. Dani, IP, pp. 170 ff.
૩૨. માપ્રાલિ, પૃ. ૯૦
૩૩. ગૌ. હી. ઓદ્યા ઓર પં. કે. દે. મિશ્ર, " નાગરી અક્ષર ઓર અક્ષર," પૃ. ૧૦
૩૪. આની વિગતો માટે જુઓ " જૈન ચિત્રકલપદ્રુમ "ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રગટ થયેલો મુનિ પુણ્યવિજયજીનો ' ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા ' વિશેનો લેખ.
એમાં ખાસ કરીને ઙ, ઝ, જ, ટ, ઢ, લ અને ક્ષ નો મરોડ વિલક્ષણ છે (માપ્રાલિ, પૃ. ૭૦).
૩૫. આ અક્ષરો સામાન્ય રીતે ગામ્ધી યાજુથી જમણી યાજુ લખાતા હોઈ આ બે છેડા એનો આરંભ અને અંત દર્શાવે છે.
૩૬. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ, " ગુજરાતી લાખાનો ઇતિહાસ," પૃ. ૬૯

૩૭. ડા. ગુ. સલાતું ત્રૈમાસિક, પુ. ૧૩, અંક ૪, પૃ. ૪૦

૩૮. શાસ્ત્રી વ. કા., ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૯

૩૯ અ. D. B. Diskalkar, 'Inscriptions of Kathiawad',
"New Indian Antiquary," Vol. I, pp. 588 f.

૩૯. ગુજરાતી લિપિમાં પહેલું લખાણ છપાયું ઈ. સ. ૧૭૯૭માં (ડા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક, પુ. ૧૩, અં. ૪, પૃ. ૪૬). શિલાછાપથી છપાયેલા ગ્રંથોમાં એનો સૌથી જૂનો નમૂનો ઈ. સ. ૧૮૦૮માં છપાયેલા 'ગ્લોસરી' નામે અંગ્રેજી-મરાઠી-ગુજરાતી ગ્રંથમાં મળે છે.

૪૦-૪૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૩૨

૪૨. એમાં મ સિવાયના બધા અક્ષરોના મરોડ ગુજરાતમાં વપરાતા નાગરી.
અક્ષરો જેવા છે. મનો મરોડ **મ** જેવો છે.

૪૩. મ ના ડાબા પાંખાને ડાબે છેડે તેમ જ વ અને સ ના બંને પાંખાને ડાબે તે જમણે છેડે નાની શિરોરેખા જેવી રેખા ઉમેરાય છે.

૪૪. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૭૭

૪૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૩૦

૪૬. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૭૭

૪૭-૪૯. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૭૮

૫૦. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૭૯

૫૧-૫૩. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૮૦

૫૪-૫૫. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૮૧

૫૬. સાતમીથી યૌદમી સદી દરમ્યાન અભિલેખોમાં આ લિપિનું ઝડપથી લખાતું રૂપ પ્રચલિત હતું. એને 'વદેણુતુ લિપિ' કહે છે (માપ્રાલિ, પૃ. ૪૪).

૫૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭

૫૮. માપ્રાલિ, લિપિવ્ર ૮૧

ભારતીય-મુસ્લિમ લિખિતો અને સુલેખન-શૈલીઓ

ભારતમાં મુસ્લિમ અલિલેખો પહેલાં અરબીમાં અને ફારસીમાં લખાતા.

સિંધમાં અરબ હુકુમત ૮મી સદીના ખીજા દાયકામાં સ્થપાઈ ને ૧૦મી-૧૧મી સદી દરમ્યાન ઉત્તર ભારત ઉપર મુસ્લિમોનાં આક્રમણ થયાં કર્યાં, છતાં હાલ ત્યાં એ કાલના મુસ્લિમ અલિલેખ જવલ્લે જ મળે છે. મુસ્લિમ અલિલેખો ત્યાં મુખ્યત્વે ૧૩મી સદીના આરંભથી મળે છે, જ્યારે દિલ્હીમાં સલ્તનત સ્થપાઈ.

શરૂઆતમાં ભારતીય-મુસ્લિમ અલિલેખ અરબીમાં લખાતા, જે મુસ્લિમ જગતની ધાર્મિક તથા સાહિત્યિક ભાષા હતી. અપવાદરૂપે દિલ્હીની ફૂલ્વતુલ-છરલામ મસ્જિદનો લેખ (ઈ. સ. ૧૧૯૧) તથા બુદાઉં (ઉ. પ્ર.)ની શેખ અહમદ ખાનદાનની કબરનો લેખ (ઈ. સ. ૧૨૮૪) ફારસીમાં લખાયા છે.^૧ અલબત્ત એમાંનાં ધાર્મિક લખાણ તો અરબીમાં જ છે. ૧૨ મી સદીના છેલ્લા દાયકાથી માંડીને ૧૩મી સદીના નવમા દાયકા સુધી મુસ્લિમ લેખ ખોટા ભાગે અરબીમાં લખાતા.

ખલજી સલ્તનત(ઈ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૨૦)ના અમલ દરમ્યાન અહીં મુસ્લિમ અલિલેખો માટે અરબીની જગ્યાએ ફારસી પ્રચલિત થવા લાગી ને સમય જતાં એનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. પ્રાંતોમાં સ્થપાયેલી સલ્તનતોમાં પણ અરબીની પડતી થતી ગઈ; પરંતુ બંગાળમાં અરબીની યોલખાલા લાંગો વખત ચાલુ રહી. અરબી અલિલેખો સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં લખાતા. ભારતમાં પદ્યબદ્ધ અરબી અલિલેખનો સહુથી જૂનો નમૂનો ત્રિખેની(પ. બંગાળ)માં ઈ. સ. ૧૩૧૩-૧૪નો મળ્યો છે.^૨

ભારતીય-મુસ્લિમ અલિલેખોમાં સંખ્યાદર્શક શબ્દસંકેતનો સહુથી જૂનો નમૂનો પણ એમાં મળે છે.^૩

શરૂઆતના ફારસી અલિલેખ પણ સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં લખાતા. ફારસી પદ્યબદ્ધ અલિલેખનો સહુથી જૂનો નમૂનો અલાઉદ્દીન ખલજીના સમય(ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૧૬)નો છે.^૪ ૧૬ મી સદીમાં મુઘલ સામ્રાજ્ય સ્થપાતાં ફારસી રાજ્યની સત્તાવાર ભાષા બની ને અરબીનું સ્થાન લગભગ લુપ્ત થઈ ગયું. ફારસીમાં પદ્યબદ્ધ લખાણ વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયાં, પરંતુ કાવ્યની દૃષ્ટિએ એ લખાણ ઉચ્ચ કોટિનાં ભાગ્યે જ હતાં ને એમાં વ્યાકરણ તથા છંદની અનિયમિતતાઓ પણ રહેતી.^૫ છતાં દસ્તાવેજ લખાણો, અલિલેખો અને સાહિત્યમાં ફારસીની ખોલખાલા રહી.

પરંતુ સમય જતાં ભારતની સ્થાનિક ભાષાઓ તથા ફારસી વચ્ચેના સંપર્કમાંથી ઉર્દૂ નામે નવી ભાષા પ્રચલિત થઈ. આ ભાષા વધુ ને વધુ પ્રચલિત થતાં રાજભાષા તરીકે ફારસીનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું. ઉર્દૂમાં લખાયેલા અલિલેખોનો સહુથી જૂનો જ્ઞાત નમૂનો દિલ્હીમાં હઝરત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના સ્થાનકમાં ઈ. સ. ૧૭૫૫નો મળ્યો છે.^૬ પરંતુ ગદ્ય તથા પદ્યમાં ઉર્દૂ અલિલેખ વધુ પ્રમાણમાં લખાતા થયા ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી.^૭

ઉર્દૂ લિપિમાં કુલ ૪૬ વર્ણ છે, તેમાં ૨૮ વર્ણ અરબી છે, ૪ ફારસી છે ને બાકીના સાધિત છે. ટ, ડ, અને ઙ એ અનુક્રમે ત, દ અને ર પરથી તેમ જ મ, ફ, થ, ઠ, ઙ, છ, ઘ, ઢ, ઢ, જ અને ષ અનુક્રમે વ, પ, ત, ટ, જ, ચ, ઢ, ઙ, ક અને ગ પરથી સાધિત થયા છે. ઉર્દૂમાં જ, ઙ, ણ, ષ અને ઙ જેવા વ્યંજનો નથી તેમ જ અ સિવાયના સ્વરો નથી, પણ તેને સાધવામાં આવે છે. વળી ક, જ, ગ, ઙ, ઙ, ઙ, ઙ, અને ફ એવા જુદા ઉચ્ચારણવાળા ધ્વનિઓ પણ છે.

ઉર્દૂ લિપિના અક્ષર જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખાય છે, પરંતુ અંકચિહ્ન ભારતીય મૂળનાં હોઈ એ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખાય છે.

અરબી-ફારસી લખાણોમાં સુલેખનકલા (calligraphy) ની કેટલીક વિશિષ્ટ શૈલીઓ પ્રચલિત થઈ હતી. આ લિપિઓમાં અક્ષરોને અને ત્યાં સુધી એકબીજા સાથે જોડીને સળંગ કલમે લખવામાં આવે છે. અક્ષરોને જોડવા માટે જે રેખાઓ ખેંચવામાં આવે છે તેને 'અંધ' (ligature) કહે છે. આ અંધો દ્વારા સુલેખનની જુદી જુદી શૈલીઓ વિકસી.

અરબી લિપિમાં પહેલેથી જ પ્રકારના મરોઝ પ્રચલિત થયા—ફૂફી અને નસ્ખ. ધરાકમાં આવેલા ફૂફી શહેરમાં પ્રચલિત થયેલી ફૂફી શૈલીમાં અક્ષરો ડાબી,

આડી કે ત્રાંસી સીધી રેખાઓના કોણીય કે ખૂણાદાર સંયોજનો વડે લખાય છે.^૯ આ મરોડ (પદ ૫ અ) ઇમારતો, સિક્કાઓ કે ચીની માટીનાં વાસણો પર અભિલેખો કોતરવા માટે તેમ જ કુરાને શરીફની સુશોભિત હસ્તપ્રતો તૈયાર કરવા માટે પ્રયોજનતા. પરંતુ રોજિંદા વ્યવહારમાં ઝડપથી લખવા માટે આવા સીધા અને ખૂણાદાર મરોડ માફક ન આવે. આથી એ માટે વળાંકદાર મરોડ પ્રચલિત થયો. એને 'નરખ' (લખાવટ) કહે છે^{૧૦} (પદ ૫ આ). અલંકૃત લખાણોમાં ફૂફી વપરાતી ને રોજિંદાં લખાણોમાં નરખ. સમય જતાં ફૂફી મરોડમાં ભૌમિતિક તથા ફૂલવેલપત્તીની ગૂંથણીની અનેકવિધે અવનવી શૈલીઓ ઘડાઈ.

દરમ્યાન ઇસ્લમે મુકલાએ નરખ શૈલીમાં અક્ષરોની સીધાઈ તથા ગોળાઈનું પ્રમાણ ઠરાવી તેને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું ને સાથે સાથે નરખ શૈલીનાં લક્ષણોમાં થોડા થોડા ફેરફાર કરી ખીણ પાંચ શૈલીઓ ઘડી—મુહમ્મક, રેહાન, યુલ્થ, તૌકીઅ અને રિકાઅ. નરખ અને એમાંથી નીકળેલી આ પાંચ શૈલીઓ 'છ કલમ' તરીકે ઓળખાય છે.^{૧૦} એમાં નરખ પછી યુલ્થ લોકપ્રિય છે. નરખ પાતળી કલમથી લખાય, જ્યારે યુલ્થ જાડી કલમથી લખાય. ખીણું, યુલ્થમાં અક્ષરોના આડા બંધ નરખની જેમ સીધા નહિ પણ સહેજ ગોળાઈમાં ખેંચાય છે. આથી નરખ કરતાં યુલ્થ વધુ કલાત્મક લાગે છે.^{૧૧} વળી ૧૩ માં સૈકામાં ઈરાનમાં 'તાલીક' નામે એક નવી શૈલી ખીલી. તેમાં બંધ લયકદાર હોય છે ને તે જમણી આજુથી ડાબી આજુ તરફ ખેંચાતી વખતે સહેજ નીચે ઢળતા લખાય છે. આ શૈલીની ઈરાનમાં એ સૈકા સુધી ઓલખાલા રહી.^{૧૨}

ચૌદમી સદીમાં નરખ અને તાલીકના સમન્વયમાંથી 'નરતાલીક' નામે અવનવી શૈલી ઘડાઈ. એમાં અક્ષરોના મરોડ વળાંકદાર અને સુંદર છે. તેના આડા બંધ અર્ધચંદ્ર જેમ ગોળ હોય છે ને ઊભા બંધ વધુ લાંબા હોય છે. એમાં ગોળાઈનું સંપૂર્ણ સમતુલન હોય છે તેમ જ તેના ઊભા કે આડા બંધોનો લાલિત્યપૂર્ણ ઢાળ હોય છે (પદ ૬ અ).^{૧૩}

મુલેખન-શૈલીનું સહુથી આલંકારિક સ્વરૂપ 'તુઆ શૈલી'માં જોવા મળે છે. એમાં કોઈ પણ નામ, ધર્મસૂત્ર કે સુવાક્ય ઉપરનીચે, આગળપાછળ કે કોઈ પણ અન્ય રીતે ગૂંથેલા અક્ષરોં મુખ્યતઃ અલંકરણના હેતુથી લખાય છે. લેખનાક્ષરોના વળાંકોમાં છૂટ લઈ એમાં આજ, વાક, હાથી, ઘોડા વગેરે

પશુપંખીના આકાર કાઢવામાં આવે છે. એમાં 'નાદે અલી'તું સૂત્ર સહુથી વધુ પ્રચલિત છે, જે મૂળ એથા ખલીફા હઝરત અલીની પ્રશંસામાં રચાયેલી કાવ્યની કડી છે. ૧૪

ભારતમાં મુસ્લિમ અભિલેખ શરૂઆતમાં કુશી કે નરખ શૈલીમાં કોતરેલા છે. દિલ્હીની કૂવતુલ-ખસ્લામ મસ્જિદ (૧૨૯૧) વગેરેમાં ધાર્મિક લખાણોમાં કુશી શૈલીના ચુલ્હાર (અલંકૃત) મરોડ જોવા મળે છે.

પરંતુ ૧૩મી સદીથી નરખ શૈલી જ વિશેષ પ્રચલિત રહી. દેશ અને કાલ પ્રમાણે આ શૈલીમાં કેટલીક વિશિષ્ટ લઢણો કેળવાઈ. એમાં અંગાળા તથા ગુજરાતની શૈલીઓ નોંધપાત્ર છે. ૧૪મા સૈકાના બિહારના સ્થાનિક કલાકારોએ સુલેખનની જે અનોખી શૈલી ખીલવી, તે બિહારી શૈલી તરીકે મશહૂર થઈ. આમ તે એ નરખ શૈલીનો જ પ્રકાર છે, પણ તેમાં અક્ષરોની જડાઈ વધુ હોય છે. વળી એના આગ્ર અંધ ડાખી તરફ સહેજ જગડા થતા જઈ છેડે ચપટા કે કુંડિત અને છે. આથી એના અક્ષરોના વળાંક તેમ જ અંધના આગ્ર ત્રાંસા એવાવ અતિશય કલાત્મક તથા સુરમ્ય લાગે છે. ૧૫

એવી રીતે દક્ષિણમાં પણ બહમની સંખ્યાના ઘણા અભિલેખ સુલેખનની ઉચ્ચ શૈલીમાં કોતરાયા છે, જેમકે ખીદર (માયસોર)માં બાદશાહ મહમૂદશાહે પોતાના હાથે લખેલો ઈ. સ. ૧૫૦૩નો લેખ. ૧૬

મુઘલ કાલ દરમ્યાન અહીં ઈરાની સુલેખનકલાની પ્રબળ અસર પ્રવર્તી. શરૂઆતમાં નરખની યુલ્થ શૈલી કલાત્મક લખાણો માટે ઠીકઠીક પ્રચલિત નીવડેલી. પરંતુ સમય જતાં નસ્તાલીક શૈલી વ્યાપક રીતે પ્રચલિત થતાં યુલ્થ શૈલીનો ઉપયોગ ધાર્મિક લખાણોમાં મર્યાદિત થયો તે સામાન્ય વ્યવહારમાં નસ્તાલીક શૈલીની મોલખાલા પ્રવર્તી. શાહજહાંના સમયમાં આ શૈલીને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

સમય જતાં આ શૈલીનાં વિવિધ આલંકારિક સ્વરૂપ પ્રચલિત થયાં. એ સ્વરૂપોમાં સહુથી વધુ અટપટું અને જટિલ સ્વરૂપ 'તુઆ' છે. મૂળનાં 'તુઆ' એટલે ફરમાનમાં રાગના નામના અક્ષરોનો મૂંઝેલો એકાક્ષરી અંધ (monogram) એવો અર્થ થતો. આગળ જતાં એ નામ આ પ્રકારની સર્વ કોઈ રચના માટે પ્રચલિત બન્યું. ૧૭

તુઆ શૈલી અંગાળા, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં ખાસ લોકપ્રિય નીવડી. એમાં બાજ, વાધ (પદ ૬ આ), હાથી, ઘેડો, પરી વગેરેના આકાર

કાઠવામાં આવતા. દખ્ખણમાં શીઆપંથી મુસ્લિમોમાં ખલીફા હજરત અલીનું વિશિષ્ટ માન હોઈ ત્યાંના કિલ્લાઓ પર તુઆ શૈલીમાં લખાયેલા શિલાલેખો જેવા મળે છે. હજરત અલીનું ઉપનામ ‘અહ્લાહનો વાધ’ હોઈ તથા તેમના ઘોડા દુદ્દુલનું પણ માન હોઈ, તુઆ શૈલીમાં આ બે આકૃતિઓ ખાસ દોરવામાં આવતી.^{૧૮}

ભારતમાં તુઆ શૈલીનું સહુથી વધુ સુંદર તથા કલામય સ્વરૂપ બંગાળના કિલ્લાલેખોમાં જેવા મળે છે. આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ‘ઘનુબ્ય-બાણ પ્રકાર’ તરીકે ઓળખાય છે, કેમકે એમાં બાણની અણી જેવા છેડાવાળા લાંબા ખેંચેલા ઊભા બંધો અને ખેંચેલી કમાનના આકારના અર્ધવૃત્ત આડા બંધોનું કલાત્મક આયોજન કરીને જાણે આકાશ તરફ બાણ ફેંકવા માટે ઘનુબ્ય-બાણની હરોળ ખડી કરી દીધી હોય તેવા આકાર ઘડવામાં આવે છે.^{૧૯}

એમાં વળી સહેજ સહેજ ફેરફાર કરીને એવા ખીબ આકાર રચાતા. જેમકે હાથમાં ઘનુપનાકા કે ભાલાઓ ધારણ કરી ચાલતા સૈનિકોની કતાર, સુંદર કમાનોવાળી જળીના કહેડા કે સીધી જળીની પ્રશ્નાદ્ભૂ પર ગોઠવેલા દીવાઓ કે ફણીધર સર્પો કે હંસલાઓની હાર વગેરે.^{૨૦}

યુદ્ધ અને નરતાલીક શૈલીમાં કોતરેલા સુંદર અભિલેખ દેશના બધા ભાગોમાં જેવા મળે છે.^{૨૧}

ઉર્દૂ-ફારસી લિપિનાં પુસ્તક હજી મોટે ભાગે શિલાછાપથી છપાતાં હોઈ લહિયાઓની સુલેખન-કલા ઠીકઠીક જળવાઈ રહી છે.

પાદટીપ

૧. “Archaeology in India,” p. 192
૨. D. C. Sircar, “Indian Epigraphy,” p. 35
૩. Chronogram
- ૪-૫. IE, p. 35
- ૬-૭. “Archaeology in India,” p. 193
- ૮-૧૦. ડૉ. ઝિ. અ. દેસાઈ, ‘ઇસ્લામી સુલેખનકલા,’ “કુમાર”, અંક ૫૭૩, પૃ. ૩૪૪-૩૪૬

૧૧-૧૨. એજન, પૃ. ૩૪૭

૧૩. ડૉ. જિ. અ. દેસાઈ, 'મસ્લામી સુલેખનકલા', "કુમાર", અંક ૫૭૪,
પૃ. ૩૮૭

૧૪. એજન, પૃ. ૩૮૯-૩૯૦

૧૫. એજન, પૃ. ૩૪૭, ૪૫૩

૧૬. એજન, પૃ. ૪૫૩

૧૭-૧૮. એજન, પૃ. ૩૮૯-૩૯૦

૧૯-૨૦. એજન, પૃ. ૩૯૦, IE, pp. 36 f.

૨૧. IE, p. 37

હડપ્પીય સમ્યતાના અભિલેખોની લિપિ હજી ઉકલી નહિ હોઈ, એ અભિલેખો કઈ ભાષામાં લખાયેલા છે તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

મૌર્યકાલથી મગદ્ધા ઐતિહાસિક કાલના અભિલેખો કેટલીક સદીઓ સુધી પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા છે.

મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના લગભગ બધા અભિલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં છે.^૧ ખરોટી લિપિમાં લખાયેલા અભિલેખ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં જ છે.^૨ અપવાદ-રૂપે કોઈ લેખ અરમ્માઇક ભાષામાં તથા ગ્રીક ભાષામાં મળ્યા છે, પરંતુ એ તે તે પ્રદેશમાં વસતી વિદેશી પ્રજાની સગવડ પૂરતા તે તે ભાષામાં લખાયેલા છે.^૩ મૌર્ય રાજ દશરથના યુક્તલેખ પણ પ્રાકૃતમાં છે.^૪

અનુ-મૌર્યકાલના અભિલેખ પણ મોટે ભાગે પ્રાકૃતમાં છે; ખાસ કરીને ભારતીય રાજ્યોનાં રાજ્યોના. દા.ત. શુંગોના રાજ્યકાલનો ભરહુત શિલાસ્તંભ લેખ^૫, ભાગભદ્રના રાજ્યનો ત્રેસનગર ગરુડસ્તંભ લેખ,^૬ મૌખરિ રાજ્યોના ઈ. સ. ૨૩૮ના બડવા યૂપલેખ^૭ વગેરે.

એવી રીતે દખ્ખણના સાતવાહન રાજ્યના યુક્તલેખો, કલિંગના રાજ્ય ખારવેલનો હાથીચુંકા લેખ, દક્ષિણ ભારતના ભદ્રિપ્રોલુ તથા નાગાર્જુનોકોંડા યૌદ્ધ અભિલેખ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં છે.^૮ પલ્લવ તથા કદંબ વંશના શરૂઆતના લેખ પણ પ્રાકૃતમાં છે.^૯

પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં યવન, શક-પલ્લવ અને કુખાણ વંશના વિદેશી વંશોનાં રાજ્ય સ્થપાયાં, તે રાજ્યોના સિક્કા દ્વિભાષી છે. એના અગ્રભાગ પરંતુ લખાણ ગ્રીક ભાષામાં છે, કેમ કે એ રાજવંશોની રાજભાષા ગ્રીક હતી, જ્યારે એ સિક્કાઓના પૃષ્ઠભાગ પરંતુ લખાણ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, જે અહીંની

પ્રગ્ળની લાપા હતી. આ રાજ્યોના અન્ય અભિલેખ પ્રાકૃત લાપામાં જ છે, જેમ કે ગ્રીક રાજ્ય મિનેન્દ્રના સમયના શિનકોટ મંજૂષા-લેખ,^૯ મહાક્ષત્રપ રાજૂલ તથા શોડાસના સમયના મથુરા લેખ,^{૧૦} શક રાજ્ય મોગનું તક્ષશિલા તામ્રપત્ર,^{૧૧} પહ્લવ રાજ્ય ગોંડાફરનીસનો તખ્ત-ઇ-ખાહી શિલાલેખ.^{૧૨} કુષાણ રાજ્યોના સમયના અભિલેખોમાં સંસ્કૃતની છાંટ ધરાવતી પ્રાકૃત લાપામાં છે.^{૧૩}

પશ્ચિમી ક્ષત્રપ વંશોના રાજ્યોના અભિલેખ પણ મોટે ભાગે પ્રાકૃત લાપામાં છે, જેમ કે નહપાનના સમયના ચુકાલેખો^{૧૪} તથા ચાષ્ટન-રુદ્રદામાના સમયના અર્ધો યષ્ટિલેખો.^{૧૫} આ રાજ્યોના સિદ્ધાંતોના અગ્ર ભાગ પર ગ્રીક-રોમન અક્ષરોના મરોડ તથા પૃષ્ઠ ભાગ પર પ્રાકૃત લાપામાં લખાણ હોય છે.

રાજશાસનોમાં તથા અભિલેખોમાં પ્રાકૃતને સ્થાને સંસ્કૃત લાપા ખાસ કરીને ગુપ્તકાલ દરમ્યાન પ્રચલિત થઈ. એ અગાઉ રાજસ્થાન તથા ઉત્તરપ્રદેશ જેવા પ્રદેશોનાં ભારતીય રાજ્યોમાં તેમ જ શક રાજ્યોના કેટલાક લેખોમાં સંસ્કૃત લાપા પ્રયોગની શરૂ થઈ જણાય છે, જેમ કે રાજ્ય સર્વતાંતના ઘોસુંડી શિલાલેખ(ઈ. પૂ. ૧ લી સદી)માં તથા રાજ્ય ધનદેવના અયોધ્યા શિલાલેખ(ઈ. સ. ૧ લી સદી)માં તેમ જ મહાક્ષત્રપ શોડાસના સમયના શોડાક મથુરા અભિલેખો(ઈ. સ. ૧ લી સદી)^{૧૬}માં. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો જૂનાગઢ સૌલ-લેખ (ઈ. સ. ૧૫૦)^{૧૭} તો પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત લાપાનો જ નહિ, તેની ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીના ય સુદર નમૂનો છે, જે સૌથી આગળ જતાં દંડી, સુખંધુ અને બાણભટ્ટની વિખ્યાત ગદ્યકૃતિઓમાં પ્રયોગઈ છે. એ ક્ષત્રપ રાજ્યના પછીના લેખોમાં પ્રાકૃતની છાંટવાળું સંસ્કૃત પ્રયોગયુ છે. રાજ્ય રુદ્રસેન(૩જી)ના સમયનો દેવની મોરી સમુદ્ગક-લેખ(લગભગ ઈ. સ. ૩૭૫)^{૧૮} સંસ્કૃત પદ્ધતો નમૂનો પૂરો પાડે છે. પરંતુ ત્યારે તો ઉત્તર ભારતમાં સંસ્કૃત લાપા પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી.

મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોના સિદ્ધાંતો પરનું લખાણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં છે. એ સમ્રાટોના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્ર-લેખો પણ સંસ્કૃત લાપામાં છે.^{૧૯} કુષાણ-કાલ દરમ્યાન અશ્વમેધ જેવા કવિઓને હાથે સાહિત્યમાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોની રચના થવા લાગેલી, પરંતુ ગુપ્તકાલ દરમ્યાન કાલિદાસ જેવા કવિઓની કૃતિઓ દ્વારા ભારતીય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત લાપાની ખેલખાલા પ્રવર્તી હતી.

ચોથી સદી દરમ્યાન ધીમે ધીમે દક્ષિણ ભારતમાં પણ પ્રાકૃતને સ્થાને સંસ્કૃત ભાષા પ્રયોગવા લાગી.^{૨૦}

પાંચમી સદીથી ભારતમાં લગભગ ત્રણ અભિલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતા. જેને ચૈત્યને લગતા કોઈ લેખ કે પ્રાકૃત સાહિત્યની કૃતિને લગતા કોઈ અભિલેખ જ પ્રાકૃતમાં લખાતા.^{૨૧}

સમય જતાં સાર્વજનિક માહિતીને લગતા અભિલેખ ચાલુ પ્રાદેશિક ભાષામાં લખાવા લાગ્યા, છતાં સંસ્કૃત ભાષા તરફની અભિરુચિને લઈને વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં કેટલાક અભિલેખ અદ્યપર્વ સંસ્કૃતમાં લખાવા ચાલુ રહ્યા છે. અલ્પજ્ઞ, સુરિલભ શાસનકાલથી શરૂ થતા મધ્યકાલથી સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ગયું છે ને ચાલુ પ્રાદેશિક ભાષાઓનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું રહ્યું છે. અર્વાચીન અભિલેખો સંસ્કૃતમાં અપવાદરૂપે જ લખાય છે.

પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ભારતીય અભિલેખોમાં સહુથી પ્રાચીન પ્રયોગ દક્ષિણ ભારતમાં મળ્યો છે. એ ભાષાઓ દ્રવિડકુલની છે.

તમિળનાડુમાં મળેલા કેટલાક નાના લેખ, જે તમિળ ભાષામાં લખ્યા હોય છે, તે છેક ૨૭-૩૭ સદીના હોવા સંભવ છે. ૬ઠ્ઠી સદીથી પલ્લવ રાજ્યોનાં તામ્રપત્રોમાં સંસ્કૃતની સાથે તમિળ ભાષા પ્રયોગઈ છે ને સમય જતાં તે ભાષાનું પ્રમાણ વધતું રહે છે. ચક્રવર્તી પલ્લવોનાં તેલુગુભાષી પ્રદેશ માટેનાં દાનપત્ર સંસ્કૃતમાં જ લખાતાં, બ્યારે તમિળભાષી પ્રદેશ માટેનાં દાનપત્ર અંશતઃ સંસ્કૃતમાં અને અંશતઃ તમિળમાં લખાતાં.^{૨૨} એમાં સંસ્કૃત લખાણ ગ્રન્થ-લિપિમાં અને તમિળ લખાણ તમિળ લિપિમાં લખાતું.

શરૂઆતના ચોળ રાજ્યોનાં તામ્રપત્ર પણ સંસ્કૃત-તમિળમાં લખાયાં છે, દા. ત. રાજરાજ ૧લા (ઈ. સ. ૯૮૫-૧૦૧૬) અને રાજેન્દ્ર-ચોળ ૧લા (ઈ. સ. ૧૦૧૨-૧૦૪૩)^{૨૩} નાં. પરંતુ ચોળ રાજ્યનાં પછીનાં તામ્રપત્ર માત્ર તમિળ ભાષામાં લખાતાં, જેમ કે રાજધિરાજ ૧લા (ઈ. સ. ૧૦૧૮-૧૦૫૨), કુલોત્તુંગ ૧લા (ઈ. સ. ૧૦૭૦-૧૧૧૮), રાજરાજ ૨જા (ઈ. સ. ૧૧૪૬-૧૧૭૩) અને કુલોત્તુંગ ૩જા (ઈ. સ. ૧૧૭૮-૧૨૧૬)નાં.^{૨૪} કેરલના રાજ્ય ભાસ્કર રવિ-વર્માનું તામ્રપત્ર (ઈ. સ. ૧૦૨૧) તમિળ ભાષામાં અને વટ્ટેટ્ટુ લિપિમાં લખાયું છે.^{૨૫} પાંડ્ય રાજ્યોનાં શરૂઆતનાં શાસન સંસ્કૃત અને તમિળમાં છે, પરંતુ એમાં તમિળ લખાણ વટ્ટેટ્ટુ લિપિમાં છે. પાંડ્ય રાજ્યનાં પછીનાં તામ્ર-શાસન તમિળમાં જ છે, જેમ કે વીરપાંડ્યનું ઈ. સ. ૧૪૭૦ નું તામ્રપત્ર.^{૨૬}

તમિળનાડુના મુખ્ય રાજવંશોની જેમ તેઓના સામંતોનાં તામ્રપત્ર પણ શરૂઆતમાં સંસ્કૃત-તમિળમાં અને આગળ જતાં માત્ર તમિળમાં લખાતાં. તાંજોર અને મદુરાના નાયકોનાં દાનપત્ર તેલુગુમાં કે તમિળમાં છે; વિજયનગર રાજ્યનાં કેટલાંક દાનપત્ર પણ તમિળમાં છે.^{૨૭}

કાનડી ભાષાના સહુથી જૂના જ્ઞાત અભિલેખ ૬ઠ્ઠી સદીથી શરૂ થાય છે, જેમ કે ચાલુક્ય નરેશ મંગલેશ(ઈ. સ. ૫૯૮-૬૧૦)નો એક આદામી ગુફા-લેખ.^{૨૮} આદામીના ચાલુક્ય રાજ્યોનાં તામ્રપત્ર સંસ્કૃતમાં લખાયાં છે, જ્યારે તેમના સમયના ધણાખરા શિલાલેખ કાનડીમાં છે.^{૨૯} રાષ્ટ્રકૂટો, ઉત્તરકાલીન ચાલુક્યો, કલચુરિઓ અને વિજયનગરના રાજ્યોનાં કાનડીભાષી પ્રદેશનાં દાન-શાસન સંસ્કૃતમાં કે સંસ્કૃત અને કાનડીમાં છે.^{૩૦} વિજયનગરના રાજ્યો સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં અને નંદિનાગરી લિપિમાં દાનપત્ર લખાવતા; તેઓનાં થોડાં તામ્રપત્ર પણ સંસ્કૃત-કાનડીમાં કે માત્ર કાનડીમાં છે.^{૩૧} માયસોરના પછીના રાજ્યોના અભિલેખ કાનડીમાં છે.

તેલુગુભાષી પ્રદેશનાં પ્રાચીન દાનપત્ર (૫મી થી ૮મી સદી) સંસ્કૃતમાં લખાતાં. તેલુગુ ભાષાનો પ્રયોગ લગભગ ૯મી સદીથી જ જોવા મળે છે. છતાં ધણા શિલાલેખ ૬ઠ્ઠી સદીના અંતથી તેલુગુમાં લખાતા. આ લેખ તેલુગુ-ચોળ રાજ્યોના છે.^{૩૨}

વેંગીના ચાલુક્ય રાજ્યોનાં શરૂઆતનાં તામ્રપત્ર મોટે ભાગે સંસ્કૃતમાં લખાતાં; અપવાદરૂપે કેઈ તામ્રપત્ર અંશતઃ સંસ્કૃતમાં અને અંશતઃ તેલુગુમાં લખાતાં.^{૩૩} પરંતુ તેઓના સમયના શિલાલેખ તેલુગુમાં લખાતા.^{૩૪} પૂર્વના ગંગા, ચાલુક્યો, તેલુગુ-ચોળા, કાકતીયો, ગજપતિઓ, વિજયનગરના રાજ્યો વગેરે અનુકાલીન રાજ્યોના શિલાલેખ તેલુગુમાં છે, જ્યારે તેઓનાં જ્ઞાત દાનપત્ર સંસ્કૃતમાં છે.^{૩૫} રેડ્ડી રાજ્યનાં કેટલાંક તામ્રપત્ર અંશતઃ સંસ્કૃતમાં અને અંશતઃ તેલુગુમાં છે. વિજયનગરના રાજ્યનાં તામ્રપત્ર સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં લખાતાં, છતાં થોડાંક તેલુગુમાં પણ લખાયાં છે.^{૩૬} તાંજોર અને મદુરાના નાયક રાજ્યોનાં કેટલાંક તામ્રપત્ર સંસ્કૃત-તેલુગુમાં ને કેટલાંક માત્ર તેલુગુમાં લખાયાં છે.^{૩૭}

કેરલ પ્રદેશમાં ૧૪મી સદી સુધી અભિલેખો માટે તામિળ ભાષાનો ઉપયોગ થતો ને તે લખાણ વટ્ટેળુતુ લિપિમાં લખાતાં.^{૩૮} તેરમી સદીથી મલયાળમ

ભાષાની અસર થતી વરતાય છે. ૧૫મી સદીથી મલયાળમ લખાણ વહેણુ લિપિમાં લખાતાં.૩૯.

દક્ષિણ કન્નડ પ્રદેશમાં તુળુ ભાષા વપરાતી ને તેનાં લખાણ મલયાળમ લિપિમાં લખાતાં. આ પ્રકારના થોડાક અભિલેખ મળ્યા છે, જેની લિપિનો મરોડ ૧૫મી સદીનો છે.૪૦

આમ દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોમાં દ્રવિડકુલની ભાષાઓ પૈકી તમિળ અને કાનડીનો ઉપયોગ ઘણો વહેલો શરૂ થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. તેલુચુનો ઉપયોગ થોડો મોડો શરૂ થયો, જ્યારે મલયાળમ તથા તુળુ ભાષાનો ઉપયોગ ઘણો મોડો શરૂ થયો.

આ દરમ્યાન ઉત્તર ભારતમાં ભારતીય-આર્ય કુલની નવ્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓ પ્રચલિત થતાં ધીમે ધીમે તેનો ઉપયોગ અભિલેખોમાં પણ થવા લાગ્યો.

આ અભિલેખોમાં પહેલવહેલો પ્રયોગ મરાઠી ભાષાનો મળ્યો છે. મરાઠી સાહિત્યમાં ગીતા પરની જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા ઈ. સ. ૧૨૯૬માં રચાઈ, જ્યારે એ ભાષાના કેટલાંક અભિલેખ એ અગાઉ છેક ઈ. સ. ૧૦૬૦ સુધીના મળ્યા છે.૪૧ એમાંના ઘણા લેખ ૧૨મી સદીના છે.૪૨

દેવગિરિના યાદવ રાજ્યોએ મરાઠી ભાષાને ખાસ પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓનાં કેટલાંક તામ્રપત્ર અંશતઃ સંસ્કૃતમાં અને અંશતઃ મરાઠીમાં લખાયાં છે.૪૩ શિલાહાર વંશના રાજ્યોનાં તામ્રપત્રોમાં પણ તેવું જ છે.૪૪ તેરમી સદીથી કાનડી-મરાઠીમાં લખાયેલા દિલાષી લેખ મળે છે.૪૫ એવી રીતે તેલુચુ-મરાઠી અને ફારસી-મરાઠી લેખ પણ મળે છે.૪૬ મરાઠા રાજ્યનાં કેટલાંક અનુકાલીન તામ્રપત્ર મરાઠીમાં લખાયાં છે.૪૭

હિંદી ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન અભિલેખ મધ્યપ્રદેશમાં ૧૧મી સદી સુધીના મળ્યા છે.૪૮ એમાં ખાસ કરીને પ્રતિમાલેખો તથા પાળિયા-લેખોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૫મી-૧૬મી સદીથી ચાવા અનેક અભિલેખ લખાતા. રાજસ્થાની, ગઢવાલી વગેરે ખોલ્હીઓમાં લખેલા અનેક અભિલેખ મળ્યા છે.૪૯

નેપાલી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓમાં પણ થોડા પ્રાચીન અભિલેખ મળ્યા છે.૫૦

ગુજરાતમાં ૧૩મી સદી સુધી અભિલેખ સંસ્કૃતમાં જ લખાતા. ૧૪મી સદીથી કોઈ કોઈ લેખોમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લાપાનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. દા.ત., થાનના કડોળા કુંગર પરના મંદિરના વિ. સં. ૧૪૩૨(ઈ. સ. ૧૩૭૬)ના ગુજરાતી લેખમાં, નગિયાણાના વિ. સં. ૧૪૩૪(ઈ. સ. ૧૩૭૭)ના લેખમાં અને કુલકાના વિ. સં. ૧૪૮૮(ઈ. સ. ૧૩૯૧)ના પાળિયામાં સંસ્કૃત-ગુજરાતીનું મિશ્રણ થયેલું છે.^{૫૧} આવા અભિલેખોમાં પ્રાયઃ સમયનિર્દેશ તથા શાસકનિર્દેશનો ભાગ સંસ્કૃતમાં અને ઘટનાના નિરૂપણનો ભાગ ગુજરાતીમાં હોય છે, જેમ કે મેસવાણાના વિ. સં. ૧૪૭૦(ઈ. સ. ૧૪૧૪)ના પાળિયામાં,^{૫૨} ખાંભડના વિ.સં. ૧૫૩૧(ઈ. સ. ૧૪૭૪)ના લેખમાં,^{૫૩} ગોસાના વિ. સં. ૧૫૩૬(ઈ. સ. ૧૪૮૦)ના લેખમાં,^{૫૪} રામપુરાના વિ. સં. ૧૫૩૮(ઈ. સ. ૧૪૮૨)ના લેખમાં^{૫૫} અને ખોડુના વિ.સં. ૧૫૪૪(ઈ. સ. ૧૪૮૮)ના લેખમાં.^{૫૬}

અડાલજની વાવ, જે મહમૂદ ખેગડાના રાજ્યકાલ દરમ્યાન વિ.સં. ૧૫૫૫ (ઈ. સ. ૧૪૯૯)માં વાઘેલા રાણા વીરસિંહની પત્ની રૂડાદેવીએ બંધાવી હતી, તેને લગતા શિલાલેખમાં એની હકીકત પહેલાં સંસ્કૃત શ્લોકોમાં નિરૂપીને અંતે ગદ્યમાં પણ આપવામાં આવી છે, તેમાં પણ સમયનિર્દેશ તથા શાસકનિર્દેશ સંસ્કૃતમાં અને વાંધી-નિર્માણની મુખ્ય હકીકત ગુજરાતીમાં લખેલી છે.^{૫૭} માણસાની વાવના વિ. સં. ૧૫૮૨(ઈ. સ. ૧૫૨૫)ના શિલાલેખમાં પણ લગભગ આવું જ જોવામાં આવે છે.

હવે લાંબો પ્રશસ્તિઓની સુંદર રચનાઓ પ્રાયઃ સંસ્કૃત લાપામાં થતી,^{૫૮} જ્યારે સીધી સાદી હકીકતને લગતા ટૂંકા શિલાલેખ પ્રાયઃ ગુજરાતીમાં લખાવા લાગ્યા, જેમ કે દ્રાંગધ્રાનો વિ. સં. ૧૬૫૭(ઈ. સ. ૧૬૦૧)નો લેખ, જમનગરનો વિ.સં. ૧૬૬૬(ઈ. સ. ૧૬૧૦)નો લેખ, વાંકાનેરનો વિ. સં. ૧૬૭૯(ઈ. સ. ૧૬૨૩)નો લેખ, હળવદનો વિ. સં. ૧૬૮૩(ઈ. સ. ૧૬૨૬)નો લેખ, થાનનો વિ. સં. ૧૭૫૨(ઈ. સ. ૧૬૯૬)નો લેખ, ભાદરોડનો વિ.સં. ૧૭૯૨(ઈ. સ. ૧૭૩૬)નો લેખ, પાટડીનો વિ. સં. ૧૮૦૧(ઈ. સ. ૧૭૪૫)નો લેખ, દ્રાંગધ્રાનો વિ.સં. ૧૮૧૫(ઈ. સ. ૧૭૫૯)નો લેખ વગેરે.

કાશ્મીરના અભિલેખ થોડી સંખ્યામાં મળ્યા છે તે પ્રકાશિત થયા છે. અંબા રાજ્યના શરૂઆતના લેખ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે, જ્યારે પછીના લેખ મોટે ભાગે અંબાની પ્રાદેશિક લાપામાં અને સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. આ પ્રાદેશિક

ભાષા ચંપ્યાલી છે, જે કાશ્મીરી ભાષાનું એક સ્થાનિક સ્વરૂપ છે. ચંપા રાજ્યના દ્વિભાષી લેખોનો આરંભ તથા અંત સંસ્કૃતમાં હોય છે, જ્યારે એનો વ્યક્તો ભાગ પ્રાદેશિક ભાષામાં હોય છે. આરંભ તથા અંતનું લખાણ દસ્તાવેજી રૂઢ ઢાળનું હોય છે. શાસનલેખમાં નોંધવાની મુખ્ય હકીકત એના વ્યક્તો ભાગમાં આવતી હોય છે.

ઝોરિસ્સામાં પણ પ્રાચીન અભિલેખ સંસ્કૃતમાં લખાતા. એમાં ઝોરિયા ભાષાની અસર છેક ૧૦ મી સદીથી શરૂ થઈ જણાય છે. પૂરેપૂરા ઝોરિયા ભાષામાં લખેલા લેખ ૧૩ મી સદીથી દેખા દે છે. પૂર્વી ગંગ વંશ તથા ગજપતિ વંશનાં દાનપત્ર મોટે ભાગે અંશતઃ સંસ્કૃતમાં અને અંશતઃ ઝોરિયામાં લખાતાં, જ્યારે તેઓના સમયના શિલાલેખ સામાન્ય રીતે પૂરેપૂરા ઝોરિયા ભાષામાં લખાતા. પછીના સમયમાં અભિલેખોમાં મુખ્યત્વે ઝોરિયા ભાષા વપરાતી.

બંગાળમાં પ્રાચીન રાજશાસનોમાં સંસ્કૃત ભાષાની યોગ્યતા હતી. તેરમી સદીમાં આ સંસ્કૃત લખાણોમાં પ્રાદેશિક ભાષાની અસર થયેલી વરતાય છે. છતાં મધ્યકાલ દરમ્યાન પણ અહીં મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ભાષા વપરાયા કરી તે બંગાળી ભાષાનો ઉપયોગ વિરલ રહ્યો. ત્રિપુરાના રાજ્યોનાં ઘણાં દાનપત્ર સંસ્કૃતમાં લખાયાં છે, જ્યારે થોડાંક તામ્રપત્ર બંગાળીમાં પણ લખાયાં. બંગાળીમાં લખાયેલાં દાનપત્ર ૧૫ મી સદીથી દેખા દે છે.

ઉત્તર બિહારમાં મૈથિલી ભાષાનો ઉપયોગ છેક ૧૭ મી સદીના અભિલેખોથી જોવામાં આવ્યો છે.

આસામના આહોમ રાજ્યોના સિક્કાઓ તથા તામ્રપત્રો પરનાં લખાણ શરૂઆતમાં આહોમ ભાષામાં લખાતાં. પરંતુ તેઓનું ભારતીયીકરણ થતાં તેઓએ એને બદલે સંસ્કૃત અને આસામી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. આ અભિલેખ ૧૭ મી-૧૮ મી સદીના છે. ઉત્તરકાલીન આહોમ રાજ્યોના શિલાલેખ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં લખાતા.

મુસ્લિમ વંશોના અમલ દરમ્યાન તેઓના રાજ્યમાં અરબી કે કાશ્મીરી રાજભાષા બની. સિંધમાં છેક ૮ મી સદીમાં અરબ સત્તા સ્થપાઈ, પરંતુ ત્યાં કોઈ પ્રાચીન અભિલેખ મળ્યા નથી. હિંદમાં પ્રાચીન મુસ્લિમ અભિલેખ મુખ્યત્વે દિલ્હીમાં સલ્તનત સ્થપાઈ (ઈ. સ. ૧૨૦૬) તે પછીના મળે છે. મમલૂક વંશના અમલ દરમ્યાન અરબી ભાષા સલ્તનતની રાજભાષા તરીકે સ્થાન

૧૩મી સદી), એ સમયના મસ્જિદો તથા કબ્રસ્તાનોને લગતા અભિલેખ સામાન્ય રીતે અરબીમાં લખાતા. અપવાદરૂપે દિલ્હીની ફૂલતુલ-ઇસ્લામ મસ્જિદનો લેખ (ઈ. સ. ૧૧૯૧) તથા બુદાઉં (ઉ. પ્ર.)ની શેખ અહમદ ખાનદાનની કબરનો લેખ (ઈ. સ. ૧૨૮૪) ફારસી ભાષામાં લખાયો છે.

ખલજી વંશની હકૂમત (ઈ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૨૭) દરમ્યાન મુસ્લિમ અભિલેખોમાં અરબીને બદલે ફારસી વપરાવા લાગી. તથલગ (૧૩૨૦-૧૪૧૩), સૈયદ (૧૪૧૪-૧૪૫૧) અને લોદી (૧૪૫૧-૧૫૨૬) વંશની હકૂમત દરમ્યાન પણ ફારસી ભાષાની લોકપ્રિયતા વધતી રહી. પ્રાદેશિક સલ્તનતોમાં પણ અરબીના કરતાં ફારસી વધુ વ્યાપક બની. પરંતુ બંગાળમાં અરબીની ઓલખાલા લાંબો વખત ટકા. બીજા અર્થે અરબીનો ઉપયોગ ધાર્મિક લખાણોમાં સીમિત થયો.

મુઘલ સામ્રાજ્યમાં અરબી લગભગ સદંતર સુપ્ત થઈ ને રાજશાસનોમાં તેમ જ અભિલેખોમાં મુખ્યત્વે ફારસીનો ઉપયોગ થતો.

૧૮મી સદીમાં અભિલેખોમાં ઉર્દૂ ભાષાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. હિંદની પ્રચલિત ભાષાઓ તથા ફારસી વચ્ચેના સંપર્કમાંથી એ નવી ભાષા ઉદ્ભવી હતી. આ ભાષાનો ઉપયોગ મુસ્લિમ અભિલેખોમાં ૧૮૫૭ પછી વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

ભારતમાં યુરોપીય સંસ્થાનો તથા રાજ્યો સ્થપાતાં યુરોપીય ભાષાઓ પણ અહીં પ્રચલિત થવા લાગી. આ કાલના ધણા યુરોપીય અભિલેખ ફિરંગી, વલંદા, ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાતા. વલંદાઓની કબરો પરના કેટલાક લેખ આરમેનિયન ભાષામાં લખાયા છે. ફિરંગી અને ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોમાં પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેન્ચ ભાષા વ્યાપક બની. હિંદના મોટા ભાગમાં અંગ્રેજોના શાસન કે આધિપત્ય લાંબા વખત લગી પ્રવર્ત્યું. તે દરમ્યાન સુશિક્ષિત વર્ગમાં તથા રાજકીય શાસનોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રભાવ પ્રવર્ત્યો. આથી આ કાલના ધણા અભિલેખ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા છે. વીસમી સદીમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વધતાં એ વિદેશી ભાષાનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર ઘટતો ગયો ને એની જગ્યાએ રાષ્ટ્રભાષા તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ વધતો ગયો. આઝાદી (૧૯૪૭) પછી આ વલણ ધણે અંશે દૃઢ થતું ગયું છે.

પ્રાચીન, મધ્ય તથા અર્વાચીન કાલ દરમ્યાન ભારતમાં ચીની, સિંહલી, તિબેટી, બર્મા વગેરે એશિયાઈ ભાષાઓનો પણ કેઈ કેઈ અભિલેખોમાં

ઉપયોગ થયેલો છે, પરંતુ એ લેખો અરમાઈક તથા ગ્રીક લેખોની જેમ મર્યાદિત વર્ગ માટે લખાયેલા છે.

આમ ભારતીય અભિલેખોમાં શરૂઆતમાં પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃતની અને પછી નવ્ય અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓની લોકપ્રિયતા રહેલી છે તે એની અંદર અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશી ભાષાઓ રાજભાષા તરીકે સ્થાન પામેલી. છતાં અભિલેખો સાર્વજનિક ઉગયોગિતા ધરાવતા હોઈ એમાં મુખ્ય સ્થાન તે તે કાલની વિદ્વદ્ભોગ્ય શાસનભાષાને તથા લોકભોગ્ય પ્રચલિત પ્રાદેશિક ભાષાઓને મળેલું છે.

પાદટીપ

૧. D. C. Sircar, "Select Inscriptions," Book I, Inscriptions Nos. 6-40
૨. શાહબાજગઢી અને માનસેરા (પાકિસ્તાન)ના.
૩. પાંડિય, અશોકાકે અભિલેખ
૪. D. C. Sircar, op. cit., Nos. 41-43
૫. Ibid., Book II, No. 1
૬. Ibid., No. 2
૭. Ibid., Nos. 4-6
૮. Ibid., Nos. 75-104
૯. Ibid., Book II, No. 14
૧૦. Ibid., Nos. 24-26
૧૧. Ibid., No. 27
૧૨. Ibid., No. 28
૧૩. Ibid., Nos. 37-57
૧૪. Ibid., Nos. 58-62
૧૫. Ibid., Nos. 63-66
૧૬. D. C. Sircar, "Indian Epigraphy," pp. 41, 91
૧૭. "Select Inscriptions," Book II, No. 67
૧૮. R. N. Mehta and S. N. Chaudhary, "Excavation at Devnimori," p. 121
૧૯. "Select Inscriptions," Book III, Nos. 1-39

જે લખાણ લાંબો વખત ટકે તેવી ઉપયોગિતા ધરાવતાં હોય તેને શિલા ધાતુ વગેરે ટકાઉ પદાર્થો પર કોતરાવવામાં આવતાં. આ લખાણ એના પર કોતરાવામાં આવે તે પહેલાં એને ભૂર્જપત્ર, તાડપત્ર કે કાગળ જેવા પ્રચલિત પદાર્થ પર લખી આપવામાં આવતું. કેટલીક વાર એ લેખનપદાર્થના કદ, આકાર વગેરેની અસર અભિલેખન-પદાર્થના કદ, આકાર વગેરે પર થતી. આથી અભિલેખનની સામગ્રીનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં લેખનની સામગ્રીનો પરિચય કરી લઈએ.

લેખનસામગ્રી

ઉત્તર ભારતમાં લેખન માટે ભૂર્જપત્ર પ્રચલિત હતાં. હિમાલય પ્રદેશમાં ભૂર્જ નામે વૃક્ષ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે, તેની છાલમાંથી ભૂર્જપત્ર તૈયાર કરવામાં આવતાં. પહેલાં એ ઉત્તરપશ્ચિમ ભારતમાં પ્રચલિત હતાં; પછી ઉત્તર ભારત, મધ્ય ભારત અને મધ્ય એશિયામાં પણ પ્રચલિત થયાં. સિકંદરના સમકાલીન કટિયસે (ઈ. પૂ. ૪ થી સદી) એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ તેના અનેક ઉલ્લેખ આવે છે. અલખેરુની (ઈ. સ. ૧૦૩૦)એ એનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. ભૂર્જવૃક્ષની છાલમાંથી લગભગ એક ગજ લાંબાં અને એક વેંત પહોળાં પત્ર કાપવામાં આવતાં ને એના પર તેલ લગાવીને તથા ધસીને એને મજબૂત અને સુંવાળાં બનાવવામાં આવતાં. એના પર કલમ વડે શાહીથી લખવામાં આવતું. પુસ્તકના લેખનમાં પત્રોની વચ્ચે છિદ્ર માટે કોરી જગ્યા રાખવામાં આવતી, જેથી પછી એ છિદ્રોમાં દોરો પરાવીને એને ગ્રંથરૂપે બાંધી શકાય; વળી હાંસિયામાં દરેક પત્રના પૃષ્ઠભાગ પર તે તે પત્રનો ક્રમાંક લખવામાં આવતો.^૧

ભૂર્જપત્ર પર લખેલી સહુથી જૂની હસ્તપ્રત ખોતાતમાંથી મળેલા ધમ્મપદની છે, જે ૨૭-૩૭ સદીની લિપિમાં લખાયેલી છે. ખંડેરોમાં દટાયેલી રહી હોવાથી આવી જૂજ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અપવાદરૂપે ટકી રહી છે; બાકી આખો-હવાની અસરને લઈને પ્રાચીન હસ્તપ્રતો સામાન્ય રીતે સમૂળી નષ્ટ થઈ ગઈ છે. અન્ય ઉપલબ્ધ ભૂર્જપત્ર પ્રતો ૧૪ મી સદી પછીની છે. આ પ્રતો ખાસ કરીને કાશ્મીરમાંથી અને કેટલીક ઓરિસા વગેરે અન્ય પ્રદેશોમાંથી મળે છે.^૨

ઉત્તરપૂર્વ ભારતમાં ભૂર્જવૃક્ષને બદલે અચુરુવૃક્ષની છાલમાંથી લેખન-પત્ર બનાવવામાં આવતાં. અચુરુ-પત્રને આસામી ભાષામાં 'સાંચિપાત' કહેતા. અચુરુ-પત્ર પર લખેલી રામાયણના સુંદરકાંડની પ્રત (લગભગ ૧૫ મી સદી) મળી છે.^૩

કાગળની સસ્તી સામગ્રી સુલભ થતાં લેખનસામગ્રી તરીકે ભૂર્જપત્ર તથા અચુરુ-પત્રનો ઉપયોગ લુપ્ત થઈ ગયો. હાલ તારીજોની અંદર મૂકવાના મંત્ર લખવા માટે જ એનો ઉપયોગ રહ્યો છે.

દક્ષિણ ભારતમાં, ખાસ કરીને સમુદ્રતટના પ્રદેશોમાં, તાડવૃક્ષ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. એ વૃક્ષના પત્ર(પર્ણ)માંથી પણ લખવા માટેનાં 'પત્ર' બનાવતા. એને તાડપત્ર કહે છે. લેખનસામગ્રીના એકમ તરીકે 'પત્ર' તથા 'પર્ણ' શબ્દ મૂળમાં વૃક્ષના પત્ર (પર્ણ) પરથી પ્રચલિત થયો છે. લેખન-સામગ્રી તરીકે તાડપત્રનો ઉપયોગ ધણા પ્રાચીનકાલથી ઉત્તર ભારતમાં પણ વ્યાપક હતો.^૪

ચૈત્રિયા કે મામુલી લખાણ માટે તાડવૃક્ષના સીધાસાદા પર્ણમાંથી જરૂરી કદનાં પત્ર કાપવામાં આવતાં, પરંતુ પુસ્તક લખવા માટે એના પર્ણને પહેલાં સૂકવીને, પાણીમાં પલાળી રાખી કે ઉકાળી ફરી સૂકવવામાં આવતાં ને પછી એના પર શંખ, છીપોલો કે સુંવાળો પથ્થર ધસવામાં આવતો ને એમાંથી જરૂરી કદનાં પત્ર કાપવામાં આવતાં. આ પત્ર સામાન્ય રીતે એકથી ત્રણ ફૂટ લાંબાં પણ એકથી ચાર ઇંચ જેટલાં જ પહોળાં હોય છે. ઉત્તર ભારતમાં કેટલાંક ભૂર્જપત્ર તથા તામ્રપત્ર આવું કદ ધરાવતાં, તે તાડપત્રની અસર દર્શાવે છે.^૫

દક્ષિણ ભારતમાં તાડપત્ર પર ગોળ તીખ્ણ અણીવાળી શલાકાથી અક્ષર કોતરવાનો રિવાજ ખાસ પ્રચલિત હતો. પછી એના પર કાગળ ફેરવી

દેતાં અક્ષર કાળા બની જતા. 'લેખન' ના મૂળમાં કોતરવાનો અર્થ રહેલો છે.^૧

પરંતુ ઉત્તર ભારતમાં તાડપત્ર પર કલમ અને શાહી વડે લખવાનો રિવાજ અચલિત થયો. પુસ્તક લખવા માટે ભૂજપત્રની જેમ તાડપત્રમાં પણ પત્રના ક્રમાંક માટે હાંસિયો અને દોરો પસંદવાના છિદ્ર કે (છિદ્રો) માટે વચ્ચે કોરી જંગા રાખવામાં આવતી.^૭ પત્ર ટૂંકાં હોય તો એ કોલમમાં અને લાંબાં હોય તો ત્રણ કોલમમાં લખવામાં આવતું. હાંસિયા અને છિદ્રોની સંખ્યા તે પ્રમાણે રખાની.

દક્ષિણ ભારતની ગરમ આબોહવામાં પ્રાચીન તાડપત્ર વધુ નષ્ટ થયાં છે. તાડપત્ર પર લખેલી હસ્તપ્રતનો સહુથી જૂનો નમૂનો મધ્ય એશિયામાં મળ્યો છે, જે ૨૭ સદીનો છે. નેપાલમાં સ્કન્દપુરાણ ની ૭ મી સદીની પ્રત મળી છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન વગેરે પ્રદેશોમાં ૧૦મી સદી પછીની અનેક તાડપત્ર-પ્રત મળી છે. દક્ષિણ ભારતની ઠંભે શલાકાથી કોતરેલા લખાણવાળી જૂની તાડપત્ર-પ્રતો ૧૫મી સદીની મળી છે.^૮

ગામઠી પાઠશાળાઓમાં તાડપત્રનો ઉપયોગ છેક ૨૦મી સદીની શરૂઆત સુધી થતો. દક્ષિણ ભારતમાં તાડપત્રો પર પુસ્તક લખવાનો રિવાજ હજુ થોડા પ્રમાણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

અમુક પ્રકારનાં લખાણ માટે ક્યારેક સુતરાઉ કાપડનો ઉપયોગ થતો. એને 'પટ', 'પટિકા' કે 'કાર્પાસિક પટ' કહેતા. એના પર લોટની પાતળી લાહી લગાવીને એને સૂકવવામાં આવતો ને પછી શંખ વગેરે ધસીને એને સુવાળે બનાવવામાં આવતો. નિઆરકસે (ઈ. પૂ. ૪ થી સદી) આ પ્રકારની લેખનસામગ્રી ભારતમાં વપરાતી હોવાનું જણાવ્યું છે. પાટલુ(જિ. મહેસાણા)ના એક જૈન ગ્રંથ-લંકારમાં ધર્મવિધિ નામે ગ્રંથની વિ. સં. ૧૪૧૮(ઈ. સ. ૧૩૬૧-૬૨)ની એક હસ્તપ્રત છે જે ૧૩" x ૫" કદનાં ૯૩ પટ-પત્રો પર લખાઈ છે. રાજસ્થાનમાં ભડલી લોકો પટ પર લખેલાં સચિત્ર પંચાંગ રાખે છે. જૈન દેરાસરોમાં દ્વીપો આદિનાં રંગીન ચિત્રોવાળા પટ જોવામાં આવે છે. માયસોરમાં વેપારીઓ પટ પર હિસાબની વહી લખતા. શૃંગેરી મઠમાં બસો-ત્રણસો વર્ષ જૂની આવી સેંકડો વહીઓ મળે છે.^૯

કવચિત્ સુતરાઉ કાપડની જેમ રૈશમી કાપડ પર પણ લખાણ લખવામાં આવતું. ૧૦

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'ફલક' અને 'શલાકા' પરના લખાણનો ઉલ્લેખ આવે છે. ફલક એટલે લાકડાની પાટી; અને શલાકા એટલે વાંસની ચીપ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ફલક પર લખવાના અનેક નિર્દેશ મળે છે. ફલક પર મુલતાની માટી કે ખડી લખાવવામાં આવતી ને પછી એના પર કલમ વડે લખવામાં આવતું. શલાકા પર લખેલું નામ બૌદ્ધ લિપ્તુ માટે પાસપોર્ટ તરીકે પ્રયોગ્યતું. ૧૧

ફલક પર પાંકુ-લેખ (ચોક) વડે પણ લખતા. સુલેખનની તાલીમ માટે વિદ્યાર્થીને લાકડાની પાટી પર પાકા રંગથી સુંદર અક્ષર લખાવી આપવામાં આવતા. ૧૨ લાકડાની પાટીને ચાર ખૂણે ચાર પાયા લગાવી ઘોડી બનાવવામાં આવતી. ૧૩ લાકડાની પાટીને 'કાષ્ઠપટ્ટિકા' કહેતા. ૧૩મ્ એના પર શેઝિંદાં કે કાચાં લખાણ લખાતાં.

બર્મામાં બૌદ્ધ ગ્રંથોની હસ્તપ્રત ફલકો પર લખાતી. ૧૪ મધ્ય એશિયામાં ખરોડી લિપિમાં લખેલી અનેક ફલક-હસ્તપ્રતો મળી છે. ૧૫ આસામમાંથી આવી એક હસ્તપ્રત મળી છે. ૧૬

કેટલીક હમારનોનાં લાકડાનાં અંગો પર લખાણ કોતરવામાં આવતાં; ૧૭ પરંતુ એનો સમાવેશ અભિલેખનમાં થાય.

પશ્ચિમ એશિયા, મિસર અને યુરોપના દેશોમાં લેખનસામગ્રી તરીકે આમડાનો ઉપયોગ ધણો પ્રચલિત હતો, પરંતુ જ્ઞાતમાં એનો ઉપયોગ ધણો વિરલ હતો. ચામડું ભારતમાં સામાન્ય રીતે અપવિત્ર મનાતું; મૃગચર્મ તથા વ્યાધચર્મ અપવાદરૂપે પ્રવિત્ર ગણાતાં. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તથા સુખ્યકૃત 'વાસવદત્તા'માં લેખનસામગ્રી તરીકે ચર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે. ચર્મ પર લખેલી હસ્તપ્રતો મધ્ય એશિયામાં મળી છે, પણ હજી ભારતમાં મળી નથી. ૧૮

કાગળ બનાવવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૦૫માં ચીનમાં થઈ ગણાય છે. ૧૯ નિઆર્કસે (ઈ. પૂ. ૩૨૭) ભારતના સંદર્ભમાં જે લેખનસામગ્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને કેટલાક કાગળ તરીકે ઘટાવે છે; ને ભારતમાં કાગળ વધારે પ્રાચીન-કાલમાં વપરાતો હોવાનું દર્શાવે છે. ૨૦ પરંતુ નિઆર્કસનો ઉલ્લેખ ખરી રીતે સુતરાઉ કાપડને લાગુ પડે છે. ૨૧ છતાં ભારતમાં કાગળ પહેલવહેલો મુસ્લિમો મારફતે પ્રચલિત થયો, ૨૨ એમ માનવું અસ્થાને છે. ચીની પ્રવાસીઓ દ્વારા કાગળ ભારતમાં પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દીના પૂર્વાર્ધે દરમ્યાન અહીં પરિચિત થયો

હોવા જોઈએ. ઇતિહાસ (૭મી સદી) ભારતીય કાગળનો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૨૩} ૮મી સદીના સંસ્કૃત-ચીની કોશમાં કાગળ માટેના ચીની શબ્દ 'ત્સિએ' પરથી થયેલો 'કાગ' શબ્દ આપેલો છે; એમાં કાગળનું સંસ્કૃતીકૃત ક્કલિ કે ક્કલિ રૂપ પણ મળે છે.^{૨૪} ધારાપતિ ભોજ રાજા (૧૧મી સદી)એ પત્ર-લેખન માટે કાગળનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ^{૨૫} છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે ભારતમાં પ્રાચીનકાલમાં લેખન માટે તાડપત્ર અને જૂર્જપત્ર જ વ્યાજ પ્રચલિત હતાં, જ્યારે કાગળનો ઉપયોગ વિરલ હતો. પહેલાં અહીં જે દેશી કાગળ બનતો તે ચિકણો ન હોવાથી તેમાં પાકી શાહી કૂટતી હતી. આથી પુસ્તકો લખવા માટે એના પર લાઠી લગાવી, એને સૂકવી, એના પર શંખ વગેરે ઘસવામાં આવતો. ^{૨૬} પ્રાચીન લઘિયાઓ કાગળનાં પાન તાડપત્ર કે જૂર્જપત્રના કદ પ્રમાણે કાપતા ને દરેક પાનની વચ્ચે છિદ્ર માટે કોરી જગા સમતા ને કેટલીક વાર એમાં છિદ્ર પાડતા પણ ખરા.^{૨૭}

મધ્યએશિયામાં લગભગ ૫મી સદીમાં કાગળ પર લખાયેલી હસ્તપ્રતો મળી છે.^{૨૮} પરંતુ ભારતમાં કાગળ પર જવલ્લે ને તે પણ અહીંની આબોહવામાં અલ્પાયુ નીવડતી. કાગળ પરની જૂનામાં જૂની પ્રાપ્ત હસ્તપ્રત ૧૧મી સદીની છે. ^{૨૯}

લેખન માટે વિવિધ લેખિની (લખાણ) વપરાતી. લાકડાની ગોળ તીક્ષ્ણ મોંવાળી લેખિનીને 'વર્ણક' કહેતા. શાહીથી લખવા માટે બરુ કે વાંસનો કિત્તો વપરાતો. એને કલમ પણ કહેતા. રંગથી અક્ષરો લખવા માટે વાળવાળી પીંછી વપરાતી તેને 'વર્ણવર્તિકા' કહેતા. તાડપત્રો પર અક્ષર કોતરવા માટે ગોળ તીક્ષ્ણ મોંવાળી 'શલાકા' વપરાતી.^{૩૦}

સીધી અને સમાંતર પંક્તિઓ લખવા માટે લાકડાની રેખાપાટીનો કે ઓળિયાનો ઉપયોગ થતો. શાહીથી લોટી દોરવા માટે લાકડાની કાંખી અને જુજવળ વપરાતી. વતુલો દોરવા માટે 'પ્રકાર' કે 'પરકાર' (કંપાસ)નો ઉપયોગ થતો. ^{૩૧}

રોજિંદાં લખાણ માટે કાચી શાહી અને પુસ્તકો લખવા માટે પાકી શાહી વપરાતી. 'માધી' (શાહી)નો ઉલ્લેખ મુલ્યસૂત્રોમાં આવે છે. શાહી માટે 'મેલા' શબ્દ પણ વપરાતો. શાહીથી લખેલા લખાણનો સહુથી જૂનો નમૂનો ઈ. પૂ. ૨૭ સદીનો મળ્યો છે.^{૩૨}

વિશિષ્ટ લખાણો માટે રંગીન શાહી વપરાતી. એમાં મુખ્યત્વે લાલ શાહી પ્રચલિત હતી. કેટલીક વાર લીલી, જાંબલી કે પીળી શાહી પણ વપરાતી. ધર્મગ્રંથો જેવા મહત્વના ગ્રંથો લખવામાં ક્યારેક સોનેરી કે રૂપેરી શાહીનો ઉપયોગ થતો. ૩૩

અભિલેખન-સામગ્રી

લાંબા કાલ સુધી ટકે તેવી જરૂરવાળાં લખાણ તાડપત્ર-ભૂર્જપત્ર વગેરે પર લખવાને બદલે શિલા ધાતુ વગેરે ટકાઉ પદાર્થો પર કોતરવામાં આવતાં.

શિલા : ભારતમાં શિલા(પથ્થર) પર લખાણ કોતરવાનો રિવાજ અતિ પ્રાચીનકાલથી અદ્યપર્્યંત પ્રચલિત છે. આવા લખાણને 'શિલાલેખ' કહે છે.

શિલાલેખના સહુથી જૂના નમૂના હડપ્પા, મોહેંજો-દડો, લોથલ વગેરે સ્થળોએ સેલખડીની મુદ્રાઓ તથા મુદ્રિકાઓ(પૃ ૧)રૂપે મળ્યા છે, જેનો સમય ઈ. પૂ. ૨૪૦૦ થી ૧૬૦૦નો આંકવામાં આવે છે. મુદ્રાઓ સમયોરસ અને લગભગ ૧" x ૧" કદની છે, જ્યારે મુદ્રિકાઓ લંબચોરસ અને એના કરતાં નાના કદની છે. ૩૪

ઐતિહાસિક કાલના સહુથી જૂના શિલાલેખોમાં મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખ જાણીતા છે. એ ત્રણચાર પ્રકારના છે. દુર્ગરાજ પ્રદેશમાં પડેલા કોઈ શૈલ (મોટી શિલા) પર જે લેખ કોતરવામાં આવ્યા છે તેને 'પર્વતલેખ' કે 'શૈલલેખ' કહે છે. ૩૫ દા. ત., ગિરનાર પાસે જે શિલા પર અશોકના ચૌદ ધર્મલેખ (પૃ ૨) કોતરેલા છે, તે શિલાની ટોચ પર ફૂટ જાંચી છે તે એનો ઘેરાવો નીચલા ભાગમાં ૭૫ ફૂટ જેટલો છે.

અશોકના એક શિલાલેખમાં ૩૬ 'શિલા-ફલકો'નો ઉલ્લેખ આવે છે. અશોકના ઉપલબ્ધ શિલાલેખોમાં 'શિલા-ફલક' કહી શકાય એવો એક જ નમૂનો મળ્યો છે, જે અગાઉ બેરાટ(રાજસ્થાન)માં હતો તે પછી કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં રખાયો છે.

શિલા-ફલક એટલે પથ્થરની તકતી. નાના કે મધ્યમ કદના લેખ સામાન્ય રીતે શિલાની સરખી ઘડેલી સુંવાળી ખાજુ પર કોતરવામાં આવે છે.

મંદિર, વાવ, મસ્જિદ, કબર વગેરેના નિર્માણ તથા જીર્ણોદ્ધારને લગતા ધણા લેખ શિલા-ફલક પર કોતરેલા હોય છે. હાલ પણ ખાતમુહૂર્ત, ઉદ્ઘાટન, સ્થાપના, મકાનનું કે માલિકનું નામ વગેરેને લગતા લેખ પથ્થરની તકતી પર કોતરવામાં આવે છે. વિદ્વાન લેખકે રચેલો લેખ શિલા-ફલક પર સલાટ ઠાંકણાથી કોતરે તે પહેલાં લલિયો તેની એકેક કે બીજા પંક્તિ તેના પર શાહીથી લખી આપતો હોય છે. ૩૭ નાના ફલક પર રેખાપાટી રાખીને અને મોટા ફલક પર ગેરુથી દોરીની નિશાની લગાવીને લેખની લીટીઓ સીધી કાઢવામાં આવતી. મંદિર વાવ વગેરેની ભીંતમાં તકતીને પ્રાયઃ ગોખલામાં લગાવવામાં આવતી. તકતી પર લેખ કોતરતી વખતે એની ચારે બાજુ હાંસિયો છોડવામાં આવતો, લીટી પાડવામાં આવતી કે હાંસિયાની જગા જાંચી રાખીને અંદરનો ભાગ થોડો જોડો કરવામાં આવતો. ૩૮ સામાન્ય રીતે લેખ એક ફલક પર કોતરવામાં આવતો, પરંતુ જ્યારે લેખ ઘણો લાંબો હોય ત્યારે તેને એકથી વધુ ફલકો પર કોતરવો પડતો. કુંભલગઢ(મેવાડ)ના કુંભસ્વામી મંદિરમાંનો મહારાણા કુંભાનો લેખ મોટાં મોટાં પાંચ ફલકો પર કોતરાયો છે. મેવાડના રાણા રાજસિંહે કરાવેલા 'રાજસમુદ્ર' જળાશયને લગતી ૨૪ સર્ગમાં સ્વાયંત્રી રાજપ્રગલ્ભિ ૨૪ જેટલાં ફલકો પર કોતરેલાં છે. ૩૯

કેટલાક શિલાલેખ શિલાસ્તંભ પર કોતરવામાં આવે છે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે અનેક ગોળ જાંચા શિલાસ્તંભ ધડાવીને એના પર લેખ કોતરાવેલા છે. દેવાલયની આગળ ધ્વજસ્તંભ સ્થાપેલા સ્તંભને 'ધ્વજસ્તંભ', જયની યાદગીરી માટે સ્થાપેલા સ્તંભને 'જયસ્તંભ' અને પ્રાતિ માટે સ્થાપેલા સ્તંભને 'પ્રાતિ-સ્તંભ' કહે છે. ૪૦ વિદેહ વ્યક્તિની યાદગીરીના સ્તંભ પર તે વ્યક્તિની મુખાકૃતિ ધડવામાં આવે. ત્યારે તે સ્તંભને 'છાયાસ્તંભ' કહે છે. ૪૧ મોટા યતની યાદગીરીમાં જે સ્તંભ પર લેખ કોતરવામાં આવતો, તેને 'યૂપ' કહે છે. ૪૨

વિદેહ થયેલ વ્યક્તિની યાદગીરીમાં પથ્થરની લાટ પર લેખ કોતરી તેને સ્થાપવામાં આવતી, તેને સંસ્કૃતમાં ચંદ્રિ અને પ્રાકૃતમાં ચંદ્રિ કે ચંદ્રિ કહેતા. દા. ત., અંધૌ(જિ. કચ્છ)માં શક વર્ષ ૭૨(ઈ. સ. ૧૩૧)ના ચાર ચંદ્રિ-લેખ મળ્યા છે. ૪૩

ઘણી વાર સંગ્રામમાં વીરગતિ પામેલ યોદ્ધાની યાદગીરીમાં તેમ જ પતિની પાછળ ચતી થયેલ સ્ત્રીની યાદગીરીમાં શિલા-સ્તંભ કે શિલા-ચંદ્રિ પર લેખ કોતરાવવામાં આવતો, આવી શિલાને હાલ પાળિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે

છે. ઘોઠ્ઠાને લગતા પાણિયામાં લેખની ઉપર તલવાર (કે ભાલો) અને ઢાલ ધારણ કરેલા ઘોડેસવારની અને સતીને લગતા પાણિયામાં સતીના કંકણવાળા હાથની કે પતિનું શય હાથમાં લઈ ઊભેલી સ્ત્રીની આકૃતિ કોતરવામાં આવતી. ગુજરાતમાં આવા પાણિયા સૌરાષ્ટ્રમાં તથા કચ્છમાં ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે.

વળી શિલા-ભાંડ^{૪૪} (પથ્થરનાં વાસણ), શિલા-મંજૂષા^{૪૫} (પથ્થરની પેટી), શિલા-સમુદ્રગક (પથ્થરનો દાખડો, પૃ ૩) વગેરે બીજા અનેક પ્રકારના શિલામય પદાર્થો પર પણ લેખ કોતરેલા જોવામાં આવે છે.

દુંગરમાં કંડારેલી ગુફાની દીવાલ પર (કે ક્વચિત્ જીત પર) પણ કેટલીક વાર લેખ કોતરવામાં આવતા અને ગુફાલેખ કહે છે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે બરાબર દુંગર (બિહાર) ની ત્રણ ગુફાઓમાં લેખ કોતરાવેલા.^{૪૭} ભુવનેશ્વર (ઓરિસ્સા) ખાસે આવેલા ઉદયગિરિની હાથી ગુફામાં કલિંગાધિપતિ ખારવેલનો લેખ (લગભગ ઈ. પૂ. ૧લી સદી) કોતરેલો છે.^{૪૮} નાસિક અને કાર્લા (બિ. પૂના) ના દુંગરોમાં દક્ષિણ દક્ષિણ તથા સાતવાહન રાજ્યોના સમયના અનેક લેખ કોતરવામાં આવ્યા છે.^{૪૯} અજંતાની ગુફાઓમાં પણ કેટલાક લેખ કોતરેલા છે.^{૫૦} ચૈત્યમુહો અને વિહારોના કેટલાક સ્તંભો પર સ્તંભના નિર્માતાને લગતા લેખ જોવામાં આવે છે.

શિલા-પ્રતિમાની ખેસણી પર કે પીઠ પર કેટલીક વાર લેખ કોતરવામાં આવે છે, જેમાં તે પ્રતિમાના નિર્માણ તથા તેની પ્રતિષ્ઠાને લગતી હકીકત નોંધવામાં આવે છે, જેમ કે સારનાથની બૌદ્ધ શિલા-પ્રતિમાઓ (૫ મી સદી) પર ૫૧ તથા એરણ (મ. પ્ર.) ની વરાહ-પ્રતિમા પર ૫૨ ગુજરાતનાં અનેક મંદિરોમાં, ખાસ કરીને જૈન મંદિરોમાં, આવા સેંકડો પ્રતિમા-લેખ મળે છે.

શિલાલેખના આ બધા પ્રકારોમાં ફલક-લેખ સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. પ્રાચીનકાલમાં શિલાસ્તંભલેખો તથા નામ્રપત્રો વધુ સંખ્યામાં મળે છે, જ્યારે બીજા સહસ્રાબ્દીમાં ફલકલેખો સહુથી મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. દા. ત., ગુજરાતમાં સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૩૦૪) દરમિયાન અનેક મહત્વના શિલાલેખ કોતરાયા છે, જેમ કે માંગરોળનો વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઈ. સ. ૧૧૪૬) નો લેખ, વડનગરનો વિ. સં. ૧૨૦૮ (ઈ. સ. ૧૧૫૨) નો લેખ, પ્રભાસ પાટણનો વલ્લ્ભી સંવત ૮૫૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૯) નો લેખ, આણુ પરના વિ. સં. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૧) નો લેખ, ગિરનાર પરના વિ. સં. ૧૨૮૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૨) નો

લેખ, ઝભોઈ નો વિ. સં. ૧૩૧૧(ઈ. સ. ૧૨૫૫)નો લેખ વગેરે. સોલંકીકાલ પછીના ઘણા અભિલેખ શિલાફલકલેખોરૂપે જ મળે છે; હવે તામ્રપત્ર કે શિલાસ્તંભ જવલ્લે જ મળે છે, જ્યારે પાળિયા પરના લેખ ઠીક સંખ્યા ધરાવે છે. ૫૪

માટી : માટી પોતે પથ્થરના જેવી મજબૂત ને ટકાઉ નથી, પરંતુ માટીને પાણીથી પલાળી તેમાં જોઈતા ઘાટ આપવા સહેલા પડે છે ને આ ઘાટ સુકાતાં કઠણ બને છે. જો એને અગ્નિથી તપાવવામાં આવે તો એ વધુ મજબૂત બને ટકાઉ બને છે.

માટીના આવા પદાર્થોને પકવતા પહેલાં કેટલીક વાર એની પર અભિલેખ અંકિત કરવામાં આવતા, પ્રાયઃ બીયાંની છાપ લગાવીને. પશ્ચિમ એશિયામાં આવા અભિલેખ સંખ્યાબંધ મળે છે, જ્યારે ભારતમાં એ જવલ્લે જ મળે છે.

કેટલીક ઈંટો પર બૌદ્ધ ધારણીઓ તથા સૂત્રો કોતરેલાં છે. મથુરાના મ્યુઝિયમમાં કેટલીક મોટી મોટી ઈંટોની ગડાઈની એક આજૂ પર લગભગ ઈ. પૂ. ૧લી સદીની લિપિમાં મોટા અક્ષરોની એકેક પંક્તિ છે. દીવાલમાં એ ઈંટો હારબંધ ગોઠવીને એમાંથી સળંગ લખાણ વાંચવાનું અભિપ્રેત છે. કેટલીક વાર ઈંટો પર કોઈ સળગે અશ્વમેધ કર્યાને લગતો લેખ કોતરાતો. ૫૫

હડપ્પા, મોહેંજો-દડો, લોથલ વગેરે સ્થળોએ ફાયાન્સ કે માટીના નાના પદાર્થો પર અંકિત કરેલાં મુદ્રાંક મળે છે. ૫૬ ઉત્તર ભારતમાં ઐતિહાસિક કાલનાં સ્થળોએ માટીની આવી સંખ્યાબંધ મુદ્રાઓ તથા મુદ્રાંકો મળ્યા છે, જેમાં કેટલાંક તપાવેલાં અને કેટલાંક પકવેલાં છે. આમાંનાં કોઈ અધિકરણોનાં અને અધિકારીઓનાં છે, કોઈ ખાનગી વ્યક્તિઓનાં ને કોઈ ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં. ૫૦ પૈસાના સિક્કા જેવી માટીની અનેક ગુટિકાઓ ગુજરાતમાંય મળી છે; એના પર બૌદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ દર્શાવતી ગાથા કોતરી હોય છે. ૫૭

માટીનાં વાસણો પર કેટલીક વાર લેખ કોતર્યાં હોય છે, જેમ કે વલભી-પુર(જિ. ભાવનગર)માંથી મળેલા એક ઘડા પર. આવા અભિલેખને ‘મૃતપાત્ર (કે મૂલ્લાંડ) લેખ’ કહે છે. આવાં પાત્ર ધાર્મિક સંસ્થાઓને અર્પણ કરવા માટે કે કોઈનાં પવિત્ર અરિથ ભરવા માટે બનાવવામાં આવતાં. ૫૮

કેટલાક ઇતર પદાર્થો : આંધ્રપ્રદેશમાં એક બૌદ્ધ વિહારનાં ખંડેરોમાં કેટલાક અભિલિખિત શંખ મળ્યા છે. આ અભિલેખ અર્પણાત્મક પ્રકારના

છે. હાથીદાંતની પદ્મીની બનાવેલી મુદ્રાઓ મળી છે. કાચબાના કોચલા પર મંત્ર કોતરાતા. ઇમારતોમાં લાકડાના પાટડા તથા સ્તંભો વગેરે પર કચારેક લેખ કોતરેલા જોવામાં આવે છે. ૫૯

ઘાતુ : ઘાતુમાં માટીની રૂપક્ષમતા તથા શિલાની મજબૂતી રહેલી છે, તેથી અભિલેખન માટે ઘાતુનાં પતરાં નાના પાતળા ને ટકાઉ પદાર્થ તરીકે ખાસ માફક આવે છે. પરંતુ એ પતરાં બનાવવા માટે ઘાતુકામની જળચરત પ્રક્રિયા કરવી પડે છે ને શિલાફલક કરતાં એ ઘણાં મોંઘાં પડે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં **સુવર્ણપત્રો** (સોનાનાં પતરાં) પર શ્રીમંત વેપારીઓનાં કૌટુંબિક ખતો, રાજકીય આદેશો અને ધર્મના નિયમો કોતરવાના અનેક ઉદ્દેશ્ય આવે છે, પરંતુ સોતું બહુ મોંઘું હોવાથી એનો ઉપયોગ ઘણો વિરલ રહ્યો છે. તદ્દશિલાનાં ખંડેરોમાં ખરોડ્ડી લિપિમાં કોતરેલું એક સુવર્ણપત્ર મળેલું. આંગલા દેશના એક જળાશયમાંથી ૨૪ સુવર્ણપત્રો પર કોતરેલી પોથી મળી હતી. ભારતની જેમ બર્મામાં પણ બૌદ્ધ ધર્મને લગતાં થોડાં સુવર્ણપત્ર મળ્યાં છે. ૬૦

કુખાણો, ગુપ્તો, મુઘલો વગેરેના **સોનાના સિક્કાઓ** પર અંકિત કરેલાં લખાણ પણ સુવર્ણ-અભિલેખ ગણાય. ચક્રવર્તી હર્ષની રાજમુદ્રા હાટક- (સુવર્ણ)ની હતી એવો 'હર્ષચરિત'માં ઉલ્લેખ છે.

સોનાની જેમ ચાંદીનાં પતરાં પર પણ કચારેક લેખ કોતરાતા. એને **રજતપત્ર** કહે છે. ભટ્ટિપ્રોલુ (આંધ્ર પ્રદેશ)નાં પ્રાચીન સ્તૂપમાંથી એક આબું

આકૃતિ ૯ : ચાંદીનો સિક્કો

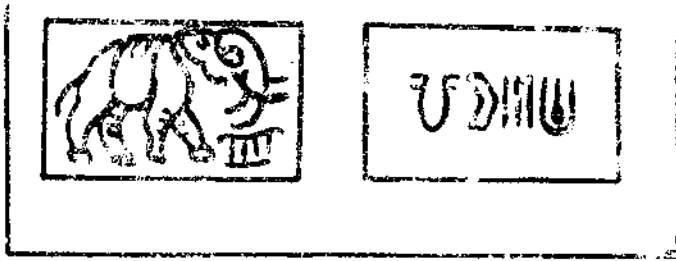
રજતપત્ર મળેલું; એક બીજું તદ્દશિલાનાં ખંડેરોમાંથી મળેલું. કેટલાંક જૈન દેરા-સરોમાં મંત્રો અને યંત્રો કોતરેલાં રજતપત્ર હોય છે. ૬૧

સોના અને ચાંદીનો ઢોળ ચઢાવેલાં તાડપત્રોની હસ્તપ્રતો મળી છે. ૬૨ પશ્ચિમી લગ્નપોના કાલથી ભારતમાં ચાંદીના **સિક્કાઓ** પર લખાણ મુદ્રાંકિત કરાવું (આકૃતિ ૯).

ચાંદીનાં ઓળિયાં તથા વાસણો પર કોતરેલા લેખ મળે છે. ૬૩

ભારે કિંમતને કારણે સોના તથા ચાંદીનો ઉપયોગ લેખન-સામગ્રી તરીકે વિરલ રહ્યો છે, ન્યારે ધાતુઓમાં તાંબાનો ઉપયોગ વ્યાપક રહ્યો છે.

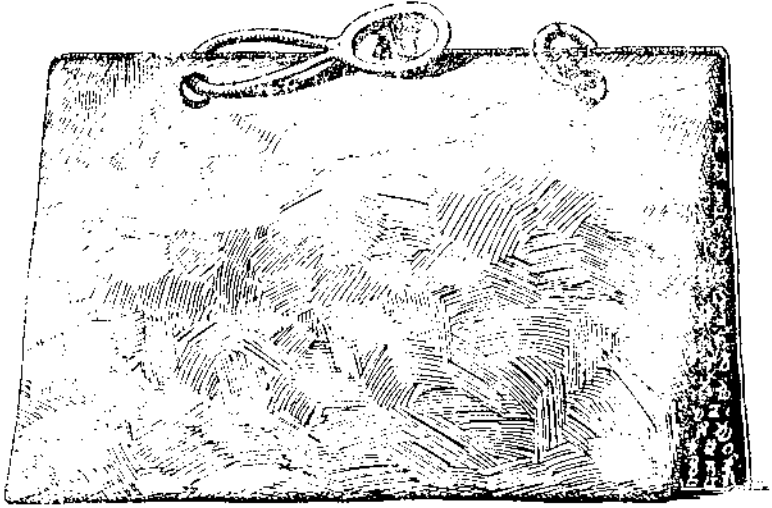
હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં સોએક તામ્રપટ્ટિકાઓ મળી છે. એની એક કે બે બંને ગાજૂ પર લખાણ કોતરેલું હોય છે (આકૃતિ ૧૦). ૬૪

આકૃતિ ૧૦ : તામ્રપટ્ટિકા

ભારતમાં ઘણા પ્રાચીનકાલથી ભૂમિદાનનો મહિમા મનાયો છે. ભૂમિદાનથી દાન લેનારને કાયમી ઉપજનું સલામત સાધન પ્રાપ્ત થતું. ભૂમિનું દાન વારસાગત હોવાથી એ ભૂમિનો ભોગવટો પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી ચાલુ રહેતો. આથી ભૂમિદાન સાથે એને લગતું ખત લખી આપવામાં આવતું ને એ રાજ-શાસનનું ખત તાંબાનાં પતરાં પર કોતરાની આપવામાં આવતું, કેમ કે તાંબું અવિનાશી છે. દાનશાસન કોતરેલા તાંબાનાં પતરાંને 'તામ્રપત્ર' કે 'તામ્ર-શાસન' કે 'દાનપત્ર' કહે છે. એમાં લેખને અંતે રાજના સ્વહસ્ત (દસ્તક) આપવામાં આવતા. ઉત્તર ભારતમાં જૂર્જપત્રના નમૂના પરથી કોતરાતાં તામ્રપત્ર જૂર્જપત્રના કદનાં હોઈ સંખ્યામાં એક કે બે જ રહેતાં, ન્યારે દક્ષિણ ભારતમાં તાડપત્રના નમૂના પરથી તૈયાર થતાં તામ્રપત્ર તાડપત્રની જેમ લાંબાં અને સાંકડાં હોઈ સંખ્યામાં અનેક રહેતાં. યુજરાતમાં મૈત્રક, યુજર્, સોલંકી વગેરે વંશોનાં દાનપત્ર સામાન્ય રીતે બે પતરાં પર કોતરાયાં છે, ન્યારે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનાં દાનપત્ર સામાન્યતઃ ત્રણ પતરાં પર કોતરેલાં છે. દક્ષિણ ભારતનાં ઘણાં પતરાં ત્રણથી સાત પતરાં પર કોતરેલાં હોય છે. મદુરાથી મળેલું શક વર્ષ ૧૫૦૮ (ઈ. સ. ૬૫૮૬)નું દાનપત્ર ૯ પતરાં પર ને રાજેન્દ્ર ચોળનું ૨૩ મા રાજ્યવર્ષનું દાનપત્ર ૨૨ પતરાં પર કોતરેલું છે. આ પતરાંની આડી કે જાબી ધાર પાસે એક કે બે કાણાં ખાડવામાં આવતાં ને એમાં તાંબાની સળી પરોવીને

તેની કડી વાળવામાં આવતી. એમાંની એક કડીના સાંધા પર તાંબાનો કે કાંસાનો ગઢો લગાવીને તેના પર રાજમુદ્રાની છાપ લગાવવામાં આવતી (આકૃતિ

આકૃતિ ૧૧ : વલભીનું તામ્રશાસન

૧૧), જેથી જુદાં જુદાં શાસનપત્રોનાં પત્રોને આડાંઅવળાં જોડી શકાય નહિ. મુદ્રામાં અક્ષર જાંઝ કોચવામાં આવતા, તેથી મુદ્રાંકમાં એ ઉપસેલા પડતા. તામ્રશાસનને પ્રાયઃ જમીનની અંદર, કોઠલામાં, કોઠામાં કે દીવાલની અંદર રાખેલા બાકોરામાં રાખવામાં આવતું. આથી એના છેક ઉપલા તથા છેક નીચલા પત્રોની બહારની બાજુ કોરી રાખવામાં આવતી. અર્થાત્ પહેલા તથા છેલ્લા પત્રોની માત્ર અંદરની બાજુ પર લખાણ કોતરવામાં આવતું; વચ્ચેનાં પત્રોની બંને બાજુઓ કોતરવાના કામમાં લેવાતી. પાસેપાસેની અભિલિખિત બાજુઓ એકબાજુ સાથે ઘસાય નહિ તે માટે એની કિનારોને થોડી અંદર વાળવામાં આવતી. ૬૫

હસ્તપ્રતોની જેમ તામ્રપત્રો પર પણ લાંબી બાજુને સમાંતર લીટીઓ લખાતી. શિલાની જેમ તામ્રપત્ર પર પણ પહેલાં લહિયો શાહીથી લખી આપતો ને પછી કંસારો તે પ્રમાણે એબ્જરથી અક્ષર કોતરતો. ઘણી વાર એ ચાલુ ટાંકણાએ સળંગ કોતરતો, તો કોઈવાર અલગ અલગ ખિંદુઓ રૂપે કોતરતો. ૬૬

પ્રાચીનકાલના ભારતીય અભિલેખોમાં તામ્રપત્ર ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મળે છે. ૩૧-લાન (લગભગ ઈ. સ. ૪૦૦) નોંધે છે તે પ્રમાણે એણે ભારતમાં અનેક બૌદ્ધ વિહારોમાં તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં દાનશાસન જોયેલાં તે એમાંના

કેટલાંક સુદ્ધતા સમયનાં હતાં. એમાં સુદ્ધકાલીન તામ્રપત્રોની વિગત ખાતરીવાળી ન ગણાય. પરંતુ ઈસ્વી સનની આરંભિક સદીઓમાં ભારતમાં તામ્રપત્ર કોતરતાં એ યોક્કસ છે. યુઅન શ્વાંગે (૭મી સદી) નોંધ્યું છે કે કુષાણ રાજા કનિષ્કે ખેલાવેલી ઔદ્ધ ભિક્ષુઓની સંગીતિએ તૈયાર કરેલા ત્રણ વિવરણગ્રંથ તામ્રપત્રો પર કોતરવાની શિલા-મંજૂષાઓમાં મૂકા તેના પર સૂપ ચણવામાં આવ્યા હતા. સાયણકૃત વેદ-ભાષ્યો માટે પણ આવી વાત પ્રચલિત છે. તિરુપતીમાં તામ્રપત્રો પર કોતરેલા તેલુગુ ગ્રંથ મળ્યા છે ને ઊર્મા તથા સિલોનમાંથી પણ તામ્રપત્રો પર કોતરેલા ધર્મગ્રંથ મળ્યા છે. એ જોતાં કનિષ્ક અને સાયણને લગતી અનુશ્રુતિ અસંભવિત ન ગણાય. ધર્મગ્રંથોની જેમ યંત્રો કોતરેલાં તામ્રપત્ર પણ મળે છે. ૬૭

સોહગૌરા (ઉ. પ્ર.)માંથી મળેલું કહેવાતું તામ્રપત્ર ઈ. પૂ. ૩૭ સદીના અરસામાં કોતરાયું હાજે છે, પરંતુ એ ખરી રીતે તામ્રપત્ર નહિ પણ કાંસાની તકતી હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ૬૮ તે તક્ષશિલામાંથી મળેલું મહારાજ મોગના સમયનું પતિકનું તામ્રપત્ર ૬૯ સહુથી જૂનું ગ્રાત તામ્રપત્ર ગણાય. આ તામ્રપત્ર વર્ષ ૭૮ નું છે, જે વર્ષ પ્રાયઃ વિક્રમ સંવતનું હોઈ ઈ. પૂ. ૧લી સદીનું ગણાય. આ તામ્રપત્ર ભૂમિદાનને લગતું નહિ, પણ ઔદ્ધ સ્તૂપ તથા સંધારામના નિર્માણને લગતું છે. કનિષ્કના સમયનું તામ્રપત્ર પણ મળ્યું છે, જે વર્ષ ૧૧ (ઈ. સ. ૮૯) નું છે. આ તામ્રપત્ર યદિ-પ્રતિષ્ઠાને લગતું છે. ૭૦ યુપ્ત સમ્રાટોના વંશમાં સમુદ્રગુપ્તના નામે પાછળથી બનાવેલી તામ્રપત્ર કરાયેલાં છે. ૭૧ પરંતુ કુમારગુપ્ત ૧ હાના સમય (૫મી સદી)થી ભૂમિદાનને લગતાં ખરાં તામ્રપત્ર મળ્યાં છે. ૭૨ દક્ષિણ ભારતમાં ૭૩ તથા યુજ્જરાતમાં ૭૪ ૪ થી સદીથી શરૂ થતાં તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત થયાં છે, જેમાં પણ ભૂમિદાનને લગતાં રાજશાસન કોતરેલાં છે. વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યનાં ૧૦૦ થી વધુ તામ્રશાસન મળ્યાં છે એમાં દાનશાસનનું લખાણ તામ્રપત્રની અંદરની બાજુ પર કોતરેલું હોય છે (પદ ૪).

કેટલાંક વાર તામ્રપત્રો પર એના માલિકનાં નામ કોતરવામાં આવે છે. ઘણી તામ્ર-પ્રતિમાઓની ખેસણી પર એને લગતા લેખ કોતરેલા છે.

તાંબાની તકતીઓ અથવા મુદ્રાઓ પર નાના ઔદ્ધ ગ્રંથ કોતરતા. ૭૫

નાની કિંમતના નાણા માટે તાંબાના સિક્કા ભારતમાં પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે. તેના પર લખાણ કોતરેલું હોય છે.

પિત્તળ : ધાતુપ્રતિઓમાં પિત્તળની મૂર્તિઓ ઘણી પ્રચલિત છે.^{૭૬} નાની પ્રતિમાઓની ધીડ પર તેમ જ નાની મોટી પ્રતિમાઓની ખેસણી પર ઘણી વાર એને લગતો લેખ કોતરેલો હોય છે. આની સેંકડો ધાતુપ્રતિમાઓ છે, ખાસ કરીને જૈન મંદિરોમાં. આ પ્રતિમાઓ પરના લેખ ૭મી સદીથી કોતરેલા છે.^{૭૭}

જૈન મંદિરોમાં પિત્તળની તક્તીઓ પર 'નમેષ્કાર' મંત્ર તથા યંત્ર કોતરેલાં હોય છે.^{૭૮} મંદિરના દ્વાર પર કેટલીક વાર દાનને લગતા લેખ કોતરેલી પિત્તળની તક્તીઓ લગાવવામાં આવે છે.^{૭૯}

કાંસુ : સોહગૌરામાંથી ઈ. પૂ. ૩૭૭ સદીના અરસામાં કોતરેલી કાંસાની તક્તી મળી છે. મણિક્યાલા(પશ્ચિમ પંજાબ)માંથી પણ કાંસાની એક પ્રાચીન અભિલિખિત તક્તી મળી છે. તામ્રપત્રોની કડીના સાંધા પર લગાવેલાં મુદ્રાંક સામાન્ય રીતે કાંસાનાં હોય છે: તેમાં રાજમુદ્રાની છાપ લગાવી હોય છે.^{૮૦} વલ્લીની રાજમુદ્રામાં નંદિના પ્રતીકની અને શ્રીમચ્છ નામની છાપ પડતી(આકૃતિ ૧૨). મંદિરોમાં લટકતા કાંસાના કેટલાક ઘંટ પર તેના ભેટને લગતા લેખ કોતર્યાં હોય છે.^{૮૧}

આકૃતિ ૧૨ : વલ્લીની રાજમુદ્રા

લોહ : દિલ્હી પાસે આવેલ મેહરૌલીમાં કુતુબમિનાર પાસે જે પ્રસિદ્ધ લોહસ્તંભ છે, તેના પર ૫મી સદીનો સંસ્કૃત લેખ કોતરેલો છે. આયુ પર્વત પર અચલેશ્વરના મંદિરમાંના લોહના મોટા ત્રિશૂલ પર વિ. સં. ૧૪૬૮ (ઈ. સ. ૧૪૧૨)નો લેખ કોતરેલો છે. ચિતોડ, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ આવેલી જૂની લોખંડની તોપો પર લેખ લેવા મળે છે. સિદ્ધાઓ પાડવા માટેનાં ધીયાં સામાન્ય રીતે લોખંડનાં બનતાં હતાં. એના પર અક્ષર ઊલટા મરોડમાં કોતરાતા.^{૮૨}

સીસુ : સાતવાહન વગેરે વંશોના કેટલાક સિદ્ધા સીસાના છે, જેના પર લખાણ મુદ્રાંકિત કરેલું છે.

કલાઈ : અભિલેખન માટે આ ધાતુનો ઊપયોગ ભાગ્યે જ થતો. એક પ્રાચીન ગ્રીક ગ્રંથ ક્લાઈર્નનાં પતરાં પર કોતરવામાં આવેલો, તે હાલ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે.^{૮૩}

આમ ભારતીય અભિલેખોમાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિંકાલેખો અને પ્રતિમાલેખો સહુથી વધુ સંખ્યામાં મળ્યા છે. શિલાલેખોમાં અગાઉ રતંભલેખ વધુ પ્રચલિત હતા, જ્યારે પછી ફલકલેખ વધુ સંખ્યામાં કોતરાયા છે. હાલ ખાસ કરીને તકતીલેખો, પ્રતિમાલેખો અને સિંકાલેખો પ્રચલિત છે.

પાઠ્યીય

- ૧-૨. Bühler, IP, pp. 139 f.; ઓક્ષા, માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૩-૧૪૪; Pandey, IP, pp. 66 ff.; Sircar, IE, pp. 63 ff.
૩. IE, p. 65
- ૪-૮. Bühler, IP, pp. 141 f.; માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૨-૧૪૩; Pandey, IP, pp. 68 ff.; IE, pp. 61 ff.
૯. Bühler, IP, p. 140; માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૫-૧૪૬, Pandey, IP, pp. 71 f.; IE, pp. 65 ff.
૧૦. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૭; IE, p. 67
૧૧. Bühler, IP, pp. 140 f.; Pandey, IP, pp. 72 f.; IE, p. 69
૧૨. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૬-૧૪૭
૧૩. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૬
- ૧૩અ. પુણ્યવિજયજી, 'ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા,' પૃ. ૩૨
૧૪. Bühler, IP, p. 141; Pandey, IP, p. 73
૧૫. IE, p. 69
૧૬. Bühler, IP, p. 141
૧૭. IE, p. 69
૧૮. Bühler, IP, pp. 142 f.; માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૭; Pandey, IP, pp. 73 f.; IE, p. 667
૧૯. Barnet, "Antiquities of India," p. 229
૨૦. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૪; Pandey, IP, p. 70
૨૧. Bühler, IP, p. 23; IE, p. 66
૨૨. Bühler, IP, p. 143
૨૩. IE, p. 67
૨૪. IE, p. 68
૨૫. Bühler, IP, p. 145
૨૬. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૪
૨૭. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૫; IE, p. 68
૨૮. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૪૫
૨૯. IE, p. 68

३०. Bühler, IP, p. 147; भाप्रालि, पृ. १५७; पुण्यविजयश, 'भारतीय
जैन श्रमण संस्कृति अने लेखनकला', "जैन चित्रकल्पद्रुम," पृ. ३२-३५
३१. Bühler, IP, p. 147; भाप्रालि, पृ. १५७-१५८; पुण्यविजयश,
अेज्जन, पृ. ३५-३७
३२. Bühler, IP, p. 146; भाप्रालि, पृ. १५८; पुण्यविजयश, अेज्जन,
पृ. ३८-४१
३३. Bühler, IP, p. 146; भाप्रालि, पृ. १५६; पुण्यविजयश, अेज्जन,
पृ. ४४-४५
३४. ह. गं. शास्त्री, "हडप्पा ते मोहेंजो-दड़ो," पृ. ५७-५८
३५. अशोकना शिलालेखोमां 'पर्वत' शब्द प्रयोन्वयो छे; अर्वाचीन घतिहास-
कारोअे अेने माटे 'rock,' 'पडक' अने 'शैल' शब्द प्रयोन्वयो छे.
३६. शिला-स्तंभ लेख नं. ७मां ३७-३८, भाप्रालि, पृ. १५८
३७. IE, p. 71 ४०. IE, pp. 71 f.
४१. IE, pp. 72 f.
४२. द. त., अडवा(राजस्थान)मां ३७ सदीना त्रण यूप-लेख मज्या छे
(Sircar, " Select Inscriptions," pp. 92 f.).
४३. जि. व. आचार्य, " गुजरातना अैतिहासिक लेखो," भाग १, नं. २ थी प
४४. द. त., पिप्रावा(उ. प्र.)मांथी मज्जेओ औद्ध शिलाभांड लेख (" Select
Inscriptions," p. 84)
४५. द. त., लट्टिप्रोखु(आंध्र प्रदेश)ना छ. पू. २ श सदीना मंजूपालेख
(S. I., pp. 215 ff.)
४६. द. त., देवनी मेरी(जि. सागरकांठा)ना ४ थी सदीना समुद्रगक-लेख
४७. S. I., pp. 78 f. ४८. Ibid., pp. 206 ff.
४९. Ibid, pp. 157 ff; 191 ff.
५०. द. त., वाकाटक हरिषेखना समयना (६ठी सदीना)—S. I., pp.
425 ff.
५१. S. I., pp. 320 f., 323 ५२. S. I., pp. 396 f.

૫૩. ગુ. ઐ લે., નં. ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૫૫, ૧૬૭-૧૬૯, ૨૦૭-૨૧૨, ૨૧૫
૫૪. દા. ત., જુઓ “Inscriptions of Kathiawad” માં આપેલા લેખો.
૫૫. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૧; IE, p. 63
૫૬. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “હડપ્પા ને મોહેન્જો-દડો,” પૃ. ૫૮
- ૫૭-૫૮. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૧; IE, pp. 73 f.
૫૯. IE, p. 74 ૬૦. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૧-૧૫૨; IE, pp. 77 f.
૬૧. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૨; IE, p. 78 ૬૨. Bühler; IP, p. 143
૬૩. S.I., pp. 129 f., 131
૬૪. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “હડપ્પા ને મોહેન્જો-દડો,” પૃ. ૫૮-૫૯
- ૬૫-૬૭. Bühler; IP, pp. 143 f.; માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૨-૧૫૩; Pandey, IP, pp. 78 ff.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,” પૃ. ૫૨૯-૫૪૬; IE, pp. 74 ff.
૬૮. IE, p. 74, n. 6 ૬૯. S. I., pp. 120 f.
૭૦. S. I., pp. 135 f. ૭૧. S. I., Book II, Nos. 4, 5
૭૨. Ibid., Nos. 17-19 ૭૩. Ibid., Nos. 59, 64-66, 68
૭૪. ઈશ્વરરાતનું કરાચલા તામ્રપત્ર (EI, Vol. XXXIII, p. 303)
૭૫. IE, p. 77
૭૬. કેટલીક મૂર્તિઓ પંચધાતુની બનાવેલી હોય છે. અંગ્રેજીમાં ધાતુપ્રતિભાઓ (તથા ધાતુની અન્ય કલાકૃતિઓ) માટે સામાન્યતઃ ‘ bronzes ’ શબ્દ પ્રયોગનય છે.
૭૭. દા.ત., અકોટા(વડોદરા)માંથી મળેલી પ્રાચીન જૈન ધાતુપ્રતિભાઓના સમય, નિરૂપણ તથા અભિલેખો માટે જુઓ ડૉ. ઉ. પ્રે. શાહનું “Akota Bronzes.”
૭૮. માપ્રાલિ; વૃ. ૧૫૪; Pandey, IP, pp. 81 f.
૮૦. IP, pp. 78 f. ૮૧. માપ્રાલિ, વૃ. ૧૫૪
૮૨. માપ્રાલિ વૃ. ૧૫૪; IE, p. 79 ૮૩. Bühler, IP, p. 144

શિલા તામ્રપત્ર વગેરે પર કોતરેલા લેખમાં એ લેખ લખાવનાર ઉપરાંત ખીજા બેત્રણ વ્યક્તિઓનો ફાળો રહેલો હોય છે. કોઈ લેખનું લખાણ તૈયાર કરે છે, કોઈ એ લખાણ શિલા વગેરે પર લખી આપે છે તે કોઈ એ પ્રમાણે કોતરી આપે છે. આમાંની પહેલી બે ક્રિયાઓ તે તે સમયની પ્રચલિત લેખન-પદ્ધતિને અનુસરે છે.

લેખક : અભિલેખનું લખાણ તૈયાર કરનાર સામાન્ય રીતે લેખક તરીકે ઓળખાતો.^૧ મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના લેખોમાં ‘લિપિકર’ શબ્દ ‘લેખક’ માટે પ્રયોજાયો છે, પરંતુ ત્યાં એ શબ્દ લલિયા કે સલાટના અર્થમાં વધારે બંધ બેસે છે.^૨ સમય જતાં રાજ્યતંત્રમાં દસ્તાવેજ લખાણો તૈયાર કરનારાઓનો વિશિષ્ટ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આવા લેખકને ‘દિવિર’ કહેતા આ શબ્દ ધરિની ભાષાના ‘દેખીર’ શબ્દ પરથી સાસાની કાલ દરમ્યાન પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રચલિત થયો હોવાનું સૂચવાયું છે.^૩ ‘લિપિકર’ તથા એના પર્યાયરૂપે વપરાયેલો ‘લિખિકર’ કે ‘દિપિકર’ શબ્દ અને ‘દેખીર’ કે ‘દિવિર’ એ બધા શબ્દ ભારતીય-ધરિની ભાષાનું મૂળ ધરાવતા હોય એ તદ્દન સંભવિત છે.^૪ વલબીના મૈત્રક રાજ્યનાં દાનશાસનોના કેટલાક લેખક ‘દિવિરપતિ’ અર્થાત્ ‘દિવેરોના વડા’ હતા. એ મોટે ભાગે સંધિ-વિગ્રહ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી પણ હતા.^૫ ‘દિવિર’ શબ્દ ભારતીય અભિલેખોમાં ૬ઠ્ઠી થી ૮મી સદી દરમ્યાન ખાસ પ્રચલિત હતો. રાજતરંગિણી જેવા ગ્રંથોમાં એ ૧૧મી-૧૨મી સદી દરમ્યાન પ્રયોજાયો છે.^૬

દસ્તાવેજ લખાણ માટે કરણ શબ્દ પ્રચલિત હતો. એ પરથી આવું લખાણ લખનારને કરગિન્ન કે કરગિન્ કહેતા.^૭ કચારેક એ કરણ પણ કહેવાતો.

સમાજમાં કરણ નામે કુલપરંપરાગત વર્ગ થયો તે ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મિશ્રવર્ણનો અર્થાત્ હીન કુલનો ગણાતો.^૮

એવી રીતે લલિયાઓનો કાયસ્થ નામે ધંધાદારી વર્ગ પ્રચલિત થયો. કાયસ્થો રાજ્યતંત્રમાં કરણિક તરીકે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા ને તેઓની રાજ-દરબારની લાગવગને લઈને પ્રજાઓને કાયસ્થો તરફથી કનડગતની ખીક રહેતી. ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાયસ્થ પણ મિશ્રવર્ણના અર્થાત્ હીનકુલના ગણાતા.^૯ કાયસ્થો લલિયા ઉપરાંત દસ્તાવેજ લખાણોના લેખક તરીકે નિષ્ણાત થતા ને આથી રાજદરબારમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા.

કેટલાક અભિલેખ સાદા અને ટૂંકા હોય છે, કેટલાક મુખ્યત્વે દસ્તાવેજ સ્વરૂપના હોય છે, જ્યારે કેટલાક સાહિત્યિક કોટિના હોય છે. દાનશાસનોમાં આપેલી રાજ્યોની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીના કે સુંદર પદ્યરચનાના સારા નમૂના-રૂપ છે. એની રચના મોટે ભાગે ઉચ્ચ અધિકારીઓએ કરેલી હોય છે. આથી ઘણા અભિલેખોના લેખકો તરીકે સારી કવિત્વશક્તિ ધરાવતા અધિકારીઓ દેખા દે છે. દા.ત., અલાહાબાદ સ્તંભલેખમાં સમુદ્રગુપ્તની પદ્યમાં તથા ગદ્યમાં જે સુંદર પ્રશસ્તિ કરેલી છે તે હરિષેણ નામે અધિકારીની રચના છે.^{૧૦} વલ-લીના મૈત્રક રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં ગદ્યમાં આપેલી સુંદર પ્રશસ્તિઓ મહા-સાંધિવિગ્રહિક જેવા દિવિરપતિઓએ કે મહાક્ષપટલાધિકારીઓએ રચી છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં આપેલી પદ્યબદ્ધ પ્રશસ્તિઓ પણ એવા અધિકારીઓએ રચેલી છે. સોલંકી રાજ્યોનાં સાદાં દાનશાસન કાયસ્થોએ લખેલાં છે, જ્યારે શિલાલેખોમાં કોતરાયેલી તેઓની સુંદર પ્રશસ્તિઓ શ્રીપાલ અને સોમેશ્વરદેવ જેવા સિદ્ધહસ્ત કવિઓએ રચેલી છે.^{૧૧} હરિષેણની જેમ વતસભદ્રિ, કૃષ્ણ અને ગણપતિવ્યાસ જેવા કેટલાક કવિઓની માહિતી તેઓના અભિલેખો પરથી જ મળે છે.^{૧૨}

ઘણા અભિલેખોમાં લેખકનું નામ આપેલું હોતું નથી. સાદાસીધા અભિ-લેખોમાં લેખકનું નામ મહત્ત્વનું હોતું નથી, પરંતુ કેટલીક સુંદર રચનાઓના લેખકોનાં નામ અજ્ઞાત રહી ગયાં છે, જેમ કે, રાજ્ય મહાક્ષત્રપ રુદ્રાદામનો જૂનાગઢ શૈલલેખ, વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણુમાવિનો નાસિક ગુફાલેખ, કલિંગાધિપતિ ખારવેલનો હાથીગુફા લેખ કે ગુપ્ત સમ્રાટ રકંદગુપ્તનો જૂનાગઢ શૈલલેખ.^{૧૩}

પ્રશસ્તિ-રચના સામાન્ય રીતે યશસ્વી પરાક્રમેને લગતા કે મંદિર વાવ વગેરે પૂર્તકાર્યોના નિર્માણ કે જીર્ણોદ્ધારને લગતા અભિલેખોમાં કરવામાં આવે છે.

ભૂમિદાનને લગતાં શાસનોમાં દાન દેનાર રાજા તથા એના પુરોગામીઓની વિગત આપવાનો રિવાજ હતો, આથી પ્રાચીન દાનશાસનોમાં એ રાજાઓના ચરિતની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવતી.^{૧૪} મધ્યકાલીન અભિલેખોમાં પૂર્તકાર્યના નિર્માણ કે પુનર્નિર્માણને લગતી અનેક પ્રશસ્તિઓ મળે છે ને તેમાં પ્રશસ્તિ રચનાર પોતાનું નામ લાગ્યે જ આપતો.^{૧૫} જ્યારે અર્વાચીન અભિલેખોમાં કવિનું નામ વધુ પ્રમાણમાં મળે છે.^{૧૬} અલખત, કાવ્યની દૃષ્ટિએ પ્રશસ્તિનું ધોરણ એકંદરે ઉત્તરોત્તર ઊતરતું જાય છે.

લલિયો : લેખકે રચેલું લખાણ પહેલાં લલિયા પાસે અભિલેખના પદાર્થ પર સારા અક્ષરે પદ્ધતિસર શાહીથી લખાવવામાં આવતું. અભિલેખન માટે લખાણની નકલ કરી આપનાર લલિયાનું નામ એમાં લાગ્યે જ લખવામાં આવતું. જ્યાં સાદા કે કાવ્યમય અભિલેખ રચનારનું નામ પણ ઘણીવાર જણાવતું નહિ, ત્યાં એ લખાણની નકલ કરી આપનાર લલિયાના નામનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું ગણાતું હોય એ સ્વાભાવિક છે. મૌર્યકાલમાં 'લિપિકર' શબ્દ લલિયા કરતાં સલાટના અર્થમાં વપરાયો હોય એ વધુ સંભવિત છે. 'લેખક' શબ્દ કેટલીક વાર લેખનું લખાણ તૈયાર કરનાર માટે ને કેટલીક વાર એની નકલ કરનાર માટે અર્થાત્ કેટલીક વાર રચનાર માટે ને કેટલીક વાર લલિયા માટે પ્રયોજાતો. સુલેખનકલામાં કાયરથી અનેક રણિકો જેવા લલિયાઓ નિષ્ણાત હોઈ, અભિલેખન માટેની સુંદર નકલ મેટે લાગે તેઓની પાસે કરાવવામાં આવતી.

કેટલીક વાર લેખ ઘડનાર લેખક પોતે અભિલેખનના પદાર્થ પર નકલ કરી આપતો, તો કેટલીકવાર સલાટ કે કંસારો પોતે એના પર નકલ કરી લેતો.^{૧૭} કોઈ વાર શિલા કે તામ્રપત્ર પર શાહીથી લખેલી પંક્તિઓ જેવામાં આવે છે, જે પછીથી કોતરવી રહી ગઈ હોય.^{૧૮}

કોઈ વાર શિલાલેખને અતે કર્તા, લલિયો અને સલાટ-એ ત્રણેયનાં નામ આપેલાં હોય છે, જેમકે રતનસિંહ કે દેવગણ, ક્ષત્રિય કુમારપાલ અને સાંપુલ.^{૧૯}

સલાટ ને કંસારો : શિલાલેખ કોતરનાર ઘણી વાર 'સૂત્રધાર' તરીકે ઓળખાતો. 'સલાટ, કડિયા, સુધાર વગેરે કારીગરોને માપ પ્રમાણે કામ કરવાનું હોય છે ને માપ લેવા માટે તેઓ સૂત્ર (દોરો કે દોરી) ધારણ કરતા હોય છે. હાલનો 'સુતાર'- 'સુધાર' શબ્દ 'સૂત્રધાર' ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.^{૨૦} શિલાલેખોમાં અતે સૂત્રધારનું નામ આપવામાં આવે છે ત્યાં મેટે લાગે 'સૂત્રધાર' ને બદલે એનું સંક્ષિપ્ત રૂપ 'સૂત્ર' વપરાય છે.

‘સૂત્રધાર’ ને બદલે કેટલીકવાર ‘શિલાકૂટ’ શબ્દ વપરાતો. એમાં પથ્થર-કામની કારીગરીનો વિશિષ્ટ ભાવ સમાયેલો છે. ‘શિલ્પી’ અને ‘રૂપકાર’ શબ્દ પણ શિલ્પકલાના ઘોતક છે. ‘સલાટ’ શબ્દ ‘શિલાકાર’ પરથી જન્મ્યો છે.

સામાન્ય રીતે સલાટને શિલા પર પહેલાં શાહીથી લખાણ લખી આપવામાં આવતું. સલાટ સારા અક્ષરે લખી શકે તેમ હોય, તો કેટલીક વાર એ પોતે શાહીથી લખી લેતો. પછીથી એ શાહીથી લખેલા પ્રમાણે અક્ષરો કોતરતો. હાલ તકતીમાં કોતરેલા અક્ષરોમાં સીસું ભરવામાં આવે છે, જેથી સફેદ તકતીમાં કાળા અક્ષરો તરત જ અલગ તરી આવે છે.

શિલાલેખને અંતે ક્યારેક એ લેખ કોતરનાર સલાટનું નામ આપવામાં આવે છે, જેમ કે અશોકના બ્રહ્મગિરિ ગૌણ શૈલલેખમાં લિપિકર પડનું.^{૨૧} આશુ-દેલવાડાના વિ.સં. ૧૨૮૭ના શિલાલેખમાં સૂત્ર. ચંડેશ્વરનું,^{૨૨} ગિરનારના વિ.સં. ૧૨૮૮ના શિલાલેખમાં સૂત્રધાર કુમારસિંહનું^{૨૩} અને ડભોઈના વિ.સં. ૧૩૧૧ના શિલાલેખમાં સૂત્રધાર પદ્મસિંહનું.^{૨૪}

‘કોતરવા’ માટે સામાન્યતઃ ઇત્કીર્ણ (ભૂતકૃદંત-કોતરેલું) શબ્દ પ્રયોગ્યતો.

તામ્રપત્રોમાં લેખ કોતરનાર કંસારાનું નામ ક્વચિત્ આપવામાં આવતું ને તે પણ પછાતા કાલમાં. એમાં ધાતુકારના જુદા જુદા વર્ગના કારીગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેમ કે અચ્ચકાર કે લાંહકાર (લુહાર), કાંચકાર (કંસારો) કે તામ્રકાર, હેમકાર કે સુવર્ણકાર (સોની), પીતલકાર વગેરે.^{૨૫} ક્યારેક શિલ્પી કે વિજ્ઞાનિક કે સૂત્રધાર જેવા અન્ય શબ્દ પણ પ્રયોગ્યતા છે.^{૨૬}

લેખનપદ્ધતિ : અભિલેખન માટે એના પદાર્થ પર જે લખાણ લખી આપવામાં આવતું તે લેખનની સામાન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાતું. અક્ષરો ઉપરથી નીચે લખાતા. શબ્દો કે પદો વચ્ચે અગાઉ જગા રાખવામાં આવતી નહિ; ગદ્ય કે પદ્ય લખાણના અક્ષર સળંગ લીટીમાં લખવામાં આવતા. લીટી સામાન્ય રીતે આડી લખવામાં આવતી, ક્યારેક જગાની સંકડાણને લઈને ઊભી લખવી પડતી.

બ્રાહ્મી અને એમાંથી ઉદ્ભવેલી સર્વ લિપિઓમાં લીટી ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખાય છે, જ્યારે ખરોડી, અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ લિપિમાં લીટી જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખાય છે.

અક્ષરોનાં ચિહ્નોમાં શિરોરેખા વિકસવા લાગી ત્યારથી પંક્તિના સર્વ અક્ષર સીધી લીટીમાં લખાતા આવ્યા છે. કેટલીક સ્વરમાત્રાઓ કે એના અમુક ભાગ તથા રેફ્તું ચિહ્ન શિરોરેખાની ઉપર અને કેટલીક સ્વરમાત્રાઓ અક્ષરની નીચે લખાય છે. સંયુક્તાક્ષરો અગાઉ ઉપર-નીચે લખાતા, પરંતુ સમય જતાં એ બાજુ-બાજુમાં લખાવા લાગ્યા. લીટીઓ ઉપરથી નીચે લખાય છે.

શ્લોકની પંક્તિ ચરણ, શ્લોકાર્ધ કે શ્લોક પ્રમાણે લખાતી નહિ; શ્લોકોના અક્ષર પણ પદાર્થ પરની પૂરેપૂરી પંક્તિમાં સળંગ લખાતા. સામાન્ય રીતે શ્લોકના અંતે એક કે એ દંડ (બી રેખા)નું વિરામચિહ્ન લખાતું ને પ્રાયઃ તે તે શ્લોકનો ક્રમાંક પણ લખાતો. શ્લોકાર્ધના અંતે વિરામચિહ્ન કેટલીક વાર મુકાતું તો એ દંડરૂપે લખાતું. વિશેષનામેના લાંબા દંડ સમાસોમાં પૃથક્તા દર્શાવવા માટે નાની આડી રેખાનો ઉપયોગ થતો. ગદ્યના અંતે તથા લેખના અંતે ॥ કે ॥ કે ॥- જેવાં વિરામચિહ્ન પ્રયોજતાં. ક્યારેક શબ્દોના સંક્ષિપ્તરૂપ તરીકે એના આદ્ય અક્ષર જ લખાતા, પરંતુ એના પછી હાલની જેમ કોઈ વિરામચિહ્ન લખાતું નહિ. કોઈ મંગલચિહ્ન વિવિધ આકારે લખાતાં ને કેટલાંક બંધ કે સુશોભનો પણ યોજતાં.

લખાણની નકલ કરતાં થયેલી ક્ષતિઓ માટે ઉમેરા, ઘટાડા અને સુધારા દર્શાવવા અનેકવિધ ઉપાય યોજતા.

પત્રના ક્રમાંક દરેક પત્રની પાછલી(કે આગલી) બાજુ પર હાંસિયામાં લખાતા.

અભિલેખન-પદ્ધતિ : અભિલેખ માટે તૈયાર કરેલા લખાણને શિલા તામ્રપત્ર વગેરે પર કોતરવામાં આવે ત્યારે સામાન્ય રીતે એની લિખિત નકલ પ્રમાણે એના ઉપર શાહીથી લખીને અક્ષરો આંકડાઓ તથા ચિહ્નો કોતરવામાં આવતાં. અક્ષરો તથા પંક્તિઓ હસ્તલિખિત લખાણોની જેમ કોતરતાં.^{૨૭} શબ્દ-શબ્દ વચ્ચે પ્રાચીન અભિલેખોમાં ભાગ્યે જ જગા રાખવામાં આવતી. વિરામચિહ્નો પણ હાલના કરતાં ઘણાં ઓછાં પ્રયોજતાં.^{૨૭} અ ક અને વની પહેલાં ઘણીવાર વિસર્ગને બદલે જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનાં ચિહ્ન પ્રયોજતાં. હલંત બ્યંજન વિવિધ રીતે દર્શાવતો.^{૨૭} અ અવગ્રહનું ચિહ્ન પ્રાચીન લેખોમાં ભાગ્યે જ લખાતું. શબ્દોના સંક્ષેપરૂપ તરીકે એના આદ્ય અક્ષર વપરાતા. દાનશાસનોમાં રાજચિહ્નની આકૃતિ તામ્રપત્ર પર અંકિત કરવામાં આવતી^{૨૮}

અથવા તામ્રપત્રોની એક કડીના સાંધા પર રાજમુદ્રાની છાપ લગાવવામાં આવતી.^{૨૯} રાજમુદ્રામાં પ્રાયઃ રામના નામનો તથા રાજચિહ્નનો સમાવેશ થતો.

મંગલશબ્દો અને મંગલચિહ્નો : ધણા અભિલેખોનો આરંભ સિદ્ધં, ઓં, સ્વસ્તિ, શ્રી ઇત્યાદિ મંગલ શબ્દોથી અથવા એ અર્થ દર્શાવતાં મંગલચિહ્નોથી થતો. દા. ત., સાતવાહનોના તથા નહાપાનના ગુફાલેખો, ઇલવાકુઓના સ્તૂપલેખો તથા વાકાટકોનાં દાનશાસનોનો આરંભ પ્રાયઃ સિદ્ધંથી થતો હોય છે. સ્કંદશુપ્તના જૂનાગઢ શૈલલેખનો આરંભ પણ એ શબ્દથી થાય છે.^{૩૦} અહીં સિદ્ધંનો અર્થ સિદ્ધિસ્તુ (સિદ્ધિ હો) છે.^{૩૧} વાકાટકોનાં કેટલાંક દાનશાસનોમાં મંગલશબ્દની પહેલાં છં શબ્દ આવે છે; ત્યાં એનો અર્થ (અધિકારીઓએ) જોયું અર્થાત્ તપાસ્યું કે મંજૂર કર્યું એવો છે.^{૩૨} વલ્લીના મૈત્રકોનાં દાનશાસનોના આરંભમાં સ્વસ્તિ શબ્દ અપાતો. હર્ષનાં, વાકાટકોનાં, ત્રૈકૂટકોનાં, કટચ્યુરિઓનાં, પલ્લવોનાં અને ગંગોનાં દાનશાસનોનો આરંભ પણ એ રીતે થતો.^{૩૨અ} એનો અર્થ સ્વસ્ત્યસ્તુ (કલ્યાણ હો) થાય છે. કચારેક જયામ્યુદયશ્ર - જય અને અબ્યુદય (હો) એવો શબ્દપ્રયોગ પણ થતો.^{૩૨આ}

કેટલાક અભિલેખોમાં જિતં મગવતા, નમો મગવતે વાસુદેવાય, શ્રી ગણેશાય નમઃ, નમઃ ત્રિનાય ઇત્યાદિ મંગલવાક્યથી આરંભ થાય છે, જે તે તે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર વ્યક્ત કરે છે. એવી રીતે જૈન લેખોમાં નમો અરહંતાને અને નમો સર્વસિદ્ધાને જેવાં વાક્ય પ્રયોગ થાય છે, જેમ કે ખારવેલના હાથીગુફા લેખમાં;^{૩૩} ને ઐહ લેખોમાં નમો મગવતો વુદ્ધસ જેવાં મંગલવાક્ય વપરાતાં, જેમકે નાગાર્જુન-કોંડાના કેટલાક લેખોમાં.^{૩૪}

મંદિરોના નિર્માણને લગતા અભિલેખોમાં ધણી વાર આરંભમાં તે તે દેવની સ્તુતિના એક કે એકથી વધુ શ્લોક આપવામાં આવતા. દા. ત., દશપુરના સૂર્યમંદિરને લગતા મંદસોર શિલાલેખ (ઈ. સ. ૪૩૬ અને ૪૭૩)માં લેખના આરંભમાં સૂર્યની સ્તુતિના ત્રણ શ્લોક આપેલા છે.^{૩૫} વિષ્ણુ-મંદિરને લગતા એરણ શિલાસ્તંભ લેખનો આરંભ વિષ્ણુની સ્તુતિના શ્લોકથી થાય છે.^{૩૬} સોમનાથ મંદિરને લગતા અપૂર્ણ વેરાવળ લેખના આરંભમાં પહેલા એ શ્લોક શિવની અને ત્રીજો શ્લોક સરસ્વતીની સ્તુતિનો છે.^{૩૭} આણુ-દેલવાડાના નેમિનાથ મંદિરને લગતા શિલાલેખના આરંભમાં પહેલા શ્લોકમાં સરસ્વતીને વંદન કરીને બીજા શ્લોકમાં નેમિનાથની આશિષ વાંછી છે.^{૩૮}

ધણા પ્રાચીન અભિલેખોમાં મંગલશબ્દોને બદલે મંગલચિહ્ન પ્રયોજતાં. પ્રાચીન અભિલેખોમાં (દા. ત., વલખીના મૈત્રકેનાં દાનશાસનોમાં) પ્રયોજાયેલા દક્ષિણાવર્ત કે વામાવર્ત ગૂંચળા જેવા મંગલચિહ્નને સામાન્ય રીતે સિદ્ધં તરીકે કે ઑ તરીકે ઘટાવવામાં આવે છે.^{૩૯} પરંતુ એ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ મંગલકારી શંખનું ચિહ્ન હોવું સંભવે છે.^{૪૦} એના વામાવર્ત સ્વરૂપમાંથી સમય જતાં ૮ જેવું સ્વરૂપ ધરાયું ને એની પછી શૂન્યનું ચિહ્ન ઉમેરાયું, એને ‘ભલે મીડું’ કહે છે. પછી એની પહેલાં તેમ જ પછી ॥ વિરામચિહ્ન મુકાતું.^{૪૧} આ મંગલ ચિહ્નને ‘મલે’ કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ છેક ૧૩મી સદીની કાવ્યશિક્ષામાં પ્રયોજાયો છે; ને ત્યાં એની સમજૂતી સિદ્ધિ દેવીના સંકેતચિહ્ન તરીકે આપવામાં આવી છે.^{૪૨} આથી એ મંગલચિહ્ન મૂળ શંખાકૃતિમાંથી વિકસેલું હોય, તે પણ વ્યવહારમાં સિદ્ધિનું દ્યોતક ગણાતું એ સ્પષ્ટ છે.

કું કે ઐ જેવું ચિહ્ન હાલ કોઈ સંકેતચિહ્ન જેવું દેખાય છે પરંતુ ખરી રીતે એ ઑ અક્ષર જ છે. અગાઉ જ્યારે ઑ માટે સ્વતંત્ર ચિહ્ન પ્રચલિત હતું ત્યારે તેનું સ્વરૂપ ૩ જેવું હતું; આગળ જતાં ૩ નો મરોડ એના જેવો થયો ત્યારે એ એ વચ્ચે ભેદ દર્શાવવા માટે ઑના અર્થમાં વપરાતા ચિહ્નમાં જમણી બાજુએ ટોચે ચાપાકાર અંશ ઉમેરાયો ને ગુજરાતી લિપિમાં એ અંશ વચ્ચે જોડાયો ને એનો જમણો છેડો પૂર્ણવૃત્તાકાર બન્યો. ‘ઑ’ એ બ્રહ્મના સંકેતાક્ષર તરીકે છેક ભગવદ્ગીતામાં પ્રયોજાયો છે.^{૪૩} પછીના કાલમાં એમાંના બ વિષ્ણુનો, ૩ મહેશ્વરનો અને મ્ બ્રહ્માનો દ્યોતક ગણાયો છે.

અભિલેખોમાં સ્વસ્તિક, ત્રિરત્ન, ચૈત્ય, ઐધિવૃક્ષ, ધર્મચક્ર, પદ્મ, શ્રીવત્સ, નન્દિ, ત્રિશૂલ, મત્સ્ય, સૂર્યખિંબ, તારા ઇત્યાદિ બીજાં અનેક મંગલચિહ્ન પ્રયોજતાં. અશોકના ગિરનાર લેખની નીચે ભગવાન શુદ્ધતા પ્રતીક તરીકે હસ્તીનું ચિહ્ન કોતરેલું છે. અશોકના જૈનગણ લેખમાં સ્વસ્તિકનું તથા વૃષભનું ચિહ્ન કોતરેલું છે. ખારવેલના હાથીચુકા લેખમાં સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ તથા ઐધિવૃક્ષનાં ચિહ્નોનો સમાવેશ થાય છે. શાશ્વત ઉપભોગ કે કીર્તિ સૂચવવા માટે સૂર્યખિંબ તથા ચંદ્ર-રેખાનાં ચિહ્ન પ્રચલિત હતાં. પાણિયાઓમાં આ બંને ચિહ્ન ખાસ જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ ચિહ્નો પ્રસ્તુત વીરની કીર્તિ યાવત્ ચંદ્ર-દિવાકરો રહે એવી ભાવના સૂચવે છે. સતીના પાણિયામાં ઘણી વાર સૌભાગ્યવતી નારીનો હાથ દર્શાવવામાં આવે છે. રાજમુદ્રાની જગ્યાએ કેટલીક વાર આયુધ-

સમૂહ કે રાજસુકુટું ચિહ્ન પ્રયોજનું.^{૪૪} સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન સમાજમાં અદ્યપર્વત લોકપ્રિય રહ્યું છે.

અભિલેખને અંતે ધ્રી કે ઝં કે ધ્રીસ્તુ કે સિદ્ધિસ્તુ કે શુભં ભવતુ જેવાં આશિષ દર્શાવતાં પદ પ્રયોજતાં. કેટલીક વાર લેખને અંતે થ કે છ જેવો અક્ષર જેવામાં આવે છે, તે મૂળમાં ○ રૂપે લેખની સમાપ્તિ સૂચવતું ચિહ્ન છે.^{૪૫}

વીરગતિ પામેલા યોદ્ધાને લગતા પાળિયામાં મોટે ભાગે ઘોડેસવાર યોદ્ધાની આકૃતિ કંડારી હોય છે. મંદિરમાં કેટલીક વાર અંગૂઠિ જેડી ઊભેલા ભક્ત પરીકે નિર્માતાની આકૃતિ કોતરેલી હોય છે.

કેટલાક અભિલેખોની નીચે ગર્વેડા અને ભૂંડણનું મિથુન-દશ્ય જેવામાં આવે છે. એ એવું સૂચવે છે કે જે આ લેખમાં કહેલી આપતનો જે ભંગ કરશે તેનો પિતા ગર્વેડો થશે ને તેની માતા ભૂંડણ થશે. કેટલીક વાર એને બદલે માનવસ્ત્રી અને ગર્વેડાના મૈથુનનું દશ્ય કોતરેલું હોય છે, એ એવું દર્શાવે છે કે લેખમાં લખેલી વાતનો ભંગ કરનારની માતા ગર્વેડાના અત્યાચારનો ભોગ બનશે^{૪૬} આ શાપાત્મક આકૃતિને 'ગર્વેડાની ગાળ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સુશોભન : કેટલાક પ્રાચીન અભિલેખોમાં સર્વે કે કેટલાક અક્ષરોના મરોડને^{૪૭} કે એની સ્વરમાત્રાઓના ઉપલા ભાગને^{૪૮} ધ્રણું સુશોભનાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં આવતું.

કેટલાક મધ્યકાલીન અભિલેખોમાં પદ્યબંધ અને સર્પબંધ જેવા બંધની રચના ધાય તેવી રીતે અક્ષરોની કૃત્રિમ ગોડવણી કરવામાં આવે છે.^{૪૯}

અરખી-ફારસી અભિલેખોમાં સુલેખનની વિવિધ શૈલીઓ વિકસી હતી. એમાંની તુઆ શૈલીમાં તે અક્ષરોના મરોડ તથા સંયોજન દ્વારા પશુપંખીઓની આકૃતિઓ ઉપજાવવામાં આવતી.^{૫૦}

સંક્ષિપ્ત રૂપો : પ્રાચીનકાલથી કેટલાક પૂરા શબ્દોને બદલે એનો એકાદ આદ્ય અક્ષર લખીને એનું સંક્ષિપ્ત રૂપ પ્રયોજવાનું પ્રચલિત થયું હતું.

આવાં રૂપ સમયનિર્દેશને લગતા પ્રચલિત શબ્દોમાં ખાસ પ્રયોજતાં, જેમ કે સંવત્સર માટે સં સંવ કે સંવત, ગ્રીષ્મ માટે ગ્રી, વર્ષા માટે વ, હેમન્ત માટે હ, શુદ્ધ (શુક્લ) માટે શુ, વહુલ (કૃષ્ણ) માટે વ, પક્ષ માટે વ, દિવસ માટે

દિ અને દ્વિતીય માટે દ્વિ. ૫૧ આ સંક્ષિપ્ત રૂપેને અંતે અગાઉ સંક્ષેપસૂચક ચિંદુ લખાતું નહિ. મધ્યકાલમાં એને અંતે દંડ કે વર્તુલનું ચિહ્ન પ્રયોગ્યતું. ૫૨ આ રૂપો પૈકી સંવત., શુ. દિ. અને વ. દિ. પૂરા શબ્દો જેવા બની ગયા છે; ને 'સંવત', 'સુદ' અને 'વદ' પૂરા શબ્દો તરીકે વપરાય છે.

અધિકાર-દર્શક શબ્દોમાં દૂતક માટે દૂ, મહાક્ષપત્યલિક માટે મહાક્ષ, શ્રીહસ્ત(રાજા)કે શ્રીચરણ (રાજા) માટે શ્રી અને મહાસાન્ધિવિગ્રહિક માટે મહાસા જેવાં સંક્ષિપ્ત રૂપ પ્રયોજવાં છે. ૫૩

અન્ય શબ્દોમાં રૂપક માટે રૂ, કાર્ષાષણ માટે કા, દ્રમ્મ માટે દ્ર, નિરીક્ષિત માટે નિ, ઠક્કુર માટે ઠ, પંકિત માટે પં, સાંવત્સરિક માટે સાં, હિરણ્ય માટે હિ, વાસ્તુમૂર્તિ માટે વામ્, દ્રોણ કે દ્રોણવાવ માટે દ્રો, उद्दान માટે उ છત્યાદિ નોંધપાત્ર છે. ૫૪

સુધારાવધારા : હસ્તલિખિત લખાણની જેમ અભિલેખમાં પણ કચારેક કંઈક એવડાઈ જતું, રહી જતું કે ખોટું કોતરાઈ જતું ને તે અશુદ્ધિ ધ્યાનમાં આવતાં તેમાં જરૂરી સુધારા વધારા કરી લેવામાં આવતા.

ભૂલથી કોતરાયેલા અક્ષરોને ચોક્કડીનાં ચિહ્નો વડે ટોચી નાખવામાં આવતા ને એની જગ્યાએ કોતરવાના અક્ષરોને પંકિતની ઉપર ઉમેરવામાં આવતા. કેટલાક ઉત્તરકાલીન અભિલેખોમાં ભૂલોવાળી પંકિતની ઉપર કે નીચે નાની રેખાઓ ઉમેરાતી. તામ્રપત્રો પર કોતરાયેલા અશુદ્ધ અક્ષરોને હથોડી વડે ટોચી નાખીને એની ઉપર નવેસર શુદ્ધ અક્ષર કોતરવામાં આવતા. કચારેક મૂળ અશુદ્ધ અક્ષરોને ટોચી નાખ્યા વિના એની ઉપર શુદ્ધ અક્ષર કોતરતા. કોઈ જૂના કે ખોટા તામ્રપત્રને રદ કરવાનું થાય ત્યારે એ પત્રને ઓગાળી નવેસર ઘડવામાં આવતું અથવા એના પરના તમામ લખાણને ટોચી નાખવામાં આવતું. પછી આવા નવા કે જૂના પત્રો પર નવું લખાણ કોતરવામાં આવતું. ૫૫

કચારેક એક અક્ષર રહી ગયો હોય, તો તેને આજૂઆજૂના જે અક્ષરોની વચ્ચેની જગામાં ઉમેરવામાં આવતો ને સ્થળસંકેય પ્રમાણે તેનું કદ ઘટાડવામાં આવતું. ઉત્તરકાલીન અભિલેખોમાં જ્યાં ઉમેરણ કરવાનું હોય તે સ્થાન કાકપાદ (Λ) કે હંસપાદના ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવતું. કચારેક એને બદલે સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન (卐) પ્રયોગ્યતું. ૫૬

પત્રાંક : સામાન્ય રીતે હસ્તલિખિત ગ્રંથના પત્રની જેમ શિલાલેખમાં ક્રમાંક આપવાની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ રાજશાસન બેધી વધુ

પતરાં પર કોતરવામાં આવે, ત્યારે એ પતરાં પર ક્રમાંક કોતરવાની જરૂર પડે છે. આથી કેટલીક વાર ત્યારે હસ્તલિખિત ગ્રંથના પત્રની જેમ તામ્રપત્રમાં પણ એક જ બાજુ પર ક્રમાંક દર્શાવવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં આ ક્રમાંક પત્રની પાછલી બાજુ પર દર્શાવાતો ને દક્ષિણ ભારતમાં આગલી બાજુ પર. ક્વચિત્ અર્વાચીન ગ્રંથના પૃષ્ઠની જેમ બંને બાજુ પણ ક્રમાંક દર્શાવાતો. ૫૭

મુદ્રાંક : રાજશાસનનાં તામ્રપત્રોને જોડતી એક કડીના સાંધા ઉપર રાજ-મુદ્રાની છાપ લગાવવામાં આવતી, જેથી એ પતરાંનું સંયોજન અકબંધ રહે. પ્રાચીન રાજમુદ્રાની છાપમાં સામાન્ય રીતે ઉપલા ભાગમાં એ રાજવંશના લાંછન (પ્રતીક)ની આકૃતિ અને નીચલા ભાગમાં એ રાજનું નામ અંકિત થતું.

ગુપ્ત સમ્રાટોનું લાંછન ગરુડ, વલ્ખીના મૈત્રકોનું નંદી, વાકાટકોનું સૂર્ય-ચંદ્ર, ચાલુક્યોનું વરાહ, રાષ્ટ્રકૂટો પરમારો યાદવો અને શિલાહારોનું ગરુડ, કંદેખોનું સિંહ, રદોનું હાથી કે વાઘ, પલ્લવોનું વાઘ, કલચુરિઓનું ગજલક્ષ્મી અને સૈંધવોનું મત્સ્ય હતું. ૫૮

પાદટીપ

૧. આ શબ્દ કેટલીક વાર લલિયાના અર્થમાં પણ પ્રયોગ્યતો.
૨. R. B. Pandey, IP, p. 89
૩. Bühler, IP, p. 150
૪. Pandey, IP, p. 90. પાંડેય તો ‘દિવિર’ને ‘દિપિકર’ પરથી ઘટાવે છે.
૫. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,” પૃ. ૫૧૪
૬. Pandey, IP, p. 90
૭. Bühler, IP, p. 151
૮. Pandey, IP, p. 92; IE, p. 84
૯. Pandey, IP, pp. 90 ff.
૧૦. S. I., pp. 254 ff.
૧૧. ગુ. ઐ. લે., નં. ૧૪૭, ૧૬૭ અને ૨૧૫. કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં તે રચનાર કવિનું નામ આપેલું છે, પણ હાલ વંચાતું નથી, જેમ કે ગુ. ઐ. લે., નં. ૧૫૫, ૧૬૩.

૧૨. S. I., pp. 288 ff.; યુ. ઐ. લે., નં. ૨૧૮-૨૧૯
૧૩. S.I., pp.. 169 ff.; 196 ff.; 206 ff.; 299 ff.
૧૪. કેટલાક દાનશાસનોમાં માત્ર સીધીસાદી વંશાવળી આપવામાં આવે છે, જેમ કે સોલંકી રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં (યુ. ઐ લે., નં. ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩ બ, ૧૪૪ ઇ, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૮૬, ૨૦૧, ૨૦૨, અને ૨૦૬).
૧૫. દા.ત., ઘોળકાની વાવનો સં. ૧૪૬૬નો લેખ (સ્વાધ્યાય, પૃ. ૧, પૃ. ૮૪-૮૭) તથા અડાલજની વાવનો સં. ૧૫૫૫નો લેખ (યુ. પ્ર., પુ. ૧૦૨, પૃ. ૧૯-૨૩)
૧૬. દા. ત., ઘોળકાના અંબાજી મંદિરનો સં. ૧૮૫૩નો શિલાલેખ (J. G. R. S., Vol. XXV, p. 311)
૧૭. Bühler, IP, p. 151; Pandey, IP, p. 93; Sircar, IE, pp. 85 f.
૧૮. IE, p. 85
૧૯. Bühler, IP, p. 151
૨૦. નાટ્યપ્રયોગના સંચાલક માટે 'સુરઘાર' શબ્દ કઠપૂતળીના ખેલમાં આવતા દોરીસંચાર પરથી પ્રચલિત થયો છે.
૨૧. Pandey, IP, p. 89, n. 1
૨૨. યુ. ઐ. લે., ભા. ૨, નં. ૧૬૭
૨૩. યુ. ઐ. લે., ભા. ૩, નં. ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૨
૨૪. એજન, નં. ૨૧૫
- ૨૫-૨૬. Bühler, IP, p. 152; Pandey, IP, pp. 93 f.
૨૭. કેટલાક કૃષાણ અને ગુપ્ત સિદ્ધાઓમાં જગાના અભાવે શબ્દ ઊભી પંક્તિમાં કોતરેલા છે. અશોકના ચેરંગુડી ગૌણ શૈલલેખમાં પંક્તિઓ એકાંતરે ડાબીથી જમણી અને જમણીથી ડાબી બાજુ કોતરાઈ છે. સ્વાત પ્રદેશના એક ખરોઈ લેખમાં પંક્તિઓ નીચેથી ઉપર વાંચવાની છે (Pandey, IP, pp. 97 ff.). આ બધા અપવાદ છે.
- ૨૭ અ. વિગતો માટે જુઓ Pandey, IP, pp. 105 ff.
- ૨૭ આ. જુઓ ઉપર પૃ. ૬૮, ૭૦.
૨૮. દા.ત., પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈન્ધવ રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં.

૨૯. દા.ત., વલ્લભીના મૈત્રકોનાં, નાંદીપુરી-ભરુકચના ગુર્જરાનાં અને રાષ્ટ્ર-
કૂટોનાં તામ્રપત્રોમાં.
૩૦. S.I., p. 300
૩૧. S.I., p. 409
૩૨. Pandey, IP, p. 146; S.I., pp. 409, 419
- ૩૨ અ. Padey, IP, p. 147
- ૩૨ આ. Ibid., p. 148
૩૩. S.I., p. 206
૩૪. S.I., pp. 227, 229
૩૫. S.I., pp. 289 f.
૩૬. S.I., p. 326
૩૭. ગુ. ઐ. લે., નં. ૨૦૪
૩૮. એજન, નં. ૧૬૭
૩૯. I.E., p. 93
૪૦. જુઓ ઉપર પૃ. ૭૦.
૪૧. પુણ્યવિનયથ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૫૮-૫૯
૪૨. ત્રિનયચન્દ્રસૂત્ર, કાવ્યશિક્ષા, પૃ. ૧, શ્લો. ૩
૪૩. ભગવદ્ગીતા, અ. ૧૭, શ્લો. ૨૩-૨૪
૪૪. I.E., p. 90
૪૫. I.E., p. 94
૪૬. I.E., p. 89
૪૭. દા.ત. અંસખેડા મુદ્રામાં રાજધિરાજ હર્ષના દસ્કત; અને માપ્રાલિ,
લિપિવત્ર ૧૨.
૪૮. દા.ત., જુઓ માપ્રાલિ, લિપિવત્ર ૧૮, ૨૦, ૨૧.
૪૯. I.E., p. 88
૫૦. જુઓ અગાઉ પ્રકરણ ૬.
૫૧. Pandey, IP, p. 110; I.E., p. 327
૫૨. I.E., p. 329
- ૫૩-૫૪. I.E., pp. 328 f.; ગુ. ઐ. લે., નં. ૧૪૫
- ૫૫-૫૬. Pandey, IP, pp. 108 f.; I.E., pp. 90 f.
૫૭. Pandey, IP, p. 108; I.E., pp. 91 f.
૫૮. Pandey, IP, pp. 113 ff.

સામાન્ય રીતે જે લખાણ સાર્વજનિક કે ચિરકાલીન મહત્ત્વ ધરાવતું હોય, તેનું અભિલેખન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં લખાણ વિવિધ વિષયોને લગતાં હોય છે.

પ્રાચીન પ્રકારો

ધર્મશાસ્ત્રમાં ખતોના બે મુખ્ય પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે : (૧) રાજકીય અને (૨) લૌકિક કે જનપદ.^૧ રાજકીય ખતોના સામાન્યતઃ ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવેલા છે : (૧) શાસન, (૨) જયપત્ર, (૩) આજ્ઞાપત્ર અને (૪) પ્રજ્ઞાપનપત્ર

ભૂમિતું દાન કરીને રાજા આગામી રાગ્નઓની માહિતી માટે પટ કે તામ્રપત્ર પર જે લખાણ કરાતી આવે, તેને 'શાસન' કહેતા. કાનૂની મુદ્દાઓ જાતે જોઈને તેમ જ ન્યાયાધીશ પાસેથી જાણીને રાજા જાહેર માહિતી માટે જે કાનૂની નિર્ણય લખાવે, તેને 'જયપત્ર' કહેતા. સામંત અથવા રાજ્યપાલ જેવા સેવકોને રાજા જે કાર્ય ફરમાવે તેને લગતા લખાણને 'આજ્ઞાપત્ર' કહેતા. ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય આદિ માન્ય તથા આદરણીય જનોને જે કાર્ય નિર્દેશિત કરવામાં આવે, તેના લખાણને 'પ્રજ્ઞાપનપત્ર' કહેતા.^૨

વળી જ્યારે રાજા સેવા શૈયી વગેરેથી પ્રસન્ન થઈ કોઈને દેશ ગ્રામ આદિ લખી આપે, તો તેને 'પ્રસાદલેખ' કહેતા.^૩

જ્યારે કોઈ સામાન્ય જનો વચ્ચે કંઈ આર્થિક કે વ્યાવહારિક કામકાજને લગતો કરાર થાય ત્યારે તેનું જે ખત કરવામાં આવતું, તેમાં લાગતાવળગતા જનોની સહી ઉપરાંત સાક્ષીઓનાં નામ જણાવવામાં આવતાં તેમ જ સમય-નિર્દેશમાં એ સમયના રાજાનું નામ, વર્ષ માસ દિવસ વગેરે નોંધવામાં

આવતું.^૪ આથી જનપદ ખતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા ધરાવે છે. આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ તો એની ધણી વિગત ઉપયોગી હોય છે જ.

ગુજરાતમાં પંદરમી સદીમાં 'લેખપદ્ધતિ' નામે એક સંગ્રહગ્રંથ લખાયો છે, જેમાં અનેક પ્રકારના રાજકીય તથા જનપદ ખતોના નમૂના આપવામાં આવ્યા છે. એમાંના ઘણા નમૂનાઓમાં સં. ૧૨૮૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૧-૩૨) ની મિતિઓ આપવામાં આવી છે, જ્યારે થોડા નમૂનાઓમાં સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૫-૪૬) ની તથા સં. ૧૫૩૩ (ઈ. સ. ૧૪૭૬-૭૭) ની મિતિઓ આપેલી છે. એમાં જૂમિદાનને લગતા રાજશાસનને 'શાસનપત્ર' કે 'તામ્રશાસન' કહ્યું છે.^૫ ન્યાયના ચુકાદાને લગતા ખતને એમાં 'ન્યાયવાદ' નામ આપ્યું છે.^૬ રાજના આદેશને લગતા લખાણને 'રાજદેશ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૭ મહામાત્ય તરફથી રાજને થતા વિજ્ઞાપનના લખાણને 'રાજવિજ્ઞાપિકા' કહેતા.^૮ એવી રીતે શુદ્ધ, પિતા અને માતાને લગતી વિજ્ઞાપિકાના પણ નમૂના આપ્યા છે.^૯ 'પ્રસાદલેખ' ને માટે આ ગ્રંથમાં 'ભૂજપત્તલા' (ભૂજપદ) શબ્દ પ્રયોજાયો છે.^{૧૦} દાણ, મહેસૂલ, હાંડી, વેચાણ, ગીરો, વ્યાજ, દાર્દી, સંધિ વગેરે ખીન્ન અનેક પ્રકારનાં ખતોના નમૂના આપવામાં આવ્યા છે.

પરંતુ અભિલેખો માટેના વિષયોનું કોઈ અલગ વર્ગીકરણ કે સંકલન ધર્મશાસ્ત્રમાં કે અન્ય પ્રાચીન સાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યું નથી.

ભારતીય લેખોના અભિલેખોના અભ્યાસ પરથી એમાં મુખ્ય વિષયો નીચે પ્રમાણે હોવાનું માલૂમ પડે છે :

(૧) વાણિજ્યિક મુદ્દાઓ—આઘ-ઐતિહાસિક કાલની સિંધુ સંસ્કૃતિ, ખાસ કરીને હડપ્પીય સભ્યતા, ધરાવતાં ખંડેરોના અવશેષોમાં જે સંખ્યાબંધ મુદ્દાઓ (આકૃતિ ૧) તથા કેટલાંક મુદ્રાંક (આકૃતિ ૨) મળ્યાં છે, તેનાં લખાણ હજી અરાખર ઊકલ્યાં નથી. છતાં એમાંનાં ઘણાં લખાણ આયાત-નિકાસ કરવાની ચીજોની ગાંસડીઓ પર લગાવવાની મુદ્રાની છાપ માટેનાં હોવાનું માલૂમ પડે છે.^{૧૧} આથી આ અભિલેખ વાણિજ્યિક પ્રકારના ગણાય.

(૨) મંત્રતંત્રને લગતા અભિલેખો—હડપ્પીય સભ્યતાની કેટલાંક મુદ્રિકાઓ પહેરવાનાં તાવીજ તરીકે વપરાતી હશે એવું માલૂમ પડે છે.^{૧૨} ઐતિહાસિક કાલના તાંત્રિક સંકેત ધરાવતા અક્ષરવાળાં ચંત્ર(જંતર) પણ આ પ્રકારના અભિલેખ ગણાય.^{૧૩}

(૩) ધાર્મિક અનુશાસનો—મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના અભિલેખો. પૈકાના ઘણા અભિલેખો, ખાસ કરીને મુખ્ય શૈલલેખો તથા મુખ્ય સ્તંભલેખો, ૧૪ ધર્મને લગતાં અનુશાસનો (ઉપદેશો) રૂપે લખાયા છે.

(૪) રાજશાસનો—અશોકના કેટલાક અભિલેખ અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને કરાયેલાં રાજશાસનોરૂપે લખાયા છે, જેમકે કલિંગના અલગ શૈલલેખો, અલાહાબાદ-કોસમ સ્તંભ પરનો રાણીને લગતો લેખ તેમજ સંઘને લગતો લેખ. ૧૫

(૫) સ્મારક અભિલેખો—અશોકે નેપાલની તરાઈમાં બે ઐશ્વ તીર્થ-સ્થાનોએ યાત્રા કરી ત્યાં એની યાદગીરીમાં શિલાસ્તંભ સ્થાપાવ્યા તે એના પર લેખ કોતરાવ્યા. ૧૬ આ લેખો સ્મારક અભિલેખો ગણાય.

અંધૌ(જિ. કચ્છ)માંથી મળેલા શક વર્ષ ૧૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૦)ના યષ્ટિલેખો પણ કોઈને કોઈ સંબંધીની સ્મૃતિ અર્થે યષ્ટિ ઊભી કરાવ્યાનું જણાવે છે. ૧૭

ગુપ્ત સમ્રાટ ભાતુગુપ્તના સમયનો ગુ. સં. ૧૯૧ (ઈ. સ. ૫૧૦)નો એરણ સ્તંભલેખ ૧૮ યુદ્ધમાં વીરગતિ પામેલા ગોપરાજની તથા એની પાછળ સતી થયેલી એની પત્નીની યાદગીરી માટે લખાયો છે.

દખ્ખણમાં શિલાહારો, યાદવો, અનુકાલીન ચાલુક્યો વગેરેના આવા અનેક સ્મારક લેખ મળ્યા છે. ૧૯ એમાં સામાન્ય રીતે લેખની મિતિ, વીરની વંશાવળી પ્રશસ્તિ અને સિદ્ધિ, એ સમયે રાજ્ય કરતા રાજનું નામ ઇત્યાદિ વિગત આપવામાં આવે છે.

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેકઠેકાણે જૂના પાળિયા જોવામાં આવે છે, ખાસ કરીને ગામના પાદરમાં આવેલા તળાવને કાંઠે. વીરગતિ પામેલા યોદ્ધાની યાદગીરીના પાળિયામાં સામાન્ય રીતે ઉપલા ભાગમાં હાલ અને તલવાર કે ભાલો ધારણ કરતા ઘોડેસવારની આકૃતિ કોતરી હોય છે, એની બે બાજુએ ટેંચે અમર નામ કે શાશ્વત કીર્તિના પ્રતીકરૂપે સૂર્ય અને ચંદ્રની આકૃતિ કોતરી હોય છે તે ઘોડેસવારની નીચેના ભાગમાં યુદ્ધના પ્રસંગ અને યોદ્ધાના મૃત્યુને લગતી હકીકત આપી હોય છે. સતીના પાળિયામાં મોટે ભાગે સતીના પ્રતીકરૂપે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો હાથ કાટખૂણે બતાવ્યો હોય છે. જો સ્ત્રી પતિનું શય લઈ સતી થઈ હોય તો હાથમાં આડું શય રાખીને ઊભેલી સતીની આકૃતિ રજૂ કરી હોય છે.

કોઈ વિશિષ્ટ પરાક્રમ કે દિગ્વિજયની યાદગીરીમાં ક્યારેક અભિલેખ લખાવવામાં આવતો. દા. ત., સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદ સ્તંભલેખ,^{૨૦} જેમાં એ પ્રતાપી ગુપ્ત સમ્રાટના વિવિધ વિજયોનું નિરૂપણ કરીને એની વિશાળ ક્ષતિની સ્મૃતિ માટે એ સ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હોવાનું^{૨૦} જણાવ્યું છે. યશોધર્મનો મંદસોર શિલાસ્તંભલેખ પણ આ પ્રકારનો છે.

અર્વાચીન કાલમાં શહીદોનાં સ્મારકો પર તે તે શહીદીને લગતા સ્મારકલેખ કોતરવામાં આવે છે. સાર્વજનિક સંસ્થાઓનાં મકાનોના ખાતમુહૂર્ત-શિલારોપણ કે ઉદ્ઘાટનને લગતા લેખની તકતી મુકાવવામાં આવે છે તે કોઈ વિખ્યાત વ્યક્તિના જન્મ, મૃત્યુ કે અન્ય કોઈ વિશિષ્ટ બનાવના સ્થાને પણ તે તે ઘટનાને લગતો લેખ કોતરવામાં આવે છે. આ અને આવા અભિલેખ સ્મારક-લેખો ગણાય. આવલાં નીચે કોતરેલાં લખાણ પણ આ પ્રકારનાં ગણાય.

(૬) દાનશાસનો—બિહારના ગયા જિલ્લામાં આવેલા બરાબર નામે ડુંગરની અમુક ગુફાઓમાં કોતરાયેલા મૌર્ય રાજ્ય અશોકના તથા દશરથના ત્રણ અભિલેખ તે તે ગુફા અમુક અમુક વર્ષે આજીવિકોને દાનમાં દીધી હોવાનું જણાવે છે. દાનને લગતાં આવાં રાજશાસનોને ‘દાનશાસન’ કહે છે.

એવી રીતે એરિસ્સામાં ઉદયગિરિ-ખંડગિરિમાં તથા દખ્ખણમાં નાસિક, અજંતા, કાર્લા વગેરે સ્થળોએ આવેલી ગુફાઓમાં લાહરાત ક્ષત્રપ તથા સાતવાહન વંશના રાજાઓનાં દાનશાસન કોતરેલાં છે, જેમાં લિક્ષુઓએ રહેવાની નાનીમોટી એરડીઓ, ચૈત્યશૃંગો, મંડપો, ભોજનશાલાઓ, ઉપસ્થાન-શાલાઓ, ટાંકાં, સ્તૂપો, આસનો, વેદિકાઓ વગેરેના દાનની હકીકત નોંધી હોય છે.^{૨૧}

કેટલીક વાર કોઈ ધાર્મિક સંસ્થાને કંઈ કાયમી અનુદાન દેવામાં આવતું, જેમ કે કુપાણ રાજા હુવિષ્કના સમયમાં (શક)વર્ષ ૨૮ (ઈ. સ. ૧૦૬)માં પ્રાચીનક નામે વ્યક્તિએ પુણ્યશાલા (ધર્મશાલા) અક્ષયનીવી (કાયમી અનુદાન) તરીકે દાનમાં દીધી, ૫૫૦ પુરાણ (સિક્કા) એક ઝેણીમાં અને ૫૫૦ પુરાણ બીજી ઝેણીમાં થાપણ રૂપે આપીને એના વ્યાજમાંથી દર મહિને બ્રહ્મભોજન કરાવવાનો તથા ભૂખ્યા અને તરસ્યા જનોને પ્રતિદિન ખાવાનું અને પીવાનું આપવાનો પ્રમંથ કર્યો.^{૨૨}

લાહરાત રાજા ક્ષત્રપ નહપાનના જમાઈ ઉષવદાતે નાસિકમાં ગુફાદાન કરીને ૩,૦૦૦ કાર્પાપણના અક્ષયનીવીનું તેમ જ ૪,૦૦૦ કાર્પાપણની કિંમતે

ખરીદેલા ક્ષેત્ર(ખેતર)નું દાન દીધું.^{૨૩} આમાંના બીજા ગુફાલેખમાં ઉપવદાતાનાં અગાઉનાં વિવિધ દાન ગણાવ્યાં છે, જેમ કે ત્રણ લાખ ગાયો, સુવર્ણ, સોળ ગામો, આઠ ભાર્યાઓ(કન્યાઓ), ધર્મશાલાઓ, ખગીયા, તળાવો, પરખો વગેરે.

સાતવાહન રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિએ નાસિકમાં ત્રિરશ્મિ(ત્ર્યંબક)ના ભિક્ષુઓને અમુક ક્ષેત્રનું દાન દીધું.^{૨૪} એવી રીતે વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્ડ્રમાયિના રાજ્યકાલમાં મહારાજા-પિતામહી ગૌતમી ખલશ્રીએ નાસિક પાસે અમુક ગુફા દાનમાં દીધી.^{૨૫} કલિંગાધિપતિ ખારવેલનો હાથીગુંફા લેખ^{૨૬} પણ આવા પ્રકારનો છે.

ધાર્મિક હેતુથી કરાયેલા દાનને ‘ ધર્મદાય ’ કહેતા. ધર્મશાસ્ત્રમાં દાનનો ઘણો મહિમા ગાયો છે. અમુક દ્રવ્યોનાં દાન ‘ મહાદાન ’ ગણાતાં; એમાં ય અમુક ‘ અતિદાન ’ ગણાતાં-એનું, ભૂમિ અને વિદ્યાનાં. આ સર્વમાં ભૂમિદાનને સર્વોત્તમ ગણવામાં આવતું.^{૨૭}

ભૂમિદાનથી દાન લેનારને કાયમી ઊપજનું અક્ષય સાધન પ્રાપ્ત થતું, જે એને જીવનપર્યંત ઊપયોગી નીવડતું. આથી ભૂમિદાનની સાથે હંમેશાં એને લગતું રાજશાસન લખાવી આપવામાં આવતું. એ એને હકનામાના પુરાવા તરીકે કામ લાગતું. વળી ભૂમિદાનનો લાભ દાન લેનારના પુત્રપૌત્રાદિકને પણ વારસાગત રહેતો ને એથી એના પરનો હક પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી ચાલુ રહેતો. આથી દાનશાસનની પ્રત દાન લેનારના કુટુંબે કાયમ માટે સાચવીને જાળવી રાખવી પડતી. આ કારણે દાનશાસન તાંબાનાં પતરાં પર કોતરાવીને આપવામાં આવતું. એને ‘ તામ્રપત્ર ’ કે ‘ તામ્રશાસન ’ કહેતા. તામ્રની પસંદગી એના ટકાઉપણાને કારણે કરવામાં આવતી. તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં દોઢેક હજાર વર્ષ જેટલાં લાંબા કાલનાં અનેક દાનશાસન મોજૂદ રહેલાં મળે છે એ હકીકત છે.

તામ્રપત્રો જમીન પરના હકનામા તરીકે કાયમી અગત્ય ધરાવતાં હોઈ એને ધરની દીવાલમાં, પાયામાં કે જમીનની અંદર ગુપ્ત રીતે સાચવી રાખવામાં આવતાં. કેટલીક વાર અનેક તામ્રશાસનોને સામટાં રાખવામાં આવતાં. આથી ક્યારેક એકી સાથે અનેક તામ્રશાસન મળી આવે છે, જેમકે કડી(જિ. મહે-સાણા)માંથી સોલંકી વંશનાં અગિયાર તામ્રશાસન મળેલાં.^{૨૮} કોઈ વાર તામ્ર-શાસનોને વાસણમાં મૂકી જમીનમાં દાટવામાં આવતાં.^{૨૯} કેટલીક વાર જમીનમાં દાટેલાં તામ્રપત્ર ખેતર ખેડતી વખતે હળની અણી વાટે અચાનક મળે છે.

તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં ટૂંકાં દાનશાસનોના સહુથી જૂના નમૂના ઉત્તર ભારતમાં પહેલી સદીના મળ્યા છે, જ્યારે વિગતવાર તામ્રશાસનના સહુથી પ્રાચીન નમૂના દક્ષિણ ભારતમાં ચોથી સદીના અને ઉત્તર ભારતમાં પાંચમી સદીના મળ્યા છે. પહેલી સદીનાં તામ્રશાસન શક-પહલવ કાલનાં છે.^{૩૦} ચોથી સદીનાં તામ્રપત્ર પહલવ, વાકાટક અને શાલંકાયન વંશનાં છે.^{૩૧} ગુજરાતમાં મળેલું સહુથી પ્રાચીન તામ્રપત્ર ચોથી સદીનું છે.^{૩૨} ગુપ્ત વંશનાં દાનશાસનોમાં સમુદ્રગુપ્તના નામનાં એ દાનશાસન મળ્યાં છે, પરંતુ એ બનાવટી માલૂમ પડ્યાં છે.^{૩૩} ભૂતપૂર્વ રાજના નામે કોઈ વાર એકમે સદી બાદ બનાવટી દાનશાસન લખી તામ્રપત્ર પર કોતરાવવામાં આવતાં, પરંતુ અનુકરણ કરવામાં કંઈ ને કંઈ ક્ષતિ રહેતાં એ બનાવટી હોવાનું પકડાઈ ગય છે. ગુપ્ત રાજ્યનાં સહુથી પ્રાચીન તામ્રપત્ર ખરી રીતે કુમારગુપ્ત ૧ લાના સમયનાં, ઈ. સ. ૪૩૩-૪૪૭ નાં, છે.^{૩૪}

ગુજરાતમાં વલ્લીના મૈત્રકવંશના રાજાઓનાં એકસોથી વધુ તામ્રશાસન મળ્યાં છે. ગુર્જરા, ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોનાં પણ ઘણાં તામ્રશાસન પ્રાપ્ત થયાં છે. એ રાજવંશોના ઇતિહાસનું એ મુખ્ય સાધન છે. સોલંકી વંશનાં પણ અનેક તામ્રપત્ર મળ્યાં છે.^{૩૫}

તામ્રપત્ર આકારમાં લંબચોરસ હોય છે (આકૃતિ ૧૧). પરંતુ એ ભૂજ્-પત્રને મળતાં હોય, તે તેની લંબાઈ લગભગ ૩૦ સેં.મી. (૧૨ ઇંચ) થી ૪૦ સેં. મી. (૧૬ ઇંચ) જેટલી અને જાંચાઈ લગભગ ૨૦ સેં. મી. (૮ ઇંચ) થી ૩૦ સેં. મી. (૧૨ ઇંચ) જેટલી હોય છે, જ્યારે એ તામ્રપત્રને મળતાં હોય તે, એની જાંચાઈ લગભગ ૫ સેં. મી. (૨ ઇંચ) થી ૭.૫ સેં. મી. (૩ ઇંચ) જેટલી હોય છે. અર્થાત્ તામ્રપત્રના કદ પ્રમાણે કપાયેલાં તામ્રપત્ર વધારે લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે.

જો દાનશાસન એક જ તામ્રપત્ર પર કોતરાયું હોય, તે એના ડાબી બાજુના કે ડાચના હાંસિયામાં રાજસુદાની છાપ લગાવાતી. દાન દેનાર રાજાની વિગતમાં માત્ર એનાં નામ અને ત્રિરુદ જણાવવામાં આવે તે જ દાનશાસનનું લખાણ એક પતરા પર સમાઈ શકે તેટલું ટૂંકું હોય. પરંતુ સામાન્ય રીતે દાતાની વિગતમાં તેના વંશ તથા પૂર્વજોની તેમ જ તેના પોતાના ગુણો તથા પરાક્રમોની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવતી. આથી ભૂજ્-પત્રના કદનાં પતરાં હોય

તો પણ એક દાનશાસન કોતરવા માટે એ કે ત્રણ પતરાંની જરૂર પડતી. ગુજરાતનાં દાનશાસનોમાં સૈત્રકો, ગુજરાં, ચાલુક્યો અને સોલંકીઓનાં દાનશાસન બધાં પતરાં પર કોતરાયાં છે. એમાં બંને પતરાંની અંદરની બાજુ પર લખાણ કોતરવામાં આવતું ને એની બહારની બાજુ કોરી રાખવામાં આવતી. રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસન સામાન્ય રીતે ત્રણ-ત્રણ પતરાં પર કોતરાતાં. એમાં પહેલા અને છેલ્લા પતરાની બહારની બાજુ કોરી રાખવામાં આવતી, ન્યારે વચલા પતરાની બંને બાજુ પર લખાણ કોતરાતું. તામ્રપત્રની બહારની બાજુએ અરક્ષિત રહેતી હોવાથી એને કોરી રાખવામાં આવતી. લખાણ કોતરેલી બાજુએ એકબીજા સાથે ધસાય નહિ એ માટે પતરાંની કોર ચારે બાજુ અંદર વાળવામાં આવતી કે એને ડીપીને નડી બનાવવામાં આવતી. રાજવંશ લંબાતો ન્યય તેમ પૂર્વજોની સંખ્યા વધતી ન્યય ને તેઓની પ્રશસ્તિતું લખાણ વધતું રહે, છતાં અને ત્યાં સુધી પતરાંની સંખ્યા એટલી જ રાખવામાં આવતી. આથી પતરાતું કદ વધારતા રહેતા ને અક્ષરોતું કદ ઘટાડતા જતા.^{૩૬}

યાદવ રામ રામચંદ્રતું પૈડણ તામ્રપત્ર(ઈ. સ. ૧૨૭૨) એ ત્રણ પતરાંતું એક મોટું તામ્રશાસન છે. એનાં પતરાં ૫૧.૨૫ સેં. મી. (૨૦.૩ ઇંચ) x ૩૦.૫ સેં. મી. (૧૫ ઇંચ) કદનાં છે ને એતું વજન ૨૬.૮૩ કિ. ગ્રા. (૨,૩૦૦ તોલા) જેટલું છે. એમાં કુલ ૧૧૮ પંક્તિ કોતરેલી છે. એ પતરાં સાથે લગાવેલી બે કડીઓતું વજન ૫.૩૩ કિ. ગ્રા. જેટલું છે તે વધારાતું. કડીઓ સાથે પતરાતું વજન ૩૨ કિ. ગ્રા. થી વધુ થાય!^{૩૭}

પ્રતીહાર, પાલ, સેન, ગાહડવાલ અને આહોમ જેવા વંશનાં દાનશાસન એકેક તામ્રપત્ર પર કોતરાતાં, તેમાં પણ લાંબી પ્રશસ્તિ આપવામાં આવતી હોવાથી એનાં પતરાંની લંબાઈ લગભગ ૩૭.૫ સેં. મી. (૧૫ ઇંચ) થી ૭૫ સેં. મી. (૩૦ ઇંચ) અને લાંબાઈ લગભગ ૩૪.૩ સેં. મી. (૧૩.૫ ઇંચ) થી ૪૩ સેં. મી. (૧૭ ઇંચ) જેટલી રાખવામાં આવતી. એમાં ઘણી વાર સિત્તેરેક પંક્તિઓ સમાવાતી. આવા એક પતરાતું વજન કેટલીક વાર, કડી સાથે, ૧૮ કિ. ગ્રા. જેટલું થતું!^{૩૮}

દક્ષિણ ભારતના ધણા રાજવંશોનાં દાનશાસન છસાત તામ્રપત્રો પર કોતરાતાં. એમાં બસો-ત્રણસો પંક્તિ જેટલું લાંબું લખાણ કોતરાતું. સહુથી મોટાં તામ્રશાસન ચોળ વંશના રામઓનાં મળ્યાં છે. રાજરાજ ૧લા(ઈ. સ.

૯૮૫-૧૦૧૬)નું એક તામ્રશાસન ૨૧ પતરાં પર કોતરેલી ૪૪૩ પંક્તિઓનું છે. રાજેન્દ્ર ૧લા(ઈ. સ. ૧૦૧૬-૧૦૪૩)નું એક તામ્રશાસન ૮૧૬ પંક્તિઓમાં ૩૧ પતરાં પર કોતરાયું છે. એનું એક ખીજું તામ્રશાસન ૫૫ પતરાં પર ૨૫૦૦થી વધુ પંક્તિઓમાં કોતરેલું છે! એમાં પહેલાં ૩ પતરાંમાં રાજના પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ છે, પછીનાં ૨૨ પતરાંમાં દાન દેનાર રાજની પ્રશસ્તિ અને દાનમાં આપેલા ગામની સીમાઓ વગેરેની વિગત છે, ને છેલ્લાં ૩૦ પતરાંમાં હળરેક પ્રતિબ્રહ્મીતાઓનાં નામ ગોત્ર સ્થાન વગેરેની વિગત છે! કડી વગરનાં પતરાંનું ય વજન ૧૦૦ કિ. ગ્રા. થી વધુ છે^{૩૯}!

દાનશાસનમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથની જેમ પંક્તિઓ લાંબી બાજુને સમાંતર લખાતી. દાનશાસનનાં પતરાંને, એની એકેક લાંબી કે ટૂંકા બાજુએ મોટે ભાગે બમ્બે કાણાં ને ક્યારેક એકેક કાણું પાડીને. એમાં તાંબાની કડીઓ ધાલી, જેડેલાં રાખવામાં આવતાં, જેથી ખીજી બાજુએથી એને ખોલીને વાંચી શકાય. એમાંની એક કડીના સાંધા પર રાજમુદ્રાની છાપ લગાવવામાં આવતી. ખીજી કડી સાદી રાખવામાં આવતી. રાજમુદ્રાની છાપ અકબંધ રહે ત્યાં સુધી એક દાનશાસનનાં પતરાં ખીજા દાનશાસનનાં પતરાં સાથે આડાઅવળાં કરી શકાય નહિ.

ભૂમિદાનને લગતા રાજશાસનમાં અમુક અમુક જરૂરી બાબતો જણાવવા માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.^{૪૦}

એમાં દાન દેનાર અર્થાત્ 'દાતા,' દાન લેનાર અર્થાત્ 'પ્રતિબ્રહ્મીતા' અને દાનમાં આપવાની વસ્તુ અર્થાત્ 'દેય' એ ત્રણ મુખ્ય બાબતો તો હોય જ. આ ઉપરાંત મિતિ, સ્વહસ્ત વગેરે ખીજી અનેક બાબતો જણાવવાની જરૂર પડતી.

સામાન્ય રીતે દાનશાસનનો આરંભ સિદ્ધમ (=મિત્રિગસ્તુ), સ્વસ્તિ કે ઐ સ્વન્તિ જેવાં મંગલ પદોથી થતો. ક્યારેક વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ વગેરે દેવ કે દેવોની સ્તુતિ ઉમેરાતી.

દાનને લગતું રાજશાસન સામાન્યતઃ રાજધાનીમાંથી અને કેટલીક વાર વિજયઠાવણી કે યાત્રાસ્થાન જેવા કેઈ અન્ય સ્થળથી ફરમાવવામાં આવતું. દાનશાસનમાં આ શાસન-સ્થાનનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો. ક્યારેક આ સ્થાનનો નિર્દેશ લાંબા અલંકૃત નિરૂપણ સાથે કરવામાં આવતો, જેમ કે

સૌરાષ્ટ્રના સૈન્ધવ રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં રાજધાની સૂતાગ્નિલિકાની આખતમાં.^{૪૧}

રાજકુલ અને વંશાવળીની વિગત દાતાના સંદર્ભમાં જરૂરી ગણાતી. એમાં ક્યારેક રાજકુલની શુભપ્રશસ્તિ અને/અથવા એની આનુશ્રુતિક ઉત્પત્તિનું ય નિરૂપણ કરવામાં આવતું. વંશાવળી કેટલીક વાર સાદી સીધી રીતે ટૂંકામાં અપાતી,^{૪૨} તે કેટલીક વાર દરેક પુરોગામી રાજની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવતી આ રિવાજને લઈને ઘણા રાજવંશોની વંશાવળીઓ જણવા મળી છે,

દાન દેનાર રાજ તથા એના પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવે છે, તે એ પરથી એ રાજ્યો વિશે કેટલીક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. વલભીના મૈત્રક રાજ્યોની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચ શૈલીના કાવ્યમય ગદ્યમાં આપવામાં આવી છે, પરંતુ એમાં એમનાં કોઈ ચોક્કસ પરાક્રમેની વિગત લાગ્યે જ મળે છે, જ્યારે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોની પદ્યમય પ્રશસ્તિમાં એમનાં પરાક્રમેની કેટલીક વિગત જણવા મળે છે. ગંગ વંશનાં દાનશાસનોમાં પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ સૌ એક શ્લોકોનો વિસ્તાર ધરાવતી.^{૪૩} એમાંના ઘણા શ્લોકો તે અગાઉનાં દાનશાસનોમાંથી અક્ષરશઃ ઉતારવામાં આવતા. મૈત્રક રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં પણ પૂર્વજોની પ્રશસ્તિની અક્ષરશઃ પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી.

દાનશાસન શાસન કે નિવેદનના રૂપે હોઈ, દાન દેનાર રાજ્ય લાગતાવળગતા અધિકારીઓને તથા અન્યજનોને સંબોધોને દાનની હકીકત જણાવતો. એમાં કેટલીક વાર આયુક્તક, વિનિયુક્તક, દ્રાંગિક, મહત્તર, દાંડપાશિક, ઉપરિક, કુમારામાય, રાજસ્થાનીય, મહાસામંત આદિ અધિકારીઓનો^{૪૪} તેમ જ તે વહીવટી વિભાગ કે ગામના બ્રાહ્મણાદિ નિવાસીઓનો સમાવેશ થતો.^{૪૫}

દાનને લગતી મુખ્ય હકીકતમાં દાન દેવાનો હેતુ, પ્રતિગ્રહીતાનાં નામદામ, દાનનાં એને માટે ઉદ્દિષ્ટ પ્રયોજન, દેયભૂમિની વિગતો, દેયભૂમિ પર પ્રતિગ્રહીતાને મળતા હક અને કર વગેરેમાંથી એને મળતી મુક્તિ, અને દાનને લગતી ઉદ્દેશાતિ-સર્ગની વિધિ ^{૪૬} જણાવવામાં આવે છે.^{૪૭} એમાં દાન દેનાર બ્રાહ્મણ, દેવાલય,

વિહાર, વસતિ વગેરેની તથા વહીવટી વિભાગો અને પેટાવિભાગો, ગામો, ખેતરો, વાવો વગેરેની ઘણી વિગત જાણવા મળે છે.

રાજ્ય લાગતાવળગતા જનોને દાનની જાણ કરી પ્રતિગ્રહીતાને દેયભૂમિની આમતમાં હસ્તકત નહિ કરવા આદેશ આપે છે. પરંતુ એ રાજ્યએ આપેલા અધિકાર એના ઉત્તરાધિકારીઓને અંધનકારક ખરા? એમાં ય ભવિષ્યમાં અન્ય રાજવંશ સત્તાશઠ થાય ત્યારે? આથી દાન દેનાર રાજ્યએ પોતાના વંશના તેમ જ અન્ય વંશના આગામી 'ભદ્ર' (ભલા) રાજ્યએને પોતાના આ દાનશાસનને અનુમોદન આપી એનું પરિપાલન કરવાનો નૈતિક અનુરોધ કરવાનો રહેતો. પરંતુ એમાં એ આગામી રાજ્યએને કંઈ લાભ ખરો? હા, આપેલું દાન પછીના જે રાજ્યએ પાળે, તેઓ પણ એ દાનના પુણ્યના લાગીદાર થાય ને જે આપેલા દાનનો આચ્છેદ કરે કે કરવા દે, તેને ઘણાં પાતક લાગે. આ માન્યતા માટે ભગવાન વ્યાસના નામે કેટલાક પુરાણોકત શ્લોક પણ ટાંકવામાં આવતા, જેમાં દાન દેનારને તે પાળનારને કેટલું પુણ્ય મળે તે આપેલું દાન ઝૂંટવી લેનારને કેટલું પાતક લાગે તે દર્શાવવામાં આવે છે.^{૪૮}

દાનશાસનનું લખાણ સાન્ધિવિગ્રહિક કે મહાક્ષપટલિક કે દિવિરપતિ જેવો અધિકારી તૈયાર કરતો. એને એ સંખંધી રાજની આજ્ઞા કચારેક સ્વમુખે મળતી. તે તે દાનશાસનના અંતે 'સ્વમુખજ્ઞા'નું પ્રમાણ આપતો. આખી ઘણી વાર એને દાનશાસન ઘડવાની રાજજ્ઞા કોઈ રાજપુત્ર કે સામન્ત કે ઉચ્ચ અધિકારી દ્વારા પહોંચાડવામાં આવતી ને તે એમાં એ તે 'દૂતક'નો નિર્દેશ કરતો. દાનશાસનના અંતે દૂતક અને લેખકનાં નામ તથા હોદ્દાની વિગત આપવામાં આવે છે.

દાનની મિતિ પણ દાનશાસનમાં જણાવવી જરૂરી ગણાતી. એમાં સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને વાર જણાવતા. શરૂઆતનાં દાનશાસનોમાં સંવત અને વારની વિગત અપાતી નહિ.^{૪૯} સમયનિર્દેશની વિગત ઇતિહાસમાં ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે. મિતિમાં કેટલીક વાર ગ્રહણ, અધિકમાસ, પર્વદિન વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમ જ નદીસ્નાન તથા દેવવંદનની વિધિનો પણ નિર્દેશ આવે છે. સમયનિર્દેશ કોઈ દાનશાસનોમાં અંતે, કોઈમાં વચ્ચે ને કોઈમાં આરંભમાં કરવામાં આવતો.

દાનશાસન લલિયાના હાથે લખાતું ને કંસારાના ટાંકણે કોતરાતું. એવું દાનશાસન તે કોઈ પંડિત પાસે લખાવી દે ને કંસારા પાસે કોતરાવી દે. આથી રાગ્નના નામે કોઈ બનાવટી દાનશાસન તૈયાર ન કરાવી દે એ માટે દાનશાસનમાં છેવટે રાગ્નના સ્વહસ્ત(દસ્તક) આપવા જરૂરી ગણાતા. રાગ્નના સ્વહસ્ત અને રાજમુદ્રાની છાપ રાજશાસનની પ્રમાણિતતા માટે આવશ્યક ગણાય.

ભારતના પ્રાચીન અભિલેખોમાં તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં દાનશાસનો મોટી સંખ્યા ધરાવે છે.

(૭) પૂર્તનિર્માણ લેખો : દેવાલય, વાપી, કૂપ, તથાગ આદિ સાર્વજનિક પરમાર્થનાં વાસ્તુ(બાંધકામ)ને 'પૂર્ત' કહેતા. ધર્મશાસ્ત્રમાં દાનની જેમ પૂર્તનિર્માણનો ઘણો મહિમા ગાયો છે.

ઐદ્ધ સ્તૂપમાંના અસ્થિપાત્ર પર, ચૈત્યમૂહના સ્તંભ છત્ર તોરણ વેદિકા વગેરે પર અને વિહારના સ્તંભ વગેરે પર ઘણી વાર તેના નિર્માણને લગતો લેખ કોતરેલો હોય છે.^{૫૦} ખેસનગર ગરુડ સ્તંભલેખમાં એક ભાગવત યવને વાસુ-દેવના મંદિર સામે ગરુડધ્વજ કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે.^{૫૧}

જૂનાગઢ શૈલલેખોમાં^{૫૨} રાગ્ન મહાક્ષત્રપ મુદ્રદામાએ તથા ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તે ત્યાંના સુદર્શન તળાવનો સેતુ(બંધ) સમરાવ્યાની હકીકત જણાવી છે, તે પૂર્તના પુનર્નિર્માણ કે જીર્ણોદ્ધારને લગતા લેખ ગણાય. યુંદા(જિ. જામનગર)નો શક વર્ષ ૧૦૩(ઈ. સ. ૧૮૧)નો શિલાલેખ વાપી-નિર્માણને લગતો છે. દેવની મોરીના ઐદ્ધ સ્તૂપમાંના અસ્થિપાત્ર પરનો લેખ સ્તૂપના તથા એ સમુદ્ધગક(દાખડા)ના નિર્માણની હકીકત જણાવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાના સમયનો ગુ. સ. ૧૧(ઈ. સ. ૩૮૦)નો મથુરા સ્તંભ-લેખ^{૫૪} ખે શિલાલયોના નિર્માણને લગતો છે. એ રાગ્નના સમયનો ઉદયગિરિ ગુફાલેખ શિવની ગુફા કરાવ્યા વિશે છે.^{૫૫} દિલ્હીના કુતુબમિનાર પાસેના લોહ-સ્તંભ પરના લેખમાં વિષ્ણુપદ ગિરિ પર ભગવાન વિષ્ણુનો ધ્વજ કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે.^{૫૬} મંદસોરના શિલાલેખમાં ઈ. સ. ૪૩૬ માં સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ અને ઈ. સ. ૪૭૩ માં પુનર્નિર્માણ થયાનું જણાવ્યું છે.^{૫૭} એરણનો શિલા-સ્તંભ લેખ(ઈ. સ. ૪૮૩)^{૫૮} વિષ્ણુના ધ્વજસ્તંભને લગતો છે. યશોધર્મા-

વિષ્ણુવર્ધનના મંદિરોર શિલાલેખમાં કૃપનિર્માણની હકીકત આપી છે. ૫૯ દ્વારા રાજા તોરમાણના સમયનો એરણ શિલાપ્રતિમા લેખ નારાયણના શિલાપ્રાસાદના નિર્માણને લગતો છે. ૬૦ મિહિરકુલના સમયના જ્વાલિયર શિલાલેખમાં સૂર્યનો શૈલમય પ્રાસાદ કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. ૬૧

ગુજરાતના પ્રાચીન અભિલેખોમાં આ પ્રકારના અભિલેખો ખાસ કરીને સોલંકીકાલથી વધતા જાય છે. કુમારપાલે આનંદપુર (વડનગર)માં વપ્ર(કોટ)કરાવ્યો તેનો લેખ વડનગરમાં છે. ૬૨ પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારને લગતા અનેક શિલાલેખ મોજૂદ છે. ૬૩ આજુ પર મહામાત્ય તેજપાલે નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તે વિશે સોમેશ્વરે રચેલી પ્રશસ્તિનો લેખ કોતરેલો છે. ૬૪ એ મંદિરની ભમતીમાં તે તે દેવકુલિકાના નિર્માણને લગતા અનેક લેખ છે. ૬૫ ગિરનાર પર વસ્તુપાલે કરાવેલાં મંદિરોને લગતા લેખ ૬૬ પણ આ પ્રકારના છે. ઝોર્ઠનો સં. ૧૩૧૧નો શિલાલેખ ત્યાંના વૈદ્યનાથ મંદિરના નિર્માણને લગતો છે. ૬૭ અજીનદેવના સમયનો ઈ. સ. ૧૨૬૪નો શિલાલેખ મરિજદના નિર્માણ તથા નિભાવને લગતો છે. ૬૮ પ્રભાસમાં નાનાકે કરાવેલા મંદિરોના નિર્માણ વિશે બે પ્રશસ્તિ કોતરાઈ છે. ૬૯

ગુજરાતમાં તથા અન્ય પ્રદેશોમાં મંદિરો વાવો વગેરેના નિર્માણ તથા પુનર્નિર્માણ વિશે પછીના કાલમાં અનેકાનેક લેખ કોતરાયા છે. મધ્યકાલીન અભિલેખોમાં દાનશાસનોને બદલે આ પ્રકારના અભિલેખ સંખ્યાબંધ મળે છે.

(૮) પ્રતિમાલેખો—પ્રતિમા એ દેવાલયના કેન્દ્રસ્થાને રહેલો મુખ્ય પદાર્થ છે. પ્રતિમા ધણવતી અને એની પ્રતિષ્ઠા કરાવતી એ દેવાલય-નિર્માણનો મહત્ત્વનો ભાગ છે. કેટલીક પ્રતિમા પર તે તે પ્રતિમાના નિર્માણ તથા તેની પ્રતિષ્ઠાને લગતો લેખ કોતરેલો હોય છે, એની બેસણી ઉપર કે એની પાઠ ઉપર. પ્રતિમાના બે મુખ્ય પ્રકાર છે—પાપાણપ્રતિમા અને ધાતુપ્રતિમા. ધણી ધાતુપ્રતિમાએ નાના કદની અને ચલ પ્રકારની હોય છે; ધણી પાપાણપ્રતિમાએ મોટા કદની અને અચલ પ્રકારની હોય છે.

પરખમની ચક્ષરાજની પ્રતિમા પરનો લેખ ઈ. પૂ. ૧લી-૨જી સદીનો છે. ૭૦ સારનાથના બોધિસત્ત્વ-પ્રતિમાએને લગતા લેખ ૭૧ આ પ્રકારના છે. મથુરાની

ભોધિસત્ત્વ પ્રતિમાનો લેખ ઈ. સ. ૧૧૧ નો છે.^{૭૨} સંભવનાથની પ્રતિમા પરનો ઈ. સ. ૧૨૬ નો લેખ લખનો ચ્યુઝિયમમાં છે.^{૭૩}

અકોટા(વડોદરા)માંથી જૈન ધાતુપ્રતિમાઓનો મોટો સંગ્રહ મળ્યો છે.^{૭૪} શત્રુંજય, ગિરનાર અને આણુ જેવાં જૈન તીર્થસ્થાનોનાં દેરાસરોમાં સંખ્યાબંધ પ્રતિમાલેખ જોવા મળે છે. ખીજાં ઘણાં સ્થળોએ પણ દેરાસરોમાં લેખ ધરાવતી અનેકાનેક પ્રતિમાઓ હોય છે. પાટણ, ઘોળાકા વગેરે પ્રાચીન નગરોનાં કેટલાંક હિંદુ મંદિરોમાં પણ કેટલીક પ્રતિમાઓ પર લેખ કોતરેલા હોય છે.

(૯) પ્રશસ્તિઓ : કેટલાક સ્મારક અભિલેખોને તથા પૂર્તનિર્માણના લેખોને 'પ્રશસ્તિ' કહેવામાં આવેલ છે. આ લેખોમાં પરાક્રમ કે પરમાર્થની ઘટના નિમિત્ત હોય છે તે એ નિમિત્તો એના નાયકની લાંબી ડુઝિર પ્રશસ્તિ સ્વવામાં આવી હોય છે. રુદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢ શૈલલેખ, સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદ શિલાસ્તંભલેખ, ખારવેલનો હાથીગુફા લેખ, યશોધર્મનો શિલાસ્તંભલેખ, કુમારપાલનો વડનગર લેખ, તેજપાલનો આણુ લેખ, શ્રીધરનો પ્રભાસપાટણ લેખ, ઝમોઈનો વૈદ્યનાથ લેખ અને નાનાકના કોડિનાર લેખ આ પ્રકારના છે. આ બધામાં સમુદ્રગુપ્ત અને યશોધર્મના શિલાસ્તંભલેખોને શુદ્ધ પ્રશસ્તિરૂપ ગણી શકાય,^{૭૫} ન્યારે ખીજા લેખો નો પૂર્તનિર્માણ નિમિત્તો લખાયેલ છે. એમ નો ઘણાં દાનશાસનોમાં પણ દાન દેનાર રાજા તથા એના પૂર્વજોની પ્રશસ્તિનો સમાવેશ થતો હોય છે. રાજાના આશ્રયે પ્રોત્સાહન પામતા કવિઓ અભિલેખનાયકની પ્રશસ્તિ કરે તે એ પ્રશસ્તિમાં અતિશયોક્તિ કરે એ સ્વાભાવિક છે.

(૧૦) સિક્કાલેખો : છેક અનુ-મૌર્યકાલથી ભારતમાં લખાણવાળા સિક્કા પ્રચલિત હતા. આ લખાણ સીધાં કોતરેલાં નહિ પણ મુદ્રાંકિત કરેલાં હોય છે. સિક્કાના અગ્રભાગ તથા પૃષ્ઠભાગ પર મુદ્રાંકિત કરેલા લખાણ પરથી સિક્કા પડાવનાર રાજાનાં નામ, સંપ્રદાય, પરાક્રમ, અભિરુચિ ઇત્યાદિની માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભારતીય-યવન, શક-યજ્ઞવ અને કુપાણોના સિક્કાઓ પરના લેખ દિલાથી છે-એક આણુ ગ્રીક ભાષામાં અને ખીજા આણુ પ્રાકૃત ભાષામાં. પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના સિક્કા પર વર્ષ પણ આપવામાં આવતું. ગુપ્ત સમ્રાટોના સિક્કાઓના પ્રકારો ઘણું વૈવિધ્ય ધરાવે છે, જે એના પરનાં લખાણોમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ગઘૈયા સિક્કાઓ પરનાં લખાણ દુર્બોધ હોય છે. મુસ્લિમ રાજાઓના સિક્કાઓ પર રાજાનું પૂરું નામ અને સિક્કા પાડ્યાના વર્ષ ઉપરાંત ટંકશાળનું સ્થળ, કુરાને શરીફનો કલ્મો વગેરે પણ મુદ્રાંકિત થતું બ્રિટિશ રાજ્યના

સિક્કાઓ પરનાં લખાણ સરખામણીએ સાદાં-સીધાં ગણાય. આઝાદ ભારતનાં સિક્કાઓ પર પણ એવાં જ લખાણ હોય છે.

(૧૧) મુદ્રાંક-લેખો : દાનશાસનો સાથે મળતાં મુદ્રાંકોમાં રાજમુદ્રાની છાપ અંકિત કરેલી હોય છે. રાજમુદ્રામાં સામાન્ય રીતે ઉપલા ભાગમાં એ રાજવંશનું પ્રતીક અને નીચલા ભાગમાં રાજનું નામ લખેલું હોય છે.

કેટલીક મોટી મુદ્રાઓમાં આખી વંશાવળી આપી હોય છે, જેમકે નરસિંહ-ગુપ્તના પુત્ર કુમારગુપ્તની લિટારી મુદ્રામાં. ૭૬ વલભીના મૈત્રકોનાં દાનશાસનોના મુદ્રાંકમાં હંમેશાં શ્રી લટાકંતુ નામ જોવામાં આવે છે. નવસારીના ચાલુક્યોનાં મુદ્રાંકોમાં તે તે રાજનું નામ હોય છે. વાકાટકોનાં દાનશાસનો સાથે યુવરાજ-માતા પ્રભાવતીગુપ્તા, રાજ પ્રવરસેન ૨ જે વગેરેના નામના શ્લોકવાળાં મુદ્રાંક મળ્યાં છે. ૭૭ ચક્રવર્તી હર્ષની મુદ્રામાં ૧૩ પંક્તિનું લખાણ છે તે આસામના રાજ ભાસ્કરવર્માની મુદ્રામાં ૧૧ પંક્તિનું. કુમારગુપ્તની જેમ આ રાજ્યોની મુદ્રાઓમાં રાજના પૂર્વજોનાં નામ માતાપિતાનાં નામ સાથે આપવામાં આવે છે. યોગ રાજ્યોના મુદ્રાંકનું લખાણ એક શ્લોક જેટલું જ હોય છે. ૭૮

ખસાદ, કાસિયા, સાહેત-માહેત, નાલંદા, રાજઘાટ, કોસમ વગેરે પ્રાચીન સ્થળોએ એકંકો મુદ્રાઓ તથા મુદ્રાંકો મળ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાંક રાજ્યોનાં છે, કેટલાંક અધિકારીઓનાં, કેટલાંક રાજકુલના અન્ય માણસોનાં, તે વળી ખીજાં કેટલાંક વિહારો, દેવાલયો, દેવો, શ્રેણીઓ અને ખાનગી વ્યક્તિઓનાં છે. એમાં નાલંદાના મહાવિહારનાં મુદ્રાંક ખાસ નોંધપાત્ર છે.

(૧૨) અલિલિખિત ગ્રંથો તથા સુભાષિતો : ક્યારેક કોઈ નાના ધર્મગ્રંથો કે કાવ્યો કે નાટકોને અલિલિખિત કરવામાં આવે છે. કુશિનગરના તથા દેવના મેરીના સ્તૂપમાં ઐદ્ધ સૂત્ર (પ્રવચન) કોતરેલાં મળ્યાં છે. અજમેરની એક મસ્જિદમાંના એક લેખમાં 'લલિતવિગ્રહરાજ' નાટક વગેરેના ખંડ કોતરેલા છે, તે એક ખીજા લેખમાં વિગ્રહરાજદેવકૃત 'હરકેલિ-નાટક'ના ખંડ કોતરાયા છે. અમદાવાદના ગીતામંદિરમાં ભગવદ્ગીતાના અઢારેય અધ્યાય કોતરવામાં આવ્યા છે. દિલ્હીમાં શ્રી. ખીરલાએ ખંધાયેલા મશહૂર મંદિરમાં અનેક સંત-સાધુઓનાં સુભાષિત કોતરેલાં છે. નેતાઓનાં કેટલાંક આવલું નીચે ક્યારેક એમની કોઈ મહત્વની ઉક્તિ કોતરી હોય છે.

આમ ભારતીય અભિલેખોમાં વિષયોનું ઠીકઠીક વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે. એમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ દાનશાસનો, પૂર્તનિર્માણ-લેખો, અને પ્રતિમા લેખો સહુથી વધુ વિપુલતા ધરાવે છે. એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલું ધર્મનું પ્રધાન્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પાદટીપ

૧. Pandey, 'Indian Palaeography,' p. 117
૨. Ibid., pp. 117 f.
- ૩-૪. Ibid., p. 119
૫. લેખવદંતિ, પૃ. ૨-૭
૬. એજન, પૃ. ૧૫
૭. એજન, પૃ. ૨
૮. એજન. પૃ. ૨૭-૩૦
૯. એજન, પૃ. ૩૦-૩૨
૧૦. એજન, પૃ. ૭-૮
૧૧. હ. મં. શાસ્ત્રી, 'હડપ્પા ને મોહેંજો-દડો,' પૃ. ૬૫-૬૬
૧૨. એજન, પાદટીપ ૧૩
૧૩. Pandey, op. cit., p. 122
૧૪. D. C. Sircar, 'Select Inscriptions,'
Book I, Nos. 6-19 and 24-30
૧૫. Ibid., Nos. 20-21 and 33-34
૧૬. Ibid., Nos. 31-32
૧૭. ગિ. વ. આચાર્ય (સં.), 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,'
ભાગ ૧, લેખ ૨ થી ૫
૧૮. D. C. Sircar, op. cit., Book III, No 38
૧૯. Pandey, op. cit., pp. 143 f.
૨૦. D. C. Sircar, op. cit., Book III, No. 2
- ૨૦ અ. Ibid., No. 54
૨૧. Ibid, pp. 137 f.
૨૨. D. C. Sircar, op. cit., Book III, No. 49
૨૩. Ibid., Nos. 58-59

૨૪. Ibid., No. 83
૨૫. Ibid., No. 86
૨૬. Ibid., No. 91
૨૭. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભાગ ૨, પૃ. ૩૩૬-૩૪૦
૨૮. IA, Vol. VI, pp. 180 ff.
૨૯. Indian Epigraphy, pp. 97 f.
૩૦. Select Inscriptions, Book II, Nos. 27 and 33
- ૩૧-૩૩. Indian Epigraphy, p. 107
૩૪. Select Inscriptions, Book III, Nos. 16, 18 and 19
૩૫. વિગતો માટે જુઓ 'ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ,' ખંડ ૨.
૩૬. ડા. ત. મૈત્રકોનાં તામ્રશાસનોની વિગત માટે જુઓ ડ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભાગ ૨. પૃ. ૫૪૪-૫૪૫
- ૩૭-૩૮. Indian Epigraphy, pp. 122 f.
૩૯. Ibid., pp. 123 f.
૪૦. Ibid., pp. 104 f.
૪૧. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભાગ ૧, પૃ. ૨૪૧
૪૨. ડા. ત. સોલંકી દાનશાસનોમાં, જેમકે ગુ. ઐ. લે., ભાગ ૨, લેખ ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૮૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૫
૪૩. Indian Epigraphy, p. 131
૪૪. ડા. ત., મૈત્રકોનાં શસ્ત્રાતનાં દાનશાસનોમાં.
૪૫. ડા. ત., સોલંકીઓનાં દાનશાસનોમાં.
૪૬. દાનના સંકલ્પ સમયે જળી મૂકવાની વિધિ
૪૭. વિગતોના નમૂના માટે જુઓ 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભાગ ૨, પૃ. ૫૩૬-૫૩૭. વળી જુઓ 'Indian Epigraphy', pp. 134 ff.
૪૮. આવા શ્લોકોના નમૂના માટે જુઓ 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભાગ. ૨, પૃ. ૩૪૫-૩૪૭; અને P. V. Kane, 'History of Dharmas'āstra, Vol II, pp. 1271 ff.
૪૯. ડા. ત. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં સં. ૩૩૪ માત્ર છુ. ૬ (ગુ. ઐ. લે., ભાગ. ૧, લેખ ૧૭૪)
૫૦. ડા. ત. Select Inscriptions, Book I, No. 46; Book II, Nos. 1, 14, 20, 43, 44, 94, 104

૫૧. Ibid., Book II, No. 2
૫૨. Ibid., Book II, No. 67; Book III, No 25
૫૩. Ibid., Book II, No. 69
૫૪. Ibid., Book III, No. 9
૫૫. Ibid., No 11
૫૬. Ibid., No 14
૫૭. Ibid., No 21
૫૮. Ibid., No 35
૫૯. Ibid., No 53
૬૦. Ibid., No, 55
૬૧. Ibid., No 57
૬૨. ડુ. એ. લે., ભાગ. ૨, લેખ ૧૪૭
૬૩. એજન, લેખ ૧૫૫, ૨૦૪
૬૪. એજન, લેખ ૧૬૭
૬૫. દા.ત. એજન, લેખ ૧૭૧-૧૮૫ અને ૧૮૮-૨૦૦
૬૬. એજન, ભાગ ૩, લેખ ૨૦૭-૨૧૨
૬૭. એજન, લેખ ૨૧૫
૬૮. એજન, લેખ ૨૧૭
૬૯. એજન, લેખ ૨૧૮-૨૧૯
૭૦. Select Inscriptions, Book II, No 7
૭૧. Ibid., Nos. 37-39
૭૨. Ibid., No. 50
૭૩. Ibid, No. 53
૭૪. જુઓ 'Akota Bronzes' by Dr. U. P. Shah.
૭૫. કેમકે એમાં કોઈ અમુક ઘટનાનું ય નિમિત્ત રહેલું નથી.
૭૬. Select Inscriptions, Book III, No. 32
૭૭. Ibid., Nos. 60 and 62
૭૮. અન્ય રાજવંશોની મુદ્રાઓ માટે જુઓ Indian Epigraphy, pp. 150 ff.

કાલગણના એ ઇતિહાસની કરોડરજુ છે. અભિલેખોમાં મોટે ભાગે સમયનિર્દેશ કરાતો હોઈ, ઇતિહાસના સાધન તરીકે એ વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અભિલેખ મોટે ભાગે તે તે વૃત્તની સમઢાસીન નોંધ પૂરી પાડે છે એટલું જ નહિ, તે તે વૃત્તનો સમય પણ જણાવે છે. ભારતીય ઇતિહાસના લાંબા કાલ દરમ્યાન જુદાજુદા સમયે જુદાજુદા પ્રદેશમાં સમયનિર્દેશની જુદીજુદી પદ્ધતિ પ્રચલિત રહી છે. આ પદ્ધતિ કાલગણનાની તે તે પદ્ધતિને અનુસરતી.

કાલગણનાના વિકાસમાં દિવસ (અહોરાત્ર), માસ અને વર્ષ એવો ઉત્તરોત્તર ક્રમ જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક સમયનિર્દેશમાં સદુથી વધુ મહત્ત્વ વર્ષનું હોય છે. આથી એમાં કેટલીક વાર માત્ર વર્ષ જણાવવામાં આવે છે, તે કેટલીક વાર વર્ષ ઉપરાંત માસ અને દિવસની વિગત આપવામાં આવે છે.

રાજ્યકાલનાં વર્ષ

ઐતિહાસિક કાલના આરંભમાં ભારતમાં ડોઈ સળંગ સંવત પ્રચલિત થયો નહોતો. આથી બનાવેલો સમય તે તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં જણાવવો પડતો. ઇ. ત. મૌર્ય રાજ્ય અશોકના અભિલેખોમાં જ્યાં જ્યાં સમયનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં એ અશોકના અભિષેકથી ગણાતાં વર્ષોમાં કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે અભિષેકને આઠ વર્ષ થયાં ત્યારે કલિંગ દેશ જીત્યો,^૧ અભિષેકને આર વર્ષ થયાં ત્યારે આ લખાવ્યું^૨. અભિષેકને તેર વર્ષ થયાં ત્યારે ધર્મ-મહામાત્ર નીમ્યા,^૩ અભિષેકને ચૌદ વર્ષ થયાં ત્યારે જુદ્ધ કનકમુનિનો સ્તૂપ બમણો મોટો કરાવ્યો,^૪ અભિષેકને વીસ વર્ષ થયાં ત્યારે પ્રતે આવી પૂજન કરી,^૫ અભિષેકને છવીસ વરસ થયાં ત્યારે આ ધર્મલેખ લખાવ્યો^૬ અને અભિષેકને સત્તાવીસ વર્ષ થયાં ત્યારે આ ધર્મલેખ લખાવ્યો.

શુંગકાલીન ખેસનગર સ્તંભલેખમાં પણ રાગ કૌતમીપુત્ર ભાગભદ્રના ચૌદમા વર્ષે તદ્દશિલાના યવનદૂત હેલિથોદોરે વાસુદેવનો ગરુડધ્વજ કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે.^૯

સાતવાહન વંશના ગુફાલેખોમાં પણ સમયનિર્દેશ તે તે રાજના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિના સંવત્સર (વર્ષ) ૧૮ માં કે ૨૪ માં અથવા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્ડ્રમાવિના સંવત્સર ૭ માં, ૧૯ માં, ૨૨ માં કે ૨૪ માં.^{૧૦} વળી એમાં વર્ષા, ગ્રીષ્મ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓનો, એની અંદરના પક્ષ(પખવાડિયા)ના સંખ્યાંકનો અને પક્ષની અંદરના દિવસનો ય નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. પક્ષના સંખ્યાંકમાં પાંચનો ય સમાવેશ થતો હોઈ આ ઋતુઓ ચાર પક્ષોની નહિ, પણ આઠ પક્ષોની ગણાતી હોવાનું માલમ પડે છે.^{૧૦} આથી અહીં વસંતનો સમાવેશ ગ્રીષ્મમાં શરૂનો વર્ષામાં અને શિશિરનો હેમતમાં થતો એવું ક્લિત થાય છે.

કલિંગના રાજ્ય આરવેલના હાથીચુંકા લેખમાં રાજ્યાભિષેક પછીના ૨ લા. વર્ષથી ૧૩ મા વર્ષ સુધીનાં વર્ષોનો નિર્દેશ કર્યો છે.^{૧૧} નાગાર્જુનીકોંડ(આંધ્ર પ્રદેશ)ના પ્રાચીન લેખોમાં પણ રાજ્યકાલનાં વર્ષ આપેલાં છે.^{૧૨} હૂણુ રાજ્ય તોરમાણ અને મિહિરકુલના સમયના લેખોમાં પણ સમયનિર્દેશ એ રીતે કરેલો છે.^{૧૩} વિદલના વાકાટક વંશનાં દાનશાસનોમાં રાજ્યકાલના સંવત્સર (વર્ષ) ઉપરાંત ઋતુ કે માસ, પક્ષ અને દિવસની વિગત આપી છે.^{૧૪} એમાં શરૂઆતમાં ઋતુ જણાવતા, તેને અહલે પછી કાર્તિક અને જ્યેષ્ઠ જેવા માસ જણાવ્યા છે; તે એની સાથે પક્ષનો સંખ્યાંક નહિ પણ એનું નામ (દા. ત. શુકલ) આપ્યું છે.

પદ્મવ વંશનાં દાનશાસનોમાં પણ સંવત્સર ઉપરાંત શરૂઆતમાં ઋતુ, પક્ષ અને દિવસ અને આગળ જતાં માસ, પક્ષ અને તિથિ જણાવેલ છે.^{૧૫}

વિદેશી રાજવંશો પૈકી ભારતીય-યવન વંશના લેખોમાં જૂજ સમયનિર્દેશ મળ્યા છે. ૧૬ પરંતુ એમાં પણ રાજ્યકાલનાં વર્ષ પ્રયોગન્યાં છે. આ રાજ્યો જે દેશમાંથી અહીં આવેલા તે દેશમાં^{૧૭} તેા ઈ. પૂ. ૩૧૨ માં શરૂ થયેલો સેલ્યુકિડ સંવત પ્રચલિત હતો. છતાં અહીં તેઓએ એ સળંગ સંવત પ્રયોગનો નહિ એ અસામાન્ય ગણાય. તેઓને સીરિયાના સેલ્યુકિડ વંશ સાથે શત્રુભાવ હતો, તેથી તેઓએ એ સંવતને અહીં તિલાંજલિ આપી હશે ? ૧૮ પદ્મવ રાજ્યની જેમ આફ્રિકા રાજ્યમાં પોતાનો નવો સંવત પ્રચલિત થયો હશે, પરંતુ રાજકુલની આંતરિક ખટખટને લઈને લાંબો વખત ચાલ્યો નહિ હોય. ૧૯ ભારતીય-યવન લેખોમાં વર્ષ પછી માસ અને દિવસ જણાવ્યા છે.

માસનાં નામ તેા કાર્તિક અને વૈશાખ છે, પરંતુ વચ્ચે પક્ષ(પંચવાડિયા)-નો નિર્દેશ આવતો નથી ને દિવસનો સંખ્યાંક ૨૫ નો પણ છે. આથી માસમાં દિવસ સળંગ ૧ થી ૩૦ ગણાતા લાગે છે.

પહલવ દેશમાં ઈ. પૂ. ૨૪૮ માં નવો સંવત પ્રચલિત થયો હતો. ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતના કેટલાક અભિલેખોમાં જણાવેલાં વર્ષ ૨૭૦ થી ૩૯૯ આ પહલવ સંવતનાં હોવાનું મનાય છે.^{૨૦}

સળંગ સંવતનાં વર્ષ

શક-પહલવ રાજ્યોએ જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં પોતાની સત્તા જમાવી ત્યારે તેઓએ પોતાના રાજ્યમાં સળંગ સંવતનો ઉપયોગ કર્યો. ભારતીય અભિલેખોમાં સળંગ સંવતનો નિશ્ચિત ઉપયોગ પહેલવહેલો આ વિદેશી વંશના લેખોમાં તેવા મળે છે. આ સમયના અભિલેખોમાં વર્ષ ૭૨, ૭૮, ૧૦૩, ૧૨૨, ૧૩૪ અને ૧૩૬ આપવામાં આવ્યાં છે; વર્ષ ૧૮૭ અને ૧૯૧ પણ પ્રાયઃ એ સંવતને લાગુ પડે છે.^{૨૧} ઉત્તરોત્તર વધતી જતી મોટી સંખ્યાનાં આ વર્ષ કોઈ સળંગ સંવતનાં છે એ નિઃશંક છે. એની સાથે સાથે કોઈ વાર રાજ્યકાલનાં વર્ષ પણ આપ્યાં છે. આ વર્ષોની સાથે પણ શરૂઆતમાં ઋતુ અને દિવસ અને આગળ જતાં માસ અને તિથિ આપવામાં આવેલ છે. ક્યારેક પક્ષનો પણ નિર્દેશ આવે છે.

શક-પહલવ વંશની જેમ કુપાણુ વંશના અભિલેખોમાં પણ સળંગ સંવત વપરાયો છે, ખાસ કરીને કનિષ્ક ૧ લાના સમયથી. એમાં વર્ષ ૩ થી ૮૦ આપવામાં આવ્યાં છે.^{૨૨} આ લેખોમાં પણ સળંગ સંવત વપરાયો છે એ ચોક્કસ છે. એમાં પણ શરૂઆતમાં ઋતુ અને દિવસનો અને આગળ જતાં માસ અને દિવસનો નિર્દેશ આવે છે, એમાં પક્ષનો ઉલ્લેખ નથી ને દિવસની સંખ્યા ૧૫ ની પાર સળંગ ગણેલી છે.

પશ્ચિમી ક્ષત્રપોમાં ક્ષહરાત વંશના લેખોમાં વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ અને કાર્દમ્બક વંશના લેખોમાં વર્ષ ૫૨ (હવે વર્ષ ૧૧)થી વર્ષ ૩૧૨ (હવે વર્ષ ૩૨૦) સુધીનાં વર્ષ જણાવ્યાં છે.^{૨૩} કાર્દમ્બક લેખોનાં વર્ષ તેા નિઃશંક સળંગ સંવતનાં છે જ; જ્યારે ક્ષહરાત લેખોનાં વર્ષ કાં તેા સળંગ સંવતનાં અથવા તેા રાજ્યકાલનાં પણ હોય. આ વર્ષો સાથે માસ, પક્ષ અને તિથિ (ને કોઈ વાર તક્ષત્ર પણ) જણાવ્યાં છે.

શક-પહલવો, કુપાણુ અને પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના લેખોમાં સળંગ સંવત વપરાયા છે, પરંતુ એ સંવતોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં નથી.

ત્રીજી સદીથી 'કૃત' નામે સંવતનો નિર્દેશ આવે છે તે પાંચમી સદીથી 'માલવગણ' નામે સંવતનો ફરી સદીથી 'શક' અને 'ગુપ્ત' નામે સંવતનો પણ નામનિર્દેશ મળે છે. ૨૪ અલખન ત્યારે સંવત માટે 'કાલ્પ' શબ્દ પ્રયોજ્યો. 'સંવત' એ તે ખરી રીતે 'સંવત્સર'(વર્ષ)નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. આગળ જતાં વલ્લી સંવત, વિક્રમ સંવત, કલચુરિ કે ચેદિ સંવત, હર્ષ સંવત, કોલ્હમ સંવત ઇત્યાદિ અનેક સંવતોનો નામ સાથે નિર્દેશ થતો જાય છે. આમ ભારતમાં સળંગ સંવતનો ઉપયોગ લગભગ ઇસ્વીસનની પહેલી સદીથી જોવા મળે છે, જ્યારે સંવતના નામનો નિર્દેશ ત્રીજી સદીથી મળે છે.

ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ

ભારતના ઘણા પ્રદેશોમાં ચાંદ્ર ૨૫ માસનું વર્ષ ગણવામાં આવે છે. મુસ્લિમ દેશોમાં આર ચાંદ્ર માસનું વર્ષ ગણવાનો રિવાજ છે, જ્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં સીધું સૌર ૨૬ વર્ષ ગણવામાં આવે છે. ચંદ્રની કલાની વધઘટ પરથી ચાંદ્ર માસ ગણાય છે, જ્યારે ઋતુઓના આવર્તન પરથી સૌર વર્ષ ગણાય છે. આર ચાંદ્ર માસનું વર્ષ લગભગ ૩૫૪ દિવસનું થાય છે. જ્યારે સૌર વર્ષ લગભગ ૩૬૫ દિવસનું હોય છે. આથી ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષ કરતાં ૧૧ દિવસ જેટલું ટૂંકું હોય છે. પરિણામે ચાંદ્ર વર્ષ પર આધારિત કાલગણનામાં મહોરમ વગેરે તહેવાર પહેલાં ઉનાળામાં હોય તો એ થોડાં વર્ષમાં શિયાળામાં, પછી થોડાં વર્ષમાં ચોમાસામાં તે પછી પાછા થોડા વર્ષમાં ઉનાળામાં આવે છે, આથી એમાં ઋતુઓ સાથેના મેળ સચવાતો નથી. જે કાલગણના સીધી સાર વર્ષ પર આધાર રાખે છે, તેમાં ઋતુઓનો મેળ મળ્યા કરે છે, પરંતુ એના માસ સૌર હેઠળ એમાં ચંદ્રની કલાની વધઘટનો કંઈ ખ્યાલ આવતો નથી.

ભારતીય કાલગણનામાં ચંદ્રકલા અને ઋતુઓ—એ બંનેનાં નિયમિત પરિવર્તનોને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યાં છે. એમાં પહેલાં મહિના ચંદ્રની કલાની વધઘટ પ્રમાણે ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આર ચાંદ્ર માસનું વર્ષ સૌર વર્ષ કરતાં લગભગ ૩૩ મહિને એક મહિના જેટલું પાછળ પડતું હોવાથી એમાં લગભગ એટલા ગાળામાં એક ચાંદ્ર માસ ઉમેરી લેવામાં આવે છે. એને 'અધિક માસ' કહે છે. અધિક માસની યુક્તિને લઈને ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષની લગભગ રહે છે. આ રીતે જોતાં આપણું વર્ષ હિજરી સનના વર્ષની જેમ તદ્દન ચાંદ્ર નહિ કે ઇસવી સનના વર્ષની જેમ માત્ર સૌર નહિ, પણ આર ચાંદ્ર માસ અને સૌર વર્ષનો મેળ મેળવતું ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ ગણાય.

અપવાદરૂપે અંગાળામાં તેમજ કેરલમાં અને તામિલનાડુના કેટલાક ભાગમાં સૌર માસ પ્રચલિત છે. આથી ત્યાં શુદ્ધ સૌર વર્ષ આવે છે એમ કહી શકાય.

સામાન્ય રીતે વર્ષની સંખ્યા અંકોમાં દર્શાવવામાં આવે છે. ગદ્ય લખાણોમાં કેટલીક વાર અને પદ્ય લખાણોમાં હવેથી શબ્દોમાં આપવામાં આવે છે. પદ્યમાં શબ્દ-સંકેતોના ઘણા ઉપયોગ થતો.

સંવત્સર-ચક્ર

ભારતીય કાલગણનામાં વર્ષની સાથે કેટલીક વાર સંવત્સરનું નામ આપવામાં આવે છે, જેમ કે પ્રભવ, વિભવ, શુક્લ, પ્રભોદ,..... વિક્રમ,.....વિજય, જય, મનમથ,.... રૌદ્ર, દુર્મતિ, દુર્દુલિ..... ક્રૌંચન અને ક્ષય. આ સંવત્સરના સંખ્યાંક નહિ પણ તેનાં નામ જ પ્રયોગીય છે તે ૬૦ સંવત્સર પૂરા થતાં ફરી પ્રથમ સંવત્સરથી ગણાય છે. એવું આ ૬૦ સંવત્સરનું ચક્ર છે.

બીજી રીતે આ સંવત્સર આર્હસ્પત્ય વર્ષ છે, અર્થાત્ બૃહસ્પતિ(ગુરુ)ની ગતિ પરથી ગણાતું વર્ષ છે. ગુરુનો ગ્રહ સૂર્યની આસપાસનું પરિક્રમણ લગભગ ૧૨ વર્ષે પૂરું કરે છે, અને એથી એ દરેક રાશિમાં લગભગ એક વર્ષ સુધી રહે છે, આ વર્ષ પૂરું ૩૬૫ દિવસનું નહિ પણ ૩૬૬ દિવસનું હોય છે. ઉત્તર ભારતમાં ખરા આર્હસ્પત્ય વર્ષ પ્રમાણે આ સંવત્સરો ગણાય છે. એમાં ક્યારેક એક સંવત્સરનો ક્ષય થાય છે. પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં આર્હસ્પત્ય સંવત્સરનું નામ જ વપરાય છે, ખરેખર તો એને બદલે સૌર વર્ષ ગણાય છે.^{૨૭}

કેરલ પ્રદેશના પ્રાચીન અભિલેખોમાં ૧૨ વર્ષનાં આર્હસ્પત્ય ચક્ર પ્રયોગીય છે. એમાં દરેક વર્ષ બૃહસ્પતિની એકેક રાશિ પ્રમાણે ગણાય છે.^{૨૮} આ સંવત્સરોનાં નામ મહાકાર્તિક, મહામાર્ગશીર્ષ, મહાપૌષ.....મહાભાદ્રપદ અને મહા-આશ્વયુજ એવાં હતાં.^{૨૯}

ભારતીય સંવતોનાં વર્ષ સામાન્ય રીતે 'ગત' (પૂરાં થયેલાં) હોય છે, 'વર્તમાન' (ચાલુ) નહિ.

વર્ષનો આરંભ કયા મહિનાથી ગણવો એ આખતમાં જુદીજુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. ઉત્તર ભારતમાં સામાન્ય રીતે વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર માસથી ગણવામાં આવે છે. એ વર્ષને 'ચૈત્રાદિ' કહે છે. શક સંવતનાં વર્ષ અર્થે ચૈત્રાદિ ગણાય છે. સુવ્રજાતમાં વિક્રમ સંવતનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થાય છે. એને 'કાર્તિકાદિ' વર્ષ કહે છે. કચ્છ અને હાવારમાં 'આપાહાદિ' વર્ષ પ્રચલિત હતાં. સાર વર્ષનો આરંભ મેષ સંક્રાંતિથી ગણવામાં આવે છે.

અયન

ક્યારેક વર્ષ પછી અયનનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. વર્ષનાં બે અયન હોય છે : ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન. સૂર્ય મકરથી મિથુન રાશિમાં હોય ત્યારે ઉત્તરાયણ અને કર્કથી ધન રાશિમાં હોય ત્યારે દક્ષિણાયન ગણાય છે.

ઋતુઓ

પ્રાચીન અભિલેખોમાં તો માસને બદલે હેમંત આદિ ઋતુઓનો નિર્દેશ થતો ને વર્ષમાં એવી ત્રણ ઋતુઓ ગણાતી. દરેક ઋતુના આઠ આઠ પદ્ધ (પખવાડિયાં) ગણાતા. આ ઋતુઓ હાલના શિયાળા, ઉનાળા અને ચોમાસાના જેવી ગણાય.

પરંતુ ભારતીય જ્યોતિષમાં ખરી રીતે બપોળે માસની છ ઋતુઓ ગણાય છે : વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશર. ઉત્તરાયણમાં શિશર, વસંત અને અને ગ્રીષ્મ, અને દક્ષિણાયનમાં વર્ષા, શરદ અને હેમંત ઋતુ આવે છે.

માસ

વર્ષના માસ બાર છે : કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન. આ માસનાં નામ અતુલ્યે દૃષ્ટિકા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, મઘા, ફાલ્ગુની, ચિત્રા, વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, આષાઢા, શ્રવણ, ભાદ્રપદા અને અશ્વિની નક્ષત્ર પરથી પડ્યાં છે. સામાન્ય રીતે તે તે માસની પૂર્ણિમાએ ચંદ્ર તે તે નક્ષત્રમાં હોય છે.

માસના નામ અંગે ભારતીય કાલગણનામાં બે પદ્ધતિ જોવા મળે છે. જે માસના અંતે સૂર્ય મેષાદિ રાશિમાં હોય તે માસને ચૈત્રાદિ નામ આપતા. આ નિયમ ટૂંકામાં 'મેષાદિ' નામે ઓળખાય છે. વધુ પ્રાચીન કાલમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. આગળ જતાં એને બદલે 'મીનાદિ' પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ. એમાં જે માસના આરંભે સૂર્ય મીનાદિ રાશિમાં હોય, તે માસને ચૈત્રાદિ નામ આપવામાં આવે છે. હાલ આ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે.^{૩૦}

આમ તો માસના આરંભે સૂર્ય મીનાદિ રાશિમાં હોય તે માસના અંતે મેષાદિ રાશિમાં હોય એ એક જ પદ્ધતિનાં બે પાસાં છે. સામાન્ય રીતે બંને પદ્ધતિએ માસનું નામ એક જ આવે છે. પરંતુ અધિક માસને નામ આપવાની આપ્તમાં ફેર પડે છે. ચંદ્ર માસ સૌર માસ કરતાં ટૂંકા હોવાથી ક્યારેક સૂર્યની એક રાશિ દરમ્યાન બે ચંદ્ર માસનો આરંભ થતો હોય છે. ઇ. ત. વિ.સં. ૨૦૨૮ માં

સૂર્યની મીન રાશિમાં ચૈત્ર માસનો આરંભ થયો તે પછી મેષ રાશિમાં એ ચાંદ્ર માસનો આરંભ થયો—પહેલાનો મેષ રાશિના ૧૩ા અંશે અને બીજાનો એ રાશિના ૩૦ મા અંશે. ૩૧ મીનાદિ નિયમ પ્રમાણે આ બંને ચાંદ્ર માસને 'વૈશાખ' નામ અપાય છે. એમાંનો પ્રથમ વૈશાખ 'અધિક' છે તે દ્વિતીય વૈશાખ 'નિઞ' છે.

પરંતુ અહીં જૂનો મેષાદિ નિયમ લાગુ પાડીએ તો ? તો ચૈત્ર માસનું નામ 'ચૈત્ર' રહેશે, કેમ કે એ માસ સૂર્યની મેષ રાશિમાં પૂરો થાય છે. પરંતુ એ પછીનો ચાંદ્ર માસ પણ 'ચૈત્ર' કહેવાશે, કેમકે એ માસ પણ મેષ રાશિમાં પૂરો થાય છે. પ્રથમ ચૈત્ર મેષ રાશિના પહેલા અંશે તે દ્વિતીય ચૈત્ર એ રાશિના ત્રીસમા અંશે પૂરો થાય છે. એ પછીનો ચાંદ્ર માસ સૂર્યની વૃષભ રાશિમાં પૂરો થતો હોઈ 'વૈશાખ' કહેવાશે. આમ અહીં ચૈત્ર, અધિક વૈશાખ અને દ્વિતીય વૈશાખને બદલે પ્રથમ, ચૈત્ર દ્વિતીય ચૈત્ર અને વૈશાખ ગણાશે. આમાં દ્વિતીય માસ 'અધિક' હોય છે, આથી વલભાનાં દાનશાસ્ત્રોમાં દ્વિતીય મહિનાઓના જે ઉલ્લેખ આવે છે તે અરી રીતે અધિક માસના છે. એમાં જેને 'દ્વિતીય માર્ગશીર્ષ' કહ્યો છે તે વર્તમાન પદ્ધતિએ અધિક પૌષ છે, 'દ્વિતીય પૌષ' કહ્યો છે તે અધિક માઘ છે તે 'દ્વિતીય આષાઢ' કહ્યો છે તે અધિક શ્રાવણ છે. ૩૨

પ્રાચીનકાલમાં, ખાસ કરીને વૈદિક કાલમાં, માસને માટે ચૈત્રાદિને બદલે બીજાં બાર નામ પ્રચલિત હતાં. એ બાર નામ આ પ્રમાણે છે : મધુ, માત્રવ, શુક, શુચિ, નભમ્, નભરય, ઇષ, ઊર્જ, સદમ્, સદરય, તપસ અને તપરય. ૩૩

બધાં સૌર માસ પ્રચલિત છે ત્યાં પણ મોટે ભાગે માસને ચૈત્રાદિ નામે જ ઓળખવામાં આવે છે. તમિળનાડુમાં ચિત્તરાઈ, વૈકાસી વગેરે નામો એ અર્થમાં વપરાય છે. બંગાળમાં પણ મેષાદિ રાશિવાળા માસને વૈશાખાદિ નામે ઓળખે છે. માત્ર કેરલમાં સૌર માસ માટે મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધનુષ, મકર, કુંભ અને મીન—એ બાર રાશિઓનાં નામ પ્રયોજ્ય છે.

કેટલીક વાર માર્ગશીર્ષ માસને 'અગ્રહાયન' કહેતા, કેમ કે એ માસ હાયન-વર્ષ)ના અગ્રે (આરંભે) આવતો. રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં સૌર માસ અને એનાં ચાંદ્ર નામ અપનાવ્યાં છે, પણ તેમાં માર્ગશીર્ષને માટે 'અગ્રહાયન' નામ રાખ્યું છે, એમાંના વર્ષનો આરંભ ચૈત્રથી થતો હોવા છતાં.

ચાંદ્ર માસનો આરંભ કયા પક્ષથી ગણવો એ બાબતમાં એ ભિન્ન પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. એક પદ્ધતિમાં જે તિથિએ માસ (ચંદ્ર) પૂર્ણ દેખાય, તે તિથિએ

માસ(મહિના)ને પૂર્ણ થતો ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ એમાં પહેલાં કૃષ્ણપક્ષ અને પછી શુકલ પક્ષ આવે છે ને માસ પૂર્ણિમા કે પૂર્ણિમાસી તિથિએ પૂરો થતો ગણાય છે. આ પદ્ધતિના માસને 'પૂર્ણિમાંત' કહે છે. આ પ્રકારના માસ પ્રાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતા^{૩૩} ને ઉત્તર ભારતમાં અઘાપિ પ્રચલિત છે.

પરંતુ હાલ ગુજરાતમાં માસનો આરંભ શુકલ પ્રતિપદા(પડવા)થી અને અંત અમાવાસ્યા(અમાસ)થી ગણાય છે. આ પદ્ધતિના માસને 'અમાંત' કહે છે. બંને પદ્ધતિઓ ઘણી પ્રાચીન છે.^{૩૪}

પદ્ધતિ

આ રીતે ચાંદ્ર માસના એ પક્ષ હોય છે : શુકલ અને કૃષ્ણ. શુકલ પક્ષને માટે 'શુક્ર' (ઉજ્જવલ) અને કૃષ્ણ પક્ષને માટે 'અહુલ' (કૃષ્ણ) શબ્દ પણ વપરાતો. શુકલપક્ષ માટે વપરાતો 'સુદિ' શબ્દ ખરી રીતે શુદ્ધ-દિને ના સંક્ષિપ્ત રૂપ- (સુ. દિ.)માંથી ને 'વદિ' શબ્દ બહુલ-દિને ના સંક્ષિપ્ત રૂપ(વ. દિ.)માંથી ઉદ્ભવ્યો છે.

અગાઉ કોઈ વાર ઋતુના સળંગ પક્ષ ગણાતા, તે કોઈ વાર માસના દિવસ ૧૫ ની પાર સળંગ ગણાતા ને પક્ષનો નિર્દેશ થતો નહિ.

તિથિ

ચાંદ્ર માસનો ૩૦ મો ભાગ તે તિથિ. તિથિ ખરી રીતે સરેરાશ લગભગ ૨૯ $\frac{1}{2}$ દિવસની હોય છે, તેથી ક્યારેક એક એક તિથિનો ક્ષય થાય છે. તિથિના આરંભ અને અંતનો ખરી રીતે સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સાથે કંઈ મેળા હોતો નથી, પરંતુ વ્યવહારમાં સૂર્યોદય સમયની તિથિને એ આખા દિવસની તિથિ ગણવામાં આવે છે. ક્યારેક કોઈ તિથિ સૂર્યોદય પછી થોડી વારમાં પૂરી થતા હોય ને એ પછીની તિથિ બીજા દિવસના સૂર્યોદય પહેલાં પૂરી થતાં એ સૂર્યોદય સમયે વળી ત્રીજા જ તિથિ ચાલતી હોય એવું અને છે. ત્યારે સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ વચલી ત્રિથિનો ક્ષય થયો ગણાય છે. દા.ત. એક ગુરુવારે સૂર્યોદય ૫-૫૪ સમયે હતો ત્યારે એકાદશી હતી, તે ૬-૪૧ સમયે પૂરી થઈ ને દ્વાદશી શરૂ થઈ, પરંતુ શુક્રવારે ૫-૫૪ સમયે સૂર્યોદય થયો તે પહેલાં ૩-૨૩ સમયે દ્વાદશી પૂરી થઈ

ગઈ હતી ને ત્રયોદશી ચાલતી હતી, તેથી લૌકિક વ્યવહારમાં ગુરુવારે એકાદશી અને શુક્રવારે ત્રયોદશી (તેરસ) ગણાશે, અર્થાત્ વચ્ચે દ્વાદશીનો ક્ષય થશે.

ક્યારેક તિથિની વૃદ્ધિ પણ થાય છે. દા. ત. એક શુક્રવારે ૫-૫૬ સમયે સૂર્યોદય થયો ત્યાર પહેલાં ૫-૫૬ સમયે ચતુર્દશી શરૂ થઈ હતી, તે તિથિ શુક્રવારે આખો દિવસ ચાલુ રહી, શનિવારે ૫-૫૬ સમયે સૂર્યોદય થયો ત્યારે પણ ચાલુ હતી ને એ પછી ૭-૪૭ સમયે પૂર્ણ થઈ, તેથી સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ શુક્રવારે તેમ જ શનિવારે ચતુર્દશી (ચૌદસ) ગણાશે. અર્થાત્ ગુરુવારની ત્રયોદશી અને શનિવારની પૂર્ણિમાની વચ્ચે એક ચતુર્દશીની વૃદ્ધિ થશે. જે વારે તિથિ સમાપ્ત ન થાય તેની તિથિને અર્થાત્ આ દાખલામાં શુક્રવારની ચતુર્દશીને 'વૃદ્ધિતિથિ' ગણવામાં આવે છે.

તિથિની સંખ્યા મોટે ભાગે અંકોમાં ને કેટલીક વાર શબ્દોમાં દર્શાવાય છે.

વાર

પ્રાચીન કાલમાં શરૂઆતમાં તિથિની સાથે વારનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નહિ. પરંતુ તિથિનાં વૃદ્ધિક્ષય થતાં હોવાથી તેની સાથે વારનો નિર્દેશ હોય તો દિવસની વિગત વધુ નિશ્ચિત અને છે. ભારતીય અભિલેખોમાં વારનો સહુથી વહેલો નિર્દેશ બુધગુપ્તના એરણ્ય શિલાસ્તંભલેખ(ઈ. સ. ૪૮૪)માં મળે છે. ૩૬ ગુજરાતમાં મૈત્રકોનાં એએક દાનશાસનો (ઈ. સ. ૫૦૨-૭૬૬) પૈકી કોઈમાં વાર આપવામાં આવ્યો નથી. ભરૂચના ગુર્જર રાગ્ન જ્યલટ ૩ જ્ઞના નવસારી દાનશાસન(ઈ. સ. ૭૦૬)માં તેમજ જ્યલટ ૪ ધાના કાવી દાનશાસન(ઈ. સ. ૭૩૬)માં વાર જણાવ્યો છે. ૩૭ રાષ્ટ્રકૂટ રાગ્નઓનાં દાનશાસનો (ઈ. સ. ૭૫૭-૯૩૦)માં પણ માત્ર છેલ્લા દાનશાસનમાં વાર આપેલો છે, ૩૮ જ્યારે મોલંકી રાગ્નઓનાં દાનશાસનોમાં પહેલેથી (ઈ. સ. ૯૮૭ થી) તિથિની સાથે વારનો ય નિર્દેશ મળે છે. ૩૯

ભારતમાં વાર સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય સુધી ગણાય છે.

વાર સાત છે : રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ. આ નામ ત્રહો પરથી પડ્યાં છે.

ભારતીય કાલગણનામાં વર્ષના આરંભ અને માસના અંતની આખતમાં તેમ જ કેટલાક અનિર્દિષ્ટ કે લુપ્ત સંવતની આખતમાં ઝોઝીવતી અનિશ્ચિતતા રહેતી હોઈ, તિથિની સાથે વારનો નિર્દેશ થયો હોય તો એ દિવસ નક્કી કરવામાં

સરળતા રહે છે. ધ્રુવી વાર એમાંની અનિશ્ચિત પદ્ધતિને નિર્ણય કરવામાં તિથિવારનો મેળ ધણો ઉપકારક નીવડે છે.

નક્ષત્ર

આકાશમાં પ્રહોની સ્થિતિ તારાઓનાં સ્થાનો પરથી ગણવામાં આવે છે. આકાશમાં પૃથ્વીની ચારે બાજુ તારાઓનું જે વૃત્ત (વર્તુલ) દેખાય છે, તે તારાઓનાં ૨૭ જૂમખાં ગણવામાં આવે છે તે ખગોળ-ગણિતમાં સગવડ માટે એ સર્વ જૂમખાં વચ્ચે સરખું અંતર ગણવામાં આવે છે. તારાઓના જૂમખાને 'નક્ષત્ર' કહે છે. એનાં અશ્વિની, ભરણી, કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઠા, ઉત્તરાષાઠા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષક, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદ અને રેવતી-એવાં ૨૭ નામ છે. પંચાંગમાં તિથિની જેમ દરેક દિવસનું નક્ષત્ર જણાવવામાં આવે છે તે એની સમાપ્તિનો સમય આપવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાલમાં ભારતમાં રાશિઓ પ્રચલિત થઈ નહોતી, ત્યારે જ્યોતિષનું ગણિત નક્ષત્રોના આધારે કરવામાં આવતું, તે ક્લાદેશ માટે પણ નક્ષત્રોને મહત્વ આપવામાં આવતું. આગળ જતાં અહીં રાશિઓ પ્રચલિત થઈ. રાશિઓ બાર છે : મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધનુષ (ધન), મકર, કુંભ અને મીન. નક્ષત્રની જેમ એ પણ તારાવૃત્તના ભાગ છે. એમાં ૨૭ ને બદલે ૧૨ સરખા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે દરેક રાશિનું નામ તે તે તારાસમૂહના ઉપલક આકાર પરથી પ્રયોગ્યું છે. દરેક રાશિમાં ૨૭ નક્ષત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

યોગ

સૂર્ય અને ચંદ્રના અમુક સમયમાં થયેલા પરિક્રમણના યોગ(સરવાળા)ને 'યોગ' કહે છે. ૩૬૦ અંશના વર્તુલમાં કુલ ૨૭ 'યોગ' થાય છે. તેમનાં નામ વિષ્કંભ, પ્રીતિ, ... વ્યતિપાત, ... સિદ્ધિ, ... શુભ, ... વૈભૂતિ છે. પંચાંગમાં રોજનો યોગ અને એની સમાપ્તિનો સમય જણાવવામાં આવે છે.

કરણ

તિથિના અર્ધ ભાગને 'કરણ' કહે છે. કરણ ૧૧ છે: ખવ, બાલવ, કૌલવ મૃત્યાદિ. એમાં સાત ચર અને ચાર સ્થિર છે. ખવ બાલવ આદિ ચર કરણ સુદિ ૧ના

ઉત્તરાધથી શરૂ કરી ૮ વાર ફરી ફરી ગણવામાં આવે છે. એ રીતે વદિ ૧૪ના પૂર્વધી સુધીના કુલ ૫૬ તિથિ-અર્ધનાં કરણ ગણાય છે. આડીના ચાર તિથિ-અર્ધ માટે શકુનિ આદિ ચાર સ્થિર કરણ ગણાય છે. તિથિના બીજા કરણની સમાપ્તિ તિથિની સમાપ્તિએ થાય છે, આથી પંચાંગમાં એના પહેલા કરણની જ સમાપ્તિનો સમય આપવામાં આવે છે.

તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ 'પંચાંગ'નાં પાંચ અંગ છે.

આ સર્વ વિગતોનો નિર્દેશ ઉત્તરકાલીન અભિલેખોમાં મળે છે. એ અંગા-ઉનાં કેટલાંક નોંધપાત્ર ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

(૧) સંવત્ ૧૪૪૪ વર્ષે કાર્તિક વદિ અમાવસ્યામાં રવિદિને જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રે; ૩૯મ્

(૨) સંવત્ ૧૪૫૦ વર્ષે ભાદ્રપદ શુદ્ધિ ૯ શુક્રદિને પૂર્વાનક્ષત્રે સૌભાગ્ય નામ યોગે, શ્રી શાકે ૧૩૧૬ પ્રવર્તમાને દક્ષિણાયને શિશિર ઋતૌ સંવત્સર વિક્રમ નામ; ૪૦

(૩) શ્રી નૃપ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૫૦ વર્ષે શાકે ૧૩૧૫ પ્રવર્તમાને દક્ષિણાયને શરદઋતૌ ભાદ્રપદમાસે કૃષ્ણપક્ષે દ્વિતીયાયાં તિથૌ મોમે અશ્વિનીનક્ષત્રે વ્યાઘાતનાગ્નિ યોગે મેષસ્થે અર્દ્ર; ૪૧

(૪) શ્રીમ-નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીતસંવત્ ૧૫૦૦ વર્ષે પ્રજાપતિનાગ્નિ સંવત્સરે ઉત્તરાયણે વસંતઋતૌ વૈશાખ-શુકલ-પંચમ્યાં ગુરૌ; ૪૨

(૫) સંવત્ ૧૫૭૨ વર્ષે શકે ૧૪૩૭ પ્રવર્તમાને દક્ષિણાયને વર્ષાઋતૌ મહાભાગલયપ્રદશ્રાવણમાસે શુકલપક્ષે નવમ્યાં તિથૌ ભૃગુવારે રોહિણીનક્ષત્રે. ૪૩

પાંચ અંગ સાથેનો સમયનિર્દેશ હળવદના વિ. સં. ૧૫૮૩ ના શિલા-લેખમાં ૪૪ આપેલો છે : શ્રીમ-નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીતસંવત્ ૧૫૮૩ વર્ષે શાકે ૧૪૪૮ પ્રવર્તમાને ઉત્તરાયને શિશિર-ઋતૌ ક્ષત્યુન માસે કૃષ્ણપક્ષે ૧૩ ત્રયોદશ્યાં તિથૌ ગુરુવારે ધનિષ્ઠાનક્ષત્રે સિદ્ધિયોગે બવકરણે મીનલગ્નવહમાને, એ દિવસે એ સમયે વાવ કરાવી હતી.

ક્રાંતિવૃત્ત નિયત સમયે પૂર્વક્ષિતિબ્દને જે રાશિમાં સ્પર્શે, તેને 'લગ્ન' કહેવામાં આવે છે. એ લગ્નના આધારે આર ભાવ (કુંડળીનાં આર સ્થાન) ગોઠવી એમાં ગ્રહોની તે સમયની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવે છે.

કેંદના વિ. સં. ૧૬૬૩ (ઈ. સ. ૧૬૦૭) ના શિલાલેખમાં ૪૫ પણ વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ જણાવવામાં

આવ્યાં છે. વાંકાનેર પાસે આવેલા જડેશ્વર મહાદેવના મંદિરના શિલાલેખમાં^{૪૬} 'સં. ૧૮૬૯ શકે ૧૭૩૮ ક્રાસ્તુન શુક્લ ૧૨ શનૌ પુષ્ય નક્ષત્રે આયુષ્ય યોગે આલવ-કરણે' ઉપરાંત સૂર્યોદયાત્ ઇષ્ટ ઘટી ૧૫ પલ ૩૧ નો સમય પણ જણાવ્યો છે, જ્યારે એ પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. શુભ ગ્રહયોગના ઇષ્ટ સમય માટે કુંડળી કરીને સૂર્યોદય પક્ષીનાં ઘડી-પળનો^{૪૭} સમય નક્કી કરવામાં આવતો.

કેટલીક વાર સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણ, અક્ષયતૃતીયા કે મહાવૈશાખી જેવા પર્વાદિનોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

આમ ભારતીય કાલગણનામાં સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર વગેરેને લગતી અનેક પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી. અલિલેખોમાં આપેલા નિર્દેશમાં સહુથી વધુ ઉલ્લેખ વર્ષનો આવે છે. માસ, પક્ષ અને તિથિનો, અને કેટલીક વાર વારનો પણ ઉલ્લેખ ઉત્તરકાલના ઘણા લેખોમાં આવે છે. નક્ષત્ર, સંવત્સર, યોગ, કરણ, લગ્ન, ઘડીપળ ઇત્યાદિનો નિર્દેશ પણ ક્યારેક મળે છે.

પાદટીપ

૧. શૈલલેખ નં. ૧૩માં
૨. શૈલલેખ નં. ૪માં
૩. શૈલલેખ નં. ૫ માં
૪. નિગાલી સાગર સ્તંભલેખમાં
૫. રુમ્મિનદેઈ સ્તંભલેખમાં
૬. સ્તંભલેખ નં ૧, ૪ અને ૬ માં
૭. સ્તંભલેખ નં. ૭માં. વધુ વિગત માટે જુઓ Pandey, 'Indian Palaeography', pp 178 f.
૮. Select Inscriptions, Book II, No. 2
૯. Ibid., Nos. 83-88; Pandey, op. cit., pp. 180 f.
૧૦. તહિ તેા ઋતુઓ અગ્ને માસની કુલ છ ગણાતી.
૧૧. Select Inscriptions, Book II, No 91
૧૨. Ibid., Nos. 94-104
૧૩. Ibid., Book III, Nos. 55 and 57
૧૪. Ibid., Nos. 59-62
૧૫. Ibid.. Nos. 64-67
૧૬. Ibid., Book II, No. 14. એમના સિક્કાઓ વર્ષનિર્દેશ વિનાના છે.
૧૭. બાહ્યલિલેખ દેશમાં
- ૧૮-૧૯. Indian Epigraphy, p. 244
૨૦. Ibid., n. 3.
૨૧. Select Inscriptions, Book II, Nos. 25, 27, 28, 32, 33, 34, 35 and 36; Pandey, op. cit., pp. 189 f.

૨૨. S. I., Book II, Nos. 37-57; Pandey, op. cit., pp. 192 ff.
૨૩. Sel. Ins., Book II, Nos. 58-74; Pandey, op. cit., pp. 184 f.
૨૪. Pandey, op. cit., pp. 187, 195 ff., 204
૨૫. ચંદ્ર એટલે ચંદ્ર પરથી ગણાતું.
૨૬. સૌર એટલે સૂર (સૂર્ય) પરથી ગણાતું.
૨૭. Pillai, 'Indian Chronology,' p. 39
૨૮. Ibid., p. 40
૨૯. બોમ્બા, મા. પ્રા. લિ., પૃ. ૧૮૭
૩૦. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભા. ૨, પૃ. ૫૮૦
૩૧. વર્તુલ ૩૬૦ અંશનું હોય છે. એના ૧૨ ભાગ પડે છે, તેને 'રાશિ' કહે કહે છે. એ ૩૦-૩૦ અંશના હોય છે. રાશિના ૩૦ ભાગ પડે છે. એને 'અશ' કહે છે.
૩૨. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભા. ૨, પૃ. ૫૭૬-૫૮૧
૩૩. શં. આ. દીક્ષિત, 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર,' ખંડ ૧, પૃ. ૩૮
૩૪. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભા. ૨, પૃ. ૫૭૮
૩૫. શં. આ. દીક્ષિત, 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર,' ખં. ૧, પૃ. ૫૫
૩૬. Sel. Ins., Book III, No. 35
૩૭. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,' ભા. ૨, પૃ. ૫૬૦-૫૬૨
૩૮. ગુ. એ. લે., ભા. ૨, નં. ૧૩૫
૩૯. એજન, લેખ ૧૩૭
- ૩૯ અ. 'Inscriptions of Kathiawad,' No. 50
૪૦. Ibid., No. 51
૪૧. Ibid., No. 53. અહીં એ દિવસની ચંદ્રની રાશિ પણ જણાવી છે.
૪૨. Ibid., No. 75
૪૩. Ibid., No. 89
૪૪. Ibid., No. 93
૪૫. Ibid., No. 111
૪૬. Ibid., No. 186
૪૭. ૧ અહોરાત્ર(દિવસરાત્ર)=૬૦ ઘટી (ઘડી) અને ૧ ઘટી=૬૦ પલ (પળ). ૧ ઘટી=૨૪ મિનિટ; ૧ પલ=૨૪ સેકન્ડ. ૧ મૂહૂર્ત=૨ ઘટી =૪૮ મિનિટ; ૧ પ્રહર કે યામ=૩ અહોરાત્ર=૩ કલાક.

સમયનિર્દેશમાં સહુથી વધુ મહત્વનું અંગ વર્ષ છે, પરંતુ એ વર્ષ કયા સંવતનું છે એ માલૂમ પડે તો જ એ ઉપયોગી નીવડે છે. ઘણી વાર સંવતનું નામ અધ્યાહાર રાખવામાં આવે છે, છતાં એ સમયે એ પ્રદેશમાં કયો સંવત પ્રચલિત હતો એ માલૂમ હોય તો ઉદ્દિષ્ટ સંવત સમજી શકાય છે. પ્રાચીન કાલમાં અમુક રાજ્યોના અભિલેખોમાં આપેલાં વર્ષ કયા સંવતનાં ગણવાં એ નક્કી કરવું કેટલીક વાર મુશ્કેલ નીવડ્યું છે. જ્યારે કોઈ સળંગ સંવત પ્રચલિત નહોતો તે તે તે રાજ્યના રાજ્યકાલનાં વર્ષ આપવામાં આવતાં ત્યારે ઇતિહાસની સળંગ કાલગણનામાં એ વર્ષનો સમય નિશ્ચત કરવો ઘણી વાર મુશ્કેલ નીવડે છે. સળંગ સંવત વપરાયો હોય તે એ સંવતના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે પણ ક્યારેક એ વર્ષનું વિક્રમ સંવત કે ઇસ્વી સન જેવા વર્તમાન સંવતના વર્ષ સાથે સમીકરણ કરવું મુશ્કેલ નીવડે છે, જે એ પ્રાચીન સંવત હાલ લુપ્ત હોય તે એનું આરંભવર્ષ નિશ્ચિત ન હોય તો.

પશ્ચિમ એશિયામાં સિકંદરના મૃત્યુ (ઈ. પૂ. ૩૨૩) પછી સેલ્યુકસના સમયમાં સેલ્યુકિડ સંવત શરૂ થયેલો, જેનો આરંભ ઈ. પૂ. ૩૧૨માં થયો ગણાતો. આ સંવત સેલ્યુકિડ સામ્રાજ્યના આહલિક પહલવ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ પ્રચલિત થયેલો. આગળ જતાં એ અને પ્રાંત સ્વતંત્ર થયા તે ત્યાંના રાજાઓએ સમય જતાં ઉત્તર ભારતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. એમાંના આહલિક-યવન (ગ્રીક) રાજાઓના અભિલેખોમાં સેલ્યુકિડ કે કોઈ બીજો સંવત વપરાયો નથી.^૧

પહલવ દેશના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૮ માં નવો સંવત પ્રચલિત થયેલો. વર્ષ ૩૦૩ થી ૩૬૯ના ભારતીય અભિલેખોમાં આપેલાં વર્ષ આ પહલવ સંવતનાં છે એવું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે,^૨ જ્યારે ડૉ. પાર્ડેય એ વર્ષ પ્રાચીન

શક સંવતના માને છે.^૩ શક-પહલવો અને કુષાણોના કેટલાક અભિલેખોમાં અન્ય સંવતોનાં વર્ષો સાથે પહલવોએ અપનાવેલાં મેકેડોનિયન મહિનાઓનાં નામ આપેલાં છે.^૪

ભારતમાં સળંગ સંવતનો ઉપયોગ ખાતરીપૂર્વક અનુ-મૌર્ય કાલ(ઈ. પૂ. ૧૮૫ થી ઈ. સ. ૩૧૯) દરમ્યાન શરૂ થયો. શક-પહલવ વંશના અભિલેખોમાં વર્ષ ૩ થી ૮૦ અને પશ્ચિમી ક્ષત્રપ વંશના અભિલેખોમાં વર્ષ ૧૧ થી ૩૨૦ નો નિર્દેશ મળ્યો છે.^૫ પરંતુ આમાંના કોઈ વંશના અભિલેખોમાં એ વર્ષોના સંવતનું નામ જણાવ્યું નથી. રાજકીય સંબંધો, લિપિનો મરોડ વગેરે તુલનાત્મક કાલગણનાના મુદ્દાઓ પરથી એ વર્ષોના સંવતો વિશે અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સૂચન કર્યાં છે, જેમાં થોડાવતો મતભેદ પ્રવર્તે છે. સંવતના નામનો નિર્દેશ ત્રીજી સદીથી મળે છે ને તે છે 'કૃત' નામે સંવત.^૬

ભારતના પ્રાચીન સંવતોમાં વિક્રમ સંવત અને શક સંવત જેવા કેટલાક સંવત અદ્યપર્યંત પ્રચલિત છે, કલચુરિ અને ગુપ્ત સંવત જેવા કેટલાક સંવત સમય જતાં સદંતર લુપ્ત થઈ ગયા છે, તે કલિયુગ, બુદ્ધનિર્વાણ અને વીર-નિર્વાણ જેવા કેટલાક સંવતોનો આરંભ થયો વહેલો ગણાતો હોવા છતાં એ સંવતોના નિર્દેશ એ પંચી અનેક શતકો પાદ શરૂ થયાનું માલૂમ પડે છે.

વિક્રમ સંવત

ઉત્તરે ભારતના ઘણા પ્રદેશોમાં તેમ જ ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત સૈકાઓથી પ્રચલિત છે. 'વિક્રમ' એ 'વિક્રમાદિત્ય' નું ટૂંકું રૂપ ગણાય છે; 'વિક્રમાદિત્ય'ને અદ્વલે કેટલીક વાર 'વિક્રમાર્ક' શબ્દ પણ વપરાય છે. અર્ક=આદિત્ય=સૂર્ય.

આ સંવત હાલ ચાલુ છે ને એ પરથી એ ઈ. પૂ. ૫૭ માં શરૂ થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. અનુશ્રુતિ અનુસાર આ સંવત ઉજ્જનના પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે શકોને હરાવ્યાને શરૂ કરેલો મનાય છે.

પરંતુ ભારતીય અભિલેખોમાં તેમ જ ગ્રંથોમાં આ સંવતનો નિર્દેશ વિક્રમ સંવત કે વિક્રમાદિત્ય સંવત તરીકે એના નવમા શતક પહેલાં મળ્યો નથી. 'વિક્રમ-કાલ'નો નિર્દેશ પહેલવહેલો આહવાન રાજા ચંડમહાસેનના ધોલપુર (રાજસ્થાન) શિલાલેખમાં મળ્યો છે, જે એ સંવતના વર્ષ ૮૯૮(ઈ.સ.૮૪૧) નો છે.^૭

આનો અર્થ એ થાય કે આ સંવત એ અગાઉ કોઈ ખીળ નામે ઓળખાતો હશે.

રાજસ્થાન અને માળવામાં અગાઉના અભિલેખોમાં 'કૃત' અને 'માલવગણ' નામે સંવતનો નિર્દેશ આવે છે. એનાં વર્ષ આ પ્રમાણે મળ્યાં છે :-

કૃત- વર્ષ ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૯૫ ('ક્રિત'), ૩૩૫, ૪૨૮, ૪૮૦, ૪૮૧

માલવગણ- વર્ષ ૪૬૧, ૪૯૩, ૫૨૪ (માલવવંશ), ૫૮૯, ૭૭૦ (માલવરાજ),
૭૯૫ (માલવેશી), ૯૩૬ (માલવ)

કૃત, માલવગણ અને વિક્રમના નામે ઓળખાતો સંવત એક જ હોવાનું જણાય છે. આ પરથી માલૂમ પડે છે કે આ સંવત એના ત્રીજા શતકથી પાંચમા શતક દરમ્યાન 'કૃત' નામે ઓળખાતો. પાંચમા અને છઠ્ઠા શતક દરમ્યાન 'માલવગણ'ના નામે ઓળખાતો. આઠમા શતકમાં એ ક્યારેક માલવદેશના રાજા કે રાજાઓના નામે ઓળખાતો, દસમા શતક સુધી એ ક્યારેક માલવદેશના નામે ય ઓળખાતો પરંતુ નવમા શતકથી વિક્રમ, વિક્રમાદિત્ય કે વિક્રમાર્કના નામે ઓળખાવા લાગ્યો.^{૧૦}

આ અર્થાં નામોમાં સહુથી પ્રાચીન નામ 'કૃત' છે. એ નામના અર્થ માટે અનેક તર્કવિતર્ક કરવામાં આવ્યા છે :^{૧૧} (૧) કૃત=કરેલો, બનાવેલો અર્થાત્ કાલગણના કરનારાઓએ બનાવેલો, (૨) કૃત નામે રાખનો, (૩) કૃત નામે ગણમુખ્યનો અર્થાત્ માલવગણના વડાનો, (૪) કૃત અર્થાત્ કૃતયુગ(સત્યયુગ)નો. વળી ક્યારેક 'કૃત' ને અહલે 'ક્રિત' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે એમાં 'કૃત' શબ્દ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે એમ ધારીને એ શબ્દ કોઈ વિદેશી પ્રજાનું નામ હોવાનું સૂચવાયું છે.

માલવ પ્રજા સિકંદરની ચડાઈ (ઈ. પૂ. ૩૨૫) સમયે પંજાબમાં રાવીના તટે વસતી હતી, ત્યારે પાંચમી સદીથી એ દશપુર(મંદસોર)ની આસપાસ વસી લાગે છે. સાતમી સદીથી તે અવંતિ-આકર પ્રદેશ 'માલવ' (માળવા) નામે ઓળખાતો થયો. અગાઉ ખીજીથી ચોથી સદી દરમ્યાન માલવ પ્રજા રાજસ્થાનમાં વસતી એવું જણાય છે. આ પરથી માલવ પ્રજા પહેલાં પંજાબમાં રહેતી હોય ને પછી ત્યાંથી સ્થળાંતર કરી રાજસ્થાન થઈ છેવટે અવંતિ-આકર પ્રદેશમાં વસી હોય એવું માલૂમ પડે છે. પાંચમી સદીથી આ સંવત સાથે માલવ પ્રજાનું નામ ગાઢ રીતે સંકળાયું જણાય છે-પહેલાં માલવગણનું ને પછી માલવ રાજા, રાજાઓ કે દેશનું વિક્રમાદિત્ય પણ ઉજ્જવન(માળવા)નો રાજા ગણાતો.

આમ માલવ પ્રજનનું નામ આ સંવત સાથે પાંચમી સદીમાં સંકળાયું. પરંતુ એ પહેલાં એ કયા રાજ્યમાં વપરાયેલો તે કયા રાજ્યમાં શરૂ થયેલો ? આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે.

ધણા વિદ્વાનો એવું માને છે કે આ સંવત અને શક-પહલવ રાજ્યોના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલો સંવત એક જ છે, 'કૃત' નામ પ્રાયઃ એ વિદેશી પ્રજનનું છે, શક-પહલવ અભિલેખોમાં એનાં વર્ષ ૭૨ થી મળ્યાં છે એથી એ રાજ્યોએ આ સંવત પહલવ રાજ્યમાંથી અપનાવ્યો હોવો જોઈએ તે પહલવ રાજ્યમાં ઈ. પૂ. ૧ લી સદીમાં વેનોન એવો પ્રતાપી 'મહારાજાધિરાજ' હતો, જેના રાજ્યકાલથી આ સંવતનો આરંભ થયો હાગે છે. પહલવ દેશથી આવેલ શક-પહલવ રાજ્યોએ પંજાબમાં આ સંવત પ્રચલિત કર્યો, ત્યારે ત્યાં વસતા માલવોએ પછી એને રાજસ્થાન અને માળવામાં પ્રચલિત કર્યો, રાજસ્થાનથી ઉ. પ્ર. અને બિહારમાં ગયેલા મૌખરિઓએ એને ત્યાં પ્રચાર્યો તે ગુર્જર-પ્રતીહારોએ એને ઉત્તર ભારતના વિશાળ રાજ્યમાં વિસ્તાર્યો. આગળ જતાં માલવ પ્રજન અને એના ગણતંત્રની સ્મૃતિ લુપ્ત થતાં એ સંવત માલવદેશ અને એના રાજનો ગણાયો તે છેવટે ઉજ્જવનના લોકપ્રિય રાજ વિક્રમાદિત્યનું નામ એની સાથે સંકળાયું. શક ક્ષત્રપો પાસેથી માળવા છૂટી લેનાર ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જવનનો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રાજા હતો, તે હવે લોકસાહિત્યમાં શકારિ વિક્રમાદિત્ય તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો હતો. નવમી સદીથી માલવદેશના સંવતનિર્દેશમાં 'માલવેશ' તેમજ ઉજ્જવનનો શકારિ વિક્રમાદિત્ય આ સંવતનો પ્રવર્તક મનાયો તે હવેથી એ સંવત વિક્રમ કે વિક્રમાદિત્યના નામે ઓળખાયો. ૧૨

આ મંતવ્ય ધણું સંભવિત છે. આ અનુસાર વિક્રમ સંવતની ઉત્પત્તિ ઈ. પૂ. ૧લી સદીમાં ઉજ્જવનમાં રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં નહિ, પણ પહલવ દેશમાં રાજાધિરાજ વેનોનના સમયમાં ઈર્ષ ગણાય, ત્યાંથી એ સંવતને શક-પહલવ રાજ્યોએ પંજાબમાં પ્રચલિત કર્યો, ત્યાંથી માલવ પ્રજનએ એને રાજસ્થાન અને માળવામાં ફેલાવ્યો તે ગુર્જર-પ્રતીહારોના સમયમાં એ ઉત્તર ભારતના વિશાળ ભાગમાં પ્રચલિત થયો ત્યારે એ ઉજ્જવનના પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે શરૂ કરાયેલો મનાયો.

આ બાબતમાં ડૉ. રાજબલિ પાંડેએ ભારતીય અનુષ્ટુતિને સ્વીકાર્ય ગણી શકાય તે પ્રકારનું જુદું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે. ૧૩ આ અનુસાર જૈન અનુષ્ટુતિ જણાવે છે તેમ ઉજ્જવનના વિક્રમાદિત્યે શકોને હાંડી કાઢી અંવતિ દેશને વિદેશી શાસનમાંથી મુક્ત કર્યો ત્યારે એ વિજયની યાદગીરીમાં આ સંવત શરૂ કરવામાં

આવેલો, પરંતુ ગણતંત્રમાં ગણમુખ્ય કરતાં સમસ્ત ગણતું મહત્ત્વ રહેલું હોઈ એ સંવત માલવગણના નામે ઝોળખાયો; આ વિજય વડે સુખ અને સમૃદ્ધિનો કાલ શરૂ થયો હોઈ શરૂઆતમાં એને આલંકારિક રીતે 'કૃત'(સત્ય) કાલ(યુગ) ગણવામાં આવ્યો પરંતુ અર્વાચીનમાં ફરી શકોતું શાસન પ્રવર્ત્યું ને એ લાંબો સમય ચાલુ રહ્યું, આથી આગળ જતાં 'કૃત' નામ છુપ્ત થયું પણ 'માલવગણ' નામ ચાલુ રહ્યું; ગુપ્ત સમ્રાટોએ ગણતંત્રોનો નાશ કર્યો ને માલવદેશમાં પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવ્યું ત્યારે પણ માલવ પ્રજાએ પોતાનો આ જૂનો સંવત ચાલુ રાખ્યો; પરંતુ આઠમી-નવમી સદીમાં ભારતીય પ્રજામાં ગણતંત્રની વિભાવના સમૂળી વિસ્મૃત થઈ ગઈને રાજતંત્રમાં વ્યક્તિનો મહિમા પ્રવર્ત્યો ત્યારે માલવ-ગણના સ્થાને માલવ પ્રજાના ગણમુખ્ય વિક્રમાદિત્યનું નામ પ્રચલિત થયું ને માલવગણ સંવત વિક્રમાદિત્યના નામે ઝોળખાયો.

આમ અહીં કૃત, માલવગણ અને વિક્રમ એ ત્રણેય નામોનો મેળ મેળવવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ, આ સંવત ઈ. પૂ. ૧ લી સદીમાં ઉજ્જનમાં શરૂ થયેલો ને એ સંવતને માલવ પ્રજા દ્વારા જ આ જુદાં જુદાં નામ મળ્યા કર્યા એવું પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

શક-પહલવ રાજ્યના અભિલેખોમાં આપેલાં વર્ષોને ડો. પાંડેય આ સંવતનાં માનતા નથી, પરંતુ પ્રાચીન શક સંવતનાં માને છે. જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર જુલમી ગર્દભિલ રાજા પર આક્રમણ કરી શકોએ ઉજ્જનનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું ને ત્યાર પછી ૧૪ કે ૪ વર્ષે વિક્રમાદિત્યે એ શકોને હાંકી કાઢ્યા હતા. ડો. પાંડેય આ અનુશ્રુતિ અનુસાર ઈ. પૂ. ૭૧ કે ૬૧ માં શકોએ ઉજ્જન લીધું ત્યારે તેઓએ તેની યાદગીરીમાં એક સંવત શરૂ કરેલો એવું ધારીને શક-પહલવ અભિલેખોનાં વર્ષ એ સંવતનાં ગણે છે ને એ સંવતને પ્રાચીન શક સંવત તરીકે ઝોળખાવે છે. ૧૪ આ સંવત શરૂ કર્યા પછી શકોએ ઉજ્જન ગુમાવ્યું પણ તેઓની એક શાખાએ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં એ સંવત ચાલુ રાખ્યો, એ સંવત શક-પહલવ રાજ્યોએ અપનાવ્યો ને એ કનિષ્ક ૧લાના રાજ્યકાલના આરંભ સુધી ચાલ્યો એવું એ ઘટાવે છે. ૧૫

ડો. પાંડેયના મતવ્યમાં ભારતીય અનુશ્રુતિનો સુમેળ સાધવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ માટે વધુ ગૃહીતો પર આધાર રાખવો પડે છે.

વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ ઉત્તર ભારતમાં ચૈત્રાદિ અને ગુજરાતમાં કાર્તિકાદિ ગણાય છે. વિક્રમ સંવતના ચૈત્રાદિ વર્ષ અને ઈસ્વી સનના વર્ષ વચ્ચે ચૈત્ર સુદ ૧ થી ડિસેમ્બરની ૩૧ થી (જે લગભગ પોષ માસમાં આવે છે) સુધી અર્થાત્

ચૈત્રી વર્ષના પહેલા નવ-દસ મહિના દરમ્યાન ૫૭ વર્ષનો તફાવત રહે છે તે જન્યુઆરીની ૧ લીથી પૂર્ણિમાન્ત ચૈત્ર (અમાન્ત ફાગણ) વદિ ૧૫ સુધી અર્થાત્ ચૈત્રી વર્ષના છેલ્લા એ ત્રણ મહિના દરમ્યાન ૫૬ વર્ષનો તફાવત રહે છે. દા.ત. ચૈત્રાદિ વિક્રમ વર્ષ ૨૦૨૮ શરૂ થયું ત્યારે ઈ. સ. ૧૯૭૧ના માર્ચની ૨૭મી હતી, એ એ વર્ષો વચ્ચે ૩૧ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૭૧ સુધી અર્થાત્ પૌષ સુદી ૧૫ સુધી ૫૭ વર્ષનો તફાવત રહ્યો, એ પછી ૧ લી જન્યુઆરી, ૧૯૭૨(પૌષ વદિ ૧)થી પૂર્ણિમાન્ત ચૈત્ર વદિ ૩૦ (૧૫મી માર્ચ, ૧૯૭૨) સુધી તફાવત ૫૬ વર્ષનો રહ્યો.

પરંતુ ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત્નું વર્ષ ઉત્તર ભારત કરતાં ૭ મહિના મોડું શરૂ થાય છે. આથી શરૂઆતમાં વિક્રમ સંવતના કાર્તિકી વર્ષ અને ઈ. સ. ના વર્ષ વચ્ચે ૫૭ વર્ષનો તફાવત હોય છે તે તે તફાવત કુકત એ ત્રણ મહિના સુધી - ૩૧મી ડિસેમ્બર (જે લગભગ પોષમાં આવે છે) સુધી એટલો રહે છે. દા.ત. વિક્રમ સંવત્નું વર્ષ ૨૦૨૮ કાર્તિકી વર્ષની પદ્ધતિએ ૨૦મી ઓક્ટોબર, ૧૯૭૧ ના રોજ શરૂ થયું તે ૫૭ વર્ષનો તફાવત ૩૧ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૭૧(પૌષ સુદિ ૧૫) સુધી જ રહ્યો. ૧લી જન્યુઆરી, ૧૯૭૨(પૌષ વદિ ૧)થી એ તફાવત ૫૬ વર્ષનો થયો તે છેક આસો વદિ ૩૦ (૬ ફેબ્રુ નવેમ્બર, ૧૯૭૨) સુધી ચાલુ રહ્યો. આ રીતે કાર્તિકી વર્ષની આખતમાં ઈ. સ. સાથેનો તફાવત કાર્તિકી વર્ષના પહેલા એ ત્રણ મહિનામાં ૫૭ વર્ષનો તે પછીના નવદસ મહિનામાં ૫૬ વર્ષનો રહે છે. આથી વિક્રમ સંવતના વર્ષ યરાબરનું ઈ. સ. નું વર્ષ કાઢવા માટે ચૈત્રી વિક્રમ વર્ષમાંથી પહેલા નવદસ મહિના ૫૭ અને છેલ્લા એ ત્રણ મહિના ૫૬ આદ કરવાના હોય છે, જ્યારે કાર્તિકી વિક્રમ વર્ષમાંથી પહેલા એ ત્રણ મહિના ૫૭ અને બાકીના મહિના ૫૬ આદ કરવાના હોય છે.

આ તફાવત નીચેના કોષ્ટક પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે :-

મહિનો	ચૈત્રી (વિ.સં.)	ઈ.સ.	તફાવત	કાર્તિકી (વિ.સં.)	ઈ.સ.	તફાવત
ચૈત્ર	૨૦૨૮	૧૯૭૧	૫૭			
આસો	૨૦૨૮	૧૯૭૧	૫૭			
કાર્તિક	૨૦૨૮	૧૯૭૧	૫૭	૨૦૨૮	૧૯૭૧	૫૭
પૌષ	૨૦૨૮	૧૯૭૧-૭૨	૫૭-૫૬	૨૦૨૮	૧૯૭૧-૭૨	૫૭-૫૬
ફાગણ	૨૦૨૮	૧૯૭૨	૫૬	૨૦૨૮	૧૯૭૨	૫૬
ચૈત્ર				૨૦૨૮	૧૯૭૨	૫૬
આસો				૨૦૨૮	૧૯૭૨	૫૬

વિક્રમ સંવતના માસ ઉત્તર ભારતમાં પૂર્ણિમાન્ત અને ગુજરાતમાં અમાન્ત ગણાય છે. કુદરતમાં શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ બંને સરખા જ હોય છે, પરંતુ એને કયા માસના ગણવા એ બાબતમાં પદ્ધતિફેર રહેલો છે. ઉત્તર ભારતમાં અને ગુજરાતમાં શુકલ પક્ષમાં માસનું નામ એક જ હોય છે, પરંતુ ઉત્તર ભારતમાં એ પક્ષની પહેલાંના પક્ષને એ જ માસનો ગણવામાં આવે છે, જ્યારે ગુજરાતમાં એ પક્ષને એની પહેલાંના માસનો ગણવામાં આવે છે. આથી કૃષ્ણ-પક્ષની બાબતમાં માસનું નામ આપવામાં એક માસનો ફેર પડે છે. દા ત., વૈશાખ શુકલ બંને વૈશાખ શુકલ જ ગણાય છે, પરંતુ એ પહેલાંના પક્ષને ઉત્તર ભારતમાં વૈશાખ કૃષ્ણ કહે છે જ્યારે ગુજરાતમાં એને ચૈત્ર કૃષ્ણ કહે છે. એવી રીતે વૈશાખ શુકલ પછીના પક્ષને ઉત્તર ભારતમાં જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ અને ગુજરાતમાં વૈશાખ કૃષ્ણ કહે છે. ૧૬

આ તફાવત નીચેના કોષ્ટક પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે:—

ઉત્તર ભારત	ગુજરાત
ચૈત્ર કૃષ્ણ	(કાંગણ કૃષ્ણ)
ચૈત્ર શુકલ	ચૈત્ર શુકલ
(વૈશાખ કૃષ્ણ)	ચૈત્ર કૃષ્ણ

આમ ગુજરાતમાં ચાંદ્ર માસ ઉત્તર ભારત કરતાં એક પખવાડિયું મોટો શરૂ થાય છે.

કમ્બ, હાલાર વગેરે પ્રદેશમાં આપાઠાદિ વર્ષ પ્રચલિત હતાં. એ વર્ષ ચૈત્રાદિ વર્ષ કરતાં ત્રણ મહિના મોટું અને કાર્તિકાદિ વર્ષ કરતાં ચાર મહિના વહેલું શરૂ થાય છે. કાર્તિકાદિ વર્ષની અપેક્ષાએ એમાં આપાઠથી આશ્વિન સુધીના ચાર માસ દરમ્યાન વર્ષની સંખ્યામાં ૧ વર્ષનો વધારો રહે છે. દા. ત. વિ. સં. ૨૦૨૮ ચૈત્રી વર્ષ પ્રમાણે ચૈત્રમાં (માર્ચ, ૧૯૭૧ માં), આપાઠી વર્ષ પ્રમાણે એ પછીના આપાઠમાં (જૂન, ૧૯૭૧ માં) અને કાર્તિકી વર્ષ પ્રમાણે એ પછીના કાર્તિકમાં (ઓક્ટોબર, ૧૯૭૧ માં) શરૂ થયું ગણાય.

શક સંવત

શક સંવત દખ્ખણ(મહારાષ્ટ્ર-કર્ણાટક)માં તથા દક્ષિણ ભારતના કેટલાક ભાગમાં શતકૌથી પ્રચલિત છે. ભારતીય જ્યોતિષમાં હંમેશાં શક સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે. આઝાદ ભારતના રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં આ સંવતને અપનાવવામાં આવ્યો છે.

આ સંવત પ્રતિષ્ઠાનપુર(ગૈહણ)ના રાજા શાલિવાહને ઉજ્જનના રાજા વિક્રમને હરાવીને શરૂ કરેલો એવી અનુશ્રુતિ છે. ૧૭ ને જ્યોતિષમાં એનાં વર્ષ 'શાલિવાહન-કૃત શક' તરીકે આપવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ વિક્રમ સંવતનાં વર્ષો સાથે વિક્રમાદિત્યનું નામ છેક એના નવમા શતકથી સંકળાયેલું જણાય છે તેમ આ સંવતનાં વર્ષો સાથે શાલિવાહનનું નામ એના છેક ચારમા શતકથી સંકળાયેલું મળે છે. અભિલેખોમાં શાલિવાહનનું નામ વહેલામાં વહેલું યાદવ રાજા કૃષ્ણના તાત્કાલિક તાત્રપત્ર(શક ૧૧૭૨)માં અને સાહિત્યમાં મોમશરજ-કૃત 'ઉદ્ભવ-કાવ્ય' નામે કન્નડ કૃતિ(શક ૧૧૪૪)માં મળ્યું છે. ૧૮ એ વહેલાં શાલિવાહનના નામ સાથેનો કોઈ સમયનિર્દેશ મળ્યો નથી.

તો વિક્રમ સંવતની જેમ આ સંવત પણ અગાઉ જુદા નામે ઓળખાતો હશે. કેટલાક અભિલેખોમાં વર્ષ ૫૦૦ થી ૧૧૨૮ સુધીના સમય-નિર્દેશમાં શક કાલ કે શક સંવતનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૯ આ સંવત અને પછીનો શાલિવાહન-કૃત સંવત એક જ હોવાનું માલૂમ પડે છે. શાલિવાહન-કૃત સંવતના વર્ષ માટે 'શક' શબ્દ 'વર્ષ'ના વ્યાપક અર્થમાં વપરાતો હોવા છતાં એમાં એના પ્રાચીન નામનું મૂળ સચવાઈ રહ્યું છે. આ સંદર્ભમાં પ્રયોજતો 'શક' શબ્દ તો સ્પષ્ટતઃ 'શકોનો' એવો અર્થ ધરાવે છે. પ્રાચીન અભિલેખોમાં તથા સાહિત્યમાં ૬ ઠી થી ૧૨ મી સદી દરમ્યાન એનો નિર્દેશ શક સંવત તરીકે થયો છે ને ત્યાં એને ધ્રુણી વાર શક રાજાના સંવત તરીકે કે શક રાજાના રાજ્યાભિષેકના સંવત તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ૨૦ આ શક રાજા કોણ હશે ?

ભારતના પ્રાચીન અભિલેખોમાં કુપાણુ વંશના લેખ કોઈ સંવતના વર્ષ ૩ થી ૮૦ ના છે, ક્ષહરાત ક્ષત્રપ રાજાઓના લેખ વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ ના છે ને કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજાઓના લેખ વર્ષ ૧૧ થી ૩૨૦ ના છે. આ બધાં રાજ્યોના અભિલેખોમાં સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી.

આ પૈકી કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં આપેલાં વર્ષ શક સંવતનાં છે એવું લગભગ સહુ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે. અગાઉ આ વર્ષ ૫૨ થી ૩૧૨ મળ્યાં હતાં. આથી ક્ષહરાત ક્ષત્રપોનાં વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ પણ એ સંવતનાં હોવાનું ધણા વિદ્વાનો માનતા હતા. ૨૧ ક્ષહરાત રાજા નહપાન (વર્ષ ૪૧-૪૬) કાર્દમક રાજા આષ્ટન(વર્ષ ૫૨)નો પુરોગામી હોઈ એ બંધ ખેસતું હતું. ૧૧ પરંતુ તાજેતરમાં આષ્ટનના સમયનો વર્ષ ૧૧ નો અભિલેખ મળતાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપોનાં વર્ષ આ સંવતનાં ન હોય ને પ્રાયઃ રાજ્યકાલનાં હોય એવો મત

પ્રતિપાદિત થયો છે. ૨૩ આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપ રાજ્યો શક ભતિના હોય એવું પણ જણાય છે. આથી તેઓએ વાપરેલો સંવત અને પછીનો શક સંવત એક હોવાના સંભવને સમર્થન મળે છે.

પરંતુ કુપાણ્ય વંશમાં કનિષ્ક ૧ લાના સમયથી જે સંવત પ્રચલિત થયો, તે સંવત કયો? આ આખતમાં વિદ્વાનોમાં એ મત પ્રવર્તે છે. કેટલાક કનિષ્ક ૧ લો લગભગ ઈ. સ. ૧૨૦ માં ગાદીએ આવ્યો ને એના વંશના લેખોમાં કોઈ જુદો સંવત વપરાયો છે એવું માને છે, ૨૪ જ્યારે બીજા કેટલાક કનિષ્ક ૧ લો ઈ. સ. ૭૮માં ગાદીએ આવેલો ને શક સંવત એના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો એવું માને છે. ૨૫ કુપાણ્યે શક ભતિથી ભિન્ન ભતિના હતા. પરંતુ તેઓના રાજ્યમાં શરૂ થયેલો સંવત શક ભતિના પશ્ચિમી ક્ષત્રપ રાજ્યોએ ત્રણ શતકો જેટલા લાંબા કાલ સુધી પ્રચલિત રાખ્યો, તેથી મૂળમાં કુપાણ્યોનો હોવા છતાં આ સંવત આગળ જતાં શકોના સંવત તરીકે ઓળખાયો એવું ધારીને ભતિભેદના વાંધાનું સમાધાન સૂચવાયું છે. ૨૬

નહપાનના અભિલેખોનાં વર્ષોને શક સંવતનાં ગણતા અને ક્ષહરાત રાજા ભૂમક અને નહપાનને કુપાણ્ય સમ્રાટોના સામંત ગણતા, ત્યારે આ મત ઘણાં ગ્રાહ્ય જણાવે. પરંતુ ચાષ્ટનના સમયના (શક) વર્ષ ૧૧ ના અભિલેખની શોધ પછી, કુપાણ્ય લેખોનાં વર્ષ શક સંવતનાં માનીએ તો ચાષ્ટનને કનિષ્ક ૧ લાનો સમકાલીન અને ભૂમક - નહપાનને એ બંનેના પૂર્વકાલીન માનવા પડે તેમ છે. કનિષ્કે પોતે સંવત શરૂ કર્યો હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ મળ્યો નથી, એના વંશજોએ કનિષ્કના રાજ્યકાલનાં વર્ષોની સંખ્યા સળંગ ચાલુ રાખતાં એની હયાતી પછી સળંગ નવો સંવત થયો એવો ઘણાં સંભવ મનાય છે. તો ચાષ્ટનના સમયમાં ૬૨૭માં વપરાયેલું વર્ષ ૧૧ કનિષ્કના રાજ્યકાલનું હોય એવું ભાગ્યે જ સંભવે.

જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે તો શકોએ ઉજ્જવનમાં વિક્રમાદિત્યના વંશજને મારીને ૧૩૫ વર્ષમાં પોતાનો સંવત શરૂ કર્યો હતો, ૨૭ ને ચાષ્ટન ઉજ્જવનનો શક રાજા હતો. આથી એણે અને એના વંશજોએ વાપરેલો સંવત એના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. ૨૮

આ અનુસાર આ સંવત ઉજ્જવનમાં શરૂ થયો ને પશ્ચિમ ભારતમાં ૩૦૦ થી વધુ વર્ષ સુધી પ્રચલિત રહ્યો. ત્યારે આ પ્રદેશનો પ્રચલિત સંવત એ જ હતો, એથી એના નામનો નિર્દેશ કરવાની ગરૂર જણાઈ નહિ હોય. ૨૯

આ સંવત આગળ જતાં ગુજરાતમાં લુપ્ત થયો ને પછી દખ્ખણમાં પ્રચલિત થયો. ડૉ. ખિરાશી સૂચવે છે કે મદિષ દેશના શક રાજ્ય માનના સમયમાં શક સંવત દક્ષિણમાં પ્રચલિત થયો. ૩૦ શક વર્ષ ૪૬૫ થી એ દખ્ખણના પ્રાચીન ચાલુક્યોના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયે છે. ૩૧ પછી રાષ્ટ્રકૂટોએ અને એ પછીના રાજવંશોએ પણ ત્યાં એ સંવત ચાલુ રાખ્યો. ૩૨

આગળ જતાં હવે શક રાજ્યો સાથેના એનો સંબંધ વિસ્મૃતિમાં વિલુપ્ત થતાં, દખ્ખણના લોકપ્રિય પ્રાચીન રાજ્ય શાલિવાહનનું નામ આ સંવત સાથે સાંકળી દેવામાં આવ્યું ને ત્યારથી એનાં વર્ષ 'શાલિવાહન-કૃત શક' તરીકે ઓળખાય છે.

આ સંવત ઉજ્જવનમાં શરૂ થયો ને વિક્રમ સંવત પછી ૧૩૫ વર્ષે પ્રચલિત થયો. વળી ઉજ્જવન જે ભારતીય જ્યોતિષનું અગ્રિમ કેન્દ્ર હતું, આથી ભારતીય જ્યોતિષીઓએ આ સંવતને અપનાવી લીધો. ૩૩ વળી જૈન લેખકોનો પણ એ માનીતો સંવત બન્યો. ૩૪ વર્તમાન રાષ્ટ્રિય પંચાંગમાં પણ આ સંવત અપનાવાયો છે. ૩૪ અ

શક સંવતનાં વર્ષ સંવત ચૈત્રાદિ ગણાય છે. એના માસ ઉત્તર ભારતમાં પૂર્ણિમાન્ત અને ગુજરાતમાં તથા દક્ષિણ ભારતમાં અમાન્ત છે.

ચૈત્રાદિ વિક્રમ સંવતના વર્ષ કરતાં શક સંવતનું વર્ષ ૧૩૫ વર્ષ મોડું હોય છે. આથી વિ.સં. ના ચૈત્રાદિ વર્ષમાંથી ૧૩૫ વર્ષ બાદ કરતાં શક વર્ષ આવે છે. કાર્તિકાદિ વિ.સં.ના વર્ષમાંથી કાર્તિકથી કાલ્પન સુધીમાં ૧૩૫ અને ચૈત્રથી આશ્વિન સુધીમાં ૧૩૪ બાદ કરતાં શક સંવતનું વર્ષ આવે છે.

શક વર્ષ અને ઈ.સ.ના વર્ષ વચ્ચેના તફાવતની આખતમાં, ચૈત્ર સુદ ૧ થી ડિસેમ્બરની ૩૧ મી સુધી શક વર્ષમાં ૭૮ અને એ પછી છેલ્લા એ ત્રણ માસ દરમ્યાન ૭૯ ઉમેરવાથી ઈ.સ.નું વર્ષ આવે છે.

વિક્રમ, શક અને ઈસ્વી વર્ષનો સંબંધ આ ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ થશે :

કાર્તિકાદિ વિક્રમ	ચૈત્રાદિ વિક્રમ	શક સંવત	ઈ.સ.
ચૈત્ર-આસો	૨૦૨૭	૨૦૨૮	૧૮૬૩
કાર્તિક-ફાલ્ગુન	૨૦૨૮	૨૦૨૮	૧૮૬૩
ચૈત્ર-આસો	૨૦૨૮	૨૦૨૯	૧૮૬૪
			૧૯૭૧
			૧૯૭૧-૭૨
			૧૯૭૨

કલચુરિ સંવત કે ચેદિ સંવત

ત્રિપુરી(જળપુર પાસે)ની આસપાસના ચેદિ દેશના કલચુરિ વંશના રાજાઓના અભિલેખોમાં જે સળંગ સંવત વપરાયો છે તેને એમાંના કેટલાક લેખોમાં 'કલચુરિ સંવત' અને ખીજા કેટલાક લેખોમાં 'ચેદિ સંવત' કહ્યો છે.^{૩૫} આ અભિલેખ એ સંવતના વર્ષ ૭૨૨ થી ૯૬૯ ના મળ્યા છે.^{૩૬} એ અગાડિના કોઈ લેખોમાં કલચુરિ સંવત કે ચેદિ સંવતના નામનો નિર્દેશ મળ્યો નથી.

પરંતુ દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈકૂટક રાજાઓનાં દાનશાસનો (વર્ષ ૨૦૭-૨૪૫), મહાસામંત સંગમસિંહનું દાનશાસન (વર્ષ ૨૯૨), કલચુરિ રાજાઓનું દાનશાસન (વર્ષ ૩૬૧) ગુર્જરનૃપતિઓનાં દાનશાસનો (વર્ષ ૩૮૦-૪૮૬), સેન્દ્રક રાજાનું દાનશાસન (વર્ષ ૪૦૬) અને નવસારીના ચાલુક્યોનાં દાનશાસનો (વર્ષ ૪૨૧-૪૯૦)માં^{૩૭} નામનિર્દેશ વિનાનો જે સંવત વપરાયો છે તે આ સંવત હોવાનું જણાય છે. આ સંવત એ દરમ્યાન મહારાષ્ટ્ર અને મધ્ય પ્રદેશના સમીપવર્તી ભાગમાં પણ પ્રચલિત હતો.^{૩૮}

આમ આ સંવત એની ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી સદી દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાત અને એના સમીપના પ્રદેશોમાં પ્રચલિત હતો. આગળ જતાં રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમાં અહીં એને બદલે શક સંવત વપરાતાં એ અહીંથી લુપ્ત થયો, પરંતુ ઉત્તરકાલીન કલચુરિ રાજ્યનો વિસ્તાર થતાં એ વિંધ્યપ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ અને મધ્ય પ્રદેશમાં પ્રચલિત થયો^{૩૯} ને કલચુરિ રાજ્યમાં એ એની ૮ મી સદીથી ૧૦ મી સદી સુધી વપરાયો. ત્યારે એ રાજવંશના નામ પરથી 'કલચુરિ સંવત' તરીકે ને પ્રદેશના નામ પરથી 'ચેદિ સંવત' તરીકે ઓળખાયો.

એ અગાઉ આ સંવત કયા નામે ઓળખાતો એ જાણવા મળ્યું નથી. દેવની મોરી(જિ. સાગરકાંઠા)ના બૌદ્ધ સ્તૂપમાંના દાખરા પરના લેખમાં કથિક નૃપોનું વર્ષ ૧૨૭ જણાવ્યું છે, તે આ સંવતનું લાગે છે. તે આ સંવત ત્યારે 'કથિક કાલ' તરીકે ઓળખાતો હશે.

ચેદિ દેશના કલચુરિ વંશના કેટલાક લેખોમાં ઘણી મિતિઓ કલચુરિ-ચેદિ સંવતનાં વર્ષોમાં અને કેટલીક મિતિઓ વિક્રમ સંવતનાં વર્ષોમાં આપવામાં આવી છે. ૪૦ એ પરથી આ સંવતનો આરંભ ઈસ્વી ત્રીજી સદીના મધ્યમાં થયો હોવાનું સ્પષ્ટ થયું. એના આધારે આ લેખોની મિતિઓમાંની વિગતોની ગણતરી

કરતાં ક્રીલ્હોર્નને આ સંવતનું વર્ષ ૧ ઈ. સ. ૨૫૦ અર્થાત્ ખરી રીતે ઈ. સ. ૨૪૯-૨૫૦ હોવાનું માલૂમ પડ્યું.^{૪૧} ક્રિલ્હોર્ને આ સંવતનાં વર્ષ પ્રાય ભાદ્રપદાદિ અને સંભવતઃ આશ્વિનાદિ હોવાનું તારવ્યું,^{૪૨} પરંતુ ડો. મિરાશીએ આ સંવતની મિતિએનો વધુ અભ્યાસ કરીને બતાવ્યું છે કે એનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ છે.^{૪૩} વળી એમણે એવું પણ દર્શાવ્યું છે કે આ સંવતનું વર્તમાન વર્ષ ૧ પ્રાચીન અભિલેખોમાં ઈ. સ. ૨૪૯-૨૫૦ ની બરાબર આવે છે, જ્યારે અનુ-કાલીન અભિલેખોમાં એની બરાબર ઈ. સ. ૨૪૮-૨૪૯નું વર્ષ આવે છે.^{૪૪} વળી આ સંવતનાં વર્ષ પ્રાયઃ ગત ગણાતાં ને એથી પ્રાચીન અભિલેખોમાંના કલ્ચુરિ સંવતના ગત વર્ષમાં ૨૪૯-૨૫૦ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે.^{૪૫} આ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાથી એની અને કાર્તિકાદિ વિક્રમ સંવતના વર્ષની વચ્ચે હંમેશાં ૩૦૬ વર્ષનો તફાવત રહે છે. આથી કલ્ચુરિ સંવતના વર્ષમાં ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી અર્થાત્ એના પહેલા બેત્રણ મહિના દરમ્યાન ૨૪૯ અને ૧લી જાન્યુઆરીથી અર્થાત્ બાકીના નવદસ મહિના દરમ્યાન ૨૫૦ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. દા.ત. કલ્ચુરિ સંવત ૪૫૬ = વિ. સં. ૭૬૨ ના માત્ર શુદ્ધિ ૫ = ૨૭ ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૦૬ અને ક. સં. ૪૮૬ = વિ. સં. ૭૯૨ ના આપાઠ શુદ્ધિ ૧૨ = ૨૨મી જૂન, ઈ. સ. ૭૩૬ આવે છે.

આ સંવત એદિ દેશના કલ્ચુરિ વંશે શરૂ કર્યો મનાયો. પરંતુ કલ્ચુરિઓએ એદિ દેશમાં પોતાની સત્તા ૭મી સદીમાં પ્રસારી. પૂર્વકાલીન કલ્ચુરિઓ (કટ-ચ્યુરિઓ)નું રાજ્ય છઠ્ઠી સદી પહેલાં સ્થપાયું નહોતું, જ્યારે એ અગાઉના રાજવંશો આ સંવતનો ઉપયોગ કરતા હતા. એમાં સહુથી વહેલા ત્રૈટકો છે, પરંતુ એમનું રાજ્ય એ સંવતના વર્ષ ૧૫૦ પહેલાં સ્થપાયું નહોતું. આથી ત્રૈટકોએ આ સંવત અગાઉના કોઈ રાજ્યમાંથી અપનાવ્યો હોવો જોઈએ. ડો. ભગવાનલાલ ધન્દ્રજીએ આ સંવત આબીરોએ શરૂ કર્યો હોવાની કલ્પના રજૂ કરેલી; ફ્લીટે આ સંવત આબીર રાજ ઈશ્વરસેને શરૂ કર્યો હોવાનું સૂચવ્યું.^{૪૫} આ આ રાજનો વર્ષ ૯ નો લેખ નાસિકમાં મળ્યો છે. ^{૪૫} આ ડો. મિરાશીએ આ મતને સમર્થન આપતાં સૂચવ્યું છે કે ઈશ્વરસેન પુરાણોમાં જણાવેલા આબીર રાજવંશનો સ્થાપક દશે ને ત્રૈટકો ^{૪૫} ઇ શરૂઆતમાં એ આબીર રાજ્યોના સામંત હશે. આબીર રાજ્યોએ આ સંવત કે કોઈ સળંગ સંવત વાપર્યાનો પુરાવો મળ્યો નથી, છતાં આ સૂચન અસંભવિત નથી. ^{૪૫} ઈ

આ સંવત એની ૧૦મી સદી પછી સમૂળો લુપ્ત થયો.

ગુપ્ત સંવત અને વલલી સંવત

મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોના અભિલેખોમાં એક ખીજો સંવત વપરાયો છે. એનાં વર્ષ ૬૧ થી ૨૨૪ નો નિર્દેશ મળ્યો છે. ૪૬ એમાં કેટલીક વાર વર્ષેની 'ગુપ્તોનાં' અને સંવતને 'ગુપ્તકાલ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ૪૭ આ સંવત ગુપ્ત સમ્રાટોના સામંતોએ તેમ જ તે બંનેના કેટલાક ઉત્તરાધિકારીઓએ પણ વાપર્યો છે. ૪૮ ગુપ્ત કાલ દરમ્યાન એ ઉત્તર ભારતના ત્રણ પ્રદેશોમાં તેમજ એરિસા બંગાળા અને આસામમાં પણ પ્રચલિત હતો.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ બના મથુરા સ્તંભલેખમાં એ રામના રાજ્યકાલના વર્ષ ૫ માં આ કાલ(સંવત)નું વર્ષ ૬૧ ચાલતું હોવાનું જણાવ્યું છે. ૪૯ આ પરથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ મનું રાજ્યારોહણ ગુ. સં. ૫૭ માં થયું જણાય છે. ગુપ્તવંશમાં એની પહેલાં ગુપ્ત, ધટોત્કચ, ચંદ્રગુપ્ત ૧ હો, સમુદ્રગુપ્ત અને રામગુપ્ત-એટલા રાજા થયા. એ પૈકી પહેલા બે માત્ર 'મહારાજ' હતા, બચારે પછીના ત્રણ 'મહારાજ-ધિરાજ' હતા. આથી આ સંવત ચંદ્રગુપ્ત ૨ મનના પિતામહ અને સમુદ્રગુપ્તના પિતા ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો જણાય છે. ૫૦

આ સંવત કયા વર્ષે શરૂ થયો ? અરબ લેખક અલ ખેરુની (૧૧મી સદી) નોંધે છે કે ગુપ્ત સંવત શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષે શરૂ થયો. ૫૧ ગુપ્ત સંવતનાં વર્ષ ચૌત્રાદિ હતાં. આ હિસાબે ગુ. સં. ૧ = શક વર્ષ ૨૪૨ (ઈ. સ. ૩૨૦-૩૨૧) આવે. આથી ગુ. સં.ના વર્ષમાં ડિસેમ્બરની ૩૧મી સુધી અર્થાત્ એના વર્ષના પહેલા નવદસ મહિના દરમ્યાન ૩૧૬ અને આડીના બેત્રણ મહિના દરમ્યાન ૩૨૦ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે. ગુપ્ત સંવતના માસ પૂર્ણિમાનંત હતા.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં માળવા છૂટ્યું ને થોડા વખતમાં ગુજરાત પર પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું શાસન પ્રસર્યું. જૂનાગઢ સૌલ પર સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગુ. સં. ૧૩૬-૧૩૮(ઈ. સ. ૪૫૫-૪૫૭)નો લેખ કોતરાયો છે. ૫૨ સ્કંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું શાસન શિથિલ થયું ને ગુજરાતમાં મૈત્રક વંશનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું. આ વંશનાં એકમોથી વધુ દાનશાસન મળ્યાં છે. એમાં વર્ષ ૧૮૩ થી ૪૪૭ ની મિતિએ આપવામાં આવી છે. ૫૩ આ વર્ષો સાથે એના સંવતનું નામ જણાવ્યું નથી.

આમાંનું પહેલામાં પહેલું દાનશાસન (વર્ષ ૧૮૩) મૈત્રક વંશના ત્રીજા રાજા દ્રોણસિંહનું છે. આથી આ સંવત મૈત્રક વંશના સ્થાપકે પણ શરૂ કર્યો હોઈ શકે નહિ. અર્થાત્ મૈત્રક રાજ્યે આ સંવત અગાઉના રાજ્યમાંથી અપનાવ્યો હોવો

જોઈએ. આથી એ ગુપ્ત સંવત હોવા જોઈએ, જેનાં વર્ષ ૧૩૬-૧૩૮નો લેખ જૂનાગઢમાં મળ્યો છે.

અનુ-મૈત્રક કાલ અને મોલકી કાલના સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક અભિલેખોમાં 'વલભી સંવત' નામે સંવત વપરાયો છે. સંવતના નામનિર્દેશવાળી આ મિતિઓ વ. સં. ૫૦૦ થી ૬૪૫ ની છે^{૫૪} અને એરુનીએ પણ ગુપ્ત સંવત ઉપરાંત વલભી સંવતની વાત કરી છે. એણે એ એ સંવતને જુદા ગણાવ્યા છે, પરંતુ અનેનો આરંભ એક જ વર્ષે (શક સંવતના ૨૪૧ વર્ષે) થયો હોવાનું જણાવ્યું છે. ૫૫ પણ ઉત્પત્તિની વાત કરતાં આ એ સંવતને એક જ ગણતો લાગે છે. એ નોંધે છે કે 'લોકો કહે છે કે ગુપ્તો દુષ્ટ અને જોરાવર હતા તે જ્યારે તેઓને અંત આવ્યો ત્યારે આ સંવત શરૂ થયો; એમાંનો છેલ્લો રાજ વલભ હતો એનું લાગે છે.'^{૫૬} પરંતુ આ ખ્યાતમાં અને એરુનીને ખરી માહિતી મળી લાગતી નથી કેમ કે વલભીના રાજવંશનો સ્થાપક 'વલભ' નહોતો, એ ગુપ્તવંશનો નહોતો તે ગુપ્ત સંવતનો આરંભ ગુપ્ત રાજ્યોના રાજ્યના અંતથી નહિ પણ અભ્યુદયથી થયો હતો. ગુપ્ત સંવત ઉત્તર ભારતમાં એત્રણ શતક સુધી જ પ્રચલિત રહેલો, પછી ગુજરાતમાં એ વલભીના મૈત્રકોના રાજ્યમાં એના પાંચમા શતક સુધી ચાલુ રહ્યો તે એ રાજ્યના અંત પછી થ થોડા પ્રમાણમાં છેક એના દસમા શતક સુધી પ્રચલિત રહ્યો, પણ ત્યારે ગુપ્ત રાજ્યની વાત સાવ વિસારે પડી ગયેલી તે આ સંવત વલભીના રાજ્યમાં પ્રચલિત હોવાની જ સ્મૃતિ રહેલી. આથી આ સંવત ગુજરાતમાં મૈત્રકોના કાલ દરમ્યાન કે પછીના કાલથી 'વલભી સંવત' તરીકે ઓળખાયો લાગે છે.

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં એની સંખ્યામંઘ મિતિઓ આપેલી છે, પરંતુ એમાં તિથિની સાથે વાર આપ્યો ન હોવાથી એના વર્ષ-આરંભ અને માસ-અંતનો નિર્ણય કરવા માટે સૂર્યગ્રહણવાળી એક અને અધિકમાસવાળી ત્રણ મિતિઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. આ ચાર મિતિઓની ગણતરી પરથી ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ તારવ્યું છે કે આ દાનશાસનોમાં વપરાયેલા સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હતાં, એના માસ પૂર્ણિમાન્ત હતા, એના અધિક માસ વ્રહ્મસિદ્ધાંતમાં દર્શાવેલી મધ્યમ માનની પદ્ધતિએ ગણાતા તે માસનાં નામ 'મેષાદિ' પદ્ધતિએ અપાતાં.^{૫૭}

અર્જુનદેવના વેરાવળ શિલાલેખમાં હિજરી સન ૬૬૨, વિ.સં. ૧૩૨૦, વ.સં. ૬૪૫ અને સિંહ સંવત ૧૫૫ની મિતિ આપી છે.^{૫૮} એ મિતિ કાર્તિક-

કાદિ વિ.સં. ૧૩૨૦ અને કાર્તિકાદિ વ. સં. ૯૪૫ના પૂર્ણિમાન્ત આપાઠની હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ૫૯ વ. સં. ૯૨૭ના વેરાવળ પ્રતિભાલેખમાં જણાવેલી મિતિ સાથે પણ વારનો મેળ કાર્તિકાદિ વર્ષ પ્રમાણે જ મળે છે. ૬૦

આ સર્વ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વલભી સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હતાં, ત્યારે ગુપ્ત સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હતાં, અર્થાત્ વલભી સંવત એ ગુપ્ત સંવતનું વર્ષ-આરંભના પદ્ધતિફેરવાળું સ્વરૂપ છે.

વલભી સંવતના વર્ષ અને કાર્તિકાદિ વિક્રમ સંવતના વર્ષ વચ્ચે ૩૭૫ વર્ષનો એકસરખો તફાવત રહે છે. ૬૧ આથી વલભી સંવતના વર્ષમાં કા. સુ. ૧ થી ડિસેમ્બરની ૩૧ મી સુધી અર્થાત્ એના પહેલા એત્રણ મહિના દરમ્યાન ૩૧૮ અને ૧ લી જાન્યુઆરીથી આસો (પૂર્ણિમાન્ત કાર્તિક) વદિ ૧૫ સુધી અર્થાત્ બાકીના નવદસ મહિના દરમ્યાન ૩૧૯ ઉમેરવાથી ઈ.સ.નું વર્ષ આવે છે.

આનો અર્થ એ થયો કે, વલભી સંવતનું વર્ષ ગુપ્ત સંવતના વર્ષ કરતાં પાંચ મહિના વહેતું શરૂ થતું. આ તફાવત નીચેના કોષ્ટક પરથી બધું સ્પષ્ટ થશે :

	ગુ. સં.	વ. સં.	ઈ. સ.
ચૈત્ર	૧૮૩	૧૮૩	૫૦૨
આશ્વિન	૧૮૩	૧૮૩	૫૦૨
કાર્તિક	૧૮૩	૧૮૪	૫૦૨
પૌષ	૧૮૩	૧૮૪	૫૦૨-૫૦૩
ક્રાદશુન	૧૮૩	૧૮૪	૫૦૩
ચૈત્ર	૧૮૪	૧૮૪	૫૦૩
આશ્વિન	૧૮૪	૧૮૪	૫૦૩

અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈન્ધવ રાજ્યમાં 'ગુપ્ત સંવત' વપરાતો હતો. એનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હતાં. ૬૨ આથી ગુપ્ત સંવત એટલે ચૈત્રાદિ વર્ષવાળો અસલ ગુપ્ત સંવત અને વલભી સંવત એટલે ચૈત્રાદિને બદલે કાર્તિકાદિ વર્ષના પદ્ધતિફેરવાળો ગુપ્ત સંવત એ સ્પષ્ટ થાય છે.

ગુપ્ત સંવત વલભી સંવતના સ્વરૂપે સૌરાષ્ટ્રમાં થોડા પ્રમાણમાં એના દસમા શતક સુધી અર્થાત્ ઈ.સ.ના ૧૩મા સૈકા સુધી પ્રચલિત રહ્યો તે પછી સમૂળગો ગુપ્ત ચર્ધ ગયો.

*

*

*

ઈસ્વી સનની આરંભિક સદીઓ દરમ્યાન ભારતમાં કેટલાંક સંવત્સર-ચક્ર પ્રચલિત થયાં :

બાહ્સ્પત્ય સંવત્સરચક્ર - ૬૦ વર્ષનું

એમાં બાહ્સ્પત્ય સંવત્સરોનાં એ ચક્ર ખાસ તોંધવાત છે - એક ૬૦ સંવત્સરોનું ને બીજું ૧૨ સંવત્સરોનું.

બૃહસ્પતિ (ગુરુનો ગ્રહ) એકેક રાશિમાં લગભગ એક વર્ષ રહે છે ને આર વર્ષે એક પરિક્રમણ પૂરું કરે છે. એના એકેક રાશિ-સંક્રમણના સમયને બાહ્સ્પત્ય સંવત્સર ગણવામાં આવે છે ને એવા દરેક સંવત્સરને જુદું જુદું નામ આપવામાં આવે છે. આના ૬૦ સંવત્સરોનું એક ચક્ર ગણાય છે ને એ પૂરું થતાં ફરી એ ૬૦ નામોનું પુનરાવર્તન થાય છે. બાહ્સ્પત્ય સંવત્સર સૌર વર્ષ કરતાં લગભગ ૪ દિવસ જેટલો ટૂંકો હોવાથી ૮૫ સૌર વર્ષમાં એક સંવત્સરનો ક્ષય થાય છે. ૬૩

ઉત્તર ભારતમાં આ સંવત્સર-ચક્રનો આરંભ વિજય સંવત્સરથી ગણાય છે. ખરી રીતે આ સંવત્સરનો આરંભ બાહ્સ્પત્ય સંક્રાંતિ પ્રમાણે ગણાવો જોઈએ, પણ વ્યવહારમાં સૌર વર્ષના આરંભે જે બાહ્સ્પત્ય સંવત્સર ચાલતો હોય, તે જ સંવત્સર આખા સૌર વર્ષનો ગણાય છે. આથી અમુક વર્ષે એક સંવત્સરનો ક્ષય થતો હોય છે. ૬૪ વરાહમિહિરે (ઈ. સ. ૫૦૫) વિજ્યાદિ સંવત્સરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૬૫

દક્ષિણ ભારતમાં બાહ્સ્પત્ય સંવત્સર વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ ત્યાં ગણાતા સંવત્સર ખરેખર બાહ્સ્પત્ય નથી. ત્યાં તે સૌર વર્ષને બાહ્સ્પત્ય નામ આપીને બાહ્સ્પત્ય માની લેવામાં આવે છે. આથી એમાં સંવત્સરનો ક્ષય થતો નથી. ત્યાં સંવત્સરચક્રનો આરંભ પ્રભવ સંવત્સરથી ગણાય છે, જે ઉત્તર ભારતના વિજ્યાદિ સંવત્સરોમાં ૩૫ મો સંવત્સર છે. ૬૬

આ સંવત્સરોનો ઉલ્લેખ ઉત્તર ભારતના અભિલેખોમાં કવચિત્ આવે છે. ન્યારે દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોમાં એ ઘણી વાર પ્રયોજનયા છે. નાગાર્જુની-કોંડા(આંધ્ર પ્રદેશ)ના એ અભિલેખ, જે ૩થી-૪થી સદીના છે, તેમાં વિજય સંવત્સરનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૬૭

હજી આપણાં પંચાંગોમાં વિક્રમ સંવતના વર્ષ સાથે તેમ જ શક સંવતના વર્ષ સાથે તે તે સંવત્સરનું નામ પ્રયોજનય છે.

આંહારપત્ય સંવત્સરચક્ર - ૧૨ વર્ષનું

બુદ્ધરૂપિણી પોતાનું પરિક્રમણ ૧૨ સૌર વર્ષે પૂરું કરે છે, એમાં એ દર રાશિમાં લગભગ એક વર્ષ રહે છે. આ પરથી ૧૨ આંહારપત્ય સંવત્સરોનું ચક્ર પણ પ્રચલિત થયું.

પરિત્રાજક મહારાજ હસ્તીના ગુ. સં. ૧૬૩(ઈ. સ. ૪૮૨-૮૩)ના દાનપત્રમાં 'મહાશ્વયુજ સંવત્સર'નો, કદંબ રાજ્ય મૃગેશવર્મા (૫મી સદી)ના વર્ષ ૩ ના દાનપત્રમાં 'પૌષ સંવત્સર'નો, હસ્તીના ગુ. સં. ૧૬૧(ઈ. સ. ૫૧૦-૧૧) ના દાનપત્રમાં 'મહાયૈત્ર સંવત્સર'નો, રાજ્ય સંક્ષોભના ગુ. સં. ૨૦૬(ઈ. સ. ૫૨૮-૨૯)ના તાત્રપત્રમાં 'મહાશ્વયુજ સંવત્સર'નો, અને હસ્તીના સમયના ભૌમરા સ્તંભલેખમાં 'મહામાઘ સંવત્સર'નો, ઉલ્લેખ આવે છે. આ સંવત્સર ૧૨ વર્ષના આંહારપત્ય સંવત્સર-ચક્રના છે. એમાં દરેક સંવત્સરને તે તે ચાંદ્ર માસનું નામ આપવામાં આવે છે, પણ ઘણી વાર એની પહેલાં 'મહા' શબ્દ ઉમેરવામાં આવે છે.

બુદ્ધરૂપિણી ત્યારે જ નક્ષત્રમાં ઉદય થાય છે ત્યારે તે નક્ષત્ર પરથી તેને તે તે ચાંદ્ર માસનું નામ આપવામાં આવે છે. કૃત્તિકા કે રોહિણી પરથી મહાકાર્તિક, મૃગશિર કે આર્દ્રા પરથી મહામાર્ગશીર્ષા, પુનર્વસુ કે પુષ્ય પરથી મહાપૌષ, અશ્લેષા કે મઘા પરથી મહામાઘ, પૂર્વાશ્વિની ઉત્તરાશ્વિની કે હસ્ત પરથી મહાશ્વયુજ, ચિત્રા કે સ્વાતિ પરથી મહાયૈત્ર, વિશાખા કે અનુરાધા પરથી મહાભૈષ્ણ, પૂર્વાષાઢા કે ઉત્તરષાઢા પરથી મહાષાઢા, શ્રવણ કે ધનિષ્ઠા પરથી મહાશ્રાવણ, શતભિષા પૂર્વાભાદ્રપદા કે ઉત્તરભાદ્રપદા પરથી મહાભાદ્રપદ અને રેવતી અશ્વિની કે ભરણી પરથી મહાશ્વયુજ સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. ૧૯ ૧૨ સૌર વર્ષ દરમ્યાન ગુરુ ૧૧ વાર ઉદય પામે છે, માટે ૧૨ સૌર વર્ષમાં એક આંહારપત્ય સંવત્સરનો ક્ષય થાય છે.

આ સંવત્સરચક્ર પાંચમી-સાતમી સદી દરમ્યાન પ્રચલિત હતું. એ પછી સામાન્ય વ્યવહારમાં એ લુપ્ત થઈ ગયું. જતાં દેશના કેટલાક ભાગમાં પાંચાંગમાં હજી પ્રચલિત રહ્યું છે.

સપ્તર્ષિ કે લૌકિક સંવત

સપ્તર્ષિ નામે તારા દરેક નક્ષત્રમાં એક-એક વર્ષ રહે છે એમ માનીને ૨૭૦૦ વર્ષનું એક ચક્ર યોજવામાં આવ્યું છે. એમાં નક્ષત્રનું નામ આપવામાં

આવતું નથી ને સામાન્ય રીતે વર્ષ ૧થી ૧૦૦ સુધી જ લખવામાં આવે છે, બ્યારે એ પછી શતકના અંક અધ્યાહાર રાખવામાં આવે છે.

કાશ્મીરમાં આ સંવત લોકોમાં પ્રચલિત થયો, તેથી એને 'લૌકિક કાલ' કે 'લૌકિક સંવત' કહે છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં તથા જ્યોતિષનાં પંચાંગોમાં એ વપરાયો માટે એને 'શાસ્ત્ર સંવત' કહે છે. કાશ્મીર અને પંજાબના પહાડી પ્રદેશમાં પ્રચલિત હોવાથી એ 'પહાડી સંવત' તરીકે ઓળખાય છે. એના વર્ષની સંખ્યામાં શતકના અંક છોડીને માત્ર એકમ અને દશકના અંક લખાય છે. તેથી એને 'દ્વય સંવત' પણ કહે છે.^{૭૦}

સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં સો-સો વર્ષ રહે છે એવું બૃહત્સંહિતા, વિષ્ણુ-પુરાણ અને ભાગવતપુરાણ જેવા કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખ્યું હોવા છતાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ યથાર્થ નથી.^{૭૧}

કલ્હણ-દૃત રાજતરંગિણી(૧૨મી સદી)માં જણાવ્યું છે કે લૌકિક સંવતના વર્ષ ૨૪(વર્તમાન)માં શક સંવતનું વર્ષ ૧૦૭૦ (ગત) ચાલે છે. ૭૨ આ વર્ષ ૨૪ એ ૪૨૨૪ હોવાનું જણાય છે. ૭૨ આ અનુસાર લૌકિક સંવતના વર્તમાન વર્ષ અને શક સંવતના ગત વર્ષ વચ્ચે ૩૧૫૪ વર્ષનો તફાવત આવે છે. અર્થાત્ લૌકિક સંવતના વર્ષમાંથી ૩૧૫૪ બાદ કરતાં શક વર્ષ આવે. એમાં શતકની સંખ્યા અધ્યાહાર હોય તો એમાંથી ૫૪ બાદ કરતાં કે ૪૬ ઉમેરતાં શક વર્ષના છેલ્લા બે અંક આવે. વળી લૌકિક સંવત કલિયુગ સંવત ૨૫ માં શરૂ થયો મનાય છે. એ રીતે પણ એનો આરંભ ઈ. પૂ. ૩૦૭૬(શક સંવત પૂર્વે ૩૧૫૪)માં ગણાય. લૌ. સં. ૪૨૨૪=શ. સં. ૧૦૭૦ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૧૪૮-૪૯ આવે. આથી લૌકિક સંવતના વર્ષના છેલ્લા બે અંકમાંથી ૭૫-૭૬ બાદ કરતાં કે એમાં ૨૪-૨૫ ઉમેરતાં ઈ. સ. ના વર્ષના છેલ્લા બે અંકકા આવે.

કાશ્મીરનાં પંચાંગોમાં અને કોઈ પુસ્તકોમાં સપ્તર્ષિ સંવતના વર્ષની પૂરી સંખ્યા આપવામાં આવે છે.^{૭૩} ઇ. ત. શક વર્ષ ૧૭૧૫ અર્થાત્ વિ.સં. ૧૮૫૦ માં સપ્તર્ષિ સંવતનું વર્ષ ૪૮૬૯ ચાલતું હોવાનું મનાય છે. આ પરથી સપ્તર્ષિ સંવતનો આરંભ ઈ.પૂ. ૩૦૭૭ માં થયો ગણાય એમાં અભિપ્રેત ૨૭૦૦ વર્ષનું એક ચક્ર પછીથી કલ્પાયું હોય, તો એનો આરંભ ઈ.પૂ. ૩૭૭ માં થયો ગણાય. પરંતુ આ સંવતની કલ્પના એટલીય પ્રાચીન હોવી સંભવતી નથી. આ લૌકિક સંવત ઈસ્વી સનની આરંભિક સદીએ દરમ્યાન પ્રચલિત થયો હોઈ શકે.

સરતર્ષિ સંવતનાં વર્ષ ઐત્રાદિ છે ને એના માસ પૂર્ણિમાન્ત છે. એનાં વર્ષ પ્રાય 'વર્તમાન' ગણાય છે. હાલ આ સંવતનો ઉપયોગ કાશ્મીર અને એની આસપાસના પહાડી પ્રદેશોમાં સીમિત થયો છે.

બ્રહ્મપરિવૃત્ત સંવત્સરચક્ર

આ ૬૦ વર્ષનું ચક્ર છે એનો આરંભ ઈ. પૂ. ૨૪માં થયો મનાય છે, ૭૪ પરંતુ એની એટલી પ્રાચીનતાનો કોઈ પુરાવો મળ્યો નથી. સરતર્ષિ સંવતનાં વર્ષોની જન્મ આ સંવત્સરોની સંખ્યામાં શતકના અંક છોડી દેવામાં આવે છે ને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થતાં ફરી ૧ થી ગણવામાં આવે છે.

આ સંવત ખાસ કરીને તમિળનાડુ રાજ્યના મદુરાઈ જિલ્લામાં પ્રચલિત છે.

*

*

*

એવી રીતે આ સમય દરમ્યાન પુરાતન ઘટનાના સમયથી શરૂ થયા ગણાતા કેટલાક પૌરાણિક કે સાંપ્રદાયિક સંવત પ્રચલિત થયા :

કલિયુગ સંવત

જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં તથા પંચાંગોમાં કલિયુગ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે. ૭૫ એનો આરંભ ઈ. પૂ. ૩૧૦૨ માં થયો મનાય છે. પરંતુ આ સંવતના ઉદ્ભવ ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓથી થયા છે. કલિયુગ સંવત અને શક સંવતનાં વર્ષ વચ્ચે ૩૧૭૯ વર્ષનો તફાવત છે. આથી ક. સં. ના વર્ષમાંથી પહેલા નવદસ મહિના દરમ્યાન ૩૧૦૨ અને છેલ્લા બે ત્રણ મહિના દરમ્યાન ૩૧૦૦ આદ કરવાથી ઈ.સ.નું વર્ષ આવે છે. દા.ત. શક વર્ષ ૧૮૯૪(ઐત્રાદિ વિ. સં. ૨૦૨૯)માં કલિયુગ સંવતનું વર્ષ ૫૦૭૩ હોવાનું મનાય છે, જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૭૨-૭૩ આવે છે.

ચાલુક્ય રાજ્ય પુલકેશી ૨ અને એહોળે શિલાલેખમાં ભારત યુદ્ધનું વર્ષ ૩૭૩૫ અને શક સંવતનું વર્ષ ૫૫૬ જણાવ્યું છે. ૭૬ આ બે વર્ષ વચ્ચે ૩૧૭૯ વર્ષનો તફાવત છે. આમ એમાં ભારત યુદ્ધ કલિયુગના આરંભે થયું હોવાનું મનાયું છે. અર્થાત્ કલિયુગ સંવત અને ભારતયુદ્ધ સંવત અહીં એક જ મનાયા છે. ભારત યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં તરત જ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો ગણાય છે. આથી એને 'યુધિષ્ઠિર સંવત' પણ કહે છે.

ભારતયુદ્ધ કે યુધિષ્ઠિર સંવત

પરંતુ ભારતયુદ્ધ અને યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક ખરી રીતે કલિયુગના આરંભ પછી ૬૫૩ વર્ષે થયાં હોવાનો મત વધુ પ્રચલિત છે. વરાહમિહિર

સુધિષ્ઠિરના રાજ્યનો આરંભ શક કાલ પહેલાં ૨૫૨૬ વર્ષે થયો હોવાનું જણાવે છે તેમ જ રાજતરંગિણીમાં કલહલ્ પળ્ કુરુઓ અને પાંડવો કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વીર્યે થયા હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. ૭૭

આ પરથી આ સંવતનો આરંભ કલિયુગ સંવતના આરંભ પછી ૬૫૩ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. પૂ. ૨૪૪૯માં થયો ગણાય. એ ગણતરીએ આ સંવતના વર્ષ-માંથી ૨૪૪૭-૪૮ આદ કરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે.

વળી પુરાણોમાં પરીક્ષિતના જન્મ અને મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેક વચ્ચે ૧૦૫૦ (કે ૧૦૧૫ કે ૧૧૧૫ કે ૧૫૦૦) વર્ષનો ગાળો હોવાનું જણાવ્યું છે. ૭૮ પરીક્ષિતનો જન્મ ભારત યુદ્ધ પછી થોડા માસમાં થયો હતો ને મહાપદ્મનો રાજ્યાભિષેક ચંદ્રચુત મૌર્યના રાજ્યારોહણ (લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૩) પહેલાં થોડા દસકા પર થયો હતો, આ ગણતરીએ તો ભારત યુદ્ધ ઈ. પૂ. ૧૪૦૦, ૧૫૦૦ કે ૧૯૦૦થી વહેતું થયું ન હોઈ શકે. ૭૯ આથી વસ્તુતઃ ભારતયુદ્ધ કે સુધિષ્ઠિર રાજ્યાભિષેકનો નિશ્ચિત સમય તારવવો મુશ્કેલ છે.

સુદ્ધનિર્વાણ સંવત

બૌદ્ધ દેશોમાં આગળ જતાં ભગવાન સુદ્ધના નિર્વાણ(પરિનિર્વાણ)થી શરૂ થયેલો મનાતો સંવત પ્રચલિત થયો. એને 'સુદ્ધનિર્વાણ સંવત' કહે છે.

પરંતુ સુદ્ધનું નિર્વાણ થયે કેટલાં વર્ષ થયાં એ આખતમાં જુદાજુદા દેશમાં જુદીજુદી માન્યતા પ્રચલિત છે. સિલોન(શ્રીલંકા)માં તથા એને અનુસરી બ્રહ્મદેશ (બર્મા) અને સિયામ(થાઈલેન્ડ)માં સુદ્ધનિર્વાણ ઈ. પૂ. ૫૪૪ માં થયું હોવાનું મનાય છે. ૮૦ ચીનની અનુશ્રુતિમાં એનો સમય ઈ. પૂ. ૬૩૮ માં મુકાય છે. ૮૧ ફા-હ્વાન વળી એમાં ઈ. પૂ. ૧૦૯૭ માં ગણે છે. ૮૨ પરંતુ કેન્ટોનની પરંપરા અનુસાર સુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. પૂ. ૪૮૬ માં થયું. ૮૩ અર્વાચીન વિકાતો એનો સમય ઈ. પૂ. ૪૮૩નો આંકે છે. ૮૪

વીરનિર્વાણ સંવત

એવી રીતે જૈનોમાં છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી 'જિનકાલ' કે 'વીર-નિર્વાણ સંવત' ગણવાનું આગળ જતાં પ્રચલિત થયું છે. આત્મ અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વીર નિર્વાણ વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ અને શક સંવત પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. પૂ. ૫૨૭ માં થયું મનાય છે. ૮૫

કેટલાક દિગંબર લેખકોએ શકરાજને વિક્રમાર્ક સમજી વીરનિર્વાણ વિ. સં. પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. પૂ. ૬૬૨ માં થયાનું જણાવ્યું છે. ૮૬ કોઈ દિગંબર

લેખકોએ વળા એ શક સંવત પહેલાં ૯૭૯૫ કે ૧૪૭૯૩ વર્ષ પહેલાં થયું હોવાનું પણ લખ્યું છે ! ૮૭

અર્વાચીન સંશોધન અનુસાર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ગણવામાં આગળ જતાં ૬૦ વર્ષ વધારે ગણાયાં છે તે એથી વીરનિર્વાણ ખરી રીતે ઈ. પૂ. ૪૬૭ માં થયું હતું. ૮૮

આ અનુસાર આ સંવતની પ્રાચીન મિતિઓ ઈ. પૂ. ૪૬૭ પ્રમાણે અને ઉત્તરકાલીન મિતિઓ ઈ. પૂ. ૫૨૭ પ્રમાણે બંધ બેસે.

આયુષ્તાયિક સંવત

સાતમી સદીના મધ્યમાં દખ્ખણમાં એક ખીલ્લે સંવત વપરાયો છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દેવજ-મહારાજના ઝોકાક તામ્રપત્રમાં ‘આયુષ્તાયિક રાજ્યોના’ વર્ષ ૮૪૫’ આપવામાં આવ્યું છે. ૮૯ લિપિના મરોડ પરથી આ દાનશાસન ૭ મી સદીના મધ્યનું લાગે છે. દેવજ-મહારાજ પ્રાયઃ ચાલુક્ય પુલકેશી ૨ જ્ઞાના મૃત્યુ (ઈ. સ. ૬૪૨) અને વિક્રમાદિત્ય ૧ લાના રાજ્યારોહણ (ઈ. સ. ૬૫૫) વચ્ચેના ગાળા દરમ્યાન રાજ્ય કરતો હતો એવું લાગે છે. તે આ સંવત પ્રાયઃ લગભગ ૬૪૫ પહેલાં ૮૪૫ વર્ષ પર અર્થાત્ ઈ. પૂ. ૨૦૦ માં શરૂ થયો ગણાય પરંતુ ભારતમાં ઈ. પૂ. ૫૭ પહેલાં કોઈ સંવત વાસ્તવમાં પ્રચલિત થયો હોય એવું ભાગ્યેજ સંભવિત છે. આથી આ સંવત દેવજ-મહારાજના સમયમાં (૭ મી સદીમાં) ૮૪૫ વર્ષ પહેલાંની કોઈ ઘટનાને અનુલક્ષીને પ્રચલિત કરાયો હશે. ૯૦અ

પાઠટીપં

૧. એક સિલ્કા પર વર્ષ ૧૪૭ વંચાયું છે તે એ વર્ષ સેલ્યુકિડ સંવતનું હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ પાઠ સમૂહો સંદિગ્ધ છે (IE, p. 244).
૨. IE, p. 281
૩. Pandey, op. cit., p. 195
૪. IE, p. 282
૫. વિગતો માટે જુઓ ઉપર પૃ. ૧૫૬.
૬. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૫૭.

૭. IA, Vol. XIX, p. 35. સૈંધવ રાજા જાઈકદેવનું ધીણકી (જિ. જામનગર) તામ્રપત્ર વિક્રમ સંવત ૭૯૪ નું વર્ષ આપે છે, પરંતુ એ તામ્ર-પત્ર અનાવટી નીકળ્યું છે (મિત્રકકાલીન ગુજરાત, પૃ. ૨૩૪).
૮. Pandey, op. cit., pp. 195 ff.; IE, pp. 251 ff.
૯. Pandey, ibid., p. 197; IE, p. 251
૧૦. IE, p. 253
૧૧. IE, pp. 255 f.
૧૨. IE, pp. 254 ff.
૧૩. Pandey, op. cit., pp. 198 ff.
- ૧૪-૧૫. Ibid, pp. 191 ff.
૧૬. આથી ગાંધીજીની આત્મકથાના હિંદી અનુવાદમાં એમનો જન્મ ભાદરવા વદને અદલે આજો વદમાં થયો હોવાનું લખે છે.
૧૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૦; IE, p. 266
૧૮. IE, p. 262
- ૧૯-૨૦. Pandey, op. cit., p. 187
૨૧. IE, p. 260
૨૨. અલખત દાહરાત વંશના તાશ અને કાર્ત્તિક વંશમાં આજન સાથે એના પુત્ર જયદામા પછી એના પુત્ર રુદ્રદામાના સહસ્રાસન (વર્ષ પર) માટે ૭ વર્ષનો ગાળો ઘણો ટૂંકો લાગતો હતો.
૨૩. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૨, પૃ. ૧૧૧-૧૧૨
૨૪. ઇ. ત. Pandey, op. cit., p. 195
૨૫. ઇ. ત., D. C. Sircar, IE, p. 261
૨૬. Ibid., p. 262
૨૭. કલ્યાણત્રિગણી, વીરનિર્વાણ સંવત્ ઓર જૈન કાલગણના, પૃ. ૬૧, ધા. ટી. ૪૪; Pandey, op. cit., p. 186
૨૮. Pandey, op. cit., p. 180
૨૯. હાલ પણ ઇ. ત., ગુજરાતમાં 'સંવત' કહેતાં વિક્રમ સંવત જ સમગ્ર છે.
૩૦. V. V. Mirashi, 'Studies in Indology', Vol. II, pp. 95 ff.

૩૧. IE, pp. 259 f., n. 2. કાંચીમાં સિંહસૂરિએ લોકવિભાગની સમાપ્તિમાં શકોતું વર્ષ ૩૮૦ આપ્યું છે (Ibid., p. 263, n. 1).
૩૨. IE, pp. 264 f.
૩૩. Ibid., pp. 263 f.
૩૪. Ibid., p. 263
- ૩૪ અ. પરંતુ એની સાથે નિમત્ત સંખ્યાવાળા સૌર માસ અપનાવવામાં આવ્યા છે, જેમાં ઈ. સ. ની જેમ દર ચાર વર્ષે પ્લુત વર્ષ ગણીને, પહેલા માસમાં એક દ્વિસ વધારે ગણવામાં આવે છે.
૩૫. V. V. Mirashi, C. I. I., Vol. IV, Introduction, p. xxii
૩૬. Ibid., pp. xi, xxi-xxii
- ૩૭-૩૮. C. I. I., Vol. IV, Nos. 8-30
૩૯. Mirashi, op. cit., pp. xi, xxvi ff.
૪૦. Mirashi, op. cit., pp. xxi-xxii
૪૧. IA, Vol. XVII, pp. 215 ff.
૪૨. IA, Vol. XVII, pp. 215 ff.
૪૩. Mirashi, op. cit., pp. xi-xiv
૪૪. Ibid., pp. xi-xxii
૪૫. Ibid., pp. xi-xiii
- ૪૫ અ. JRAS, 1905, pp. 566 ff.
- ૪૫ આ. C. I. I., Vol. IV, No. 1
- ૪૫ ઇ. Mirashi, op. cit., pp. xxv-xxvi
- ૪૫ ઈ. I. E., p. 283. વળી જો આ સંવત પહેલાં કથિક રાજઓના નામે ઝોળખાયો હોય તો એ એ રાજવંશે પ્રવર્તાવ્યો હોય. પણ કથિક રાજવંશ વિશે કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.
૪૬. S. I., Book III, Nos. 9-39
સમુદ્રગુપ્તનાં વર્ષ ૫ અને ૬ નાં દાનશાસન મળ્યાં છે, પણ એ અનાવટી છે (S. I., Book III, Nos. 4-5).

૪૭. Pandey, op. cit., pp. 203 f.
૪૮. I. E., p. 284
૪૯. S. I., Book III, No. 9
૫૦. Pandey, op. cit. pp. 207 f.
૫૧. Sachau, "Alberuni's India," Part II, p. 7
આ તક્ષવતની સંખ્યા યાદ રાખવા માટે એ ૬૩ + ૫૨ (= ૨૭૬ + ૨૫)
નું સૂત્ર પણ આપે છે.
૫૨. S. I., Book III, No 25
૫૩. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૧, લેખ ૧૬ થી ૯૬
૫૪. ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભગ્રંથિ, ખંડ ૨, લેખ ૧૭૪, ૧૮૮, ૨૫૮, ૨૫૯,
૩૦૩ અને ૩૯૨.
૫૫. Sachau, op. cit., p. 5
૫૬. Ibid., p. 6
૫૭. મૈત્રકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પૃ. ૫૭૪-૫૮૫
૫૮. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૩, લેખ ૨૧૭
૫૯. મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૮૨-૫૮૩
૬૦. ઐજન, પૃ. ૫૮૨
૬૧. ઐજન, પૃ. ૫૮૧
૬૨. ઐજન, પૃ. ૫૮૬
૬૩. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૮; I. E., p. 267
૬૪. Pillai, "Indian Chronology," p. 39
૬૫. વૃહત્સંહિતા, અ. ૮, શ્લો. ૨૦
૬૬. સંવત્સરોની યાદી માટે જુઓ માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૮.
૬૭. I. E., p. 269
૬૮. I. E., p. 289
૬૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૭
૭૦. એજન, પૃ. ૧૫૯. હાલ રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે દા.ત. ઈ. સ. ૧૯૭૨ ને
અહલે ૧૭૨ લખીએ છીએ.
૭૧. એજન, પૃ. ૧૫૯, ટી. ૭
૭૨. તરંગ ૧, શ્લો. ૫૨

- ७२ अ. M.A. Stein, "Kalhana's Rajatarangini," Introduction, pp. 58 ff.
७३. भाप्रालि, पृ. १५९, टी. ८-९
७४. एजन्, पृ. १८९; I.E., p. 323
७५. ६८मी ईशुआरीना प्रातःकालमां (भाप्रालि, पृ. १६१)
७६. भाप्रालि, पृ. १६१, टी. ४
७७. एजन्, पृ. १६२; I. E., pp. 318 f.
७८. भाप्रालि, पृ. १६२, टी. ५; I. E., p. 319, n. 3
७९. वंशावलीशोना आधारे पाणिनिटो तो शोना समथ छि. पू. ६५० ना अरसानो आंके छे ("Ancient Indian Historical Tradition," pp. 179 ff).
८०. भाप्रालि, पृ. १६४; I. E., p. 322. भारतमां शु. नि. ना २५००मा वर्षनी जयंती आ अनुश्रुतिना आधारे ज्ञवाध.
- ८१-८४. भाप्रालि, पृ. १६४; I. E., pp. 322 f.
- ८५-८७. भाप्रालि, पृ. १६३; E. I., pp. 321 f.
८८. कल्याणविजयजी, 'वीरविजय संवत् और जैन कालगणना', पृ. १५० मां उद्वि-
षित डो. याकोशो तथा डो. यारपेटियरना मत. इत्याद्युविजयशु द्दशवि
छे के अलभिने (विक्रमादित्ये) उज्जयिनामां पोतानी सत्ता वी. नि. ४५७मां
स्थापी, परंतु वि.सं. तो आरंभ ओ पछी १३ वर्षे अर्थात् वी. नि.
४७० मां थयो (पृ. ५४-६०). परंतु जैन आगमनी वालमी वायनामां
आ आप्तमां शोनी गेरसमथ थछि के विक्रमादित्यना राजथतो आरंभ
वी. नि. ४७० मां अने वि. सं. तो आरंभ वी. नि. ४८३ मां थयो. आथी
आ १३ वर्षनी सूत्रने दधने वालमी वायनाली परंपरामां वीर विर्वायु
वि. सं. पूर्वे ४७०(छि. पू. ५२७)ने अद्वे वि. सं. पृ. ४८३ (छि. पू.
५४०)मां मानवामां आवे छे (पृ. १४४-१४७).
८९. E. I., Vol. XXI, p. 289
- ९० अ. I. E., pp. 325 f.

૧૩.

અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલા સંવત (ચાલુ)

કલચુરિ-ચેદિ સંવત અને ગુપ્ત-વલ્લભી સંવતની જેમ ખીજા નવા સંવતો પ્રવર્તાવવાની પરંપરા ચોથી સદી પછી પણ ચાલુ રહી, જે કેટલાંક રાજ્યોમાં નીચે પ્રમાણે ક્ષણભૂત થઈ :—

ગંગ કે ગાંગેય સંવત

કલિંગનગર(જિ. ગંગામ) ના પૂર્વી ગંગ વંશના અભિલેખોમાં ગંગ સંવત કે ગાંગેય સંવત વપરાયો. એની પહેલવહેલી મિતિ એ વંશના આઠ રાજા ધન્વર્માના વર્ષ ૩૯ ના તામ્રપત્રમાં મળ્યા છે.^૧ એ રાજા છઠ્ઠી સદીના આરંભમાં રાજ્ય કરતો હતો. એના વંશની સત્તા ૯મી સદી સુધી સાખૂત રહી ને ત્યાં સુધી આ રાજ્યમાં ગાંગેય સંવત પ્રચલિત રહ્યો. આગળ જતાં આ સંવતને સ્પષ્ટતઃ 'ગાંગેય' સંવત તરીકે ઓળખાવ્યો છે.^૨

દસમી સદીમાં આ પૂર્વી ગંગ વંશની સત્તાનો અસ્ત થયો ને ત્યાં માયસોરના ચક્રવર્તી ગંગ વંશની સત્તા પ્રવર્તી આ નવા રાજ્યમાં ગંગ સંવતની સાથે શક સંવત વપરાવા લાગ્યો ને ૧૧ મી સદીમાં ગંગ સંવતનો ઉપયોગ સદાંતર અંધ થયો. આમ આ સંવત લગભગ પાંચ સદી જેટલો સમય ચાલ્યો.

અગાઉ લિપિના મરોડ પરથી ગાંગેય સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૫૭૦ ના અરસામાં થયો ગણાતો.^૩ પરંતુ પછી દેવેન્દ્રવર્માના સમયના ગંગ વર્ષ ૫૨૦ ના તામ્રપત્રને એના પિતા અનંતવર્માના શક વર્ષ ૯૧૭ ના તામ્રપત્ર સાથે સરખાવતાં, ગંગ સંવત શક વર્ષ ૩૯૧(ઈ. સ. ૪૭૫) પછી થોડાં વર્ષમાં શરૂ થયો હોવાનું જાણવા મળ્યું છે.^૪ આ પરથી ઈ. સ. ૫૦૦ ની આસપાસનાં વર્ષોની ગણતરી કરતાં ગાંગેય સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૪૯૬ માં કે ૪૯૭ માં

કે ૪૯૮ માં થયો હોવાનું માલુમ પડે છે. ૫ આ પૌકી અમુક વર્ષ નિશ્ચિત કરવું હાલ મુશ્કેલ છે. ૬

ડો. મિરાશીના મત મુજબ એનાં વર્ષ ઝૈત્રાદિ અને એના માસ અમાન્ત છે. ૭

અંશુવર્માના સંવત

નેપાલમાં પહેલાં શક સંવત ચાલતો હતો. અંશુવર્માનું રાજ્યારોહણ શક ૫૦૧ માં થયું ત્યારે એના સમયમાં વર્ષ ૧ થી શરૂ કરીને નવો સંવત ગણવામાં આવ્યો. આ સંવતને કેટલાકે હર્ષ સંવત માનેલો, પરંતુ એ હર્ષ સંવતથી થોડો વહેલો શરૂ થયેલો જુદો સંવત છે. જો અંશુવર્માના અભિલેખોનાં વર્ષ ૩૪-૪૫ હર્ષ સંવતનાં હોય તો એ રાજા ઈ. સ. ૬૫૧ સુધી રાજ્ય કરતો ગણાય, જ્યારે યુઅન શ્વાંગે ઈ. સ. ૬૩૭ માં એનો ઉલ્લેખ ભૂતપૂર્વ રાજા તરીકે કર્યો છે. આથી આ સંવત અંશુવર્માના રાજ્યના વર્ષ ૧ થી અર્થાત્ શક ૫૦૧ (ઈ. સ. ૫૭૯) થી શરૂ થયો જણાય છે. એને અંશુવર્માના સંવત કહી શકાય. શક સંવતના વર્ષમાંથી ૫૦૦ યાદ કરતાં આ સંવતનાં વર્ષ આવે છે. ૮ આથી એનો આરંભ શક ૫૦૧ (ઈ. સ. ૫૭૯) માં થયો ગણાય. એનાં વર્ષ ૩૪ થી ૧૫૩ ના લેખ મળ્યા છે. ૯

હર્ષ સંવત

અરબ લેખક અલ ખેરુની (૧૧મી સદી) વિક્રમ, શક, ગુપ્ત અને વલ્હી સંવત ઉપરાંત હર્ષ સંવતનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. એના સમયમાં એ સંવત મથુરા-કનોજ પ્રદેશમાં વપરાતો.

આ હર્ષ કનોજનો ચક્રવર્તી હર્ષ છે. એનાં એ દાનપત્ર મળ્યાં છે : (૧) વર્ષ ૨૨ નું અને (૨) વર્ષ ૨૫ નું. ૧૦ આ વર્ષ ૨૫ષ્ટતઃ એના રાજ્યકાલનાં છે. હર્ષના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવેલા ચીની પ્રવાસી યુઅન શ્વાંગે હર્ષ વિશેની નોંધમાં એણે પોતાનો સંવત શરૂ કર્યો હોવાનું જણાવ્યું નથી. પરંતુ અલ ખેરુનીના જણાવ્યા મુજબ હર્ષ સંવત ૧૧મી સદી સુધી પ્રચલિત હતો. આ પરથી કલિત થાય છે કે હર્ષના મૃત્યુ પછી એના સામંતોએ હર્ષના રાજ્યકાલનાં વર્ષોને સળંગ આજળ ચલાવી એના નામનો સંવત પ્રયોજ્યો હોવો જોઈએ.

ઉત્તરકાલીન ગુપ્ત વંશનો રાજા આદિત્યસેન જે હર્ષના સામંત માધવગુપ્તનો પુત્ર હતો, તેના અભિલેખમાં આપેલું વર્ષ ૬૬ તુલનાત્મક કાલગણનાના આધારે

હર્ષ સંવતનું જણાયું છે.^{૧૧} એવી રીતે વર્ષ ૪૮, ૭૩, ૮૩, ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૦૭, ૨૧૮, ૨૫૮, ૨૭૬, ૨૯૮ અને ૫૬૩ ના અમુક અભિદેશોમાં આપેલાં વર્ષ પણ એ આધારે હર્ષ સંવતનાં હોવાનું માન્ય પડે છે.^{૧૨} આ લેખ રાજ-સ્થાન, પંચમ અને મધ્ય પ્રદેશમાં મળ્યા છે.

નેપાલની વંશાવળીઓ પ્રમાણે ત્યાંના રાજ્ય અંશુવર્માના રાજ્યારોહણ પહેલાં વિક્રમાદિત્યે નેપાલ આગીને ત્યાં પોતાનો સંવત પ્રવર્તાવેલો. આ પરથી અંશુવર્માના અભિદેશોનાં ઉપલબ્ધ વર્ષ ૩૪ થી ૪૫ ને તેમજ એના વંશજોના લેખોનાં વર્ષ ૪૮ થી ૧૫૩ ને કેટલાક હર્ષ સંવતનાં માને છે.^{૧૩} પરંતુ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ એ વર્ષ હર્ષ સંવતથી થોડાં વર્ષ વહેલો, પ્રાયઃ શક ૫૦૧(ઈ. સ. ૫૭૯)માં, શરૂ થયેલા સંવતનાં છે.

હર્ષ સંવતના આરંભવર્ષની આખતમાં અલ ખેરુની નોંધે છે કે મધુરા-કનોજ પ્રદેશના કેટલાક રહેવાસીઓના જણાવ્યા મુજબ ત્રીહર્ષ અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચે ૪૦૦ વર્ષનું અંતર છે, જ્યારે કાશ્મીરના પંચાંગમાં ત્રીહર્ષ વિક્રમાદિત્ય પછી ૬૬૪ વર્ષ થયે હોવાનું લખે છે.^{૧૪} છતાં એ આ ખેમાં વિ. પૂ. ૪૦૦ ના મતને સ્વીકારવાનું વલણ ધરાવે છે.^{૧૫}

ચક્રવર્તી હર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતાં માન્ય પડે છે કે યુઅન શ્વાંગ એનું રાજ્યારોહણ ઈ.સ. ૬૪૨ પહેલાં ૩૬ વર્ષે અર્થાત્ ઈ.સ. ૬૦૬માં જણાવે છે, જ્યારે યુઅન શ્વાંગના ઇવનચરિત્ર અનુસાર ઈ. સ. ૬૪૨ માં એના રાજ્યારંભને ૩૦ વર્ષ થયાં હતાં એટલે કે એનું રાજ્યારોહણ ઈ.સ. ૬૧૨માં થયું હતું. આ ૬ વર્ષના ફરતું કારણ એ લાગે છે કે હર્ષ થાણેશ્વરની આપીકા મારીએ ઈ. સ. ૬૦૬ માં આવેલો, પરંતુ એ ચક્રવર્તી તરીકે કનોજમાં સત્તારૂઢ ૬ વર્ષ પછી ઈ.સ. ૬૧૨ માં થયો હતો.^{૧૬}

આ હકીકતના પ્રકાશમાં અલ ખેરુનીનાં વિધાન તપાસતાં માન્ય પડે છે કે હર્ષ સંવત વિ. સં. ૬૬૩(ઈ. સ. ૬૦૬)માં શરૂ થયો હોવો જોઈએ તે આથી અલ ખેરુનીએ એ આખતમાં નોંધેલી કાશ્મીરના પંચાંગની પરંપરા ખરી ગણાય.

આથી વિ. સં. પૂર્વે ૪૦૦ નો મત અગ્રાહ્ય કરે છે.

આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ અને એના માસ પૂર્ણિમાન્ત લાગે છે.

હર્ષ સંવત રાજસ્થાન-પંચમમાં ખાસ કરીને લગભગ ૩૦૦ વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૯૦૬ સુધી) અને થોડા પ્રમાણમાં છેક લગભગ સાડા પાંચસો-છસો

વર્ષ (લગભગ ઈ.સ. ૧૨૦૦ સુધી) ૧૭ પ્રચલિત રહ્યો તે એ પછી સદંતર હુપ્ત થઈ ગયો.

કોટલમ સંવત

આ સંવત કેરલ રાજ્યમાં તથા તમિલનાડુ રાજ્યના સમીપવર્તી ભાગમાં અર્થાત કન્યાકુમારી અને તિરુનેલવેલી જિલ્લામાં રોકાઓથી પ્રચલિત છે. એને તમિળ ભાષામાં 'કોટલમ આંડુ' (પશ્ચિમી વર્ષ) અને સંસ્કૃત ભાષામાં 'કોલમ સંવત' કહે છે.

મલખારના લોકો એને પરશુરામનો સંવત કહે છે તે એને ૧૦૦૦ વર્ષનું ચક્ર માને છે. આ અનુસાર એનાં વર્ષ ૧ થી ૧૦૦૦ ગણાય છે, એ ચક્ર પૂરું થતાં ફરી વર્ષ ૧ થી ગણવામાં આવે છે તે એ રીતે હાલ એનું ચોથું ચક્ર ચાલે છે. ૧૯ પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં એનાં ૧૦૦૦ વર્ષ પૂરાં થયા પછી પણ ૧૦૦૧, ૧૦૦૨ એમ સળંગ સંખ્યા ચાલુ રહેલી છે, આથી ૧૦૦૦ વર્ષના ચક્રને લગતી માન્યતા યથાર્થ લાગતી નથી. પરશુરામને લગતી માન્યતા પણ પ્રચલિત સંવતને આગળ જતાં પૌરાણિક પાત્રો સાથે સાંકળવાની વૃત્તિનું જ પ્રતિબિંબ પાડે છે. ૧૯

આ સંવત કોટલમ^{૨૦} શહેરની સ્થાપનાની યાદગીરીમાં શરૂ થયો એવું પણ મનાય છે. ૨૧ પરંતુ આ સંવત ઈ. સ. ૮૨૪-૮૨૫ના અરસામાં શરૂ થયો જણાય છે, જ્યારે કોટલમ શહેરના ઉલ્લેખ ૭ મી સદી સુધીના પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૨ છતાં આ સંવતના નામ પરથી એનો કોટલમ શહેર સાથેનો સંબંધ સૂચિત થાય છે, આથી આ સંવત એ તમરના પુનર્નિર્માણ ના સમયે શરૂ થયો હોય એવું સંભવે. ૨૩

આ સંવતનો સહુથી જૂનો અલિલેખ વર્ષ ૧૪૬ નો મળ્યો છે. ૨૪

વીર રવિવર્માના ત્રિવેન્દ્રમ શિલાલેખમાં કલિયુગ સંવતના વર્તમાન વર્ષ ૪૭૦૨ અરાઅર કોટલમ સંવતનું વર્ષ ૭૭૬ આપ્યું છે. એ પરથી એ એ સંવત વચ્ચે ૩૯૨૫ વર્ષનો તફાવત હોવાનું માન્ય પડે છે. ૨૫

કોટલમ સંવતવાળા કેટલાક અલિલેખોમાં આપેલાં વર્ષ, સંક્રાંતિ, દિવસ, વાર વગેરેની વિગતોની ગણતરી પરથી ડૉ. કીલ્કોર્ને કોટલમ સંવતમાં ૮૨૪-૮૨૫ ઉપરેવાથી ઈ. સ. આવે એવું નક્કી કર્યું છે. ૨૬

આ સંવતનાં વર્ષ સૌર અને વર્તમાન છે. કેરલના ઉત્તર ભાગમાં આ વર્ષ કન્યા સંક્રાન્તિથી શરૂ થાય છે, જે લગભગ ભાદરવા(સપ્ટેમ્બર)માં આવે છે

ને એના દક્ષિણ ભાગમાં તથા તિરુનેલ્વેલી જિલ્લામાં એ સિંહ સંક્રાન્તિથી શરૂ થાય છે, જે લગભગ શ્રાવણ(ઓગસ્ટ)માં આવે છે. ઉત્તરમાં એના માસ કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક...વગેરે સંક્રાન્તિઓના નામે ઓળખાય છે, જ્યારે દક્ષિણમાં એ અવની, પુરતસી, ઐષ્ણસી, કાર્તિકર્ષ, માર્ગલી, તાર્ક, માસી, પાનચુની, ચિત્તિર્ષ, વૈકાસી, આની અને આડી-એવાં નામે ઓળખાય છે. આ નામ યાં માસનાં તમિળ નામ છે.

કોદલમ સંવતના વર્ષમાં ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી અર્થાત્ પહેલાં ત્રણ-ચાર મહિના દરમ્યાન ૮૨૪ અને એ પછી અઘો વખત ૮૨૫ ઉપરવાથી ઈ.સ. નું વર્ષ આવે છે. દા.ત. કોદલમ સંવતનું ઉત્તરી વર્ષ ૧૦૮૬ (વર્તમાન) ૧૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૦ ના રોજ શરૂ થયું અને ૧૬મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૧ ના રોજ પૂરું થયું. એના પ્યાર માસ હતા. એમાં કન્યા માસ ૩૦, તુલા માસ ૩૦, વૃશ્ચિક માસ ૨૯, ધન માસ ૩૦, મકર માસ ૨૯, કુંભ માસ ૩૦, મીન માસ ૩૦, મેષ માસ ૩૧, વૃષભ માસ ૩૨, મિથુન માસ ૩૧, કર્ક માસ ૩૨ અને સિંહ માસ ૩૧ દિવસનો હતો એમ કુલ ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ હતું. દક્ષિણમાં એ વર્ષ ૧૭મી ઓગષ્ટ, ૧૯૧૦ થી ૧૬ મી ઓગષ્ટ, ૧૯૧૧ સુધીનું હતું, કેમ કે ત્યાં કોદલમ વર્ષ એક મહિનો વહેતું શરૂ થાય છે.

ભૌમ-કર સંવત

ઓરિસ્સામાં ભૌમ વંશના અઢાર રાજ્યોએ લગભગ બસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓના નામના અંતે 'કર' શબ્દ આવે છે. આથી આ રાજ્યો 'ભૌમ-કર' નામે ઓળખાય છે.

પુરી-કટક પ્રદેશમાં ભૌમ-કર રાજ્યની સત્તા ૯મી-૧૦મી સદીમાં પ્રવર્તી લાગે છે. ૨૭ એ પછી તેઓનું સ્થાન સોમવંશીઓએ લીધું. ભૌમ-કર રાજ્યના સામંતોએ પણ તેઓનો આ સંવત વાપર્યો હતો. ૨૮

આ સંવતનાં વર્ષોને તુલનાત્મક કાલગણનાની રીતે તપાસતાં એનો આરંભ નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં, પ્રાયઃ પૂર્વાર્ધના મધ્યમાં, થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૨૯ ભૌમ-કર વંશના પ્રથમ રાજા ક્ષેમકરના રાજ્યના વર્ષ ૧ થી એ શરૂ થયો લાગે છે.

રાજા શત્રુભંજના દસપેલ્લ તામ્રપત્રમાં વર્ષ ૧૯૮ માં વિષુવ-સંક્રાન્તિ, રવિવાર, પંચમી અને મૃગશિર નક્ષત્રની વિગત આપવામાં આવી છે. આ દિવસ

ઈ. સ. ૧૦૨૯ ના માર્ચની ૨૩ મીનો હોવાનું માલુમ પડે છે. આ પરથી લૌમ-કર સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૮૩૧ માં થયો જણાય છે.^{૩૦}

આ સંવત ખસો વર્ષ પ્રચલિત રહી પછી લુપ્ત થઈ ગયો.

નેવારી સંવત

નેપાલમાં નવમી સદીમાં વળા એક નવો સંવત પ્રચલિત થયો. એને 'નેવારી (નેપાલી) સંવત' કહે છે.

બીજા ઠાકુરી વંશના રાજા જયદેવમહલે નેવારી સંવત ચલાવ્યો એવું નેપાલની 'વંશાવલી'માં નોંધ્યું છે.^{૩૧} પરંતુ એ રાજા ધણો મોડો થયો. ખરે-ખર તે આ સંવત રાઘવદેવ નામે રાજ્યે તિબેટી હકૂમતમાંથી મળેલી મુકિતની યાદગીરીમાં શરૂ કર્યો લાગે છે.^{૩૨} રાઘવદેવ પ્રથમ ઠાકુરી વંશના રાજા જયદેવનો પૂર્વજ હતો.^{૩૩}

નેવારી સંવત અને વિક્રમ સંવત વચ્ચે ૯૩૭ વર્ષનું ને નેવારી સંવત અને શક સંવત વચ્ચે ૮૦૧ વર્ષનું અંતર રહેલું છે. અભિલેખો તથા પુસ્તકોમાં મળતી આ સંવતની મિતિઓની ગણતરી પરથી કીલ્હોર્ને આ સંવતનો આરંભ ચૈત્રાદિ વિ. સં. ૯૩૬ ના કા. સુ. ૧ થી અર્થાત ઈ. સ. ૮૭૯ ના આક્ટોબરની ૨૦ મીથી થયો હોવાનું નક્કી કર્યું છે.^{૩૪} એનાં વર્ષ સામાન્ય રીતે 'ગત' હોય છે. નેવારી સંવતના ગત વર્ષમાં ૮૭૮-૮૭૯ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. એનાં વર્ષ કાર્ત્તિકાદિ છે ને એના માસ અમાન્ત છે.

આ સંવત નેપાલમાં છેક ૧૮ મી સદી સુધી ધણો પ્રચલિત રહ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૮માં ત્યાં ગોરખાઓની હકૂમત પ્રવર્તી ત્યારથી એને બદલે પાછો શક સંવત પ્રચલિત થયો છે. છતાં પંડિતોમાં હજી નેવારી સંવત થોડે અંશે ચાલુ રહ્યો છે.

ચાલુક્ય-વિક્રમ સંવત

કલ્યાણ(દુષ્પણ)ના ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય ૬ કાએ પોતાના રાજ્યમાં શક સંવતની જગ્યાએ પોતાના નામનો નવો સંવત પ્રવર્તાવ્યો. આ સંવત એના વંશજોએ ચાલુ રાખ્યો.

દુષ્પણના કેટલાક અભિલેખોમાં એને 'વિક્રમ કાલ' કહી છે, પરંતુ ઉત્તર ભારતના પ્રાચીન વિક્રમ કાલથી જુદો બનાવવા માટે એને કેટલાક અભિલેખોમાં 'ચાલુક્ય-વિક્રમ કાલ' કહેવામાં આવ્યો છે.^{૩૫}

આ સંવતનું વર્ષ ૧ = શક વર્ષ ૯૯૮ (ઈ. સ. ૧૦૭૬-૧૦૭૭) આવે છે, તે એથી એના વર્ષમાં ૧૦૭૫-૧૦૭૬ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે એમ પહેલાં લાગતું હતું.^{૩૬} પરંતુ આ સંવતની મિતિએની ગણતરી કરતાં માલૂમ પડે છે કે એનું વર્ષ ૧ કોઈમાં શક વર્ષ ૯૯૭ (ઈ. સ. ૧૦૭૫-૭૬), કોઈમાં શક વર્ષ ૯૯૮ (૧૦૭૬-૭૭), કોઈમાં શક વર્ષ ૯૯૯ (ઈ. સ. ૧૦૭૭-૭૮) તો કોઈમાં શક વર્ષ ૧૦૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૭૮-૭૯) અરાખર આવે છે. ^{૩૭} આનું કારણ એ લાગે છે કે વિક્રમાદિત્ય પોતાના મોટા ભાઈ સોમેશ્વર ૨ નાનો પરાભવ કરી સના-૩૬ થયો ત્યારે એની સત્તા એના રાજ્યના જુદાજુદા ભાગમાં જુદાજુદા સમયે અંગીકાર કરવામાં આવી હશે તે આથી એના સંવતનો આરંભ જુદાજુદા ભાગમાં શક વર્ષ ૯૯૭ થી ૧૦૦૦ દરમ્યાન જુદાજુદા વર્ષે થયેલો મનાયો હશે. એનો રાજ્યાભિષેક શક ૯૯૭ (ઈ. સ. ૧૦૭૫-૭૬) કે ૯૯૮ (ઈ. સ. ૧૦૭૬-૭૭)માં થયો હશે તે કેટલાક ભાગમાં એકમે વર્ષ મોડો ગણાયો હશે.^{૩૮} સોમેશ્વર ૨ નાએ ઈ. સ. ૧૦૭૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧ લી સુધી રાજ્ય કયું હોવાનું જાણવા મળેલું છે. આથી ચાલુક્ય-વિક્રમ સંવતના વર્ષમાં લગભગ ૧૦૭૬-૭૭ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે.

આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હતાં તે વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર સુદિ ૧ થી ગણાતો, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે વિક્રમાદિત્ય ૬ દ્વારા રાજ્યાભિષેક અરાખર એ દિવસે જ થયો હતો.^{૩૯} એ રાજ્યાભિષેક શક વર્ષ ૯૯૯ માં થયો હોય તે આ સંવતનો આરંભ એ વર્ષના ચૈત્ર સુદ ૧ (૨૬મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૧૦૭૭)થી થયેલો ગણવામાં આવ્યો હોય^{૪૦} એ અસંભવિત નથી. છતાં એ પરેખર શક વર્ષ ૯૯૮ માં થયો હોય તે એ વર્ષના ચૈત્ર સુ. ૧ (૬મી માર્ચ, ઈ. સ. ૧૦૭૬)થી ગણાયો હોય, પરંતુ સોમેશ્વરની સત્તા અમુક ભાગમાં એ પછી થોડો વખત ચાલુ રહી હોય એ ધણું સંભવિત છે.^{૪૧}

કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજ્યનો ૧૨ મી સદીના છેલ્લા અર્ધમાં અંત આવ્યો તે ચાલુક્ય-વિક્રમ સંવત સોએક વર્ષમાં લુપ્ત થઈ ગયો.

સિંહ સંવત

સૌરાષ્ટ્રના, ખાસ કરીને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના, કેટલાક અભિલેખોમાં સિંહ સંવતનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં આ સંવતનું સ્પષ્ટતા: 'સિંહ સંવત' નામ આપેલું છે. આ સંવતનાં વર્ષ ૩૨, ૬૦, ૯૬ અને ૧૫૧ની મિતિઓ મળી છે. સદ્ભાગ્યે એ દરેક મિતિમાં સિંહ સંવતની સાથે વિક્રમ સંવતનું કે વલભી

સંવતનું પણ વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે : (૧) કુમારપાલના સમયના માંગરોળ શિલાલેખમાં^{૪૨} વિ. સં. ૧૨૦૨ સાથે સિં. સં. ૩૨, (૨) પ્રભાસ પાટણના શિલાલેખમાં^{૪૩} વ. સં. ૮૫૦ (૮૫૫) સાથે સિં. સં. ૬૦, (૩) ભીમદેવ રળના તામ્રપત્રમાં^{૪૪} વિ. સં. ૧૨૬૬ સાથે સિં. સં. ૯૬, અને (૪) અર્જુન-દેવના સમયના સોમનાથ પાટણના શિલાલેખમાં^{૪૫} હિ. સં. ૬૬૨, વિ. સં. ૧૩૨૦ અને વ. સં. ૯૪૫ સાથે સિં. સ. ૧૫૧.

સિંહ સંવતની મિતિએને વિક્રમ અને વલભી સંવતના વર્ષને અનુલક્ષીને તપાસતાં સિંહ સંવત વલભી સંવત કરતાં ૭૯૪-૭૯૫ વર્ષ અને વિક્રમ સંવત કરતાં ૧૧૬૯-૧૧૭૦ વર્ષ મોડો શરૂ થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે.^{૪૬} એનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ નહિ પણ ચૈત્રાદિ (કે આપાદાદિ) હતાં; એના માસ અમાન્ત હતા કે પૂર્ણિમાન્ત એ જાણવા મળતું નથી.^{૪૭} સિંહ સંવતના વર્ષમાં ૧૧૧૩-૧૧૧૪ ઉપરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

આ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે જુદાંજુદાં સૂચન થયાં છે. ટોડે એને 'શિવ-સિંહ સંવત' માનીને દીવના ગોહિલ રાજા શિવસિંહે એ શરૂ કર્યો હોવાનું સૂચવેલું,^{૪૮} પરંતુ આ નામ તથા રાજા માટે કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી. વલ્લભજી હ. આચાર્યે સિંહ સંવત માંગરોળના ગુહિલ રાજા સહગિગે શરૂ કર્યો હોવાનું સૂચવ્યું.^{૪૯} આ સૂચનમાં દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના સ્થાનિક રાજ્યએ ચૌલુક્યોથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાનો સંવત પ્રવર્તાવ્યો હોવાનું ઉદ્દિષ્ટ છે. આથી એ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવું ગણાય. પરંતુ એમાં 'સિંહ' નામનું તાત્પર્ય સ્ફુટ થતું નથી. વળી સહગિગના પુત્ર મુલુકના સિં.સં. ૩૨ ના માંગરોળ લેખમાં તે ચૌલુક્ય રાજા જ્યસિંહ તથા કુમારપાલની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે. શ્રી. વજ્રેશંકર ગૌ. એણે આ સંવત પોરબંદરના એક લેખમાં ઉલ્લિખિત મંડેશ્વર સિંહે શરૂ કર્યાનું સૂચવ્યું.^{૫૦} પરંતુ એ મંડેશ્વરનું નામ સામાન્તસિંહ હતું ને એનો સમય તો વિ. સં. ૧૩૧૫-૧૩૩૪ નો છે.^{૫૧} ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ આ સંવત સોલંકી રાજા જ્યસિંહદેવે સોરઠ જીતીને એની યાદગીરીમાં ત્યાં પ્રવર્તાવ્યો હોવાનું સૂચવ્યું છે.^{૫૨} જ્યસિંહદેવે સોરઠ જીત્યાનું અજ્ઞપ પરાક્રમ કરેલું ને એના નામમાં 'સિંહ' શબ્દ આવે છે એ જોતાં આ સૂચન ઘણું સંભવિત લાગે છે. પરંતુ શુભેશ્વર સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે પ્રવર્તાવેલો આ સંવત સોરઠમાં સીમિત રહ્યો એનું કારણ કળવું મુશ્કેલ છે.

આ સંવત લગભગ દોઢ રૌકા પછી લુપ્ત થઈ ગયો.

લક્ષ્મણસેન સંવત

આ સંવત બંગાળા, દક્ષિણ બિહાર અને મિથિલા(ઉત્તર બિહાર)માં પ્રચલિત હતો ને હાલ મિથિલામાં થોડા પ્રમાણમાં ચાલુ રહ્યો છે.

આ સંવતને 'લક્ષ્મણ સંવત' કે 'લ.સં.' કહે છે. આ સંવત બંગાળાના સેન વંશના રાજા લક્ષ્મણસેન સાથે સંકળાયેલો છે. એ રાજા લગભગ ઈ. સ. ૧૧૭૯ થી ૧૨૦૬ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

આ સંવતના આરંભિક લેખ વર્ષ ૫૧ ૭૪, અને ૨૩ના છે ને એ બધા લેખ દક્ષિણ બિહારના ગયા પ્રદેશમાં મળ્યા છે. ૫૩ એમાંના વર્ષ ૭૪ ની મિતિ સાથે આપેલો વાર ઈ. સ. ૧૨૫૩માં બંધ એસે છે. આથી આ સંવતનાં વર્ષ શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૧૭૯ ના અરસામાં લક્ષ્મણસેનના રાજ્યારોહણથી ગણતાં હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ૫૪

પરંતુ અબુલ ફઝલ (૧૬મી સદી) 'અકબરનામા'માં જણાવે છે કે લ. સં. ૪૬૫=શ. સં. ૧૫૦૬=વિ. સ. ૧૬૪૧ છે. 'સ્મૃતિતત્વામૃત'(૧૭મી સદી)માં લ. સં. ૫૦૫=શ. સં. ૧૫૪૬ જણાવ્યું છે. 'નરપતિજયચર્યાટીકા'(૧૭મી સદી)માં ૫૫ લ. સં. ૪૯૪=શ. સ. ૧૫૩૬ આપ્યું છે. આ સર્વ સમીકરણો પરથી લક્ષ્મણસેન સંવત અને શક સંવત વચ્ચે ૧૦૪૧ વર્ષનું અંતર હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૫૬ આ હિસાબે લ. સં. અને ઈ. સ. વચ્ચે ૧૧૧૬ વર્ષનું અંતર આવે.

પરંતુ મિથિલામાં આ સંવત શક વર્ષ ૧૦૨૮(ઈ. સ. ૧૧૦૬)માં શરૂ થયેલો ગણાયો એવા ઉલ્લેખ મળે છે. ૫૭ મિથિલાનાં વર્તમાન પંચાંગમાં લ. સં. ૧=શ. સં. ૧૦૨૬-૨૭, ૧૦૨૭-૨૮, ૧૦૨૯-૩૦ કે ૧૦૩૦-૩૧ એમ જુદીજુદી રીતે ગણાય છે. અર્થાત્ હાલ એ સંવત ઈ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૦૯ દરમ્યાન શરૂ થયો મનાય છે. ૫૮ આમ આ સંવત આગળ જતાં ઈ. સ. ૧૧૦૪-૧૧૧૯ દરમ્યાન શરૂ થયો ગણાયો. ઉત્તર મધ્યકાલીન લેખોમાં આવેલી મિતિ-એના આધારે એ ઈ. સ. ૧૧૦૮ અને ૧૧૧૯ ની વચ્ચે શરૂ થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૫૯ પરંતુ લક્ષ્મણસેનનું રાજ્યારોહણ તો વાસ્તવમાં ઈ. સ. ૧૧૭૯ જોટલા મોડા વર્ષમાં થયેલું છે. આમ આ સંવતના આરંભકાલની બાબતમાં ઘણો ગોટાળો થયો છે.

લક્ષ્મણસેને કે સેન વંશના કોઈ રાજ્યએ ખરેખર આવો સંવત શરૂ કર્યો નહોતો. પરંતુ બખત્યાર ખલજીએ ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં લક્ષ્મણસેનને

ઉત્તર અંગાળામાંથી લગાડયો ત્યાર પછી દક્ષિણ બિહારમાં લક્ષમણસેનના ગત કે અતીત કે વિનષ્ટ રાજ્યના નામે સંવત પ્રવર્ત્યો; ને મુસ્લિમોએ દક્ષિણ બિહાર સર ક્યું ત્યારે ત્યાંના લોકોએ ઉત્તર બિહારમાં સ્થળાંતર કરી એ સંવત ત્યાં પ્રચલિત કર્યો. પરંતુ આ વિષમ કાલ દરમ્યાન આ સંવતના આરંભકાલની વ્યાખ્યામાં ગૂંચવાડો થયો. મૂળમાં એ સંવત લક્ષમણસેનના રાજ્યારોહણ(ઈ. સ. ૧૧૭૯)થી ગણાતો, તેને અદલે હવે એ એના જન્મવર્ષ(ઈ. સ. ૧૧૧૯)થી ગણાવા લાગ્યો; ને આગળ જતાં વર્ષા એને અદલે એથી ૫ થોડાં વર્ષ વહેંચો (મોટે ભાગે ઈ. સ. ૧૧૦૮માં) શરૂ થયેલો ગણાયો.^{૬૦}

ઈ. સ. ૧૧૧૯ના આરંભની મિતિઓમાં એનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ ગણાતાં એવું માલૂમ પડે છે.^{૬૧} પરંતુ હાલ એનાં વર્ષ મિથિલામાં માત્રાદિ ગણાય છે ને એના માસ અમાન્ત છે.^{૬૨}

વીર બદલાલ સંવત

માયસોરના હોયસાળ વંશના પ્રતાપી રાજા વીર બદલાલ ૨ જન્મ્યે, ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય દ્વાના અનુકરણમાં, પોતાના નામનો નવો સંવત પ્રવર્તાવ્યો. આ સંવત શક વર્ષ ૧૧૧૪ (વર્તમાન)=ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં શરૂ થયો, જ્યારે એ રાજ્યએ પોતાની સત્તાવાર સ્વતંત્રતા સ્થાપી.^{૬૩}

બલાલી સન અને પરગણાતી સન

અંગાળાના કેટલાક ભાગમાં ઉત્તર મધ્યકાલ દરમ્યાન બલાલી સન અને પરગણાતી સન નામે એ સંવત પ્રચલિત હતા. બલાલી સન ઈ. સ. ૧૧૯૯ માં અને પરગણાતી સન ઈ. સ. ૧૨૦૨-૦૩ (કે ૧૨૦૧-૦૨) માં શરૂ થયો ગણાતો.^{૬૪}

આ અને સંવત લક્ષમણસેન સંવતનાં રૂપાંતર જેવા છે. લક્ષમણસેને ઈ.સ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં અંગાળા ગુમાવ્યું હતું એ અતીત ઘટનાને અનુસંધાને આગળ જતાં પશ્ચિમ અંગાળામાં આ સંવત પ્રચલિત થયા લાગે છે.^{૬૫} ત્યારે એ અતીત ઘટનાનું વર્ષ એત્રણ વર્ષ વહેંચુ મોડું ગણાયું હશે.

હિજરી સન

અરબોની હકૂમત સિંધમાં ૮ મી સદીમાં અને પંજાબમાં ૧૧ મી સદીમાં સ્થપાઈ. ત્યારથી ત્યાં હિજરી સન પ્રચલિત થઈ હશે. પરંતુ અંબલિલેખોમાં એનો ઉલ્લેખ મહમૂદ ગઝનવીના સમય(૧૧ મી સદી)થી મળે છે ને તે મહમૂદપુર(લાહોર)માં પહોંચેલા એના સિક્કાઓ પર. અહીંના શિક્ષાલેખોમાં હિજરી સનનાં વર્ષ ૧૨ મી સદીના છેલ્લા દસકાથી અપાવા લાગ્યાં.

હિજરી સન મુહમ્મદ પેગંબરે મક્કાથી મદીના કરેલી. હિજરતની યાદગીરીમાં, પેગંબરની હયાતી યાદ ખલીફા ઉમર(ઈ. સ. ૬૩૪-૬૪૪)ના સમયમાં હિ. સ. ૧૭ માં અરબસ્તાનમાં પ્રચલિત થઈ હતી. એ હિજરતની ઘટના ઈ. સ. ૬૨૨ ના જુલાઈની ૧૫ મીએ બની હતી. ૬૬

એનાં વર્ષ યાંદ્ર છે. એના મહિના બાર છે : ૧. મુહર્રમ, ૨. સફર, ૩. રબીઉલ અવ્વલ, ૪. રબીઉલ આખિર કે રબી' ઉસ સાની, ૫. જમાદૌલ અવ્વલ, ૬. જમાદૌલ આખિર કે જમાદૌલ સાની, ૭. રજબ, ૮. શાબાન, ૯. રમઝાન, ૧૦. શવ્વાલ, ૧૧. ગિસ્કાદ અને ૧૨ ગિલહિજ્જ. હિજરી સનના મહિના યાંદ્ર છે ને એનો આરંભ સુદ ખીજથી ગણવામાં આવે છે. રોજ (દિવસ) સૂર્યાસ્તથી સૂર્યાસ્તનો ગણાય છે.

હિજરી સનમાં અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતો નથી. આથી એનાં વર્ષ શુક્ર યાંદ્ર છે. યાંદ્ર વર્ષ લગભગ ૩૫૮ દિવસનું હોય છે. આથી એના મહિના એકાંતરે ૩૦ અને ૨૯ દિવસના ગણવામાં આવે છે. યાંદ્ર વર્ષ ખરી રીતે ૩૫૪ દિવસ ઉપર લગભગ ૮ કલાક અને ૪૮ મિનિટ નેટલું લાંબું હોઈ, દર ૩૦ વર્ષે ૧૧ દિવસની ઘટ આવે છે. આથી દર ૩૦ વર્ષે દરમ્યાન વર્ષ ૨, ૫, ૭ (કે ૮), ૧૦, ૧૩, ૧૫, ૧૮ (કે ૧૯), ૨૧, ૨૪, ૨૬ (કે ૨૭) અને ૨૯ ને પ્લુટ વર્ષ ગણી એ વર્ષના છેલ્લા મહિનામાં ૧ દિવસ વધારે ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ મહિનાને ૨૯ ને બદલે ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવે છે. ૬૭

હિ. સ. નું વર્ષ યાંદ્ર હોવાથી સૌર વર્ષ કરતાં લગભગ ૧૧ દિવસ નેટલું ટૂંકું છે, આથી ૧૩૦૦ સૌર વર્ષે દરમ્યાન લગભગ ૪૦ યાંદ્ર વર્ષ વધારે આવે છે. હિ. સ. ૧ ઈ. સ. ૬૨૨ માં હતું, હિ. સ. ૫૦૦ ઈ. સ. ૧૧૦૦ માં, હિ. સ. ૧૦૦૦ ઈ. સ. ૧૫૯૧ માં અને હિ. સ. ૧૩૦૦ ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં. આમ હિ. સ. અને ઈ. સ. ની વચ્ચેનું અંતર ધીમે ધીમે ઘટતું જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૭૦ માં હિ. સ. ૧૩૬૦ યાદગતી હતી. ત્યારે એનો તફાવત ૫૮૦ વર્ષનો હતો. અર્થાત્ હિ. સ. નાં ૧૩૬૦ વર્ષમાં એ તફાવત ૬૨૧ ને બદલે ૫૮૦ નો થયો. આથી હિ. સ. અને ઈ. સ. વચ્ચેનો તફાવત ધ્રુવ રહેતો નથી પણ ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે. આને લઈને હિ. સ. ની અરાબરનું ઈ. સ. નું વર્ષ કાઢવા માટે ગુણાકાર, ભાગાકાર, સરવાળા ને બાદબાકીની અટપટી ગણતરી કરવી પડે છે. ૬૮

હિ. સ. નું વર્ષ યાંદ્ર હોવાથી એમાં ઋતુઓનો મેળ મળતો નથી ને એનો એ તહેવાર જુદીજુદી ઋતુમાં આવે છે.

ભારતમાં મુસ્લિમ રાજ્યોમાં તથા મુસ્લિમ લોકોમાં હિજરી સન પ્રચલિત રહી છે. અરબી-ફારસી અભિલેખોમાં લગભગ ૬ મેશાં આ સનનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે. ક્યારેક સંસ્કૃત અભિલેખમાં પણ એનાં વર્ષ જ્ઞેવામાં આવે છે, જેમ કે અબ્દુનહેવના વેરાવળ શિલાલેખમાં. ૬૯ એવી રીતે ભારતની ખીજી ભાષાઓના અભિલેખોમાં પણ એનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ આવે છે.

ભાટિક સંવત

રાજસ્થાનના જેસલમેર પ્રદેશમાં કેટલાક મધ્યકાલીન અભિલેખોમાં 'ભાટિક સંવત' નામે સંવત પ્રયોગ્યો છે.

જેસલમેરના વિષ્ણુમંદિર શિલાલેખોમાં વિ. સં. ૧૪૯૪(ઈ. સ. ૧૪૩૭-૩૮)= ભાટિક વર્ષ ૮૧૩ (વર્તમાન) અને ત્યાંના મહાદેવ મંદિરના શિલાલેખમાં વિ. સં. ૧૬૭૩ (ઈ. સ. ૧૬૧૬-૧૭)=શ. સં. ૧૫૩૮=ભા. સં. ૯૯૩ (વર્તમાન) આપવામાં આવ્યું છે. ૭૦ આથી ભા. સં. અને ઈ. સ. વચ્ચે ૬૨૪-૨૫ નો અથવા ૬૨૩-૨૪ નો તફાવત આવે છે.

આ સંવત જેસલમેરના ભાટી વંશના સ્થાપક ભટ્ટિ કે ભટ્ટિક (ભાટિક) દ્વારા શરૂ થયો મનાય છે, પરંતુ આ સંવતનો નિર્દેશ એના વર્ષ ૫૦૦ પહેલાં ક્યાંય મળ્યો નથી.

ભાટિક સંવતના અભિલેખોમાં એનાં વર્ષ ૫૩૪ થી ૯૯૩ મળ્યાં છે. ૭૧

આ સંવતની ઉત્પત્તિની આખતમાં ખરી વાત એ લાગે છે કે અરબોએ ૮ મી સદીમાં સિંધ જીત્યું ત્યારે ત્યાં પ્રચલિત થયેલી હિજરી સન આગળ જતાં એની પડોશમાં આવેલા જેસલમેર પ્રદેશમાં પણ પ્રચલિત થઈ, પરંતુ ત્યાં એનાં વર્ષને સૌર ગણવામાં આવ્યાં. આમ કરવામાં ત્યાંના લોકોએ હિ. સ. ના આરંભ-વર્ષ વિ. સં. ૬૭૯-૮૦(ઈ. સ. ૬૨૨-૨૩)ને પાયારૂપ ગણીને સૌર વર્ષની પદ્ધતિએ વર્ષ ૧ થી ગણતરી કરી લાગે છે, પરંતુ એમાં એક વર્ષનો કંઈ ગોટાળો થયો જણાય છે. ૭૨

ભાટિક સંવત ખરેખર એની ૭મી સદીમાં અર્થાત ઈસ્વી ૧૨ મી સદીમાં પ્રચલિત થયો ને ઈસ્વી ૧૭ મી સદી સુધી ચાલુ રહ્યો. ૭૩ એ પછી એ લુપ્ત થઈ ગયો.

શાહૂર કે સૂર સન

આ સંવત ખીજાપુરના આદિલશાહી રાજ્યમાં પ્રચલિત હતો. એ હિજરી સનનું રૂપાંતર છે. એને 'અરબી સન' કે 'મુગ સાલ' પણ કહે છે.

‘શાહર’ (કે શુહર) એ નામ અરબી શબ્દ ‘શહર’ (મહિના)ના અહુવ-અનના રૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન થયું લાગે છે. ૭૪ ‘સૂર’ એ પ્રાયઃ એના અરબી નામનું મરાઠી રૂપાંતર છે. ૭૫

એનાં વર્ષ તથા એના માસ સૌર છે. એના વર્ષમાં ૫૯૯-૬૦૦ ઉમેરવાથી ઈ.સ.નું વર્ષ આવે છે. આ સંવતનો આરંભ ઈ.સ. ૧૩૪૪ના મે માસની ૧૫ મીએ સૂર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૭૬ એનાં વર્ષ સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે અર્થાત ૫ મી, ૬ ફી કે ૭ મી જૂને શરૂ થાય છે. તેથી એને ‘મૃગ-સાલ’ કહે છે.

આ સંવતનાં વર્ષ અકોથી નહિ, પણ અરબી શબ્દોનાં મરાઠી રૂપાંતરો દારા દર્શાવાય છે, જેમકે અહદે (અહદ=૧), ઇસનને (અસના=૨), સલ્લીસ (સલસહ=૩) વગેરે.

શાહર સનની ઉત્પત્તિ વિશે કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળા નથી. પરંતુ સુલતાન મુહમ્મદ તુગલકે (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧) દિલ્હીથી દૌલતાબાદ રાજધાની ખસેડી, ત્યારે સ્વી અને ખરીફ એ બંને ફસલો નિયત મહિનાઓમાં વસૂલ કરવા માટે એણે દખ્ખણમાં હિજરી સનનું આ સૌર રૂપાંતર પ્રચલિત કર્યું હોય એવું એના પ્રચલિત થયાના વર્ષ ઈ.સ. ૧૩૪૪ પરથી સૂચિત થાય છે. ૭૭

આ સંવત દખ્ખણના મરાઠીભાષી પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો. હાલ એ ક્વચિત્ મરાઠી પંચાંગોમાં જ દેખા દે છે.

ફસલી સન

મુસ્લિમ રાજ્યોમાં હિજરી સન ચાલતી, પણ એનાં ચાંદ્ર વર્ષ અને ઋતુઓ વચ્ચે મેળ રહેતો ન હોઈ સ્વી અને ખરીફ ફસલ નિયત માસમાં વસૂલ કરવામાં ઘણી અગવડ પડતી. આથી મુઘલ આદશાહ અકબરે હિજરી સનનાં વર્ષોને સૌર (ખરીફ રીતે ચંદ્ર-સૌર) બનાવી એને ‘ફસલી સન’નું ૭૮ સ્વરૂપ આપ્યું. આ સુધારો ડિ.સ. ૯૭૧(ઈ.સ. ૧૫૬૩)માં કરવામાં આવ્યો. ૭૯ આથી ત્યારથી ડિ.સ. અને ઈ.સ. ના વર્ષ વચ્ચે ૫૯૨-૬૩નો ધ્રુવ તફાવત રહે છે.

આમ ફસલી સન એ શાહર સનની જેમ હિજરી સનનું સૌર રૂપાંતર છે. પહેલાં આ સન પંજાબ અને ઉ. પ્ર. માં પ્રચલિત થઈ. અકબરની હકૂમત વિસ્તરતાં એ પછી જુદાજુદા વર્ષે બંગાળા વગેરે બીજા પ્રદેશોમાં પ્રચલિત થઈ. આ સર્વ પ્રદેશોમાં એનાં વર્ષ આશ્વિનતદિ ગણાતાં અને એના માસ પૂર્ણિમાન્ત ગણાતા. ૮૦ એના વર્ષમાં ૫૯૨-૬૩ ઉમેરવાથી ઈ.સ. નું વર્ષ આવે છે.

શાહજહાંના સમયમાં આ સન દક્ષિણ ભારતમાં પ્રચલિત થઈ ત્યારે હિ. સ. નું વર્ષ ૧૦૪૬ (ઈ. સ. ૧૬૩૬) ચાલતું હતું. આથી હિજરી સનનાં સૌર રૂપાંતર અને ઈ. સ. ના વર્ષ વચ્ચે ત્યાં ૫૯૦-૯૧ વર્ષનો તફાવત રહ્યો. ૮૧ આથી દક્ષિણી ફસલી સનમાં ૫૯૦-૯૧ ઉમેરવાથી ઈ. સ. આવે છે. મહા-શબ્દમાં એનાં વર્ષ શાહૂર સનનાં વર્ષોની જેમ સૂર્ય મુગશિર નક્ષત્રમાં પ્રવેશે ત્યારે (પમી અને ૭મી જૂન વચ્ચે) શરૂ થાય છે તે મહિનાઓનાં નામ મુંહરં મ વગેરે હોય છે.

તમિળનાડુ પ્રદેશમાં આ સનનો આરંભ પહેલાં આડી (કક) માસમાં અર્થાત સૌર શ્રાવણમાં (જૂન-જુલાઈમાં) થતો. લગભગ ઈ. સ. ૧૮૦૦ થી એનાં વર્ષ ૧૩ મી જુલાઈથી અને ઈ. સ. ૧૮૫૫ થી એ ૧ લી જુલાઈથી ગણાય છે. ૮૨

વિલાયતી સન

બંગાળા અને ઓરિસ્સામાં જે ફસલી સન પ્રચલિત થઈ તે 'વિલાયતી સન' તરીકે ઓળખાઈ. એનાં વર્ષ તથા એના માસ સૌર છે તે મહિના ચૈત્રાદિ નામે ઓળખાય છે. એનો આરંભ સૌર આશ્વિનથી અર્થાત સૂર્યની કન્યા સંક્રાન્તિથી થાય છે. વિલાયતી સનના વર્ષમાં ૫૯૨-૯૩ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. ૮૩ બંગાળા અને ઓરિસ્સાના કેટલાક ભાગમાં આ સન ચાલુ છે.

અમલી સન

આ વિલાયતી સનનું રૂપાંતર છે. એમાં અને વિલાયતી સનમાં ફેર એ છે કે અમલી સનનું વર્ષ ભાદરવા સુદ ૧૨ ના દિવસે શરૂ થાય છે, જ્યારે વિલાયતી સનનું વર્ષ કન્યા સંક્રાન્તિથી શરૂ થાય છે. ૮૪ આ સનનું વર્ષ ચાંદ્ર માસના શુકલ પક્ષમાં ૫ પડવાથી નહિ પણ અષ્ટમ્ય દ્વાદશીથી શરૂ થાય છે એ વિચિત્ર ગણાય. કહે છે કે ઓરિસ્સાના રાજા ઇન્દ્રચુન્નનો એ જન્મદિવસ હતો, તેથી આ સનનો આરંભ એ દિવસથી ગણવામાં આવ્યો. ૮૫

ઓરિસ્સાના બેપારીઓ અને કારકૂનોનાં આ સન હજી પ્રચલિત છે.

બંગાલી સન

આ સનનો 'બંગાળદ' પણ કહે છે. આ પણ ફસલી સનનું રૂપાંતર છે. એની વિશેષતા એ છે કે એનાં વર્ષ પૂર્ણિમાન્ત આશ્વિન વદિ ૧ થી નહિ, પણ એ પછી સાતેક મહિને મેષ સંક્રાન્તિથી અર્થાત સૌર વૈશાખ માસથી શરૂ

આય છે ને એના માસ સૌર છે. માસ સંક્રાન્તિના દિવસ પછીના દિવસે શરૂ થાય છે. અંગાબ્દમાં ૫૯૩-૯૪ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. ૮૬

ત્રિપુરા સન

ત્રિપુરા રાજ્યમાં પ્રચલિત ત્રિપુરા સન એ અંગાલી સનનું રૂપાંતર છે, પણ એમાં વર્ષની સંખ્યા અંગાબ્દ કરતાં ૩ વર્ષ આગળ હોય છે. દા. ત. અંગાબ્દ ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૯૫૦-૫૧) હોય, ત્યારે ત્રિપુરા સનનું વર્ષ ૧૩૬૦ હોય છે. આથી આ સનમાં ૫૯૦-૯૧ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

આ ૩ વર્ષનો તફાવત કાંતો કોઈ કૃત્રિમ સુધારાને લઈને હશે અથવા તેો દિગ્ગરી ૯૭૨ ને બદલે દિગ્ગરી ૧૦૭૪ ના સૌરીકરણને લઈને હશે. ૮૭

મગી સન

આ સન અંગલા દેશના ચિત્તાગોંગ પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે. નવમી સદીથી સનરમી સદી સુધી એ પ્રદેશમાં આરાકાનીઓ, જેને અંગલા દેશમાં 'મગ' કહેતા હતા, તેઓનું શાસન હતું. આ સન એ મગોના નામ પરથી 'મગ સન' તરીકે ઓળખાઈ લાગે છે. ૮૮

આ સન અંગાલી સનને મગલી સન છે, પરંતુ એ ૪૫ વર્ષ પછી શરૂ થઈ ગણાય છે. આ તફાવત કોઈ અતીત ઘટનાના કલ્પિત સમયના કૃત્રિમ સુધારાને લઈને હશે.

અંગાબ્દ ૧૩૧૭ (ઈ. સ. ૧૯૫૦-૫૧) હોય ત્યારે મગી સનનું વર્ષ ૧૪૦૨ ચાલતું હોય છે. આ સનમાં ૫૪૮-૪૯ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

મલ્લ સન

એવી રીતે પશ્ચિમ અંગાળાના ગાંદુરા જિલ્લામાંનાં ત્રિબલ્લુપુરના મલ્લ રાજાઓમાં પ્રચલિત થયેલી મલ્લ સન અંગાલી સન કરતાં ૧૦૧ વર્ષ આગળ છે. આ તફાવત કોઈ મલ્લ રાજાના તરંગને લઈને થયો હશે. ૯૦

અંગાબ્દ ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૯૫૦-૫૧) હોય ત્યારે આ સનનું વર્ષ ૧૪૫૮ ગણાય છે. આથી મલ્લ સનના વર્ષમાં ૪૯૨-૯૩ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

મવલૂદી સન

આ સન માગચેરમાં ટીપૂ સુત્રનાને પ્રચલિત કરી હતી. પહેલાં એ સુલતાને સંવત્સરનાં શેલન વગેરે નામોને બદલે હીજ્રી ભાષાની અબજદ પદ્ધતિએ હીજ્રી કક્કાના અરબી અક્ષરોને ૧, ૨, ૩... વગેરે સંખ્યાઓના સંકેત બનાવી ઉપ-બવેલાં નવાં નામ દાખલ કર્યાં.^{૯૧} એ જ પદ્ધતિએ એણે મહિનાઓનાં પણ નવાં નામ ઉપજાવ્યાં.^{૯૨}

દિ. સ. ૧૬૦૦ પુરું થતાં અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૭૮૬માં ટીપૂ સુલતાને નવી સન પ્રચલિત કરી. દિજરી સન મુહમ્મદ પેગંબરની દિજરત(ઈ. સ. ૬૨૨)થી ગણાવી, એને બદલે પેગંબરના જન્મ(ઈ. સ. ૫૭૨)થી એણે નવી સન ગણાવી અને એમાં ચાંદ્ર વર્ષને બદલે ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ રખાવ્યાં.^{૯૩} આ નવી સનનું નામ 'મવલૂદી સન' છે. દ્ર. ત. શક વર્ષ ૧૭૦૯(ઈ. સ. ૧૭૮૭-૯૮)માં પ્લવંગ સંવત્સર (૪૩) ચાલતો હતો, તેને મવલૂદી સનનું વર્ષ ૧૨૧૫ ગણવામાં આવ્યું. આ સનના વર્ષમાં ૫૭૨-૫૭૩ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

વળી સુલતાને હીજ્રી કક્કાના ક્રમ ૫૨ રચાયેલી અબજદ પદ્ધતિની જગ્યાએ અરબી કક્કાના ક્રમના આધારે નવી અબતસ પદ્ધતિ દાખલ કરી.^{૯૪} મહિનાઓનાં નામોમાં પણ એણે આ પદ્ધતિ અપનાવી જરૂરી ફેરફાર કર્યાં.^{૯૫} અબતસ પદ્ધતિનાં વર્ષનાં નામ ટીપૂના સિક્કાઓ પર પ્રયોજાય છે. દા. ત શક ૧૭૫૫ (ઈ. સ. ૧૭૯૩-૯૪)માં આ સનનું વર્ષ ૧૨૨૭ ગણાવું, ત્યારે સંવત્સર પ્રમાદી (૪૭) ચાલતો, આથી એને અબતસ પદ્ધતિએ 'સાહિર' (૪૭) કહેતા ને ત્રીજા માસ જ્યેષ્ઠને 'તડી' (=૩) કહેતા.^{૯૬}

આ રીતે ભારતમાં દિજરી સનનાં રૂપાંતર તરીકે અનેક સંવત પ્રચલિત થયા, ખાસ કરીને મુઘલ શાહ દરખાન. ને એમાં એનું આરબવર્ષ ઈ. સ. ૬૨૨-૨૩ને બદલે ઈ. સ. ૫૯૯-૬૦૦ થી ઈ. સ. ૪૯૨-૯૩ સુધીનું ગણાવું.

*

*

*

એવી રીતે બીજી સદસાબ્દી દરખાન ભારતમાં બીજા કેટલાક સંવત પણ પ્રચલિત થયા.

જરથોસ્તી સન

દિગનથી અહીં આવી વચેલા પારસીઓમાં જરથોસ્તી સન પ્રચલિત છે. એને 'પારસી સન' પણ કહે છે.

એના વર્ષમાં ૬૩૦-૬૩૧ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. ઇ. ત. આ સનનું વર્ષ ૧૩૩૮ ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં એકું હતું તે ૧૬૬૯ માં પૂરું થયું હતું.

એનું વર્ષ સૌર છે. એમાં ૩૦-૩૦ દિવસના ૧૨ માસ ગણવામાં આવે છે. એનાં નામ છે: ૧. ફરવરદીન, ૨. અરદી એહેસ્ત, ૩. ખોરદાદ, ૪. તીર, ૫. અમરદાદ, ૬. શહેરેવર, ૭. મહેર, ૮. આવાં, ૯. આદર, ૧૦. દેહે, ૧૧. અહમન અને ૧૨. સ્પંદારમદ. એના રોજ સંખ્યાકૃતી નહિ પણ નામથી દર્શાવાય છે. ૧. અહુરમઝ્દ, ૨. અહમન, ૩. અરદી એહેસ્ત... ૨૭ આસ્માન. ૨૮. અમીઆદ, ૨૯. મોરેસ્પદ અને ૩૦ અનેશન-એમ ત્રીસેય રોજનાં અલગ અલગ નામ છે.

છેલ્લા મહિનાના ૩૦ મા રોજ પછી પાંચ ગાથાના દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. એ રીતે વર્ષ કુલ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે; ને છતાં મહિનાના દિવસની સંખ્યા એકસરખી રહે છે. સૌર વર્ષ ખરી રીતે લગભગ ૩૬૫.૨૫ દિવસનું હોય છે ને આથી દર ૧૨૦ વર્ષે જરથોસ્તી વર્ષ ૩૦ દિવસ જેટલું પાછળ પડે છે; આથી એમાં દર ૧૨૦ વર્ષે ૧ માસ ઉમેરવામાં આવે છે. આ અધિક માસને 'ફૂખીસા' કહે છે. હાલ પારસી સનનું વર્ષ હંમેશા આગસ્ટ માસમાં શરૂ થાય છે.

ધરાનમાં સામાન્ય રીતે તે તે રાજ્યના રાજ્યકાલનાં વર્ષ વપરાતાં. ત્યાં સાસાની વંશના અમલ (ઈ. સ. ૨૩૬-૬૪૧) દરમ્યાન જરથોસ્તી ધર્મની જાહેર જલાલી હતી. ને એ પછી આરબોના આક્રમણને લઈને એ ધર્મ પર આક્રમ પ્રવર્તી. સાસાની વંશના છેલ્લા પાદશાહ યઝ્દગર્દના રાજ્યકાલનાં વર્ષોને સળંગ ચાલુ રાખતાં એના રાજ્યારોહણના વર્ષથી ગણાતી પારસી સન શરૂ થઈ મનાય છે. ૯૭ ફેટલાક જરથોસ્તીઓ પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે વતન ત્યજી પશ્ચિમ ભારતમાં આવી વસ્યાને ઈ. સ. ૯૩૬ માં સંજાણ(જિ. વલસાડ)માં સ્થિર થયા. ૯૦ તેઓ અહીં 'પારસી' તરીકે ઓળખાય છે.

પુદુવૈષ્ણુ સંવત

કોચીન (કેરલ રાજ્ય) પ્રદેશમાં પુદુવૈષ્ણુ નામે સંવત પ્રચલિત હતો. કોચીન રાજ્ય અને ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વચ્ચે થયેલી સંધિને લગતો કરાર તામ્રપત્રો પર કોતરલો છે, તેમાં પુદુવૈષ્ણુ સંવત ૩૨૨ ના મીને માસના દિવસ ૧૪ નો સમય જણાવેલો છે. એ દિવસે ઈ. સ. ૧૬૬૩ ના માર્ચની ૨૨ મી તારીખ

હતી. ૯૯ આમ પુ. સં. નો આરંભ ઈ. સ. ૧૩૪૧ માં થયો. એના વર્ષમાં ૧૩૪૧-૪૨ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે.

એના માસ સૌર હતા ને સૂર્યની સંક્રાન્તિની રાશિના નામે યોજાયાતા.

‘પુકુવૈધુ’ મલયાળમ ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ ‘નવી વસાહતનો’ એવો થાય છે. કોચીનની ઉત્તરે સમુદ્રમાંથી એક ટાપુ બહાર નીકળ્યો ને ત્યાં નવી વસાહત સ્થપાઈ, એની યાદગીરીમાં આ સંવત પ્રચલિત થયો ગણાય છે. ૧૦૦ હાલ એ લુપ્ત છે.

કૂચબિહાર સંવત

કૂચબિહાર (ઉ. બંગાળ) રાજ્યમાં આ સંવત પ્રચલિત હતો. એનું વર્ષ ૧ = બંગાળ ૯૧૪ (ઈ. સ. ૧૫૦૭-૦૮) જણાવ્યું છે. આ સંવત કોચ રાજ્યની સ્થાપના ચંદને ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં કરી તેની યાદગીરીમાં શરૂ થયો ગણાય છે. ૧૦૧ એ કોચબિહાર (કૂચબિહાર) અને એની આસપાસના ભુતાન તથા આસામના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો. કૂચબિહાર રાજ્યમાં ઘણાં લખાણોમાં આ સંવતની સાથે શક સંવત અને બંગાળી સનનાં વર્ષ આવેલાં છે. હાલ આ સંવત લુપ્ત છે.

ઇલાહી સન

મુગલ આદશાહ અકબરે ‘દીન-ઇ-ઇલાહી’ નામે નવા ધર્મની સ્થાપના કર્યા પછી ‘ઇલાહી સન’ નામે નવી સન શરૂ કરી. એ પહેલાં એના રાજ્યમાં હિજરી સન પ્રચલિત હતી.

ઇલાહી સનને ‘તારીખ-ઇ-ઇલાહી’ પણ કહે છે. અકબરે આ સન પોતાના રાજ્યકાલના વર્ષ ૨૯ (ઈ. સ. ૧૫૮૪) માં પ્રચલિત કરી, પણ એનો આરંભ એના રાજ્યરૌહણના વર્ષ ૧ (ઈ. સ. ૧૫૫૬) થી ગણવામાં આવ્યો. હવે હિજરી સન ૯૯૨ (ઈ. સ. ૧૫૮૪) ને બદલે ઇલાહી સન ૨૯ ગણવામાં આવ્યું. એવી રીતે ગાંધ માસની જગ્યાએ સૌર માસ અપનાવવામાં આવ્યા. આ બાબતમાં અકબરને જરથોસ્તી સનની પદ્ધતિ ખાસ પસંદ હતી. એનું રાજ્ય-રૌહણ તો ૨મી ઉસ સાની મહિનાની ૨જ તારીખે (૧૪ મી ફેબ્રુઆરીએ) થયેલું, પણ એ પછી ૨૬ દિવસે (૧૧મી માર્ચે) જરથોસ્તી વર્ષનો પહેલો મહિનો શરૂ થયો હતો, તે દિવસથી ઇલાહી સનનો પહેલો મહિનો ગણવામાં આવ્યો. પરંતુ જરથોસ્તી વર્ષનો દરેક મહિનો ૩૦ દિવસનો ગણાય છે ને વર્ષને અંતે પાંચ

દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે, જ્યારે ઇલાહી સનમાં કોઈ મહિના ૨૯ દિવસના, કોઈ ૩૦ દિવસના, કોઈ ૩૧ દિવસના અને એક મહિનો ૩૨ દિવસનો ગણાતો; ને એ રીતે વર્ષ કુલ ૩૬૫ દિવસનું થતું. ૧૦૩ વર્ગી દર એથે વર્ષે ૧ દિવસ ઉમેરવામાં આવતો હતો.

ઇલાહી સનના આર મહિનાઓનાં નામ જરથોસ્તી સનના મહિનાઓ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં. એવી રીતે મહિનાના રોજનાં પણ જુદાંજુદાં નામ રાખવામાં આવ્યાં ને એમાંનાં પહેલાં ૩૦ નામ જરથોસ્તી રોજનાં નામ પ્રમાણે રખાયાં. રોજ ૩૧ માટે 'રોજ' અને રોજ ૩૨ માટે 'શમ' નામ રખાયું.

આ સનના વર્ષમાં ૧૫૫૫-૧૫૫૬ ઉમેરવાથી ઈ. સ. નું વર્ષ આવે છે. આ સંવત અકબરના તથા જહાંગીરના રાજ્યકાલ દરમ્યાન પ્રચલિત રહ્યો. પરંતુ શાહજહાંએ એને બંધ પાડી હિજરી સન ચાલુ કરી ને એવી ઇલાહી સનનો લોપ થયો.

રાજ્યાભિષેક સંવત

એને 'રાજ્યાભિષેક શક' કે 'રાજ શક' કહેતા. એમાં 'શક'નો અર્થ સંવત (વર્ષ) છે. આ સંવત મરાઠા રાજ્યના સ્થાપક શિવાજીના રાજ્યાભિષેકની યાદગીરીમાં પ્રચલિત થયો હતો. એનો રાજ્યાભિષેક શક સંવત ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ અર્થાત્ ૬ ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૬૭૪ ના રોજ થયો હતો. એનાં વર્ષ 'વર્તમાન' લખાતાં ને એનો આરંભ જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ થી થતો. ૧૦૪ આ સંવત મરાઠા રાજ્યમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પ્રચલિત રહ્યો ને પછી ભૂત થઈ ગયો.

ઈસવી સન

યુરોપીય સત્તાઓના, ખાસ કરીને બ્રિટિશ સત્તાના, અમલ દરમ્યાન આ સન ભારતમાં પ્રચલિત થઈ.

આ સંવત ઈસુ ખ્રિસ્તની યાદગીરી ધરાવે છે, પરંતુ એનો આરંભ છેક ઈ. સ. ૫૩૨ ના અરસામાં રોમમાં થયો હતો. રોમના ડાયોનિસિયસ એકિસ-ગુઅસ નામે ખ્રિસ્તી પાદરીએ પોતાના સંપ્રદાય માટે ઈસુ ખ્રિસ્તનો સંવત શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો ને ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મનું વર્ષ શોધવા માંડ્યું. તે એ બનાવ એને એલિમ્પિઅડ સંવત ૧૦૫ ૧૯૪ ના ૪ થા વર્ષે અને રોમ નગરની સ્થાપનાના સંવતના વર્ષ ૭૫૩ માં થયાનું જણાયું. ૧૦૬ ત્યારે એના મતે ઈસુના જન્મને ૫૨૭ વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

એ સમયે રોમન કાલગણનામાં ૩૬૫ દિવસનું સૌર વર્ષ ચાલતું હતું, ને એમાં હાલ છે તેમ જન્યુઆરી, માર્ચ, મે, જુલાઈ, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બર એ ૭ મહિના ૩૧-૩૧ દિવસના; એપ્રિલ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને નવેમ્બર એ ૪ મહિના ૩૦-૩૦ દિવસના; અને ફેબ્રુઆરી મહિનો ૨૮ દિવસનો -એમ મળી કુલ ૩૬૫ દિવસ થતા હતા. એ મહિના અને એના દિવસ યથાતથ રાખીને રોમ નગરની સ્થાપનાના સંવતના વર્ષ ૧૨૮૦ ની જગ્યાએ ઇસવી સનનું વર્ષ ૫૨૭ ગણવામાં આવ્યું.

ઈ. પૂ. ૪૬ માં રોમના શહેનશાહ જુલિયસ સીઝરે ચાલુ વર્ષમાં ૯૦ દિવસ ઉમેરીને વર્ષનો આરંભ સરખો કર્યો હતો ને દર ૪ થા વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં ૧ દિવસ ઉમેરવાની પ્રથા શરૂ કરીને સૌર વર્ષને ૩૬૫ દિવસને બદલે સરેરાશ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસનું બનાવ્યું હતું. આ સુધારાને 'જુલિયન સુધારો' કહે છે. માસનાં નામ અને માસના દિવસોની સંખ્યામાં જુલિયસ સીઝરે તેમ જ ઓગસ્ટને કેટલોક ફેરફાર કરેલા, તે પછી એ નામ અને એના દિવસોની સંખ્યા મુલ રહ્યાં છે.^{૧૦૭}

ઈસવી સન ૬ ફી સદીમાં ઇટાલીમાં, ૮ મી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડમાં, ૮ મી - ૯ મી સદીમાં ફ્રાન્સ, ખેલિજ્ઞમ, જર્મની અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં અને ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના સુમારમાં યુરોપના સર્વ ખ્રિસ્તી દેશોમાં પ્રચલિત થઈ.

એનું વર્ષ સરેરાશ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસનું ગણાય છે, પરંતુ ખરું સૌર વર્ષ એ કરતાં ૧૧ મિનિટ અને ૧૪ સેકન્ડ જેટલું ટૂંકું હોય છે. આથી લગભગ દર ૮ વર્ષે એમાં ૧ દિવસ વધી જાય છે. એ સંક્રાન્તિ જુલિયસ સીઝરના સમયમાં ૨૫ મી માર્ચે આવતી, તે ઈ. સ. ૩૨૫ માં ૨૧ મી માર્ચે અને ઈ. સ. ૧૫૮૨ માં ૧૧ મી માર્ચે આવી. આથી પોપ ગ્રેગોરી ૧૩ માએ ઈ. સ. ૧૫૮૨-માં ઓક્ટોબરમાં ૧૦ દિવસ કમી કર્યાં ને ૪૦૦ વર્ષે પડતા ૩ દિવસના અંતરના કાયમી ઉકેલ માટે ૧૭૦૦, ૧૮૦૦ અને ૧૯૦૦ જેવાં શતકવર્ષોમાં ફેબ્રુઆરીમાં ૧ દિવસ ન ઉમેરવાનો અર્થાત્ ૧૬૦૦ અને ૨૦૦૦ જેવા ૪૦૦ થી નિઃશેષ ભાગી શકાય તેવાં શતકવર્ષોમાં જ એ ૧ દિવસ ઉમેરવાનો સુધારો દાખલ કર્યો. કેથોલિક દેશોએ આ સુધારો જલદી અપનાવ્યો, જ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશોએ શરૂઆતમાં એનો વિરોધ કરી સો બસો કે એથી વધુ વર્ષ પછી એ સુધારો અંગીકાર કર્યો.^{૧૦૮} પોપ ગ્રેગોરી ૧૩ માએ કરેલા આ સુધારાને 'ગ્રેગોરિયન સુધારો' કહે છે. આ સુધારો અપનાયા પછી હવે ખરા સૌર વર્ષમાં

અને ઈ. સ. ના વર્ષમાં એટલો નાનો ફરક રહે છે કે છેક ૩૩૨૦ વર્ષે માત્ર ૧ દિવસ વધી ગયો.^{૧૦૯}

ઈસવી સનનો આરંભ ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મવર્ષથી થયો હોય એ રીતે ગણાયો, પરંતુ અર્વાચીન સંશોધન પરથી માલુમ પડ્યું છે કે ઈસુનો જન્મ ઈ. સ. ના વર્ષ ૧ ની પહેલાં ૪થાથી ૮ મા વર્ષે થયો હતો;^{૧૧૦} ડાયોનિસિ-અસની ગણતરીમાં હવે આટલી કસ્ટર રહેલી ગણાઈ છે.

ડાયોનિસિયસના સમયમાં (૬ ટ્રી સદીમાં) ઈ. સ. ના વર્ષનો આરંભ ૨૫ મી માર્ચથી થતો. અસલ રોમન વર્ષમાં માર્ચ મહિનો પહેલો ગણાતો પાંચમા માસનું નામ 'ક્રિક્ટલિસ' (પંચમ) હતું, તેને બદલે જુલિયસે 'જુલાઈ' રાખ્યું. ૬ ટ્રી માસનું નામ 'સેક્ટાઇલિસ' (૫૫૪) હતું, તેને બદલે ઝાગસ્ટસે 'ઝાગસ્ટ' કર્યું. 'સપ્ટેમ્બર', 'ઑક્ટોબર', 'નવેમ્બર', અને 'ડિસેમ્બર'માં અનુક્રમે સપ્તમ, અષ્ટમ, નવમ અને દશમનો મૂળ અર્થ સચવાઈ રહ્યો છે. જન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી આગળ જતાં ઉમેરાયા હતા.

ઈંગ્લેન્ડમાં ૭ મી સદીથી નાતાલના દિવસ(૨૫ મી ડિસેમ્બર)થી વર્ષનો આરંભ ગણાતો, પણ ૧૨ મી સદીથી ત્યાં પણ એ ૨૫ ની માર્ચથી ગણાયો. ફ્રાન્સમાં વર્ષનો આરંભ ઈ. સ. ૧૬૬૩ થી ૧ લી જન્યુઆરીએ ગણાતો. ૧૭૫૨ માં પોપ ગ્રેગોરીએ વર્ષનો આરંભ ૧ લી જન્યુઆરીથી ગણવાનું ફરમાવ્યું ત્યારથી વહેલામોડા સર્વ ખ્રિસ્ત દેશોમાં વર્ષનો આરંભ એ દિવસથી ગણાયો.^{૧૧૧}

ઈસવી સનમાં સૌર વર્ષની ગણતરીને ઘણી સચોટ અને સૂક્ષ્મ બનાવી છે. પરંતુ એમાં માસના દિવસોની સંખ્યા કૃત્રિમ અને આડીઅવળા છે. સૌર વર્ષના પાંચ માસ ઉનાળામાં સળંગ ૩૧-૩૧ દિવસના અને આડીના સાત માસ ૩૦-૩૦ દિવસના ગણવામાં આવે તો સરળતા રહે. 'જગત પંચાંગ' (World Calendar)ની યોજનામાં આવો સુધારો સૂચવાયો છે.

રાષ્ટ્રીય પંચાંગ

આમ ભારતમાં જુદાજુદા પ્રદેશોમાં અનેક જુદાજુદા સંવત ચાલે છે ને એમાં વર્ષ તથા માસ ગણવાની પણ જુદીજુદી પદ્ધતિઓ પ્રવર્તે છે. આથી આઝાદી પછી ભારત સરકારે આ બધી પદ્ધતિઓ પરથી આખા દેશ માટે અમુક એકસરખી પદ્ધતિ સૂચવવા ૧૯૫૨ માં નિષ્ણાતોની સમિતિ નીમી ને એ સમિતિની ભલામણો અનુસાર સરકારે એ પદ્ધતિનો આરંભ ૧૯૫૭ થી કર્યો છે.^{૧૧૨} આ પદ્ધતિની કાલગણનાને 'રાષ્ટ્રીય પંચાંગ' (National Calendar) કહે છે.

એમાં સંવત તરીકે શક સંવત, માસ તરીકે સૌ રમાસ અને દિવસ તરીકે દિનાંક અપનાવવામાં આવ્યા છે. એનું વર્ષ વસંતસંપાત દર્શાવતા મેષસંક્રાંતિના દિવસ(૨૧ મી માર્ચ)ની પછીના દિવસે અર્થાત્ ૨૨ મી માર્ચે થાય છે. પછીના પાંચ માસ ૩૧-૩૧ દિવસના તે છેલ્લા છ માસ ૩૦-૩૦ દિવસના ગણાય છે. પહેલા માસને સામાન્ય વર્ષોમાં ૩૦ દિવસનો અને પ્લુત વર્ષમાં ૩૧ દિવસનો ગણવામાં આવે છે. માસનાં નામ ચૈત્ર, વૈશાખ વગેરે રાખ્યાં છે. પ્લુત વર્ષે પહેલો માસ ૧ દિવસ વહેંચે શરૂ કરવામાં આવે છે. ૧૧૩ એમાં શક સંવતના પાયા પર 'જગત પંચાંગ'ની સૂચિત યોજના અપનાવી છે.

સંવતોનાં આરંભવર્ષ

આમ એકંદરે જોતાં ઈ. પૂ. ૧ લી સદીથી ઈ. સ. ની ૧૭ મી સદી સુધીમાં ભારતમાં ચાળીસેક સંવત પ્રચલિત થયા. એમાંના કેટલાક સમય જતાં સદંતર લુપ્ત થયા, તો કેટલાક અદ્યપર્્યંત ચાલુ છે. એમાંના કેટલાક સંવત માત્ર ધાર્મિક કે સાંપ્રદાયિક આપ્તોમાં વપરાય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક તે તે પ્રદેશમાં લોકવ્યવહારમાં વતાઓછા અંશે પ્રચલિત છે. એમાંના ઘણા સ્થાનિક સંવતોનો ઉપયોગ ક્રમશઃ ઘટતો જાય છે.

ભારતમાં પ્રચલિત થયેલા આ સર્વ સંવતોનાં આરંભવર્ષોની સમીક્ષા કરીએ, તો જણાશે કે એમાંના પાંચજ સંવતોનો આરંભ ઈસ્વી પૂર્વે થયો ગણાય છે, છસાતનો આરંભ ઈ. સ. ૧ થી ૫૦૦ દરમ્યાન થયો છે, તેરનો આરંભ ઈ. સ. ૫૪૮ થી ૬૩૦ સુધીના ૮૩ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં થયો ગણાય છે, ત્રણ નવમી સદીમાં શરૂ થયા છે, છ ઈ. સ. ૧૦૭૫ થી ૧૨૦૨ સુધીના ૧૨૮ વર્ષના ગાળામાં પ્રચલિત થયા છે. તો ૧૪ મીથી ૧૭ મી સદી સુધીમાં માત્ર ચાર જ સંવત શરૂ થયા છે.

આ સાથે જુદાં જુદાં ચાર પ્રમાણધોરણ પ્રમાણે પ્રયોજાયેલાં સંવતોનાં આરંભવર્ષ પરથી આ હકીકત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

સંવતોનાં આરભવષં

(૧) ઈ.પૂ. ૩૧૦૧ થી ૧

૩૧૦૧ ← કલિયુગ સંવત

૨૪૪૯ ← યુધિષ્ઠિર સંવત

૫૪૪ ← બુદ્ધનિર્વાણ સંવત

૫૨૭ ← વીરનિર્વાણ સંવત

૨૦૦ ← આચ્યુત્તાયિક સંવત

૫૭ ← વિક્રમ સંવત

(૨) ઈ.સ. ૧ થી ૫૦૦

૧ ← ઈસવી સન

૭૮ ← શક સંવત

૨૪૯ ← કલચુરિ સંવત

૩૧૮-૩૧૯ ← ગુપ્ત-વલ્લી સંવત

૪૯૨ ← મહલ સન

૪૯૬ ← ગાંગેય સંવત

(૩) ઈ. સ. ૫૦૧ થી ૭૦૦

(૪) ઈ. સ. ૭૦૧ થી ૧૭૦૦

૫૪૮ ← મગી સન

૫૭૨ ← મવલુદી સન

૫૭૯ ← અંશુવર્મા સંવત

૫૮૦ ← ત્રિપુરા સન

૫૮૨ ← ફસલી, વિલાયતી, અમલી સન

૫૮૩ ← અંગાણી સન

૫૯૯ ← શાહર સન

૬૦૬ ← હર્ષ સંવત

૬૨૨ ← હિજરી સન

૬૨૪ ← ભાર્ટિક સંવત

૬૩૦ ← જરથોસ્તી સન

૮૨૪ ← કોહલમ સંવત

૮૩૧ ← ભૌમ-કર સંવત

૮૭૯ ← નેવારી સંવત

૧૦૭૫ ← ચાલુક્ય-વિક્રમ સંવત

૧૧૭૩ ← સિંહ સંવત

૧૧૭૯ ← લક્ષ્મણસેન સંવત

૧૧૯૧ ← વૈર બલ્લાલ સંવત

૧૧૯૯ ← અલાલી સંવત

૧૨૦૨ ← પરગણાતી સન

૧૩૪૧ ← પુકુચૈપુ સંવત

૧૫૧૦ ← કૃત્યબિહાર સંવત

૧૫૫૬ ← ઇલાહી સન

૧૬૭૪ ← રાજ્યાભિષેક સંવત

પાઠ્યપ

૧. S. I., Book III, No 71
૨. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૬, લી. ૧
૩. ઇજન, પૃ. ૧૭૬-૧૭૭; E. I., Vol. XXX, pp. 46 ff.
૪. IE. p. 290. શક વર્ષ વાળા દાનપત્રમાં વર્ષની સંખ્યા માટે 'નવસતક પક્ષી 'સપ્તરશ' લખેલું છે તેનો ખરો પાઠ 'સપ્તદશ' લાગે છે. કેટલાકે એને અદલે 'સપ્ત+રસ' ધરાવીને ૭+૬(=૧૩) અથવા અઠોની ઉલટી ગતિના નિયમ પ્રમાણે '૬૭' એવી સંખ્યા બંધ એસાડી છે. અર્થાત્ તેઓ શક ૯૧૭ ને અદલે ૯૧૩ કે ૯૬૭ ધરાવે છે (S. I., p. 458, n.1).
૫. I. E., pp. 290 f. (કોઈ વળી એનો આરંભ ઈ. સ ૫૦૪ નાં મૂકે છે).
૬. Ibid., p. 291
૭. Ibid., pp. 290 f.
૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૭; I. E., p. 297
૯. I. E., pp. 271, 297
- ૯ અ. અંશુવર્માના વર્ષ ૩૪, ૨૯ અને ૪૫ના, ત્રિબલ્યુપ્તનો વર્ષ ૪૮નો, શિવદેવ ૨ જાના વર્ષ ૧૧૯ અને ૧૪૩ અને જયદેવ પરચક્રકામનો વર્ષ ૧૫૩ નો લેખ આ સંવતના ગણાય છે (I. E., p. 297).
૧૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૭; The classssical Age, p. 123
- ૧૧-૧૨. I. E., p. 296 (આ વર્ષો સાથે એના સંવતનાં નામ આપેલું નથી.)
૧૩. Ibid., p. 297
૧૪. Sachau, op. cit., p. 343
૧૫. પોતાના સમયના સંવતોનાં વર્ષોના ઉદાહરણમાં એ વિ. સં. ૧૦૮૮= હ. સં. ૧૪૮૮ જણાવે છે (Sachau, op. cit., Vo II, p. 7)
૧૬. I. E., pp. 291 ff.
૧૭. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૯૪.

૧૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૯

૧૯. I. E., pp. 269 f.

૨૦. હાલ એને 'કિલોન' કે 'કિવલોન' કહે છે. એ કંરલ રાજ્યમાં પશ્ચિમ સમુદ્ર તટ ઉપર ત્રિવેન્દ્રમની ઉતરે આવેલું બંદર છે. પ્રાચીન સમયમાં એ મિસર, યુરૌપ, અરબસ્તાન, ચીન વગેરે દેશાવર સાથેના વેપારનું મથક હતું (માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૯, ટી. ૧).

૨૧-૨૨ માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૯, ટી. ૧, ૩

૨૩. I. E., p. 270

૨૪-૨૫ માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૦

૨૬. I. A., Vol. XXV, p. 54

૨૭. I. E., pp. 299 ff.

૨૮. Ibid., p. 298, n. 2

૨૯. I. E., pp. 301 f.

૩૦. Ibid., p 302

૩૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૦, ટી. ૩

૩૨. The Age of Imperial Kanauj, pp. 58 f.

૩૩. માપ્રાલિ, પૃ ૧૮૦-૧૮૧, ટી. ૩

૩૪. માપ્રાલિ પૃ-૧૮૧; I. E., p. 271

૩૫. માપ્રાલિ પૃ. ૧૮૧

૩૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨

૩૭-૩૮. I. E., p. 303

૩૯-૪૦. Ibid., pp. 303 f.

૪૧. વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠા વિશે કાશ્મીરી કવિ પિલ્હણે 'વિક્રમાંકદેવચરિત' રચ્યું છે તેમાં એણે આ સંવતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ આ સંવતની મિતિઓ અભિલેખોમાં એના વર્ષ ૨ થી આપવામાં આવેલી છે.

૪૨. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૨, લેખ ૧૪૫

૪૩. એન્ન, લેખ ૧૫૪. આ શિલાલેખને સંપાદકે ભૂલથી જૂનાગઢના મુતનાથ મદિરનો જણાવ્યો છે, પરંતુ એ ખરેખર પ્રભાસ પાટણનો છે (ફા. ગુ. સભાનું ત્રીમાસિક, પુ. ૪, પૃ. ૨૭). વળી એમાં વ. સ. ૮૫૦ વંચાયું હતું તે ખરેખર ૮૫૫ છે.
૪૪. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૨, લેખ ૧૬૨
૪૫. એન્ન, ભા. ૩, લેખ ૨૧૭. વર્ષ ૧૪, ૩૧, ૫૮ અને ૬૩ ના અભિલેખોનાં વર્ષ સિંહ સંવતનાં માનવામાં આવેલાં, પરંતુ ખરેખર તે એ વર્ષ વિ. સં. (૧૩)૧૪, (૧૨)૩૧, (૧૦)૫૮ કે (૧૧)૫૮ અને (૧૦)૬૩ હોવાનું માલુમ પડ્યું છે (માત્રાલિ, પૃ. ૮૨, ટી. ૬; B. K. Thakar, "The Chronological Systems of Gujarat," pp. 584 ff.).
૪૬. Ibid., pp. 591 ff.
૪૭. Ibid., p. 594
૪૮. James Tod, "Travels in Western India," p. 506 and note f.
૪૯. Bombay Gazetteer, Vol. VIII, p. 543
૫૦. ભાવનગરપ્રાચીનશોધસંગ્રહ, भा. ૧, પૃ. ૪-૫.
૫૧. B. K. Thakar, op. cit., p. 597
૫૨. Bombay Gazetteer, Vol. I, Part 1, p. 176.
૫૩. I. E., p. 276
૫૪. Ibid., pp. 276 f.
૫૫. આ વર્ષ 'વર્તમાન' હશે અર્થાત્ ગત વર્ષ ૧૫૩૫ હશે.
૫૬. માત્રાલિ, પૃ. ૧૮૫
૫૭. ઇન્ડ, પૃ. ૧૮૫-૧૮૬
૫૮. I. E., p. 272, n. 1
૫૯. Ibid., p. 273
૬૦. Ibid., pp. 273 ff.

૬૧. માપ્રાલિ, પૃ. ૨૮૬

૬૨. એજન; I. E., p. 272

૬૩. I. E., p. 304

૬૪-૬૫ Ibid., p. 278

૬૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૦; E. I., p. 308

૬૭. Pillai, "Indian Chronology," pp. 57 ff.

૬૮. (૧) હિ. સ. ના વર્ષને ૬૭૦૨૦૩ વડે ગુણો, એના ૭ દશાંશ કાપી નાખો, એમાં ૬૨૨.૫૪ ઉમેરો. દા.ત. (૧) હિ. સ. $૧૨૧૫ \times ૬૭૦૨૦૩ = ૧૧૭૮૭૯૬૬૪૫$; $૧૧૭૮ + ૬૨૨.૫૪ = ૧૮૦૦.૫૪$. આથી ઈ. સ. ૧૮૦૦ આવે.

(૨) હિજરી વર્ષને ૨.૯૭૭ વડે ગુણો, ગુણાકારને ૧૦૦ વડે ભાગો, ભાગાકારને હિજરી વર્ષમાંથી બાદ કરો તે બાદબાકીમાં ૬૨૧.૫૬૯ ઉમેરો. દા. ત. હિ. સ. $૧૨૬૯ \times ૨.૯૭૭ = ૩૭૭૭.૮$; $૩૭૭૭.૮ \div ૧૦૦ = ૩૭.૭૭૮$; હિ. સ. $૧૨૬૯ - ૩૭.૭૭૮ = ૧૨૩૧.૨૨૨$; $૧૨૩૧.૨૨૨ + ૬૧૧.૫૬૯ = ૧૮૪૨.૭૯૧$. આથી ઈ. સ. ૧૮૫૧ આવે (I. E., p. 309).

૬૯. ગુ. એ. લે., ભા. ૩, લેખ ૨૧૭. વિ. સ. ૧૩૨૦ ના લેખમાં હિ. સ. નું વર્ષ ૬૬૨ પણ આપ્યું છે. એમાં હિજરી સનને 'બોધકર રસૂલ મહમદ સંવત' તરીકે ઓળખાવી છે.

મહમૂદ ગઝનવીના સિક્કાઓના પૃથ્થભાગ પર એને 'તાજિકીય સવંત' કહ્યો છે (I. E., p. 309).

૭૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૭૮, ટી. ૨, ૩

૭૧. વિગતો માટે જુઓ I. E., pp. 315 f.

૭૨. I. E., pp. 314 f.

૭૩. Ibid., p. 316

૭૪. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૧; I. E., p. 311

૭૫-૭૬. I. E., p. 311

૭૭. Ibid., p. 312

- ૭૮-૮૨ માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૨; I. E., p. 310
- ૮૩-૮૪. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૨; I. E., p. 312
૮૫. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૨
૮૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩; I. E., pp. 312 f.
૮૭. I. E., p. 313.
૮૮. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૩; I. E., p. 313
૮૯. I. E., p. 313
૯૦. Ibid., pp. 313 f.
૯૧. દા.ત. અલિક્ષ = ૧, ખે = ૨, જિમ = ૩, દામ = ૪, હે = ૫ વગેરે.
૯૨. દા. ત. અહમદી, બહારી, જૂરી ...વગેરે.
૯૩. I. E., p. 316
૯૪. દા.ત. અલિક્ષ = ૧, ખે = ૨. તે = ૩, સે = ૪, જિમ = ૫ વગેરે
૯૫. દા.ત. અહમદી, બિહારી, તકી... વગેરે
૯૬. I. E., p. 317
૯૭. છો. ર. નાયક, “શુબ્રાતી પર અરબી-ફારસીની અસર”, પૃ. ૪૯, પાદ્મીપ ૧
૯૮. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “શુબ્રાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૬૩
- ૯૯-૧૦૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૬; I. E., p. 305
- ૧૦૧-૧૦૨. I. E., p. 306
૧૦૩. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૩; I. E., p. 306. કયો મહિનો કેટલા દિવસનો ગણાતો એની વિગત નક્કી થઈ નથી.
૧૦૪. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૮૬-૧૮૭; I. E., p. 307
૧૦૫. પ્રાચીન ગ્રીસમાં ઓલિમ્પિયસ પર્વતની તળેટીમાં દર ૪ વર્ષે સ્પર્ધાત્મક રમતો રમાતી ને કાલગણના દરેક ચતુર્વાર્ષિક કાલનાં વર્ષોમાં થતી. ઈ. પૂ. ૨૬૪ ના અરસામાં સિસિલીના એક વિદ્વાને પ્રથમ ઓલિમ્પિક રમતનું વર્ષ ઈ. પૂ. ૭૭૬ હોવાનું શોધી એ વર્ષથી આ સંવત ગણવાનું પ્રચલિત કરેલું.

૧૦૬. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૪; I. E., p. 278

૧૦૭. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૪, ટી. ૪; I. E., p. 279, n. 2

૧૦૮-૧૦૯. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૫, ટી. ૧; I. E., p. 279, n. 3

૧૧૦. માપ્રાલિ, પૃ. ૧૧૪, ટી. ૧; I. E., pp. 278 f.

૧૧૧. એજન, પૃ. ૧૧૫; I. E., p. 280, n. 1

૧૧૨-૧૧૩. હરિપ્રસાદ, શાસ્ત્રી 'નેશનલ કેન્સર', "અખંડ આનંદ," ભાગ
૧૯૫૭, પૃ. ૭૩-૮૦

૧૧૪. એમાંના કેટલાક હિજરી સન પરથી ઉદ્ભવ્યા છે.

अखिलेषुनेन लगतां विविध पासांना परियय पथी हवे डेटलाक अखिलेषुनेना अभ्यास करीये, जेथी जे परथी नमुना तरीके के दृष्टांत रुपे पसंद करेला डेटलाक महत्त्वना अखिलेषुनेना आभा लभायुनेा परियय थाय जेरुं ७ नादि, जेभां आवना औतिहासिक तथा सांस्कृतिक मुद्दाज्योनुं महत्त्व समन्य तेम ७ अखिलेषुनेभां वपराता डेटलाक पारिभाषिक शब्देना अर्थ रकृत थाय.

आ अखिलेषुनेना मूल लभायु माटे जेना लिप्यंतर करेला पाहेना अडी लेणेना लापांतर द्वारा अभ्यास करीशुं.

प्राचीन काळभां अखिलेषु सामान्यतः संस्कृतभां लभाता, परंतु आरंभिक काळभां जे प्राकृतभां लभाता अडी डेटलाक महत्त्वना प्राकृत अखिलेषुनेना अभ्यास करीये :

१. अशोकना शैललेख नं. २

१. सर्वत त्रिजिउजिह देवानंत्रियस प्रियदसिनेा राजो
२. एवमपि प्रचक्षेत् यथा चाञ्च पाञ्च सन्नियपुतो केत(र)लपुतो आ तंष-
३. ंणी अंत्रियोदो दोउता ये वः पि तस अंत्रियोदस सारीता
४. राजानो सर्वत्र देवानंत्रियस प्रियदसिनेा राजो द्वे चिकीडा कता
५. जनुसचिकीडा च पमुचिकीडा च [१] ओसुडाणि च यानि जनुमोपगानि च
६. पमोपगानि च यत यत नास्ति सर्वत्र हारापितानि च रोषापितानि च [१]
७. मूलानि च फलानि च यत यत नास्ति सर्वत हारापितानि च रोषापितानि च [१]
८. पंथसू कूसा च खानापिता रुडा च रोषापिता परिमोगाय पडुमनुस्तानं [१]

--गिरनार

“ देवाना प्रिय प्रियदर्शी रागना समस्त राज्ञ्यभां ने जेवी रीते सरहडी प्रदेशाभां पथ, जेभके जोगो, पांडयो, सत्यपुत्र, डेरवपुत्र, ताम्रपथी सुधी, (वणी)

યવન રાજ્ય અંતિયોક કે એ અંતિયોકની સમીપતા જે રાજ્યો છે (તેઓનાં રાજ્યોમાં) પણ બંધ દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ્યના (કહેવાયી) એ (પ્રકારની) ચિકિત્સા કરવામાં આવી છે—મનુષ્યચિકિત્સા અને પશુચિકિત્સા. ને મનુષ્યોને ઉપયોગી તથા પશુઓને ઉપયોગી જે ઔષધ જ્યાં જ્યાં નથી, (ત્યાં) બંધ (તે) મંગાવવામાં આવ્યાં છે ને રોપાવવામાં આવ્યાં છે. મૂળો તથા ફળો જ્યાં જ્યાં નથી, (ત્યાં) બંધ મંગાવવામાં આવ્યાં છે ને રોપાવવામાં આવ્યાં છે. રસ્તાઓ પર દૂવા ખોદાવ્યા છે ને વૃક્ષ રોપાવ્યાં છે, પશુ-મનુષ્યના પરિભોગ માટે.”

*

*

*

અશોકના ઔદ્ધ ધર્મલેખોની લેખમાલા પાકિસ્તાનનો વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત, ઉત્તર પ્રદેશ, ગુજરાત, કોંકણ, ઓરિસ્સા અને આંધ્ર પ્રદેશમાં શૈલો (મોટી શિલાઓ,) પર કોતરેલી મળી છે. એમાંના આ લેખ નં. ૨ માં અશોક પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ પડોશી રાજ્યોમાં પોતે પરમાર્થના કેટલાંક કાર્ય કરાવ્યાં હોવાનું જણાવે છે. એમાં એ પોતાનો ઉલ્લેખ ‘દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ્ય’ તરીકે કરે છે.^૧

મૂળ લેખ પ્રાકૃત ભાષામાં છે ને મૌર્યકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરાયે છે. હુલ્શ-સંપાદિત “Corpus Incriptionum Indicarum,” Vol. I માં તથા પાંડય-સંપાદિત ‘અશોક ક અન્નિલત્ત’ માં મૂળ લેખની છમી સાથે એનું લિપ્યંતર પ્રકાશિત થયેલું છે.^૨

આ લેખમાં જણાવેલાં પરમાર્થ-કાર્યોનો ઉલ્લેખ અશોક પોતાના સ્તંભ-લેખ નં ૭ માં પણ કરે છે.^૩ ત્યાં એ અવનોકે છે કે વિવિધ સુખતગવડો વડે અગાઉના રાજ્યઓ પણ જગતને સુખી કર્યું છે. આ ધર્મચરણને લોકો અનુસરે એ માટે મેં આમ કર્યું છે. અર્થાત્ આવાં પરમાર્થ કામ અગાઉના રાજ્યઓ પણ કરતા હતા, અશોકે એમાં કંઈ નવું કર્યું નથી. એણે આ પરંપરા ચાલુ રાખી છે, પણ એક ખાસ હેતુથી ને તે એ કે લોકો રાજ્યનું દષ્ટાંત બદલ આવાં સુકૃત્યોને અનુસરતા રહ.

આ લેખમાં અશોક ત્રણ પ્રકારનાં પરમાર્થ-કાર્ય જણાવે છે : (૧) ઔષધ, ફળ અને મૂળ મંગારી રોપાવવાં. (૨) રસ્તા પર દૂવા ખોદાવવા અને (૩) રસ્તા પર વૃક્ષ રોપાવવાં. સ્તંભલેખ નં. ૭ માં એ આમાંના છેલ્લાં એ કાર્યો વિષે વધુ વિગત આપે છે, ‘રસ્તાઓ પર મેં વડ રોપાવ્યા છે. પશુઓ તથા મનુષ્યોને જાયા વડે ઉપયોગી નીવડે માટે; આંખવાડીઓ રોપાવી છે. દર

આઠ કોશો મેં કૂવા જોદાવ્યા છે ને પગથિયાં કરાવ્યાં છે. મેં પશુ-મનુષ્યોના ઉપભોગ માટે બહુ વારિગૃહ કરાવ્યાં છે.'^૪

આ પરથી માલુમ પડે છે કે રસ્તાઓ પર વૃક્ષ રોપાવવાં ને કૂવા જોદાવવાં એ પરમાર્થનું કાર્ય ગણાતું ને રાજ્યો એવું સુકૃત કરવાને પોતાનું કર્તવ્ય ગણાતા. રસ્તાઓ પર રોપાતાં વૃક્ષોમાં વટવૃક્ષોની ખાસ પસંદગી કરવામાં આવતી. જાયા માટે એ વૃક્ષ ઘણાં ઉપયોગી નીવડે છે. કૂવા સામાન્ય રીતે આઠ-આઠ કોશના અંતરે જોદાવવામાં આવતા. જાહેર માર્ગો પર પ્રવાસીઓ માટે ગરમ દેશમાં આ એ સગવડ અનિવાર્ય ગણાય.

વળી વૃક્ષરોપણ પાછળ એની જાયા મનુષ્યો ઉપરાંત પશુઓને પણ ઉપયોગી નીતડે એ વિશાળ હેતુ રહેલો હતો એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

અશોકે આ એ પરમાર્થ-કાર્યો ઉપરાંત ચિકિત્સાને લગતું જે પરમાર્થ-કાર્ય ક્યું એ એનું વિશેષ પ્રદાન જણાય છે. અહીં 'ચિકિત્સા' શબ્દ રોગ-નિદાનના અર્થમાં નહિ પણ વૈદ્યકીય ઉપચારના અર્થમાં વપરાયો છે. અશોકે મનુષ્યો માટેનાં તેમ જ પશુઓ માટેનાં બંને પ્રકારનાં ઔષધાલયોની જોગવાઈ કરી. આ ઔષધાલયોમાં વિના મૂલ્યે ઉપચાર કરવાની દૃષ્ટિ રાખી હશે.^૫ વળી આ ઔષધાલયોમાં ઓસડ (દવાઓ) સુલભ રહે તે માટે અશોકે એને માટેનાં ઔષધ (વનસ્પતિ) રોપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ અંગે એ ઔષધાલયોની નજીકમાં ખાસ ખેતરોની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હશે.^૬ આવી વનસ્પતિ કેટલાંક સ્થળોએ કુદરતી રીતે જાગતી હોય છે, પણ કેટલાંક સ્થળોએ અમુક વનસ્પતિ થતી નથી. આથી ચિકિત્સા માટે ઉપયોગી વનસ્પતિ જ્યાં જ્યાં થતી ન હોય ત્યાં ત્યાં ખીજેથી મંગાવવામાં આવતી ને રોપાવવામાં આવતી.

અશોકે આ ચિકિત્સાને પ્રયત્ન પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં કરાવ્યો હતો. પરંતુ એને ઐતલાઈ સંતોષ નહોતો. આવા પરમાર્થ કાર્યને પોતાના રાજ્યની સીમાનું બંધન ન થયે. અશોકને આસપાસનાં જે રાજ્યો સાથે સંપર્ક હતો તે બધાં રાજ્યોમાં પણ એણે આ ચિકિત્સા કરાવી હતી. આ એની ખરેખરી નિઃસ્વાર્થ પરમાર્થવૃત્તિ ગણાય.

આ લેખમાં અશોકનાં પડોશી રાજ્યોનો જે નામનિદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઐતિહાસિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ તેમ જ એ સમયના અંતર-રાષ્ટ્રિય સંબંધોની દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. આ રાજ્યોના એ અલગ સમૂહ હતા :^૭ (૧) અશોકના રાજ્યની દક્ષિણે ચારપાંચ રાજ્ય હતાં. એમાં પહેલાં પૂર્વ ધાટમાં ઉત્તરે ચોળ રાજ્ય અને દક્ષિણે પાંડય રાજ્ય આવતાં. ચોળ રાજ્ય એ હતાં. એકનું પાટનગર

ઉરૈયુર અને ખીજનું આકોટિ હતું.^૭ પાંડય રાજ્યનું પાટનગર મદુરા હતું. એની ઉત્તરે એક ખીજું પાંડય રાજ્ય હશે. કેરલ અને સત્ય જાતિના લોકો ઉત્તરમાંથી સ્થળાંતર કરી દક્ષિણમાં વસ્યા હશે. તેથી 'કેરલપુત્ર' અને 'સત્યપુત્ર' કહેવાતા હશે. કેરલપુત્ર એ હાલનું કેરલ છે. પણ એના ઉત્તર ભાગમાં કેરલપુત્રનું અને દક્ષિણ ભાગમાં સત્યપુત્રનું રાજ્ય એવાં બે રાજ્ય ગણાતાં હશે.^{૧૦} આ બંને રાજ્ય પશ્ચિમ ધાટના દક્ષિણ ભાગમાં (ધણે અંશે મલબાર પ્રદેશમાં) આવ્યાં હતાં.

'તામ્રપણી' એ શ્રીલંકા(સિલોન)નું નામ છે. કેટલાક એને તમિળનાડુના તિરુનેલવેલી જિલ્લામાં યર્ષને વહેલી તામ્રપણી નદી માને છે, પરંતુ એનો સમાવેશ ત્યારે પાંડય રાજ્યની અંદર થતો હશે.^{૧૧} સિંહલદ્વીપ(સિલોન)નું નામ 'તામ્રપણી' હતું એવો ત્યાંના 'મહાવંસ'માં સ્પષ્ટ નિદેશ છે.

પડોશી રાજ્યોનો ખીજો સમૂહ અશોકના રાજ્યની ઉત્તરે (ખરી રીતે ઉત્તરપશ્ચિમે) આવ્યો હતો. આ લેખમાં અશોક એમાંના સહુથી નજીકના રાજ્યના રાજાનો જ નામનિદેશ કરે છે, જ્યારે શૈલલેખ નં. ૧૩માં એ એની પાર આવેલાં ચાર રાજ્યોના રાજાઓનાં પણ નામ જણાવે છે. અશોકના રાજ્યની ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમાને અડીને જો રાજ્ય હતું તે યવન (ગ્રીક) રાજા અંતિયોકનું હતું. મકદુનિયાના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા સિંહલદ્વીપ(અલેક્ઝાંડર)ના મૃત્યુ પછી પશ્ચિમ એશિયામાંના એના મુલકો પર સેલ્યુક(સેલ્યુકસ)નું રાજ્ય સ્થપાયું હતું. એ સીરિયામાં રહીને છેક એક્ટ્રૂઆ (અરબ, અફઘાનિસ્તાન) સુધી શાસન કરતો હતો. અશોકનો સમકાલીન ગ્રીક રાજા તે સેલ્યુકનો પૌત્ર અંતિયોક (અંતિયોકસ) ૨ જો હતો. એણે ઈ. પૂ. ૨૬૧ થી ૨૪૬ સુધી રાજ્ય કરેલું. સેલ્યુકિડ રાજ્ય સાથે મગધના રાજ્યને અશોકના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તના સમયથી સંબંધ હતો. મેગસ્થની એ સેલ્યુકના એલચી તરીકે પાટલિપુત્ર (પટન)માં રહ્યો હતો. ગ્રીક લોકો આયોનિયા(એશિયા-માઈનોર)માં ય રહેતા હતા. ઇરાનીઓ અને ભારતીયો તેઓના પ્રથમ સંપર્કને લઈને સર્વ ગ્રીક લોકોને 'યોન' કે 'યવન' નામે ઓળખતા.

અંતિયોકની સમીપના રાજાઓ તે શૈલલેખ નં. ૧૩ માં જણાવ્યા મુજબ તુલમાય, અંતેકિન, મગ અને અલિકમુદર હતા. એનો પરિચય એ લેખના વિવેચનમાં કરીશું.

आम अशोकनो आ अलिलेख ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिसे
इंडोलीक महत्त्वनी भाडिती पूरी पाडे छे.

२. अशोकनो शैललेख नं. १२

१. देवानंपियो प्रियदसि राजा सबपासंडानि च प्रवजितानि च घररतानि च
पूजयति दानेन च विविधाय च पूजाय पूजयति ने [1]
२. न तु तथा दानं व पूजा व देवानंपियो मंचते यथा किति सारवढी अस
सबपासंडानं [1] सारवढी तु बहुविधा [1]
३. तस तु इयं मूलं य वचगुती [1] किति आत्पपासंडमूजा व परपासंडगरहा
व नो भवे अपकरणमिह लहुका व अस
४. तमिह तमिह प्रकरणे [1] पूजेतया तु एव परपासंडा तेन तेन प्रकरणेन
[1] एवं करुं आत्पपासंडं च वदयति परपासंडस च उपकरोति [1]
५. तदञ्चथा करोति आप्तपासंडं च छणति परपासंडस च पि अपकरोति [1]
यो हि कोचि आत्पपासंडं पूजयति परपासंडं व गरहति
६. सर्वं आत्पपासंडंभलिया किति आत्पपासंडं दीपयेम इति सा च पुन तथा
करातो आत्पपासंडं वाडतरं उपहनाति [1] त समवायो एव साधु
७. किति अजमंअस धंनं खुणारु च सुसुंसेर च [1] एवं हि देवानंपियस
इडा किति सबपासंडा बहुसुता च असु कलाणममा च असु [1]
८. ये च तत्र तत्र प्रसंवा तेहि वदव्यं [1] देवानंपियो नो तथा दानं व
पूजां व मंचते यथा किति सारवढी अस सर्वपासंडानं [1] बहुका च
एताय
९. अथा व्यावता धंसहामाता च इथीइखरुसहामाता च वचभूर्मा च अजे
च निदाया [1] अथं च एतस फलय आत्पपासंडवढी च होति धंसस च
दीपना [1]

— गिरदार

“देवानो प्रिय प्रियदशी” राजा सर्व संप्रदायोने—संन्यासीओने तथा
शुद्धरथेने दान वडे तथा विविध पूजा वडे पूजे छे. परंतु दानने के पूजने
देवानो प्रिय ओटुनुं नथी मानतो, ओटुनुं—शुं ?—के सर्व संप्रदायोनी सार—वृद्धि थाय.
पणु सार—वृद्धि अलु गतनी छे. ओनुं आ मूल छे, के वाणीने संयम. डेनी
रीते ? पोताना संप्रदायनी पूजा के परसंप्रदायनी निंदा अकारण न थाय ने

તે તે કારણે થોડીક (૧) થાય. બલદુ' પર-સંપ્રદાયોને તે તે પ્રકારે પૂજવા જોઈએ. એમ કરનાર પોતાના સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ કરે છે ને પરસંપ્રદાય પર પણ ઉપકાર કરે છે. એથી બલદુ' કરનાર પોતાના સંપ્રદાયને હાનિ કરે છે ને પરસંપ્રદાય પર અપકાર કરે છે, કેમકે જે કોઈ પોતાના સંપ્રદાયને પૂજે છે કે પરસંપ્રદાયને નિંદે છે-અધુ' પોતાના સંપ્રદાયની ભક્તિથી જ-કે પોતાના સંપ્રદાયને દીપાવુ'—તે તેમ કરતાં પોતાના સંપ્રદાયને સારી પેઠે હાનિ કરે છે. તેથી સંયમ જ સારો છે. કેમ? અન્યોન્યનો ધર્મ સાંભળે (જાણે) ને સાંભળવા (જાણવા) ઇચ્છે. દેવોના પ્રિયની આ ઇચ્છા છે. શી? સર્વ સંપ્રદાયો બહુશ્રુત અને કટયાણુ સિદ્ધાંતવાળા થાય. જેઓ તે તે (સંપ્રદાય) વિશે પ્રસન્ન હોય, તેમને કહેવું—દેવોનો પ્રિય દાન કે પૂજને તેટલું નથી માનતો, જેટલું-શુ?—સર્વ સંપ્રદાયોની સારવૃદ્ધિ થાય. આ હેતુ માટે બહુ ધર્મ-મહામાત્રો સ્ત્રી-અધ્યક્ષ મહામાત્રો અને વ્રજસૂમિકો અને (રાજપુરુષોનો) ખીજે નિકાય (સમૂહ) નીમ્યો છે. ને એનું આ ક્ષણ છે, કે પોતાના સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થાય છે ને ધર્મની દીપના (થાય છે.)”

* * *

અશોક સાંપ્રદાયિક આખતોમાં વિશાળ દલિ ધરાવતો. શૈલલેખ નં. ૭ માં જણાવ્યું છે કે દેવોનો પ્રિય રાજા ઇચ્છે છે કે સર્વ સંપ્રદાય સર્વત્ર વસે, કેમ કે તે સર્વ સંયમ અને ભાવશુદ્ધિ ઇચ્છે છે.^{૧૨} આ લેખમાં એ સહિષ્ણુતા અને સહ-અસ્તિત્વ ઉપરાંત પરસ્પર સંપર્ક અને જાણકારી માટે અનુરોધ કરે છે.

આ લેખનો મૂળ પાઠ લિપ્યંતર સાથે હુદ્દશે સંપાદિત કરેલા “Corpus Inscriptionum Indicarum”, Vol. I માં તેમ જ પાંચ-કૃત ‘અશોક કે અમિલેસ્વ’ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.^{૧૩}

અશોકના લેખોમાં પાસંડ (પાણડ) શબ્દ ‘સંપ્રદાય’ના અર્થમાં વપરાયો છે, ‘પાખંડ’ એટલે (સ્વ)ધર્મવિરોધી કે પરધર્મી સંપ્રદાય એવા અર્થમાં નહિ. એમાં બે વર્ગ હતા : (૧) પ્રવ્રજિતો એટલે કે દીક્ષા લઈ પ્રવ્રજ્યા (પરિવ્રજ્યા) ધર્મ પાળનાર સાધુ-સંન્યાસીઓ અને (૨) ગૃહસ્થો (સંસારમાં રહેનાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ).

અશોક સર્વ સંપ્રદાયો તરફ આદરભાવ દર્શાવે છે ને તે સર્વની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે. આ માટે એ વાણીના સંયમની ભલામણ કરે છે, કેમકે સામાન્યતઃ દરેક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પોતાના સંપ્રદાયની સ્તુતિ અને પરસંપ્રદાયની

નિંદા કરતા હોય છે. આમ કરવાથી હું પોતાના સંપ્રદાયને દીપાવું છું એમ માને છે, પરંતુ ખરેખર તો એ એને ઘણી હાનિ કરે છે.

તો શું કરવું ? પરસંપ્રદાયના દૂષણ અંગે મૌન સેવવું ? હા, વિના કારણે એની કંઈ નિંદા ન કરવી; ને કદી કંઈ કારણ આવી પડે, ત્યારે એની નિંદા ઓછામાં ઓછી કરવી. આ બાબતમાં અને તેટલો વાણીનો સંયમ રાખવો.

આ યજ્ઞ સહિષ્ણુતાનું અભાવાત્મક વલણ. એ પૂરતું નથી. અશોક તો ઇચ્છે છે કે પરસંપ્રદાયોની સર્વ પ્રકારે પ્રશંસા કરવી. ખરી વાત એ છે કે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પરસંપ્રદાયો વિશે પૂરતી ને ખરી માહિતી ધરાવતા નથી ને માત્ર પૂર્વગ્રહ સેવ્યા કરે છે. આથી દરેક સંપ્રદાયે એ બાબતમાં બહુશ્રુત બનવાની જરૂર છે. જે સર્વ સંપ્રદાયો વિશે જાણકારી ધરાવે છે ને ઉદાર દષ્ટિ રાખે છે, તે તો જીલદું પરસંપ્રદાયની પણ પ્રશંસા કરે છે. એમ કરવાથી એ પોતાના સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે ને પરસંપ્રદાયને પણ લાભ કરે છે. આ રીતે સર્વ સંપ્રદાયોની ઉન્નતિ થઈ શકે.

આ ઉદાર વલણ દારા પોતાના સંપ્રદાયની અભિવૃદ્ધિ થાય છે ને ધર્મનો અભ્યુદય થાય છે.

અગાઉ. આય, વ્યય, સૈન્ય, ન્યાય ઇત્યાદિ અનેક વિષયોને લગતાં અધિકરણ (ખાતાં) હતાં ને એ દરેક અધિકરણ માટે મહામાત્ર નિમાતા. પરંતુ ધર્મનું અધિકરણ નહોતું. અશોકે રાજ્યાભિષેકને તેર વર્ષ થયાં ત્યારે ધર્મ-મહામાત્રોની નિમણૂક કરી હતી.^{૧૪} એ મહામાત્રો સર્વ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓનાં હિતસુખ માટે ધ્યાન રાખતા. એવી રીતે સ્ત્રીઓના હિતસુખનું ધ્યાન રાખવા સ્ત્રી-અધ્યક્ષ રૂપ મહામાત્ર નિમાતા. વ્રજ અર્થાત ગાયો, બેંસી, બકરાં, ઘેટાં વગેરે ઢોરોનું ધ્યાન રાખવા માટે પણ મહામાત્ર હતા, તે 'વ્રજભૂમિક' કહેવાતા.^{૧૫} કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં 'ગા-અધ્યક્ષ'ની ફરજો જણાવી છે, તે આ અધિકારીઓને લાગુ પડે. એવી રીતે રાજપુરો(અધિકારીઓ)નો ખીજો પણ નિકાય (સમૂહ) હતો. આ સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓએ સંપ્રદાયોની સારવૃદ્ધિ અર્થાત ઉન્નતિ થાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું હતું.

આમ આ લેખ પરથી ધર્મસંપ્રદાયોની બાબતમાં રહેલી અશોકની વિશાળ દષ્ટિ, એ દષ્ટિને વ્રજજનોમાં પ્રસારવા માટે એણે લીધેલા ઉપાયો ને એના સમયના કેટલાક અધિકારી-વર્ગો વિશે ઉપયોગી માહિતી મળે છે.

३. अथोक्तो शैल्लेख नं. १३

१. अठवपअभिसितस देवनप्रिअस प्रिअद्रशिस रवो कलिग विजित [१] दिअदमत्रे प्रणशतसहस्रे ये ततो अपचुडे शतसहस्रमत्रे तत्र हते बहुतवतके व मुटे [१]
२. ततो पच अधुन लधेषु कलिगेषु तित्रे ध्रमशिलन ध्रमकमत ध्रमनुशस्ति च देवनप्रियस [१] सो अस्ति अनुसोचन देवनप्रिअस विजिनिति कलिगनि [१]
३. अविजितं हि विजिनमनो या तत्र वध व मरणं व अपवहो व जनस तं बद्धं वेदनियमतं गुरुमतं च देवनप्रियस [१] इदं पि च ततो गुरुमततरं देवनप्रियस ये तत्र
४. वसति ब्रमण व ध्रमण व अंजे व प्रषंड ग्रहय व येसु विहित एष अपभुटि-सुश्रुष मतभितृषु सुश्रुष गुरुन सुश्रुष मित्रसंस्तुतसहय-
५. जतिकेषु दसमटकनं सम्मप्रतिपति द्विडभतित तेष तत्र भोति अपग्रयो व वयो व अभिरतन व निक्रमणं [१] येष व पि सुविहितनं सिनेहो अवि-प्रहिनो ए तेष मित्रसंस्तुतसहयजतिक वसन
६. प्रपुणति तत्र तं पि तेष वो आश्रयो मोति [१] प्रतिभगं च एतं सवमनुजानं गुरुमतं च देवनप्रियस [१] नस्ति च एकतरे पि प्रषडस्पि न नम प्रसदो [१] सो यमत्रो जनेो तद् कलिगे हतो च मुटो च अपचुड च ततो
७. शतभगे व सहस्रभगं व अज गुरुमतं वो देवनप्रियस [१] यो पि च अपकरेयति क्षमितवियमते व देवनप्रियस यं शको क्षमनये [१] य पि च अदवि देवनप्रियस विजिते भोति तं पि अनुनेति अपुनिजपेति [१] अनुतपे पि च प्रभवे
८. देवनप्रियस चुचति तेष किंति अवत्रपेयु न च हंजेयसु [१] इछति हि देवनप्रियो सक्भुतन अक्षति संयमं समचरियं रभसिये [१] अयि च मुख-मुत विजये देवनप्रियस यो ध्रमविजयो [१] सो च पुन लयो देवनप्रियस इह च संवेषु च अंतेषु
९. अंषु पि योजनशतेषु यत्र अंतियोको नम योनरज परं च तेन अंतियोकेन चतुरे ४ रजनि तुरभये नम अंतिकिनि नम मक नम अल्लिसुदरो नम निच चोडपंड अव तंबंगिय [१] एवमेव हिंद रजत्रिपवस्त्रि योनकं वीयेषु नभकनभितिन -

૧૦. મોજપિતિનિકેષુ અંધપલિદેષુ સવત્ર દેવનંપ્રિયસ ધ્રમનુશસ્તિ અનુવટંતિ [1]
 યત્ર પિ દેવનંપ્રિયસ દુત ન ધ્રવંતિ તે પિ શ્રુતુ દેવનંપ્રિયસ ધ્રમનુષ્ટં વિધનં
 ધ્રમનુશસ્તિ ધ્રમં અનુવિધિયંતિ અનુવિધિદિશંતિ ચ [1] યો સ લઘ્
 ઇતક્રેન મોતિ સવત્ર વિજયો સવત્ર પુન
૧૧. વિજયો પ્રિતિરસો સો [1] લઘ મોતિ પ્રિતિ ધ્રમવિજયસ્તિ [1] લહુક તુ સો
 સ પ્રિતિ [1] પરદિવમેવ મહફલ મેજતિ દેવનંપ્રિયો [1] ઇતયે ચ અઠયે
 અધિ ધ્રમદિધિ નિપિસ્ત [1] કિતિ પુત્ર પપોત્ર મે અસુ નવં વિજયં મ
 વિજેતવિઅ મજિષુ સ્પકસ્તિ યો વિજયે ક્ષંતિ ચ લહુદંઙત ચ રોચેતુ તં
 ચ યો વિજયં મજતુ
૧૨. યો ધ્રમવિજયો [1] સો હિદલોકિકો પરલોકિકો [1] સવ ચતિરતિ મોતુ
 ય ધ્રમરતિ [1] સ હિ હિદલોકિક પરલોકિક [1]

— શાહવાજગઢી

“અભિષેકને આઠ વર્ષ થયાં ત્યારે દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ કલિંગ
 દેશ જીત્યો. ત્યાંથી દોઢ લાખ માણસ કેદ પકડાયાં, ત્યાં એક લાખ માણસ
 હણ્યાં ને (એથી) અનેકગણાં મૃત્યુ પામ્યાં. ત્યાર પછી હવે કલિંગ પ્રાપ્ત થતાં
 દેવોના પ્રિયને તીવ્ર ધર્મશીલન, ધર્મકામના અને ધર્મ-અનુશાસન થયેલ છે.
 કલિંગને જીતીને દેવોના પ્રિયને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, કેમકે જ્યારે અણુજિતાયેલો
 દેશ જીતાય છે ત્યારે ત્યાં માણસનો વધ કે મરણ કે અપહરણ થાય છે, તેને
 દેવોનો પ્રિય ધણું શોચનીય અને ભારે માને છે. પણ આને દેવોના પ્રિયે
 વધારે માન્યું છે—ત્યાં બ્રાહ્મણો કે શ્રમણો (સાધુઓ) કે ખીજા સંપ્રદાયો કે
 ગૃહસ્થો વસે છે, જેઓમાં મોટરાઓની શુશ્રૂષા માતા પિતા વિશે શુશ્રૂષા,
 ગુરુઓની શુશ્રૂષા, મિત્ર-પરિચિત-સહાય-સંબંધીઓ વિશે તથા દાસ-સેવકો વિશે
 સારો વર્તાવ અને દૃઢ અનુરાગ રહેલાં છે, તેઓને તેમાં પ્રહાર, વધ કે પ્રિયજનોતું
 નિર્વાસન થાય છે. વળી જે સ્વસ્થ જનોનો સ્નેહ અખૂટ હોય ને તેઓના
 મિત્ર-પરિચિત-સંબંધીઓ સંકટ પામે તો તેથી તેઓને પણ પ્રહાર થાય છે.
 આ સર્વ મનુષ્યોતું ભાગ્ય છે ને તેને દેવોનો પ્રિય ભારે માને છે.

“ ને યવનદેશ સિવાય કોઈ દેશ એવા નથી કે જ્યાં આ નિકાય નથી—
 બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો. ને એવો કોઈ દેશ નથી, જ્યાં માણસોનો કોઈ એક સંપ્રદાય-
 માં અનુરાગ ન હોય. તેથી ત્યારે કલિંગમાં જેટલાં માણસ મરાયાં, મૃત્યુ પામ્યાં
 કે કેદ પકડાયાં, તેનો સોમો ભાગ કે હજારનો ભાગ આજે દેવોનો પ્રિય ભારે

માને છે. જે કોઈ હાનિ કરે, તેનું (તે) દેવોના પ્રિયે ક્ષાંતવ્ય માન્યું છે, જે ક્ષમા કરી શકાય તેવું હોય. ને દેવોના પ્રિયના મુલકમાં જે અટવી^{૧૬} છે, તેના તરફ પણ એ અનુનય કરે છે ને એને કર્તવ્ય સમજાવે છે. પશ્ચાત્તાપમાં પણ તેઓને (અટવીવાસીઓને) દેવોના પ્રિયને પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે. શાથી ? કે તેઓ લગ્ન પામે તે હાનિ ન કરે. કેમકે દેવોનો પ્રિય સર્વ ભૂતોની અ-હાનિ, સંયમ અને અપરાધની આખતમાં અ-પક્ષપાત ધરે છે.

“ દેવોના પ્રિયે આ વિજયને મુખ્ય માન્યો છે, જે ધર્મ-વિજય છે. ને તે દેવોના પ્રિયે અહીં (આ રાજ્યમાં) તેમ જ સર્વ સીમાન્ત પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત કર્યો છે, છમો યોજન પર્યંત, જ્યાં અંતિયોક નામે યવનરાજ છે ને તે અંતિયોકની પાર ચાર ૪ રાજ્યો-તુરમાય નામે, અંતિકેન નામે, મગ નામે અને અલિક્કસુંદર નામે-છે, (તેમજ) નીચે યોજન અને પાંડચ રાજ્યો છે, તામ્રપણી^{૧૭} પર્યંત. એવી રીતે અહીં રાજના મુલકમાં યવન અને કંબોજ દેશોમાં, નાભક-નાભપંતી દેશમાં, ભોજ-પૌત્ર્યયલ્લિક દેશમાં, અંધ અને પુલિંદ દેશોમાં-અથે દેવોના પ્રિયના ધર્મનુશાસન (ધર્મપ્રદેશ) પ્રમાણે વર્તે છે. જ્યાં દેવોના પ્રિયના દૂતો જતા નથી, ત્યાં પણ દેવોના પ્રિયના ધર્મોક્તને, વિધાનને, ધર્મનુશાસનને સાંભળીને (ગણીને) પાળે છે ને પાળશે.

“ આ વડે સર્વત્ર જે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે તે વિજય સર્વત્ર પ્રીતિના રસવાળો હોય છે. પ્રીતિ ધર્મવિજયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ પ્રીતિ અરેખર નહીં છે. દેવોનો પ્રિય પારત્રિક(પારલૌકિક)ને જ મહાકૃણદાથી માને છે. ને એ હેતુ માટે આ ધર્મલિપિ (ધર્મલેખ) મુકાવી છે, શાથી ? કે મારા પુત્રો, (પૌત્રો), પ્રપૌત્રો હોય તે નવા વિજયને જીતવા જેવા ન માને; પોતાના (કે શસ્ત્રના) વિજયમાં ક્ષાંતિ અને લઘુ દંડની નીતિ પસંદ કરે; ને જે ધર્મવિજય છે તેને જ વિજય માને. એ ઐહલૌકિક^{૧૭} (તેમ જ) પારલૌકિક છે ને જે ધર્મપ્રીતિ છે તેને જ પરમ પ્રીતિ માને, એ ઐહલૌકિક અને પરલૌકિક છે.”

* * *

આ લેખ “Corpus Inscriptionum Indicarum”, Vol. I માં તેમ જ ‘અજોક કે અમિલ્લ’ માં મૂળ લખાણની છબી સાથે લિપ્યંતરરૂપે અક્ષરશઃ પ્રકાશિત થયો છે.^{૧૮}

કલિંગનું યુદ્ધ એ અશોકના જીવનની એક એવી ઘટના છે કે જેને લઈને યુદ્ધની આખતમાં એનો હૃદયપલટો થયો એટલું જ નહિ, એની સમગ્ર જીવનદષ્ટિ ધર્મપ્રધાન બની. આ યુદ્ધમાં લાખો માણસોની ખુવારી:

ચર્ચ ને લાખો માણસ કંઈ પકડાયાં. યુદ્ધના આ કરુણ અંગને અશોકના અંતરમાં પશ્ચાત્તાપની લાગણી જન્માવી ને એણે યુદ્ધની નીતિને તિલાંજલિ આપી ધર્મ-ભાવના કેળવી. યુદ્ધમાં સૈનિકોને કારાગાર કે વધનો અન્નમ ભોગવવો પડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જે ધાર્મિક વૃત્તિ અને ધાર્મિક આચરણ ધરાવે છે તે લોકોને પણ એનાથી દુઃખ પહોંચે છે. અંધન, વધ કે મૃત્યુ પામનાર સૈનિકોમાં તેઓના કોઈ ને કોઈ સ્વગ્ન હોય છે, તેથી તેઓના દિલને પણ દુઃખ થાય છે. ને કોઈ ને કોઈ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ-બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો તે દરેક પ્રદેશમાં હતા જ, સિવાય કે અશોકના વિશાળ રાજ્યની ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમા પાસે આવેલા યવન દેશમાં. ૧૯ આથી આવા ધાર્મિક જનોની લાગણી દુભાય તેવું યુદ્ધ કરાય નહિ. કલિંગમાં આટલી અધી ખુવારી ચર્ચ ત્યારે એ યુદ્ધ સમયે અશોકને આ દષ્ટિ ખૂલી નહોતી પરંતુ હવે આ દષ્ટિ ખૂલતાં એને એના કરતાં સોમા કે હજારમા લાગની ખુવારી થાય તો તેટલી ખુવારી પણ ધણી દુઃખદાયી લાગે છે.

તો ગિતેલો કલિંગ દેશ સુક્ત કરી દેવો? ના, અશોકે એવું કંઈ ક્યું નથી. કલિંગમાં તો આટલી હતી ને ત્યાંના લોકો હજી કંઈ ને કંઈ રંજડ કરતા હતા. તેઓને પહેલાં સામ-નીતિથી સમજાવવામાં આવતા. તેઓનાં તોફાનોની આખતમાં જેટલું માફ કરી શકાય તેટલું માફ કરવામાં આવતું. પરંતુ એનો અર્થ એવો નહોતો કે મૌર્ય સમ્રાટ તોફાનીઓને કંઈ કરશે જ નહિ અને તોફાનો માટે છૂટા દોર લેવા દેશે. ખરી રીતે એ લોકોએ સમજીને પોતાનાં અપકૃત્યો માટે શરમાવું જોઈએ ને તોફાન કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. છતાં તેઓને રાજનો પ્રતાપ પણ અતાવવો જોઈએ, જેથી તેઓના પર રાજની ધાક રહે. આમ અશોકે તોફાની તત્ત્વો અંગે ઉદાર નીતિ અપનાવી, પરંતુ જરૂર પડતાં એ દાખ રાખવાનું ચૂકતો નહિ. અશોકે અને ત્યાં સુધી અહિંસાની નીતિ અપનાવી, પરંતુ રાજનીતિમાં અહિંસાને ય મર્યાદા હતી.

ખરી રીતે ધર્મવિજય એ જ ખરો વિજય છે. ધર્મવિજય એટલે ધાર્મિક વિજય, ન્યાયી વિજય એવો અર્થ અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. લોકોનાં હૃદય પર રાજની ધર્મભાવનાનો વિજય થાય ને લોકો એનો ધર્મોપદેશ ગ્રહણ કરી એની ધર્મ-ભાવનાને આચરણમાં અંગીકાર કરે એવું નામ ધર્મવિજય. આ વિજય પ્રીતિરસથી ભરેલો હોય છે. આ વિજય હિંસા કે દમન દ્વારા નહિ. પણ પ્રીતિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાય છે. અલખત એમાં પ્રીતિ ય ગણ્ય છે; એ કંઈ સાધ્ય કે મુખ્ય સાધન

નથી. યુદ્ધથી મેળવાતો વિજય તો આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં પણ લાભદાયી નીવડે છે. એનો ખરો મહિમા એમાં રહેલો છે.

તો શું રાજ્યએ કદી યુદ્ધ ન કરવું? પોતે પહેલ કરીને રાજ્યવિસ્તારના લોભે કે વિજય મેળવવાની લાલસાથી કદી યુદ્ધ ન કરવું. પરંતુ સામા પક્ષ તરફથી પોતાના રાજ્ય પર આક્રમણ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો સામનો જરૂર કરવો. અર્થાત્ યુદ્ધની બાબતમાં સમજી રાજ્યએ આક્રમણાત્મક નીતિને બદલે માત્ર સંરક્ષણાત્મક નીતિ રાખવી ને આવી પડેલા સંરક્ષણાત્મક વિજયની બાબતમાં ય શત્રુપક્ષના સૈનિકો તરફ અને તેટલી ક્ષાન્તિની અને હળવા દંડની-હળવી સજાની ઉદાર નીતિ રાખવી. ધર્મવિજય એ જ ખરો વિજય છે ને ધર્મની પ્રીતિ એ જ ખરી પ્રાંતિ છે. પોતાના પુત્રો, પૌત્રો, પ્રપૌત્રો વગેરે વંશજને આ નીતિને અનુસરતા રહે એ માટે અશોકે આ ધર્મલેખ કોતરાવ્યો છે.

અશોક આ લેખોને 'ધર્મલિપિ' કહે છે, એમાં 'લિપિ' શબ્દ લેખ(લખાણ)-ના અર્થમાં પ્રયોગ્યો છે.

આ લેખમાં પ્રાસંગિક રીતે અશોક પોતાના રાજ્યના પ્રાંતોનો તેમ જ બહારનાં રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. એ પોતાના રાજ્યમાં યવન અને કંબોજ, નાભક-નાભપંતિ, ભોજ-પૈચયલિક અને અંધ્ર-પુલિંદનો ખાસ નિર્દેશ કરે છે. આમાં યવન પ્રાંત અને કંબોજ પ્રાંત ભારતની ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમા પાસે આવેલા હતા. યવન પ્રાંત કંદહાર(અફઘાનિસ્તાન)ની આસપાસ આવેલો પ્રદેશ હતો, જ્યાં યવનો(ગ્રીકો)ની વસાહત હતી ને જ્યાં અશોકે એક ધર્મલેખ ગ્રીક ભાષામાં લખાવ્યો હતો. કંબોજ પ્રાંત કાશ્મીરના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા રાજૌરી(પ્રાચીન રાજપુર)ની આસપાસ આવ્યો હતો.^{૨૦} પાકિસ્તાનના વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતનો હજારા જિલ્લો પણ કંબોજ દેશમાં આવ્યો હશે, જ્યાં અશોકના ચૌદ શૈલલેખોની એક પ્રત કોતરેલી છે.^{૨૧}

આ લેખમાં 'ભોજ-પેતેનિક' (પ્રાકૃતમાં) શબ્દ છે તેને બદલે શૈલલેખ નં. ૫ માં 'રાસ્ટિક-પેતેનિક' શબ્દ વપરાયો છે. કેટલાક 'પેતેનિક' તો અર્થ મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન પાટનગર પ્રતિષ્ઠાન(પૈથળ)ની આસપાસનો પ્રદેશ એવો ઘટાવે છે તો કેટલાક એનો અર્થ પૈચયલિક એટલે કે બાપીકો, વંશપરંપરાગત એવો કરે છે.^{૨૨} આ લોકો મહાભોજ કે મહારાષ્ટ્રિક લોકો હોવા જોઈએ.^{૨૩} આ અપરાંત દેશ હતો. એમાં કોંકણના શર્પારિક (સોપારા) નગરમાં અશોકના શૈલલેખોની એક પ્રત કોતરાઈ હતી.

નાભપતિ લોકોનો નાભક દેશ બરાબર ઓળખાયો નથી, પરંતુ એ યવન-કમ્બોજ અને ભોજ-પેતેનિકની વચ્ચે આવેલા સરહદી પ્રદેશ હોવો જોઈએ. ૨૪

અંદ્રેશ એ આંધ્ર પ્રદેશ છે. પુલિંદ દેશ અંદ્રેશની ઉત્તરે જબલપુરની આસપાસ આવ્યો હશે, જ્યાં રૂપનાથમાં અશોકના ગૌણ શૈલલેખોની પ્રત મળી છે. ૨૫ આ બધા પ્રદેશ અશોકના રાજ્યની અંદર આવેલા સરહદી પ્રાંત હતા.

હવે અશોકના રાજ્યની બહારનાં રાજ્યોનો વિચાર કરીએ. એમાંના યવન રાજ્ય અંતિયોકનો ઉલ્લેખ અગાઉ શૈલલેખ નં. ૨ માં આવી ગયો છે. એ હતો પશ્ચિમ એશિયાનો ગ્રીક રાજ્ય અંતિયોક (અંતિયોકસ) ૨ જો, જે સેલ્યુક(સેલ્યુકસ)નો પૌત્ર હતો ને સીરિયામાં રહી રાજ્ય કરતો હતો. (ઈ.પૂ. ૨૬૧-૨૪૬).

એની પાર ચાર રાજ્ય હતા-તુરમાય, અંતેકિન, મગ અને અલિકસુદર. આમાંનો તુરમાય તે મિસરનો ગ્રીક રાજ્ય તોલેમી ૨ ને (ઈ.પૂ. ૨૮૫-૨૪૭) છે, જે તોલેમી ૧ લાનો પુત્ર હતો. સિકંદરનું મૃત્યુ થતાં મિસરના ગ્રીક મુલકમાં સેનાપતિ તોલેમીએ પોતાની રાજસત્તા સ્થાયી દીધી હતી (ઈ. પૂ. ૩૨૩). 'તોલેમી'નો ઉચ્ચાર 'તુલમાય' થયો હશે ને એનું અહીં 'તુરમાય' રૂપાંતર થયું લાગે છે.

અંતેકિન અથવા અંતિકિનિ એ મેકેડોનિયા (મકદુનિયા)નો રાજ્ય અંતિ-ગોનસ ગોનેતસ (ઈ.પૂ. ૨૭૭-૨૩૯) હતો. મગ એ ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા કારીની નામે ગ્રીક રાજ્યનો રાજ્ય મગસ હતો. એ ઈ. પૂ. ૩૦૦ થી ૨૫૦ ના અરસામાં, પ્રાયઃ લગભગ ઈ. પૂ. ૨૮૨-૨૫૮ માં, રાજ્ય કરતો હતો. ૨૬ અલિકસુદર એ સ્પષ્ટતઃ 'અલેકઝાંદર'નું રૂપાંતર છે. મકદુનિયાનો મશહૂર અલેકઝાંદર (સિકંદર) તે ઈ.પૂ. ૩૨૩ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો જ્યારે ભારતમાં મગધમાં નંદ વંશના છેલ્લા રાજ્યનું રાજ્ય ચાલતું હતું. એ પછી ત્યાં નંદ વંશની જગ્યાએ મૌર્ય વંશની સત્તા પ્રવર્તી ને અશોક એ વંશનો ત્રીજો રાજ્ય હતો. અશોકના સમયનો અલિકસુદર એ કાં તો એપિરસનો રાજ્ય અલેકઝાંદર (ઈ.પૂ. ૨૭૨ થી લગભગ ૨૫૫) અથવા તો કોરિંથનો રાજ્ય અલેકઝાંદર (ઈ. પૂ. ૨૫૨ થી લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૪) હતો. ૨૭ એપિરસ અને કોરિંથ એ બંને ગ્રીસની અંદર આવેલાં નગર-રાજ્ય હતાં. અંતિયોકનું રાજ્ય ઈ.પૂ. ૨૬૧ માં શરૂ થયું હતું ને મગનું ઈ.પૂ. ૨૫૮ માં પૂરું થયું હતું તે લક્ષમાં લેતાં આ અલેકઝાંદર એપિરસનો હોય એ જ બંધ એસે, કેમકે કોરિંથનો અલેકઝાંદર તે ઈ.પૂ. ૨૫૮ પછી ઈ.પૂ. ૨૫૨માં ગાદીએ આવ્યો હોઈ એના સમયમાં મગ હયાત હોઈ શકે નહિ.

અશોકના આ લેખમાં થયેલા આ પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ પરથી એને પશ્ચિમ એશિયા, ગ્રીસ અને મહદુનિયા તેમજ ઉત્તર આફ્રિકાનાં ગ્રીક રાજ્યો સાથે સીધા સંબંધ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

આમ આ શૈલલેખ અનેક રીતે મહત્વનો છે. એમાં અશોકના હૃદય-પલટાનું કારણ, યુદ્ધની આખતમાં એની નવી નીતિ, તોફાની તરવો તરકતું એનું વ્યાવહારિક વલણ, ધર્મ માટેની તેની તમન્ના, એના સંપર્કનાં દેશ-વિદેશનાં રાજ્યો, એના રાજ્યના સરહદી પ્રાંતો તથા એણે પોતાના રાજ્યમાં તથા અન્ય રાજ્યોમાં કરાવેલા ધર્માનુશાસન (ધર્મોપદેશ) વિશે વૃથ્વી ઉપયોગી માહિતી મળે છે.

૪. અશોકનો સ્તંભલેખ નં. ૨

૧. દેવાનંપિયે પ્રિયદસિ ભાજ
૨. દેવં આહા [1] ધંમે સાધૂ [1] ક્રિયં તુ ધંમે તિ [1] અપાસિનવે બહુ-કયાને
૩. દયા દાને સત્ત્વે સોચયે [1] ચલ્હુદાને પિ મે બહુવિધે દિને [1] દુપદ -
૪. ચતુપદસુ પલિ-વાલિચલેસુ વિવિધે મે અનુગદે કંટે આ પાન -
૫. દાલિનાયે [1] અનાનિ પિ ચ મે બહૂનિ કયાનાનિ કઠાનિ [1] ઇતાયે મે.
૬. અઠાયં ઇયં ધંમલિપિ લિખાપિતા દેવં અનુપહિપજંતુ ચિલં-
૭. થિતિકા ચ હોતૂ તી તિ [1] યે ચ દેવં સંપટિપજીસતિ સે હુવટં વંદતીઃ તિ [1]

દિલ્હી-ટોપરા

“દેવાનો પ્રિય પ્રિયદર્શી” રાજા આમ કહે છે— ધર્મ સારો છે. પણ ધર્મ કેવો છે? થોડો આસિનવ, ૨૮ બહુ કલ્યાણ, ૨૯ દયા, દાન, સત્ય (અને) શૌચ (શુચિતા અર્થાત્ શુદ્ધતા). મેં યજ્ઞનું દાન પણ બહુ પ્રકારનું દીધું છે. એપણાં અને એપણાં વિશે (તેમ જ) પક્ષીઓ અને જલચરો વિશે મેં વિવિધ અનુગ્રહ કર્યો છે, પ્રાણ-દાક્ષિણ્ય સુધીનો. મેં બીજાં પણ બહુ કલ્યાણ કર્યાં છે. આ હેતુ માટે મેં આ ધર્મલિપિ (ધર્મલેખ) લખાવી છે, કે (લોકો) એને અનુવર્તે અને એ ભાંગો સમય ટકે. જે આમ સારી રીતે અનુવર્તશે તે સુકૃત કરશે.”

*

*

*

અશોકે જેમ યૌદ્ધ ધર્મલેખોની લેખમાલા શૈલો પર કોતરાવી હતી તેમ છસાત^{૩૦} ધર્મલેખોની બીજી લેખમાલા શિલાસ્તંભો પર કોતરાવી હતી. આ સ્તંભલેખો પંચમ, ઉ. પ્ર. અને બિહારમાં મળ્યા છે. એમાંનો આ લેખ નં. ૨ છે. “Corpus Inscriptionum Indicarum,” Vol. I માં તેમ જ ‘અશોક કે અભિલેખ’માં એનું છબી સાથે લિપ્યંતર પ્રકાશિત થયેલું છે.^{૩૧}

ધર્મ સારો છે ને એથી એનું આચરણ કરવું જોઈએ એ સહુ જાણે છે. પણ ધર્મ એટલે શું? અશોક આ લેખમાં ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. ધર્મ એટલે આસિનવ ઘટાડવું અને કલ્યાણ વધારવું તે. મનુષ્યના મનમાં ક્રુદ્ધરતે સારીનરસી વૃત્તિઓ મૂકેલી છે.^{૩૨} શુભ વૃત્તિઓ દુષ્ટ કરવા લક્ષ્યાવે છે. ધર્મને માર્ગે ચાલનારે પહેલાં તે દુષ્ટતાનો ત્યાગ કરવાનો છે ને પછી સુકૃતમાં પરાયણ રહેવાનું છે. પરંતુ મનમાં સત્ત્વ ઉપરાંત રજસ અને તમસ એ એ ચુણ પણ ઓછાવતા પ્રમાણમાં રહેલા છે. આથી સામાન્ય મનુષ્યો માટે પાપવૃત્તિમાંથી સદંતર મુક્ત થવું મુશ્કેલ છે. તેથી અશોક ‘અદ્ય આસિનવ’ અને ‘બહુ કલ્યાણ’ માટે લક્ષ્યાણ કરે છે. દુષ્ટ અદ્યમાં અદ્ય કરવું ને સુકૃત વધુમાં વધુ કરવું એ દરેક જાતના મનુષ્ય જ્યાલમાં રાખી શકે ને આચરી શકે.

જેમ કૂરતા, નિષ્કૂરતા, ક્રોધ, અભિમાન અને ધર્મા જેવા દુગુણો આસિનવ તરફ લઈ જાય છે, તેમ દયા, દાન સત્ય અને શુદ્ધતા જેવા સદગુણો કલ્યાણ કરવા પ્રેરે છે.

અશોક આ બાબતમાં ‘પરોપદેશે પાંડિત્ય’ દર્શાવતો નથી. પોતે કલ્યાણો (સુકૃતો) કરે છે ને પોતાના આચરણનું દૃષ્ટાંત આપીને બીજાઓને એનો ઉપદેશ આપે છે. પોતે ધણાં કલ્યાણ કર્યાં છે. કૃતા ખોદાવવા, વૃક્ષ રોપાવવાં વગેરે પરમાર્થ-કાર્ય એ કરતો ને અગાઉના રાજાઓ પણ કરતા. અશોક અહીં એવાં સામાન્ય સુકૃતોને ન ગણાવતાં વિશિષ્ટ સુકૃતોનું દૃષ્ટાંત દે છે. એ છે ‘ચક્ષુર્દાન-નું સુકૃત.

ચક્ષુર્દાન એટલે શું? કેટલાકે એનો અર્થ ‘દિવ્ય ચક્ષુ’ કર્યો છે ને એમાં રાજાએ બીજાઓને ધાર્મિક જીવનની દૃષ્ટિ આપ્યાનો અર્થ ઘટાવ્યો છે. પરંતુ પછીના વાક્યમાં માનવેતર પ્રાણીઓનો તથા પ્રાણ-દાક્ષિણ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે તે પરથી અહીં શારીરિક ચક્ષુનો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.^{૩૩} અગાઉના સમયમાં શારીરિક સજામાં અંગચેદની તથા દેહાંતની સજા ફરમાવવામાં આવતી. અપરાધીના અપરાધના પ્રકારના પ્રમાણે ધર્મશિક્ષા (ન્યાયાધીશો) નિયમસર આવી સજા ફરમાવતા,

પરંતુ રાજા ધારે તો એમાં માફી આપી શકતો. અંગચ્છેદમાં સહુથી ભારે સજા ચક્ષુચ્છેદની હતી. અશોક આવી સજામાં અનેકવાર માફી આપતો. આથી જેનાં ચક્ષુ ફેડી નખાવાનાં હતાં, તેને જાણે ચક્ષુ પાછાં મળ્યાં એવું લાગતું. જેમ દેહાંતદંડ પામેલા અપરાધીને એ દંડમાં માફી મળે, તો એને 'જીવનદાન' મળ્યું ગણાય, તેમ ચક્ષુચ્છેદની સજાવાળાને માફી મળતાં 'ચક્ષુર્દાન' મળ્યું ગણાય. અશોક હજારો સજાની ભલામણ કરતો તેમ જ દેહાંતદંડના અપરાધીઓને પણ કૃપાના ત્રણ દિવસ આપતો ને એ દરમ્યાન તેઓના સંબંધીઓ અધિકારીઓને તેઓને જીવન દેવા સમજાવી શકે તો તેમ કરવા તક આપતો.૩૪

અશોક પોતે તો ચક્ષુર્દાન ઉપરાંત પ્રાણદાન સુધીનું દાક્ષિણ્ય (કૃપા) દર્શાવતો. એનો આ અનગ્રહ (કૃપા) મનુષ્યો પૂરતો મર્યાદિત નહોતો. એપણાં તેમ જ એપણાં, પક્ષીઓ તેમ જ જલચરો - સહુ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ તરફ એ અનુગ્રહ કરતો. 'દાંત સાટે દાંત અને આંખ સાટે આંખ' ના ન્યાયે (નિયમે) માનવેતર પ્રાણીઓને પણ અંગચ્છેદ તથા દેહાંતની સજા થતી હશે એવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત લાગે છે.

અશોકે આ ધર્મલેખ લખાવીને શિલાસ્તંભ પર કોતરાવ્યો છે, જેથી એ લાંબો સમય ટકે. પણ એની પાછળ એનો હેતુ પોતાની ચિરકાલીન કીર્તિ કે નામના રાખવાનો નહિ, પણ એ ધર્મલેખ વાંચીને લોકો એ પ્રમાણે વર્તતા રહે ને એ લેખ લાંબો સમય ટકે તો લોકો એનો લાભ લાંબો સમય લેતા રહે એ છે. એ કહે છે કે આ લેખ પ્રમાણે જે વર્તન કરશે તે સુકૃત કરશે ને આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં હિતસુખ પામશે.

૫. ભાગભદ્રના સમયનો ઐસનગર ગરુડસ્તંભલેખ

૧. દેવદેવસ વાસુદેવસ ગરુડધ્વજે અયં
૨. કારિતે ઇઅ દેલિઓદોરેણ મગ -
૩. વતેન દિયસ પુત્રેણ તન્નલસિલાકેન
૪. યોનદૂતેન આગતેન મહારાજસ
૫. અંતલિકિતસ ડપંતા સકાસં રજ્ઞો
૬. કોસીપુત્રસ મગમદ્રસ ત્રાતારસ

૭. વસેન ચતુર્દમેન રાજેન વલ્લમાનસ [1]
૮. ત્રિણિ અમુતપદ્મણિ ઇઅ સુઅનુઠિતાનિ
૯. નેયંતિ સ્વગં દમ ચાગ અપ્રમાદ [1]

“દેવોના દેવ વાસુદેવ(કૃષ્ણ)ને આ ગરુડધ્વજ અહીં મહારાજ અંતલિકિતની પાસેથી રાજ્ય કૌત્સીપુત્ર ભાગભદ્ર ત્રાતા, જે રાજ્યના ચૌદમા વર્ષે વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે તેમની પાસે આવેલા તક્ષશિલાના યવનદૂત, દિયના પુત્ર, ભાગવત હેલિયોદોરે કરાવ્યો છે.

“ત્રણ અમૃત પદો અહીં સારી રીતે આચરવામાં આવે તો સ્વર્ગે લઈ જાય છે: દમ, ત્યાગ (અને) અપ્રમાદ.”

આ લેખ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. એ એસનગર અર્થાત્ વિદિશાનગર (જિ. બોપાલ, મધ્યપ્રદેશ)માં શિલાસ્તંભ પર કોતરેલો છે. ત્યાં આકર દેશ(પૂર્વ માળવા)ની રાજધાની વિદિશા હતી. ત્યાં ભગવાન વાસુદેવ(વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ)નું મંદિર હતું, તે એની આગળ ગરુડના ઘાટની શિરાવટીવાજા આ સ્તંભ બનેા કરવામાં આવ્યો હતો. હાલ એ મંદિર તથા આ સ્તંભ પરની ગરુડ શિરાવટી મોજૂદ નથી.

સ્તંભ પરનો લેખ “Select Inscriptions” માં Book II ના નં. ૨ તરીકે આપેલો છે. ‘પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન’ ના સ્કંડ ૨ માં પણ આપેલો છે (પૃ. ૨૪).

*

*

*

આ લેખ ભાગવત સંપ્રદાયના પ્રાચીન પ્રસાર પર પ્રકાશ પાડે છે. ભગવાન વાસુદેવના ઉપાસકોનેા સંપ્રદાય ત્યારે ‘ભાગવત’ નામે ઓળખાતો. ભગવાન વાસુદેવ વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર ગણાતા. ગરુડ વિષ્ણુ ભગવાનનું વાહન છે. આથી જેમ શિવના મંદિર આગળ નંદીનું પ્રતીક હોય છે, તેમ વિષ્ણુના મંદિર આગળ ગરુડનું હોય છે.

વિદિશામાં ત્યારે ભાગભદ્ર નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. એ કૌત્સીનો પુત્ર હતો અર્થાત્ એનાં માતા કૌત્સ ગોત્રનાં હતાં. એ સમયે ઘણા રાજ્યો સામાન્ય રીતે માતૃગોત્રના નામે ઓળખાતા. ૩૫ આ ગરુડધ્વજ કરાવ્યો એ બનાવ આ

રાજાના રાજ્યકાલના ૧૪ માં વર્ષે બન્યો. ત્યારે ત્યાં કોઈ સળંગ સંવત પ્રચલિત નહોતો. લિપિના મરોડ પરથી આ લેખનો સમય ઈ. પૂ. ૨૭-૧ લી સદીનો આંકવામાં આવ્યો છે.^{૩૬} ભાગવત સંપ્રદાય એ સમયે વિદિશામાં આટલો પ્રચલિત હતો એ ઉલ્લેખ એ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં મહત્વનો નીવડ્યો છે.

આ ગરુડધ્વજ યવન (ગ્રીક) જાતિના એક ભાગવતે (ભાગવત સંપ્રદાયના અનુયાયીએ) કરાવ્યો હતો એ પરથી ગ્રીક જેવા વિદેશીએ ભારતમાં વસીને અહીંના આવા ધર્મ-સંપ્રદાય અંગીકાર કરતા હોવાનું જાણવા મળે છે. એ પ્રાચીન વિદેશી જાતિઓના ભારતીયીકરણ વિશે અહીં પ્રકાશ પડે છે.

આ યવન ભાગવતનું નામ હેલિયોદોર (હેલિયોદોરસ) હતું. એના પિતાનું નામ દિય (દિયોન) હતું. એ તક્ષશિલાના યવન રાજા મહારાજ અંતલિકિત- (અંતિયાલકિદાસ) ના દૂત(એલચી) તરીકે વિદિશાના રાજા ભાગભદ્ર પાસે આવેલો હતો. એ યવન (ગ્રીક) રાજા બાહુલિક દેશથી આવેલા ભારતીય-યવન રાજાઓના વંશનો હતો. પંચમ્યમાં સત્તારૂઠ થયેલા એ વિદેશી રાજવંશને ભારતનાં અન્ય રાજ્યો સાથે આવા રાજકીય સંબંધ હતા. અંતલિકિત 'મહારાજ' બિરુદ ધરાવતો; ભાગભદ્ર માત્ર 'રાજા' કહેવાતો. ત્યારે ભારતીય રાજાઓને એવાં મોટાં બિરુદ ધરાવવાનો શોખ નહોતો. મૌર્ય અશોક જેવો સમ્રાટ પણ પોતાને 'રાજા' તરીકે ઓળખાતો. 'મહારાજ' 'રાજાધિરાજ' અને 'મહારાજાધિરાજ' જેવાં મહાબિરુદ ભારતમાં આ વિદેશી રાજવંશોએ પ્રચલિત કર્યાં.^{૩૭}

ભાગભદ્ર એ શુંગ વંશનો પાંચવો રાજા ભદ્રક હોવો સંભવે છે.^{૩૮} 'નાના' એ ખરી રીતે ગ્રીક બિરુદ Soter(તારણહાર)નું ભારતીય રૂપાંતર છે. આ બિરુદ ભારતીય રાજાઓ નહિ પણ ભારતીય-યવન રાજાઓ માટે પ્રયોગનું. છતાં આ લેખમાં એ બિરુદ ભાગભદ્ર માટે પ્રયોગનું છે તે પ્રાયઃ આ લેખનું લખાણ હેલિયોદોરે કે એના કોઈ ગ્રીક અધિકારીએ ધડચું હોય તે કારણે હશે.^{૩૯}

લેખના અંતે ત્રણ અમૃત-પદોને લગતું સુભાષિત આપવામાં આવ્યું છે. દમ એટલે ઇન્દ્રિયદમન, ત્યાગ એટલે ભોગ-વિલાસનો ત્યાગ અને અપ્રમાદ એટલે પ્રમાદ(ખેદરકારી, આગસ, નિષ્ક્રિયતા)નો અભાવ. આ ત્રણ સદ્ગુણો અમૃત- (અમરત્વ)નાં પદ (સ્થાન) છે તે સ્વર્ગે લઈ જાય છે. આ સુભાષિતને મળતું વિધાન મહાભારતમાં પણ આવે છે.^{૪૦}

६. आर्येलना हाथीयुंश युंशलेभ

१. नमो अरहंतानं [१] नमो सबसिधानं [१] ऐरेण महाराजेन महामेघवाहनेन चेतिराजवंसवधनेन पसथसुभलखनेन चतुरंतलुटणगुण-उपेतत कलिगाधिपतिना सिरिखारवेलेन
२. पंदरसवसानि सीरिकडारसरारवता कीडिता कुमारकीडिका [१] ततो लेख-रूप-गणना-ववहार-विधि-विसारवेन सवविजावदातेन नववसानि शोवरज पसासित्त[१] संपुणचतुवीसतिवसो तथानि वधमानंससयोवनाभिविजयो ततिये
३. कलिगाराजवसे पुरिसियुं महाराजाभिसेचनं पापुनाति [१] अभिसत्तमतो च पधमे वसे वातविहतगोपुरपाकारनिवेसनं पडिसंवारयति कलिगनगरिखिथिरं[१] सितलतडगपाडियां च बंधापयति सवूथानपडिसंथपनं च
४. कारयति पनति(सि)साहि सतसहसंहि पकतिये च रंजयति [१] दुतिये च वसे अचितयिता सातकनिं पछिमदिसं हयगजनरधवहुले दंडं पठापयति [१] कन्हवेणागताय च सेनाय वितासिति असिकचगरं [१] ततिये पुन वसे
५. गंधववेद बुधे दपनतगीतवादितसंडसनाहि उसवसमाजकारापनाहि च कीडापयति नगरिं [१] तथा चतुथे वसे विचाधराधिदासं अहतपुवं कलिगपुवराजनिवे-सितं.....वितधमकुट.....च निखितछत -
६. भिगारे हितरतनसपतेये सवरडिकभोजके पादे वंदापयति [१] पंचमे च दानी वसे नंदराजतिवससतआघाटितं तनमुलिधवाटा पणाडिं नगरं पवेसयति सो.....[१] अभिसितो च छटे वसे राजसेयं संदंसयते सवकरवण-
७. अनुगह-अनेकानि सतसहसानि विसजति पोरजानपदं [१] सतसं च वसे पसासतो वजिरधर.....स मतुकपद.....कुम.....[१] अठमे च वसे महता सेना.....गेरधगिरिं
८. घातापयिता राजगहं उधपीडयति [१] एतिना च कंसपदानसंज्ञानेन.....सेन-वाहने विपमुचितुं मधुरं अपयाते यवनराज[डिभित ?].....यछति.....पल्व.....
९. कपहखे हयगजरथसह यति सवधरावास.....सवगहणं च कारयितुं ब्रह्मणानं जयपरिहारं ददाति [१] अरहत.....[नवमे च वसे]...

१०.महाविजयपासादं कारयति अठतिसाय सतसहस्रेहि [1] दसमे च वसे
दंडसंधीसा[ममयो ?] भरधवसभठा(?)नं महा(ही)जयनं(?).....कारापयति [1]
एकादसमे च वसे.....पायातानं च अनिरतनानि उपलभते [?]
११.पुत्रं राजनिवेशितं पीथुं डं गदभनंगलेन कासदति [1] जनपदभावनं च
तेरसवससतकतं भिदति त्रभिरदह (?) संघातं [1] बारसमे च वसे.....
सहस्रेहि वितासयति उतराधशराजानो...
१२. मागधानं च विपुलं भयं जनेतो हथसं गंगाय पाययति [1] मागधं च
राजानं बहसतिमितं पादे वंदापयति [1] नंदराजनीतं च कालिगजिनं
संनिवेश.....अंगनगधवमुं च नयति [1]...
१३. ...कतुं जठरलखिलोपुराणि सिंहाराणि निवेशयति सतविभिकनं परिहारेहि
[1] अभुतमछरियं च हथीनिवास परिहर...हयहथिरतनमानिकं पंडराजा...
मुतननिरतनानि आहरापयति इध सतसहसदनि
१४. सिनो बसीकरोति [1] तेरसमे च वसे सुभवतविजयचके कुशारीपवते अरहतेहि
पखिनसंसिदेहि कादनिसीदिदाय यापूजावकेहि राजभित्तिनि चिनवतानि वासा-
सित्तानि पूजानुरतउवासगखारवेलसिरिना जीवदेहसयिका परिखाता [1]
१५. ...सकतसमण मुविहितानं च सवदिसानं जनिनं (?) तपसिइसिन संधियनं
अरहतनिसीदियासर्मावे पाभारे वराकारसमुथापिताहि अनेकयोजनाहिताहि...
सिलाहि...
१६. चतरे च वेडुरियेगमे थंभे पतिठापयति पानतरियसतसहस्रेहि [1] मुखियकल-
बोल्लिनं च चोयटिअं। संतिकं तुरियं उपादयति [1] खेमराजा स वहराजा
स भिखुराजा धमराजा पसंते सुनंतो अनुभवतो कलानानि
१७. गुणवेशेसकुसलो सवभासंडपूजको सवदेवायतनसकारकारको अपतिहतचकवाहनबलो
चकधरो गुतचको पवतचको राजसिअसूकुलविनिधितो वहाविजयो राजा
खारवेलसिरि [1]

“अहंताते नभस्कार. सर्वं सिद्धीने नभस्कार. आर्यं (के वीर) महाराज
महाभेधवाहन 'येत' (के 'येति') राजवंशनी वृद्धि करनार, प्रशस्त शुभ लक्षण-
वाणा, सकल भुवनभां व्यापेता (के सकल भुवनना रक्षाक्षपी) शुभ धरावता, कलिं ग-

અધિપતિ શ્રી ખારવેલ પિંગલદેહ ધારણ કરી પંદર વર્ષ કુમાર-ક્રીડા ખેલ્યા. પછી લેખ, રૂપ, ગણના, વ્યવહાર અને વિધિમાં વિશારદ અને સર્વવિદ્યાથી અવદાત થઈ એમણે નવ વર્ષ યૌવરાજ્યનું શાસન કર્યું. યૌવીસ વર્ષ પૂર્ણ થતાં ત્યારે શેષ યૌવન અને અભિવિજય વધતાં જતાં એ કલિંગ-રાજવંશના ત્રીજા પુરુષ-યુગમાં મહારાજ તરીકેનો અભિષેક પામે છે.

“અભિષેક થયા પછી પ્રથમ વર્ષે પવનથી નુકશાન પામેલા ગોપુર પ્રાકાર અને આવાસોને, કલિંગ-નગરીને અને શિખરને સમરાવે છે, શીતળ તળાવની પાળાઓ અંધાવે છે, ને સર્વ ઉદ્યાનોનો ઉદ્ધાર કરે છે; ને ૩૫ લાખ (કાર્પાપણ) વડે પ્રજાનું રંજન કરે છે.

“ને દ્વિતીય વર્ષે શાતકર્ણિનો વિચાર કર્યા વિના પશ્ચિમ દિશા તરફ અશ્વ-ગજ-નર-રથથી ભરપૂર સૈન્ય મોકલે છે, ને કૃષ્ણા નદીના તીરે ગયેલી સેના વડે ઋષિક નગરને ત્રાસ આપે છે.

“પછી તૃતીય વર્ષે ગંધર્વ-વેદના ગ્ણણકાર એવા એ નગરીને દર્પ(એક પ્રકારનું મદલચુદ્ધ), નૃત્ય, ગીત, અને વાદિત્ર (વાદ્ય) યતાયીને તેમ જ ઉત્સવ અને સમાજ કરાવીને ખીલવે છે.

“એની રીતે ચતુર્થ વર્ષે વિદ્યાધરોથી વસાયેલા અરકતપુર પર કલિંગના અગાઉના રાજાઓના ધર્મ વડે કે તેઓની નીતિ વડે સર્વત્ર ધર્મકૂટ દ્વારા પ્રશાસન કરે છે, ને લય અને ત્રાસ પામેલા, છત્ર અને ભૂંગાર (કલશ) મૂકી દીધેલા અને જોઓની રત્ન-સંપત્તિ ઝૂંટવાઈ ગઈ છે તેવા સર્વ રાષ્ટ્રિકોને તથા ભોજકોને પગે નમાવે છે.

“ને હવે પંચમ વર્ષે નંદરાજાએ ત્રણસો વર્ષ પર ખોલેલી, તનશલીય માર્ગની પ્રણાળીને (નહેરને) નગરમાં દાખલ કરાવે છે.

“અભિષેક થયાને છઠ્ઠે વર્ષે રાજવૈભવ દર્શાવતા એ પૌર તથા જનપદ જનોમાં સર્વ પ્રકારના અનુગ્રહ કરાવતા લાખો (કાર્પાપણ) વહેંચે છે.

“ને સાતમે વર્ષે લાખો (કાર્પાપણ) વડે સેંકડો ખજા, છત્ર, ધ્વજ, રથ, રક્ષક અને અશ્વોના સમૂહોનું પ્રદર્શન તથા સર્વ મંગલો કરાવે છે.

“ને આઠમે વર્ષે મોટી સેના સાથે મયુરા પહોંચીને ગારથગિરિને મારીને રાજગૃહને રંજાડે છે; ને તેઓના પ્રત્યાકમળના નાદથી ખીંચેલાં સૈન્યો તથા વાહનોને છોડવા માટે મયુરા આદ્યા જઈને નરેન્દ્ર (રાજા) સર્વ ગૃહવાસીઓને,

સર્વ (રાજસેવકોને અને સર્વ) ગૃહપતિઓને (અને સર્વ બ્રાહ્મણોને) ખાન-પાન આપે છે; કલિંગ નય છે, પદ્મવેના ભારવાળું કલ્પવૃક્ષ, અશ્વો, ગજો, નરો અને રથો સાથે નય છે, સર્વ ગૃહવાસીઓને, સર્વ રાજસેવકોને, સર્વ ગૃહપતિઓને ને સર્વ બ્રાહ્મણોને ખાનપાન આપે છે, ને આહર્ત (ઝૂન) શ્રમણો(સાધુઓ)ને ...આપે છે, લાખો (કાર્પાપણો) વડે.

“ને નવમે વર્ષે ૩૮ લાખ (કાર્પાપણ) વડે કલિંગના રાજાને રહેવા માટે વૌદ્ધ્યના મહાવિજય-પ્રાસાદ કરાવે છે.

“ને દસમે વર્ષે.....લાખો (કાર્પાપણો) વડે... કરાવે છે.

“ને અગિયારમે વર્ષે...પલાયન કરી ગયેલાઓનાં મહિરત્ન મેળવે છે, કલિંગના અગાઉના રાજાઓએ વસાવેલા પૃથ્વીક જંગલને લાંગલ (નદી)માં કઢાવે છે ને તેરસો (કે એકસો ત્રણ) વર્ષમાં થયેલા તિમિર-હુદના જમાવનો નાશ કરે છે.

“ને બારમે વર્ષે લાખો (કાર્પાપણો) વડે...ઉત્તરાપથના રાજાઓને ત્રાસ આપે છે,...ને મગધના લોકોને વિપુલ લય જન્માવતા, હસ્તી-અશ્વોને ગંગામાં પાણી પીવરાવે છે; ને મગધના રાજા બૃહસ્પતિમિત્રને પગે નમાવે છે; ને નંદરાજા વડે લઈ જવાયેલા કલિંગના ઝૂન(તીર્થકર)ને.....અંગ-મગધમાંથી કલિંગ આણે છે, હનરો-અશ્વ-ગજ-સેના અને વાહનો સાથે; ને અંગ-મગધના નિવાસીઓએ પગે નમાવે છે; વીસ સો મુદ્રાઓ ખર્ચીને દૃઢ સુંદર તોરણવાળાં શિખરો વસાવે છે; અદ્ભુત આશ્ચર્યકારી હસ્તી-અશ્વ પશુઓનો પરિહાર કરાવે છે, મૃગો અશ્વો અને હસ્તીઓને વશ કરે છે; પાંડ્ય રાજા પાસેથી લાખો વિવિધ અલંકારો તથા મોતી, મણિ અને રત્નો મંગાવે છે; ને... વાસીઓને વશ કરે છે.

“ને તેરમે વર્ષે વિજયચક્ર સારી રીતે પ્રવર્તતાં, કુમારી પર્વત પર, દેહ-વિશ્રામ માટે વસવા માંગતા અહર્તો માટે રાજભૂત્યો, રાજ-બ્રાતાઓ, રાજપુત્રો, રાજમહિષીઓ અને શ્રી ખારવેલે એકસો સત્તર ગુફાઓ કરાવી.

“ (ચૌદમે વર્ષે) સકૃત શ્રમણો માટે તથા સુવિહિતો માટે તેમ જ સર્વ દિશાઓના તાપસો અને ઋષિઓ માટે ગુફા કરાવે છે; ઉત્તમ ખાણોમાંથી કઢાવેલી અને અનેક યોજનોમાં રહેલી પાંત્રીસ લાખ શિલાઓ વડે શિલાસ્તંભો અને ચૈત્યો કરાવે છે, પંચોતેર લાખ (કાર્પાપણ) વડે,...વૌદ્ધ્યના ગર્ભ

(અંદરના ભાગ)વાળા સ્તંભો સ્થપાવે છે, વૈદ્ય અને નીલમણિ ભરેલી પાંચસો ચૈત્યધર્મિઓ કરાવે છે.

“એ ક્ષેમરાજ, એ વૃદ્ધિરાજ, એ ભિક્ષુરાજ, ધર્મરાજ, કલ્યાણો(સુકૃતો) જ્ઞેતો સાંભળતો (અને) અનુભવતો ગુણવિશેષોથી કૃષણ, સર્વ પાપકો(સંપ્રદાયો)ને પૂજનાર, સર્વ દેવાલયોને સમરાવનાર, જ્ઞેનાં ચક્ર વાહન અને બલ (સૈન્ય) અપ્રતિહત છે, જે ચક્ર ધારણ કરે છે, જેનું ચક્ર રક્ષિત છે, જે ચક્ર પ્રવર્તવે છે, રાજર્ષિવંશ(કે વસુ)ના કૃલમાંથી નીકળેલો તે રાજા મહાવિજય થી ખારવેલ છે.”

* * *

ઓરિસ્સામાં ભુવનેશ્વર પાસે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ નામે બે ટુંગર આવેલા છે. ઉદયગિરિમાં ધ્રુવી અને ખંડગિરિમાં થોડી ગુફાઓ કંડારેલી છે. ઉદયગિરિ પરની એક ગુફાનું નામ ‘હાથાચુંકા’ છે. એમાં એક બરડ શિલા ઉપર ૧૭ પંક્તિનો આ પ્રાકૃત લેખ કોતરેલો છે. એના કેટલાક અક્ષર ઊખડી ગયા છે તે કેટલાક ઘણા ઘસાઈ ગયા છે. આથી એના કેટલાક અક્ષરોના પાઠ વિશે જુદા જુદા તર્કવિતર્ક થયા છે. વળી એના કેટલાક શબ્દોના અર્થ માટે પણ જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે.

આ ગુફાલેખ પ્રિન્સેપ, કનિંગહમ, મિત્ર, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, બ્યૂલર, ફ્લીટ, જયસ્વાલ, સ્ટેન કોનો, મુનિ જિનવિજયજી, બરુઆ વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ વાંચ્યો છે. મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ નો પ્રથમ ભાગ આ મહત્ત્વના અભિલેખના પાઠ, ભાષાંતર અને વિવેચન પાઠના રોકચો છે. ડૉ. બરુઆએ “Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri and Khandgiri Caves” માં આ અભિલેખના પાઠ તથા અર્થનું, એની સાથેના અન્ય નાના ગુફાલેખો સાથે, એથી ય વધુ વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. ૪૦મ

આ લેખ અનેક રીતે મહત્ત્વનો છે.

અશોકે કલિંગ દેશ જીત્યો તે પહેલાં ત્યાં નંદ વંશના રાજાઓનું શાસન પ્રવર્તતું હતું એવું એના બે ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે: (૧) નંદ રાજાએ અહીં નહેર કરાવેલી અને (૨) નંદ રાજા અહીંથી તીર્થ કરતી મૂર્તિ મગધ લઈ ગયેલો. એ પછી કલિંગ દેશ સ્વતંત્ર થયો હશે, જેથી મગધના મૌર્ય રાજા અશોકને એ જીતવાની જરૂર પડી. અશોક મૌર્યે સ્થાપેલી મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા અહીં કયાં સુધી ટકી એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ખારવેલવાળો રાજવંશ ઈ. પૂ. ૨૭-૧લી સદીમાં સત્તા૩૯ થયો હતો એટલું જાણવા મળે છે.

કલિંગમાં આ રાજવંશ થયો તે એ વંશમાં ખારવેલ જેવો ઉદાત અને ઉદાર રાજવી થયો એ આ અભિલેખ પરથી જાણવા મળ્યું છે.

આ લેખમાં ખારવેલની કુમાર-અવરથા, વિદ્યા-ઉપાજ્ઞન, યૌવરાજ્ય, મહા-રાગ્નલિષેક અને એ પછીના એકેક વર્ષના મહત્વના કાર્યની નોંધ આપવામાં આવી છે. ખારવેલ રાગ્નએ પોતાના રાજ્યકાલના (તેરમા કે) ચૌદમા વર્ષે જૈન શ્રમણો માટે કુમારી પર્વત પર ગુફા કરાવી એ આ અભિલેખનો મુખ્ય વિષય છે. છતાં આ લેખ એ રાગ્નની સમસ્ત કારકિર્દીનો વર્ષવાર પદ્ધતિસર વૃત્તાંત આપે છે એ એની વિશેષતા છે.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માટે ગુફાઓ કરાવ્યાના અનેક અભિલેખ મળ્યા છે. પરંતુ જૈન સાધુઓ માટે ગુફાઓ કરાવ્યાના લેખ સરખામણીએ ઓછા મળ્યા છે. આથી જૈન ધર્મના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ આ લેખ મહત્વનો છે. જેમ બૌદ્ધ ધર્મને અશોક મૌર્યનો તે આગળ જતાં કુપાણ રાજા કનિષ્ક ૧ લાનો મોટો આશ્રય મળ્યો હતો તેમ જૈન ધર્મને કલિંગના રાજા ખારવેલનો આવો આશ્રય મળ્યો હતો એ નોંધપાત્ર ગણાય.

રાજા ખારવેલની રાજકીય કારકિર્દીની ઘણી અગત્યની માહિતી અહીં વર્ષવાર નિરૂપવામાં આવી છે. એવી રીતે પ્રજના સાંસ્કૃતિક અભ્યુદયમાં પણ એ રાગ્નએ જે વિવિધ પ્રદાન કરેલાં તેનો ય અહીં વર્ષવાર વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યો છે. વર્ણા ખારવેલ અંગત રીતે અમુક સંપ્રદાયનો પ્રોત્સાહક હોવા છતાં સર્વ સંપ્રદાયોનો આદર કરતો એ ઉલ્લેખ દારા અશોકની જેમ ખારવેલમાં પણ વિશાળ ધર્મદૃષ્ટિ હોવાનું માલૂમ પડે છે.

સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં એ સમયના શિક્ષણના વિષયો, નગર-સ્થાપત્યના વિર્વાધ પ્રકારો, પ્રજના મનોરંજનનાં વિવિધ સાધનો, નગરની આર્થિક જરૂરિયાતો, રાજપ્રાસાદની લખપતા, કલિંગના આ રાજવંશમાં પ્રવર્તતી સંયુક્ત શાસન-પ્રથા, જૈન ધર્મના સ્થાપત્યના પ્રચલિત પ્રકારો, આદર્શ અને પ્રતાપી રાજાનાં લક્ષણો ઇત્યાદિ અનેક બાબતો વિશે ઉપયોગી માહિતી મળે છે.

જૈન ધર્મને લગતા આ સાંપ્રદાયિક લેખનો આદર્શ 'અહંતોને નમસ્કાર' અને 'સર્વ સિદ્ધીને નમસ્કાર' એવાં મંગલ વાક્યોથી થયો છે.

'મહામેઘવાહન' એ સાતવાહન જેવું કુલ-નામજી લાગે છે. મેઘ (વાદળ) એ ઇંદ્રનું વાહન હોઈ મહા-મેઘવાહન એટલે મહા-ઇન્દ્ર (મહેન્દ્ર) એવો અર્થ થાય. અથવા 'મેઘ જેવું વાહન' એટલે ગજ એવો અર્થ પણ હોઈ શકે તે

કલિંગના ગજ ઉત્તમ કોટિના ગણાતા, તેથી ત્યાંના રાજાઓ મહા-ગજના વાહન માટે ગૌરવ લેતા હોય. ૪૨

ખારવેલ એત (ચૌઘ) કે એતિ (એદિ) વંશનો હતો.

વિદ્યાઓમાં લેખ (લેખનકલા), રૂપ (સિક્કાશાસ્ત્ર), ગણના (ગણિત), વ્યવહાર (અદાલતી પ્રક્રિયા) અને વિધિ(ધર્મશાસ્ત્ર)નો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.

પંદર વર્ષ પૂરાં થયે યુવરાજ માટે પુખ્ત વય ગણાતી.

ખખે રાજાઓની એક પેઢી ગણાતી એવી ત્રીજી પેઢીમાં ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક થયો.

અશોક મૌર્યાના સમયમાં ભુવનેશ્વર પાસેની નગરીને 'તોસલી' કહેતા; અહીં કહેલી કલિંગનગરી એ હશે.

પ્રજાનું રાજન કરવું એ રાજાનું પરમ કર્તવ્ય ગણાતું. રાજા શબ્દ રજ્ઞ ધાતુમાંથી થયો ગણાતો.

ઋષિક દેશ પ્રાયઃ કૃષ્ણ અને ગોદાવરીની વચ્ચે આવેલો હતો.

ગંધર્વવેદ = સંગીતશાસ્ત્ર. દંપ કે દર્પ = એક પ્રકારનું મલ્લયુદ્ધ. સમાજ = મેળાવડો.

રાષ્ટ્રિક અને ભોજક યતિનો ઉલ્લેખ અશોકના અભિલેખોમાં આવી ગયો છે.

જન અને ભૂંગાર (સુવચું કવચ) એ રાજચિહ્ન ગણાતાં.

તનશલી એ કદાચ તોસલી હોય. ૪૩

મંગલ = વિજયની વિધિ.

ગોરથગિરિ એ અહીં કોઈ ગિરિ(પર્વત)નું નહિ, પણ રાજાનું નામ છે. રાજગૃહ મગધનું પાટનગર હતું.

'જ નરેન્દ્ર સર્વ' ને બદલે કેટલાક 'યવનરાજ ડિમિત' વાંચે છે, ને ડિમિત = યવન રાજા ડિમિત્ર (ડિમિત્રિઓસ) એવો અર્થ ધરાવે છે. ૪૪ તેઓ મથુરા ચાલ્યા જવાની વાત એ ગ્રીક રાજાને લાગુ પાડે છે.

કલપવૃક્ષની સ્થાપનાની વિધિ કરવાનો અધિકાર ચક્રવર્તી રાજાઓને હતો. મગધ પરના વિજયની યાદગીરીમાં રાજાના પ્રાસાદનું નામ 'મહાવિજય' પડયું લાગે છે.

દસમા વર્ષના વૃતાંતમાં ડૉ. અરુઆ કલિંગ-રાજવંશીના ત્રીજા યુગના અંતે કલિંગના પૂર્વ રાજ્યોનો યશ-સત્કાર કરાવે છે એવું વાંચે છે. ૪૫ ડૉ. ભગવાનલાલ એ પંક્તિમાં 'ભારતવર્ષ-પ્રસ્થાન' વાંચે છે. ૪૬

પાથુડ, પાંથુડ, પિથુડ કે પિથુંડ એ જંગલનું નામ હતું. ૪૭

કેટલાક 'પિથુહવા-દમ વગલે' ને અદલે 'વીથુંડ' મદમદંગલેન' વાંચે છે ને 'ગવેડાના હાળ વડે ખેડાવ્યું' અર્થાત્ 'નષ્ટ કરાવ્યું' એવો અર્થ ઘટાવે છે. ૪૮

મગધ સુધી વિજયકૃત્ય કરી રાજા ખારવેલે પોતાના સૌન્યના ગજ-અશ્વોને ગંગાનાં પાણી પીવરાવ્યાં.

બૃહસ્પતિમિત્ર=પુષ્યમિત્ર એવો અર્થ સૂચવાયો છે.

'કુમારપર્વત' એ 'ખંડગિરિનું' નામ હતું ને 'કુમારીપર્વત' ઉદ્યગિરિનું નામ હતું. ૪૯

ખારવેલે શિલાસ્તભો, ચૈત્યો અને ચૈત્યયષ્ટિઓ કરાવ્યાં.

અવતરણ, જન્મ, દીક્ષા, કેવલપ્રાપ્તિ અને સિદ્ધિ એ તીર્થંકરનાં પાંચ મહાકલ્યાણક ગણાય છે.

'અક' એટલે આગ્રાયક, શાસનચક્ર

'રાજર્ષિવંશકુલ' ને અદલે કેટલાક 'રાજર્ષિવસુકુલ' વાંચે છે ને ખારવેલ પોતાને એદિના રાજા ઉપરિચર વસુતો વંશજ ગણાવતા હોવાનો અર્થ ઘટાવે છે. ૫૦

ખારવેલ આલો પ્રતાપી હોઈ 'મહાવિજય' તરીકે ખ્યાતિ પામેલો; એ જૈન સાધુઓનો ખાસ પ્રોત્સાહક હતો; ઉપરાંત સર્વ સંપ્રદાયોને સંમાન દેતો અને સર્વ દેવાલયોને સમરાવતો એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૭. હુવિષ્કનો મથુરા શિલાલેખ, વર્ષ ૨૮

૧. સંવત્સરે ૨૮ ગુર્ષિષ્યે દિવસે ૧ અર્ચા પુણ્ય-
૨. શાલા પ્રાચિનીકલ સરકમાનપુત્રેણ ચરાસલે-
૬. સ્વત્તિન વક્તવતિના અધ્યયનીવિ દિન્ના [1] તુતો વૃદ્ધિ-
૪. તો માસાનુપાસં શુદ્ધસ્ય ચતુર્થિણિપુણ્યશાલા-
૫. યં વ્રાહ્મણસતં પરિવિધિતવ્યં [1] દિવસે દિવસે
૬. ચ પુણ્યશાલાયે દ્વારસુલે ધારિયે સાયંસક્તનાં આ-

૭. ઢકા ૩ લઘ્વપ્રસ્થો ૧ શક્તપ્રસ્થો ૧ હરિતકલાપક—
 ૮. ઘટકા ૩ સલ્કા ૫ [1] એતં અનાધાનાં કૃતેન દાતવ્ય
 ૯. વમક્ષિતન પિવસિતનં [1] ય ચત્ર પુણ્ય તં દેવપુત્રસ્ય
 ૧૦. પાહિસ્ય હુવિષ્કસ્ય [1] યેષા ચ દેવપુત્રો પ્રિયઃ
 તેષામપિ પુણ્ય
 ૧૧. ભવતુ [1] સર્વામિ ચ પૃથિવીયે પુણ્ય સવતુ [1]
 અક્ષયતિત્વિ િન્ના
 ૧૨. ...સઃકથ્રેણીયે પુરાણજાત ૫૫૦ સમિતકરથ્રેણી—
 ૧૩. યે ચ પુરાણજાત ૫૫૦ [1]

“સિદ્ધમ્ (સિદ્ધિ થાવ.) વર્ષ ૨૮ માં ગુપ્તિય માસે દિવસ ૧ એ આ પુણ્યશાલા (ધર્મશાલા) ખરાસલ્દેરના સ્વામી, વકનના સ્વામી, કનસરુકમાણના પુત્ર, પ્રાચીનીકે અક્ષયનીવિ(ની રૂએ) આપી. તેના વ્યાજમંથા દર મહિને સુદ ચૌદસે પુણ્યશાલામાં સો આત્મણ જમાડવા; ને દરરોજ પુણ્યશાલાના દ્વાર આગળ સ્વાઘ સક્રુતના આઠક ૩, લવણનો પ્રસ્થ ૧, શુક્રુત પ્રસ્થ ૧, લીલા કલાપકના ઘડા ૩ અને મલક (માટલાં) ૫ મૂકવાં. આ અનાથો, ભૂખ્યાઓ અને તરસ્યાઓ માટે આપવું ને અહીં (આમાં) જે પુણ્ય (મજા), તે દેવ-પુત્ર પાહિ હુવિષ્કનું (છે) ને જેઓને દેવપુત્ર પ્રિય છે તેઓનું પણ પુણ્ય હો. ને સકલ પૃથ્વીનું પુણ્ય હો. અક્ષયનીવિ આપી.....શ્રેણીમાં પુરાણ ૫૫૦; ને ધર્મનો લોટ વેચતી શ્રેણીમાં પુરાણ ૫૫૦.”

* * *

આ લેખ સંસ્કૃત ભાષાની છાંટવાળા પ્રાકૃત ભાષામાં છે. એ “Select Incriptions” માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, મૂળ લેખની છબી, લિપ્યંતર તથા સંસ્કૃત અનુવાદ સાથે. ૫૧

આ શિલાલેખ કુપાણ રાજા હુવિષ્ક ૧ લાના સમયનો છે. અહીં એ રાજા માટે ‘દેવપુત્ર’ અને ‘પાહિ’ યિરુદ્ધ વપરાયાં છે. ‘પાહિ’=રાજા. લેખ વર્ષ ૨૮ નો છે. એ વર્ષ કનિષ્ક સંવતનું છે; ને એ સંવત પ્રાયઃ શક સંવત છે. શક સંવત પ્રમાણે ગણતાં આ વર્ષ=ઈ. સ. ૧૦૬ આવે.

ગુર્ધિય એ ગ્રીક માસતું નામ છે; ગ્રીકમાં એને 'ગોપ્ઠઅસ' કહે છે. એ લગભગ ભાદ્રપદ માસમાં આવે છે.

દાન ધર્મશાલાતું દીધું છે. ખરાસલેર અને વકન એ પ્રાયઃ સ્થળનામે છે. વકન એ મધ્ય એશિયામાંનું વખન (૩૭° ઉ, ૭૪° પૂ) હશે. પ્રાચીનીક ત્યાંથી કર્ષ કામે મથુરા આવ્યો લાગે છે. એણે દાનમાં ૧૧૦૦ પુરાણ (ચાંદીના સિક્કા) અક્ષયનીવિની રૂએ થાપણ તરીકે મૂક્યા-અર્ધા એક ઈણી પાસે અને અર્ધા ખીણ ઈણી પાસે. અક્ષયનીવિમાં મૂળ મૂડી અદાય (અકબંધ) રહે છે ને માત્ર એના વ્યાજનો જ ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

સકતુ એ સેકેલો જવનો લોટ છે. આઠક અને પ્રસ્થ એ અમુક માપ છે. આઠક લગભગ માણ (૨૦ કિ. ગ્રા.) જેટલો છે ને પ્રસ્થ એનો ૧/૩ ભાગ (લગભગ ૫ કિ. ગ્રા.) છે. લવણ=મીઠું, નિમક. લીલા કલાપક(જૂડી)નો ઘડો એટલે શું એ સ્પષ્ટ નથી.

'સુદ ચોદસ' ને બદલે 'શુદ્ધ ચોદસ (પુલ્લો)' પાઠ પણ વંચાયો છે ને 'શુદ્ધ' શબ્દનો 'વ્યાજ' સાથે અને 'ચોદસ' શબ્દનો 'પુણ્યશાલા' સાથે અન્વય કરવામાં આવ્યો છે. ૫૨

આ લેખ પરથી વિદેશીઓ પણ આ દેશમાં આવી કેવી ધર્મ-ભાવના કેળવતા અને કેવાં દાન કરતા તેનો તેમજ એ સમયે પુણ્યશાલામાં કેવા પ્રકારનાં દાન કરવામાં આવતાં તથા દાનની થાપણ કેવી રીતે કર્યાં જમા કરાવાતી તેનો ખ્યાલ આવે છે.

૮. ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિનો નાસિક શુદ્ધાલેખ, વર્ષ ૧૮

૧. સિંધં [૧] સેનાયે વેજચંતિયે વિજય-લેખાવારા મોવધનસ વેનાકટકસ્વામિ ગોતમિપુત્રો સિરિસવક્ષિ
૨. આનવ્યતિ મોવધને અમ્મ વિણ્હુમ્હલિતં [૧] ગામે અપરક્ષકિયે ચ સ્વેતં આજકાલકિયં ઉસમદાતેત મૂતં નિવતન-
૩. સતાવિ વે ૨૦૦ એત અમ્હસ્વેત નિવતણસતાનિ વે ૨૦૦ ઇમેસ પવજિતાન તેનિરસિણ વિતરાવ [૧] એતસ ચસ સ્વેતસ પરિહાર
૪. ત્રિતરામ અંબવેસં અનોમસ અલોણસ્વાદકં અરહસવિનયિકં સવજાતવારિહારિકં ચ [૧] એતેદિ વં પરિહારેદિ પરિહરદિ [૧]

૫. એતે ચસ ચેતપરિહારે ચ એય તિવચાપેહિ [I] અચિચેત આગતં [I] અમ્ચેત સિવગુતેન છતો [I] ત્હાસામિચેહિ ઉપરચિતો [I]

૬. દતા પટિકા સવચ્છરે ૧૮ વાસમચ્છે ૨ દિવસે ૧ [I] તાપસેન કટા [I]

“સિદ્ધમ (સિદ્ધિ થાવ). વિજય પામતી સેનાની વિજયજાવણીમાંથી ગોવર્ધનનો બેનાકટક(માં રહેલો) સ્વામી ગૌતમીપુત્ર શ્રી શાતકર્ણિ ગોવર્ધનમાં (રહેલા) વિષ્ણુપાલિતને આજ્ઞા કરે છે— ‘અપર-કખટી (ગામ)માં જે આજ સુધી ઋપબદ્ધતે ભોગવેલું ૨૦૦ નિવર્તનનું ક્ષેત્ર (ખેતર) છે, તે અમારું ક્ષેત્ર ૨૦૦ નિવર્તનનું ત્રિરશ્મિ (પર્વત)ના એ પ્રવગ્નિતોને આપીએ છીએ. તે એ ક્ષેત્રનો પરિહાર (નિષેધ) આપીએ છીએ—અપ્રાવેશ્ય, અનાવમર્ય, અ-લવણ-ખાતક, અ-રાષ્ટ્ર-સંવિનયિક અને સર્વગ્નતિપારિહારિક. આ પરિહારો (નિષેધો) વડે એને પરિહરો. તે એનો આ ક્ષેત્ર-પરિહાર અહીં લખો.’

“આજ્ઞા મૌખિક રીતે કરી છે. અમાત્ય શિવગુપ્તે લખ્યું. મહારાજામીએ તપાસ્યું. વર્ષ અઢાર ૧૮, વર્ષા(ઋતુ), પક્ષ બીજો ૨, દિવસ પ્રથમ ૧ એ પટિકા આપી. તાપસે કરી.”

* * *

ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ એ દખ્ખણના સાતવાહન વંશનો સહુથી પ્રતાપી રાજા હતો. એના પુત્ર વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્ડ્રમાવિના વર્ષ ૧૯ ના નાસિક યુદ્ધલેખમાં આ શાતકર્ણિની કારકિર્દીનો સારો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. ૫૩ એ ઋષિક, અશ્મક, મૂલક, સુરાષ્ટ્ર, કુકર, અપરાન્ત, અરૂપ, વિદર્ભ, આકર અને અર્વાતિ પર સત્તા ધરાવતો. એણે શકો, યવનો અને પહલવાનો નાશ કર્યો હતો, અને ક્ષહરાત વંશનો અંત આણ્યો હતો.

આ યુદ્ધલેખ નાસિક(મહારાષ્ટ્ર)ની યુદ્ધ નં. ૨ ના વરંડાની પૂર્વ દીવાલ પર કોતરેલો છે.

સાતવાહન રાજાઓનું પાટનગર પ્રતિષ્ઠાન હતું, પણ આ શાસન ગોવર્ધન વિભાગના બેનાકટક નામે સ્થળે આવેલી વિજયજાવણીમાંથી ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

ગોવર્ધનનો ઉલ્લેખ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના સમયના નાસિક યુદ્ધલેખમાં પણ આવેલો. ૫૪ એ સ્થળ નાસિક પાસે આવ્યું હતું.

રાજા શાતકર્ણિ એનાં માતાના ગૌત્ર-નામ પરથી ‘ગૌતમીપુત્ર’ કહેવાતો. એનાં માતા ગૌતમી અર્થાત ગૌતમ ગોત્રનાં હતાં. એમનું નામ ‘અલશ્રી’ હતું.

ગૌતમી બલશ્રીએ પૌત્ર વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્ડ્રમાવિના રાજ્યકાલ દરમ્યાન નાસિકમાં એક ગુફાનું દાન દીધેલું.^{૫૫} ત્યારે એ 'મહારાજ-પિતામહી' હતાં.

ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિનો આ ગુફાલેખ "Select Inscriptions" માં પ્રકાશિત થયેલો છે.^{૫૬}

આ લેખ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. એમાં ગુફા કરાવ્યાની નહિ, પણ ગુફામાં રહેતા સાધુઓને આપેલા ભૂમિદાનની હકીકત આપેલી છે. આ ગુફા જે ડુંગરમાં આવેલી છે, તેમાં આવી બીજી ગુફાઓ પણ છે. એને હાલ 'પાંડવો-ની ગુફાઓ' કહે છે, પરંતુ એ ખરેખર બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. આ પર્વતને ત્યારે 'ત્રિરશ્મિ' કહેતા.^{૫૭} વહીવટી વિભાગનું વડું મથક ગોવર્ધન હતું; ને ત્યારે એનો વહીવટ વિષ્ણુપાલિત નામે અમાત્ય કરતો.

દાનમાં આપેલું ક્ષેત્ર ૨૦૦ નિવર્તનના માપનું હતું. નિવર્તન એ અમુક હસ્ત લાંબા અને એટલા હસ્ત પહોળા ક્ષેત્રના ક્ષેત્રફળનું એકમ હતું. જુદા જુદા સમયે ને જુદા જુદા પ્રદેશમાં એનું ક્ષેત્રફળ ઓછુંવતું ગણાતું. આથી નિવર્તન એટલે ૩૦૦×૩૦૦ હસ્ત (લગભગ ૪૩૬ એકર) કે ૨૧૦×૨૧૦ હસ્ત (લગભગ ૨૩૬ એકર), ૨૪૦×૨૪૦ હસ્ત (લગભગ ૩ એકર), ૨૦૦×૨૦૦ હસ્ત (લગભગ ૨ એકર) કે ૧૨૦×૧૨૦ હસ્ત (લગભગ ૩ એકર), ૧૧૨×૧૧૨ હસ્ત (લગભગ ૩ એકર) કે ૧૪૦×૧૪૦ હસ્ત (લગભગ ૧ એકર) કે ૧૦૦×૧૦૦ હસ્ત (લગભગ ૩ એકર)-એવાં જુદાં જુદાં માપ મળે છે.^{૫૮} આ દાન બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને આપવામાં આવેલું.

ત્યારે ભૂમિદાન દેવામાં આવતું ત્યારે એની સાથે કેટલાક પરિહાર આપવામાં આવતા. આ ક્ષેત્રમાં ભટ (સૈનિક) વગેરેએ પ્રવેશ કરવાનો નહિ, રાજપુરુષો વગેરેએ અવમર્શ (આધા) કરવાનો નહિ, એમાં લવણ ખોદવાનું નહિ,^{૫૯} રાષ્ટ્રના અધિકારીઓએ એનો વહીવટ કરવાનો નહિ ને સર્વ જાતિઓએ એનો પરિહાર (ત્યાગ) કરવાનો.

ભૂમિદાનની હકીકત શાસન(દસ્તાવેજ)માં લખીને આપવામાં આવતી ને એની સાથે આ પરિહાર જણાવવામાં આવતા.

રાજ્યએ ભૂમિદાનને લગતું આ શાસન મૌખિક રીતે ફરમાવેલું. એ પરથી અમાત્ય શિવગુપ્તે એનો લેખ ઘડ્યો, રાજ્યએ એ તપાસી લીધો ને તાપસ નામે સલાટે એને કોતર્યો.

આ રાજ્યમાં કોઈ સંવત પ્રચલિત થયો નહોતો. આથી વર્ષ તે તે રાજ્યના રાજ્યકાલનાં અપાનાં. આ શુક્રાલેખ શાતકર્ણિના રાજ્યકાલના વર્ષ ૧૮ નો છે. આ રાજ ઈસવી ખ્રીષ્ટ સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયો. દાનનો દિવસ શ્રાવણ માસના શુક્ર પક્ષના પચાસો હતો.

પાદટીપ

૧. 'દેવોનો પ્રિય' શબ્દ માનવાચક હતો ને મૌર્યકાલમાં રાજ્યો માટે વપરાતો. મૌર્ય રાજ દશરથ તથા સિંહલદ્વીપના રાજ તિષ્ય માટે પણ આ અિદુદ વપરાયું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય 'પ્રિયદર્શન' કહેવાતો, તેમ અશોક મૌર્ય 'પ્રિયદર્શી' કે 'પ્રિયદર્શન' કહેવાતો. એના અભિલેખોમાં આ નામ ખાસ પ્રચલિત હતું; 'અશોક' નામ ક્વચિત જ વપરાતું.

૨. વળી જુઓ D. C. Sircar, "Select Inscriptions," Book I, No 7; વાસુદેવ ઉપાધ્યાય, "પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન," खण्ड २, पृ. ३-४; અને શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો," ભાગ ૧, લેખ ૧, પૃ. ૩.

૩-૪. Select Inscriptions, p. 68

૫-૬. દે. સ. ભાંડારકર, "અશોકચરિત," પૃ. ૧૬૮-૧૬૯

૭-૧૦. એજન, પૃ. ૩૬-૪૧

૧૧. એજન, પૃ. ૨૫૫-૨૫૬

૧૨. Sel. Ins., pp. 34 ff.

૧૩. વળી જુઓ D. C. Sircar, "Select Inscriptions," Book I, No. 17; વાસુદેવ ઉપાધ્યાય, પ્રા. મા. અ. અ., खण्ड २, पृ. ८-९; અને શ્રી ગિ. વ. આચાર્ય, ગુ. ઐ. લે., ભાગ ૧, લેખ ૧, પૃ. ૧૦-૧૧.

૧૪. શૈલલેખ નં. ૫

૧૫. અશોકચરિત, પૃ. ૫૫-૫૬

૧૬. અર્થાત્ અટવી(જંગલ)ના લોકો

૧૭. આ લોકનો

૧૮. વળી જુઓ Select Incriptions, Book I, No. 18; પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન, સ્વ. ૨, પૃ. ૧-૧૦. ગિરનારના શૈલમાં આ લેખવાળો ભાગ અર્વાચીન કાલમાં ખંડિત થયો છે.
૧૯. અશોકનો એક લેખ કંદહાર(અફઘાનિસ્તાન)માં મળ્યા છે, તે ગ્રીક લિપિમાં કોતરેલો છે. આથી અશોકના સંબંધનો 'ધવન' પ્રાંત કંદહારની આજુબાજુ આવ્યો હોવો જોઈએ.
- ૨૦-૨૧. અશોકચરિત, પૃ. ૨૯
- ૨૨-૨૩. એજન, પૃ. ૩૦-૩૨
૨૪. એજન, પૃ. ૩૦
૨૫. એજન, પૃ. ૩૩-૩૪
- ૨૬-૨૭. Select Incriptions, p. 39, n. 1
૨૮. 'આસિનવ' શબ્દ બૌદ્ધ ધર્મના 'આસ્રવ' કરતાં જૈન ધર્મના 'આસ્તવનો' વધારે મળતો આવે છે. જૈન સાહિત્યમાં ૧૮ પ્રકારનાં પાપ અને ૪૨ પ્રકારના આસ્રવ ગણાવ્યા છે, તે હિંસા, મૃપાવાદ (અસત્ય વચન), ચોરી, અ-બ્રહ્મચર્ય અને મોહનો સમાવેશ 'આસ્તવ'માં કર્યો છે. અહીં 'આસિનવ' શબ્દ પાપને મળતા અર્થમાં વપરાયો છે (અશોકચરિત, પૃ. ૧૧૭-૧૧૯). સ્તંભલેખ નં. ૩ માં આસિનવ તરફ લઈ જનારી વૃત્તિઓ ગણાવી છે- ચંડતા, નિષ્કૃસ્તા, ક્રોધ, માન (મિથ્યાભિમાન) અને ઈર્ષ્યા.
૨૯. સુકૃત (શુભકાર્ય), પરમાર્થ-કાર્ય
૩૦. માત્ર દિલ્હી-ટોપરા સ્તંભ પર લેખ નં ૧-૭ કોતરેલા છે, બાકીના બધા સ્તંભો પર લેખ નં. ૧-૬ કોતર્યા છે.
૩૧. વળી જુઓ Select Incriptions, Book I, No. 25 અને પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન, સ્વ. ૨, પૃ. ૧૬.
૩૨. ભગવદ્ગીતામાં એને 'દૈવી સંપત્' અને 'આસુરી સંપત્' તરીકે નિરૂપી છે (અધ્યાય ૧૬).
૩૩. અશોકચરિત, પૃ. ૨૮૮
૩૪. સ્તંભલેખ નં. ૪
૩૫. જેમકે સાતવાહનવંશમાં ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ અને વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણુભાવિ.

- ૩૬-૩૮. Select Inscriptions, p. 90
૩૯. Ibid., p. 91, n. 2
૪૦. દમસ્ત્યાગોડપ્રનાદશ્ચ એતેશ્વમૃતપ્રાહિતમ્ । ૧૨, ૫, ૪૩, ૨૨
- ૪૦ અ. વળી જુઓ Select Inscriptions, Book II, No 91;
પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં કા અધ્યયન, સ્વ. ૨, પૃ. ૨૬-૨૮.
૪૧. Ibid., p. 207, n. 1
૪૨. Barua, "Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri and Khandagiri Caves," p. 40
૪૩. Barua, ibid., p. 43, n. 1
૪૪. Ibid., p. 18, n. 16-17, p. 44, n. 1; Select Inscriptions, p. 208
૪૫. Barua, ibid., p. 32
૪૬. Ibid., p. 20, n. 4; Select Inscriptions, p. 209
૪૭. Barua, ibid., p. 44, n. 5
૪૮. Ibid., p. 44, n.6; Select Inscriptions, p. 209
૪૯. Ibid., p. 45, n. 7
૫૦. Select Inscriptions, p. 211, n. 4
૫૧. Book II, No. 49
૫૨. Ibid., p. 147, n. 4
૫૩. Select Inscriptions, Book II, No. 86
૫૪. Ibid., No. 59
૫૫. Ibid., No. 86
૫૬. Book II, No. 83. વળી જુઓ પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં કા અધ્યયન,
સ્વ. ૨, પૃ. ૩૧.
૫૭. હાલ નાસિક પાસે 'અંબક પર્વત' છે, તેનું નામ આને મળતું છે.
૫૮. D. C. Sircar, "Indian Epigraphy," pp. 409 f.
૫૯. આણ્વી સર્વ ઊપજ રાબની ગણ્યાતી.

भीष्मथी योथी सदी दरम्यान अबललेषोभां प्राकृतने ञदले संस्कृत भाषाने उषयोत्र थवा लाग्ये. गुप्त साम्राज्यभां संस्कृत भाषा सविशेष प्रयुक्तित थर्छ. गुप्त कालथी भारतीय अबललेष संस्कृतभां लभाता रखा. अछीं केटलाक प्राचीन संस्कृत अबललेषोने अभ्यास करीअे.

१. रुद्रदाभा १ लाने ञूनागढ शैललेष, (शक) वर्ष ७२

१. सिद्धे [१] इदं तडाकं सुदर्शनं गिरिनगरादपि...मृत्तिकोपलविस्तारायामोच्छ्रय-
निःसन्धिवद्ददजर्वपाळीकृत्वात्पर्वतपा--
२. दंप्रतिस्पर्द्धिसुल्लटवन्धं ...वजातेनाकृत्रिमेण सेतुबन्धेनोपबन्धनं सुप्रतिविहित-
प्रनाळीपरीवाह-
३. मीढविधानं च त्रिस्वन्ध...नादिभिरनुग्रहैर्महत्पुण्ये वर्तते [१] तदिदं राज्ञो
सहाक्षत्रपस्य सुगृही-
४. तनाम्नः स्वाभिचक्षणस्य पौत्रस्य [राज्ञः क्षत्रपस्य सुगृहीतनाम्नः स्वाभिजय-
दाम्नः] पुत्रस्य राज्ञो महाक्षत्रपस्य गुरुभिरभ्यस्तनाम्नो रुद्रदाम्नो वर्षे द्विसप्त-
तितमे ७२
५. मार्गशीर्षवहुलप्रतिपदि ...सृष्ट्रष्टिना पर्जन्येन एकार्णवभूतायामिव पृथिव्यां
कृतायां गिरैरुर्जयतः सुवर्णसिकता-
६. पलाशिनीप्रभृतीनां नदीनां अतिभात्रोद्धत्तैर्वंगैः सेतुम...यमाणानुरूपप्रतीकारभपि
गिरिशिखरतटहटाटालकोपतल्पद्वारशरणोच्छ्रयविध्वंसिना युगनिधनसद-

७. शबरमधोरवो(त्रे)मेन वायुना प्रसथितसलिलविक्षिप्तजज्जर्रिःकृतावदीर्ण...क्षिप्ता-
रमवक्षुगुल्मलताप्रतानं आ नदीतलावित्युद्घाटितमासीत् [1] चत्वारि हस्त-
शतानि वीशदुत्तराण्यायतेन एतावन्त्येव विस्तीर्णेन
८. पंचसप्ततिहस्तानवगाडेन भेदेन निस्सृतसर्वतोयं मरुधन्वक्लृप्तमतिभृशं दुर्द-
[र्शनमासीत्] [1]...स्यार्थे मौर्यस्य राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रियेण वैश्येन
पुण्यगुप्तेन कारितं अशोकस्य मौर्यस्य ते यवनराजेन तुषारस्फेतादिषुठाय
९. प्रगाढीभिरलंकृतं [1] तत्कारितया च राजानुरुभक्तविधानया तस्मिन् भेदे
दृष्टया प्रणाढयां विस्तृतसेतु...णा आ गर्भात्प्रभृत्यविहृतसमुद्रितराजलक्ष्मी-
धारणागुणतस्सर्व्ववर्णैरभिगम्य रक्षणार्थं पतित्वं वृत्तेन आ प्राणोच्छ्वासा-
त्पुरुषवधनिवृत्तिकृत-
१०. सत्यप्रतिज्ञेन अन्यत्र संप्राप्तेष्वभिमुखान्तसद्वाराद्यप्रहरणदितरणत्वाविगुणरिपु...
तत्कारण्येन स्वयमभिगतजनवदप्रणिपतितायुवतरणदेव[स्त्वय्युवाळमृगारोगादिभिर-
नुभ्रष्टपूर्व्वनगरनिगम-
११. जनवशानां स्वर्वाय्यांजितानामनुरक्तसर्व्वप्रकृतीनां पुत्र्यपराकरावन्त्यनूधनीवृद्धानर्त्त-
सुराष्ट्रभ्रष्टरुकुञ्जसिन्धुसौवीरकुरारानांजिनिवाशदीनां समप्राणां तत्प्रभावाः[यथात्र-
त्प्राप्तवचार्थ]कावविषयाणां पतिना सर्व्वक्षत्राजिष्कृत-
१२. वीरराजजापोत्सेकाविधेयानां यौधेयानां प्रसहोत्सादकेन[दक्षिणाभयपतेस्सात-
कणेद्विरभिनी(लि)व्याजमवजी(जि)त्यावजी(जि)त्य संबंधाद्विरतया अनुत्सा-
दनात्प्राप्तयशसा...प्राप्तविजयेन]भ्रष्टराजप्रतिष्ठापकेन यथार्थहस्तो-
१३. चूड्यांजितेनांजितवचानुरागेन(ण) राजसार्थगान्धर्व्वन्यायायानां विद्यानां महतीनां
धारणधारणविज्ञानप्रयोगावाप्तविपुलकीर्तिना तुरगगजरथचर्यासिचर्मनियुद्धाद्या...
तिपरबललाघवसौष्टवक्रियेण अहरहृत्तमानान-
१४. वमालशीलेन स्थूललक्ष्णे यथावत्प्राप्तैर्बलिष्ठुल्लभागैः का(क)नकरजतवज्रवैदूर्य-
रत्नोपचयविष्णुस्तानकोशेन स्फुटलघुमधुरचित्रकान्तशब्दसमयोदारात्कृतमद्यपद्य-
[काव्यविश्वप्रवीणे]न प्रमाणमानोन्मात्स्वरगतिवर्णसारसत्वा(त्वा)दिभिः
१५. परबलक्षण्यं जनैरुपेतकान्तमूर्तिना स्वयमभिगत-महाक्षयनाम्ना नरेन्द्रकन्या-
स्वयंवंशनेत्रमाल्यप्राप्तवाम्ना महाक्षयपण रुद्रशम्भा वरुणसहस्राय गोत्राद्वाण...
[त्वं] धर्मकीर्तिवद्धयर्थं च अपीडदित्वा करिषि-

૧૬. પ્રણયક્રિયાભિઃ પૌરજાનપદં જનં સ્વસ્માત્કોશા[ત] મહતા ધનોધેન અનતિમહતા
 ચ કાલેન ત્રિગુણદ્વદારવિસ્તારાયાનં સેતું વિધાય સર્વતટે.....સુર્જનતરં
 કારિતમિતિ [1] અસ્મિન્નત્યે
૧૭. ચ મહાક્ષત્રપસ્ય મતિસચિત્રકર્મસચિત્રૈરમાત્યગુણસમુદ્યુક્તૈરપ્યતિમહત્વાદ્રમેક્યાનુ-
 ત્સાહવિમુખપ્રતિભિઃ પ્રત્યારવ્યાતારંભં
૧૮. પુતઃસેતુબન્ધનૈરાશયાદહાહામ્ભૂતાસુ પ્રજાસુ ઇહાધિષ્ઠાને પૌરજાનપદજનાતુગ્રહાર્થ
 પાર્થિવેન કૃત્સ્નાનાપાનર્ત્તસુગાધ્યાના(નાં) પાલનાર્થ્યન્નિયુક્તેન
૧૯. પહલ્લેન કુલૈમ્પુત્રેણાન્નાત્યેન સુવિશાસેન યથાવર્ધ્ધર્મવ્યવહારદર્શનૈરુરાગ-
 પ્રભિવર્દ્ધયતા શક્તેન જ્ઞાન્તેનાચપલેનાવિસ્મિતેનાર્ચ્યેણાહાર્ચ્યેણ
૨૦. સ્વચિત્તિષ્ટતા ધર્મકીર્તિયજ્ઞાસિ મતુર્ભિવર્દ્ધયતાનુષ્ટિતમિતિ ।

૧ “સિદ્ધમ્ (સિદ્ધિ યાવ). આ તળાવ સુદર્શન ગિરિનગરથી...મૃત્તિકા, ઉપલ (પથ્થર) વડે વિસ્તાર (પડોળાઈ), આયામ (લંબાઈ) અને ઉચ્ચ(ઊંચાઈ)માં સાંધા વગર બધી પાળીઓ આંધી હોવાથી પર્વતના પાદની પ્રતિસ્પર્ધા કરે તેવું સુશ્ચિષ્ટ રીતે અંધાયેણુ’,... અકૃત્રિમ (કુદરતી) સેતુઅંધથી યુક્ત, જેમાં પ્રણાળીઓ (નહેરો), પરિવાહો (નીકો) અને મીઠવિધાન (કચરા સામેની જોગવાઈ)-ની સારી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તેવું ત્રણ સ્કંધ (વિભાગ)...વગેરે સગવડો વડે ધણી આયાદીમાં છે.

“તે આ (તળાવ) રાજા મહાક્ષત્રપ સુગૃહીત/નામવાળા સ્વામી ચણનના પૌત્ર (અને) રાજા ક્ષત્રપ સુગૃહીત નામવાળા સ્વામી જ્યદામાના પુત્ર, રાજા મહા-ક્ષત્રપ રુદ્રદામા જેમનું નામ મોટેશઓ જાણે છે, તેના (રાજ્યકાલમાં) વર્ષ ૭૨ ના માગસર વદ પડવાએ ... વૃષ્ટિ કરેલા પર્વત વડે પૃથ્વીને એકસમુદ્રરૂપ (જળ-અંબાકાર) કરવામાં આવી ત્યારે, ગિરિ ઊર્જ્યતમાંથી સુવર્ણસિકતા/પલાશિની વગેરે નદીઓના અતિશય ભારે વેગથી...યોગ્ય પ્રતીકાર કરેલા હોવા છતાં સેતુ-અંધને...ગિરિશિખર, વૃક્ષ, તટ, અટ્ટાલક (ઉપલા મજલા), ઉપતલપ (શિરો-ગૃહ),^૨ દરવાજા અને શરણ માટેનાં ઊંચાં આંધકામેનો વિધ્વંસ કરતા, યુગપ્રલયે હોય/તેવા/ધણા ધોર વેગવાળા વાયુ વડે ખળભળેલાં જળથી વિક્ષાણું અને જર્જ-રિત થયેલા અને ફેંકાઈ ગયેલા પથ્થર, વૃક્ષ, ઝાડી, વેલા અને છોડવાળું, નદીના તળા (તળિયા) સુધી ખુલ્લું થઈ ગયું હતું. ચારસો વીસ હાથ લાંબા,

એટલા પહોળા/અને પંચોતેર હાથ જાંડા ગાખડા વડે સઘળું જળ નીસરી જતાં લગભગ વેરાન રણ જેવું, દુર્દર્શન^૩(અર્થ ગયું હતું.)

“... તે માટે મૌર્ય રાજ્ય અંદ્રગુપ્તના રાષ્ટ્રિય વૈર્ય^૪ મુષ્પત્યુપ્તે કરાવ્યું હતું. અશોક મૌર્ય (માટે) યવતરાજ તુપારદે એ અહીં વહીવટ કરતો હતો ત્યારે/ એને પ્રણાળીઓ (નહેરો) વડે અલંકૃત કર્યું” હતું.

“તેણે રાજ્યને અનુરૂપ રચના કરાવી હતી. તે ગાખડામાં પ્રણાળી (નહેર) દેખાઈ હતી તે વિસ્તૃત સેતુ... મહાક્ષત્રપ દુદ્રદામાએ હિન્દ ૧૪ વર્ષ લગી ગાયો અને બ્રાહ્મણોને/ ધર્મ અને કીર્તિની વૃદ્ધિ માટે, પૌરજન તેમ જ જનપદ જનને કર, વિષ્ટિ/ અને પ્રણયક્રિયા વડે પીડયા વિના, પોતાના કોશમાંથી (કાટેલા) ઘણા અઠગક ધન વડે, બહુ લાખો કાલ વીતાવ્યા વિના, લ'ખાઈ તથા પહોળાઈમાં ત્રણ ગણા વધારે દટ સેતુ (અંધ) બાંધીને સર્વ તટે... વધારે સુદર્શન^૫ કરાવ્યું.

“એ (રાજ્ય) ગર્ભથી માંડીને રાજલક્ષ્મીની ધારણાનો સમુદ્ધિત ગુણ ધરાવતો હોઈ સર્વ વર્ણોએ એની પાસે જઈ રક્ષણ અર્થે એને પોતાના પતિ (સ્વામી) તરીકે પ્રસંદ કર્યો છે.

“પ્રાણોન્મુદ્ધવાસ સુધી/મનુષ્યવધ ન કરવાની, સિવાય કે સંગ્રામોમાં, એણે સાચી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. સામે આવેલા સદશ (સમોવડિયા) શત્રુઓને પ્રહાર કરવામાં નહિ ચૂકતો એ... કારુણ્ય (દયા) ધારણ કરે છે. જાતે પાસે આવેલા અને અરણ્ય-પ્રણામ (પાયલાગણુ) કરતા જનોને આયુષ્ય અને શરણ આપે છે. એ દર્યુ (લૂંટાડ), વ્યાજ (સર્પ), મૃગ (રાની પશુ), રોગ વગેરે વડે ઉપસર્ગ થયા વિનાનાં નગર, નિગમ (હાટ) અને/જનપદ જેમાં છે, પોતાના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થયા છે, જેની સર્વ પ્રજા અનુરકત છે તે જેમાં તેના પ્રભાવથી ધર્મ, અર્થ અને કામના વિષય યથાવત્ છે, તેવા પૂર્વ અને અપર(પશ્ચિમ) આકર-અવન્તિ, અનૂપ દેશ, મુરાણ, શ્વેત, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ વગેરે સમગ્ર વિષયો(મુલકો)નો પતિ (સ્વામી) છે. સર્વ ક્ષત્રિયોમાં પ્રગટ થયેલા/ ૨૨ ‘વીર’ શબ્દને લક્ષ્મી ગવિંદ ઘઈ વશ ન થાય તેવા યૌધિયોતું એણે ભારે ઉત્સાહન (નાશ) કર્યું છે. દક્ષિણાપથના સ્વામી શાતકર્ણિને બે વાર વગર બહાને હરાવીને, સંબંધનું દૂરપણુ ન હોવાને લીધે, એણે એનો નાશ ન કરી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે... વિજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ પદ્મજ થયેલા રાજ્યોને પ્રસ્થાપિત કરે છે. યથાર્થ હાથ/હિયો કરીને એણે ધર્મનો અનુરાગ પ્રાપ્ત કર્યો છે. શબ્દ-અર્થ-ગાંધર્વ-ન્યાય વગેરે મોટી વિદ્યાઓના પાશણ ધારણ વિજ્ઞાન અને પ્રયોગથી

એણે વિપુલ કીર્તિ મેળવી છે. અન્ન ગજ અને રથની ચર્ચા (ફેરશી), ખડ્ગ અને હાલ, બાહુયુદ્ધ, શત્રુસૈન્યની ઝડપ અને સચોટતાની ક્રિયાને...ને પ્રતિદિન દાન, માન અને ખિન-અપમાનની વૃત્તિ ધરાવે છે. એ ધણુ ખર્ચ કરે છે. યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરેલા ખલિ, શુદ્ધ અને ભાગ વડે એનો કોશ (ખબતો) સુવર્ણ, રજત, વજ્ર, વૈદ્ય, અને રત્નના સંગ્રહથી ભરપૂર છે. એ સ્કૃત, લઘુ (પ્રસાદયુક્ત), મધુર, ચિત્ર, કાન્ત, શબ્દ-સમયથી ભરપૂર અને અલંકૃત ગદ્ય-પદ્ય કાવ્ય રચવામાં પ્રવીણ છે. પ્રમાણુ(લંબાઈ), માન (માપ), ઉન્માન (ઊંચાઈ), સ્વર (અવાજ), ગતિ (ચાલ), વર્ણ (વાન), બળ, શક્તિ વગેરે પરમ લક્ષણ-ચિહ્નોથી એનો સુંદર દેહ યુક્ત છે. એણે સ્વયં 'મહાક્ષત્રપ' નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે. રાજકન્યાઓના સ્વયંવરમાં એણે અનેક પુષ્પહાર પ્રાપ્ત કર્યા છે.

“ને આ બાબતમાં મહાક્ષત્રપના મતિસચિવો અને કર્મસચિવોએ, પોતે અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં, ગામડું ઘણું મોટું હોવાથી ઉત્સાહના અભાવને લઈને વિમુખ મતિવાળા ઘર્ષ કામને નામંદૂર કર્યું/ મેતુના પુનર્નિર્માણ વિશે નિરાશા મળતાં પ્રજામાં હાહાકાર થયો. ત્યારે અહીં વડા મથકમાં પૌરજનો તથા જનપદ જનોના અનુગ્રહ અર્થે રાજ્યએ અખિલ આનર્ત-સુરાષ્ટ્ર(દેશ)ના પાલન માટે નીમેલા/ પદ્મલવ કુલેપ-પુત્ર અમાત્ય સુવિશાખ, જે અર્થ તથા ધર્મના યથાવત્ વ્યવહાર અને દર્શન વડે (પ્રજાનો) અનુરાગ વધારે છે ને જે શક્ત, દાન્ત(સહનશીલ), અ-અપલ (કરેલ), અ-વિસ્મિત(અ-ગર્વિષ્ઠ), આર્થ (ઉદાત્ત) અને અ-હાર્ય (લાંચને વશ ન થનાર) છે/ જે સારો વહીવટ કરે છે ને જે ભર્તા(સ્વામી)નાં ધર્મ, કીર્તિ અને યશની અભિવૃદ્ધિ કરે છે તેણે આ કામ પાર પાડ્યું.”

* * *

આ લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં ને ઉચ્ચ ગદ્ય શૈલીમાં લખાયેા છેજાંબા સમાસો અને વિવિધ અલંકારો અને દુચિર કદપનાઓથી યુક્ત આવું ગદ્યમય કાવ્ય ૬ઠ્ઠી-૭મી સદીમાં કવિ દંડીના લશકુમારચરિત, સુમંધુની વાસવદત્તા અને બાણભટ્ટના હર્ષચરિત અને અને કાદંબરી જેવી કથા-આખ્યાયિકાઓમાં પ્રચલિત થયેલી છે. પરંતુ અહીં એવી ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીનાં દર્શન એ પહેલાં છેક ૨ જી સદી જેટલા વધુ પ્રાચીનકાલમાં થાય છે. એ કારણે આ લેખ સમસ્ત સરકૃત સાહિત્યમાં ગદ્યકાવ્યની રચનાના એક ઉત્તમ પ્રાચીન નમૂના તરીકે જાણીતો છે.

આ લેખ Indian Antiquary માં^૬, Epigraphia Indica માં^૭ અને Select Inscriptions માં^૮ મૂળ લખાણની ૭મી તથા લિપ્યંતર

સાથે પ્રકાશિત થયો છે તેમ જ 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' માં સુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. લેખ જૂનાગઢ-ગિરનારના માર્ગ પર દામોદર કુંડે નજીક આવેલા જે શૈલની ઉત્તર-પૂર્વે આજૂ પર અશોકના ચૌદ ધર્મલેખ કોતરેલા છે, તે શૈલની પશ્ચિમ આજૂ પર કોતરેલો છે. લગભગ ૧૨ ફૂટ (૩.૩૦ મીટર) લાંબી જગ્યામાં ૨૦ પંક્તિમાં એ કોતરાયો છે.

લેખનો મુખ્ય વિષય સ્થાનિક પૂર્તકાર્યનો છે. ગિરિનગરના સુદર્શન તળાવનો સેતુ (અંધ) તૂટી ગયો તે આનર્ત-સુરાજીના રાજ્યપાલ સુવિશાખે સમરાવ્યો ને એ અંગે મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ પોતાના કોશમાંથી અઠગક ધન ખર્ચી નવો દઢ સેતુ (અંધ) અંધાવ્યો એ એની મુખ્ય હકીકત છે, જે સ્થાનિક મહારવ ધરાવે છે. સૌરાજીની અને ખાસ કરીને ગિરિનગરની સ્થાનિક ઘટના તરીકે પણ એ અગત્યની ગણાય.

પરંતુ આ લેખની વિશેષતા એ છે કે એમાં આ સુદર્શન તળાવનો પાછલો ઇતિહાસ પણ આપવામાં આવ્યો છે, જે રુદ્રદામાના સમય કરતાં લગભગ ચારસો-સાડાચારસો વર્ષ પહેલાંના સમયને લગતો છે. આ વૃત્તાંતમાં એ પ્રાચીન સમયના એ રાજ્યપાલો વિશે પણ માહિતી આપી છે. ખીજી સદી જેટલા પ્રાચીન સમયે એની પહેલાંના ચારસો પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસની આવી વિગતો જળવાઈ હતી એ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય.

સુદર્શન તળાવને લગતી હકીકત પાંચ કંડિકાઓમાં આપવામાં આવી છે: (૧) પુતનિર્માણ પછીની વર્તમાન આબાદ સ્થિતિ, (૨) અગાઉ અતિવૃષ્ટિથી આવેલા નદીઓના પૂરને લઈને એના અંધમાં પડેલું મોટું ગાખડું, (૩) આ તળાવ અંધાવાનો અને એમાં નહેરો કરાવાનો ભૂતકાલીન વૃત્તાંત, (૪) મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ વધુ દઢ સેતુ અંધારી એને વધુ સુદર્શન (દર્શનીય) કરાવ્યું તે અને (૫) એમાં સ્થાનિક રાજ્યપાલ સુવિશાખે લીધેલો મહારવનો ભાગ. આ કંડિકાઓનો ક્રમ પણ કેટલો કલાત્મક છે!

ગિરિનગર એ ગિરિ ભર્જયત(ગિરનાર)ની તળેટી પાસે વસેલું નગર હતું; હાલ એની પાસે જૂનાગઢ શહેર આવેલું છે. એ પર્વતમાંથી સુવર્ણસિકતા (સોનરેખ), પલાશિની (પર્લાશિયો) વગેરે નદીઓ વહેતી હતી. એ નદીઓના પ્રવાહ આડે એક સેતુ (અંધ) આંધીને ત્યાં જળાશય (ડેમ) કરાવ્યું હતું. એનું નામ 'સુદર્શન' (દર્શનીય-સુંદર) હતું. એ મૌર્ય રાજ્ય અંદ્રગુપ્તના રાષ્ટ્રીય (રાજ્ય-પાત્ર) વૈષ્ય પુષ્યગુપ્તે કરાવ્યું હતું.

આ ઉલ્લેખ પરથી મગધના મૌર્ય વંશના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્તે પોતાની સત્તા એક સૌરાષ્ટ્ર સુધી પ્રવર્તાવી હોવાનું જાણવા મળે છે. વળી એના સમયના રાષ્ટ્રિય- (રાજ્યપાલ) નું નામ જાણવા મળે છે.

ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોક રાજ્યના સમયમાં આ જળાશયમાં નહેરો કરાવવામાં આવી. એ સમયે તુપાસ્ક નામે યવનરાજ રાજ્યપાલ તરીકે વહીવટ કરતો હતો. એનું નામ ઈરાની ભાષાનું છે. આથી એ ઈરાની જ્ઞાતિનો હોય, તે એ યવન પ્રદેશ પર શાસન કરતો રાજા હતો એવું ક્ષણિત થાય. સામંત રાજાઓ અધિપતિના સામ્રાજ્યમાં રાજ્યપાલ જેવા અધિકાર સંભાળતા.

અશોક મૌર્યની સત્તા અહીં પ્રવર્તતી તેનો પુરાવો તેા અહીં કોતરાવેલી એના ધર્મલેખોની નકલ પણ પૂરો પાડે છે, પરંતુ આ લેખમાંના ઉલ્લેખ પરથી એના સમયના રાજ્યપાલ વિશે જાણવા મળે છે.

મગધથી એક સૌરાષ્ટ્ર જેટલા દૂર આવેલા પ્રાંતમાં પણ બંધ બંધાવવામાં આવતો ને એમાંથી નહેરો કરાવવામાં આવતી એ હકીકત એ સમયની સુવિહિત રાજ્યવ્યવસ્થા સૂચવે છે. નહેરોની જોગવાઈ થતાં ગિરિનગરનું 'સુદર્શન' તળાવ પૌરજનોના વિહારસ્થાન ઉપરાંત જનપદ જનોની નહેરો માટેનું ઉપયોગી જળાશય બન્યું હતું.

સુદર્શનનો સેતુ તૂટ્યો મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સમયમાં. ત્યારે (શક સંવત્ ૭૨) વર્ષ ૭૨, અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૫૦ ચાલતું હતું. માગસર વદ પડવાનો દિવસ હતો. ત્યારે માસ પૂર્ણિમાન્ત ગણાતા હોય, તે ઝોકટોબરનો ઉત્તરાર્ધ, અને માસ અમાન્ત ગણાતા હોય, તે નવેંબરનો ઉત્તરાર્ધ હતો.

માગસર મહિનામાં ય એ વરો ત્યાં અતિવૃષ્ટિ થઈ. પૃથ્વી સમુદ્રાક્ષર થઈ ગઈ. નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યાં. એમાં ભારે પવન ફૂંકાયો. કુદરતમાં તથા નગરમાં ભારે હોનારત થઈ. બંધમાં મોટું ગાબડું પડ્યું ને જળાશય તળિયા-ઝટક ખાલીખમ થઈ ગયું. 'સુદર્શન' હતું તે હવે વેરાન રણ જેવું થઈ ગયું.

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની રાજધાની ઉજ્જનમાં હતી. આનર્ત—સુરાષ્ટ્ર વહીવટી દૃષ્ટિએ એક પ્રાંત ગણાતો. એનો રાજ્યપાલ સુવિશાખ પહલવ (પાર્થિ-યન) જ્ઞાતિનો હતો. એણે સુદર્શનનો સેતુ સમરાવવા માટે મહાક્ષત્રપને વિનંતી કરી, પરંતુ આ વિનંતી પહેલાં નામંજૂર થઈ. મહાક્ષત્રપના મતિસચિવો (સલાહકાર અમાત્યો) તથા કર્મસચિવો(કાર્યપાલક અમાત્યો)એ એનો વિરોધ કર્યો, કેમ કે

બંધનું ગામડું ઘણું મોટું હતું. એ કોણુ સમરાવે ? પ્રજામાં હાહાકાર થયો, કેમ કે સુદર્શન માત્ર રમણીય વિહારસ્થાન નહિ, કૃષિને આવશ્યક જળાશય પણ હતું. આખરે મહાક્ષત્રપે એને સમરાવ્યું. આ માટે એણે પ્રજા પર કોઈ નવો કર નાખ્યો નહિ, વિષ્ટિ (વેઠ) કરાવી નહિ કે (કહેવાતા) સ્વૈચ્છિક ફાળા કરાવ્યા નહિ. પોતાના કોશમાંથી અદળક ધન ખર્ચ્યું. વળી એ માટે ભારે સમય વિતાવ્યો નહિ. ચોમાસું ખેસતાં પહેલાં તો જળાશય સમારંભ ગયું લાગે છે. નવા સેતુની લંબાઈ-પહોળાઈ પણ વધારી; ને સેતુને અગાઉના કરતાં વધુ દૃઢ બનાવ્યો. આ બધું પાર પડ્યું. અમાત્ય સુવિશાખના સક્રિય પુરુષાર્થને લઈને ને એમાં એણે તો મહાક્ષત્રપનાં પુણ્ય અને યશમાં અભિવૃદ્ધિ કરી. સુદર્શન તળાવ હવે અગાઉના કરતાંય વધુ સુદર્શન (દર્શનીય) બન્યું. હવે એ કેવી આબાદ સ્થિતિનાં રહેલું છે એનું વર્ણન લેખના આરંભમાં કરેલું છે.

ભારતના પ્રાચીન જળાશય-સેતુઓના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ય આ ઘટના મહત્વની ગણાય. શુજરાતનો તો આ સદુથી પ્રાચીન જ્ઞાત જળાશય-સેતુ છે.

આ લેખની એક ખીણ વિશેષતા એ છે કે આ સ્થાનિક ઘટનાના વૃત્તાનિમિત્તે મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની તથા અમાત્ય સુવિશાખની સુંદર પ્રશસ્તિ પણ આપવામાં આવી છે.

આ રાજવંશનો સ્થાપક હતો રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી ચષ્ટન. એ પ્રાયઃ શક જ્ઞાતિનો હતો. એનો (શક) વર્ષ ૧૧(ઈ. સ. ૮૯-૯૦)નો લેખ મળ્યો છે. એના ક્ષત્રપ તથા મહાક્ષત્રપ તરીકેના સિક્કા મળ્યા છે. 'ક્ષત્રપ' શબ્દ પહેલાં રાજ્યપાલ માટે અને પછી ભૂપ માટે પણ પ્રયોજાતો. 'મહાક્ષત્રપ'નો અર્થ અહીં 'મહારાજ' જેવો થાય છે. મહાક્ષત્રપ પોતાના મદદનીશ તરીકે 'ક્ષત્રપ'ની નિમણૂક કરતો. મહાક્ષત્રપની જેમ ક્ષત્રપને પણ પોતાના નામે સિક્કા પડાવવાનો અધિકાર રહેતો.

મહાક્ષત્રપ ચષ્ટનના તથા તેના પુત્ર ક્ષત્રપ જ્યદામાના સિક્કા મળ્યા છે. ક્ષત્રપ જ્યદામા પિતાની હયાતીમાં અઠાણ મૃત્યુ પામ્યો લાગે છે. એના પછી જ્યદામાનો પુત્ર રુદ્રદામા 'ક્ષત્રપ' નિભાયો. ચષ્ટન અને રુદ્રદામાના સંયુક્ત શાસન દરમ્યાનના (શક) વર્ષ ૫૨(ઈ. સ. ૧૩૦)ના યજ્ઞલેખ મળ્યા છે.^{૧૦} એ પછી થોડા વખતમાં રુદ્રદામા મહાક્ષત્રપ થયો લાગે છે.

આ લેખમાં એના સદગુણોની તથા એની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓની પ્રશસ્તિ કરેલી છે. એ સંત્રામ સિવાય અહિં સા-ધર્મ પાળતો હતો. શત્રુઓ

તરફ કારુણ્ય દર્શાવતો. શરણાગતને શરણુ દેતો. એનું રાજ્ય ધણું વિશાળ હતું. એમાં કયા પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો એ અહીં ગણાવ્યું છે. એની રાજધાની અવન્તિમાં હતી. આનર્ત-સુરાષ્ટ્રની જેમ આકર-અવન્તિનું એક સંયુક્ત એકમ ગણાતું. એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ-એવા એ વિભાગ હતા. આકર એટલે પૂર્વ માળવા; એની રાજધાની વિદિશા હતી, અવન્તી એટલે પશ્ચિમ માળવા; એની રાજધાની ઉજ્જયિની (ઉજ્જયન) હતી. અનૂપ એટલે જલપ્રચુર પ્રદેશ. એ માહિષ્મતીની આસપાસનો પ્રદેશ હતો. માહિષ્મતી મધ્ય-પ્રદેશના નિમાડ જિલ્લામાં આવેલ મહેશ્વર નામે સ્થળ છે. કદાચ અહીં 'નીવૃત્' (પ્રદેશ) માં નિમાડનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય. તે અનૂપ-નીવૃત્તનું પણ સંયુક્ત એકમ હોય. આનર્ત એ ઉત્તર ગુજરાતનું નામ હતું. સૌરાષ્ટ્ર માટે પ્રાચીન કાલમાં 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દ પ્રયોજાતો. શબ્દ એટલે સાબરકાંઠાનો પ્રદેશ. મરુદેશ એટલે મારવાડ. સિંધુ અને સૌવીર એ નીચલા સિંધુ-પ્રદેશના પશ્ચિમ અને પૂર્વ ભાગ હતા.^{૧૧} અથવા સિંધુદેશ એટલે સિંધ; અને સૌવીર એટલે એની ઉત્તર કે ઉત્તરપૂર્વે આવેલો પ્રદેશ.^{૧૨} કુકુર એટલે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર એવો કેટલાકે અર્થ કર્યો છે,^{૧૩} પરંતુ એ પ્રદેશ ખરેખર રાજસ્થાનમાં કે મધ્યપ્રદેશના ઈંદોર વિભાગમાં આવ્યો હાશે છે.^{૧૪} 'અપરાંત' નામ ઘણા જુદાજુદા અર્થમાં પ્રયોજાતું. વિશાળ અર્થમાં નાસિકથી માંડીને અર્ધુદ (આણુ) સુધીના પશ્ચિમી પ્રદેશો 'અપરાંત' તરીકે ઓળખાતા; પછીના કાલમાં એમાંના શર્પારિક (સોપારા) પ્રદેશ (ઉત્તર કોંકણ) 'અપરાંત' તરીકે ઓળખાયો. ઘણા વિદ્વાનોએ અહીં એનો આ વિશિષ્ટ અર્થ ઘટાવ્યો છે. પરંતુ ડૉ. ઉમાશંકર જ્ઞેશીએ પુરાણોમાં બંધ ખેસતા એના વિવિધ અર્થોની વિશદ ચર્ચા કરતાં દર્શાવ્યું છે તેમ આ લેખમાં 'અપરાંત' નામ ત્રીજા અર્થમાં પ્રયોજાયું છે.^{૧૫} કુકુર એમના મતે વાયવ્ય પ્રદેશ છે તે અપરાંત એની પૂર્વે દક્ષિણ પંજાબને સ્પર્શતો પ્રદેશ છે, જે ઉત્તર-વાયવ્યમાં આવેલો છે. નિપાદ એ પશ્ચિમ વિંધ્ય-અરવલ્લીનો આદિવાસી-પ્રદેશ છે.

યૌધિયો ભાવલપુર-ભરતપુર પ્રદેશમાં વસતા. એ લડાયક હતા. એમનું ગણ-રાજ્ય હતું. યૌધેય ગણના સિક્કા મળ્યા છે.

દક્ષિણાપથ એટલે દખ્ખણ. ત્યાંનો રામ શાતકર્ણિએ સાતવાહન વંશનો રામ છે. સાતવાહન રામ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિએ ક્ષહરાત વંશનો અંત આણી સુરાષ્ટ્ર, કુકુર, અપરાંત, અનૂપ અને આકર-અવન્તિ જીતી લીધા હતા.^{૧૬} ચળ્ટન-રુદ્રદામાએ આ પ્રદેશ પાછા મેળવ્યા હાગે છે. પરંતુ આ શાતકર્ણિ એ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ ભાગ્યેજ હોઈ શકે. આ પ્રદેશો તે એના પુત્ર અને ઉત્તરા-

ધિકારી વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્નમાવિએ ગુમાવ્યા લાગે છે. આથી અહીં 'શાતકર્ણિ' નામ 'સાતવાહન' જેવા વિશાળ અર્થમાં આ રાજ્ય માટે ઉદ્દિષ્ટ હોય એવું ધણા માને છે. અથવા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્નમાવિના ભાઈનું નામ પણ 'શાતકર્ણિ' હતું તે એ વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકર્ણિ પ્રાયઃ આ રુદ્રદામાનો જમાઈ થતો હતો. ૧૭ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ એને અખમે વાર હરાવ્યા છતાં નજીકના સંબંધને લઈને જવા દીધો તે ક્ષમા આવી યશ મેળવ્યો.

રુદ્રદામાના ગુણોની પ્રશસ્તિમાં કેટલીક રસપ્રદ વિગત આપેલી છે. શબ્દવિદ્યા એટલે વ્યાકરણ. અર્થવિદ્યા એટલે અર્થશાસ્ત્ર. ગાંધર્વવિદ્યા એટલે સંગીત. ન્યાયવિદ્યા એટલે ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કવિદ્યા. પારણ, ધારણ, વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને પ્રયોગ એ વિદ્યાપ્રહણનાં ચાર ઉપયોગી સોપાન છે.

'કાવ્ય' શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેને લાગુ પડતો. આદર્શ કાવ્યનાં વિવિધ લક્ષણ અહીં ગણાવ્યાં છે.

આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનો સંયુક્ત વહીવટી વિભાગ હતો. એનો વહીવટ અમાત્ય સુવિશાખ કરતો. રાજ્યપાલ માટે મૌર્યકાલમાં 'રાષ્ટ્રીય' શબ્દ વપરાતો; ક્ષત્રપ-કાલમાં કયો શબ્દ પ્રચલિત હતો એ આ લેખ પરથી જાણવા મળતું નથી. આદર્શ અમાત્યના વિવિધ ગુણ કેવા હોવા જોઈએ એવું મનાતું એ અહીં પ્રયોગયેલો સુવિશાખનાં વિશેષણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આમ ભાષા, શૈલી, સ્થાનિક ઇતિહાસ, સેતુ-નિર્માણ, મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ તથા એના ગુણોની પ્રશસ્તિ અને અમાત્યના અપેક્ષિત સદ્ગુણો-એમ અનેક દૃષ્ટિએ આ અભિલેખ ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

૨. સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદ શિલાસ્તંભલેખ

૧. ...કુલ્યૈઃ ...સ્વ.....
૨. [યસ્ય][II] [૧]
૩.વ.....
૪.ક્ષઃ સ્ફુદોદ્ગસિત...પ્રવિતત.....[II] [૨]
૫. યસ્ય પ્ર[જ્ઞાનુ]વક્તોચિતસુખમનસઃ શાસ્ત્રતત્વાત્યર્થમ્ભુઃ
...સ્તબ્ધો.....નિ.....નોચ્છુ..... ।

६. [स]त्काव्यश्रीविरोधान्बुधगुणितगुणाज्ञाहतानेव कृत्वा
[वि]द्वल्लोके[ऽ]वि[नाशि] स्फुटबहुकविताकीर्तिराज्यं भुनक्ति [॥] [३]
७. [आ]र्या हीत्युपगृह्य भावपिशुनैरुत्कर्णितै रोमभिः
सभ्येषूच्चवसितेषु तुल्यकुलजम्लानाननोद्वीक्षितः [॥] [१]
८. [स्ने]हव्यालुङ्कितेन बाष्पगुरुणा तत्त्वेक्षणा चक्षुषा
यः पित्राभिहितो निर्गदय निखिलं प्राणैवसुर्वीभिति [॥] [४]
९. [ह]ृदवा कर्माण्यनेकान्यमनुजसदृशाभय[द]भु[त]ादिभन्नहर्षा
भ[ि]वैरास्वादय[न्तः].....[के]चित् [१]
१०. वीर्योत्पत्ताश्च केचिच्छरणमुपगता यस्य वृत्ते[ऽ]प्रणामे-
[ऽ]त्य.....[॥] [५]
११. संग्रामेषु स्वभुजविजिता नित्यमुच्चवापकाराः
स्वः स्वो मानप्र..... [१]
१२. तोषोत्तुङ्गैः स्फुटबहुरसस्नेहफुल्लैर्मनोभिः
पश्चात्तापं वद्वसन्त[म्] [॥] [६]
१३. उद्वेलादतवाहुवीर्यरभसादकेन येन क्षणा-
दुन्मूल्याच्युतनागसेनग.....[१]
१४. दण्डैर्ग्राह्यतैव कातकुलजं पुष्पाह्वये क्रीडता
सूर्ये (?) नित्य (?).....तट.....[॥] [७]
१५. धर्मप्राचीरबन्धः शशिकरशुचयः कीर्तयः सप्रताना
वैदुष्यं तत्त्वभेदि प्रशम तात्थर्म [१]
१६. [अ]द्भयेयः] सूक्तमार्गाः कविमतिविभवेत्सारणं चापि काव्यं
के नु स्याद्यो[ऽ]त्य न स्याद्गुणमतिविदुषां ध्यानपात्रं य एकः [॥] [८]
१७. तस्य विविधसमरशतावतरणदक्षस्य स्वभुजबलपराक्वमेकबन्धोः पराक्वमाङ्गस्य
परशुशरशङ्कुशक्तिप्रासासितोमर -
१८. भिन्दिपालनाराचवैतस्तिकाद्यनेकप्रहरणविरुडाकुलव्रणशताङ्कशोभासमुदयोपचित-
कान्तरवर्षमः
१९. कौसलकमहेन्द्र-महाकान्ताशकव्याघ्राज-कौराळकमण्डराज-पैष्टपुरकमहेन्द्रगिरि-
कौडूरकत्वाभिदत्तैरण्डयत्कदमन-काञ्चयेकविष्णुगोपावमुक्तक-

२०. नीलराज-वैज्येयकहरितवर्म-पालककेकाग्रसेन-दैवराष्ट्रककुबेर-कौस्थलपुरकधन्वजय-प्रभृति सर्वदक्षिणाधराजग्रहणमोक्षानुग्रहजनितप्रतापोन्मिश्रमाहाभाग्यस्य
२१. रुद्रदेव-सतिल-नागदत्त-चन्द्रवर्म-गणपतिनाग-नागसेनाच्युत-चन्दि-बलवर्मा-द्यनेकार्यार्वात्तराजप्रसभोद्धरणोदकप्रभावमहतः परिचारकीकृतसर्वाटविकराजस्य
२२. समतट-डवाक-काभरू-नेभाल-कर्तृपुरादिप्रत्यन्तनुपतिभिर्मालवानुनायन-यौधेय-माद्रकाभीर-प्राजून-सनकानीक-काक-खरपरिकादिभिश्च सर्वकरदाना-ज्ञाकरणप्रणामागमन-
२३. परितोषितप्रवण्डशासनस्य अनेकप्रहरजयेत्सत्रराजवंश-प्रतिश्रानोद्भूतनिखिल-भुवनविचरणशान्तयशसः दैवपुत्रषाहिषाहानुषाहिशकमुरुण्डैः सैंहळकादिभिश्च
२४. सर्वद्वीपवासीभिरातननिवेदनकन्योपायनदानगरुतमदङ्कत्वविषयभुक्तिशासनयाचना-वुपायसेवाकृतवाहुवीर्यप्रसरधरणिबन्धस्य त्रि(३)थिव्यामप्रातः स्य
२५. सुचरितशतालङ्कृतानेकगुणगणोत्तिसक्तिमिश्रणतलप्रमृशान्य-नरपतिकीर्तैः साङ्ख्य- (६व)साङ्ख्यप्रलयहेतुपुरुषस्याचिन्त्यस्य भक्तयवनतिसात्रग्राह्यमुद्गदयस्यानुकम्पा-वतो [S]नेकगोशतसहस्रप्रशयिनः
२६. [कृप]गदीनानाथातुरजनोद्वरणसन्वदीक्षाम्युगतमनसः सभिद्धस्य विग्रहवतो लोकानुग्रहस्य धनद्वरुणेन्तकसमस्य स्वभुजबलविरजिततानेकनरपतिविभवप्रत्य-र्षणानित्यव्याप्तः युक्तपुरुषस्य
२७. निश्चितविश्वप्रतिमान्बर्वा लक्षितैर्भीडितत्रिंशत्पतिगुरुमुत्सुरारदादेर्विद्वज्जनेपजी-व्यमानानेककाव्यक्रियःभिः प्रतिश्रितकविराजशब्दस्य सुधिरस्तोतव्यानेकाद्भुतो-दारचरितस्य
२८. लोकसमयक्रियःनुविधानपात्रमानुषस्म लोकधाम्नेना देवस्य महाराजश्रीगुप्त-प्रपौत्रस्य महाराजश्रीप्रदोत्कचपौत्रस्य महाराजश्रीराजश्रीचन्द्रगुप्तपुत्रस्य
२९. लिच्छविदौहित्रस्य महादेव्याः कुमारदेव्यामुत्पन्नस्य महाराजधिराजश्रीसमुद्र-गुप्तस्य सर्वपृथिवीविजयजनितोदयव्यःमनिखिलावन्तिलां कीर्तिभित्ति-दशपति-
३०. भवनगदनावाप्तलक्षितमुखविवरणाशाचक्षाय इव भुवो बाहुरयमुच्छितः स्तम्भः
[१] यस्य
३१. प्रधानभुजविक्रमप्रामशाखवाक्योदयै-
रुपयुपरिसञ्चयोच्छ्रितमनेकमार्ग यशः [१]

પુનાતિ મુવનત્રયં પશ્યન્તર્જટાન્તગુહા-

નિરોધપરિમોક્ષશીઘ્રમેવ પાણ્ડુ ગાઙ્ગ [૧૫:] [11] [૧]

एतच्च काव्यमेषामेव महारकपादानां दासस्य समीपपरिसर्षणानुग्रहोन्मीलितमतेः-

૩૨. खाद्यदभक्तिरस्य महादण्डनायकध्रुवभूतिपुत्रस्य सान्निविग्रहिककुमारभक्त्यम
[हादण्डनाय]कहारषेणस्य सर्वभूतहितमुखायास्तु ।

૩૩. असुच्छितं च परममहारकपादानुध्यातेन महादण्डनायकतिलमङ्गकेन ।

“.....^{૧૮} જેનું મન પ્રતજનોના સહવાસમાં ઉચિત સુખ ધરાવે છે, જે શાસ્ત્રોના તત્ત્વોના સ્વામી છે,.....જે સારું કાવ્ય અને શ્રી (લક્ષ્મી) વચ્ચેના વિરોધોને પ્રતજનોના ગુણસમૂહની આગાથી આહત કરીને, વિદ્વાનોના જગતમાં બહુ સ્ફુટ કવિતાની કીર્તિનું અવિનાશી રાજ્ય ભોગવે છે (શ્લો. ૩). સલાજનોને શૈભ્ય સાથે હર્ષ થયો અને તુલ્ય સંબંધીઓનાં મુખ મ્હાન થયાં; જેને ‘એ યોગ્ય છે’ માનીને સ્નેહાર્પિત પિતાએ તત્ત્વશી દષ્ટિ વડે નીરખીને ‘નિખિલ પૃથ્વીનું રક્ષણ કર’ એમ કહ્યું (શ્લો. ૪). જેનાં અનેક અમાનુષી કર્મો જોઈને કેટલાક જનો વિરમયથી હર્ષિત થઈ.....ભાવે વડે.....આસ્વાદે છે; એના પરાક્રમથી ઉત્તપ્ત થયેલા કેટલાક જનો જેને પ્રણામ કરી શરણે આવ્યા છે.....(શ્લો. ૫). ભારે અપકાર કરનારાસંગ્રામોમાં પોતાના આહુથી જિતાર્થને...(આવની) કાલે કાલે...માન ... સંતુષ્ટ અને બહુ સ્ફુટ રસસ્નેહથી પ્રફુલ્લ મન વડે ... પશ્ચાત્તાપ ... વસંત ... (શ્લો. ૬). નિઃસીમ ઉદય પામેલા આહુબળના જોસથી જેણે એકલાએ ક્ષણમાં અચ્યુત, નાગસેન અને (ગણપતિ વગેરે રાજ્યોનું) યુદ્ધમાં ઉન્મૂલન કરીને, સૈન્યો વડે કોટકુલના રાજ્યને પકડાવીને, પુષ્પપુરમાં ખેલતા,...સૂર્ય...તટ...(શ્લો. ૭). ધર્મરૂપી દુર્ગને બંધ, ચંદ્રનાં કિરણ જેવી ઉજ્જવળ વિશાળ કીર્તિ, તત્ત્વને ભેદતી વિદ્વત્તા, પ્રશમ... સૂક્ત(સુભાષિત)નો માર્ગ, ને વળી કવિઓની શુદ્ધિના વિભવને ખીલવતું કાવ્ય-એને શું નહોતું? ગુણ અને શુદ્ધિના ગણકારો માટે જે એક જ ધ્યાનનું પાત્ર છે (શ્લો. ૮).

“તે.....^{૧૯} મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તની, સર્વ પૃથ્વીના વિજયને લઈને ઉદય પામેલી ને અખિલ અવનિતલમાં વ્યાપેલી કીર્તિ, જેને અહીંથી (આ લોકમાંથી) દેવોના પતિ(ઇન્દ્ર)ના ભવનમાં જ્વાળાથી લલિત અને સુખદ ચર્ચા પ્રાપ્ત થઈ છે તેને કહેતા જાણે પૃથ્વીને આહુ હોય તેવા આ સ્તંભ ઊભા કરવામાં આવ્યો છે. એ (સમુદ્રગુપ્ત) સેંકડો વિવિધ યુદ્ધોમાં ઊતરવામાં દક્ષ

છે. પોતાના આહુબળનું પરાક્રમ એ એનો એકમાત્ર બંધુ છે. એ પરાક્રમાંકરો છે. પરશુ, બાણ, શંકુ, શક્તિ, પ્રાસ, અસિ, તોમર, ભિન્દિપાલ, નારાય, વૈતસ્તિક આદિ અનેક આયુધો વડે પડેલા સેંકડો તીવ્ર ધાનાં ચિહ્નોની શેભાના સમુદયથી એનું શરીર વધુ કાંતિમાન થયું છે.

“કોસલનો મહેન્દ્ર, મહાકાન્તારનો વ્યાધરાજ, કૌરાળનો મણ્ડરાજ, પિષ્ટપુરનો મહેન્દ્રગિરિ, કોટ્ટૂરનો સ્વામિદત્ત. એગરૂડપદ્મનો દમન, કાંચીનો વિષ્ણુગોપ, અવમુક્તનો નીલરાજ, વેંગીનો હસ્તિવર્મા, પદ્મકનો ઉગ્રસેન, દેવરાષ્ટ્રનો કુબેર, કુસ્થલપુરનો ધનંજય વગેરે દક્ષિણપથના સર્વ રાજ્યોને પકડીને છોડી મૂકવાના અનુગ્રહથી ઉદ્ભવેલા પ્રતાપ(યશ)થી એનું મહાભાગ્ય મિશ્ર થયું છે. રુદ્રદેવ, મતિલ, નાગદત્ત, ચંદ્રવર્મા, ગણપતિનાગ, નાગસેન, અચ્યુત, નંદી, બલવર્મા આદિ આર્યાવર્તના અનેક રાજ્યોનું જગજગત ઉન્મૂલન કરીને વધેલા પ્રભાવથી એ મહાન (થયો) છે. એણે સર્વ આટવિક (અટવીના) રાજ્યોને પરિચારક બનાવ્યા છે. સમતટ, ડવાક, કામરૂપ, નેપાલ, કર્ત્વીપુર આદિના સીમાન્ત રાજ્યો વડે તથા માલવ, અર્જુનાયન, ચૌધેય, માદ્રક, આબીર, પ્રાચૂર્ન, સનકાનીક, કાક, ખરપરિક આદિ વડે સર્વ કર આપીને અને આત્મા માનીને તથા પ્રણામ માટે આપીને એનું પ્રચંડ શાસન પરિતોષિત થયું છે. રાજ્યબ્રહ્મ કરાયેલા અને નબ્ત-વંશવાળા અનેક રાજ્યોને (પુનઃ) પ્રતિષ્ઠિત કરીને એણે અખિલ જગતમાં ફરતો શાંત યશ મેળવ્યો છે. દેવપુત્રો, પાહિઓ, પાહાનુપાહિઓ, શકો અને સુરુડો વડે તથા સૌહ્યકો આદિ સર્વ દીપવાસીઓ વડે આત્મનિવેદન(શરણાગતી), કન્યારૂપી ભેટનું દાન, પોતાના પ્રદેશના ભોગવટા માટે (સમુદ્રગુપ્તના) ગરુડાંકિત (ગરુડચિહ્નમુદ્રાંકિત) શાસનની યાચના વગેરે ઉપાયો વડે સેવા કરીને પ્રસરેલા આહુબળ વડે એણે પૃથ્વીને બાંધી છે. પૃથ્વી પર એ પ્રતિરથ(પ્રતિરપથી)વિનાનો છે.

“સેંકડો સુચરિતોથી અલંકૃત અનેક ગુણોના ગણ(સમૂહ)નાં ઉત્સંચનો વડે એણે અન્ય રાજ્યોની કીર્તિને ધગના તળિયામાંથી બૂસી નાખી છે. એ સાધુ(સન્ન)ના ઉદય તથા અસાધુ(દુર્જન)ના નાશના હેતુરૂપ અચિંત્ય પુરુષ છે. એને માત્ર ભક્તિ અને અવનતિ (પ્રણામ) વડે જ ગ્રહણ થાય તેવું મૃદુ હૃદય છે. એ અનુકંપાવાળો છે. એ લાખો ગાયોનો દાતા છે. કૃપણ (નીચ), દીન, અનાથ અને પીડિત જનનો ઉદ્ધાર કરવાના મંત્રની દીક્ષા વડે એનું મન વ્યાપ્ત છે. એ ઉજ્જવલ મૂર્તિમંત લોકાનુગ્રહ છે. એ ધનદ (કુબેર), વરુણ, ઇન્દ્ર અને અન્તક (યમ) સમાન છે. એના આહુબળથી જિતાયેલા અનેક નૃપોના વિભવને આજો આપવામાં એના આયુક્ત પુરુષો (અધિકારીઓ) હંમેશાં રોકાયેલા છે.

ત્રીવિદ્ય મતિ વડે એણે દેવાના ગુરુ(પૃથ્વરપતિ)ને અને સંગીતના સુંદર પ્રયોગો વડે તુમ્બુડુ નારદ વગેરેને લલિત કર્યા છે. વિદ્યાને જોનારી ઉપશુવિદ્યાનું સાધન અને તેવી અનેક કાવ્યક્રિયાઓ (રચનાઓ) વડે એને માટે ‘કવિરાજ’ શબ્દ પ્રતિષ્ઠિત થયો છે. લાંબા કાલ લગી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અનેક અદ્ભુત ઉદારચરિતવાળો છે. માત્ર લોકસમય(દુનિયાની રીતરસમ)ની ક્રિયાઓના અનુવિધાનની ખાતભાં જ એ માનુષ છે. (બાકી) લોકમાં રહેલો દેવ છે. એ મહારાજ શ્રી ગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, મહારાજ શ્રી ઘટોત્કચનો પૌત્ર, મહારાજાધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર, સિચ્છવિનો દૌહિત્ર અને મહાદેવી કુમારદેવી વિશે ઉત્પન્ન થયેલો છે.

“ એનો યશ, જે દાન, બાહુબલ, પ્રશમ અને શાસ્ત્રવચન-કુશળતા વડે ઉપરાઉપરી સચિત થઈ જાયે તદ્દે ને અનેક માર્ગ ધરાવે છે, તે પશુપતિ- (શિવ)ની જટારૂપી ગુફાની અંદર પુરાઈ રહી છૂટકારો મેળવવામાં શીઘ્ર એવા મંગા નદીના શ્વેત જળની જેમ ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે (શ્લો. ૯).

“ ને એ જ ભટ્ટારક-પાદના દાસ, સમીપ ફરવાના અનુગ્રહ વડે જેની મતિ ખીલી છે તેવા, આઘટપાકિક, મહાદંડનાયક ધ્રુવભૂતિના પુત્ર, સાન્ધિવિચ્છિક, કુમારામાત્ય, મહાદંડનાયક, હરિષેણુ આ કાવ્ય સર્વ ભૂતોના હિત અને સુખ માટે હૈ. પરમભટ્ટારકના પાદનું ધ્યાન ધરનાર મહાદંડનાયક તિલભટ્ટકે આનો અમલ કર્યો. ”

*

*

*

આ લેખ સંસ્કૃતમાં અંશતઃ પદ્યમાં અને અંશતઃ ગદ્યમાં લખાયો છે. કાવ્યશૈલીમાં રચાયેલો આ લેખ હરિષેણુ નામે કવિની કૃતિ છે. એ કવિ સાન્ધિવિચ્છિક (સન્ધિ અને વિચ્છ જ્ઞાતાનો અધિકારી), કુમારામાત્ય (અમાત્ય તરીકે કામ કરતો રાજકુમાર અથવા રાજકુમારનો મંત્રી) અને મહાદંડનાયક- (મુખ્ય સેનાપતિ)ના ઉચ્ચ અધિકાર ધરાવતો.

તિલભટ્ટ પણ મહાદંડનાયક હતો. એણે આ પ્રશસ્તિ શિલાસ્તંભ પર કોતરાવી લાગે છે.

આ સ્તંભલેખ ફ્લીટ સંપાદિત “Corpus Incriptionum Indicarum” ના ગ્રંથ ૩ માં પ્રકાશિત થયો છે.^{૨૧}

પહેલા આઠ શ્લોકોનો ધણો ભાગ ખંડિત છે. શ્લોક ૩ માં સમુદ્રયુક્તના કવિત્વની પ્રશંસા છે. શ્લોક ૪ માં જણાવ્યા મુજબ સમુદ્રયુક્તની ઉત્તરાધિકારી તરીકે પિતાએ પસંદગી કરી હતી. શ્લોક ૭ માં જણાવેલા અચ્યુત વગેરે ત્રણ રાજ્યોના ઉલ્લેખ આગળ ગદ્યમાં પણ આવે છે. 'કૌત' એ કુલનું નામ છે, પણ અહીં એ કુલની કઈ વ્યક્તિ ઉદ્દિષ્ટ છે એ જણવા મળતું નથી. સમુદ્રયુક્તે એને પુષ્પપુર(પાટલિપુત્ર)માં નાની વયમાં વશ કર્યો લાગે છે. પાટલિપુત્ર (હાલનું 'પટના) મગધનું પાટનગર હતું.

પં. ૧૭-૩૦ માં એક લાંબુ સળંગ વાક્ય એ છે. આવું લાંબુ વાક્ય ગદ્ય-કાવ્યનું એક પ્રચલિત લક્ષણ હતું. આ વાક્ય દ્વારા કવિએ સમુદ્રયુક્તના ગુણોની, એનાં પરાક્રમોની તથા એની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓની સુંદર પ્રશસ્તિ કરી છે.

સમુદ્રયુક્ત ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાનો અને કુમારદેવીનો પુત્ર હતો. કુમારદેવી લિચ્છવિ કુલની હતી. ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાએ લિચ્છવિઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યો, ત્યાર પછી આ ગુપ્ત રાજ્યનો અભ્યુદય થયો હતો. એની પહેલાંના એ રાજા માત્ર 'મહારાજ' હતા, જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત 'મહારાજધિરાજ' હતા. એમાં સમુદ્રયુક્ત તે ધણો પ્રસાદની નીવડયો. આથી એ 'પરાક્રમાંક' તરીકે નામાંકિત થયો.

અહીં એનાં પરાક્રમોનું વિગતવાર નિરૂપણ કરેલું છે :

(૧) પહેલાં એણે દક્ષિણાપથનાં રાજ્યો પર વિજ્યક્રમ કરી એના રાજ્યોને પકડી વશ કર્યા ને પછી સામંત બનાવી છોડી મૂક્યા. એમાં ૧૨ રાજ્યો જણાવ્યા છે. કોસલ એ દક્ષિણ કોસલ છે, જે મધ્યપ્રદેશના રાયપુર-સંબલપુર-ખિલાસપુર વિભાગમાં આવ્યો હતો. એનું પાટનગર શ્રીપુર હતું. મહાકાંતાર એ અરણ્યપ્રદેશ છે. કૌરાણ એ ગોદાવરી જિલ્લા(આંધ્ર પ્રદેશ)ના એલ્લુર પાસેનું કોલ્લેર સરોવર હોતું સંભવે છે. કોટટૂર પ્રાચ્ય મહેન્દ્રગિરિ (જિ. ગંજામ) પાસેનું કોટૂર છે. પિષ્ટપુર એ ગોદાવરી જિલ્લામાંનું હાલનું પિષ્ટાપુરમ્ છે. વિષ્ણુગોપ એ પલ્લવ વંશનો રાજા હતો. કાંચી એ હાલનું કાંચીવરમ્ (તમિળનાડુ) છે. હસ્તિવર્મા એ વેંગીનો શાલંકાયન વંશનો રાજા છે. વેંગી એલ્લુર (જિ. ગોદાવરી) પાસે આવેલું રેડુવેંગી છે. પલ્લવ નેલ્લોર (આંધ્ર પ્રદેશ) જિલ્લાનું પલ્લવ હશે. દેવરાષ્ટ્ર વિશાખાપટમ જિલ્લાનો ચેલ્લમચિલી ભાગ છે. કુલ્લવપુર ઉત્તર આર્કોટ જિલ્લાનું કુલ્લવ હશે. ૨૨ એરંડપલ્લ ગંજામ કે વિશાખાપટમ જિલ્લામાં હશે. આ બધાં રાજ્ય દક્ષિણ ભારતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલાં છે.

(૨) સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણપથના રાજ્યોને સામંત બનાવી રહેવા દીધા, પરંતુ નજીકના આર્યાવર્તના રાજ્યોનાં રાજ્ય ગુપ્ત રાજ્યમાં ભેળવી લીધાં. રુદ્રદેવ વાકાટક રાજા રુદ્રસેન ૧ તેા હોવાનું સૂચવાયું છે, પણ વાકાટકે તેા વિદર્ભમાં હોઈ દક્ષિણપથમાં ગણાય. મતિલ એ ઉ. પ્ર ના બુલંદશહર જિલ્લામાં મળેલી મુદ્રાનેા મતિલ હશે. ચંદ્રવર્મા એ પશ્ચિમ અંગાણના આંકુરા જિલ્લાના સુસુનિયા શૈલલેખમાં ૨૩ જણાવેલો ચંદ્રવર્મા હશે. ગણપતિનાગ અને નાગસેન નાગકુલના હતા. ગણપતિનાગના સિદ્ધા પવાયા(પદમાવતી)માં મળ્યા છે. 'હર્ષચરિત'માં પદમાવતીમાં નાગસેનનું મૃત્યુ થયાનેા ઉલ્લેખ આવે છે. આ બંને રાજા પદમાવતીના હોય, તેા સમુદ્રગુપ્તે એ પૂર્વાપર રાજ્યો પર જુદાજુદા સમયે આક્રમણ કર્યું હશે. અચ્યુતના સિદ્ધા અહિચ્છત્રા(રામનગર, જિ. ખરેલી, ઉ.પ્ર.)માં મળ્યા છે. આર્યાવર્ત એટલે ઉત્તર ભારત, હિમાલય અને વિંધ્યની તથા પૂર્વસમુદ્ર અને પશ્ચિમસમુદ્રની વચ્ચેના પ્રદેશ. ૨૫

આમ સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણપથ અને આર્યાવર્ત માટે જુદીજુદી નીતિ અપાત્યાર કરી.

(૩) સર્વ આટવિક રાજ્યો પાસે પોતાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારાવ્યું.

(૪) સમતટ (અંગલા દેશના દક્ષિણમાં આવેલા કોમિલ્લાની આસપાસનો સમુદ્રતટ પાસેનો સમથલ પ્રદેશ), ઉવાક (આસામના નવગોંગ જિલ્લામાં), કામરૂપ (આસામનો ગૌહાટી પ્રદેશ), નેપાલ, કર્તૂપુર (મલધર-કુમાઈ-ગઢવાલ-રૌહિલખંડ પ્રદેશ) વગેરે સીમાંત રાજ્યોના રાજ્યોને વશ કર્યાં.

(૫) માલવ (માળવાનેા મંદસોર વિભાગ), અજુનાયન (પંજાબ), યૌધેય (ભરતપુર, રાજસ્થાન), માદ્રક (મદ્રદેશ-સિયાલકોટ, પશ્ચિમ પંજાબ), આબીર (અપરાંત પ્રદેશ), પ્રાજ્ઞાન (નરસિંગપુર જિલ્લો, મ.પ્ર.), સનકાનીક (પૂર્વ માળવા), કાક (સાંચી પ્રદેશ, મ.પ્ર.), ખરપરિક (મ.પ્ર.) વગેરે ગણતંત્ર ધરાવતી લઘાયક પ્રજાઓને પણ વશ કરી. ૨૬

(૬) એવી રીતે વિદેશી રાજવંશોને વંશ કર્યાં. દૈવપુત્ર-પાહિ-પાહાનુપાહિ એ ઉત્તરપશ્ચિમના કુપાણ વંશના વંશને હતા. શક મુરુપડો (શક સ્વામીઓ) ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભારતના શક રાજ્યો લાગે છે.

(૭) સિંહલદ્વીપ (સિલોન, શ્રીલંકા) વગેરે સર્વ દ્વીપોના લોકોને વશ કર્યાં.

સસુદ્રગુપ્તના ગુણોની પ્રશસ્તિમાં એની દાનવીરતા, બુદ્ધિમતા, સંગીત-વિશારદતા, કવિત્વ-શક્તિ ઇત્યાદિના ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. આ રાજાનાં એ તાત્રશાસન મળ્યાં છે, પણ એ બનાવટો છે. ૨૭ એના વીણાવાદન પ્રકારના સિક્કા એની સંગીતરુચિના દ્યોતક છે. એની પોતાની કાવ્યરચનાના નમૂના મળ્યા નથી, પરંતુ હરિષેણની આ કાવ્યકૃતિ કાવ્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

૩. અંદ્રગુપ્ત ૨ બનાવેલ મથુરા સ્તંભલેખ, ગુ. સં. ૬૧

૧. સિદ્ધમ્ [1] મદારકમહારાજ[રાજાધિ]રાજશ્રીસમુદ્રગુપ્તસ-
૨. ત્પુત્રસ્ય મદારકમ[હારાજાધિ]રાજશ્રીચન્દ્રગુપ્ત-
૩. સ્ય વિજયરાજ્યસંવત્સરે પંચમે ૫ કાલાનુવર્તમાનસં-
૪. વત્સરે એકષ્ણે ૬૧...[પ્ર]થમે શુક્લદિવસે પં-
૫. ચમ્યાં [1] અસ્યાં પૂર્વા[યાં] [મ]ગવ[ત્કુ]શિક્કાદ્દશમેન મગવ-
૬. ત્પરાશરાચ્ચતુર્થેન [મગવત્ક]નિ[લ]વિમલશિ-
૭. ષ્યશિષ્યેણ મગવ[દુ]મિતિ[વિમલશિષ્યેણ
૮. આર્યોદિ[તા]ચાર્ય્ય[ણ] [સ્વ]પુ[ણ્યા]ણ્યાયનનિમિત્તં
૯. ગુરૂણાં ચ કીર્ત્ય[શ્ર]મુપમિતેશ્વ[ર]કપિલેશ્વરૌ
૧૦. ગુર્વાચ્યતને ગુરુ.....પ્રતિષ્ઠાપિતો(તૌ) [1] નૈ-
૧૧. તત્ક્યાત્યર્થમભિલિ[ચ્યતે] [1] [અથ] માહેશ્વરાણાં વિ-
૧૨. જ્ઞસિત્ક્રિયતે સમ્બોધનં ચ [1] યથાકા[લે]નાચાર્યા-
૧૩. ણાં પરિગ્રહમિતિ સત્વા વિશ્લક્ષં [પૂ]જાપુર-
૧૪. સ્કારં પરિગ્રહપારિવાલ્યં [કુર્ય્યા]દિતિ વિજ્ઞસિરિતિ [1]
૧૫. યથ કીર્ત્યમિદ્રોહં કુર્ય્યાથશ્રામિલિખિતમુપર્યયે
૧૬. વા [સ] પંચમિર્મહ(હા)પાતકૈશ્વ સંયુક્તસ્સ્યાત્ [1]
૧૭. જયતિ ચ મગવા[ન્દ્ર]રુદ્રદેવો[ડ]ગ્ર[ના]યકો નિત્યં [1]

“સિદ્ધમ્ (સિદ્ધિ થાએ). ભટ્ટારક (સ્વામી) મહારાજ રાજધિરાજ શ્રી સમુદ્રગુપ્તના સત્પુત્ર ભટ્ટારક મહારાજ રાજધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્તના વિજયરાજ્યના વર્ષ પાંચમે (અંકે) ૫ કાલ(સંવત)ના વર્ષ એકસહમે (અંકે) ૬૧ (આષાઠ માસે) પ્રથમે શુકલ પક્ષના દિવસે પંચમીએ—આ વિગતની તિથિએ ભગવાન કુશિકથી દસમા, ભગવાન પરાશરથી ચોથા, ભગવાન કપિલવિમલના શિષ્યના શિષ્ય અને ભગવાન ઉપમિતવિમલના શિષ્ય આર્ય ઉદિતાચાર્યે પોતાના પુરુષની અભિવૃદ્ધિ નિમિત્તે અને ગુરુઓની કૃતિ અર્થે ઉપમિતેશ્વર અને કપિલેશ્વર નામે ગુરુ—મંદિરો ગુરુ(ની પ્રતિમા સહિત) સ્થાપ્યાં. આ ખ્યાતિ અર્થે અભિલિખિત કરાતું નથી.

“માહેશ્વરોને વિજ્ઞપ્તિ અને સંબોધન કરવામાં આવે છે : યથાસમ્ય આચાર્યોનો પરિગ્રહ (થશે) એમ માનીને નિઃશંક પૂજન-પુરસ્કારને પરિગ્રહથી પારિપાલ્ય કરવો એવી વિજ્ઞપ્તિ છે. જે કૃતિનો અભિદ્રોહ કરે તે જે અભિલિખિત (કેાતરેલા)ને ઉપર નીચે કરે, તે પાંચ મહાપાતકો અને ઉપપાતકોથી યુક્ત થાય.

“અગ્રનાયક ભગવાન દંડ રુદ્રદંડ નિત્ય જ્ય પામે છે.”

* * *

મથુરાનો આ સ્તંભલેખ “Epigraphia Indica” ના Vol. XXI માં ડૉ. ભાંડારકરે સંપાદિત કર્યો છે (પૃ. ૮ થી).

લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પણ એમાં પ્રાકૃતની છાંટ છે.

આ લેખ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જના સમયનો છે. વંશાવળીએના પિતા સમુદ્રગુપ્તથી જ આપી છે. બંને માટે ‘મહારાજધિરાજ’ ઉપરાંત ‘ભટ્ટારક’ બિરુદ પ્રયોજાયું છે. લેખ સળંગ કાલ(સંવત)ના અર્થાત્ ગુપ્ત સંવતના વર્ષ ૬૧ નો છે. ત્યારે ઈ. સ. ૩૮૦ નો મે મહિનો ચાલતો હતો. આષાઠ અધિક હતો. આ વર્ષે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાલનું વર્ષ ૫ ચાલતું હતું. આ પરથી એનું રાજ્યારોહણુ ગુ. સં. ૫૭(ઈ. સ. ૩૭૬-૭૭)માં થયું હોવાનું માલૂમ પડે છે. ગુપ્ત સંવતનો આ સહુથી પ્રાચીન જ્ઞાત સમયનિર્દેશ છે ને એ ગુપ્ત સંવતની ઉત્પત્તિના પ્રશ્ન માટે ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

આ લેખનું બીજું મહત્ત્વ શૈવધર્મના ઇતિહાસમાં રહેલું છે. ઉદિતાચાર્ય નામે શૈવ આચાર્યે પોતાના ગુરુ તથા વડગુરુના નામ પરથી ઉપમિતેશ્વર તથા

કપિલેશ્વર નામે શિવનાં મંદિર કરાવ્યાં ને એમાં એ ગુરુઓની પ્રતિમાઓ પણ સ્થાપી. આ ઘટના સ્થાનિક અને તત્કાલીન મહત્ત્વની જ ગણાય, પરંતુ ઉદ્દિતા-આચાર્યના ગુરુઓની વંશાવળીમાં ભગવાન કુશિકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સવિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ કુશિક એ પ્રાયઃ પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તકે ભગવાન લકુલીશના ચાર પદ્મશિષ્યોમાંના કુશિક છે. લકુલીશ શિવનો અવતાર ગણાતા. એમનું સ્થાનક 'કાયાવરોહણ' કહેવાતું ને ત્યાં એમણે કાયા (દેહ) સાથે (અવતારરૂપે) અવરોહણ કરેલું મનાતું. કાયાવરોહણ એ વડોદરા જિલ્લાનું કારવણ (કરજણ અને ડભોઈની વચ્ચે) છે, જ્યાં ભગવાન લકુલીશની પ્રતિમાવાળાં શિવલિંગ પૂજન્ય છે. એમના શિષ્ય કુશિકમાંથી કૌશિક શાખા પ્રવર્તી હતી. ઉદ્દિતાચાર્ય (ઈ. સ. ૩૮૦) ગુરુશિષ્યપરંપરામાં ભગવાન કુશિકથી દસમા હતા, એ પરથી કુશિકનો તથા તેમના ગુરુ ભગવાન લકુલીશનો સમય અંદાજ શકાયો છે. ભગવાન લકુલીશને આ હિસાબે ઈસ્વી ધીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મૂકી શકાય. ૨૯

અહીં માહેશ્વરનો અર્થાત્ મહેશ્વર(મહાદેવ-શિવ)ના ઉપાસકોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. શૈવ રાજ્યો 'પરમ માહેશ્વર' કહેવાતા. જે ધર્મ-દાન કે પૂર્તકાર્યને લગતા રાજશાસનનો ભાગ કરે, તેને પાંચ મહાપાતકો અને ઉપપાતકો લાગે એવું મનાતું ને એનો ભાગ ન થાય માટે આ શિક્ષાના ભયનો ખાસ નિર્દેશ કરાતો. અલ્પહત્યા, મુરપાન, ચૌય અને ગુરુપત્નીસમાગમ એ ચાર મહાપાતક ગણાતાં ને એ મહાપાતક કરનારનો સંસર્ગ એ પાંચમું મહાપાતક ગણાતું. ૩૦

આમ આ અભિલેખ ગુપ્ત સંવત, ચંદ્રગુપ્ત ૨ મનું રાજ્યારોહણ અને ભગવાન લકુલીશના સમયાંકન પર પ્રકાશ પાડે છે.

૪. સ્કંદગુપ્તનો જૂનાગઢ શૈલલેખ, ગુ.સં. ૧૩૬, ૧૩૭ અને ૧૩૮

૧- સિદ્ધમ્ ॥

શ્રિયમભિમતમોગ્યાં નૈકકાલપનીતાં
ત્રિવેશપતિમુસ્વાર્થ્યં યો બલેરાજહાર ।
કમલનિલયનાયાઃ શાર્વતં ધામ લક્ષ્મ્યાઃ

૨. સ જયતિ વિજિતાત્તિર્વિષ્ણુરત્યન્તજિષ્ણુ : ॥ [૧]

તદ્મુ જયતિ શશ્વત્ શ્રીપરિક્ષિપ્તવક્ષાઃ
સ્વમુજજનિતવીર્યો રાજરાજાધિરાજઃ ।
નરપતિ-

३. भुजगानां मानदण्डोत्फणानां
प्रतिकृतिगुह्यानां निर्विषयी चावकर्ता ॥ [२]
नृपतिगुणनिकेतः स्कन्दगुप्तः पृथुश्रीः
चतुर्दधिजला]न्तां स्फीतपर्यन्तदेशाम् ।

४. अवनिमवनतारिर्यः चकारात्मसंस्थां
धितरि सुरसखित्वं प्राप्तवत्यात्मशक्त्या ॥ [३]

१५२१ अपि च जित[मि]व तेन प्रथयन्ति यशांसि यस्य रिपवो[ऽ]पि [१]
आमूलभग्नदर्पा निर्वचना म्लेच्छदेशेषु ॥ [४]

१५११ क्रमेण बुद्ध्या निपुणं प्रवार्य
ध्यात्वा च कृत्स्नान्गुणदोषहेतून् ।
व्यपेक्ष्य सर्वान्मनुजेन्द्रपुत्रां—
लक्ष्मीः स्वयं यं वरयांचकार ॥ [५]
तस्मिन्नृपे शासति नैव कश्चि—
द्धम्मदिपेतो मनुजः प्रजासु ।

५५ ६. आर्तो दरिद्रो व्यसनी कदर्यो
दण्ड(ण्डयो) न वा यो भृतापीडितः स्यात् ॥ [६]
एवं स जित्वा पृथिवीं समग्रां
भग्नाग्रदर्पा[न्] द्विषतश्च कृत्वा ।
सर्वेषु देशेषु विधाय गोप्नु(प्तृ)न्
संचिन्तया[मा]स बहुप्रकारम् ॥ [७]
स्यात्को[ऽ]नुरूपो

७. मतिमान्विनीतो

मेधास्मृतिभ्यांनपेतभावः /
सत्यार्जवौदार्यनयोपपन्नो
मायुर्यदाक्षिण्यशोन्वितश्च ॥ [८]
भक्तो[ऽ]नुरक्तो नृ[विशे]षयुक्तः
सर्वोपधामिश्च विशुद्धबुद्धिः ।

१५११/१ अनृण्यभावोपगतान्तरात्माः[त्मा]
सर्वस्य लोकस्य हिते प्रवृत्तः ॥ [९]

८. न्यायार्जने [S]र्थस्य च कः समर्थः
 स्यादजित्तस्याप्यथ रक्षणे च ।
 गोपायितस्यायि [च] वृद्धिहेतौ
 वृद्धस्य पात्रप्रतिपादनाय ॥ [१०]
 सर्वेषु भृत्येष्वपि संहतेषु
 यो मे प्रशिष्यान्निखिलान्सुराष्ट्रान् ।
 आ ज्ञातमेकः खलु पर्णादत्तो
 भारस्य तस्योद्धहने समर्थः ॥ [११]

९. एवं विनिश्चित्य नृपाधिपेन
 नैकानहारात्रगणान्स्वमत्या ।
 यः संनियुक्तो [S]र्थनया कथंचित्
 सम्यक्सुराष्ट्रान्निपालनाय ॥ [१२]
 नियुज्य देवा वरुणं प्रतीच्यां
 स्वस्था यथा नोन्मनसो बभूवुः [१]
 पूर्वैतरस्यां दिशि पर्णदत्तं
 नियुज्य राजा धृतिमांस्तथाभूत् । [१] [१३]

१०. तस्यात्मजो ह्यात्मजभावयुक्तो
 द्वियेव चात्मात्मवशेन नीतः ।
 सर्व्वात्मनात्मेव च रक्षणीयो
 नित्यात्मवानात्मजकान्तरूपः । [१] [१४]
 रूपानुरूपैर्लैलितैर्विचित्रैः
 नित्यप्रमोदान्वितसर्वभावः ।
 प्रबुद्धपद्माकरपद्मवक्त्रो
 नृणां शरण्यः शरणागतानाम् । [१] [१५]

११. अभवद्भुवि चक्रभालितो [S]साविति नाम्ना प्रथितः प्रियो जनस्य ।
 स्वगुणैरनुपस्कृतैरुदात्तैः पितरं यश्च विशेषयांचकार । [१] [१६]

१२. क्षमा प्रभुत्वं वितयो नयश्च
 शौर्यं विना शौर्यमह(हा)र्चनं च ।
 दाक्ष्यं दमो दानमदीनता च
 दाक्षिण्यदानेष्यन[शू]न्यता च । [१] [१७]

सौं दयमायेतरनिग्रहश्च
अविस्मयो धैर्यमुदीर्घता च ।

१२. इत्येवमेते[ऽ]तिशयेन यस्मि-
न्नविप्रवासेन गुणा वसन्ति ।[१] [१८]
न विद्यते[ऽ]सौ सकले[ऽ]पि लोके
यत्रोपमा तस्य गुणैः क्रियेत ।
स एव कात्स्न्येन गुणान्वितानां
बभूव नृ(नृ)णामुपमानभूतः ।[१] [१९]
इत्येवमेतानधिकानतो[ऽ]न्या-
न्गुणान्परीक्ष्य स्वयमेव पित्रा ।

यः संनियुक्तो नगरस्य रक्षां
विशिष्य पूर्वान्प्रचकार सम्यक् ।[१] [२०]

१३. आश्रित्य वि(वी)र्यं [स्वभु]जद्वयस्य
स्वस्यैव नान्यस्य नरस्य दर्पं ।
नोद्वेजयामास च कंचिदेव-
मस्मिन्पुरे चैव शशास दुष्टाः(ष्टान्) ।[१] [२१]
विल्लभमल्पेन शशाम यो[ऽ]स्मिन्
कालेन लोकेषु सनागरेषु ।
यो लालयामास च पौरवर्गान्
[स्वस्येव] पुत्रान्सुपरीक्ष्य दोषान् ।[१] [२२]
संरंजयां च प्रकृतीर्बभूव
पूर्वास्मिताभाषणमानदानैः ।

१४. निर्यन्त्रणान्योन्यगृहप्रवेशै [:]
संवद्धितप्रीतिगृहोपचारैः ।[१] [२३]
ब्रह्मण्यभावेन परेण युक्तः
[शु]क्लः शुचिर्दानपरो यथावत् ।
प्राप्यान्स काले विषयान्सिषेवे
धर्मार्थयोश्चा[प्य]विरोधनेन ।[१] [२४]
[यो].....पर्णदत्ता]-
स्स न्यायवानत्र किमस्ति चित्रं ।

मुक्ताकलापाम्बुजपद्मशीता-

चन्द्रात्किमुष्णं भविता कदाचित् ।[१] [२५]

१५. अथ क्रमेणाम्बुदकाल आगते]
 [नि]दाघकालं प्रविदार्य तोयदैः ।
 ववर्ध तोयं बहु संततं चिरं
 सुदर्शनं येन विभेद चात्वरत् ।[१] [२६]
 संवत्सराणामधिके शते तु
 त्रिंशद्विरन्यैरपि षडभिरेव ।
 रात्रौ दिने प्रौष्ठपदस्य षष्ठे
 गुप्तप्रकाले गणनां विधाय ।[१] [२७]

१६. इमाश्च या रैवतकाद्विनिर्गताः]
 पलाशिनीयं सिक्ता विलासिनी ।
 समुद्रकान्ताः चिरबन्धनोषिताः
 पुनः पतिं क्षास्त्रयथोचितं ययुः ।[१] [२८]
 अत्रक्षय वर्षागमजं महोदध्रमं
 महान्धरुर्जयता प्रियेप्सुना ।
 अनेकतीरान्तजपुष्पशोभितो

१७. नदीमयो हस्त इव प्रसारितः ।[१] [२९]
 विषाद्यमानाः खलु सर्वतो जनाः]
 कथं कथं कार्यमिति प्रवादिनः ।
 भ्रियो हि पूर्वापररात्रमुत्थिता
 विचिन्तयां चापि बभूवुरुत्सुकाः ।[१] [३०]
 अपीह लोके सकले सुदर्शनं
 पुमां(मान्) हि दुर्दर्शनतां गतं क्षणात् ।

१८. भवेन्नु सो[ऽ]म्भोनिधितुल्यदर्शनं
 सुदर्शनं.....[१] [३१]
वणे स भूत्वा
 पितुः परां भक्तिमपि प्रदर्श्य ।
 धर्मं पुरोधाय शुभानुबन्धं

राज्ञो हितार्थं नगरस्य चैव ।[1] [३२]
संवत्सराणामधिके शते तु

१९. त्रिंशद्विंशत्यैरपि सप्तभिश्च ।
[गुप्तप्रकाले नय]शास्त्रवेत्ता
विश्वो[ऽ]प्यनुज्ञातमहाप्रभावः ।[1] [३३]
आज्यप्रणामैः विबुधानथेषुवा
धनैर्द्विजातीनपि तर्पयित्वा ।
पौरास्तथाभ्यर्च्य यथाहर्मानैः
भृत्याश्च पूज्यान्सुहृदश्च दानैः ।[1] [३४]

२०. ग्रैष्मस्य मासस्य तु पूर्वार्धे[क्षे]
... ...[प्र]थमे[ऽ]ह्नि सम्यक् ।
मासद्वयेनात्रवान्स भूत्वा
धनस्य कृत्वा व्ययमप्रमेयम् ।[1] [३५]
आयादतो हस्तशतं समग्रं
विस्तारतः षष्टिरथापि चाष्टौ ।

२१. उत्सेधतो[ऽ]न्यत् पुरुषाणि [सप्त ?]
... ...[ह]स्तशतद्वयस्य ।[1] [३६]
बबन्ध यत्नान्महता नृदेवा-
त[भ्यर्च्य ?] सम्यग्घटितोपलेन ।
अजातिदुष्टप्रथितं तयकं
सुदर्शनं शाश्वतकल्पकालम् ।[1] [३७]

२२. अपि च सुखसेतुप्रान्त(?)विन्यस्तशोभ-
रथचरणसपाह्वकौ चहंसासधूतम्
विमलसलिल
मुवि त...द[निऽ]कः शशी च ।[1] [३८]

२३. नगरमपि च भूयाद्बुद्धिमत्पौरजुष्टं
द्विजबहुशतगीतब्रह्मानिर्नष्टभाषं ।
शतमपि च समानार्मातिदुर्भिक्ष[मुक्तं]

...[11] [३९]

[इति सुदर्शनतट्यकसंस्कारग्रन्थरचना [स]माप्ता ॥

* * *

२४. दृप्तारिर्द्विप्रणुदः पृथुश्रियः
स्ववल्हशकेतोः सकलावनीभतेः ।
राजाधिराज्याद्भुतपुण्य[कर्मणः]

...[11] [४०]

अ ७१

...

...[1]

द्वीपस्य गोप्ता महतां च नेता
दण्डस्थितानां

२५. द्विषतां दमाय ।[1] [४१]

तस्यात्मजेनात्मगुणान्वितेन
गोविन्दपादार्पितजीवितेन ।

...

... [11] [४२]

न ७३

...र्धं

विष्णोश्च पादकमले समवाप्य तत्र ।

अर्थव्ययेन

महता महता च काले-

नात्मप्रभावततधौरजनेन तेन ।[1] [४३]

चक्रं बिभर्त्ति रिपु...

... [1]

...

तस्य स्वतंत्रविकारणमानुषस्य ।[1] [४४]

२७. कारितमवक्रमतिना चक्रमृतः चक्रभालितेन गृहं ।
वर्षशते[ऽ]श्राविशे गुप्तानां कालक्रमगणिते [11] [४५]

न ६१

...

...[1]

६१

[स]ार्थमुत्थितमिवोर्जयतो[ऽ]चलस्य

૨૮. કુર્વત્પ્રભુત્વમિવ ભાતિ પુરસ્ય મૂર્ધનિ ॥ [૪૬]
 અન્યચ્ચ મૂર્દનિ સુ
 [1]
 રુદ્ધવિહંગમાર્ગ
 વિભ્રાજતે... .. [11] [૪૭]

“સિદ્ધમ્ (સિદ્ધિ થાઓ). જેમણે દેવાધિપતિ(ઇન્દ્ર)ના સુખ અર્થે, લાંબા કાલથી અપહરણ કરાયેલી અને જેનો ભોગ (સહુને) પ્રિય છે તેવી લક્ષ્મીને બલ્હિ પામેથી પાછી લીધી, જે કમલમાં રહેલી લક્ષ્મીનું શાશ્વત ધામ છે, જે આપત્તિને છૂટી લે છે અને જે અત્યંત ત્રિબલ્હુ (નય-શીલ) છે તેવા વિષ્ણુ નય પામે છે (૧).

“તે પછી નિત્ય જીતે છે, લક્ષ્મીથી આલિંગિત છાતીવાળા પોતાના આહુથી જેમણે પરાક્રમ કયું છે અને જે અભિમાન અને ગર્વથી ઊંચી ક્ષણા કરેલા રાજાઓએ સર્પોને નિર્વિપ કરનાર પ્રતિકૃતિ-ગરુડની આજ્ઞાના અવકર્તા હતા તેવા રાજા અને રાજાધિરાજ (૨), રાજાના ગુણોનું સ્થાન, વિશાળ શ્રી (કીર્તિ)વાળા, અને જ્યારે પિતા દેવોની મૈત્રી પામ્યા (અર્થાત્ સ્વર્ગસ્થ થયા) ત્યારે પોતાની શક્તિથી શત્રુઓને નમાવીને, ચાર સમુદ્રનાં જલથી સીમિત અને સમૃદ્ધ સીમાન્ત દેશોવાળી પૃથ્વીને જેમણે પોતાને વશ કરી તેવા સ્કંદમુત (૩). જેમના યશ જેના ગર્વનો સમૂળગો નાશ થયો છે તેવા શત્રુઓ પણ સ્લેષ્છ દેશોમાં પ્રસારે છે તેવા તેમનો જ્ય થયો જ છે (૪). કમશ: સુદ્ધિથી સારી રીતે વિચારીને અને ગુણો તથા દોષોના સકળ હેતુઓનું ચિંતન કરીને, લક્ષ્મીએ સર્વ નરેન્દ્ર-પુત્રોને મૂકીને જેમને પસંદ કર્યાં (૫), તે રાજા રાજ્ય કરે છે ત્યારે પ્રજાઓમાં ધર્મથી દૂર થયેલો, આર્ત, દરિદ્ર, વ્યસની (સંકટગ્રસ્ત), લોભી, દંડપાત્ર કે અતિપીડિત હોય તેવો કોઈ મનુષ્ય છે જ નહિ (૬).

“આ રીતે સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને અને શત્રુઓના દર્પનું ખંડન કરીને, સર્વ દેશો(પ્રદેશો)માં ગોપ્તા (રાજ્યપાલ) નીમીને જેમણે બહુ રીતે ચિંતન કયું (૭): કોણ અનુરૂપ, મતિમાન, વિનીત, મેધા અને સ્મૃતિના ભાવથી રચુત નહિ તેવો, સત્ય આર્ગવ ઔદાર્ય અને નયથી યુક્ત, માધુર્ય દાક્ષિણ્ય અને યશ ધરાવતો (૮), ભક્ત (પરાયણ), અનુરક્ત, મનુષ્યના વિશેષ ગુણોથી યુક્ત, સર્વ કપટોથી વિશુદ્ધ એવી સુદ્ધિવાળો, આનુષ્ય(ત્રણમુક્તિ)ના ભાવથી જેનો અંત-ચત્મા યુક્ત છે તેવો સર્વ લોકાન્ત હિતમાં કોણ પ્રવૃત્ત હોય ? (૯) અર્થ(સંપત્તિ)ના

ન્યાયી અર્જનમાં, અર્જિતના રક્ષણમાં, રક્ષિતની વૃદ્ધિ કરવામાં અને વૃદ્ધિ કરેલાના સુપાત્ર-દાનમાં કોણ સમર્થ હોય? (૧૦) સર્વ સેવકોને એકઠા કરતાં, જે મારા અખિલ મુરાહુ દેશનું યરામર શાસન કરે (તેવો કોણ હોય)? હા, ખણ્યુ: તે ભાર ઉપાડવામાં ખરેખર માત્ર ખણ્યુદત સમર્થ છે (૧૧).

“આ રીતે પોતાની મતિથી અનેક દિવસ-રાત નિશ્ચય કરીને રાગધિરાજે મુરાહુ દેશના સમ્યક્ પાલન માટે વિનવણીથી એને નિયુક્ત કર્યો (૧૨). જેવી રીતે દેવો પશ્ચિમ દિશામાં વરુણને નિયુક્ત કરીને નિશ્ચિંત અને સ્વસ્થ થયા તેવી રીતે પશ્ચિમ દિશામાં ખણ્યુદતને નિયુક્ત કરીને રાગ સ્વસ્થ થયા.

“ તેનો (ખણ્યુદતનો) પુત્ર ભાવથી યુક્ત પોતાની શક્તિથી જાણે પોતે એ ભાગમાં વિલક્ત થયો હોય તેવો પોતાની જેમ સર્વ રીતે રક્ષણીય, હંમેશાં પોતાનો વશ રાખનાર, મનોજ (કામદેવ) જેવા રમણીય રૂપવાળો (૧૪), રૂપને અનુરૂપ લલિત અને વિચિત્ર (વિવિધ) (કર્મો)થી નિત્ય આનંદથી યુક્ત સ્વભાવ ધરાવતો, પદ્મના જલાશયમાં રહેલા ખીલેલા પદ્મ જેવા મુખવાળો, શરણે આવેલા માણસોને શરણ આપનાર (૧૫), એ જગતમાં ‘અક્રપાસિત’ નામથી ખ્યાતિ ધરાવે છે, જનોને પ્રિય છે તે જે પોતાના ઉદાત્ત અમાધિત ગુણો વડે પિતાથી ચડિયાતો છે (૧૬), ક્ષમા, પ્રભુત્વ, વિનય, નય, શૌર્યના મહામૂલ્યાંકન વિનાનું શૌર્ય, દક્ષતા, દમ (દમન), દાન, અ-દાનતા, દાક્ષિણ્ય, આનૃપ્ય અને અશ્રન્યતા (પૂર્ણતા) (૧૭), સૌંદર્ય, આર્યોતરનો નિગ્રહ, અ-ગર્વ, ધર્મ, અને ગાંભીર્ય-એ ગુણો જેનામાં અવિરત અતિશય વણે છે (૧૮), તેના ગુણો સાથે જેની ઉપમા (સરખામણી) કરાય તેવો કોઈ સકળ લોકમાં ય છે નહિ. ગુણયુક્ત જનોમાં એ જ પૂર્ણ રીતે ઉપમાન થયો છે (૧૯). આમ એ અને એનાથી અધિક અન્ય ગુણો પિતાએ પોતે જ તપાસીને જેને નિયુક્ત કર્યો તે અગાઉના (રક્ષકો) કરતાં જેણે નગરની વિશેષ રક્ષા સારી રીતે કરી છે (૨૦). પોતાના એ ખાહુના પરાક્રમ પર તેમજ ખીજના નહિ, (પણ) પોતાના જ ગર્વ પર આધાર રાખીને એ કોઈને ઉદ્દેવેગ કરતો નહિ તેમજ આ નગરમાં દુષ્ટોનું શાસન કરતો જ (૨૧). જે નગરો (નગરજનો) સહિત લોકો વિશે અલ્પ કાલમાં વિસ્ત્રંભ (વિશ્વાસ) ધરાવતો ને દોષો તપાસીને પોતાના પુત્રોની જેમ પૌર (નગરજન) વર્ગોને લાડ લગાવતો (૨૨). સ્મિત સાથેનું સંભાષણ, માન અને દાન વડે અન્યોન્યના ગૃહમાં અનિયંત્રિત પ્રવેશ વડે અને પ્રીતિવર્ધક ગૃહ-ઉપચારો વડે જેણે પ્રજાનું રંજન કર્યું (૨૩), અજ્ઞાના પસ્મ ભાવથી યુક્ત,

શુભ, પરિત્ર, યથાયોગ્ય દાનપરાયણ ધર્મ અને અર્થના વિરોધ વિના વિષયોને યોગ્ય કાલે પ્રાપ્ત કરીને સેવતા (૨૪). જે તે પર્ણદત્તામાંથી જન્મ્યો છે તે ન્યાયવાન હોય તેમાં શી નવાઈ છે? મોતીઓના સમૂહ કે જળમાંથી જન્મતા પદ્મ જેવા શીતલ ચંદ્રમાંથી કદી ગરમી ઉદ્ભવે ખરી? (૨૫)

“ગ્રીષ્મકાલને જલદો (વાદળો) વડે ભેદતો ક્રમશઃ જલદ-કાલ આવ્યો ત્યારે લાંબો વખત સતત બહુ જલ વરસ્યું, જેનાથી સુદર્શન સત્વર તૂટી ગયું (૨૬). ગુપ્તકાલમાં ગણના કરીને એકસો છત્રીસમા વર્ષમાં ભાદ્રપદ માસના પંઠ દિને રાતે (૨૭), રૈવતક પર્વતમાંથી નીકળેલી આ જે પલાશિની, (સુવર્ણ)સિકતા (અને) વિલાસિની નદીઓ જે લાંબો વખત અધનમાં રહી હતી તે પાછી શાસ્ત્ર-યથોચિત પતિ (સમુદ્ર) પાસે ગઈ (૨૮). વર્ષાના આગમનથી થયેલા મોટા ઉદ્ભવને જોઈને મહાસાગરનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા ઊર્જ્યત પર્વતે કાંઠા પર ઊભેલાં અનેક પુષ્પોથી શોભિત નદીમય હસ્ત પ્રસાર્યો (૨૯). સર્વ રીતે વિપાદ પામતા જને ‘કેમ કરવું, કેમ કરવું’ એમ પરસ્પર પ્રવાદ કરતા, રાત્રિના પૂર્વભાગમાં તેમજ ઉત્તર ભાગમાં ઊડીને ઉત્સુક (ચિંતાતુર) થઈ ચિંતા કરવા લાગ્યા (૩૦). ક્ષણમાં માણસની જેમ અહીં સકલ લોકમાં દુર્દર્શનતા પામેલું સુદર્શન જે સમુદ્ર જેવું દેખાય છે તે કદી સુદર્શન (દર્શનીય)...? (૩૧)

“...થઈને પિતા તરફ પરમ ભક્તિ પણ દર્શાવીને, શુભ-પરિણામી ધર્મને આગળ કરીને એણે રાજના તેમજ નગરના હિત અર્થે (૩૨), ગુપ્તકાલના એકસો તે સાડત્રીસમા વર્ષે, નય(નીતિ)શાસ્ત્રના જાણકારે, જગતમાં જેનો મહાપ્રભાવ સુવિદિત છે તેણે (૩૩) ઘી(ની આહુતિઓ) અને પ્રણામો વડે દેવોનું યજ્ઞ કરીને, ધન(ના દાન) વડે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરીને, પૌરજનોને યથાયોગ્ય માન વડે અને આદરણીય સેવકોને તથા સુહૃદોને દાન વડે સંમાનીને (૩૪), ગ્રેષ્મ^{૩૧} માસના પૂર્વ (પ્રથમ) પક્ષે...પ્રથમ દિવસે સારી રીતે, એ માસમાં, તેણે આદરવાન થઈને, ધનનો અમાપ વ્યય કરીને (૩૫), લંબાઈમાં કુલ સો હસ્ત, વિસ્તારમાં અડસઠ હસ્ત અને ઊંચાઈમાં સાત (:) પુઃપ માથોડાં ૩૨... યસો હસ્ત (૩૬), ભૂદેવોનું અર્ચન કરીને, ભારે યત્નથી સારી રીતે પથ્થરો ખેસાડીને, જાતિ (પ્રકૃતિ) થી દૂષિત નહિ તેવું અને શાશ્વત કલ્પકાલ સુધી ટકે તેવું સુદર્શન તળાવ બાંધ્યું (૩૭).

“શોભા આપતાં ચક્રવાક, કૌચ અને હંસ વડે ધોવાતા દઢ મેતુના છોડાવાળું, પવિત્ર જળ... જગતમાં...સૂર્ય અને ચંદ્ર ૩૩ (૩૮), ને નયર પણ

પૌરજનોથી ભરપૂર અનેક મેકડો બ્રાહ્મણોથી ગવાતાં સુકતો વડે નિષ્પાપ થયેલું
સો વર્ષે પણ દુકાળથી મુક્ત,... વૃદ્ધિવાળું થાઓ(૩૯).

“સુદર્શન તટાક(તળાવ)ના સંસ્કાર(સમારકામ)ના અન્ન(લખાણ)ની રચના
આ રીતે સમાપ્ત થઈ.”

× × ×

“ગર્વિષ્ઠ શત્રુના ગર્વનો નાશ કરનાર, વિશાળ શ્રીવાળો, પોતાના વંશનો
ખ્વજ, સકળ પૃથ્વીનો પતિ, રાજધિરાજ, અદ્ભુત પુરુષકર્મવાળો..... દીપ
(સુરાષ્ટ્ર)નો ગોખા, મોટાઓનો નેતા, દંડ પામેલા શત્રુઓના દમન માટે(૪૧).”^{૩૪}

“તેનો પુત્ર, આત્મશુભવાળો, ગોવિંદનાં ચરણોને જોણે શ્રવન અર્પિત કરેલું
છે તેવો...(૪૨),... ત્યાં વિષ્ણુના ચરણકમળમાં પામીને, પુષ્કળ ધનના વ્યય
વડે અને લાંબા કાલે જોણે પોતાના પ્રભાવથી પૌરજનોને નમાવ્યા છે તેવા તેણે
(૪૩), ચક્ર ધારણ કરે છે, રિપુ.... સ્વતંત્રવિધિના કારણરૂપ તે માનુષ(મનુષ્ય)નું
(૪૪), ગુપ્તકાલના એકસો આડત્રીસમા વર્ષે સરસમતિવાળા ચક્રપાલિતે ચક્રભૂત-
(ચક્રધારી)નું^{૩૫} ગૃહ (દેવાલય) કરાવ્યું (૪૫).

“...જીર્ણ્યત પર્વાતનું જાણે સાર્થ ઉત્થિત હોય તેમ નગરના માથે (રહી)
જાણે પ્રભુત્વ કરતું હોય તેવું લાસે છે. (૪૬) ...ને બીજું માથે...જોણે પક્ષીઓના
આગને રોક્યો છે. ...શોભે છે.”^{૩૬}

* * *

આ શૈલલેખ જૂનાગઢનો એ શૈલ, જેની એક બાજુ પર અશોકના ચૌદ
ધર્મલેખ અને બીજી બાજુ પર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો લેખ કોતરેલ છે, તેની
ઉત્તર-પશ્ચિમ બાજુ પર કોતરેલો છે. જુદા જુદા કાલના, જુદા જુદા લિપિ-
મંરોહ ધરાવતા, આવા ત્રણ અગત્યના અભિલેખ ધરાવતો આ શૈલ ખરેખર
વિરલ અને અતિ મહત્વનો ગણાય.

આ લેખ Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol.III માં
મૂળ લેખની પ્રતિકૃતિ અને એના લિપ્યંતર તથા લાષાંતર સાથે પ્રકાશિત થયો
છે.^{૩૭}

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સમયમાં ગિરિનગરના સુદર્શન તળાવના સેતુમાં નદી-
ઓના પૂરને લઈને મોટું ગામડું પડ્યું હતું ને અમાત્ય સુવિશાખે વધારે દઢ

સેતુ બંધાવ્યો હતો. ત્રણસો-એક વર્ષ પછી ત્યાં ફરી અતિવૃષ્ટિ થઈ, નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યું, બંધ તૂટી ગયો ને જળાશય ખાલીખમ થઈ ગયું. ગિરિનગરના નગરપાલ ચક્રપાલિતે એ તરત જ સમરાવ્યું, ને એને લગતો લેખ એ જ શૈલ પર કોતરાવ્યો.

ગુપ્ત સમ્રાટો પરમ ભાગવત હતા. સ્કંદગુપ્તે નીમલો સુરાષ્ટ્રનો રાજ્યપાલ તથા તેનો પુત્ર ચક્રપાલિત, જે ગિરિનગરનો નગરપાલ હતો તે, પણ પરમ ભાગવત હતો, આથી લેખનો આરંભ વિષ્ણુની સ્તુતિના શ્લોકથી થાય છે.

આ આખો લેખ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે. સુદર્શન-તટાક-સંસ્કારને લગતો એનો પ્રથમ ખંડ ૩૯ શ્લોકોનો છે ને ચક્રપાલિતે બંધાવેલા ચક્રધારીના મંદિરને લગતો બીજો ખંડ ૮ શ્લોકોનો છે. શ્લોક માલિની, આર્યા, ઉપગતિ, ઇન્દ્રવજ્ર, વંશસ્થ અને વસંતતિલકા છંદમાં રચાયા છે.

શ્લોક ૨-૬ માં રાજધિરાજ સ્કંદગુપ્તની પ્રશસ્તિ આપી છે. શ્લો. ૨ માં ગુપ્ત રાજ્યોની ગરુડચિહ્નાકિંત રાજમુદ્રાનો નિર્દેશ છે. પિતા કુમારગુપ્તના છેલ્લા દિવસોમાં હૂણોનો ઉપદ્રવ થતાં સ્કંદગુપ્તને એમનો ભારે સામનો કરવો પડેલો.

એણે સર્વ દેશો(પ્રદેશો)માં ગોપ્તા(રક્ષક-રાજ્યપાલ) નીમીને સુરાષ્ટ્રના ગોપ્તાની નિમણૂક માટે અનેક અહોરાત્ર (દિવસ-રાત) વિચાર કર્યાં કર્યો. આ દૂરનો સીમાન્ત પ્રાંત હતો માટે ? કાંતો પર્ણદત્તની અંગત પ્રશસ્તિ માટે સુરાષ્ટ્રના ગોપ્તાની નિમણૂકને અહીં પ્રાસંગિક મહત્ત્વ અપાયું હશે ? શ્લો. ૮-૧૧ માં આદર્શ રાજ્યપાલના અપેક્ષિત ગુણ ગણાવવામાં આવ્યા છે.

પર્ણદત્તની પસંદગીને લગતા શ્લો. ૧૨-૧૩ માં એનો અંગત પરિચય આપવામાં આવ્યો નથી, એનું કુલ પણ જણાવ્યું નથી.

ગિરિનગરના નગરપાલ નિમાયેલા ચક્રપાલિતની પ્રશસ્તિ વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે (શ્લો. ૧૪-૨૫).

લેખનો મુખ્ય વિષય શ્લો. ૨૬ માં શરૂ થાય છે. ગુ. સં. ૧૩૬(ઈ. સ. ૪૫૫) માં અતિવૃષ્ટિ થઈ, નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યું, બંધ તૂટી ગયો ને સુદર્શન ખાલીખમ થઈ ગયું. આ કરણ ઘટનાનું નિરૂપણ અહીં કવિની રીતે રુચિર કલ્પનાઓ દ્વારા કર્યું છે (શ્લો. ૨૮-૨૯).

દુર્દર્શન થઈ ગયેલું' સુદર્શન તળાવ હવે કદી પાછું સુદર્શન (દર્શનીય) થશે ખરું ? સ્થાનિક લોકોને એની સતત ચિંતા થવા લાગી (સ્લો. ૩૦-૩૧).

નગરપાલ ચક્રપાલિતે રાજના તથા નગરના હિત અર્થે ખીલે જ વર્ષે ગુ. સં. ૧૩૭(ઈ. સ. ૪૫૬)માં એનો સેતુ સમરાવી દીધો (સ્લો. ૩૨-૩૭). ગુ. સં. ૧૩૬ના ચૌમાસામાં તૂટેલો અંધ ખીલે ઉનાળો આવતાં પાછો અંધાર્ધ ગયો. એની ધાર્મિક વિધિ એ માસ ચાલી. દેવો અને ભૂદેવો તેમજ પૌરજનો અને અધિકારીઓને દાન-માન અપાયાં. અગાઉની સરખામણીએ આ વખતે ગાયત્રું નાનું પડ્યું હતું. હવે સમરાવેલું સુદર્શન શાશ્વત કાલ લગી ટકશે એવું મનાયું, પરંતુ કાળની ગતિ ગલન છે. હાલ એના તૂટક તૂટક અવશેષ જ રહ્યા છે, જે જૂનાગઢના ધારાગઢ અથવા ત્રિવેણી દરવાજાની પાસે નજરે પડે છે. ૩૮

લેખના અંતે સુદર્શન તળાવ તથા ગિરિનગર નગર માટે શુભાશિષ્ય વ્યકત કરવામાં આવી છે (સ્લો. ૩૮-૩૯).

પુરવણીમાં ચક્રધારી વિષ્ણુના મંદિરના નિર્માણની હકીકત આપી છે (સ્લો. ૪૦-૪૭). એ મંદિર ચક્રપાલિતે અંધાર્યું હતું, ગુ. સં. ૧૩૮(ઈ. સ. ૪૫૬-૫૮)માં. એ ધણું ઉત્તુંગ હતું. આ પુરવણીનો ઘણો ભાગ ખંડિત છે.

આખો લેખ ગુપ્તકાલની વૈદર્ભી કાવ્યશૈલીમાં રચાયો છે.

૫. ભાનુગુપ્તના સમયનો એરણ્ય શિલાસ્તંભલેખ, ગુ. સં. ૧૬૨

૧. સંવત્સરશતે એકનવત્યુત્તરે શ્રાવણવહુલવક્ષસમ્મ્યાં

૨. સંવત્ ૧૧૧ શ્રાવણ વ દિ ૭ ॥

...ઋવહ્શાદુત્પન્નો...

૩. રાજેતિ વિશ્રુતિઃ [૧]

તસ્ય પુત્રો[ડ]તિવિક્રાન્તો નામ્ના રાજાથ માધવઃ ॥ [૧]

ગોપરાજઃ

૪. સુતસ્તસ્ય શ્રીમાન્વિશ્વાતપૌરુષઃ [૧]

શરમરાજદૌહિત્રઃ સ્વવહ્શતિલકો[ડ]ધુના (?) [૧] [૨]

૫. શ્રીમાનુગુપ્તો જગતિ પ્રવીરો

રાજા મહાન્પાર્થસમો[ડ]તિશૂરઃ [૧]

તેનાથ સાર્દ્દન્નિવહ ગોપર[ાજો]

૬. મિત્રાનુ[ગત્યેન] કિલાનુયાતઃ ॥ [૩]
 કૃત્વા [ચ] [યુ]દ્ધં સુમહત્પ્રત્ન(ા)સં
 સ્વર્ગં ગતો દિવ્યન[રે?] [ન્દ્રવલ્પઃ] [૧]

૭. મક્કાનુરક્તા ચ પ્રિયા ચ કાન્તા
 મ[ાચ્યાવિ]લ[ન્ત]ાનુગતા[ગ્નિર[ા]શિમ્ ॥ [૪]

“સંવત્સર (વર્ષ) એકસો એકાશ્વિમાં શ્રાવણ કૃષ્ણપક્ષની સપ્તમીએ સંવત ૧૯૧ શ્રાવણ વદિ ૭.

“...વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ‘...રાજ’ નામે ઝોળખાતો. તેનો પુત્ર માધવ નામે અતિપરાક્રમી રાજા હતો (૧). તેનો પુત્ર શ્રી ગોપરાજ હતો. તેનું પૌરુષ વિખ્યાત હતું. એ શરભરાજનો દૌહિત્ર હતો ને પોતાના વંશના તિલકરૂપ હતો (૨).

“શ્રી ભાનુશુપ્ત જગતમાં પ્રવીર, પાર્થ (અર્જુન) સમાન અતિશર મહાન રાજા છે. તેની સાથે મિત્ર તરીકે અનુગમન કરીને ગોપરાજ એની પાછળ આવ્યો(૩) ને ભારે ઉજ્જવલ યુદ્ધ કરીને દિવ્ય નરેન્દ્ર જેવો એ સ્વર્ગ ગયો.

“ને એની ભક્ત અનુરક્ત પ્રિય કાંત ભાર્યા અગ્નિરાશિ(ચિતા)માં અવલગ્ન થઈને એની પાછળ ગઈ (અર્થાત્ સતી થઈ ગઈ).” (૪)

* * *

આ લેખ મધ્ય પ્રદેશના સાગર જિલ્લામાં આવેલા એરણ નામે ગામમાં શિલાસ્તંભ પર કોતરેલો છે. અહીં સમૃદ્ધશુપ્તનો પણ એક સ્તંભ-લેખ કોતરેલો છે,^{૩૯} જેમાં ‘એરણ’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘એરિક્ષિણ’ આપ્યું છે. વળી અહીં શુધ્ધ-શુપ્તના સમયનો પણ શિલાસ્તંભ છે, જે શુ. સં. ૧૬૫નો છે.^{૪૦} એવી રીતે અહીં હજુ રાજા તોરમાણનો પ્રતિમાલેખ મળ્યો છે.^{૪૧}

ભાનુશુપ્તના સમયનો આ સ્તંભલેખ Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III માં વિગતવાર પ્રકાશિત થયો છે.^{૪૨}

આ લેખ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે. ચાર શ્લોકનો ટૂંકો લેખ છે. પહેલા બે શ્લોક અનુષ્ટુભ છંદમાં ને પછીના બે ઇંદ્રવજ્ર છંદમાં છે.

શ્લો. ૧ ની પહેલાં ગદ્યમાં સમયનિર્દેશ કર્યો છે – શપ્તદેમાં તેમજ આંકડા-ઓમાં. વર્ષ ૧૯૨ શુપ્ત સંવત્સર છે. ત્યારે ઈ. સ. ૫૧૦ ચલતું હતું.

ગોપરાજના વંશનું નામ તેમજ એના પિતામહના નામનો મુખ્ય શબ્દ શ્લોકો. ૧ ના અંકિત ભાગમાં હુપ્ત થયેલ છે. પિતાનું નામ માધવરાજ હતું. ગોપરાજ ભાનુગુપ્તના રાજ્યનો કોઈ અધિકારી હશે, પણ એની વિગત અહીં આપવામાં આવી નથી.

ભાનુગુપ્ત એ મગધના ગુપ્ત વંશનો રાજા હતો. એની પહેલાં બુધગુપ્તે ઈ. સ. ૪૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. અંગાળામાં ઈ. સ. ૫૦૭ માં વૈન્યગુપ્ત રાજ્ય કરતો હતો. ૪૩ ઉ. પ્ર. માં વર્ણી પુરગુપ્તના વંશજ રાજ્ય કરતા લાગે છે.

એરણમાં બુધગુપ્તના સમયમાં ઈ. સ. ૪૮૪ માં મહારાજ માતૃવિષ્ણુએ વિષ્ણુનો ધ્વજસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો. ૪૪ હજુ મહારાજાધિરાજ તોરમાણના સમયમાં ધન્યવિષ્ણુએ ત્યાં વરાહાવતારનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે માતૃવિષ્ણુ સ્વર્ગસ્થ હતો ને ત્યાં એ હજુ રાગનું શાસન પ્રવર્તતું હતું ૪૫ આ પરથી ભાનુગુપ્તનું યુદ્ધ હજુ રાજ તોરમાણ સાથે થયું હોવું જોઈ એ ને એ યુદ્ધમાં ભાનુગુપ્તના પક્ષે રહી લડતાં ગોપરાજ વીરગતિ પામ્યો લાગે છે. એની યાદગીરીનો લેખ અહીં સ્તંભ પર કોતરાયો છે. આ પ્રકારના વીર-સ્મારક લેખનો આ સહુથી પ્રાચીન જ્ઞાત નમૂનો છે.

આ લેખનું બીજુ મહત્ત્વ એ છે કે એમાં યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ પામેલા વીરની પાછળ સતી થતી સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ આવે છે એ પણ અભિલેખોમાં આવતો સહુથી પ્રાચીન જ્ઞાત ઉલ્લેખ છે. ભારતમાં પતિની પાછળ અગ્નિપ્રવેશ કરી સ્ત્રી અનુમરણ અંગીકાર કરે એને 'સતી થવાનું' કહે છે. અહીં ગોપરાજની પત્નીનાં નામ, પિતૃકુલ વગેરેની વિગત આપી નથી.

આમ સ્મારક લેખ તરીકે આ સ્તંભલેખમાં એ મહત્ત્વની ઘટનાઓ નોંધવામાં આવી છે.

૬. કુમારગુપ્ત ૨ જાનો કે ૩ જાનો ભિતરી મુદ્રા-લેખ

૧. સર્વ - રાજોચ્છેતુ = વૃથિવ્યાપપ્રતિરથસ્ય મહારાજ-શ્રીગુપ્ત - પ્રૌત્રસ્ય મહારાજ-શ્રીઘટોત્કચ - પૌત્રસ્ય મહા -
૨. રાજાધિર[૧]જ-શ્રીચન્દ્રગુપ્ત-પુત્રસ્ય લિચ્છવિ-સૌહિત્રસ્ય મહાદેવ્યાં[૧] કુમાર દેવ્યામુત્પન્નસ્ય મહારાજાધિરાજ -

૩. શ્રી સનુદ્રગુપ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુદ્ધયાતો મહાદેવ્યાન્દત્તદેવ્યામુત્પન્નસ્સ્વયં ચા-
પ્રતિરથ = પરમભાગ -
૪. વતો મહારાજાધિરાજ - શ્રીકન્દ્રગુપ્તસ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુદ્ધયાતો મહાદેવ્યાં
ધ્રુવદેવ્યામુત્પન્નો મહારા -
૫. જાધિરાજ - શ્રીકુમારગુપ્તસ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુદ્ધયાતો મહાદેવ્યામનન્તદેવ્યા-
મુત્પન્નો મહારા -
૬. જાધિરાજશ્રી પુરગુપ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુદ્ધયાતો મહાદેવ્યાં શ્રીક દ્રવંદેવ્યામુ-
ત્પન્નો મહા-
૭. રાજાધિરાજ-શ્રીનરસિંહગુપ્તસ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુદ્ધયાતો મહાદેવ્યાં શ્રીમન્મિત્ર-
૮. દેવ્યામુત્પન્ન = પરમભાગવતો મહારાજાધિરાજ-શ્રીકુમારગુપ્તઃ ॥

“મહારાજ શ્રી ગુપ્તના પ્રપૈત્ર, મહારાજ શ્રી ઘટોત્કચના પૌત્ર, મહારાજ-
ધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર, સર્વ રાજ્યોના ઉચ્છેતા, પૃથ્વીમાં પ્રતિરપ્થી
વિનાના, લિન્હવિઓના દૌહિત્ર અને મહાદેવી કુમારદેવીમાં ઉત્પન્ન એવો
મહારાજાધિરાજ શ્રી સનુદ્રગુપ્તનો પુત્ર, તેનો આશાંકિત, મહાદેવી દત્તદેવીમાં ઉત્પન્ન
થયેલો, પોતે પ્રતિરપ્થી વિનાનો, પરમ ભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્ત;

“તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો, મહાદેવી ધ્રુવદેવીમાં ઉત્પન્ન
મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારગુપ્ત;

“તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો, મહાદેવી અન્તદેવીમાં ઉત્પન્ન
મહારાજાધિરાજ શ્રી પુરગુપ્ત;

“તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો, મહાદેવી શ્રી ચંદ્રદેવીમાં ઉત્પન્ન
મહારાજાધિરાજ શ્રી નરસિંહગુપ્ત;

“તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો, મહાદેવી શ્રી મિત્રદેવીમાં ઉત્પન્ન
પરમ ભાગવત મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારગુપ્ત”.

* * *

કુમારગુપ્ત નામે રાજાની આ મુદ્રા ઉત્તર પ્રદેશના ધાઝીપુર જિલ્લાના
ક્ષિતરી ગામમાં મળેલી. આ મુદ્રાનું લખાણ Select Inscriptions (Book
III, No 32) માં પ્રકાશિત થયું છે. ૪૬

પુરોગામી રાજ્યોની પ્રશસ્તિ સમુદ્રગુપ્તથી શરૂ કરી છે, પણ સમુદ્રગુપ્તની પ્રશસ્તિમાં એના પ્રપિતામહ સુધી વંશાવળીનો સમાવેશ કરી દીધો છે.

ગુપ્તવંશના પહેલા એ રાજ્ય 'મહારાજ' હતા, પછીના બધા 'મહારાજધિરાજ'. દરેક રાજ્યના નામની આગળ 'શ્રી' શબ્દ લાગેલો છે તેવો પ્રથમ રાજ્યના નામની આગળ છે, તેથી એનું નામ 'ગુપ્ત' ગણાય.^{૪૭} ચંદ્રગુપ્ત ૧ લાના રાજ્યનો અભ્યુદય લિચ્છવિકુલ સાથેના લગ્ન-સંબંધ દ્વારા થયો લાગે છે. એની મહારાણી કુમારદેવી એ કુલની હતી. ચંદ્રગુપ્ત-કુમારદેવીની આકૃતિ-બાળા સિક્કા મળ્યા છે.

સમુદ્રગુપ્તની રાણી દત્તદેવીનું નામ સમુદ્રગુપ્તના ઐશ્ય શિલાસ્તંભલેખમાં ય આપેલું છે.^{૪૮}

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો પરમ ભાગવત હતો. એની મહારાણી ધ્રુવદેવી. પહેલાં એ રામગુપ્તની પત્ની હતી ને વિધવા થયા પછી ચંદ્રગુપ્તની પત્ની બની હતી.

કુમારગુપ્ત ૧ લા પછી અહીં પુરગુપ્તનું નામ આપ્યું છે, જ્યારે ભિતરી-માંના શિલાસ્તંભલેખમાં કુમારગુપ્ત ૧ લા પછી એના પુત્ર રકન્દગુપ્તની પ્રશસ્તિ આપેલી છે.^{૪૯} પુરગુપ્તની માતા 'મહાદેવી' હતી; રકન્દગુપ્ત પ્રાયઃ બીજી રાણીનો પુત્ર હતો. પુરગુપ્તના સિક્કાઓ પર એનું બીજું નામ 'પ્રકાશાદિત્ય' આપેલું છે. એની મહારાણીનું નામ 'વત્સદેવી' ને બદલે 'વૈશ્યદેવી' કે 'ચન્દ્રદેવી' પણ વંચાયું છે.^{૫૦}

નરસિંહગુપ્તના સિક્કાઓ પર એનું બીજું નામ 'બાહાદિત્ય' આપ્યું છે. એની મહારાણીનું નામ 'મિત્રદેવી' હતું. એના સિક્કાઓ પર 'ક્રમાદિત્ય' એવું એનું બીજું નામ મળે છે.

આ મુદ્દા પરથી કુમારગુપ્ત ૧ લાની પછી પુરગુપ્ત-નરસિંહગુપ્ત-કુમારગુપ્ત ૨ જો એવી વંશાવળી જણવા મળે છે.

બીજી બાજુ અભિલેખોમાં કુમારગુપ્ત ૧ લાના લેખો (ગુ. સં. ૯૬-૧૨૯) પછી એના પુત્ર રકન્દગુપ્તના (ગુ. સં. ૧૩૬-૧૪૬), કુમારગુપ્ત ૨ બના (ગુ. સં. ૧૫૪),^{૫૧} બુધગુપ્તના (ગુ. સં. ૧૫૭-૧૬૫), વૈન્યગુપ્તનો (ગુ. સં. ૧૮૮) અને ભાનગુપ્તનો (ગુ. સં. ૧૯૧) લેખ મળે છે, જ્યારે ગુ. સં. ૨૨૪ ના મહારાજધિરાજ શ્રી...ગુપ્તના તામ્રપત્રમાં ગુપ્ત સંત્રાટનું નામ સંભવતઃ 'કુમારગુપ્ત' વંચાયું છે.^{૫૨}

આથી કુમારગુપ્ત ૧ લાના ઉત્તરાધિકારીઓનો પ્રશ્ન અટપટો બન્યો છે. કેટલાક સ્કંદગુપ્ત - પુરગુપ્ત - નરસિંહગુપ્ત ૨ નો - બુધગુપ્ત - વૈન્યગુપ્ત - ભાનુગુપ્ત - કુમારગુપ્ત ૩ નો એવો સળંગ ક્રમ લે છે, તો કેટલાક એક બાબુ સ્કંદગુપ્ત - બુધગુપ્ત અને ખીજી બાબુ પુરગુપ્ત - નરસિંહગુપ્ત - કુમારગુપ્ત ૨ નો એવી એ લિન્ન સમાંતર શાખાઓ કહ્યે છે. ભિતરી મુદ્રાવાળો કુમારગુપ્ત (૨ નો) હોય કે ગુ. સં. ૨૨૪ ના દામોદરપુર તાત્રપત્રવાળો (કુમાર)ગુપ્ત (૩ નો) હોય એ વિશે પણ મતભેદ પ્રવર્તે છે. ગુ. સં. ૧૫૪ વાળો કુમારગુપ્ત સ્કંદગુપ્તની અલગ શાખાનો રાજા હોય ને સ્કંદગુપ્ત અને બુધગુપ્તની વચ્ચે થયો હોય, તો આ મુદ્રાનો કુમારગુપ્ત એનાથી લિન્ન હોય. પણ જો પુરગુપ્ત - નરસિંહગુપ્ત - કુમારગુપ્ત સ્કંદગુપ્ત અને બુધગુપ્તની વચ્ચે થયા હોય, તો તે બંધાનો રાજ્યકાલ ગુ. સં. ૧૪૮ થી ૧૫૭ ના દસકામાં સીમિત થાય ને તો આ કુમારગુપ્ત ગુ. સં. ૧૫૪ ના પ્રતિમાલેખવાળો કુમારગુપ્ત હોઈ શકે. તો એ કુમારગુપ્ત ૨ નો ગણાય. પણ જો એ ભાનુગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી હોય, તો કુમારગુપ્ત ૩ નો (ગુ. સં. ૨૨૪) ગણાય. ૫૩

પાઠટીપ

૧. જ્ઞેનું નામ પ્રહણ કરવું શુભ (શુકનિયાળ) છે.
૨. મકાનની ટોચે રહેલા ખંડ ૩. જ્ઞેવું ન ગમે તેવું
૪. સારા દેખાવનું, જ્ઞેવું ગમે તેવું ૫. અર્થાત્ ઉદાર છે.
૬. પુ. ૭, પૃ. ૨૫૭ થી (ડો. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી અને ડો. ખ્યૂભર)
૭. પુ. ૮, પૃ. ૪૨ થી (કીલ્હોન)
૮. Book II, No. 67
૯. ભા. ૧, લેખ નં. ૬. વળી જુઓ પ્રાચીન માતૈય અભિલેખોં વા અધ્યયન, સ. ૨, પૃ. ૪૪-૪૬.
૧૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧, લેખ ૨ થી ૫
૧૧. Select Inscriptions, p. 172, n.1
૧૨. B. G., Vol. I, Pt. 1, n. 36; પુરાણોમાં ગુજરાત, પૃ. ૧૧
૧૩. Select Inscriptions, p. 172, n. 1

૧૪. D. B. Diskalkar, "Selections form Sanskrit Inscriptions," Vol. I, Part II, p. 11
૧૫. પુરાણોમાં ગુજરાત, પૃ. ૧૧-૧૨
૧૬. વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્ડ્રમાવિનો નાસિક ગુફાલેખ, વર્ષ ૧૯
૧૭. Select Inscriptions, p. 172, n. 6
૧૮. પંક્તિ ૧-૪માં ના શ્લોક ૧-૨ નો લગભગ તમામ ભાગ નષ્ટ થયો છે. ખીન્ન ઘણાખરા શ્લોકોનો કેટલોક અંશ અંકિત છે.
૧૯. 'તે' અને 'મહારાજાધિરાજ' વચ્ચે અનેકાનેક વિશેષણ આપેલાં છે (પંક્તિ ૧૭-૨૬), તે અહીં આ વાક્ય પછી અલગ વાક્યમાં દર્શાવ્યાં છે. અહીંથી લખાણ ઉચ્ચશૈલીના ગદ્યમાં છે.
૨૦. પરાક્રમના અંક(ચિહ્ન)વાળો
૨૧. વળી જુઓ Select Inscriptions, Book III, No. 2;
પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં વા અધ્યયન, સ્વ. ૨, પૃ. ૪૭-૪૯
૨૨. Ibid., p. 257, n. 1
૨૩. Ibid., Book III, No. 40
૨૪. વર્ધા-નાગપુર ખાસે
૨૫. Select Inscriptions, p. 257, n. 2
૨૬. Ibid., p. 258, n. 1
૨૭. Ibid., Book III, Nos. 4-5
૨૮. Ibid., No 9; પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં વા અધ્યયન, સ્વ. ૨, પૃ. ૫૧
૨૯. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત," પૃ. ૨૬-૨૭
૩૦. બ્રહ્મહત્યા સુરાધનં સ્ત્યં ગુર્વં ગતાગમઃ ।
મહાંતિ પાતકાન્યાદુસ્તત્સંસર્ગશ્ચ પંચમમ્ ॥
—નુસ્મૃતિ, અ. ૧૧, સ્લો. ૫૪
૩૧. ગ્રીષ્મ ઋતુના માસ તો એ છે-નિરયત પદ્ધતિએ જ્યેષ્ઠ અને આષાઠ, સાયત પદ્ધતિએ વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ. અહીં એમાંનો પહેલો માસ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે.

૩૨. આ બધાં માપ બંધનાં નહિ, પણ ગામડાનાં લાગે છે.
૩૩. આ સમસાવેલું તળાવ સુર્યાચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી કાયમ ટકો એવો ભાવાર્થ લાગે છે.
૩૪. આ ખંડિત શ્લોક રાજ્યપાલ પૂર્ણદત્ત વિશે છે.
૩૫. વિષય
૩૬. આ ખંડિત શ્લોકોમાં દેવાલયની ઉત્તુંગતાતું નિરૂપણ લાગે છે.
૩૭. વળી જુઓ Select Inscriptions, Book III, No. 25; પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં કા અધ્યયન, ख. ૨, પૃ. ૬૩-૬૮.
૩૮. R. N. Mehta, 'Sudarsana Lake,' J. O. I., Vol. XVIII, pp. 20 ff.; ૨. ના. મહેતા, 'સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા મળતી માહિતી,' "શુભરાત્નો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ," ગ્રં. ૨, પૃ. ૩૧૬
૩૯. Select Inscriptions, Book III, No 3
૪૦. Ibid., No. 35 ૪૧. Ibid., No. 55
૪૨. વળી જુઓ Ibid., No. 38 અને પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં કા અધ્યયન, ख. ૨, પૃ. ૮૦.
૪૩. Select Inscriptions, Book III, No 37
૪૪. Ibid., No 35 ૪૫. Ibid., No. 55
૪૬. જુઓ Indian Antiquary, Vol. XIX, p. 225 ; પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોં કા અધ્યયન, ख. ૨, પૃ. ૭૪.
૪૭. કેટલાકે 'શ્રીગુપ્ત' ગણ્યું છે તે યથાર્થ નથી. 'શ્રી' અહીં માનવાચક શબ્દ છે, નામનો અંતર્ગત લાગ નહિ.
૪૮. Select Inscriptions, Book III, No. 3
૪૯. Ibid., No. 28 ૫૦. Ibid., p. 322, n. 2
૫૧. Ibid., No. 31
૫૨. Ibid., No 39 (p. 337, n. 4)
૫૩. Ibid., p. 320, n. 1 ; The Classical Age, pp. 29 ff. 'પુરુગુપ્ત' તે બદલે 'પૂરુગુપ્ત' પણ પાઠ છે.

કેટલાંક મહત્વનાં દાનશાસન

ભૂમિદાન એ ઉત્તમ પ્રકારનું ધાર્મિક દાન ગણાતું ને એને લગતું રાજ-
શાસન લખીને તામ્રપત્રો પર કૌતરાવી આપવામાં આવતું. આ દાનશાસનમાં
દાન દેનાર રાજા, દાન લેનાર બ્રાહ્મણ મંદિર કે મઠ, દાનમાં દેવાતી ભૂમિ, દાન-
શાસન સાથે સંબંધ ધરાવતા અધિકારીઓ, દાનશાસનનો ફૂલક, દાનશાસન
લખનાર અધિકારી, દાનશાસનની મિતિ, રાજાના સ્વહસ્ત (દસ્તક) અને રાજમુદ્રા-
ની છાપ તથા ભૂમિદાનનું ધાર્મિક માહાત્મ્ય, તેના અનુપાલનનો મહિમા અને
તેના આચ્છેદથી લાગતું પાપ—એને લગતી માન્યતાઓ પણ નોંધવામાં આવે છે.
રાજાઓની પ્રશસ્તિ પરથી એનાં પરાક્રમોનો, દાન લેનારની વિગતો પરથી
બ્રાહ્મણોનાં નામ ગોત્ર વેદ નિવાસસ્થાન વગેરેનો, મંદિર કે મઠના નિર્માતા દેવ
સ્થાન વગેરેનો, દેવમૂર્તિના ગામ, તાલુકા, જિલ્લા વગેરેનો, વિવિધ અધિકારીઓનો
તેમ જ પ્રચલિત ભાષા લિપિ તથા કાલગણનાની પદ્ધતિનો ઠીકઠીક ખ્યાલ
આપે છે. આ દૃષ્ટિએ હવે કેટલાંક મહત્વનાં દાનશાસનોનો અભ્યાસ કરીએ

૧. હર્ષનું પાંસખેડા તામ્રપત્ર, વર્ષ ૨૨

૧. ઊં સ્વસ્તિ । મહાત્મૌહરત્યશ્વજયસ્કન્ધાવારાચ્છ્રીવર્ધમાનકોટયા મહારાજશ્રી-
નરવર્ધનસ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુધ્યાતઃ શ્રીવશ્વિર્ણીદેવ્યામુત્પન્નઃ પરમાદિત્યમક્તો
મહારાજશ્રીરાજ્યવર્ધનસ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુ-
- ૨, ધ્યાતઃ શ્રીમદ્સરોદેવ્યામુત્પન્નઃ પરમાદિત્યમક્તો મહારાજશ્રીમદાદિત્યવર્ધન-
સ્તસ્ય પુત્રસ્તત્પાદાનુધ્યાતશ્રીમહાસેનગુપ્તાદેવ્યામુત્પન્નશ્ચતુસ્સમુદ્ધાતિક્રાન્ત-
કીર્તિઃ પ્રતાપાનુરામોપ-

૩. નતાન્યરાજો વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાપનપ્રવૃત્તચક્ર એકચક્રરથ ઇવ પ્રજાનામાર્તિહરઃ
પરમાદિત્યમન્તઃ પરમમદ્વારકમહારાજાધિરાજશ્રીપ્રમાકરવર્ધનસ્તસ્ય પુત્રસ્ત-
ત્યા[દા]-
૪. નુશ્યાતસ્વિતયશ્ચ પ્રતાનવિચ્છુરિતસકલભુવનમણ્ડલઃ પરિગ્રહીતધનદ્વરુણેન્દ્રપ્રભૃતિ-
લોકધાલતેજાસ્તપથોપાર્જિજતાનેકદ્વિગ્નિભૂમિપ્રદાનસંપ્રીણિતાર્થિહૃદયો-
૫. [S]તિથાયિતપૂર્વરાજચરિતો દેવ્યામમલયશોમત્યા(ત્યાં) શ્રીયશોમત્યામુત્પન્નઃ
પરમસૌગતસ્મુગત ઇવ પરહિતૈકરતઃ પરમમદ્વારકમહારાજાધિરાજશ્રીરાજ્યવર્ધનઃ ।
રાજાનો યુધ્ધિ ડુ-
૬. શ્રવાજિન ઇવ શ્રીદેવગુપ્તાદય×
કૃત્વા યેન વક્ષાપ્રહારવિમુખાસ્સર્વે સમં સંયતાઃ ।
ઉત્લાય દ્વિષતો વિજિત્ય વસુધાલુકૃત્યા પ્રજાનાં પ્રિયં
પ્રાણાનુજિહ્વતવાનરાતિમવ્રને સત્યાનુરોધેન યઃ ।[19] તસ્યા-
૭. નુજસ્તત્યાદાનુશ્યાતઃ પરમસાદૈશ્વરો મદૈશ્વર ઇવ સર્વસત્વાનુકમ્પઃ પરમમદ્વારક-
મહારાજાધિરાજશ્રીહૃદયઃ અહિન્સામુક્તૌ વદ્વદીયવૈપયિક-પશ્ચિસપથકસમ્બદ્ધ-
મર્કટસા-
૮. ગરે સમુપગતાન્મહાસામન્તમહારાજદૌરસાધસાધનિકપ્રવાતારરાજસ્થાનીયકુમારામા-
ત્યોપરિકવિષયપતિમષ્ટ્વાટસેવકાદીન્પ્રતિવાસિજાનપદાંશ્ચ સમાજાપયતિ વિદિતમ-
૯. રતુ યથાયમુપરિલિખિતમ્પાર્શ્વસીનામર્યક્તરસોદ્ગરસર્વરાજકુલ્યમાવ્યપ્રત્યાસમેત-
સ્સર્વપરિહૃતપરિહારો વિષયાદુદ્ધૃતપિણ્ડઃ પુત્રપૌત્રાનુગશ્ચદ્રાકૈક્ષિતિસમકા-
૧૦. લીનો મુખિચ્છિદ્રન્દ્યાયેન યથા પિતુઃ પરમમદ્વારકમહારાજાધિરાજશ્રીપ્રમાકરવર્ધન-
દેવસ્ય માતુર્ભદ્રારિકામહાદેવીરાજીશ્રીયશોમર્તીવિવથા ઝયેષ્ટપ્રાતૃપરમમદ્વારક-
૧૧. મહારાજાધિરાજશ્રીરાજ્યવર્ધનદેવપાશાનાં ચ પુણ્યયશોમિક્તદ્વયે મરદ્વાજસગોત્રવદ્-
વ્રચ્છન્દોગસન્નદ્વાચારિમદ્વબાલ્યન્દ્રમદુસ્વામિભ્યાં પ્રતિગ્રહધર્મેણાગ્રહારત્વેન પ્રતિપા-
૧૨. દિતો વિદિત્વા ભવદ્મિસ્સમનુમન્તવ્યઃ પ્રતિવાસિજાનપદૈરપ્યાજ્ઞાવળવિધેયે-
મૂત્વા યથાસમુચિતતુલ્યમેયભાગભોગકરરહિરણ્યાદિપ્રત્યાયા એતથાંરેવોપનેયા-
સ્સેવોપસ્થાન[ચ] ક-

૧૩. રળીયમિત્યયિ ચ ।

અસ્મત્કુલક્રમસુદારમુદાહરવમ્ભિ-

સ્ત્યૈશ્ચ દાનમિદમમ્યનુમોદનીયં ।

લક્ષ્મ્યાસ્નડિન્સલિલબુદ્વુદચચલાયા

દાનં ફલં પરયજ્ઞઃપરિપાલનં ચ ॥ [૧]

કર્મણા મ-

૧૪. વસા વાચા કર્તવ્યં પ્રાણિભિહિ(હિં)તં ।

હવિંૈતત્સધારુદાતન્ધર્મઃર્જનમનુત્તમં [11૨]

દૂતકો[5]૩ અહાપ્રમાતામહાસામન્તધ્ર્વીસ્કન્દગુપ્તઃ । અહાક્ષપટલાધિકરણશિક્ત-
મહાસામન્તમ-

૧૫. હારાજમાનુસવાદેશાદુત્કીર્ણ

૧૬. હૈશ્વરેણેદમિતિ । સંવત્ ૨૨

૧૭. કાર્તિકે ચ દિ ૧ [1] સ્વહસ્તો મમ અહારાજાધિરાજધ્ર્વીહર્વસ્ય [1]

“ૐ સ્વરિત, શ્રી વર્ધમાનકોટીમાંની મોટી, નૌકાઓ, હસ્તીઓ અને અખેા ધરાવતી વિજયછાવણીમાંથી

“ મહારાજ શ્રી નરવર્ધન; તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો શ્રી વચ્ચિણી-
દેવીમાં ઉત્પન્ન, પરમ આદિત્યલકત મહારાજ શ્રી રાજ્યવર્ધન; તેનો પુત્ર, તેના
ચરણનું ધ્યાન ધરતો, શ્રી અધ્સરોદેવીમાં ઉત્પન્ન પરમ આદિત્યલકત
મહારાજ શ્રી આદિત્યવર્ધન (૧ લો); તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન
ધરતો, શ્રી મહાસેનગુપ્તાદેવીમાં ઉત્પન્ન, ચાર સમુદ્રોને વટાવી ગયેલી કૃષિતિ-
વાજા, પ્રતાપ અને અનુરાગ વડે અન્ય રાજ્યોને વશ કરનાર, વર્ણાશ્રમના
વ્યવસ્થાપનમાં જેનું ચક્ર (સૈન્ય) પ્રવૃત્ત છે તેવો, એક ચક્રવાળો રથ ધરાવતા
(સર્પ)ની જેમ પ્રગળતોની પીડા હરનાર પરમ આદિત્યલકત પરમલદારક
મહારાજાધિરાજ શ્રી પ્રભાકરવર્ધન; તેનો પુત્ર, તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો,
શુદ્ધ યશસ્વી ચંદ્રવાદી જેણે સકલ ભુવનમંડલને ઢાંકી દીધું છે તેવો, કુબેર
વરુણ ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલોનાં તેજ પરિગૃહીત કરનાર, સન્માર્ગે ઉપાર્જિત
કરેલાં દ્રવ્ય અને ભૂમિનાં અનેક દાન વડે જેણે યાયકોનાં હૃદય પ્રસન્ન કર્યાં છે
તેવો, અંગાઉના રાજ્યોના ચરિતને ટપી જનાર, અમલ યશવાળી દેવી શ્રી યશો-

મતીમાં ઉત્પન્ન, પરમ સૌગત (પૌદ્ધ), સુગત(બુદ્ધ)ની જેમ પરમાર્થમાં પરાયણ પરમભદ્રારક મહારાજધિરાજ શ્રી રાજ્યવર્ધન;

“જેણે શ્રી દેવગુપ્ત વગેરે સર્વ રાજ્યોને યુદ્ધમાં, ચાલુકના પ્રહારથી વિમુખ થયેલા તોફાની અશ્વોની જેમ, એકી સાથે વશ કર્યા; જેણે શત્રુઓનું ઉન્મૂલન કરીને, પૃથ્વીને જીતીને, પ્રજાનું પ્રિય કરીને, સત્યના અનુરોધથી શત્રુના ભવનમાં પ્રાણ તજ્યા (૧).

“તેનો અનુજ (નાનો ભાઈ), તેના ચરણનું ધ્યાન ધરતો, પરમ માહેશ્વર, મહેશ્વર(મહાદેવ)ની જેમ સર્વ સત્ત્વ તરફ અનુકંપા રાખતો, પરમભદ્રારક મહારાજ-ધિરાજ શ્રી હર્ષ અહિચ્છવા ભુક્તિમાં અંગદીય વિષયના પશ્ચિમ પથકમાં આવેલા મર્કટસાગર ગામમાં એકત્ર થયેલા મહાસામંત, મહારાજ, દૌરસાધ-સાધનિક, પ્રમાતા, રાજસ્થાનીય, કુમારામાત્ય, ઉપરિક, વિપયપતિ, ભટ, ચાટ, સેવકો વગેરેને તથા ત્યાં રહેતા જનપદોને આજ્ઞા કરે છે કે -

“વિદિત થાવ કે ઉપર લખેલું ગામ એની સીમા પર્વત, ઉદ્ગ સાથે, સર્વ રાજકુલને ન લાગે તેવા પ્રયાય (કર) સાથે, સર્વ પરિહારથી મુક્ત, વિપયથી છૂટા પડેલા પિંડવાળું, પુત્રપૌત્રથી ભોગ્ય, ચંદ્ર સૂર્ય અને પૃથ્વીના જેટલા કાલ સુધીનું, ભૂમિચિહ્નના ન્યાયે, મેં પિતા પરમભદ્રારક મહારાજધિરાજ શ્રી પ્રભાકર-વર્ધનદેવના, માતા ભદ્રારિકા મહાદેવી રાણી શ્રી યશોમતીદેવીના અને જ્યેષ્ઠ બ્રાતા પૂજ્ય પરમભદ્રારક મહારાજધિરાજ શ્રી રાજ્યવર્ધનદેવના પુણ્ય તથા યશની અભિવૃદ્ધિ માટે, ભરદ્વાજ ગોત્રના, (અનુક્રમે) અહવ્ય અને જંદોગ શાખાના વેદાધ્યાયી ભટ્ટ બાલચંદ્ર અને ભટ્ટસ્વામીને પ્રતિગ્રહધર્મથી અગ્રહારરૂપે આપ્યું છે. આ જાણીને આપે એને મંજૂર કરવું ને ત્યાં રહેતા જનપદોએ પણ આજ્ઞા શ્રવણ કરી પાળવી અને યથાયોગ્ય તોળાય તેવા તેમ જ મપાય તેવા ભાગ ભોગ કર હિરણ્ય વગેરે વેરા તેઓને જ આપવા ને એમની સેવા ઉપસ્થિત કરવી.

“અમારા ઉદાર કુલક્રમને અનુસરતા તેમ જ અન્ય (રાજ્યો)એ આ દાનને અનુષોભન આપવું. દાન અને પરચણનું પરિપાલન વીજળી અને પાણીના પરપોટા જેવી ચંચળ લક્ષ્મીનું ક્ષણ છે (૨). કર્મથી, મનથી (અને) વાણીથી પ્રાણીઓએ હિત કરવું. હર્ષે આ અનુતામ ધર્મોપાર્જન કલું છે.

“અહીં દૂતક મહાપ્રમાતાર મહાસામંત શ્રી રકંદ્યુપ્ત (છે). મહાક્ષપટલા-ધિકરણના અધિકારી, મહાસામંત, મહારાજ ભાનુના આદેશથી ઈશ્વરે આ

કેતયું છે. સંવત ૨૨ કાર્તિક વદિ ૧. મારા મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષના સ્વ-
હસ્ત (હસ્તક).”

* * *

ઉત્તર પ્રદેશના શહાજહાંપુર પાસેના બાંસખેડા ગામમાંથી મળેલું આ તામ્રપત્ર હાલ લખનૌના મ્યુઝિયમમાં છે. તાંબાના ૪૮×૩૩ સે.મી. (૧૯×૧૩ ઇંચ) કદના એક પત્રના પર ૧૯ પંક્તિમાં કેતરેલું આ ભૂમિદાનને લગતું રાજશાસન છે. એ Epigraphia Indica, Vol IV માં પ્રકાશિત થયું છે (પૃ. ૨૦૮).

‘હૃ સ્વરિત’ એવા મંગલવાચક શબ્દોથી શરૂ થતા આ દાનશાસનમાં પહેલાં રાજશાસનનું સ્થળ જણાવ્યું છે. વર્ધમાનકોટીનું સ્થાન ઓળખાયું નથી, પરંતુ એ અહિન્ચત્રાથી બહુ દૂર નહિ હોય. આ દાનશાસન રાજ્ય એ વિજયછાવણીમાંથી ફરમાવ્યું છે. એના સંદર્ભમાં નૌસેના, હરિતસેના અને અશ્વસેનાનો ઉલ્લેખ થયો છે.

દાનનો દાતા મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષ છે. અહીં એના વંશ કે કુલનું નામ કે નિરૂપણ આવતું નથી, પણ દાતાના પૂર્વજોની વંશાવળી આપી છે. વંશાવળીનો આરંભ હર્ષના પિતામહના પિતામહ નરવર્ધનથી થાય છે. પહેલા ત્રણ રાજા ‘મહારાજ’ ઋદુદ ધરાવતા, બ્યારે પછીના ત્રણ રાજા ‘મહારાજાધિરાજ’ ઋદુદ ધરાવે છે. એ પરથી આ રાજ્યનો અભ્યુદય હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનના સમયથી થયો લાગે છે. હર્ષના પિતામહ અને પ્રપિતામહ પરમ આદિત્યભક્ત હતા. હર્ષના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધન પરમ સૌગત (શૌહ) હતા તે હર્ષ પરમ માહેશ્વર હતા. દરેક રાજ્યના પિતાના નામ ઉપરાંત તેની માતાનું નામ પણ વંશાવળીમાં જણાવ્યું છે. તેથી નરવર્ધનથી માંડીને પ્રભાકરવર્ધન સુધીના રાજ્યોની મહારાણીઓનાં નામ જાણવા મળે છે. પરંતુ રાજ્યવર્ધન રાજ્યની તથા હર્ષની રાણીનું નામ જાણવા મળતું નથી.

હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધન ઘણા પ્રતાપી હતા. ‘હર્ષચરિત’માં આજ્ઞભદ્રે પણ એમની સુંદર પ્રશસ્તિ કરી છે. એમાં એમણે દૂણ, સિંધુ, ગુર્જર, લાટ અને માલવને વશ કર્યાનું અને ‘પ્રતાપશીલ’ એવું અપરનામ ધારણ કર્યાનું જણાવ્યું છે.

પ્રભાકરવર્ધનને ત્રણ સંતાન હતાં--રાજ્યવર્ધન, હર્ષવર્ધન અને રાજ્યશ્રી. પ્રભાકરવર્ધનનું મૃત્યુ થતાં રાજ્યનાં સૂત્ર રાજ્યવર્ધને સંભાળ્યાં, પરંતુ એને

તરત જ કનોજ જલુ પડ્યું, કેમ કે માલવરાજે ત્યાંનો રાજગ્રહવર્મા જે રાજ્ય-શ્રીનો પતિ હતો તેને મારી રાજ્યશ્રીને કેદ કરી હતી. રાજ્યવર્ધને માલવરાજની સેનાને તો જલદી વશ કરી દીધી, પરંતુ એ ગૌડરાજના છાકપટનો ભોગ બન્યો. એ એની જાવણીમાં એકલો નિઃશસ્ત્ર ગયો ત્યારે એની હત્યા કરવામાં આવી. માળવામાં પહેલાં ઉત્તરકાલીન યુષ્તવંશનો મહાસેનયુષ્ત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પ્રભાકરવર્ધનની માતા મહાસેનયુષ્તા એની અહેન લાગે છે. મહાસેનયુષ્તના પુત્ર કુમારયુષ્ત અને માધવયુષ્ત રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધનના સાથી તરીકે થાણેશ્વર રહેતા. પ્રભાકરવર્ધનનું પાટનગર થાણેશ્વર હતું. ગ્રહવર્માને મારનાર માલવરાજ એ હર્ષનાં દાનશાસનોમાં રાજ્યવર્ધનના સંદર્ભમાં જણાવેલો દેવયુષ્ત લાગે છે. રાજ્યવર્ધને એને હરાવી કેદ કર્યો જણાય છે. ગૌડરાજ એ ગૌડદેશ(પશ્ચિમ અંગાળા)નો રાજા શશાંક છે. રાજ્યવર્ધનની હત્યા થતાં થાણેશ્વરના રાજ્યનાં સૂત્ર હર્ષે હાથમાં લીધાં (ઈ. સ. ૬૦૬). એણે પહેલાં છ વર્ષમાં ઉત્તર ભારત તથા પૂર્વ ભારતના રાજ્યોને વશ કર્યાં.

હર્ષે ભૂમિદાનમાં એક ગામનું દાન દીધું છે. એ ગામ અહિચ્છત્રા ભુક્તિના અંગદીય વિષયમાં આવેલું હતું. અહિચ્છત્રા એ ઉત્તર પંચાલ દેશનું પાટનગર હતું. એ ઉ. પ્ર. ના ચરેત્રી જિલ્લાનું રામનગર છે. વિષય એ જિલ્લા જેવો વહીવટી વિભાગ છે. ભુક્તિ એનાથા મોટા વહીવટી વિભાગ હતો. અંગદીય વિષયના વડા મથકનું સ્થાન ઓળખાયું નથી. પથક એ તાલુકા જેવો નાનો વહીવટી વિભાગ હતો. દાનમાં દીયેલા મર્કટસાગર ગામનું સ્થાન ઓળખાયું નથી.

દાનને લગતું આ રાજશાસન લાગતા-વળગતા અધિકારીઓને તથા એ ગામના નિવાસીઓને ઉદ્દેશીને લખાયું છે. મહાસામંત અને મહારાજ એ ખંડિયા રાજ્યોનાં ચિરુદ છે. દૌસ્સાધસાધનિક એટલે કટોકટીને લગતો અધિકારી.^૧ પ્રમાતાર એ રાજને ન્યાયને લગતી ખાખતોમાં સલાહ આપનાર અમાત્ય હતો, અર્થાત્ એ ન્યાય ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી હતો.^૨ રાજસ્થાનીય એ રાજ્યપાલ કે વિદેશમંત્રી જેવો ઉચ્ચ અધિકારી હતો.^૩ કુમારામાત્ય એટલે કુમારનો મંત્રી અથવા કુમાર કક્ષાનો અમાત્ય.^૪ ઉપરિક એ અદાલતી તેમ જ વહીવટી સત્તા ધરાવતો ઉચ્ચ અધિકારી હતો.^૫ વિષયપતિ એટલે વિષય(જિલ્લા)નો વડો. ચાટ અને ભટ એ સૈનિક કે પોલીસના પ્રકાર લાગે છે.^૬

ભૂમિદાનની સાથે અમુક ભુક્તિઓ અને અધિકારો અપાતા. ઉદ્રંગ એટલે જમીનદાર પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવતું ઊંધડું અથવા ઉચક મહેસૂલ.^૭ અમુક

કરવેરા હવે રાજને બદલે ભૂમિદાનના પ્રતિગ્રહીતાને પ્રાપ્ત થતા. મહેસૂલ ભરવા વગેરે માંથી મુક્તિ આપાતી. દેવભૂમિ પર પુત્રપૌત્રાદિ વંશજને તે પણ અધિકાર રહેતો. ભૂમિદાન શાશ્વત પ્રકારનું દાન હતું. ભૂમિચિહ્ન એટલે પડતર જમીન. જેમ પડતર જમીન ખેતીને લાયક બનાવવા માટે આપવામાં આવે તેા કર-મુક્ત રહેતી, તેમ દાનમાં આપાતી ભૂમિ પણ કરમુક્ત રહેતી. 'ભૂમિચિહ્નના ન્યાયે' માં એ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.^૮

દાનનો હેતુ પોતાના પૂર્વજોનાં પુણ્ય તથા યશની અભિવૃદ્ધિનો હતો.

દાનના પ્રતિગ્રહીતા (સ્વીકારનાર) એ આભણ હતો. અને ભરદાજ ગોત્રના હતા. એમાંનો એક ઋગ્વેદની બહુવચ શાખાનો સ્વાધ્યાય કરતો તે બીજો સામવેદની છંદોગ શાખાનો.

દીધેલા ભૂમિદાનને દાન દેનાર રાજા તેા પાળે, પણ પોતાના વંશના તથા અન્ય વંશના ભાવી રાજાઓને તેા એના અનુમોદન તથા પરિપાલન માટે નૈતિક અનુરોધ જ કરવાનો રહેતો. આ અંગે લક્ષ્મીની અચળતા અને દાનના પરિપાલનનો મહિમા દર્શાવતા.

મનથી, વાણીથી તે કર્મથી સર્વનું હિત કરવું - હર્ષે કેટલો ઉત્તમ ધર્મ ઉપદેશ્યો છે !

આ રાજશાસનનો દૂતક મહાસામંત મહાપ્રમાતાર સ્કંદગુપ્ત હતો. 'હર્ષ-ચરિત'માં ગજસેનાધિપતિ સ્કંદગુપ્તનો ઉલ્લેખ આવે છે. દાનશાસન ધડનાર મહાક્ષપટલાધિકારી ભાનુ હતો.

દાનની ભિતિ હર્ષના રાજ્યકાલના વર્ષ ૨૨ (અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૨૮-૨૯)ના કાર્તિક વદિ ૧ ની હતી દાનશાસનના અંતે મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષના સ્વહસ્ત આપવામાં આવ્યા છે, તે એ વિદ્વાન રાજાની સુલેખનકલાનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે.

આમ આ દાનશાસન પરથી દાનના દાતા, દેવભૂમિ, દાનના પ્રતિગ્રહીતા, દાનનો હેતુ, વહીવટી વિભાગો, અધિકારીઓ, કાલગણનાની પદ્ધતિ વગેરે વિવિધ બાબતો વિશે ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. ધરસેન ૨ જાનું વળા તામ્રપત્ર, (વલભી) સંવત ૨૬૯

૧. સ્વરિત વિજયસ્કન્ધાવારા[ત] મંદ્રપદ્મવાસ[કાત] પ્રસ[મપ્રણતામિત્રાણાં
મૈત્રકાણા]મતુલ્બલસપન્નમ્પડ[લા]મોગસંસક્તસપ્રહારશતલબ્ધ[પ્રતાપ>પ્રતા]-

२. [पोपनत] दानजानाज्ज्वोवार्ज्जितानुरागानु[रक्तभौल]भृत[मित्र]श्रेणीबलावाप्त-
[राज्यश्रीः] परममाद्देश्वरः श्रीसेनापतिभयार्कस्तस्य सुत[स्तत्पा]दरजो[रु]ण-
३. नतपवित्रीकृतशिराः शिरोवनतशत्रुचूडामणिप्रभाविच्छुरितपादनखपङ्क्तिरीधितिः
दीनानाथकृपणजनोपजीव्यमानविभवः परममा-
४. द्वेश्वरः श्रीसेनापतिधरसेनः तस्थानुज[स्तत्पाद]प्रणामप्रशस्ततरविमलमणिर्मन्वा-
दिप्रणीतविधिविधानधर्मा धर्मराज इव विनयविहित-
५. व्यवस्थापद्धतिरखिलभुवनमण्डलाभोगैकस्वामिना परमस्वामिना स्वयमुपहित-
राज्याभिषेकमहाविश्राणनावपूतराज्यश्रीः परममाद्दे-
६. श्वरः महाराजश्रीद्रोणसिंहः सिंह इव तस्थानुजस्त्वभुजबलपराक्रमेण परगज-
घटानीकामेकविजयी शरणैषिणां शरणमवबोद्धा
७. शास्त्रार्थतत्त्वानां कल्पतरुशरिषु सुहृत्प्रणदिनां यथाभिलषितकामफलभोगदः परम-
भागवतः महाराजश्रीध्रुवसेनस्तस्थानुजः
८. [तच्छ]रणारविन्दप्रफुटिप्रविधौताशेषकल्मषः सुविशुद्धस्वचरितोऽकप्रक्षालिताशे-
षकलिकलङ्कप्रसभनिर्जिताराति-
९. [पक्षप्रथितमहिसा] परमादित्यभक्तः श्रीमहाराजश्वरपट्टः तस्य सुतरतत्पादसप-
र्यावासपुण्ड्रोदयशैशावात्प्रभृतिखड्गद्वितीयबाहुरेव सम-
१०. [दंवर]गजघटास्फोटनप्रकाशितसत्त्वनिकषस्तत्प्रतापप्रणतारातिचूडारत्नप्रभासंस्त-
सव्यपादनखपङ्क्तिरीधितिः सकलस्मृति-
११. प्रणीतमार्गसम्यक्परिपालनप्रजाहृदयरंजनान्वर्त्थराजशब्दः रूपकान्तिस्यैर्यधैर्य-
बुद्धिसंपद्भिः स्मरशाशाङ्कादिशजोदधिनिदिशगुरु-
१२. धनेशानतिशयानः शरणागताभय[प्रदान]परतया तृणवदपास्ताशेषस्वकार्यफलः
प्रार्थनाधिकार्थप्रदानानंदितविद्वत्सुहृत्प्रण]-
१३. यिहृदयः पादचारीव [सकलभुवनमण्डलाभोगप्रमोदः] परममाद्देश्वरो महाराज-
श्रीगुहसेनस्तस्य सुतस्तत्पादनख[भयूखसंतान]-
१४. [विस्त]जाहवीजलौघप्र[क्षालिताशेषकल्मषः प्रण]यिशतसहस्रोपजीव्यमानभोग-
संब्रूलो[भा]दिवाश्रितस्सरसमाभिगामिकैगुणैः
१५. सहजशक्तिशिक्षाविशेषविस्मापिताखिलधनुर्द्धरः प्रथमनरपतिसमतिस्मृष्टानामनु-
यिपालयिता [ध]र्मदायानामपाकर्ता प्रजो-

१६. पवातकारिणामुप[प्लवा]नां दर्शयित्वा श्रीसरस्वत्योरेकाधिवासस्य सहताराति-
पक्षलक्ष्मीपरिभोगदक्षविक्रमः विक्रमोपसंप्रा-

पतरुं भीष्म

१. सविमलपात्थिवश्रीः परमभा[द्विश्वरो] महासामन्तमहाराजश्रीधरसेन × कुशली
सर्वानिव स्वानायुक्तकद्रात्रिकमहत्तरचाट[भट]... ..
२. ध्रुवाधिकरणिकविषयपतिरा[ज]स्थानीयोपरिकुमारामात्यहस्त्य*वारोहादीन-
न्यांश्च यथासंबन्धमानवान्समाज्ञापयत्यस्तु वस्संवि-
३. दितं यथा मया मातापित्रोः पुण्याण्यायनायात्मन*चैहिकासुष्मिकयथामिलषित-
फलावाप्तये बलभ्यां आचार्य्यभदन्तस्थिरमतिकारितश्रीबप्पपादीय-
४. विहारे भगवतां बुद्धानां पुष्पधूरगन्धदीपतैलादिक्रियोत्सर्जणार्थं नानादिगभ्या-
गतार्थ्यभिक्षुसङ्घस्य च श्रीवरपिण्डपातग्लानभेषजाद्यर्थं विहारस्य च ख-
५. षडस्फुटितविशीर्णप्रतिसंस्कारणार्थं हस्तवप्राहरण्यां महेश्वरदासेनकग्रामधारा-
खेरस्थल्यां च देवभद्रिःल्लिकाग्रामौ सोद्रङ्गौ सौपरिकरौ सवा-
६. तभूतप्रत्यायसथान्यभागमोगहिरण्यादेयौ सोत्पद्यमानविष्टिकरौ सदशापराधौ
समस्तराजकीयानामहस्तप्रक्षेपणीयौ भूमिच्छिद्रन्या[येन]
७. आचन्द्रार्काणवसरिक्क्षितिस्थितिपर्वतसमकालीनौ उदकातिसर्गेण देवदायौ
निसृष्टौ यत उचितया देवविहाररिपत्या भुंजतः कृष[तः]
८. कर्षयतः प्रतिदिशतो वा न कैश्चिद्द्व्याघाते वर्तितव्यो(व्यं) आगामिभद्रनृपति-
भिरस्मद्वंशजैरन्यैर्वानित्यान्यै*चय्य*ण्यरिथरां(रं) मानुष्यं सामान्यं च [भूमि-]
९. [दानफल]मवगच्छद्विरयस्मद्दायो[ऽ]नुमंतव्यः परिपालयितव्यश्च यश्चैनमाच्छि-
न्यादाच्छिद्यमानं वानुमोदेत स पञ्चभिर्महापा[तकै]-
१०. [रसोप]पातकैरसंयुक्तः स्यात् इत्युक्तं च भगवता वेदव्यासेन व्यासेन ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे लोदति भूमिदः ।
आच्छेत्ता चानुमन्ता च [तान्येव नर]के
वसेत् ॥[१]
११. बहुभिर्विषुधा भुक्ता राजभिस्सगरादिभिः [१]
यस्य यस्य यदा भूमिः तस्य तस्य तदा फलम् ॥[२]

અનો(નુ)દકેષ્વરણ્યેષુ [શુષ્કકોટર]

૧૨.

વાસિન: [1]

કૃષ્ણસર્પ્યાં હિ જાયન્તે ધર્મ્મદાયાપહારકાઃ ॥૩॥

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત વસુન્ધરાં ।

મવાં શતસ[હસ્રસ્ય હન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ

૧૩.

વિલ્લિષમ્ ॥૪॥

યાનીહ દારિદ્રમયાત્રેન્દૈર્દેનાનિ ધર્મ્માયતનીકૃતાનિ ।

નિર્માલ્યવાન્તપ્રતિમાનિ તાનિ કો નામ [સાધુઃ પુનરાદરીત ॥][૫]

૧૪.

લક્ષ્મીનિકેતં યદપાશ્રયેણ પ્રાપ્તો...કો[ડ]ભિમતં નૃપાર્થં ।

તાન્યેવ પુણ્યાનિ વિવર્દ્ધયેથા ન હાપનીયો હ્યુપકારિષ્ણઃ ॥૬॥

૧૫.

સ્વહસ્તો મમ મહારાજશ્રીધરસેનસ્ય [1] દૂતકઃ સામન્તશીલાદિત્યઃ ॥

૧૬.

લિખિતં સન્નિવિગ્રહાધિકરણાધિકૃતદિવિરપતિસ્કન્દમટેન । સં ૨૬૯ ચૈત્ર
બ ૨ ॥

“સ્વસ્તિ. ભદ્રપત્તનમાં રહેલી વિજયઝાવણીમાંથી

“જેણે જાપરજસ્ત રીતે અમિત્રો(શત્રુઓ)ને નમાવ્યા છે તેવા મૈત્રકોના (વંશમાં)

“અનુપમ સપત્નો(શત્રુઓ)ના મંડલના વિસ્તારમાં સેંકડો પ્રહાર ઝીલીને જેણે પ્રતાપ (યશ) મેળવ્યો છે તેવો અને પ્રતાપને લઈને આવેલા, દાન માન અને આજ્ઞા (ઋણુ વ્યવહાર) વડે અતુરાગ પામેલા અતુરકત મૌલ, ભૂત, મિત્ર અને શ્રેણીનાં સૈન્ય દ્વારા જેણે રાજ્યથી પ્રાપ્ત કરી છે તેવો પરમ માહેશ્વર શ્રી સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક;

“તેનો પુત્ર જેનું શિર તેના પાદની રજથી ચરુણ (ચકત) અનેલું નત અને પવિત્ર કરેલું છે તેવો, શિર નમાવેલા શત્રુઓના ચૂડામણિની પ્રભાથી જેનાં ચરણના નખની પંકિતનાં કિરણ ઢંકાઈ જતાં હતાં તેવો અને જેની સંપત્તિ વડે દીન અનાથ અને કૃપણ (ધ્યાપાત્ર) જનોની ઉપજીવિકા થતી હતી, તેવો પરમ માહેશ્વર શ્રી સેનાપતિ ધરસેન (૧ લો);

“તેનો અનુજ (નાનો ભાઈ), તેનાં ચરણને પ્રણામ કરવાથી જે(ના મસ્તક)-નો વિમલમણિ વધુ પ્રશસ્ત થયો હતો, જેને મનુ આદિએ રચેલાં વિધિ-વિધાનનો

ધર્મ હતો, ધર્મરાજ(યુધિષ્ઠિર)ની જેમ જેને વિનય અને વ્યવસ્થા પદ્ધતિ હતી, અખિલ ભુવનમંડલ વિસ્તારના અનન્ય સ્વામી એવા પરમસ્વામીએ જાતે જેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો, ને જેની રાજશ્રી મહાદાનથી પુનિત થઈ હતી તેવા પરમ માહેશ્વર મહારાજ શ્રી દ્રોણસિંહ ;

“તેનો અતુલ, સિંહની જેમ પોતાના આહુષ્ણના પરાક્રમ વડે શત્રુઓ રૂપી ગળેના સમૂહ પર અનન્ય વિજય કરનાર, શરણે ઇચ્છનારાઓનું શરણ, શાસ્ત્રાર્થતરવોનો ઝાલુકાર, કલપતરુની જેમ સુહૃદ તથા યાચકોને અભિલાષા પ્રમાણે ઇચ્છાક્ષ ભોગ દેનાર, પરમ ભાગવત મહારાજ શ્રી ધ્રુવસેન (૧ લો) ;

“તેનો અતુલ તેના ચરણકમળને કરેલા પ્રણામથી જેનાં અશેષ પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તેવો, જેણે પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત રૂપી જળ વડે કલિ(યુગ)નાં અશેષ કલંક ધોયાં છે તેવો, શત્રુપક્ષને જાપરજસ્ત રીતે હરાવીને જેનો મહિમા પ્રસર્યો છે તેવો, પરમ આદિત્યભકત શ્રી મહારાજ ધરપટ્ટ ;

“તેનો સુત (પુત્ર), જેણે તેના ચરણની પૂજાથી પુણ્યોદય પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવો, નાનપણથી ખડૂગરૂપી ખીખા આહુવાળો, શત્રુઓના મદવાળા ગળેની ઘટાના સ્ફોટન વડે જેણે સત્ત્વ(બળ)નો નિકષ પ્રકાશિત કર્યો છે તેવો, તેના પ્રભાવથી નમેલા શત્રુઓના ચૂડારતની પ્રભા સાથે જેના ડાબા પગના નખની પકિતનાં કિરણ ભળ્યાં છે તેવો, સકલ સ્મૃતિએ સ્વેલા માર્ગેના સારા પરિપાલન વડે પ્રગળા હૃદયનું રંજન કરી જેણે ‘રાજન’ શબ્દને સાર્થક કર્યો છે તેવો, રૂપ કાંતિ સ્થિરતા ધૈર્ય બુદ્ધિ અને સંપત્તિમાં (અનુક્રમે) સ્મર (કામદેવ), શશાંક (ચંદ્ર), ગિરિરાજ (હિમાલય), ઉદધિ (સાગર), દેવોના ગુરુ (બૃહસ્પતિ) અને ધનેશ(કુબેર)થી ચઢિયાતો, શરણે આવેલાને અભય દેવામાં પરાયણ રહી પોતાનાં તમામ કાર્યોને જે તૃણવત દૂર કરતો, માગ્યા કરતાં અધિક દ્રવ્ય આપીને જેણે વિદ્વાન સુહૃદ અને યાચકનાં હૃદયોને અનંદિત કર્યાં છે, જે જાણે પગે ચાલતો સકલ ભુવન-મંડલના વિસ્તારનો આનંદ છે, તેવો પરમ માહેશ્વર મહારાજ શ્રી ગુહસેન ;

“તેનો પુત્ર, તેના ચરણના નખના મયૂખ(કિરણ)ની શ્રેણીમાંથી નીકળેલી ગંગાના જલસમૂહ વડે અશેષ પાપ ધોઈ નાખ્યા છે તેવો, લાખો યાચકોને જેની ભોગસંપત્તિ ઉપજીવિકા આપે છે તેવો, જાણે કે એના રૂપના લોભથી શાંદ્ર આવી પહોંચેલા ગુણો વડે આશ્રિત થયો છે તેવો, સહજ (સ્વાભાવિક) શક્તિ અને શિક્ષા-વિશેષ વડે જેણે સર્વ ધનુર્ધરોને વિરિમત કરી દીધા છે તેવો, પહેલાંના રાગઓએ આપેલાં ધર્મદાનોનું અનુપાલન કરનાર, પ્રજાને હાનિ કરનાર ઉપદ્રવોને

દૂર કરનાર, શ્રી (લક્ષ્મી) અને સરસ્વતીના એકત્ર વાસ દર્શાવનાર, સંહત શત્રુપક્ષની લક્ષ્મીના પરિભોગમાં દક્ષ વિક્રમ(પરાક્રમ) વાળો, વિક્રમ(પરંપરા)થી પ્રાપ્ત થયેલી વિભળ રાજશ્રી ધરાવનાર, પરમ માહેશ્વર મહાસામંત મહારાજ શ્રી ધરસેન કુશળ (હોઈ),

“પોતાના આયુક્તક, દ્રાંગિક, મહત્તર, ચાટ, ભટ, (શૌહિકક), ધુવાધિકરણિક, વિષયપતિ, રાજસ્થાનીય, ઉપરિક, કુમારામાત્ય, હરત્યારોહ, અશ્વારોહ આદિને અને લાગતા-વળગતા અન્ય સર્વને આજ્ઞા કરે છે :

“તમને વિદિત થાવ કે મેં માતાપિતાના પુણ્યની વૃદ્ધિ અર્થે અને પોતાના ઐહિક (ઐહલૌકિક) તથા આમુષ્મિક (પારલૌકિક) યથેષ્ટ ફલની પ્રાર્થિ માટે

“બલભીમાં આચાર્ય ભદ્રંત સ્થિરમતિએ કરાવેલા શ્રી બાપપાદીય વિહારમાં ભગવાન (પૂજ્ય) જીવોના પુષ્પ ધૂપ ગંધ દીપ તૈલ આદિ ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાન અર્થે, વિવિધ દિશાઓમાંથી આવેલા આચાર્ય ભિક્ષુઓના સંઘનાં ચીવર (વસ્ત્ર) પિંડપાત (ભિક્ષા) તથા ગ્લાનભૌષણ (રોગ-ઔષધ-ઉપચાર) વગેરે અર્થે અને વિહારનો કોઈ ભાગ તૂટે ફૂટે તો તેના સમારકામ અર્થે

“હરતવત્ર આહરણીમાં મહેશ્વરદાસેનક ગ્રામ અને ધારાખેટ સ્થલીમાં દેવભદ્રિ-પહિલકા એ બે ગ્રામ ઉદ્રંગ સાથે, ઉપરિકર સાથે, વાત-ભૂત-પ્રત્યાય સાથે, ધાન્ય-ભાગ-ભોગ-હિરણ્યના આદેય સાથે, ઉત્પદ્યમાન વિષ્ટિ અને કર સાથે, દશાપરાધ સાથે, સર્વ રાજકૃતિઓ જેમાં ડખલ ન કરે તે રીતે, જૂમિચિહ્નના ન્યાયે (દષ્ટાંતે), ચંદ્ર સૂર્ય સમુદ્ર નદી જૂમિ અને પર્વત ટકે ત્યાં સુધીના કાલ માટે, જલ મૂકીને, દેવદાયરૂપે આપ્યાં છે.

“જેથી ઉચિત દેવવિહારની સ્થિતિએ (૩એ) ભોગવતાં, ખેડતાં, ખેડાવતાં કે (અન્યને) સુપરત કરતાં કોઈએ એમાં અંતરાય કરવો નહિ.

“અમારા વંશમાં જન્મેલા કે ખીજ આગામી ભદ્ર રાજ્યોએ એશ્વર્યો અનિત્ય છે, માનુષ્ય અસ્થિર છે, ને સૂમિદાનનું ફળ સામાન્ય (મળિયારુ) છે એમ જાણીને અમારા આ દાનને અનુમોદન (મંજૂરી) આપવું અને એનું પરિ-પાલન કરવું.

“ને જે એનો આચ્છેદ કરે કે કરવા દે, તે ઉપપાતકો સહિત પાંચ મહા-પાતકોથી સંયુક્ત થાય. ભગવાન (પૂજ્ય) વેદવ્યાસ(વેદસંગ્રાહક) વ્યાસે કહ્યું છે :

ભૂમિદાતા વસે સ્વર્ગે વર્ષો સાઠ હજાર, ને
છેદે કે છેદવા દે તે એટલાં નરકે વસે. (૧)

સગરાદિ ઘણા રાજા ભૂમિને ભોગવી ગયા;
જેની જેની યદા ભૂમિ તેનું તેનું તદા ફલ. (૨)

ભૂમિદાય હરે છે જે જન્મે છે કૃષ્ણ સર્પ તે,
વસે શુષ્ક અખોદોમાં જળહીન વનો મહીં. (૩)

પોતે કે પારકે દીધી ભૂમિને જે હરે નર,
લાખ ગાય હણ્યા કેરું લાગે પાતક તેહને. (૪)

દારિદ્ર્ય કેરા ભયથી ધનો જે ધર્માશ્રયી ભૂપ અહીં હરે છે,
નિર્ભૂકત નિર્માલ્ય સમાન તેને પાછાં લઈ સજ્જન કોણ લે રે! (૫)

જેના થકી ધર્મિસત અર્થ પામ્યો, લક્ષ્મીતણા આશ્રય એક ભૂપ!
પુણ્યો રહ્યાં તે જ વધારવાનાં, ગુમાવવો ના ઉપકારિપક્ષ. (૬)

“મારા, મહારાજ શ્રી ધરસેનના સ્વહસ્ત (દસ્તક).

“દ્વૃતક સામંત શીલાદિત્ય. સંધિવિગ્રહ અધિકરણના અધિકારી દિવિરપતિ
રકંદભટે લખ્યું.”

“સં. ૨૬૯ ચૈત્ર બ. ૨.”

આ તામ્રપત્ર વળા(વલ્લભીપુર, જિ. ભાવનગર)નાં ખડેરામાંથી જૂની ઈંટો
ખોદતાં કોળીએને મળ્યું હતું. પતરાં એ છે, લગભગ ૨૪ x ૪૨ સે. મી. (૯ $\frac{૩}{૪}$ x
૧૬ $\frac{૩}{૪}$ ઇંચ) ના કદનાં. બંને પતરાંની આજુ પર લખાણ ૧૬-૧૬ પંક્તિનું
છે. ભાષા સંસ્કૃત છે. વ્યાસોક્ત શ્લોકો સિવાયનો અધો ભાગ ગદ્યમાં છે.

આ દાનશાસન Indian Antiquary ના Vol. VI માં પ્રકાશિત
થયેલું. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૧ માં પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^૯

લખાણનો આરંભ મંગલવાચક ‘સ્વસ્તિ’ શબ્દથી કર્યો છે. દાનશાસન
ભદ્રપત્તનમાં રહેલી વિજયઞાવણીમાંથી ફરમાવ્યું છે. ભદ્રપત્તન એ ભાવનગર
જિલ્લામાં મહુવા પાસે આવેલું ભાદરોડ લાગે છે. ભાદરોડ પુરાતન ગામ છે.
આ નગર આગળ જતાં ‘પત્તન’માંથી ‘પદ્ર’ થયું લાગે છે, કેમ કે હાલતું નામ
‘ભદ્રપદ્ર’માંથી વ્યુત્પન્ન થયું ગણાય.^{૧૦}

આ રાજવંશ મૈત્રક નામે કુલનો હતો. મૈત્રકો લઙ્કાયક અને શસ્ત્રીર હતા. તેઓની ઉત્પત્તિ પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ભગવાન લકુલીશના એક પદ્મશિષ્ય મિત્રમાંથી થઈ લાગે છે^{૧૧}

આ વંશનાં દાનશાસનો—ખાસ કરીને એમાંની પ્રશસ્તિઓનો ભાગ, ઉચ્ચ ગદ્ય શૈલીમાં રચાયે છે, જેમાં લાંબા સમાસ, યમક અને અનુપ્રાસ જેવા શબ્દાલંકાર અને વિસર્ગસંધિમાં વ્યંજનના વિકલ્પની પસંદગી નોંધપાત્ર છે,

મૈત્રકવંશનો સ્થાપક ભટાર્ક હતો. એ મૂળમાં પ્રાયઃ ગુપ્ત સમ્રાટ (સ્કંદગુપ્ત)નો સેનાપતિ હતો. સ્કંદગુપ્તનું મૃત્યુ થતાં (ઈ. સ. ૪૬૮ના આરસામાં) ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું શાસન શિથિલ થયું ને દૂરના પ્રાંત સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, ત્યારે મૈત્રકકુલના સેનાપતિ ભટાર્કે શત્રુઓ સામે પરાક્રમ કરીને, મૌલ ભૂત મિત્ર અને શ્રેણી એ ચાર પ્રકારની સેનાની મદદથી રાજસત્તા હસ્તગત કરી. મૌલ એટલે કાયમી સૈનિકોની સેના. ભૂત એટલે ભાડૂતી અર્થાત્ કામચલાઉ ધોરણે ભરતી કરેલા. આ બંને પ્રકારની સેનાઓ તે એ સેનાપતિના સીધા શાસન નીચે હશે. વળી મિત્ર-રાજ્યો કે મિત્રસામંતોની સેનાની મદદ મળી, ને એવી રીતે અમુક શ્રેણીઓની સેનાની પણ. આ સેનાઓ એના પ્રતાપથી આકર્ષાઈ એની પાસે આવી હતી. વળી એ દાન માન અને સદ્વર્ત્તા દ્વારા પણ એમનો અનુરાગ પ્રાપ્ત કરતો.

શ્રી ભટાર્કે ગમે તે કારણે વલ્લભીમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી. નહિ તો સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની એ પહેલાં શતકોથી ગિરિનગર(જૂનાગઢ)માં હતી. ‘ભટાર્ક’ એટલે ભટો(સૈનિકો)માં અર્ક (સૂર્ય). એ પરમ માહેશ્વર અર્થાત્ મહેશ્વર- (મહાદેવ)નો પરમ ઉપાસક હતો. એણે પોતાની રાજમુદ્રામાં શિવના વાહન નાંદિ વૃષભનું ચિહ્ન રાખ્યું. ભટાર્કે વલ્લભીમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી, છતાં મગધના ગુપ્ત સમ્રાટ સામે ખુલ્લો અળવો ન કરતાં ઔપચારિક રીતે સારો સંબંધ જાળવી રાખ્યો. આથી એણે ‘મહારાજ’ જેવું કોઈ રાજ્યપિરુદ્ધ ધારણ ન કરતાં ‘સેનાપતિ’નું જૂનું ઉપનામ ચાલુ રાખ્યું.

ભટાર્ક પછી એનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધરસેન ૧ લો રાજા થયો. એણે પણ પરંપરાગત ‘સેનાપતિ’ પદથી સંતોષ માન્યો. એ પરોપકારી અને ઉદાર હતો.

એ અપુત્ર હશે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણે એના પછી એનો અનુજ દ્રોણસિંહ ગાદીએ આવ્યો. ભટાર્કનો ઉત્તરાધિકાર વારસદારી એના ચારેય પુત્રોને મળે છે. એ પરથી આ વંશમાં રાજવારસા માટે એવો રિવાજ રહેલો હોવાનું

સૂચિત થાય છે. દ્રોણસિંહનું રાજ્યારોહણ થતાં પરમસ્વામીએ અર્થાત્ તે સમયના ગુપ્ત સમ્રાટ (પ્રાયઃ બુધગુપ્તે કે વૈન્યગુપ્તે)^{૧૨} પોતે એનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને હવે દ્રોણસિંહે ‘મહારાજ’ એવી પદવી ધારણ કરી. વળી એણે ભૂમિદાનનું રાજશાસન પણ ફરમાવવા માંડ્યું. મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓમાં જણાવ્યા મુજબ એણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી. ધરસેન તથા દ્રોણસિંહ પણ પરમ માહેશ્વર હતા. આ વંશના ધણાખરા અન્ય રાજાઓ પણ એ જ સંપ્રદાયના હતા. પરંતુ એમાં એત્રણ અપવાદ છે. દ્રોણસિંહનો અનુજ ધ્રુવસેન ૧ લો પરમ લાગવત અર્થાત્ લાગવત (વૈષ્ણવ) સંપ્રદાયનો પરમ અનુયાયી હતો ને એનો અનુજ ધરપદ્ પરમ આદિત્યભક્ત (સૂર્ય-ઉપાસક) હતો. ધરપદ્નો પુત્ર ગુહસેન પરમ માહેશ્વર હતો, પરંતુ છેવટમાં એ પોતાને પરમ સૌગત (ઔદ્ધ) પણ કહેવરાવતો. આક્રી સામાન્ય રીતે મૈત્રક રાજાઓ માહેશ્વર હતા.

મહારાજ દ્રોણસિંહનું વલ્લી સંવત ૧૮૩(ઈ. સ. ૫૦૨)નું દાનશાસન મળ્યું છે.^{૧૩} મહારાજ ધ્રુવસેન ૧લાએ અનેક ભૂમિદાન દીધેલાં, જેને લગતાં તામ્રપત્ર વ. સ. ૨૦૬(ઈ. સ. ૫૨૫)થી વ. સં. ૨૨૬(ઈ. સ. ૫૪૪)નાં મળ્યાં છે.^{૧૪} એને શાસ્ત્રોના અધ્યયનનો શોખ હતો. આનંદપુર(વડનગર)માં ધ્રુવસેન રાજાનો પુત્રમરણથી થયેલો સંતાપ દૂર કરવા માટે કલપસૂત્રનું જાહેર વાચન કરવાનું શરૂ થયું એ જૈન અનુશ્રુતિમાં જણાવેલો રાજા ધ્રુવસેન આ લાગે છે.

ધરપદ્ એ ભટાર્કનો ચોથો પુત્ર હતો. એનું કોઈ દાનપત્ર મળ્યું નથી. એણે ધણાં થોડાં વર્ષ રાજ્ય ક્યું લાગે છે.

ગુહસેન એ મૈત્રક વંશનો ભટાર્ક જેવો પ્રતાપી રાજા હતા. એનાં દાનશાસન વ. સ. ૨૪૦(ઈ. સ. ૫૫૦)થી વ. સં. ૨૪૮(ઈ. સ. ૫૬૭)નાં^{૧૫} છે. આ રાજાની પ્રશસ્તિમાં પણ એની અપાર પ્રશંસા કરેલી છે.

એનો પુત્ર ધરસેન ૨ જે આ દાનનો દાતા છે. એનાં અનેક દાનશાસન મળ્યાં છે, જે વ. સ. ૨૫૨(ઈ. સ. ૫૭૧)થી વ. સં. ૨૭૦(ઈ. સ. ૫૮૯)નાં છે.

ધરસેનના સમય સુધી મૈત્રક રાજાઓ હજી પૂરા સ્વતંત્ર થયા નહોતા. આથી ધરસેન ‘મહાસામંત’ અને ‘મહારાજ’ કહેવાતો.

દાનશાસન લાગતાવળગતા અધિકારીઓને ફરમાવાયું છે. એમાં આયુક્તક એ મહેસૂલી ખાતાનો મુખ્ય હિસાબનીશ હતો. દ્રાંગિક એ દ્રાંગ(નગર)ને

વહીવટ કરનાર અધિકારી હતો તે મહત્તર એ ગ્રામ(ગામ)નો મોટેરો હતો. ધ્રુવાધિકરણિક એ રાજ્યે ધ્રુવ (મુકરર) કરેલો રાજભાગ ઉચરાવનાર મહેસૂલી અમલદાર હતો. 'ધ્રુવ' અથવા 'ધૂ' નો હોદ્દો કચ્છમાં પ્રચલિત હતો તે અમુક કુટુંબોની અટકોમાં જળવાઈ રહ્યો છે. વિષયપતિ એ વિષય(ગિલ્લા)નો વડો હતો. હસ્તારોહ એટલે હાથીસવાર અને અશ્વારોહ એટલે ઘોડેસવાર. ૧૬

દાનના હેતુમાં માતાપિતાના તેમ જ પોતાના પુણ્યની વૃદ્ધિ અભિપ્રેત છે. દાન વલભીમાં આવેલા અપપાદીય વિહારને આપેલું છે. એ વિહાર આચાર્ય સ્થિરમતિએ કરાવ્યો હતો. સ્થિરમતિ વસુધંધુના ભાઈ અસંગના શિષ્ય હતા. એમણે વલભી નજીકના વિહારમાં રહી પોતાની કૃતિઓ રચી હતી એવું યુઆન શ્વાંગે નોંધ્યું છે. સ્થિરમતિએ આ વિહારને પોતાના ગુરુની સ્મૃતિમાં 'અપપાદીય' (પૂજ્ય અપપનો-આપજનો) નામ આપ્યું લાગે છે. આ વિહાર આગળ જતાં દુદાવિહારમંડલની અંતર્ગત ગણાયો. ૧૭

ભૂમિદાનથી એ દાન લેનાર વિહારનાં ત્રણ પ્રયોજન સધાય એવો ઉદ્દેશ હતો : (૧) વિહારમાં ભગવાન બુદ્ધોની ૧૮ મૂર્તિઓની નિત્ય પૂજા માટે જરૂરી સામગ્રીની જોગવાઈ, (૨) અહારથી આવતા ભિક્ષુઓનાં વસ્ત્ર, ભોજન અને ઔષધની જોગવાઈ, અને (૩) વિહારનું સમારકામ.

ભૂમિદાનમાં એ ગામ આપેલાં છે : (૧) હસ્તવપ્ર આહરણીમાં આવેલું મહેશ્વરદાસેનક ગામ અને (૨) ધારાખેટક સ્થલીમાં આવેલું દેવભદ્રિપદિલકા ગામ. આહરણી એટલે નાનો આહાર તે આહાર એટલે વિષય- (ગિલ્લા)થી નાનો વહીવટી વિભાગ. હસ્તવપ્ર આહરણી સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં હતી. એનું વડું મથક હસ્તવપ્ર એ હાલનું હાથળ છે, જે ભાવનગર ગિલ્લાના કોળિયાક તાલુકામાં ધોધાની ઉત્તરે આવેલું છે. મહેશ્વરદાસેનક તળાવ પાસેનું મહાદેવપુર હોઈ શકે. સ્થલી એ કસબા જેવો નાનો વહીવટી વિભાગ હતો. એ વિભાગ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણો પ્રચલિત હતો. ધારાખેટ એ ધોળા (જિ. ભાવનગર) પાસેનું ધારુકા હોઈ શકે. તે દેવભદ્રિપદિલકા એ ધારુકા પાસેનું દેવગિયા હોવું સંભવે. ૧૮

ઉદ્ગ્રંથ એટલે જમીનદાર પાસેથી વસૂલ કરાવું ઊપડ મહેસૂલ. ઉપરિકર એટલે જમીન પર માલિકી હક ન ધરાવતા ખેડૂતો ઉપર નાખેલો કર. વાત-પ્રવાય એટલે અહારથી આવાત કરેલી ચીજો પર લેવાતી જકાત અને ભૂતપ્રવાય એટલે ગામમાં ઊપજેલી ચીજો પર લેવાતી જકાત. ધાન્યના રૂપે લેવાતું મહેસૂલ તે

‘ધાન્યાદેય’ અને સુવર્ણનાં રૂપમાં લેવાતું મહેસૂલ તે ‘હિરણ્યાદેય’. ધાન્યાદિ જાપજના મુકરર ભાગરૂપે લેવાતો કર તે ‘ભાગ’ અને કૃણકૂલ શાક વગેરે ચીજોના રૂપમાં અપાતી દૈનિક વપરાશની ભોટોની આવક તે ‘ભોગ’. જરૂર પડ્યે વેઠ કરાવવાનો પણ હક રહેતો. ૨૦ દશાપરાધ એટલે દસ પ્રકારના અપરાધો માટે લેવાતો દંડ. ૨૧

પડતર જમીન ખેડવા માટે કરમુક્ત રીતે અપાતી તેમ ધર્મ-દાય તરીકે અપાતી જમીન પણ કરમુક્ત રહેતી. દાનની ક્રિયા હાથમાં જળ મૂકીને થતા સંકલ્પ દ્વારા થતી.

ભૂમિદાનનો મહિમા, ભૂમિદાનના પરિપાલનથી મલતું પુણ્ય અને ભૂમિદાનના આચ્છેદથી લાગતું પાપ—એને લગતા પુરાણોકત શ્લોક દાનશાસનમાં વધતી જળ્યા પ્રમાણે ઓછાવના ઠાંકવામાં આવતા. આ શ્લોકો વેદસંહિતા કરનાર કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે રચેલા મનાતા. વ્યાસ મહાભારતના તથા પુરાણોના કર્તા મનાય છે. આમાનાં કેટલાક શ્લોક સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને ભવિષ્યપુરાણ જેવાં પુરાણોમાં આપેલા છે. ૨૨

દાનશાસનના અંતે દાન દેનાર રાજાના સ્વહસ્ત છે. દાનશાસનનો સંદેશો દિવિરપતિને કહી એનો અમલ કરાવનાર અધિકારીને ‘દૂતક’ કહેતા. આ દાનશાસનનો દૂતક સામંત શીલાદિત્ય તે રાજપુત્ર શીલાદિત્ય હોઈ શકે, જે પ્રાયઃ વિંધ્ય-સહ્ય પ્રદેશની શાખાના સામંત તરીકે રાજ્ય કરતો. ૨૩ દાનશાસનનું લખાણ તૈયાર કરનાર સ્કંદભટ દિવિરપતિ એટલે મુસદ્દો ધડનાર દિવિરોનો વડો હતો તેમજ સંધિ-વિગ્રહ ખાતાનો અધ્યક્ષ પણ હતો.

દાનનું વર્ષ ૨૬૬ વલ્લી સંવતનું છે. ચૈત્રમાં ત્યારે ઈ. સ. ૫૮૮ હતું. ‘અ’ એ ‘અહુલ’ (કૃષ્ણ)નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. અહુલ એટલે અહુલપક્ષે (કૃષ્ણપક્ષે).

આમ આ દાનશાસન પરથી મૈત્રક વંશ, ધરસેન ૨ જાના પૂર્વજો, ધરસેન ૨ જો, ભદ્રપત્તાન, વલ્લી, હસ્તવત્ર આહરણી, વલ્લીનો અપપાદીય વિહાર, ભૂમિદાનને લગતા અધિકારો, દૂતક, લેખક, દાનનો સમયનિર્દેશ, રાજાના સ્વહસ્ત, દાનશાસનનું દસ્તાવેજી સ્વરૂપ, રાજાઓની પ્રશરિતઓની રચનાશૈલી ઇત્યાદિ અનેક આખતો વિશે જાણવા મળે છે.

૩. જવભટ ૪ થાનું કાવી તામ્રપત્ર, (કલચુર) સવંત ૪૮૬

૧. [તુરહ્ગમનિકરમગમાસુરો] [હ્રુ]તદલિર્તાદ્વરદકુમ્ભસ્થલશ(ગ)લિત્તમુક્તાફલનિક્વ-
[રવન્તુરાસિ]-

२. [लतामरीचिनिचय]मेचकितदक्षिणबाहुशिखरः पद्याकर इव प्रकटानेकलक्ष[णो न पुनर्ज]-
३. [लाशयः क्षपा]कर इव सकल[कला]कलापान्वितो न पुनर्दोष(घा)कर[ः] सागर इवान्तःप्रवेशितविपक्षभूम्यण्ड[लो] [न]
४. [पुनर्ग्राहाकुलः नारा]यण इव सुदर्शनचक्रक्षपितबिपक्षो न पुनः कृष्णस्वभावः हर इवाङ्गीकृतभूतिनिचयो [न]
५. [पुनर्भुजङ्गपरिवृतः ।]
बालेन्दुबिम्बप्रतिमेन येन
प्रवर्द्धमानस्वतनूदयेन [।]
प्रणामकामोल्पकरेण लो[कः]
६. कृतांज[लिः कान्तिमता कृ][तोयं] [॥१]
असिघाराजलेन शभित[ः]
प्रा(प्र)सभं वलभीपतेः पु[रि] यो(ये)ना-
शेषलोकसं[ता]पकलापद-
स्ता(त)ज्जिकानलो [ज]-
७. [यभटजल]द एष [ः ॥ २]
स वि[गी]यति(ते) देववधूकदम्बकैर्नृपशतमकुटरत्नकिंकर(र)णावलिरंजित(त)-
पादपङ्कजा(जः) समधिगतपञ्चम[हाश]-
८. [बरो म]हासायन्ताधिपतिश्रीजयभटः कुशला सर्वानिव राजसामन्तभोगिकु(क)-
विषयपतिराष्ट्रग्राममहत्तराधिकारिकाद(दी)-
९. [न्सम]सुदर्शयत्यस्तु वरसंविदितं । यथा मया मातापत्रोका(रा)त्मनश्चैहिका-
मुष्मिकपुण्ययशोभिन्नद्वये केमज्जु[ग्राम]-
१०. [नि]विष्टाधामदेवपादेभ्यः गन्धधूपपुष्पदीपप्रदां(भा)तसंशी(गी)तकसत्र(त्र)-
प्रवत(र्त)नसत्ता(न्मा)ज्जनोदयेन देवकुलस्य खण्ड[स्फुटित]
११. [विशीर्णं १]संस्कारनवकर्ममां(र्मा)क्ताद्युत्सर्पणार्थं श्रीभरुकच्छविषयान्त-
र्गतकेमज्जुग्रामे ग्रामस्थापरदक्षिणसीम्नि पञ्चाशत्त्रिवर्त[नप्रमा]-
१२. णं(गो) भूखण्डः यस्याघाटनानि पूर्ववद(तः) छीरकहग्रामगामिपन्या दक्षिणतः
जम्भाग्रामसीमासन्धिः अपरतः जम्भाग्रामा [त् गोलिअवलि]-

१३. ग्रामगर्भा पन्था उत्तरतः केमंज्जुग्रामासी(त्सी)हुग्रामक्ता(गा)र्भा पन्था वटवापी च [1] एवं चतुराघाटनोपलक्षितक्षेत्रं सोपरिकर(रं) १
१४. समुत्पा(वा)तप्रत्यायं सधान्या(न्य)हिरण्यदेयं सदशापरायं सोत्पद्यमानविष्टिकं अचाटभटप्रावेरयं सर्व्वराजकीयानामहस्तप्र-
१५. श्लेषणीयं पूर्व्वारदेवब्रह्मदाय्यरहितं भूमिच्छिद्रन्यायेनाचन्द्रार्कार्णवक्षितिसरित्पूर्व्व-
तसमकालीनमद्याषाढशु[द्ध]दश[म्यां]
१६. कर्कटकरशो संकान्ते रवी पुण्यतिथानुदकातिसर्गण देवशयत्वेन प्रतिपादितं [1] यतो[S]स्योचितयः तपोवनाचाररिथत्या भुंजतः कृ-
१७. षतः कर्षयतः प्रतिदिशतो वा न कैश्चिद्दयापेघं वत्ता(र्त्ति)तव्यसागामिभद्र-
गृपतिभिः अरमद्वंशैरन्यैर्वायमस्सहायो[S]नुमन्तव्यः पा[ल]-
१८. द्यितव्यश्च[1] यश्चाज्ञानतिमिरपटलावृतमतिराच्छिद्रन्यावाच्छिद्यमा[न]कं वानुमोवेत ।
स पञ्चभिर्मर्माहापातकैस्सोपपातकैः

१. वांथेः सोपरिकरं.

१९. संयुति(क्तः) [स्या]दित्युक्त[च] भगवता वेदव्यासेन व्यासेन [1]
षष्ठी(ष्टि) वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः [1]
आच्छेता चानुमं-
२०. [त] च तान्येव नरके वसेत् [11३]
विन्ध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः [1]
कृष्णाहयो हि जायन्ते भूमिद(दा)यं हरन्ति ये [11४]
बहु[भिर्व्व]-
२१. [सुषा] भुक्ता राजाभिः सगरादिभिः [1]
यस्य यस्य यदा भूमि[स्त]स्य तस्य तदा फलं [11५]
अनेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
२२. [भूवै]ष्णवी [सूर्य]सु]ताश्च गावः [1]
लोकत्रयं तेन भवेद्धि दत्तं
य x कांचनं गां च महीं च दद्यात् । [1६]
यानीह [दत्तानि] पुरा नरे[द्वे]-
[दानानि] धर्मार्थे-

૨૩. [યશસ્કરા]ણિ [1]
 ત્રિધુક્તમાલ્યપ્રતિપ્રાપ્તિ તાનિ
 કો નામ સાધુઃ પુનરાદરીત [11૭]
 સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યત્ના[દ્રક્ષ યુધિષ્ઠિર ।]
 સહીં
 [મહિમતાં શ્રોષ્ટ દાનાચ્છેયો[5]નુપાલ્નમિતિ [11૮]
૨૪. શ્રીકૃષ્ણકવચકૃતકં ॥ સંવત્સરશતચતુષ્ટયે ષ-
 [હસીત્યધિકે આષાઢશુદ્ધ]-
૨૫. [દ્વાદશ્યાં સં] ૪૮૬ આષાઢ શુ ૧[૨] આદિત્યવારે [નિવહ્નં લિખિતં
 ચૈતન્મયા]
૨૬. સ્વહસ્તો મમ શ્રીજયમટ[સ્ય ।]

“ (જે અશ્વોની ટુકડીઓના નાશથી શોભે છે, ઝડપથી) કાપેલા ગજના કુંભસ્થળમાંથી ટપકતાં મોતીઓના (સમુદાયથી દાંતાળી થયેલી તલવારરૂપી લતાનાં કિરણોના સમૂહથી) જેના જમણા બાહુનો ઉપલો ભાગ શ્યામ થયો છે, જેમાં પદ્માકર (પદ્મ-જલાશય)ની જેમ અનેક લક્ષણ ૨૪ પ્રકટ થાય છે, (પરંતુ જે જડાશ્રય-જલાશ્રય^{૨૫} નથી), જે ચંદ્રની જેમ સકલ કલાઓના કલાપથી^{૨૬} યુક્ત છે, પરંતુ દોષાકર^{૨૭} નથી, સાગરની જેમ એની અંદર વિપક્ષ ભૂમિતનું^{૨૮} મંડલ પ્રવેશ્યું છે, (પરંતુ જે ગ્રાહથી^{૨૯} આકુલ નથી), જેણે નારાયણની જેમ સુદર્શન ચક્ર^{૩૦} વડે વિપક્ષનો નાશ કર્યો છે, પરંતુ જે કૃષ્ણ સ્વભાવનો^{૩૧} નથી, જેણે હર(શિવ)ની જેમ ભૂમિતનો^{૩૨} સમૂહ અંગીકૃત કર્યો છે, (પરંતુ જે ભુજંગથી^{૩૩} પરિવૃત નથી,)

“ જે બાલચંદ્રના બિંબના જેવો છે, ને જેના તનુનો ઉદય વધતો જાય જાય છે. જે અદ્ય કરવાળો ને કાંતિવાળો છે, તેણે લોકને પ્રણામ કરવાની ઇચ્છાવાળો અને અંજલિ જોડેલો કર્યો છે (૧).

“જેણે વલભીપતિના નગરમાં, સકલ લોકને ઘણાં સંતાપ દેનાર તન્નિજકો રૂપી અગ્નિને અસિધારા રૂપી જલ વડે એકદમ શાંત કર્યો તેવો એ જયભટ-રૂપી જલદ (વાદળ) છે (૨).

“જેનાં ચરણકમલ સેંકડો નૃપોનાં મુકુટ-રતનની કિરણાવલીથી રંગિત છે; તેવા તેનું દેવાંગનાઓનાં વૃંદ (ગુણ) ગાન કરે છે.

“જેણે પંચ મહાશબ્દ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેવો મહાસામંતાધિપતિ શ્રી જયભટ કુશલ (હોઈ), રાજ્ય, સામંત, ભોગિક, વિષયપતિ, રાષ્ટ્રમહત્તર, ગ્રામમહત્તર, આધિકારિક આદિ સર્વને જણાવે છે :

“તમને વિદિત થાય કે મેં માતાપિતાના અને પોતાના ઐહિક (આ લોકના) તથા આમુષ્મિક (પરલોકના) પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે કેમજીવું ગ્રામમાં સ્થાપેલા પૂજ્ય આશ્રમ-દેવને ગંધ, ધૂપ, પુષ્પ, દીપ, પ્રભાતના સંગીત સત્રતું પ્રવર્તન, સંભાર્જન, દેવાલયના તૂટેલા ભાગેલા કે પડેલા ભાગના સમારકામ કે નવા આંધકામ આદિના કામ માટે શ્રી ભરુકચ્છ વિષયની અંદર આવેલા કેમજીવું ગ્રામમાં ગામની પશ્ચિમ-દક્ષિણ સીમામાં પચાસ નિવર્તન માપનો ભૂમિ-ખંડ, જેના ખૂંટ પૂર્વે છીરકહ ગામ જતો રસ્તો, દક્ષિણે જમ્લાગ્રામની સીમાની સંધિ, પશ્ચિમે જમ્લાગ્રામથી ગોલિઅવલી ગ્રામ જતો રસ્તો (અને) ઉત્તરે કેમજીવું ગ્રામથી સીહુગ્રામ જતો રસ્તો અને વટવાપી - એ રીતે ચાર ખૂંટની નિશાનીવાળું ક્ષેત્ર (ખેતર) ઉપરિકર સાથે, ભૂત-પ્રત્યાય અને વાત-પ્રત્યાય સાથે, ધાન્ય-આદેય અને હિરણ્ય-આદેય સાથે, દશાપરાધ(ના દંડ) સાથે, ઉત્પદ્યમાન વિષ્ટિના અધિકાર સાથે, ચાટ અને ભટને પ્રવેશ કરવાની મનાઈ સાથે તેમજ સર્વ અધિકારીઓને હસ્તક્ષેપ કરવાની મનાઈ સાથે, અગાઉ આપેલાં દેવદાય અને બ્રહ્મદાય સિવાય, ભૂમિચ્છિ-દ્રના ન્યાયે (દૃષ્ટાંતે), ચંદ્ર સૂર્ય સમુદ્ર ભૂમિ નદી પર્વત ટકે ત્યાં સુધીના કાલ પર્યંત આજે આપાઠ સુદ દશમે કર્કટક રાશિમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ થતાં પવિત્ર તિથિએ, જલ મૂકાને, દેવદાય પણ આપ્યું છે.

“જેથી એની ઉચિત તપોવન-આચારની રૂએ ભોગવતાં, ખેડતાં, ખેડાવતાં કે સુપરત કરતાં કોઈએ અંતરાય કરવો નહિ. અમારા વંશના કે અન્ય આગામી ભદ્ર રાજ્યઓએ અમારા આ દાય(દાન)ને અનુમોદન આપ્યું ને એનું પરિપાલન કરવું. ને જે અજ્ઞાનરૂપી તિમિરના પડળથી ઘેરાયેલી મતિ વડે એનો આચ્છેદ કરે કે કરવા દે તે ઉપપાતકો સહિત પંચ મહાપાતકોથી યુક્ત થાય. ને ભગવાન વેદવ્યાસ વ્યાસે કહ્યું છે :

ભૂમિદાતા વસે સ્વર્ગે વર્ષો સાઠ હજાર ને
છેદે કે છેદવા દે તે એટલાં નરકે વસે. (૩)

ભૂમિદાય હરે છે. જે જન્મે છે કૃષ્ણ સર્પ તે
વસે શુષ્ક અખોલોમાં વિંધ્ય-નિર્જલ કાનને. (૪)

સગરાદિ ધણા રાગ્ન [ભૂમિને] ભોગવી ગયા.

જેની જેની યદા ભૂમિ તેનું તેનું તદા ફલ. (૫)

સંતાન છે અગ્નિતાણું સુવર્ણ, [ભૂ વિષ્ણુની], સૂર્યસુતાય ગાયો;
દીધા ત્રણે લોક ગણાય તેણે, દે છે મહી ધેનુ સુવર્ણને જે (૬);

[દીધાં] અહીં [દાન] પુરા નૃપોએ, [ધર્માર્થ] સાથે યશ જે કરાવે],
નિભૂંકત નિર્માલ્ય સમાન તેને પાછાં લઈ સન્નજન કોણ લે રે? (૭)

પોતે કે પારકે દીધી, યત્ને [પાળ, યુધિષ્ઠર],

ભૂમિને, શ્રેષ્ઠ [ભૂપાલ], દાનથી શ્રેય પાલન. (૮)

“શ્રી કંડકણ્ક દૂતક છે. સંવત્સર (વર્ષ) ચારસો (છવાસી આપાઠ સુદિ આરસે સં.] ૪૮૬ આપાઠ સુ. ૧[૨] અતદિત્ય(રવિ)વારે આ રચ્યું ને લખ્યું... મારા શ્રી જયભટ[ત્રા] સ્વહસ્ત (દસ્કત).”

* * *

આ તામ્રપત્ર (તાંબાનું પતરું) કાવી(તા. જખુંસર, જિ. ભરૂચ)ના કપિલ આત્મણો પાસે છે. કહે છે કે કાવીમાં ગંગેશ્વર મહાદેવના મંદિર પાછળની પાણીની ટાંકી પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં સાફ કરેલી ત્યારે તેમાં તાંબાનાં સાત પતરાં મળેલાં, તેમાંથી એ પતરાં ગંગાસાગર (અંગાળા) ચાલ્યા ગયેલા આત્મણો એમની સાથે લઈ ગયેલા. આકીનાં પાંચ પતરાં પૈકી ત્રણ પતરાં રાષ્ટ્રકૂટ રાગ્ન. ગોવિંદરાગ્ન પ્રભૂતવર્ષના દાનશાસન(શક વર્ષ ૭૪૯)નાં ૩૪ છે, એક પતરું ચૌલુકય રાગ્ન અજયપાલનું છે. ૩૫ અને એક પતરું આ છે. આ પતરું ગુર્જરનૃપતિવંશના રાગ્ન જયભટ ૪થાના દાનશાસનનું બીજું પતરું છે. પહેલું પતરું ગંગાસાગર જતું રહ્યું લાગે છે.

આ દાનશાસન એ તામ્રપત્રો પર કોતરાયું હતું. આ પતરા પર એનો ઉત્તરાર્ધ કોતરેલો છે. પહેલાં પતરા પર કોતરેલા પૂર્વાર્ધમાં શાસનનું સ્થળ અને પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ હતી તથા દાન દેનાર રાગ્નની પ્રશસ્તિનો આરંભિક ભાગ હતો. આ પ્રશસ્તિઓ બીજા દાનશાસનોમાં પણ મળે છે; આ દાનશાસન ની મુખ્ય હકીકત આ બીજા પતરા પર કોતરેલી છે. મૂળ પતરું ૨૫ x ૩૩ સેં. મી.(૧૦x૧૩ ઇંચ)નું હતું, પણ એની બાજુઓના ખૂણા તૂટી ગયા હોવાથી એ હાલ અર્ધવૃત્તાકાર લાગે છે.

આ તામ્રપત્ર પહેલાં Indian Antiquary ના Vol. V માં લેખની પ્રતિકૃતિ વિના પ્રગટ થયેલું, તે Corpus Inscriptionum Indicarum ના Vol. IV માં પ્રતિકૃતિ અને અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત થયું છે.૩૬

આ રાજવંશના રાજ્યો શરૂઆતમાં પોતાને ગુર્જરનૃપતિવંશના ગણાવતા. 'ગુર્જરનૃપતિવંશ' એટલે (૧) ગુર્જર જાતિના રાજ્યોનો વંશ અથવા (૨) ગુર્જરદેશના રાજ્યોનો વંશ એવો અર્થ થાય. આ રાજ્યો રાજસ્થાનની પ્રતીહારવંશની સામ્રાજ્ય લાગે છે; પ્રતીહારો ગુર્જર જાતિના હતા કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે. આગળ જતાં આ વંશના રાજ્યો પોતાને (પાંડવોના સમકાલીન) કર્ણના વંશજ ગણાવે છે.

સામાન્ય રીતે આ રાજવંશની વંશાવળી દદ્ ૧ લા થી શરૂ થાય છે. એનો પુત્ર જ્યલટ-નીતરાગ (જ્યલટ ૧ લો) હતો તે એનો પુત્ર દદ્ પ્રશાંતરાગ-દદ્ ૨ જે હતો, જે ચક્રવર્તી હર્ષનો સમકાલીન હતો તે જોણે વલખીપતિ દ્રુવસેન આલાદિત્યનું પરિત્રાણ કરેલું. દદ્ ૨ જનો પુત્ર જ્યલટ ૨ જે, એનો પુત્ર દદ્ ૩ જે-દદ્ આહુસહાય, એનો પુત્ર જ્યલટ ૩ જે, એનો પુત્ર અહિરોહ અને એનો પુત્ર જ્યલટ ૪ થો હતો, આ વંશની રાજધાની પહેલાં નાંદીપુરી-નાંદીપુર(નાંદોદ)માં અને પછી ભરુકચ્છ(ભરૂચ)માં હતી.

આ રાજનું એક ખીજું દાનશાસન મળ્યું છે, એ સં. ૪૮૬ ના આશ્વિન માસનું છે.૩૭ જ્યલટ ૪ થો આ વંશનો છેલ્લો રાજા છે, એના ખીજા દાન-શાસનના પહેલા પતરા પરથી એ જ્યલટ ૩ જનો પૌત્ર અને અહિરોહનો પુત્ર હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે.

આ પતરા ઉપર કુલ ૨૬ પંક્તિ કોતરેલી છે.

જ્યલટ પોતાના પુરોગામીઓની જેમ પંચ મહાશબ્દ ધરાવતો તે 'મહા સામંતાધિપતિ' કહેવાતો. પુરોગામીઓની જેમ એ પરમ માહેશ્વર હશે. એની પ્રશસ્તિમાં એના ગુણો, યશ, પ્રતાપ ઇત્યાદિની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ તામ્રપત્રમાં શરૂ થતા પ્રશસ્તિ-ભાગમાં એ શત્રુઓની અશ્વસેનાનો નાશ કરતો અને ગજસેનાને મહાત કરતો હોવાનું વર્ણવ્યું છે. આ પછી શ્લેષવાળા શબ્દોના પ્રયોગ દ્વારા એને પદ્માકર, ક્ષપાકર, સાગર, નારાયણ અને હર સાથે ઉપમા આપવામાં આવી છે તે એવા પ્રયોગ દ્વારા એનામાં એ દરેક ઉપમાનું કુંઈ ભિન્ન હોવાનું દર્શાવી વિરોધભાસ દ્વારા એનું ચડિયાતાપણું સચવવામાં આવ્યું છે.

મૈત્રકવંશની જેમ આ વંશના રાજાઓની પ્રશસ્તિ પણ સામાન્યતઃ ઉચ્ચ શૈલીના સંસ્કૃત ગદ્યમાં આપેલી છે. આ વંશની પ્રશસ્તિનો મુખ્ય ભાગ પણ ગદ્યમાં છે, પણ એ પછી છેવટનો થોડો ભાગ પદ્યમાં આપવામાં આવ્યો છે. એમાંનાં પહેલો શ્લોક ઉપન્યતિ છંદમાં છે. એમાં રાજાના પ્રતાપની સામાન્ય પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે. પરંતુ પછીનો શ્લોક જે ગીતિ છંદમાં છે તેમાં એના એક ચોક્કસ પરાક્રમનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી આ શ્લોક ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે. પહેલાં એનો પૂરો શુદ્ધ પાઠ મળ્યો નહોતો ત્યારે એનો ખરો અર્થ સમજાયો નહોતો.^{૩૮} પરંતુ આ રાજાના બીજા દાનશાસનના આધારે પછી એનો પાઠ શુદ્ધ થતાં એનો ખરો અર્થ સમજાયો છે.^{૩૯} આ અનુસાર આ રાજા જયભટ્ટે વલભીપતિના નગરમાં અર્થાત્ વલભીપુરમાં તન્નિજકો- (અરબો)નો પરાભવ કર્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે. નવસારીના ચાલુક્ય રાજા અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના દાનશાસન(ઈ. સ. ૭૩૮)માં^{૪૦} નોંધ્યું છે તેમ તન્નિજક (તાન્નિક) સેનાએ સૈંધવ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક (ચાવડા), મૌર્ય, ગુર્જર આદિ રાજ્યો ઇતી દક્ષિણાપથ ઇતવાની ઇચ્છાથી નવસારી તરફ દૂર કરેલી, પણ ત્યાંના રાજા પુલકેશીએ એને હરાવી ત્યાંથી પાછા કાઢેલી. આ આક્રમણ સિંધના અરય સૂબા જુનેદની ફાજે ઈ. સ. ૭૨૬ ના અરસામાં કયું હતું.^{૪૧} નવસારી દાનશાસન પરથી અરય ફાજે પહેલાં વલભી અને ભડચના રાજાઓને હરાવ્યા હાજે છે. તે જયભટ્ટનું આ પરાક્રમ એ અરય ફાજની પીછે-હાડ દરમ્યાન થયું હોયું જોઈએ. આ પરાક્રમ ભડચમાં નહિ પણ વલભીમાં થયું હોઈ, ત્યાં એ એ રાજ્યોનો સંયુક્ત મોરચો રચાયો હશે ને એમાં જયભટ્ટે અગ્રિમ ભાગ ભજવ્યો હશે.^{૪૨}

દાનશાસન જે અધિકારીઓને ફરમાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં રાજા, સામંત, ભોગિક, વિષયપતિ, રાષ્ટ્રમહત્તર, ગ્રામમહત્તર અને આધિકારિકનો નિર્દેશ થયો છે. ભોગિક એ 'ભોગ' પ્રકારનું મહેસૂલ ઉધરાવનાર અધિકારી હશે. અથવા 'ભુક્તિ' જે 'વિષય' થી મોટો વહીવટી વિભાગ હતો તેનો વડો હશે.^{૪૩} વિષયપતિ એ વિષય(જિલ્લા)નો વડો હતો. રાષ્ટ્રમહત્તર એ રાષ્ટ્રનો અને ગ્રામમહત્તર એ ગ્રામનો મોટો હોતો. 'આધિકારિક' એ પલ્લવ રાજ્યના 'નિયોગિક' કે 'નેયોગિક' ને મળતો, નાના વહીવટી એકમ કે હોદ્દાનો અધિકાર ધરાવતો અધિકારી હતો.^{૪૪}

દાન લેવાથી દેવાલયને માટે એ પ્રકારના ખર્ચનો પ્રયોગ થતો—(૧) રોજની પૂજા વગેરેના ખર્ચનો અને (૨) જરૂરી સમારકામના ખર્ચનો.

દાનમાં આપેલી ભૂમિ ભરુકચ્છ વિષયના અર્થાત્ ભરુચ જિલ્લાના કેમળજી નામે ગામની દક્ષિણ-પશ્ચિમ સીમમાં આવેલી હતી. નિવર્તન એ જમીન-માપનું એકમ હતું. એ માપ જુદા જુદા દેશકાલમાં જુદું જુદું હતું—કયાંક ૩૦૦ × ૩૦૦ હસ્તનું, કયાંક ૨૧૦ × ૨૧૦ હસ્તનું, કયાંક ૨૪૦ × ૨૪૦ હસ્તનું, કયાંક ૧૧૨ × ૧૧૨ હસ્તનું, કયાંક ૧૪૦ × ૧૪૦ હસ્તનું ને કયાંક ૧૦૦ × ૧૦૦ હસ્તનું.^{૪૫}

કેમળજી એ જામનગર તાલુકાનું કામોળ ગામ છે, જે મહીસાગરના મુખની દક્ષિણે કાવીની પાસે આવેલું છે. છીરકહ ગામ ઝોળખાયું લથી, પરંતુ એ કામોળની દક્ષિણે આવેલું છીદરા હોઈ શકે. જમ્ભા એ ઝામડી છે, જે કામોળની દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલું છે. ગોલિઅવલી એ ગોલેલ કે ગુલાલ છે, જે કામોળની ઉત્તરે છે. સીદુગ્રામ એ કામોળની પશ્ચિમે આવેલું સીગામ છે. વટવાપો એ વડવાળી વાવ હશે. આશ્રમદેવનું દેવાલય એ કામોળ પાસે આવેલા આસમેશ્વર મંદિરના સ્થાને આવ્યું હશે. હાલનું દેવાલય ઉત્તરકાલીન છે, પણ એમાંનું લિંગ જૂનું છે.

ઉપરિકર, ભૂતપ્રત્યાય, વાતપ્રત્યાય, ધાન્યાદેય, હિરણ્યાદેય, દશાપરાધ વગેરે શબ્દોની સમજૂતી અગાઉ આપેલી છે.^{૪૬} ભૂમિચિહ્ન એટલે પડતર જમીન, જે કરમુક્ત રહેતી.

દાન દીધું દસમે—કર્કટક (કર્ક) રાશિમાં થયેલી સૂર્યની સંક્રાન્તિના દિવસે; ને દાનશાસન લખાયું (કલચુરિ) સંવત ૪૮૬ની આપાઠ સુદિ ૧૨ અને રવિવારે. આ વંશનાં દાનશાસનોમાં કલચુરિ સંવત પ્રયોગ્યો છે. ક. સં. ૪૮૬ ની આપાઠ સુદિ દસમે ૨૨ મી જૂન, ઈ. સ. ૭૩૬ અને શુક્રવાર હતો ને આપાઠ સુદ આસે ૨૪ મી જૂન અને રવિવાર હતો. સૂર્ય સંક્રાન્તિની તિથિ અને દાનશાસનની તિથિનો વાર ઉપયોગી નીવડેલ છે.

દાન દેવાનો મહિમા, દાનના અનુપાલનનું પુણ્ય અને દાનના આચ્છેદના પાપને લગતા અહીં છ શ્લોક ઉદાહૃત કરવામાં આન્યા છે. તે એ શ્લોક વેદવ્યાસ (વેદનાં સૂક્તોનો સંગ્રહ કરનાર) ભગવાન વ્યાસે રચ્યા હોવાનું જણાવાયું છે.

દૂતકનું નામ કંડકણક હતું, પણ એના અધિકાર જણાવ્યા નથી. દાનશાસન ઘડનાર અધિકારીનું નામ વગેરે પતરાના નષ્ટ ભાગમાં લુપ્ત થયું છે.

આમ આ દાનશાસનનું ખીજું પતરું જ ઉપલબ્ધ છે ને એના ખૂણા ખંડિત છે, છતાં એમાંથી ઠીક ઠીક ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં દાન દેનાર રાજની પ્રશસ્તિમાં આવતો અરખોના પરાભવનો ઉલ્લેખ, ભરુકચ્છ વિષય

કેમળજી વગેરે પ્રાચીન ગામો, આશ્રમદેવતું દેવાલય, ગુર્જરનૃપતિ વંશના દાન-શાસનતું સ્વરૂપ, કાલગણનાની પદ્ધતિ ઇત્યાદિ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય, પ્રશસ્તિમાં સંસ્કૃત ગદ્ય તથા પદ્યના સુંદર નમૂના આપેલા છે.

પાદ્ધીપ

૧. I. E., p. 133 ૨. મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૭
૩. I. E., pp. 366 f.; મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૩
૪. I. E., p. 358; મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૦
૫. I. E., p. 359; મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૩
૬. મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૮
૭. એજન, પૃ. ૫૨૭
૮. એજન, પૃ. ૫૨૪
૯. લેખ નં. ૪૫. વર્ણી જુઓ પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન, પૃ. ૧૩૭-૧૩૯.
૧૦. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પરિશિષ્ટ ૫, પૃ. ૩૫, ટી. ૧૬
૧૧. એજન, ભા. ૧, પ્ર. ૨ ૧૨. એજન, ભા. ૧, પૃ. ૫૮
૧૩. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૧, લેખ ૧૬ ૧૪. મૈ. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૨
૧૫. એજન, પૃ. ૭૦-૭૧ ૧૬. એજન, પૃ. ૫૧૫-૫૧૯
૧૭. એજન પૃ. ૩૯૪, ૩૯૮
૧૮. શાક્યસિંહ ગૌતમ બુદ્ધ ઉપરાંત ખીજા પણ બુદ્ધોની માન્યતા પ્રચલિત હતી. વલભીના રાજા શીલાદિત્ય ૧ લાએ અંધાયેલા વિહારમાં વિપક્ષી વગેરે સાત બુદ્ધોની મૂર્તિઓ સ્થપાઈ હતી. શાક્યસિંહ એમાંના સાતમા છે.
૧૯. એજન, પરિશિષ્ટ ૫, પૃ. ૩૭ ૨૦. એજન, પૃ. ૫૨૭-૫૨૮
૨૧. એજન, પૃ. ૫૧૬ ૨૨. એજન, પૃ. ૩૪૮-૩૪૯
૨૩. એજન, પૃ. ૧૧૯ ૨૪. (૧) શુભચિહ્નો (૨) અગલા
૨૫. (૧) જડને આશ્રય આપનાર (૨) જળાશય

૨૬. (૧) તેજનો ૧૬ મો ભાગ, (૨) સૌંદર્યયુક્ત રચના
૨૭. (૧) નિશા-કર, (૨) દોષનો આકર
૨૮. (૧) પદ્મ (પાંખ) વિનાના ભૂભૂત (પર્વત), (૨) પ્રતિપક્ષી રાગઓ
૨૯. (૧) મગર, (૨) લોભ
૩૦. (૧) સુદર્શન નામે ચક્ર, (૨) સારાં દર્શનો(શાસ્ત્રો)નું વર્તુલ (ડૉ. મિરાશી સુસન્ન સૌન્દર્ય એવો અર્થ ઘટાવે છે.)
૩૧. (૧) વાસુદેવ કૃષ્ણ, (૨) ર્યામ, કુષ્ટ
૩૨. (૧) ભભૂતી, રાખ (૨) સમૃદ્ધિ ૩૩. (૧) સર્પ (૨) ગ્નર
૩૪. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૨૬
૩૫. C. I. I., Vol. IV, p. 96
૩૬. No. 23, Plate XVI, pp. 96 ff.
વળી જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૨, લેખ ૧૧૮.
૩૭. C. I. I., Vol. IV, No 24; ગુ. ઐ. લે., ભા. ૨, લે. ૧૧૯
૩૮. આથી ડૉ. બ્યૂલરે એવો અર્થ ઘટાવેલો કે જ્યભટે વલ્લીપતિનો પરાભવ કર્યો.
૩૯. C. I. I., Vol IV, pp. 101 f.
૪૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૧, લેખ ૧૦૬
૪૧. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧, પૃ. ૧૪૩
૪૨. એજન, પૃ. ૨૬૬-૨૬૭
૪૩. એજન, ભા. ૨, પૃ. ૫૧૬, ૫૨૩
૪૪. I. E., pp. 357, 363
૪૫. E. I., p. 409
૪૬. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૦૬-૩૧૦.

૫.

માર્ગે ।

યસ્યાસ્તિ રાજધાની રાજો[ડ]યોશ્ચેવ રામસ્ય ॥૩॥
 એતસ્યાં પૃથ્વીના-

૬.

થાત્ કેશવો વાહિનીભતિઃ ।

સેનાપતિક્રમં[?] પ્રાપિ દધિપદ્રાદિમંડલે ॥૪॥

૭. અનેન દધિપદ્રે[ડ]સ્મિન્નિયુક્તો મંદિરીક્ષિતઃ ।

ગોગનારાયણં ચક્રે જન-

૮.

ન્યાઃ શ્રેયસે કૃતી ॥૫॥

શ્રીનૃપવિક્રમસંવત્ ૧૧૯૬ શ્રી ગોગનારાયણ-

૯. દેવઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । અસ્ય દેવસ્ય પૂજાર્થં સં. ૧૨૦૨ ગોદ્રહકે મહામંડ-

૧૦. લેશ્વરશ્રીવાશનંદંવપ્રસાદાદવાપ્તપ્રભ્વા. રાણ. સાંકરસીદ્દેન ઝમ-

૧૧. લોહપથકપ્રમથ્યે આશ્વિલિયાકોઢાગ્રામે હલવયસ્ય ભૂમિઃ પ્ર-

૧૨. દત્તા । અસ્થાત્ત્રાઢઃ પૂર્વેશ્વાં દિશિ દધિમતી ત્ત્રાઢ નદી ઉત્તરેશ્વાં દિ-

૧૩. શિ ક્ષારવહઃ ॥

“ ૐ ભગવાન વાસુદેવને નમસ્કાર.

“ ગુજરાતમંડલમાં જયસિંહદેવ રાજા છે, જેણે સુરાષ્ટ્રા અને માલવ દેશના રાજાઓને કારાગૃહમાં નાખ્યા (૧).

“જેણે સિંધુરાજ વગેરે અન્ય રાજાઓનો નાશ કર્યો; ઉત્તરના રાજાઓ પાસે (જેણે પોતાની) આજ્ઞા શેષ(નાગ)ની જેમ શિર પર ધારણ કરાવી (૨).

“જેમ રામને અયોધ્યા તેમ એને અણહિલપાટક નગર રાજધાની છે. એનાં દેવાલય સૂર્યના અશ્વોનો માર્ગ રોકે છે (અર્થાત્ ધણાં ઉતુંગ છે) (૩).

“એમાં સેનાપતિ કેશવને રાજા તરફથી દધિપદ્ર આદિ મંડલમાં સેનાપતિનું પદ પ્રાપ્ત થયું (૪).

“ આ દધિપદ્રમાં જેણે (રાજાએ) નીમેલા અને મંત્રી બનાવેલા કૃતાર્થ (કેશવે) માતાના શ્રેય માટે ગોગનારાયણ દેવનું (મંદિર) કયું (૫).

“શ્રી નૃપ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૬ શ્રી. ગોગનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી.

“આ દેવની પૂજા અર્થે સં ૧૨૦૨ ગોદ્રહકમાંના મહામંડલેશ્વર શ્રીવાપન-દેવની કૃપાથી પ્રભુત્વ પામેલા રાણક સાંકરસીદ્દે ઊભલોડ પથક મધ્યે આશ્વિલિયા-

કોડા ગ્રામમાં ત્રણ હળની ભૂમિ દાનમાં દીધી. એના ખૂંટ પૂર્વ દિશામાં દધિમતી નામે નદી, ઉત્તર દિશામાં ક્ષારવહ.”

* * *

પંચમહાલમાં ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં દુકાળ પડ્યો ત્યારે રાહત કાર્ય દરમ્યાન દાહોદના જાણુઆ તળાવ પાસેથી આ શિલાલેખ મળેલો. આ શિલા લગભગ ૪૬ સે. મી. (૧૨ ફૂટ) ઉંચી છે.

આ લેખ Indian Antiquary ના Vol. X માં પ્રગટ થયો છે.^૧

લેખ સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. એનો આરંભ ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ એ દાદશાક્ષરી મંત્રથી થાય છે તે લેખ નારાયણના મંદિરને લગતો છે.

લેખનો મુખ્ય ભાગ પદ્યમાં છે. શ્લો. ૧, ૨, ૪ અને ૫ અનુબંધુલ છંદમાં છે. શ્લો. ૩ આર્યા છંદમાં છે. શ્લો. ૫ પછી ગોગનારાયણની પ્રતિષ્ઠાનો સમય-નિર્દેશ ગદ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

એ પછીનો ભાગ પુરવણી રૂપે પછી ઉમેરાયો લાગે છે. એમાં એ મંદિરને ભૂમિદાન દીધાની હકાકત આપેલી છે.

આ લેખનો પૂર્વ ભાગ ગુર્જરેશ્વર જ્યસિંહદેવના રાજ્યકાલનો છે. પહેલા એ શ્લોકોમાં એ રાજાનાં મહાન પરાક્રમ વર્ણવ્યાં છે. ગુર્જરમંડલનો રાજા જ્યસિંહદેવ એ ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશનો સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ છે. એણે સોરઠના ચૂડાસમા રાજા રાખેંગારની રાજધાની પર ચડાઈ કરી એને યુદ્ધમાં માર્યો હતો તે માળવા પર ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજા યશોવર્માને કેદ કરી પોતાની સાથે અણહિલવાડ આણ્યો હતો એ હકાકત જણાવેલી છે.^૨

સોરઠ સિદ્ધરાજે વિ. સં. ૧૧૭૦(ઈ. સ. ૧૧૧૩-૧૧૧૪)માં જીત્યું લાગે છે.^૩ ‘પ્રમંથચિંતામણિ’માં તે સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને દ્રવ્ય રાખવાનાં વાસણો વડે મારી નાખ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ આ શિલાલેખમાં એને ‘કારાગૃહમાં નાખ્યો’ હોવાનું જણાવ્યું છે. એની રાણી રાણકદેવીને સિદ્ધરાજ પકડી પાટણ લઈ ગયો પણ એ છેવટે વઢવાણ આગળ સતી થઈ એવી અનુ-શ્રુતિ છે, એ પરથી શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ધારે છે કે સિદ્ધરાજ સોરઠના રાજાને કેદ કરી પાટણ લઈ ગયો હશે અને એ સિદ્ધરાજનું આધિપત્ય સ્વીકારી છૂટો થયો હશે તે પછી કેઈ કારણથી વઢવાણ આગળ મૃત્યુ પામ્યો હશે.^૪

સિદ્ધરાજે માળવા પર ચડાઈ કરી ત્યારે રસ્તામાં બીલો એની સેવા કરવા લાગ્યા એવો 'દયાશ્રય'માં ઉલ્લેખ છે એ પરથી માળવા જતાં રસ્તામાં એણે પંચમહાલના બીલોને વશ કર્યા હોવાનું માલૂમ પડે છે.^૫ માળવાનો વિજય વિ. સં. ૧૧૯૨-૬૩માં થયો.^૬

જ્યસિંહદેવે પંચમહાલના પ્રદેશ પર પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવ્યું એની આ લેખ પરથી પ્રતીતિ થાય છે. એણે દધિપદમંડલના કેશવ નામે સેનાપતિ નીમ્યો. દધિપદ એ દાહોદ છે.^૭ જ્યસિંહદેવે એની આસપાસના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યનું એક મંડલ બનાવી ત્યાં અને મંડલેશ્વર નીમ્યો લાગે છે.

શ્લો. ૨ માં જ્યસિંહદેવે સિંધુરાજ વગેરે અન્ય રાજાઓનો નાશ કર્યાનો નિર્દેશ છે. કવિ સોમેશ્વરદેવ પણ જ્યસિંહદેવે સિંધુપતિને બંધાવ્યો ઉલ્લેખ કરે છે.^૮ આ સિંધુરાજ કોણ એ એક પ્રશ્ન છે. એ લાટના મંડલેશ્વર શંખનો પિતા સિંધુરાજ એવું શ્રી રસિકલાલ પરીખે સૂચવ્યું છે, પરંતુ શંખનો સમય સમય ઈ. સ. ૧૨૨૪-૧૨૩૦નો હોઈ એનો પિતા ઈ. સ. ૧૧૩૪-૪૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હોવાનું ભાગ્યે જ સંભવે.^૯ કિરાડુના પરમાર રાજા સોમેશ્વરે જ્યસિંહદેવની મદદથી સિંધુરાજપુર પાછું મેળવ્યું એવો કિરાડુના વિ. સં. ૧૨૧૮ના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ આવે છે. એ પરથી એ સિંધુરાજપુરના રાજાને અહીં 'સિંધુરાજ' કહ્યો હોવાનું સૂચવાયું છે.^{૧૦} અથવા સિંધુરાજ એ સિંધનો સુમરા રાજા હશે એવું પણ ધારવામાં આવ્યું છે.^{૧૧}

ઉત્તરના રાજાઓ નડૂલ અને સાંભર-અજમેરના ચૌહાણ રાજાઓ લાગે છે. ૧૨

શ્લો. ૩ માં જ્યસિંહદેવની રાજધાની તરીકે અશુદ્ધિલપાટક (અશુદ્ધિલવાડ) પત્તન(પાટણ)નો ઉલ્લેખ છે.

શ્લોક ૪ માં દધિપદ વગેરે મંડલોમાં સેનાપતિ કેશવને નીમ્યાની હકીકત આપી છે. દધિપદમંડલ, ગોદ્રહકમંડલ વગેરે મંડલોમાં મંડલેશ્વરો ઉપરાંત એક સામાન્ય સેનાપતિ પણ નિમાયો લાગે છે.

શ્લોક ૫ નો શબ્દપ્રયોગ જરા અટપટો છે. શિલાલેખના સંપાદક શ્રી હરિલાલ દુવે એમાં 'એણે' એટલે કેશવે એવો અર્થ કરી, એટલે કેશવે નીમેલા કોઈ મંત્રીએ આ મંદિર બંધાવ્યું એવો અર્થ ઘટાવેલો,^{૧૩} જ્યારે ડૉ. બ્યૂલર 'એણે' એટલે જ્યસિંહદેવે એવો અર્થ કરીને 'મંત્રી' શબ્દ સેનાપતિ કેશવને લાયક પાડે છે.^{૧૪} ગોગનારાયણનું મંદિર સેનાપતિ કેશવે બંધાવ્યું એ અર્થ

વધારે બંધ મેસે છે. આ મંદિરમાં ગોગનારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૧૯૬(ઈ. સ. ૧૧૩૯-૪૦)માં થઈ, માલવદેશના વિજય પછી ત્રણ ચાર વર્ષે.

‘ગોગનારાયણ’માં ‘ગોગ’ શબ્દ સર્પના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે એવું શ્રી રત્નમણિરાવ ધારે છે ને એ પરથી આ મંદિર વિષ્ણુનું નહિ પણ નાગનું હોવાનું અનુમાન તારવે છે, ૧૫ પરંતુ સર્પવાચક શબ્દ તો ‘ધોધો’ છે. અહીં લેખનો આરંભ ભગવાન વાસુદેવના નમસ્કાર મંત્રથી થાય છે એ પરથી મંદિર વિષ્ણુનું હોવાનું સ્પષ્ટ છે. રાજા વીસલદેવના સં. ૧૩૧૭ના દાનપત્રમાં^{૧૬} બદલાલ-નારાયણ તથા રૂપનારાયણ નામે એ દેવોનાં મંદિરોનો નિર્દેશ આવે છે. આવાં નામ પૂર્વગોનાં નામ પરથી પડ્યાં લાગે છે. એ અનુસાર ‘ગોગનારાયણ’ નામ પ્રાયઃ સેનાપતિ કેશવની માતાના નામ પરથી પડ્યું હશે. ૧૭

આ શિલાલેખમાં આવતા સં. ૧૨૦૨ના ઉલ્લેખે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે. લેખના પૂર્વભાગમાં જ્યસિંહદેવનો નિર્દેશ વર્તમાન રાજા તરીકે થયેલો છે. એ અનુસાર સં. ૧૨૦૨નું ભૂમિદાન પણ એના રાજ્યકાલ દરમ્યાન અપાયું હોવાનું લાગે. પરંતુ જ્યસિંહદેવ તો સં. ૧૧૯૯ના કાર્તિક માસમાં મૃત્યુ પામ્યો હોવાનું પ્રબંધ જણાવે છે, ૧૮ વળી મુબાસનાહચરિત્ર ની હસ્તપ્રતની પ્રશસ્તિમાં પણ કુમારપાલ સં. ૧૧૯૯ ના માત્રમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું જણાવ્યું છે. ૧૯ આથી વિ. સં. ૧૨૦૨ માં તે જ્યસિંહદેવનું નહિ પણ એના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલનું રાજ્ય ચાલતું હતું એ સ્પષ્ટ છે.

આથી આ વર્ષને જ્યસિંહદેવના રાજ્યકાલનું નહિ ગણતાં, એના નિર્દેશ-વાળા વાક્યને આગળ જતાં કુમારપાલના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ઉમેરેલું ગણવું એ જ યોગ્ય છે. ૨૦

આમ મૂળ લેખ જ્યસિંહદેવના સમયમાં ગોગનારાયણના મંદિરના નિર્માણને લગતો લખાયેલો, ને એમાં આગળ જતાં એ મંદિરને ભૂમિદાન દેવાયાની હકીકત પુરવણી રૂપે કુમારપાલના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ઉમેરાઈ.

આ ભૂમિદાન દેનાર રાણો સાંકરસીંહ (શંકરસિંહ ?) હતો. એના પર ગોદ્રહક(ગોધરા)ના મહામંડલેશ્વર શ્રી વાપનદેવની કૃપા હતી. આ ઉલ્લેખ પરથી કુમારપાલના સમયના ગોદ્રહક મંડલના મહામંડલેશ્વર વિશે જાણવા મળ્યું છે.

દાનમાં દીધેલી ભૂમિ આશ્રિલિયાકોડા ગામમાં હતી ને એ ગામ ઊલલોડ પથકમાં આવ્યું હતું. ઊલલોડ એ દાહોદ તાલુકાનું હાલનું અલલોડ ગામ

છે. આધિવિયા તે હાલતું એ તાલુકાતું નીમતાવિયા-રાખડાલ અને કોડા એ એની પાસેતું મડોઈ હોવાતું ધારવામાં આગ્યું છે^{૨૧} તે નિશ્ચિત ન ગણાય. હથમિતી એ દેહમર્ષ તદી છે તે ક્ષારવહ એ હાલનો 'ખારવો' છે.^{૨૨}

એક હથ અર્થાત્ એક ખેડી અળદથી ખેડી શકાય તેટલા ખેતરને 'એક હથ ભૂમિ' કહેતા. રાજસ્થાનમાં એટલી જનીન ૫૦ વીમાંતી ગણાયછે. પરંતુ ખીજા પ્રદેશોમાં એનાં જુદાં માપ છે. ^{૨૩}

૨. તેજપાલનો આગ્યુ-દેલવાડા શિલાલેખ, વિ.સં. ૧૨૮૭

૧. ઓં ॥ દંદ સરસ્વતીં દેવીં યાતિ યા કવિમાનસં ।

ની[યમા]ના [નિજેને]વ યાનમાનસવાસિના [।] ૧

યઃ [ક્ષ]ાંતિમા[ન્ય]રુઘઃ પ્રકોષે

શાંતો[ડ]પિ શીષ્ઠ]ઃ સ્મરનિગ્રહાય ।

નિમીલિતાક્ષો[ડપિ સમ]મદર્શી

સ વઃ શિવાયાસ્તુ શિ-

૨. [વાત]નૂજઃ ॥ ૨

અળહિલપુરમસ્તિ સ્વસ્તિપાત્રં પ્રજા[ના-

મ]જરજિર[ધુતુલ્યેઃ] પા[લ્ય]માનં હુ[હુક્યૈઃ] ।

[ચિરમ]તિરમણીનાં ચ[ત્ર વક્રત્રેં]દુ[મંદી]-

કૃત ઇવ [સિ]તપક્ષપ્રક્ષયે[ડ]પ્યંધકારઃ ॥ ૩

તત્ર પ્રાગ્વાટાન્વયસુકુટં કુટંજપ્રસૂત-

૩. વિશદગ્નશાઃ ।

દાનાંત્રેનિર્જિતકલ્પદ્રમષંડશ્રંહયઃ સમમૂત ॥ ૪

દંહપ્રસાદાદસંજ્ઞઃ સ્વકુલ[પ્રાસા]દદ્વેમદંહોડસ્ય ।

પ્રસર[ત્કી]ર્તિપતાકઃ પુષ્યવિષાકેન સુનુરમૂત ॥ ૫

આત્મગુણૈઃ કિરઘૈરિવ સોસો રોમોદ્ગમં સતાં કુ-

૪. વર્ધન્ ।

અદગાદગાધમધ્યદુગ્ધોદધિવાંધવાત્તસ્માત્ ॥ ૬

અતસ્નાદજનિ જિનાધિ[ના]થમક્તિં

બિભ્રાણઃ સ્વમનસિ શશ્વદશ્વરા[જ]ઃ ।

तस्यासीद्वयिततमा कुमारदेवी
देवीव त्रिपुररिपोः कुमारमाता ॥ ७
तयोः प्रथमपु-

५. त्रोऽभूत्सत्री लृण्णिगसंज्ञया ।
दैवादेवाप बालोऽपि सालोक्यं [व]ासवेन [स]ः ॥ ८
पूर्वमेव सचिवः स कोविदै-
र्गण्यते स्म गुणवत्सु लृण्णिगः ।
यस्य निस्तुषमतेर्मनीषया
धिकृतेव धिषणस्य धीरपि ॥ ९
श्रीमल्लदेवः श्रि-

६. तमल्लदेव-
स्तस्यानुजो मंत्रिमतल्लिकाऽभूत् ।
बभूव यस्यान्यधनांगनासु
लुब्धा न बुद्धिः शमलब्धबुद्धेः ॥ १०
धर्मविधाने भुवनच्छिद्रविधाने विभिन्नसंधाने ।
सृष्टिकृता न हि सृष्टः प्रतिपन्नो मल्लदेव-

७. स्य ॥ ११
नीलनीरदकदम्बमुक्तान्वेतकेतुकिरणोद्धरणेन ।
मल्लदेवयशसा गलहस्तो हस्तिमल्लदशनांशुषु दत्तः ॥ १२
तस्यानुजो विजयते विजितेन्द्रियस्य
सारस्वतामृतकृताद्भुतहर्षवर्षः ।
श्रीवस्तु-

८. [पा]ल इति भाल्तलस्थितानि
दौस्थ्यक्षराणि सुकृती कृद्दिनां विळ'पन् ॥ १३
त्रिरचयति वरतुपालस्तुल्यसचिवेषु कविषु च प्रवरः ।
न कदाचिदर्धहरणं श्रीकरणे काव्यकरणे वा ॥ १४
तेजःपालपालितस्वा-

९. भितेजः-
पुंजः सो[ऽ]यं राजते मंत्रिशजः ।
दुर्वृत्तानां शंकनीयः कनीया-

नस्य भ्राता विश्वविभ्रांतकीर्तिः ॥ १५
 तेजःपालस्य विष्णोश्च कः स्वरूपं निरूपयेत् ।
 स्थितं जगन्नयीसूत्रं यदीयोदरकंदरे ॥ १६
 जाल्हु-माऊ-साऊ-

१०. धनदेवी-सोहगा-वयजुकारव्याः ।
 पद्मलदेवी चैषां क्रमादिजाः सम सोदर्यः ॥ १७
 एतेऽश्वराजपुत्रा दशरथपुत्रास्त एव चत्वारः ।
 प्राप्ताः किल पुनरवनावेकोदरवासलोभेन ॥ १८
 अनुजन्मना समेतस्तेजःपा-

११. लेन वस्तुपालोऽयं ।
 मदयति कस्य न हृदयं मधुमासो माधवेनेव ॥ १९
 पंथानमेको न कदापि गच्छे-
 दिति स्मृतिप्रोक्तमिव स्मरंतौ ।
 सहोदरौ दुर्द्धरभोहर्चोरे
 संभूय धर्माध्वनिं तौ प्रवृत्तौ ॥ २०
 इदं सदा सो-

१२. दरयोरुदेतु
 युगं युगव्यायतदोर्युगश्चि ।
 युगे चतुर्थे[ऽ]प्यनघेन येन
 कृतं कृतस्यागमनं युगस्य ॥ २१
 मुक्तामयं शरीरं सोदरयोः सुचिरमेतयोरस्तु ।
 मुक्तामयं किल महीबलयमिदं भाति यत्कीर्त्या ॥ २२
 ए-

१३. कोऽपत्तिनिमित्तौ यद्यपि पणी तयोस्तथाप्येकः ।
 वामोऽभूदनयोर्न तु सोदरयोः कोऽपि दक्षिणयोः ॥ २३
 धर्मस्थानांकितामुर्वी सर्व्वतः कुर्व्वताऽमुना ।
 दत्तः पादो बलाद्बभूवुगलेन कलेर्गले ॥ २४
 इतश्चौलुक्यवीरा-

१४. णां वंशे शाखाविशेषकः ।
 अणोर्राज इति ख्यातो जातस्तेजोमयः पुमान् ॥ २५

तस्मादनंतरमनंतरितप्रतापः
 प्राय क्षिति क्षतरिपुल्लवणप्रसाहः ।
 स्वर्गापगाजलवलयितशंखसुभ्रा
 वभ्राम यस्य लवणाब्धिमतीत्य कीर्तिः

१५.

॥ २६

सुतस्तस्मादासीद्दशरथकन्त्यप्रतिकृतेः
 प्रतिक्ष्मापालानां कवलितबलो वीरधवलः ।
 यशःपूरे यस्य प्रसरति रतिर्द्रातमनसा-
 मसाध्वीनां भवनाऽभिसरणकलायां कुशलता ॥ २७
 चौलुक्यः सकृती स वीरधवलः क-

१६.

णेजयानां जपं

यः कणेऽपि चकार न प्रलयतानुद्दिश्य यौ मंत्रिणौ ।
 आभ्यामभ्युदयातिरेकरुचिरं राज्यं स्वभक्तैः कृतं
 वाहानां निवहा घटाः करदिनां बद्धाश्च सौभागणे ॥ २८
 तेन मंत्रिद्वयेनायं जाने जानूषवर्तिना ।
 वि-

१७.

मुमुजद्वयेनेव सुखमाप्सिष्यति धियं ॥ २९

इतश्च [११]

गौरीवरश्चरुभूधरसंभवोऽय-
 मस्त्यर्बुदः ककुदमद्रिकदंबकस्य ।
 मंदाकिनीं घनजटे हृद्यदुत्तमंगे
 यः श्यालकः शशिमृतोऽभिनयं करोति ॥ ३०
 क्वचिदिह विहरंतीर्ष्या-

१८.

क्षमाणस्य राषाः

प्रसरति रतिरंतर्माक्षयाकाक्षतोऽपि ।
 क्वचन मुनिभिरध्यां पश्यतस्तीर्थवीथीं
 भवति भवविरक्ता धीरधीरात्मनोऽपि ॥ ३१
 श्रेयः श्रेष्ठवशिष्ठहो-नहुतसूक्तुं-डान्मृतं-डा-ज-
 प्रद्योताधिकं-देहदीधितिभ-

रः को[ऽ]प्याविरासीन्वरः ।

तं मत्वा परमारणैकरसिकं स व्याजहार श्रुते-

राधारः परदार इत्यजनि तन्मा-राऽथ तस्यान्वयः ॥ ३२

श्रीधूमराजः प्रथमं चभूव भूवासस्तत्र नरेन्द्रवंशे ।

भूर्साभृतो यः कृतवानभिज्ञान् पक्षद्वयोच्छे-

२०.

दन्नेदनामु ॥ ३३

धंधुक्-ध्रुवभटादयस्ततस्ते रिपुद्विभयताजितोऽभवन् ।

यत्कुलेऽजनि पुमान्भवोरमो रामदेव इति काशद्वयजित् ॥ ३४

रोदःकंरवति कीर्तिलहरिलिप्तामृतांशुयुते-

रप्रद्युम्नवशो यशोधवल इ-

२१.

त्यासीत्तनुस्ततः ।

यथीलुक्त्रयकुमारपालनप्रतिप्रत्यर्थिताजागतं

मत्वा सत्वरमेव मालवपतिं बद्ध(श्चा)लमालव्यवान् ॥ ३५

शत्रुश्रेणीगलविदलनेन्द्रनिरस्तुं (स्त्रिं)शधारो

धारावर्षः समजनि सुस्तस्य विश्वप्रस्यः ।

कोधाकांतप्र-

२२.

धनवपुत्रानिश्चले यत्र जाता-

भ्रूयोतन्नेत्रोत्पलजलकणाः क्रौं कणाघीशपत्न्यः ॥ ३६

सो[ऽ]यं पुनर्दारिद्र्यः पृथिव्या-

मव्याहतौजाः स्फुटमुज्जगाप ।

मारीचवैराद्रि योऽधुनापि

[मृ]गव्यमव्यग्रपतिः करोति ॥ ३७

सामं-

२३.

तसिंहसन्निक्षिप्तिक्षतौजः

श्रीगूर्जरक्षितिपरक्षणदक्षिणासिः ।

प्रह्लादनस्तदनुजो दनुजोत्तपारि-

चारित्रमत्र पुनरुज्व(ज्व)लयांचकार ॥ ३८

देवी सरोजासन्संभवा किं

कामप्रश किं सुसौरभयी ।

प्रह्लादनाकारथरा

२४.

धराया-
 धराया-
 धराया-

मायातवत्येष न निश्चयो मे ॥ ३९
 धारावर्षसुतोऽयं जयति श्रीसोमसिंहदेवो यः ।
 भित्तुतः शौर्यं विद्यां भित्तुव्यक्राद्दनामुभयतो जगृहे ॥ ४०
 मुक्त्वा विप्रकरानरातिनिकरान्निर्जित्य तत्किंचन
 प्राप्तसंप्रति सोम-

२५.

सिंहनृपतिः सोमप्रकाशं यशः ।

येनोर्वीतलमुज्व(ज्ज्व)ले रचयताभ्युत्ताभ्यतामीर्ष्या
 सर्वेषाभिह विद्विषां न हि मुखान्पालिभ्यमुन्मूलितं ॥ ४१
 वसुदेवस्येव सुतः श्रीकृष्णः कृष्णराजदंबोऽस्य ।
 यात्राधिकप्रतापो यशोद-

२६.

या संप्रितो जयति ॥ ४२

इतश्च [॥]

अन्वयेन विनयेन विद्यया
 विक्रमेण सुकृतक्रमेण च ।
 कापि को[ऽ]पि न पुषानुपैति मे
 वस्तुपालस्दशो ह्योः पथि ॥ ४३
 दायता ललितादेवीतनयमवीतनयमाप सचिवेद्रात् ।
 नाम्ना जयंत-

२७.

सिंहं जयंतत्रिंशत्पुलोमपुत्रीव ॥ ४४

यः शैलाने विनयवैरिणि वाघद्वन्द्वे
 धत्ते नयं च विनयं च गुणादयं च ।
 सो[ऽ]यं मनोभवधराभवजागरूक-
 रूपो न कं मनसि चुंबति जैत्रसिंहः ॥ ४५
 श्री वस्तुपालपुत्रः कल्पायुश्यं जयं-

२८.

तसिंहोऽस्तु ।

कानादधिकं रूपं निरूप्यते यस्य दानं च ॥ ४६
 स श्रीतेजःपालःसचिवश्चिरमस्तु तेजस्वी ।
 येन जना निश्चिंताश्चिंतामग्निमेव नंदति ॥ ४७
 यच्छाणक्यामरुगुस्मरुद्वयाविशुक्कादिकानां
 प्रायुत्पादं व्यधितभुवने

२९.

अंजिणां बुद्धिधाम्नां ।

चक्रेऽभ्यासः स खलु विधिना नूनमेनं विधातुं
 तेजःपालः कथमितरथाधिक्यमापैष तेषु ॥ ४८
 अस्ति स्वस्तिविकेतनं तनुभृतां श्रीवस्तुपालानुज-
 स्तेजःपाल इति स्थितिं बलिकृतामुर्वीतने पालयन् ।
 आत्मीयं व-

३०.

हु मन्यते न हि गुणग्रामं च कामंदकि-

श्चाणक्यो[ऽ]पि चमत्करोति न हृदि प्रेक्षास्वदं प्रेक्ष्य यं ॥ ४९
 इत्येव ॥ महं श्रीतेजःपालस्य धर्म्या श्रीअनुरागदेव्याः रितृवंशवर्णने ॥
 प्राग्वाटान्वयमंडलैकमुकुटं श्रीसांद्रचंद्रवती-
 वास्तव्यः स्त-

३१.

वनीयकीर्तिलहरिप्रक्षालितक्षमातलः ।

श्रीगामिधिया सुश्रीरजनि स्ववस्तानुरागादभू-
 त्को नाप्तप्रनदां नक्षोलितशिरा नोद्धतरोषा पुमान् ॥ ५०
 अनुसृतसज्जनसरगिर्वरगिणनाश वभूव तत्तानयः ।
 स्वप्रभुहृदये

३२.

गुणिना हारणेव स्थितं येन ॥ ५१

त्रिभुवनदेवी तस्य त्रिभुवनविख्यातशीलसेवना ।
 दयिताऽभूदनयोः पुनरसं द्वेषा मनस्त्विके ॥ ५२
 अनुपमदेवी देवी साक्षाद्वाक्षायगीव शीलेव ।
 तद्दहिता सहिता श्रीतेजःपालेन

३३.

पत्याऽभुत् ॥ ५३

इयमनुपमदेवी विव्यवृत्तप्रसून-
 व्रततिरजनि तेजःपालमत्रीशपत्नी ।
 नयत्रिनयविवेकौचित्यदाक्षिण्यदान-
 प्रमुखगुणगणे दुद्योतिताशेषगोत्रा ॥ ५४
 लावण्यसिंहस्तनयस्तयोरसं
 रसं जयसिं-

३४.

द्विधदुष्टवाजिनां ।

लब्ध्वापि भान्धवजमंगलं वयः

प्रयाति धर्मेकविधायिनाऽध्वना ॥ ५५
 श्रीतेजःपालतनयस्य गुणानमुष्य
 श्रीशृणसिंहकृतिवः कति न स्तुवति ।
 श्रीबन्धनांश्च धुरतरैरपि यैः समंता-
 दुद्धानता विजगति कि-

३५.

यते स्तु कीर्तिः ॥ ५६

गुणधनविधानकल्याः प्रसंशयमवेष्टितश्च स्वलयर्षैः ।
 लक्ष्यमयंतं सततं सुत्रद्वैरुपजीव्यमानोऽपि ॥ ५७
 यशस्वसचिवस्य भवनः पूर्णसिंह इति लीलुकासुतः ।
 तस्य भवति सुतोऽ]यदहल्या-

३६.

द्विभूः सुकृतवेश्म पयडः ॥ ५८

जभूदमुभमा पत्नी तेजःपालस्य मंत्रिणः ।
 लक्ष्यसिंहनःनायमायुष्मानेतयोः सुतः ॥ ५९
 तेजःपालेन पुण्यार्थं तयोः पुत्रकृतयोः ।
 हर्म्यं श्रीनेमिनाथस्य तेने तेनेद्वयवुद ॥ ६०

३७.

तेजःपाल इति क्षिती दुसचिवः संखोज्ज(जज्ज)त्वामिः शिला-
 शंणीभिः स्फुरद्विकुंश्चिंरं नेत्रिप्रभोर्मद्विरं ।
 लक्ष्यैर्मंडपप्रतौ जिन[दरा]वासद्विपंचाशतं
 तत्तान्द्वेषु बलानकं च पुरतो निष्पादयावासिवान् ॥ ६१
 श्रीमच्छंड-

३४.

[१]संभवः [३]भवच्छंडप्रसादस्ततः

सोमस्तत्प्रभवोऽश्वराज इति तत्पुत्राः धवित्राणयाः ।
 श्रीमल्लक्ष्मिगमल्लक्ष्मणसचिवश्रीवस्तुपालाह्वय-
 स्तेजःपालस गन्विता जिनमतारामानवन्नीरहाः ॥ ६२
 श्रीमंत्रीश्वरवस्तुपालतनयः श्रीत्रै-

३९

त्रिसिंहाह्वय-

स्तेजःपालपुत्रश्च विद्युत्सितिलक्ष्मणसिंहाभिः ।
 एतेषां क्षमूर्त्तयः करिवरस्कंधाथिलुटाश्चिरं
 राजंतं जिनदर्शनार्थंनयतां क्षिमायकानामिव ॥ ६३

मूर्तं नामिह पृच्छतः करिवभ्रूवृष्टप्रतिश्राजुषां
तन्मूर्तौर्विम-

४०.

लाशखत्तकगताः कांतासमेता दश ।

चौलुक्यक्षितिपालवीरधवलस्याद्वैतबंधुः सुधी-
स्तेजःपाल इति व्यधापयश्यं श्रीवस्तुपालानुजः ॥ ६४
तेजःपालः सकलप्रज्ञोपजीव्यस्य वस्तुपालस्य ।
सन्निधे विभाति सकलः

४१.

संगव्रस्येव सहकारः ॥ ६५

तेन ध्रातृयुगेन यां प्रतिपुरग्राजाश्वशैलस्थलं
वापीकूपनिपानकाननसरःप्रसाससत्रादिका ।
धर्मस्थानपरंपरा नवतरा चक्रेऽथ जीर्णोद्भूता
तत्संख्यापि न बुध्यते यदि परं तद्वेदि-

४२.

नी मेदिनी ॥ ६६

शंभोः श्वासगतगतानि गणयेद्यः सन्मतिर्यंऽथ वा
नेत्रोन्मीलवर्मीलानि कलयेन्प्र[ा]र्कं उन्मान्ने मुनेः ।
संख्यातुं सचिवद्वयीविरचितामेतापेतापर-
व्यापारः सुकृतानुकीर्तनतर्ति सो[ऽ]प्युजिहीते यदि

४३.

॥ ६७

सर्वत्र वर्ततां कीर्तिरश्वराजस्य शाधती ।
सुकर्तुसुकर्तुं च जानीते यस्य संततिः ॥ ६८
आसीच्चिचं डयमेडितान्वयगुरुर्वागेद्रगच्छश्रिय-
श्रूडारत्नप्रयत्नसिद्धपहिषा सुखिर्द्वे द्राभिधः ।
तस्माद्विस्वयनीयचारुचरितः श्रीशांति-

४४.

सूरिस्ततो-

प्यानंदापरसूरियुग्ममुदयच्चन्द्रार्कदीप्तद्युति ॥ ६९
श्रीजैनशासनवनीनवनीरवाहः
श्रीसांस्ततोऽप्यग्रहरो हरिभद्रसूरिः ।
विद्यापदोन्मदगदंवनवद्यवेद्यः
ख्यातस्ततो विजयसेनमुनीश्वरोऽयं ॥ ७०
गुरो[स्त]-

૪૫. ત્યાશિષાં પાત્રં સૂરિરસ્ત્યુદયપ્રભઃ ।
 મૌક્તિકાનીવ સૂક્તાનિ માંતિ યત્પ્રતિમાંબુધેઃ ॥ ૭૧
 एतद्धर्मस्थानं धर्मस्थानस्य चास्य सः कर्ता ।
 तावद्द्वयमिदम(सु)दियादुदयमर्बु'शो यावत् ॥ ७२
 श्रीसोमेश्वरदेव'सुलुक्यनरदेवसेवितांदि--

૪૬. યુગઃ ।
 રચ્યાંચકાર રુચિરાં ધર્મસ્થાનપ્રશસ્તિત્રિયાં ॥ ૭૩
 श्रीनेमेरम्बिकायाश्च प्रसादाद्बु'हाचले ।
 वस्तुपालान्वयस्यास्तु प्रशस्तिः स्वस्तिशालिनी ॥ ७४
 सूत्र. केल्हणमुत्थांघलपुत्रेण चंडेश्वरेण प्रशस्तिरियमुत्कीर्णा ।
 ૪૭. શ્રીવિક્રમ [સવત ૧૨૮૭] વર્ષે [કાલ્મુ]ણ વદિ ૩ રત્વી
 [શ્રી નામે'દ્રગ]ચ્છે [શ્રીવિજય]સેનસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠા કૃતા ॥

“ૐ સરસ્વતી દેવીને વંદન કરું છું, જે કવિઓના માનસમાં જાય છે તે જે માનસ(સરૌવર)માં પોતાના વાહન (હંસ) વડે લઈ જવાય છે. ૧ જે ક્ષાતિમાન હોવા છતાં કોપમાં અડુણ છે, શાંત હોવા છતાં કામના નિગ્રહ માટે દીપ્ત છે તે અક્ષુ મીચેલા હોવા છતાં જે સમગ્ર જુએ છે, તેવા શિવાના પુત્ર (નેમિનાથ) તમારા શિવ (કલ્યાણ) માટે હો. ૨

“પ્રબળનોના કલ્યાણતું પાત્ર, અજ રજિ અને રઘુ સરખા સુલુક્યોથી રક્ષાતું અણુહિલપુર છે. જ્યાં અતિસુંદર સ્ત્રીઓના મુખઅંદો વડે શુકલ પક્ષના અંતે પણ અંધકાર લાંબો વખત મંદ કરાય છે. ૩

“ત્યાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) કૂલના મુકુટરૂપ, કુરજ(કયો)રૂના પુષ્પ જેવા સ્વચ્છ યશવાળો, દાનમાં કલ્પવૃક્ષના ખંડથી અડિયાતો હતો તેવો અંડપ થયો. ૪ એને પુણ્યના વિપાકથી અંડપ્રસાદ નામે પુત્ર થયો, જે પોતાના કુલરૂપી પ્રાસાદનો હેમદંડ હતો, તે જેની કીર્તિપતાકા ફરકતી હતી. ૫ જે અગાધ મધ્વવાળો અને દુગ્ધાદધિ (દૂધ-સાગર) જેવો હતો તેવા તેનામાંથી સોમ ઉદ્ભવ્યો. એ કિરણોની જેમ આત્મચુણો વડે સળગીને રૌમાંય કરતો હતો. ૬ એનામાંથી અર્ધરાજ જન્મ્યો, જે હમેશાં પોતાના મનમાં જિનાધિપતિની ભકિત ધારણ કરતો હતો. એને ત્રિપુરાદિ(શિવ)ની દેવી (નામે) પ્રિયતમા હતી. ૭

“તે એને મંત્રી લૂણિગ નામે પ્રથમ પુત્ર હતો. દૈવશાત્ એ નાનો હોવા છતાં દેવલોક પામ્યો. ૮. વિશુદ્ધ મતિવાળા જેની મનીષાથી ધિપણ(બૃહસ્પતિ)-

ની ધી (બુદ્ધિ) પણ જાણે તિરસ્કૃત થતી હતી. તેવો લૂણિગ યુજવાનોમાં કોવિદો વડે પહેલાં જ સચિવ ગણાય છે. ૯ એનો અનુજ (નાનો ભાઈ) મલ્લદેવ જેણે મલ્લદેવનો આશ્રય લીધો છે તે મંત્રીઓમાં ઉત્તમ હતો. એની બુદ્ધિ શમસંપન્ન હોઈ યાગ્યોનાં ધન અને પત્નીઓમાં લુબ્ધ નહોતી. ૧૦ ધર્મવિધાનમાં, જગતનાં છિદ્ર ઠાકવામાં, અને બેદ પામેલાનું સંધાન (સાંધણ) કરવામાં વિધાતાએ મલ્લદેવનો પ્રતિમલ્લ (પ્રતિસ્પર્ધી) સન્ન્યો નથી. ૧૧ નીલ જલદ(વાદળ)ના સમૂહમાંથી મુક્ત થયેલાં ચંદ્રકિરણોને હડસેલના, મલ્લદેવના યશો હસ્તિમલ્લો(દિગ્ગજો)ના દંતોનાં કિરણોને ગણેથી પકડયાં છે. ૨૫ ૧૨ એ જિતેન્દ્રિયનો અનુજ વસ્તુપાલ જય પામે છે, જે સારસ્વત અમૃત વડે અદ્ભુત હર્ષની વર્ષા કરે છે તે જે સુકૃતવાળો વિદ્વાનોના લલાટમાં લખાયેલા દુઃખના અક્ષર ભૂંસી નાંખે છે. ૧૩ યુલુક્યો(યૌલુક્યો)ના સચિવોમાં તથા કવિઓમાં પ્રવર એવો એ કદી શ્રીકરણ(આવકખાતા)માં કે કાવ્યકરણ(કાવ્યચર્યા)માં અર્થહરણ કરતો નથી. ૧૪ એનો નાનો ભાઈ મંત્રિરાજ તેજ:પાલ હતો, જે સ્વામીના તેજ:પુજનું પાલન કરે છે, જેનાથી દુરાચારીઓ ગભરાય છે તે જેની કીર્તિ વિશ્વમાં બ્રમણ કરે છે. ૧૫ જેના ઉદર-કંદરમાં ત્રણે લોકનાં સૂત્ર રહેલાં છે, તેવા તેજ:પાલનું અને વિજ્ઞાનું સ્વરૂપ કોણ નિરૂપી શકે! ૧૬. તે તેજોને જલહૂ, માગી, સાગી, ધનદેવી, સોહગા, વયજુકા અને પન્નલદેવી નામે ક્રમશ: સાત મોદરી(સહોદરી)ઓ રૂં હતી. ૧૭

“ અશ્વરાજના આ પુત્રો ખરેખર એક ઉદરમાં વાસ કરવાના લોભથી પૃથ્વી પર પુન: આવેલા દશરથના પુત્રો જ છે ૧૮ તેજ:પાલથી સમેત આ વસ્તુપાલ, માધવ (વૈશાખ)થી સમેત મધુ(ચૈત્ર)ની જેમ, કોના હૃદયને આનંદ આપતો નથી ? ૧૯ જાણે કે ‘ માર્ગમાં કદી એકલા ન જવું’ એ સ્મૃતિ વચનને યાદ કરતા એ એ સહોદર જેમાં મોહ રૂપી ચોરનો સામનો કરવો મૂશ્કેલ છે તેવા ધર્મમાર્ગમાં સાથે પ્રવ્રત (રહે) છે ૨૦ યુગ (ધુરા) જેટલા લાંબા એ બાહુવાળા એ સહોદરોનું યુગ (યુગલ) સદા ઉદય પામે, જે નિષ્પાપ યુગલે અતુર્થ યુગ(કલિયુગ)માં પણ કૃતયુગ(સત્યયુગ)નું આગમન કરાવ્યું છે. ૨૧ જેઓની ક્રાંતિથી આ મહામંડલ ખરેખર મુક્તામય (મોતી-રૂપ) ભાસે છે તે એ સહોદરોનાં શરીર લાંબો સમય મુક્તામય (આમય રોગથી મુક્ત) રહો. ૨૨. એક (દેહ)માંથી જ એ હાથ ઉત્પન્ન થયા હાંય છે તો પણ તેમાંનો એક વામ(ડાબો) હાંય છે, પરંતુ દક્ષિણ (પ્રામાણિક) એવા આ એ સહોદરોમાં એક પણ વામ (દુશ્ચરિત)

નથી. ૨૩. પૃથ્વીને સર્વતઃ ધર્મસ્થાનોથી અંકિત કરતા આ બંધુ-યુગને કલિ(યુગ)ના ગણે જોઈથી પગ મૂક્યો છે. ૨૪

“હવે ચૌલુક્ય (સોલંકી) વીરોના વંશમાં અણેશિજ નામે વિખ્યાત શાખા-અલંકારરૂપ તેજસ્વી પુરુષ થયો. ૨૫. તેના પછી લવણપ્રસાદે પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી. એના પ્રતાપ અંતરિત નરોનો. એણે શત્રુઓના સંહાર કર્યો હતો. સ્વર્ગ-નદી(ગંગા)ના જલથી પ્રદાક્ષિત શંખ જેવી યુદ્ધ (ઉજ્જવલ) જેની કીર્તિ લવણ-સાગરની પાર પહોંચી છે. ૨૬ દશરથ અને કકુરથ સરખા એનામાંથી વીરધવલ થયો. એણે પ્રતિપક્ષી રાગ્નઓના સંન્યને નાશ કર્યો હતો. એના યશનું પૂર પ્રસ-રતાં કામથી પીડિત મનવાળી અસાધની સ્ત્રીઓની અભિસરણકલા વિશેની કુશળતા ભાગી ગઈ. ૨૭ એ સુકૃતી ચૌલુક્ય વીરધવલ જે એ મંત્રીઓને ઉદ્દેશી પ્રલાપ કરતા કાનકૂસિયાઓની વાતને કાનમાં લેતો નહિ, તે એએ પોતાના સ્વામીના રાજ્યને ધણા અભ્યુદયથી રુચિર કર્યું તે એની હવેલીના આંગણમાં અધોના તથા અન્નેના સમૂહ અંધાર્યા. ૨૮ જનુ સુધી પહોંચતા એ ભુજની જેમ તે એ મંત્રીઓ વડે આ રાજ્ય લક્ષ્મીને સુખે ભેટું છે એમ જાણું છું. ૨૯

“હવે ગૌરી(પાર્વતી)ના વર(શિવ)ના શ્વસુર (હિમાલય) પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આ અધુર્દ્ધ (આણુ) છે, જે પર્વતસમૂહની ટોચ રૂપ છે, અને જે (શિવનો) સાજો ધનરૂઝ જટાવાળા ઉત્તમાં(મરતક)માં ગંગાને ધારણ કરતો શશિધર- (શિવ)નો અભિનય કરે છે. ૩૦ ક્યારેક અહીં સુંદરીઓને વિહાર કરતી નીર-ખીને મોક્ષની આકાંક્ષાવાળામાં પણ રતિ પ્રસરે છે, (તે) ક્યાંક મુનિઓ વડે ઇચ્છેલી તીર્થ-વીથી જોઈને અધીર ચિત્તવાળાની પણ જુદી સંસારથી વિરક્ત થાય છે. ૩૧ શ્રેયથી શ્રેષ્ઠ એવા વશિષ્ઠના હોમાગ્નિકુંડમાંથી માર્તુંડ(સુર્ય)ના તેજથી અધિક દેહનું તેજ ધારણ કરતો કોઈ નર પ્રગટ થયો. તે પર(શત્રુ)-મારણમાં અનન્ય રસ ધરાવશે એમ માનીને શ્રુતિના આધારરૂપ એમણે (વશિષ્ઠે) તેને ‘પરમાર’ નામ આપ્યું તે તેનો વંશ તે નામનો થયો. ૩૨

તે નૃપવંશમાં પ્રથમ ધૂમરાજ થયો, તે પૃથ્વી પરનો ઇન્દ્ર હતો, જેણે બંને પક્ષના ઉચ્છેદની વેદનામાં ભૂભૂતોને અભિજ્ઞ કર્યા. ૩૦ ૩૩ તેનામાંથી ધંધુક, ધ્રુવભટ વગેરે થયા, જે શત્રુઓના ગજસમૂહને છતના હતા, તે જેઓના કુલમાં કામદેવને જિતનાર રામદેવ નામે મનોહર પુરુષ જન્મ્યો. ૩૪ સ્વર્ગ-પૃથ્વીના કંદરમાં રહેલી કીર્તિનાં મોજાંથી લિપ્ત થતા યંદના તેજવાળા તે (રાગ્ન)ને

યશોધવલ નામે પુત્ર હતો. જે પ્રવૃન્ન(કામદેવ)ને વશ ન હતો, અને જેણે માલવપતિને ચૌલુક્ય કુમારપાલ રાજ્ય તરફ શત્રુભાવ પામેલો જણીને તરત જ હરી નાખ્યો. ૩૫ તેને ધારાવર્ષ (નામે) સુત થયો. એ શત્રુ-ઓની શ્રેણીનાં ગણાં છેલ્લામાં તીવ્ર ખડગ-ધારા ધરાવતો હતો. વિશ્વમાં પ્રશસ્ત હતો. જ્યારે તે ક્રોધથી આક્રાંત થઈ રણભૂમિ પર નિશ્ચલ રહેતો ત્યારે કોંકણ દેશના રાજાની પત્નીઓનાં નેત્રકમળોમાંથી અશ્રુચિંદુ ટપકતાં થતાં. ૩૬ તે આ વળી અક્ષીણ શક્તિવાળો પૃથ્વી પર આવેલો સ્પષ્ટતઃ દાશરથિ (રામ) છે, જે ભારતીય મારેના વૈરથી હજી ય મૃગયા-મગ્ન બુદ્ધિ ધરાવે છે. ૩૭ તેનો અનુજ પ્રહુલાદન છે. તેણે સામંતસિંહ સાથે રણભૂમિમાં ક્ષીણ થયેલી શક્તિ-વાળા શ્રી ગુર્જરભૂપતિ રક્ષણમાં દક્ષ ખડગ ધર્યું હતું ને દાનવોના ઉત્તમ અરિ-(વિષ્ણુ)ના અરિત્રને અહીં પુનઃ ઉજ્જવલ કર્યું હતું. ૩૮ કમલાસન(વલ્લા)-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી દેવી (સરસ્વતી) કે કામપ્રદા સુગર્વેનુ પ્રહલાદનનું ૩૫ ધારણ કરી પૃથ્વી પર આવી છે એ નું નક્કી કરી શકતો નથી ૩૯ ૩૯ ધારા-વર્ષનો આ પુત્ર શ્રી સોમસિંહદેવ જ્ય પામે છે, જેણે પિતા પામેથી શૈર્ષ, કાકા પામેથી વિદ્યા અને જને પામેથી દાન ગ્રહણ કર્યું છે. ૪૦ વિપ્રોના કર છોડી દઈને અને શત્રુઓના સમૂહોને છતાંને સોમસિંહ રાજ્ય સોમ (ચંદ્ર) જેવો ઉજ્જવલ કર્ષ યશ પામ્યો છે, જેણે પૃથ્વીતલને ઉજ્જવલ કરવા છતાં, ઇર્ષાથી મોહ પામતા શત્રુઓના મુખમાંથી માલિન્ય (મલિનત્વ) દૂર કર્યું નહિ. ૪૧ યશોદાથી સંશ્રિત વસુદેવના સુત શ્રીકૃષ્ણ જે માતાથી અધિક પ્રતાપવાળા છે તેના જેવો તેનો (સોમસિંહદેવનો) સુત કૃષ્ણરાજદેવ છે, જે યશ અને દયાથી સંશ્રિત અને માત્રાથી અધિક પ્રતાપવાળો છે. ૪૨

“ હવે કુલથી, વિનયથી, ત્રિદાથી, પરાક્રમથી અને સુદૃતતા ક્રમથી વસ્તુ-પાલ સરખો કોઈ પણ પુરુષ કલ્યાય માગ નયનપથમાં આવતો નથી. ૪૩ ઇંદ્રથી પૌલોમીએ જ્યંતને પ્રાપ્ત કર્યો તેમ એ સચિવેંદ્રથી લલિતાદેવી પત્નીએ જ્યંત-સિંહ નામે નયસંપન્ન તનય(પુત્ર) પ્રાપ્ત કર્યો. ૪૪ કામદેવનો પરાભવ કરે તેવું ભગવંક ૩૫ ધરાવતો અને વિનયના શત્રુ અને જ્ઞાનથી વંધ્ય એવા ત્રૈશવમાં (પણ) જે નય, વિનય અને ગુણોનો ઉદય કરે છે તેવો આ જિત્રસિંહ કોને ચિત્તમાં યુગ્મન કરતો નથી? ૪૫ શ્રી વસ્તુપાલનો પુત્ર આ જ્યંતસિંહ કલપાયુષી થાવ, જેતું ૩૫ કામ(કામદેવ)થી અધિક અને જેતું દાન કામ(ઇચ્છા)થી અધિક નિરૂપાય છે. ૪૬ સચિવ શ્રી. તેજ:પાલ ચિરકાલ તેજસ્વી હો, ચિંતામણિ જેવો જેનાથી નિશ્ચિંત જનો આનંદ કરે છે. ૪૭ ચાણક્ય, વૃહસ્પતિ, મરુદ્-

વ્યાધિ, શુક્ર વગેરે બુદ્ધિશાળી મંત્રીઓને વિદ્યાતાએ આને (તેજપાલને) સર્જવાને અભ્યાસ (મહાવરો) કરવાની રીતે જગતમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા. નહિ તો તે તેજપાલ તેઓમાં અધિકતા કર્યાથી પામ્યો ? ૪૮ દેહધારીઓના કલ્યાણનું સ્થાન, બલિએ કરેલી પૃથ્વી પરથી સ્થિતિનું પાલન કરતો, શ્રી વસ્તુપાલનો અનુજ તેજપાલ છે, જેવા લાયક એવા જેને જેઈને કામદંકિ પોતાના ગુણસમૂહને બહુ માનતો નથી ને આણકપ પણ હૃદયમાં વિરમય પમાડતો નથી. ૪૯

હવે શ્રી તેજપાલની પત્ની શ્રી અનુપમદેવીના પિતૃવંશનું વર્ણન :

પ્રાગ્વાટ(પોરવાડ) વંશના શણગારનો અનન્ય મુકુટ, શ્રીસંપન્ન ચંદ્રાવતીનો વાસ્તવ્ય (નિવાસી), પ્રશંસનીય કાર્તિની લહરીથી જેણે ભૂમિતલને પ્રદક્ષિણ કર્યું હતું તેવો, શ્રી ગાંગા નામે સુધી (સુબુદ્ધિ) જન્મ્યો હતો, જેના ચરિતના અનુરાગથી કોણ આનંદ પામ્યો નહોતો, કોણે મરતક ડોલાવ્યું નહોતું કે કોને રોમાંચ થયો નહોતો ? ૫૦ તેને સજ્જનોના પથને અનુસરતો ધૃરશિંગ નામે પુત્ર થયો, જે ગુણવાનર હારની જેમ પોતાના સ્વામીના હૃદયમાં રહ્યો. ૫૧ એને ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત શીલથી સંપન્ન ત્રિભુવનદેવી (નામે) પત્ની હતી. એ એનાં અંગ જુદાં હતાં, પણ મન એક હતું. પર શીલમાં સાક્ષાત્ દક્ષપુત્રી (સતી) જેવી અનુપમદેવી પતિ શ્રી તેજપાલથી યુક્ત થઈ. ૫૩ આ અનુપમદેવી, દિવ્ય આચારણી પુષ્પની લતા, તેજપાલ મંત્રીશરતી પત્ની થઈ. નય, વિનય, વિવેક, ઔચિત્ય, દાક્ષિણ્ય. દાન વગેરે ગુણોના સમૂહ રૂપી ઈંદુથી એનું સકળ ગૌરવ પ્રકાશિત હતું. ૫૪ તે એનો પુત્ર લાવણ્યસિંહ ઈંદુથી રૂપી દુષ્ટ અર્થોના વેગને છતનો કામદેવને પ્રિય વય (અર્થાત્ યૌવન) પ્રાપ્ત કરીને પણ ધર્મનું અનન્ય વિધાન કરતા માર્ગે ચાલે છે. ૫૫ શ્રી તેજપાલના આ પવિત્ર પુત્ર શ્રી લૂણસિંહના ગુણોની સ્તુતિ કોણ નથી કરતા ? લક્ષ્મીના અંધનમાં નહિ અંધાયેલા જે (ગુણો)એ ત્રિલોકમાં કાર્તિની ઉદ્દામતા કરી છે. ૫૬ ગુણરૂપી ધનના નિધિનો આ કલ્પશ ખુલ્લો છે ૩૩ તે બલરૂપી સર્પોથી વીંટાયેલો નથી. સજ્જનો એને ભોગવના રહે છે, છતાં એ સતત વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૭ મહાલદેવ સચિવને લીલુકાથી જન્મેલાં પૂર્ણસિંહ નામે પુત્ર છે, તેનો અલ્લભ્યદેવીથી થયેલો સુકૃતોના સ્થાન રૂપ પેથક (નામે) આ પુત્ર આનંદ કરે છે. ૫૮

“ તેજપાલ મંત્રીની અનુપમઃ પત્ની થઈ; એ એનો લાવણ્યસિંહ નામે આ આકુષ્માન પુત્ર છે. ૫૯ તે તેજપાલે તે પુત્ર અને પત્નીના પુણ્ય અર્થે અર્ચુદ (આણ) પર શ્રી નેમિનાથનો આ પ્રાસાદ કરાવ્યો. ૬૦ પૃથ્વી પર ઈંદુ

(ચંદ્ર) જેવા મંત્રી તેજ:પાલે શંખ જેવી ઉગ્ગ્રવળ શિલા-ઐશીઓ વડે ઇંદુ અને કુંદભોગરા)ના જેવું રુચિર નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું. એમાં ભયો મંડપ શોભે છે. તેની બાજુઓમાં આવત જિનાલયો છે તે મોખરે બલાનક છે. ૬૧ શ્રીમાન ચંડપમાંથી ચંડપ્રસાદ થયો, તેનામાંથી સોમ થયો, તેનો પુત્ર અશ્વરાજ નામે થયો, તેને પવિત્ર આશયવાળા અને જિતમત રૂપી ઉદ્ધાનમાં ચક્રતા નીરદ (વાદળ) જેવા શ્રીમાન લુણિગ, મહાદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજ:પાલ નામે પુત્ર છે. ૬૨ શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વરને શ્રી જૈત્રસિંહ નામે પુત્ર છે અને તેજ:પાલને વિખ્યાત મતિવાળો લાવણ્યસિંહ નામે સુત છે. જિન(તીર્થ-કર)ના દર્શન અર્થે જતા દ્વિપાલોના જેવા તેઓની ઉત્તમ ગજના સ્કંધ પર આરૂઠ થયેલી દસ મૂર્તિઓ લાંબો કાલ શોભે છે. ૬૩ ગજવધૂની પીઠ પર સ્થપાયેલી મૂર્તિઓની પાજળ, ચૌલુક્ય નૃપ વીરધવલના અતન્ય અધુ અને શ્રી વસ્તુપાલના અનુજ, સુમતિવાળા આ તેજ:પાલે નિર્મળ પથ્થરના ખતકૈ- (ગોખલાઓ)માં મૂકેલી પત્નીઓ સહિત તેઓની દસ મૂર્તિઓ કરાવી. ૬૪ સકલ પ્રજા જેના વડે ઉપજીવિકા ચલાવે છે તેવા વસ્તુપાલની સમીપમાં, સરોવરની સમીપમાં રહેલા સ-કલ^{૩૪} સહકાર(આત્રવૃદ્ધ)ની જેમ, સફળ^{૩૫} તેજ:પાલ શોભે છે. ૬૫ તે એ ભાર્ગવોએ દરેક નગર, ગામ, માર્ગ, પર્વત અને સ્થળે વાપી, દૃપ, જલાશય, વન, સરોવર, પ્રાસાદ, સત્ર વગેરે ધર્મસ્થાનોની નવી અતિરુચિર પરંપરા કરી છે કે એનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે, તેનું નિરૂપણ કરી શકાય ? જો કરી શકાય તો તે માત્ર મેદિની (પૃથ્વી) જાણે છે. ૬૬ જે સદ્ગુહિવાળો શંભુના શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ ગણી શકે અથવા માર્કંડ નામે મુનિનાં નેત્રાનાં ઉન્મીલન-મીલન ગણી શકે તે પણ અન્ય કાર્ય તજીને આ જે સચિવોએ કરાવેલાં સુકૃતોના સંકીર્તનનો વિસ્તાર કરી શકે તો કરી શકે. ૬૭ અશ્વરાજની શાશ્વત કીર્તિ સર્વાત્ર પ્રવર્તો, જેવી સંતતિ સુકૃત અને ઉપકાર કરવાનું જાણે છે. ૬૮

“ચંડપથી અલંકૃત કુલના યુરુ, નાગેન્દ્ર ગચ્છની લક્ષ્મીના ચૂડારતન રૂપ, અનાયાસ મહિમા સિદ્ધ કરનાર, મહેન્દ્ર નામે સૂરિ હતા. તેમના (શિષ્ય) શાંતિસૂરિ હતા, જેમનું ચરિત વિસ્મયજનક અને સુંદર હતું. તેમના પછી આનંદ-સૂરિ અને અમરસૂરિની જેડી ઘર્ષ, જેની પ્રભા ઉદ્વેગપ્રાપ્તા ચંદ્ર અને સૂર્યના જેવી પ્રદીપ્ત હતી. ૬૯ તેના પછી પાપહારી હરિભદ્રસૂરિ થયા, જે જૈન શાસન રૂપી ઉપવનના વૃત્તન નીરદ(વાદળ)રૂપ હતા. પછી આ વિજયસેન મુનીશ્વર પ્રસિદ્ધ છે, જે વિદ્યાના મદના ઉન્માદના રોગ માટે સર્વોત્તમ વૈદ્ય

છે. ૭૦ તે ગુરુની આશિષોતું પાત્ર ઉદયપ્રભસૂરિ છે, જેમની પ્રતિભા રૂપી સાગરનાં મૌકિતક જેવાં સૂક્ત (સુભાષિત) પ્રકારે છે. ૭૧

“આ ધર્મસ્થાન અને આ ધર્મસ્થાન કરાવનાર એ જે ન્યાં સુધી આ અર્ચુદ (આણુ) ઉદય પામે છે ત્યાં સુધી ઉદય પામે. ૭૨

“ચુલુકય (ચૌલુકય) નૃપથી જેતું ચરણ-યુગલ સેવાય છે, તેવા શ્રી સોમેશ્વરદેવે આ સુંદર ધર્મસ્થાન-પ્રશસ્તિ રચી. ૭૩

“શ્રી નેમિની તથા અંગિકાની કૃપાથી અર્ચુદાયત્વ પર પ્રશસ્તિ વસ્તુપાલના કુળને કલ્યાણકારી હો. ૭૪

“કેદહણના પુત્ર ધાંધલના પુત્ર સૂત્ર. ૩૬ ચંદ્રેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ કોતરી.

“શ્રી વિક્રમ (સવાંત ૧૨૮૭ વ)ર્ષે કાલ્કુળ વદિ ૩ રવિએ (રવિવારે) શ્રી (નાગેન્દ્ર)ચ્છના (શ્રી વિજય)સેનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.”

*

*

*

આણુ પર્વત પર આવેલા હેલવાડા ગામમાં આરસનાં જે વિખ્યાત જૈન મંદિર આવેલાં છે તેમાં ભીમદેવ ૧ લાના દંડનાયક વિમલે અંધાવેલું ‘વિમલ-વસતિ’ અને મહામાત્ય તેજપાલે અંધાવેલું ‘ભૂલસિંહ-વસતિ’ ખાસ જાણીતાં છે. આમાંનું ખીજું મંદિર સામાન્ય રીતે ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલના મંદિર’ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ એ અરેખર માત્ર તેજપાલે અંધાવેલું છે. ૩૭ એ મંદિરના એક ગોખલામાં કાળા પથ્થરની એક મોટી તકતી પર આ લેખ કોતરેલો છે. વિલ્સને ૧૮૨૮ માં Asiatic Researches ના Vol. XVI માં એનું ભાષાંતર પ્રગટ કરેલું. ૧૮૮૩માં પ્રો. કાથરટેએ ‘કાર્તિકૌમુદી’ની પુરવણીરૂપે આ લેખનો પાઠ ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ભાવનગર સંસ્થાનના આર્કિયોલોજિકલ ડિપાર્ટમેન્ટે પ્રકાશિત કરેલા Collection of Prakrit and Sanskrit Inscriptions માં આવેલો લેખ ભાષાંતર સાથે પ્રગટ થયો છે. હ્યુડમેં Epigraphia Indica ના Vol. VIII માં આને વિવેચન તથા ભાષાંતર સાથે સંપાદિત કર્યો છે. ‘ગુજરાતવા ઐતિહાસિક લેખો’ ના ભાગ ૨ માં એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૩૮

Collection of Prakrit and Sanskrit Inscriptions માં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ ૩૯ અને આ લેખ લગભગ એકસરખા છે. બંનેમાં ૪૭ પંક્તિ છે, એમાં ૭૪ શ્લોક છે ને દરેક પંક્તિનો આરંભ એ જ અક્ષરથી થાય છે. છતાં એના પાઠની અંદર કેટલાક શબ્દોનો કે અક્ષરોનો ફેર રહેલો છે.

એમાંનાં કેટલાંક પાઠાંતર તો મૂળ લેખમાં રહેલાં હોવાનું માલૂમ પડે છે. વળી ખીજે તફાવત એ છે કે શ્લોકો. ૭૪ પછી ગદ્યમાં આપેલી પંક્તિમાં લેખ કોતરનારનું નામ જુદું છે. વળી એ લેખ તો આદિનાથ મંદિરની પાસેની ધર્મશાળાની ભીંતમાં ચણેલો હતો, જ્યારે આ લેખ તો તેમિનાથ મંદિરના ગોખલામાં ચણેલો છે. આથી ધર્મશાળાવાળો લેખ એ જુદા સલાટે કોતરેલી ખીજ નક્કલ છે. આ લેખ ચંદ્રેશ્વર નામે સૂત્રધારે કોતર્યો છે, જ્યારે પેલો લેખ કડુવાક નામે ગજધરે કોતરેલો છે. કડુવાકે કોતરેલા લેખની મિતિ 'વિ. સં. ૧૨૬૭ દ્રાહ્મ્યુત વદિ ૧૦ સૌમ્યદિન' વાંચવામાં આવી છે, પરંતુ ત્યારે વસ્તુપાલ-તેજપાલ વીર-ધવલના અમાત્ય નિમાયા ન હોઈ એ પાઠ ખરાબર નથી ખરી રીતે એ નક્કલમાં પણ 'વિ. સં. ૧૨૮૭ ના દ્રાહ્મ્યુત વદિ ૩ ને રતિ' ની મિતિ જ કોતરી હોવી જોઈ એ. આ નક્કલનો પતો ઘાગનો નથી, નહિ તો શુદ્ધ પાઠની ખાતરી કરી શકાત.

આ નમૂલમાં લખાણુ લગભગ ૯૫ સે.મી. (૩' ૧ $\frac{1}{2}$ ") પહોળી અને ૮૦ સે.મી. (૨' ૭ $\frac{1}{2}$ ") ગ્રંથી જગામાં કોતરેલું છે.

પહેલા એ શ્લોક દેવસ્તુતિના છે.

ત્રીજામાં અણહિલપુરનું વર્ણન છે.

શ્લોક ૪-૨૪ માં તેજપાલના ઇલનું, શ્લોકો. ૨૫-૨૬ માં રાણા વીર-ધવલના કુલનું, શ્લોકો. ૩૦-૪૨ માં આણુના પરમાર રાજકુલનું અને શ્લોકો. ૪૩-૪૯માં પાણું તેજપાલના કુલનું, શ્લોકો. ૫૦-૫૪ માં અનુપમદેવીના કુલનું, શ્લોકો. ૫૫-૫૯ માં લાવણ્યસિંહનું, શ્લોકો. ૬૦-૬૪ માં તેમિનાથ મંદિરનું, શ્લોકો. ૬૫-૬૮ માં વસ્તુપાલ-તેજપાલની દાનવીરતાનું અને શ્લોકો. ૬૯-૭૧ માં વિજયતેનસુરિની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાનું નિરૂપણુ છે. શ્લોકો. ૭૨ અને ૭૪ આશીર્વાદાત્મક છે. શ્લોકો. ૭૩ માં પ્રશસ્તિ ચ્યનારની વિગત છે. શ્લોકો. ૭૪ પછીના ગદ્યમાં પ્રશસ્તિ કોતરનારની તેમ જ પ્રતિષ્ઠાની વિગત છે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલની માતા કુમારદેવી બાલવિધવા હતી. અશ્વરાજ સાથે પુનર્લગ્ન કરીને એણે ૧૧ સંતાનોને જન્મ આપ્યો - ૪ પુત્ર અને ૭ પુત્રીઓ. પરમાર વંશના કૃતાંતમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત મળે છે. બલ્લાલ માળવાનો રાજા હતો, પણ ત્યાંના પરમાર વંશનો હતો એવું નિશ્ચિત નથી. સિદ્ધરાજે માળવા છૂટી લીધું તે પછી બલ્લાલે ધારાનગરી કબજે કરી લાગે છે.^{૪૦} ધારાપર્ણના અનુજ પ્રહલાદને પ્રહ્લાદનપુર (પાલનપુર) વસાવ્યું છે. એણે હરાવેલો સામંતસિંહ મેવાડનો ગુહિલ રાજા સામંતસિંહ હતો.^{૪૧} પ્રહ્લાદન

વિદ્વાન હતો. એણે 'વાર્ષપરાક્ક' નામે વ્યાયોગ (એક પ્રકારનું રૂપક) રચ્યો છે. સ્ત્રો. ૪૩-૫૮ માં વસ્તુપાલ, તેજપાલ અને મહાદેવનાં પત્ની-પુત્રોની માહિતી આપી છે એ એની વિશેષતા છે. વર્ણી એમાં અનુપમદેવીના પિતામહ તથા પિતાનો પણ પરિચય આપ્યો છે. આણુ પર આ મંદિરના નિભાવ તથા ઉત્સવોને લગતો જે શિલાલેખ છે, તેમાં મંદિરની સંભાળ જેઓને સોંપવામાં આવેલી તેમાં તેજપાલના કુટુંબ ઉપરાંત અનુપમદેવીનું પિતૃકુલ જે (આણુની તળેટીમાં આવેલ) ચંદ્રાવતીમાં રહેલું હતું તેનો પણ સમાવેશ થતો હતો.*૨

એ લેખમાં મંદિરનો પરિચય અર્ચુદાયલ ઉપરના દહિલવાડા (દેલવાડા) ગામના 'લૂણસિંહવસહિકા' નામે નેમિનાથદેવ-ચૈત્ય તરીકે આપ્યો છે.*૩

આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુપમદેવીનું પિયરે ચંદ્રાવતીમાં હતું. આથી એણે તેજપાલને આણુ ઉપર દેલવાડામાં મંદિર અંધાવવાની પ્રેરણા આપી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ચૈત્ય એના પુત્ર લૂણસિંહના નામે 'લૂણસિંહવસહિકા' તરીકે ઓળખાતું.

આ સમયે આણુના પરમાર વંશમાં સોમસિંહદેવ રાજ્ય કરતો હતો. એ મહારાજનધિરાજ ભીમદેવનો મહામંડલેશ્વર હતો.*૪

ભીમદેવ ૧ લાના દંડનાયક વિમલે અડી' આદિનાથ ઋપભદેવનું મંદિર અંધાવ્યું હતું. તેજપાલે અડી' નેમિનાથનું મંદિર અંધાવ્યું. નેમિનાથ ૨૨ મા તીર્થંકર હતા ને યાદવ કુલના હતા.

આ મંદિરને ફરતો પ્રાકાર છે. મોખરે જ્ઞાનક (દરવાજો) છે. ગર્ભગૃહની આગળ મંડપ છે. આસપાસની ભમતીમાં દેવકુલિકાઓ (દેરીઓ) છે, જેમાં કોઈ ને કોઈ તીર્થંકરની પ્રતિમા બિરાજે છે. દરેક દેવકુલિકા તેજપાલે પોતાના વિશાળ કુટુંબની કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિના શ્રેય અર્થે અંધાવેલી હતી એવું એને લાગતા અભિલેખો પરથી માલૂમ પડે છે.

આ ચૈત્યમાં મૂલગભારો, ગૂઢમંડપ અને રંગમંડપ ઉપરાંત હસ્તિશાલા પણ છે. વચ્ચે આદીશ્વરની એક મોટી પ્રતિમા તથા મેરુ પર્વતની રચના છે. એની બંને બાજુએ પાંચ પાંચ મોટા હાથો પર પાદ્મખીમાં એકેલા એક એક શ્રાવકની પ્રતિમા, મહાવતની તથા છત્રધરની મૂર્તિ સાથે એસાડીકી હતી, પરંતુ હાલ એ પ્રતિમાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. દરેક હાથીની નીચે તે તે શ્રાવકનું નામ કોતરેલું છે. તેમાં આ લેખમાં જણાવ્યા મુજબ ચંડપ, ચંડપ્રસાદ, સોમ, અંધરાજ,

લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, જૈત્રસિંહ અને કાવણ્યસિંહ એ દસ નામ આપેલાં છે.

દરેક હાથીની પાછળ એક એક ગોખલામાં કેટલીક કામી મૂર્તિઓ કંડા-રેલી છે. એમાં એ દરેક મૂર્તિની નીચે તે તે વ્યક્તિનું નામ કોતરેલું છે. પહેલા ગોખલામાં ચંડપ અને એની પત્ની ચાંપલદેવીની, ખીજા ગોખલામાં ચંડપ્રસાદ અને એની પત્ની ચાંપલદેવીની, ત્રીજા ગોખલામાં સોમ અને એની પત્ની સીતાદેવીની, ચોથા ગોખલામાં આસરાજ અને એની પત્ની કુમારદેવીની, પાંચમા ગોખલામાં લૂણિગ અને એની પત્ની લૂણાદેવીની, છઠ્ઠા ગોખલામાં માલદેવ અને એની પત્ની લીલાદેવી તથા પ્રતાપદેવીની, સાતમા ગોખલામાં વસ્તુપાલ અને એની પત્ની લલિતાદેવી તથા વેજલદેવીની, આઠમા ગોખલામાં તેજપાલ અને એની પત્ની અનુપમદેવીની, નવમા ગોખલામાં જૈત્રસિંહ અને એની પત્ની જોતલદે, જમણદે તથા રૂપાદેની અને દસમા ગોખલામાં સુહડસિંહ અને એની પત્ની સુહડાદે તથા સત્રખણાદેની મૂર્તિ છે. ઉપરાંત પહેલા ગોખલામાં ઉદયપ્રભસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિની મૂર્તિઓ પણ છે. ૪૫

સ્ત્રો. ૬૬-૬૭ માં કવિએ વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં સુકૃતો(પુણ્યકાર્યો)ની સુંદર પ્રશસ્તિ કરી છે.

સ્ત્રો. ૬૯-૭૦ માં નાગેન્દ્ર ગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિથી માંડીને વિજયસેનસૂરિની યુરુશિષ્ય પરંપરા ગણાવી છે. એ સૂરિઓ ચંડપથી માંડીને વસ્તુપાલ-તેજપાલના કુલયુરુઓ હતા. તેજપાલે અંધાયેલા આ મંદિરમાં ગેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા વિજયસેનસૂરિના હસ્તે થઈ. એ સૂરિ વિદ્વાન હતા. તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રમાં વિશારદ હતા. સમકાલીન લેખકોએ એમના કવિત્વની પ્રશંસા કરી છે. એમણે અપભ્રંશમાં 'રિવંતગિરિ રાસુ' નામે કાવ્ય રચેલું; વસ્તુપાલની ગિરનારની સંઘયાત્રાના પ્રસંગે ૪૬ એમના પદ્મશિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિ હતા. એમણે વસ્તુપાલની સંઘયાત્રા નિરૂપતું 'ધર્માભિયુદય' અથવા 'સંઘપતિચરિત્ર' નામે મહાકાવ્ય રચ્યું છે. વળી વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપે 'સુકૃતકૃતિ'કલ્પલોલિની' અને 'વસ્તુપાલ-સ્તુતિ' નામે બે પ્રશસ્તિકાવ્ય પણ રચ્યાં છે. ૪૭

આ સુંદર વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ રચનાર કવિ સોમેશ્વરદેવ 'યુજ્જૈશ્વર-પુરોહિત' તરીકે જાણીતો છે. એ ચૌલુક્ય રાજાઓનો કુલપરંપરાગત પુરોહિત હતા. અલ્પહિલવાડના ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ પાસેથી ધોળકાના ચૌલુક્ય રાજા વીરધવલ પાસે વસ્તુપાલ-તેજપાલની મહામાત્ય તરીકે નિયુક્તિ કરાવવામાં સોમેશ્વર-

દેવનો સક્રિય શાળો હતો. એના પૂર્વજો છેક મૂલરાજ ૧ લાના સમયથી ચૌલુક્ય વંશના પુરોહિત હતા.^{૪૮} એણે એ મહાકાવ્ય રચ્યાં છે - 'સુરથોત્સવ' અને કાવિત્રીકૌમુદી.' એમાંનું 'શીશુ' મહામાત્ય વસ્તુપાલની કાવિત્રીગાથા નિરૂપે છે. 'ઉદલાધરાધવ' નાટકમાં તથા 'રામશતક' નામે શતકકાવ્યમાં કવિએ રામનો મહિમા ગાયો છે. એનો 'કર્ણમૃતપ્રપા' નામે મુલાખિતસંગ્રહ છે. ગિરનાર તથા રાવુજીવની મંદિરનિર્માણને લગતી પ્રશસ્તિઓમાં સોમેશ્વર-કૃત શ્લોક ઉદાહૃત કરવામાં આવ્યા છે.^{૪૯} આગળ જતાં આ કવિએ ડભોઈના વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરને લગતા શિલાલેખમાં ગુર્જરેશ્વર વીસલદેવની પ્રશસ્તિ કરી છે.^{૫૦}

૧૭ શ્લોકોમાં રચેલી આ પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરદેવે આર્યા, શાકૂલવિક્રીડિત, અનુપૂલ, વસંતતિલકા, ઉપખતિ, રથોદ્ધતા, ઇન્દ્રવજ્ર અને મંદાક્રાંતા, શિખરિણી, સ્મરધરા, માલિની, શાલિની અને ઇંદ્રવંશ એવા ૧૩ જાદોનો વત્તોઓછા ઉપયોગ કર્યો છે. એની રચનામાં યમક અને અનુપ્રાસ એ બંને શબ્દાલંકાર ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે. વળી ઉપમા, વિરોધ, રૂપક, પર્યાયોક્ત, પ્રતીપ, શ્લેષ, કાવ્યલિંગ, વ્યતિરેક આદિ અર્થાલંકાર પણ પ્રયોગવા છે. કેટલાક શ્લોકોમાં કવિના કલ્પનાવિહાર તથા કાવ્યોચિત નિરૂપણની અમત્કૃતિ જણાય છે, જ્યારે કેટલાકમાં પિષ્ટપેષણ અને અસંબંધતાય લાગે છે. છતાં એકંદરે આ પ્રશસ્તિ કાવિત્રીકૌમુદીના કર્તાને શોભે તેવી રુચિર છે.

આ પ્રશસ્તિની મિતિ વિ. સં. ૧૨૮૭ ના ફાગણ વદિ ૩ ને રવિવારની છે. આ મિતિએ તારીખ ૩૭ માર્ચ, ઈ. સ. ૧૨૩૦ હોવાનું સૂચવાયું છે.^{૫૧} આ તિથિ-વાર વિ. સં. ૧૨૮૭ ને વર્તમાન વર્ષ ગણી ગત વર્ષ ૧૨૮૬ લેતાં અંધ ખેસે છે.

તેજપાલ વિ. સં. ૧૨૭૬ માં ધવલકકક (ધોળકા)માં અમાત્ય નિમાયો હતો, જ્યારે ત્યાં ચૌલુક્ય રાણા વીરધવલ રાજ્ય કરતો હતો. આ મંદિર તેજપાલે વિ. સં. ૧૨૮૬(ગત)માં અંધાવ્યું. એનો સ્થપતિ શોભનદેવ હતો.^{૫૨} આ મંદિરના નિભાવ માટે આણુના રાજા સોમસિંહે એક ગામ દાનમાં દીધું.^{૫૩} વિ. સં. ૧૨૯૪ માં વીરધવલ પછી એનો પુત્ર વીસલદેવ ધોળકાનો રાણા થયો. વિ. સં. ૧૨૯૬ માં વસ્તુપાલનું મૃત્યુ થતાં તેજપાલ મહામાત્ય નિમાયો. વિ. સં. ૧૩૦૦ માં અણહિલગાડમાં મૂલરાજ ૧ લાના વંશનો અંત આવતાં વીસલદેવે ત્યાં જઈ ગુર્જરેશ્વરનું ૫૬ ધારણ કર્યું. વિ. સં. ૧૩૦૪ માં તેજપાલ મૃત્યુ પામ્યો. વિ. સં. ૧૩૧૧ સુધી પુરોહિત સોમેશ્વર હયાત હતો.

*

*

*

અભિલેખોત્તું સિંહાવલોકન

ભારતના (અને એમાં વિશેષતઃ ગુજરાતના) પ્રાચીન સંખ્યાબંધ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અભિલેખો પૈકીના કેટલાક અભિલેખોનો નમૂના તરીકે અહીં અભ્યાસ કર્યો. આ અભિલેખોમાં પદાર્થ તથા વિષયની દૃષ્ટિએ ઠીક ઠીક વૈવિધ્ય રહેલું છે.

એમાં મુખ્યત્વે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો છે. શિલાલેખોમાં કેટલાક શૈલલેખ છે—અશોકનો શૈલલેખ નં. ૨, ૧૨ અને ૧૩, મહાક્ષત્રપ દુરદામાનો જૂનાગઢ શૈલલેખ અને સ્કંદગુપ્તનો જૂનાગઢ શૈલલેખ. કેટલાક સ્તંભલેખ છે—અશોકનો સ્તંભલેખ નં. ૨, ખેસનગર ગરુડ સ્તંભલેખ, હુવિષ્કનો સમયનો મથુરા સ્તંભલેખ, સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદ સ્તંભલેખ, ચંદ્રગુપ્ત ૨ ગ્ળના સમયનો મથુરા સ્તંભલેખ અને ભાનુગુપ્તના સમયનો એરણ્ય સ્તંભલેખ. કેટલાક ગુફાલેખ છે—ખારવેલનો ઉદ્યગિરિ હાથીગુફા લેખ અને ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીના નાસિક ગુફાલેખ.

કુમારગુપ્ત ૨ ગ્ળની મુદ્રા ધાતુની છે. કેટલાંક તામ્રપત્ર છે—હર્ષનું પાંચખેડા તામ્રપત્ર અને જયભટ ૪ થાનું કાચી તામ્રપત્ર.

જયસિંહદેવનો દાહોદ શિલાલેખ અને તેજપાલનો આણુ-દેલવાડા શિલાલેખ એ પથ્થર પર કાંતરેલા લેખના નમૂના છે.

અશોકના અભિલેખોમાં શૈલલેખ નં. ૨ માં રાગ્ણનાં પરમાર્થકાર્યોની વૃત્તાંત નોંધાયો છે. શૈલલેખ નં. ૧૨ માં એનું ધર્માનુશાસન છે, શૈલલેખ નં. ૧૩ માં કલિગયુદ્ધ નિમિત્તે અશોકને થયેલા હૃદયપલટાનું નિરૂપણ તથા ધર્માનુશાસન છે, તે સ્તંભલેખ નં. ૨ માં ધર્માનુશાસન (ધર્મોપદેશ) છે.

કેટલાક અભિલેખ મંદિરનું નિર્માણ અને/અથવા મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વિશે છે—ખેસનગર ગરુડ સ્તંભલેખ, ચંદ્રગુપ્ત ૨ ગ્ળના સમયનો મથુરા સ્તંભલેખ, જયસિંહદેવનો દાહોદ શિલાલેખ અને તેજપાલનો આણુ-દેલવાડા શિલાલેખ. આમાંના છેલ્લા એ લેખોમાં પ્રશસ્તિની પણ સમાવેશ થાય છે. કેટલાક લેખ ગુફાઓના નિર્માણ અને/અથવા નિર્વાહને લગતા છે—ખારવેલનો હાથીગુફા લેખ અને ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીનો નાસિક ગુફાલેખ. હુવિષ્કનો મથુરા સ્તંભલેખ પુણ્યશાલાના નિભાવ માટે કરાયેલા દ્રવ્યદાનને લગતો છે. જૂનાગઢના એ શૈલલેખ જળાશયના બંધના જીર્ણોદ્ધાર વિશે છે.

સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદ સ્તંભલેખ એની પ્રશસ્તિને માટે જ લખાયો છે.

ભાનુસુપ્તના સમયનો એરણ્ય શિલાસ્તંભ લેખ યોદ્ધાના મૃત્યુની તથા એની વિધવા સતી થયાની યાદગીરી માટેનો છે.

કુમારસુપ્ત રાગની ભિતરી મુદ્રા રાજમુદ્રાના નમૂનારૂપ છે.

હર્ષ, ધરસેન ૨ જે અને જયભટ્ટ ૪ થાનાં તામ્રપત્રો પર સૂમિદાનને લગતાં રાજશાસન કોતરાયાં છે.

આમાંના અનેક અભિલેખોમાં પણ પ્રશસ્તિનો ઠીક ઠીક સમાવેશ થાય છે, જેમ કે ખારવેલના હાથીયુદ્ધ લેખમાં, મહાક્ષત્રપ દુર્દામાના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં તથા રકંદ્યુપ્તના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં અને ત્રણેય દાનશાસનોમાં.

આમ આ અભિલેખોમાં એના પદાર્થ ઉપરાંત એમાં નિરૂપેલા વિષયનું પણ ઠીકઠીક વૈવિધ્ય રહેલું છે.

પાઠટીપો

૧. P. 158. એના સંપાદક શ્રી. હ. હ. દ્રુવ છે. એની પુરવણી ડૉ. ખ્યુલરે કરી છે. વળી જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૩, લેખ ૧૪૪ક.
૨. દુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,” પૃ ૨૭૧-૨૯૦
૩. એજન, પૃ. ૨૭૨
૪. એજન, પૃ. ૨૭૭
૫. એજન, પૃ. ૨૮૧-૨૮૬
૬. એજન, પૃ. ૨૮૮
૭. દાહોદને હિંદમાં વેદવેદ કહે છે. અહીં માળવા અને ગુજરાત એ વો (એ) પ્રદેશોની હદ મળે છે એને લઈને આ નામ પડ્યું મનાય છે એ યથાર્થ નથી. ‘દાહોદ’નો સંબંધ ‘દધિપદ્ર’ સાથે છે.
૮. દુ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૨૯૪
૯. એજન, પૃ. ૨૯૪-૨૯૫
૧૦. એજન, પૃ. ૨૯૪
૧૧. A. K. Majumdar, “Chaulukyās of Gujarat”, p. 81
૧૨. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૫
૧૩. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૩, લેખ ૧૪૪ ક, પૃ. ૧૬૩
૧૪. એજન, પૃ. ૧૬૨

૪૭. એજન, પૃ. ૧૦૦-૧૦૧

૪૮. એજન, પૃ. ૬૨-૬૬

૪૯. પુણ્યવિજયજી, “મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણજયંતી અંક,” ભાગ ૨, પૃ. ૩૦૨; ગિ. વ. આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,” ભા. ૩, લેખ ૨૦૭ અને ૨૦૯

૫૦. ગિ. વ. આચાર્ય, એજન, ભાગ ૩, લેખ ૨૧૫

૫૧. એજન, ભા. ૨, લેખ ૧૬૭, પૃ. ૧૨૩

૫૨. દુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૪૪૯

૫૩. ગિ. વ. આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, ભા. ૨, લેખ ૧૬૮

ભારતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અધ્યયન, સંશોધન અને નિરૂપણ માટે અભિલેખો એ એક ઘણું મહત્ત્વનું સાધન છે.

લેખનકલાના સાધનની પહેલાંની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિના અન્વેષણ માટે પુરાવશોધો પર જ આધાર રાખવો પડે છે. આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે કેટલાંક લિખિત કે અલિલિખિત સાધન ઉપલબ્ધ હોય છે, પરંતુ પૂરતા પ્રમાણમાં અને નિશ્ચિત સમયાંકન સાથે નહિ. દા. ત. હરપ્પીય સભ્યતાનાં ખડેરોમાંથી હવ્વરો અલિલિખિત મુદ્રાઓ મળી છે, પરંતુ એ અભિલેખો હજી સંતોષકારક રીતે ઊક્લતા ન હોઈ, એ સભ્યતાના લોકોનાં જાતિ, ભાષા, ધર્મ વગેરે સુનિશ્ચિત થઈ શકતું નથી. એવી રીતે વૈદિક સાહિત્યમાં ભારતીય આર્યોનાં ધાર્મિક (અને કેટલેક અંશે સામાજિક) વિચારો તથા ક્રિયાઓ વિશે વિપુલ માહિતી મળે છે. પરંતુ એનું ચોક્કસ સમયાંકન કરવું મુશ્કેલ છે. પુરાણોમાં ભારતના અનેક પ્રાચીન રાજવંશોનો વૃત્તાંત નિરૂપાયો છે, પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૬ થી ૪ સદી પહેલાંના રાજવંશોના વૃત્તાંતની ઐતિહાસિકતા હજી પ્રતિપાદિત થઈ શકતી નથી, ખાસ કરીને તે તે સમયના અભિલેખોના સમકાલીન પુરાવાના અભાવે.

રાજકીય ઇતિહાસ

પ્રાચીન અભિલેખોના આધારે લગવાનું શુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીની ઐતિહાસિકતા પ્રતિપાદિત થતાં મગધના રાજા બિંબિસાર સુધીના રાજાઓની ઐતિહાસિકતા સ્વીકારાઈ શકા છે. નંદવંશના અભિલેખ મળ્યા નથી, પરંતુ અનુકાલીન ખારવેલના શુક્લેખમાં એ વંશને લગતા બે ચોક્કસ નિર્દેશ થયેલા છે. મૌર્યકાલથી સમકાલીન અભિલેખોનો પુરાવો સાંપડતો જાય છે તે મૌર્ય, શુંગ, આંધ્ર, આંધ્રમૃત્ય અને શુપ્ત જેવા પ્રાચીન વંશોને લગતા પૌરાણિક વૃત્તાંતને સપ્રમાણ કરાવે છે.

બીજા કેટલાક પ્રાચીન રાજવંશો તથા રાજ્યો વિશે મુખ્ય માહિતી અભિલેખો જ પૂરી પાડે છે. દા. ત. ભારતીય-યવન રાજ્યો, શક-પદ્મવ રાજ્યો, કુષાણ રાજ્યો, ઉત્તરી ક્ષત્રપો, પશ્ચિમી ક્ષત્રપો, સાતવાહન રાજ્યો, આંધ્ર દેશના ઇક્ષ્વાકુ રાજ્યો, ગુપ્ત સમ્રાટો, મૈત્રક રાજ્યો, મૌખરિ રાજ્યો, વાકાટક રાજ્યો, પદ્મવ રાજ્યો, કદંબ રાજ્યો, ગંગ રાજવંશો, પ્રતીહાર રાજ્યો, ચાલુક્ય રાજ્યો, રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો, પાલ અને સેન વંશના રાજ્યો, ચાહમાન, પરમાર અને ચૌલુક્ય વંશના રાજ્યો, ગુહિલ રાજ્યો, દેવગિરિના યાદવ રાજ્યો, કોંકણના શિલાહાર રાજ્યો વગેરે. કેટલાક રાજ્યો તથા રાજવંશો તે અભિલેખો દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવ્યા છે, જેમ કે વિદિશાનો રાજા ભાગભદ્ર, કલિંગનો રાજા ખારવેલ, યશોધર્મા વિષ્ણુવર્ધન વગેરે. ઉપર જણાવેલા રાજવંશો પૈકી કોઈક જ રાજવંશની વિગતવાર માહિતી પુરાણોમાં ઉપલબ્ધ છે, બાકીના બધા રાજવંશોની વિગતવાર માહિતી તેઓના અભિલેખો પરથી જ જાણવા મળી છે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોક, કુષાણ રાજા કણ્વિક ૧ લો, રાજા ક્ષત્રપ નહપાનનો જમાઈ ઉપવદાત, રાજા મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા, ગૌતમી-પુત્ર શાતકર્ણિ, ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત, વાકાટક રાણી પ્રભાવતીગુપ્તા, મૌખરિ રાજા મહાસેનગુપ્ત, ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨ જો, પદ્મવ રાજા મહેન્દ્રવર્મા ૧ લો, રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદરાજ ૩ જો, પ્રતીહાર રાજા મિહિર-ભોજ, પાલ નરેશ ધર્મપાલ, ચોળ સમ્રાટ રાજરાજ, પાંડવ રાજા મારવર્મા કુલશેખર ઇત્યાદિ અનેક રાજ્યોની સિદ્ધિઓ તેઓના અભિલેખોમાં આપેલી પ્રશસ્તિઓ પરથી જ જાણવા મળી છે.

ગિરિનગરનું સુદર્શન તળાવ, દશપુરનું સૂર્યમંદિર, નાસિકની ગુફાઓ, નાગાર્જુનીકોંડનાં ચૈત્યમુહો, વિષ્ણુપદ ગિરિનો વિષ્ણુધ્વજ, ઝૈરિકિણ(એરણ) વિષ્ણુમંદિર, મૈત્રક રાજ્યોનાં ભૂમિદાન, સોમનાથ મંદિરના શૈલોદ્ધાર, આનંદપુરના વપ્રનું નિર્માણ ઇત્યાદિ અનાવોની માહિતી અભિલેખોમાં તેવાં ઘણાં ઠોવાથી જળવાઈ રહી છે.

આવા અનેક રાજ્યોનાં પરાક્રમે, દાનો અને પત્નિકાર્યોની માહિતી તેઓના અભિલેખોમાંથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી અન્ય રાજ્યો સાથેની તેઓની સમકાલીનતા તેઓ વચ્ચેના સંવાદોના સંબંધ, તેઓનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર, તેઓના અધિકારીઓ, તેઓના કુટુંબવિવાર ઇત્યાદિની માહિતી પણ મુખ્યત્વે તેઓના અભિલેખોમાંથી જાણવા મળે છે.

પુરાણોમાં ગણાવેલા રાજવંશોની સપ્રમાણતા, આનુપૂર્વી અને સાલવારી નક્કી કરી તેમ જ પુરાણોમાં નહિ નોંધાયેલા પછીના અનેકાનેક પ્રાદેશિક રાજવંશોને પ્રકાશમાં લાવી તેઓના દેશકાલ નિશ્ચિત કરી, એ સહુ રાજ્યો તથા રાજવંશોનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં અભિલેખોએ ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ભારતનો અને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનો જે ઇતિહાસ હાલ ઉપલબ્ધ થયો છે, તેમાં અભિલેખોની સાધનસામગ્રી મળી ન હોત તો એમાંના અનેક રાજવંશો, સંખ્યાબંધ રાજ્યો, અનેકાનેક અધિકારીઓ અને ઘણા બધા બનાવોની વિગત સમગ્રી કે મોટે ભાગે અજ્ઞાત રહી હોત. અભિલેખોએ ભારતના અનેક રાજવંશો તથા રાજ્યો વિશે વિપુલ અને સપ્રમાણ માહિતી પૂરી પાડી છે.

રાજ્યતંત્ર

કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ પરથી મૌર્યકાલીન રાજ્યતંત્રને લગતી સામાન્ય સિદ્ધાંત જાણવા મળે છે, પરંતુ એમાંની કેટલીક આબતોને લગતી નક્કર માહિતી અરોહના અભિલેખો પરથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે યુક્ત, રજજુક અને પ્રાદેશિક જેવા ઉચ્ચ અધિકારીઓ, ધર્મ-મહામાત્રો અને સ્વયંધક્ષા જેવા અધિકારી-વર્ગો, ગંધાર, કંબોજ, આંધ્ર, પુલિંદ વગેરે વહીવટી વિભાગો, ચોળ, પાંડ્ય, કેરલપુત્ર અને તામ્રપર્ણી જેવાં પડોશી રાજ્યો વગેરે.

ચૌધેય, માલવ, અર્જુનાયન, માદ્રક, આબીર, લિચ્છવિ ઇત્યાદિ ગણ-રાજ્યોની નક્કર માહિતી અભિલેખો તથા સિક્કાઓ પૂરી પાડે છે મહાસામંત, મહામાત્ય, મહાદંડનાયક, મહાસાંધિવિવિગ્રહિક, ઉપરિક, કુમારામાત્ય, રાજસ્થાનીય, મહાક્ષપટલિક, મહાપ્રતીહાર, દંડપાશિક, દશાપરાધિક, નગરાધ્યક્ષ, દ્રાંગિક, પ્રમાતા, બલાધિકૃત, વિષયપતિ, મહત્તર, શૌરિકક, રાષ્ટ્રકૂટ, ગ્રામકૂટ આયુક્તક, વિનિયુક્તક, દૂતક ઇત્યાદિ અનેક મોટા નાના અધિકારીઓના હોદ્દાઓ વિશે તેમ જ એમાંના કેટલાક હોદ્દાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ વિશે અભિલેખોમાંથી માહિતી મળે છે.^૧

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદાજુદા કાલ દરમિયાન રાષ્ટ્ર, ભુક્તિ, મંડલ, વિષય, આહાર, પથક, સ્થલી, નગર, ગ્રામ ઇત્યાદિ મોટાનાના વહીવટી વિભાગો પ્રચલિત હતા, તેમાંના ઘણા વિભાગો તથા પેટા-વિભાગોની વિગતો દાનશાસનો વગેરે પરથી જાણવા મળે છે, જેમ કે યુક્ત સામ્રાજ્ય, મૈત્રક રાજ્ય, રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય અને સોલંકી રાજ્યના વહીવટી વિભાગો. પૂર્વ ભારતમાં પુણ્ડ્રવર્ધન

-ભુક્તિમાં કોટિવપ^૧ વિષય નામે વહીવટી વિભાગ હતા: ૧^અ મૈત્રક રાજ્યમાં કૌણિન્યપુર, ખેટક, માલવક, શિવભાગપુર, સૂર્યાપુર, ભરુકચ્છ, કંતારગામ અને ધરાય જેવા વિષય હતા, હસ્તવપ્ર અને ખેટક જેવા આહાર હતા, સુરાષ્ટ્રદેશમાં ધાસરક, કાલાપક અને રોહાણક જેવા પથક હતા, ખેટક આહારમાં બજડરિન્દ્રિ, કોણક, સિંહપલ્લિકા, નગરક અને ઉરપલહેટ જેવા પથક હતા, સુરાષ્ટ્રદેશમાં મિલ્વખાત, ઝરિ, નિંબકૂપ, કદંબપદ, વટપલ્લિકા, પુણ્યાનક, વટનગર, આનુમંજી વગેરે સ્થલીઓ હતી. ૨ દક્ષિણ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં ઘાટ દેશ, ખેટક મંડલ, કંતારગામ વિષય, કાશકુલ વિષય, હર્ષપુર-૭૫૦, કર્પટવાણિન્ય-૮૪, અંકેટક-૮૪, સંગણ-૨૪, તૈલાટક-૪૨, કર્મનંતપુર-૧૧૬, વરિઅવિ-૧૧૬, સીહરખિ-૨૨, માહિષક-૪૨, કણ્ડવલ આહાર, ત્રેન આહાર વગેરે મોટાનાના વિભાગ હતા; ૩ ચૌલુક્ય (સોલંકી) રાજ્યમાં સારસ્વત, સત્યપુર, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ખેટક, નર્મદાતટ, દધિપ્રદ, અવંતિ, મેદપાટ વગેરે મંડલ હતાં; ધાણદ, વિષય, દંડાહી, વાલુક્ય, ગંભૂતા, વહ્દિ અને ચાલિસા જેવા પથક હતા તેમ જ ૧૪૪, ૧૦૪, ૮૪, ૪૨, ૨૬, અને ૧૨ ગામોના વહીવટી વિભાગ પણ હતા. ૪

એવી રીતે અભિલેખોમાં, ખાસ કરીને દાનશાસનોમાં, વિવિધ કરવેરાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, દા. ત. ખલિ, ભાગ, કર, શુલ્ક, ભોગ, ઉદ્રંગ, ઉપરિકર, હિરણ્ય, દશાપરાધ, ભૂત, વાત, વિષ્ટિ ઇત્યાદિ. દાનના પ્રતિગ્રહીતાને માટે કરમુક્તિ, ચાટભટના પગપેસારાની કે અન્ય રાજપુરુષોની ઉખલગીરીની મનાઈ, ખેડવા ખેડાવવા ભોગવવા કે સુપરત કરવાનો અધિકાર વગેરેનો પણ પ્રયંધ કરાતો. ભૂમિચિહ્ન, અસૂય-નીરી, ધર્મદાય, બ્રહ્મદાય, દેવદાય ઇત્યાદિ દાન-પદ્ધતિ તથા ભોગવટાના પ્રકારોના નિર્દેશ આવે છે. ૫

વળી ભૂમિદાનને લગતાં રાજશાસનો પરથી ભૂમિ-માપની જુદીજુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હોવાનું જાણવા મળે છે, જેમ કે દંડ,^૬ કોણ, હસ્ત, નિવર્તન^૭, ગાયમ^૮, પાદાવત^૯ હલ, કુલ્યવાપ^{૧૦} દ્રોણવાપ,^{૧૧} પિટકવાપ,^{૧૨} ઉ-માન,^{૧૩} ખારી,^{૧૪} વિંશોપક, વારી,^{૧૫} માન,^{૧૬} ગુંડ,^{૧૭} હાદ (પાદ),^{૧૮} કર્મ કે કર્મ્ય,^{૧૯} પાડગ (પાટક), કુલી, વેતી વગેરે. ૨૦

ભૌગોલિક ઉલ્લેખો

રાજકીય ઇતિહાસના સંદર્ભમાં ધણી વાર આસપાસનાં અન્ય રાજ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે દાન વગેરે કાર્યોના સંદર્ભમાં તે તે રાજ્યની અંતર્ગત

સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. મૌર્ય રાજ્ય અશોકના અભિલેખોમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી એના રાજ્યની અંદર આવેલા યવન, કંબોજ, ગંધાર વગેરે પ્રદેશો ઉપરાંત એના રાજ્યની બહાર આવેલાં યોળ, પાંડ્ય વગેરે રાજ્યોનો પણ ખ્યાલ આવે છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧ લો તથા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુળભાવિના અભિલેખો પરથી ખીજી સદીમાં પશ્ચિમ ભારતમાં આવેલા આકર, અવંતિ, અન્દ્રપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ, ઋષિક, અસ્મક, મૂલક અને વિદર્ભ જેવા પ્રદેશોનો પરિચય થાય છે. સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદ સ્તંભલેખમાં દક્ષિણપથનાં અનેક રાજ્યો(જેવાં કે કોસલ, પિષ્ટપુર, કાંચી, વેંગી વગેરે)નો ઉલ્લેખ મળે છે. મૈત્રક તથા સોલંકી રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં તે તે રાજ્યના ધણા વહીવટી વિભાગો તથા પેટા-વિભાગોનો તેમ જ અનેકાનેક મોટાંનાનાં નગરો તથા ગામોનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ અભિલેખોમાંના ભૌગોલિક ઉલ્લેખો તે તે સમયની ઐતિહાસિક ભૂગોલના અભ્યાસ માટે મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

કાલગણના અને સમયાંકન

પ્રાચીન સમયમાં કઈ ઘટના ક્યારે બની ને કયો રાજા ક્યારે રાજ્ય કરતો હતો તે જાણવા માટેનું મુખ્ય સાધન અભિલેખો છે. તે તે રાજાના રાજ્યકાલમાં સમયનિર્દેશ થયો હોય તો તે સાપેક્ષ કાલાનુક્રમ માટે ઉપયોગી નીવડે છે. સળંગ સંવતનાં વર્ષ આપેલાં હોય ને એ સંવત નક્કી હોય કે નકકી થઈ શકતો હોય, તો તો તે રાજાનો તથા તે ઘટનાનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાય છે. ક્ષત્રપ રાજાઓ તથા ગુપ્ત સમ્રાટોની સાલવારી અભિલેખોમાં આપેલાં વર્ષો પરથી નક્કી થઈ છે. વળી સમયનિર્દેશમાં આપેલી વિગતો પરથી તે તે સમયે સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ, ઋતુ, અધિક માસ, પર્વ, વાર, સંવત્સર ઇત્યાદિને લગતી કાલગણનાની કઈ કઈ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તે પણ જાણવા મળે છે. ધણા અભિલેખો સમયનિર્દેશ ધરાવતા હોઈ, ઇતિહાસની કરોડરજીુ ગણાય એવા સમયાંકન માટે એ ધણું ઉપયોગી સાધન નીવડ્યા છે. જે લેખોમાં કઈ સમયનિર્દેશ ન હોય, તે લેખોની લિપિના મરોડ પરથી એનું સામાન્ય સમયાંકન થઈ શકે છે ને એના આધારે એ ઘટનાઓનો અંદાજ સમય આંકી શકાય છે.

ધર્મ

ભારતના ધણા અભિલેખ ધર્મ-દાનને લગતા તથા મંદિર-નિર્માણને લગતા હોઈ એમાં તે તે સમયના ધર્મસંપ્રદાયો, દેવાલયો, મહંતો, બ્રાહ્મણો વગેરેની

ધણી વિગતો આપેલી હોય છે, એ તે ધર્મસંપ્રદાયો, ધર્મસ્થાનો, ધર્મપુરુષો તે બ્રાહ્મણોના ઇતિહાસ માટે ધણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે.

મૌર્ય રાજ્ય અશોકના અભિલેખોમાં ધર્મનુશાસન ઉપરાંત ધર્મ-મહામાત્રોની નિયુક્તિ, ધર્મ-સંપ્રદાયો તરફનું ઉદાર વલણ, બ્રાહ્મણો તથા શ્રમણો તરફ સહવર્તવ ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ આવે છે; વળી બૌદ્ધ સંઘની અખંડિતતા, બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા, બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોની લલામણ તથા આજીવિકોને કરેલા ગુફાદાનની માહિતી આવે છે.

આગળ જતાં બૌદ્ધ સ્તૂપો, વિહારો અને ચૈત્યગૃહોના નિર્માણ તથા નિભાવને લગતા અનેક ઉલ્લેખ મળે છે. દા. ત. શામળાજી (જિ. સાબરકાંઠા) પાસે દેવની મેરીના ટીંબામાં મળેલા બૌદ્ધ સ્તૂપમાંના શૈલ-સમુદ્ગક (પથ્થરના દાબડા) પરના લેખમાં એ સ્તૂપના નિર્માણની તથા એ સમુદ્ગકની માહિતી આપી છે. ૨૧ વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં અનેક બૌદ્ધ વિહારોનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૨૨ સૌરાષ્ટ્રની શૈલ-ઉટકીર્ણ ગુફાઓમાં આવા અભિલેખ કોતરાયા ન હોઈ એના નિર્માણ વિશે કંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી.

અસ્થિપાત્રો અને સ્તંભો પરના લેખોની જેમ પ્રતિમાઓ પરના લેખોમાંથી પણ બૌદ્ધ ચૈત્યગૃહો તથા પ્રતિમાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

અશોકના અભિલેખોમાં નિગ્રંથ (જૈન) તથા આજીવિક સંપ્રદાયના ઉલ્લેખ આવે છે. એરિરસાના ઉદયગિરિ-ખંડગિરિની ગુફાઓમાં રાજ્ય ખારવેલ, એની પટરાણી વગેરેના લેખ કોતરેલા છે, તે પરથી જૈન શ્રમણો માટે કંડારેલી એ ગુફાઓના નિર્માણની માહિતી મળે છે. ૨૪ મથુરા પાસે મળેલી તીર્થકરોની અનેક પ્રતિમાઓ પર તે તે પ્રતિમા કરાવનારની માહિતી આપી છે. ૨૫ ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં અનેક પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાઓ પર આવા લેખ કોતરેલા છે. ૨૬ અકોટા(વડોદરા)માં આવી અનેક ધાતુ-પ્રતિમાઓ મળી છે. ૨૭ ચાલુક્ય રાજ્ય પુલકેશી ૨ જ્ઞાના સમયમાં રવિકીર્તિએ કરાવેલા જિતાલયનો ઐહોળ લેખ જાણીતો છે. ૨૭અ આણુ, શકુંજ્ય, ગિરનાર વગેરે જૈન તીર્થોનાં મંદિરોમાં મંદિર-નિર્માણ તથા પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠાને લગતા સંખ્યાબંધ લેખ કોતરેલા છે. મુખ્ય દેવાલયને ફરતી ભમતીમાંની દેવકુલિકાઓનું નિર્માણ કોના કોના શ્રેય અર્થે થયેલું તેને લગતા લેખ મળે છે. અમદાવાદમાં શેઠ હડીસિંહે બંધાવેલા દેરાસરના નિર્માણને લગતાં ટૂંકાં ત્યાંના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં ૨૮ તથા ગુજરાતી શિલાલેખમાં આપવામાં આવ્યો છે.

હિંદુ ધર્મનાં મંદિરોનું નિર્માણ, પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અને મંદિરોનાં જીર્ણોદ્ધારને લગતી વિપુલ માહિતી અભિલેખોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. યવન દૂત હેલિઓદોરે વિદિશામાં કરાવેલો ગરુડધ્વજ, ૨૯ ઉદિતાચાર્યે મથુરામાં કરાવેલી ઉપમિનેશ્વર અને કપિલેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા, ૩૦ પાટલીપુત્રના વીરસેને ઉદ્યગિરિ (મ. પ્ર.)માં કરાવેલી શૈવ ગુફા, ૩૧ ચંદ્ર નામે રાજ્યએ વિષ્ણુપદ ગિરિ પર કરાવેલો વિષ્ણુધ્વજ, ૩૨ દશપુરમાં પટ્ટવાયોની ઐશ્વર્યે અંધાવેલું સૂર્ય-મંદિર, ૩૩ માત્રવિષ્ણુ અને ધન્યવિષ્ણુએ એરણ્ (મ. પ્ર.)માં કરાવેલો વિષ્ણુનો ધ્વજસ્તંભ, ૩૪ ધન્યવિષ્ણુએ એરણ્ (મ. પ્ર.)માં કરાવેલો નારાયણનો શિલા-પ્રાસાદ, ૩૫ હૂણ રાજ્ય મિહિરકુલના સમયમાં માતૃચેટ ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર)માં કરાવેલો સૂર્યનો શૈલમય પ્રાસાદ, ૩૬ ઉત્તરકાલીન ગુપ્ત રાજ્ય આદિત્યસેને કરાવેલું વિષ્ણુમંદિર, ૩૭ મૌખરિ રાજ્ય ઇશાનવર્માના સમયમાં સૂર્યવર્માએ કરાવેલો શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર, ૩૮ ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી સોલકંડી રાજ્ય કુમારપાલે કરાવેલો પ્રભાસના સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર, ૩૯ પ્રભાસમાં શ્રીધરે અંધાવેલાં મંદિરો, ૪૦ વીસલદેવના સમયમાં ડભોઈમાં થયેલું વૈદ્યનાથ મહાદેવનું મંદિર, ૪૧ આણુના પરમાર રાજ્ય સમરસિંહે કરાવેલો અચલેશ્વર મહત્તો જીર્ણોદ્ધાર, ૪૨ સૌરાષ્ટ્રના સુયા સામંતસિંહે કરાવેલો દ્વારકાના રસ્તે આવતા રેવતી-કુંડનો જીર્ણોદ્ધાર ૪૩ વગેરે.

ભૂમિદાનને લગતાં દાનશાસનો પરથી કેટલીક વાર મંદિરોના નિર્માણની માહિતી મળે છે, જેમકે સોલકંડી રાજ્ય બીમદેવ ૨ ન્વનાં દાનશાસનોમાં આવતા ઉદ્દેખો પરથી. રાણી લીલાદેવીએ લીલાપુરમાં કરાવેલાં બીમેશ્વર અને લીલેશ્વરનાં મંદિર, ૪૪ મંડલીમાં મૂલદેવ ૧ લાએ અંધાવેલું મૂલેશ્વર મંદિર, ૪૫ સલખણપુરમાં રાણા લૂણપસાકે (લવણપ્રસાદે) કરાવેલાં આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વરનાં મંદિર, ૪૬ અને લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરમે ધૂસડી (વીરમગામ)માં કરાવેલાં વીરમેશ્વર તથા સુભલેશ્વરનાં મંદિર. ૪૭

સ્કંદગુપ્તના સમયમાં ગિરિનગરના નગરપાલક ચક્રપાલિતે ત્યાં ચક્રધારી વિષ્ણુનું ઉત્તુંગ મંદિર અંધાવેલું એ એના શૈલલેખથી જાણવા મળ્યું છે. ૪૮

ભારતમાં સમય જતાં સંખ્યાબંધ મંદિર અંધાયાં, જેમાંનાં કેટલાંક કાળ-બળે સમૂળાં નષ્ટ થઈ ગયાં, કેટલાકતું નવનિર્માણ થયું ને કેટલાંક આખાં કે અંડિતે દશામાં મોજૂદ રહેલાં છે. આમાંનાં કેટલાંક લુપ્ત તથા વર્તમાન મંદિર ક્યારે કોણે અંધાવેલાં એની જાણ અભિલેખો પરથી થાય છે. એમાંની મુખ્ય

પ્રતિમા ક્યારે કેણે સ્થાપાવેલી એ પણ એવી રીતે અભિલેખો પરથી જાણવા મળે છે.

વળી કેટલાક પ્રાચીન અભિલેખો તે તે ધર્મસંપ્રદાયની પ્રાચીનતા દર્શાવવા માટે ઉપયોગી નીવડયા છે, જેમ કે હેલિયોદોરનો ગરુડ સ્તંભ ભાગવત સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા માટે અને ચંદ્રગુપ્ત ૨ જ્ઞાતા સમયનો મથુરા સ્તંભલેખ પાશુપત સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા માટે. મંદસોરના અભિલેખમાં ઉદ્દિલખિત દુમારગુપ્ત ૧ લાના સમયમાં દશપુરમાં અંધાથેલું સૂર્યમંદિર એ ભારતનાં પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોના ઇતિહાસમાં ગણનાપાત્ર છે.

અભિલેખો પરથી મંદિરો ઉપરાંત મઠોની તેમ જ મંદિરો અને મઠોના કેટલાક મહત્તોની માહિતી મળે છે. દા. ત. પ્રભાસના સોમેશ્વર મંદિરના 'ગંડ' ભાવ બૃહસ્પતિ,^{૪૯} મડલીના મઠના સ્થપતિ વેદગર્ભરાશિ,^{૫૦} પ્રભાસના મોમનાથ મંદિરના વિશ્વેશ્વરરાશિ^{૫૧} અને ત્રિપુરાંતક,^{૫૨} અને અચલગઢમાં મંદિરો અંધાવનાર કેદારરાશિ.^{૫૨અ}

ભારતમાં યજ્ઞ-પ્રથા છેક વેદ કાલથી પ્રચલિત હતી. અભિલેખોમાં એને લગતા ઉલ્લેખ આરંભિક ઈસ્વી સદીઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. દા. ત. બડવા-(રાજસ્થાન)માં ત્રીજી સદીના ત્રણ યુપ-લેખ મળ્યા છે, જેમાંના દરેકમાં સહસ્ર ગાયોના દાનની હકીકત નોંધવામાં આવી છે.^{૫૩}

અયોધ્યા લેખમાં પુષ્યમિત્ર શુગ્રે એ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૫૪} 'મહાભાષ્ય' અને 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં આવતા ઉલ્લેખોને આનાથી સખળ સમર્થન મળે છે. દખ્ખખલુના સાતવાહન રાગ્નઓએ તથા વાકાટક રાગ્નઓએ યજ્ઞો કરાવ્યાના ઉલ્લેખ અભિલેખોમાં મળે છે.^{૫૬} એમાં અશ્વમેધ ઉપરાંત અગ્નિષ્ટોમ, વાજપેય, જ્યોતિષ્ટોમ, બૃહસ્પતિસવ વગેરે યજ્ઞોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધયજ્ઞ કરેલો એના ઉલ્લેખ એના અશ્વમેધ સિલ્હા પર^{૫૭} તેમ જ એના વંશજોના અભિલેખોમાં^{૫૮} મળે છે.

દાનશાસનોમાં દાન લેનાર બ્રાહ્મણને લગતી વિગતોમાં એના ગોત્ર તથા સ્વાધ્યાયની વિગત મળે છે, જેમ કે વલ્લભીના મૈત્રકેનાં દાનશાસનોમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી આત્રેય, કણ્વ, કરચપ, કૌશિક, ગાગ્ય, ગૌતમ, માનવ, લૌગણ, વત્સ, વસિષ્ઠ, શાંડિલ્ય, શાર્કરાક્ષિ, શુનક, હારિત ઇત્યાદિ યાજ્ઞીએક ગોત્રોની માહિતી મળે છે.^{૫૯} વળી સ્વાધ્યાયની વિગતો પરથી બ્રાહ્મણોની ત્રૈવિદ્યોની તથા

આતુર્વિદ્યોની પર્ષત વિશે જાણુવા મળે છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમાં આવી પર્ષતો વલબી, આનંદપુર, સિંહપુર અને જંબૂસર જેવાં સ્થળોએ હતી.^{૧૦} આ બ્રાહ્મણો ઋગ્વેદની બ્રહ્મયજ્ઞ શાખાનો, કૃષ્ણ યજુર્વેદની મૈત્રાયણીય ને તેતિરીય શાખાનો, શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાનો, સામવેદની હંદોગ શાખાનો અને અથર્વવેદની આથર્વણ શાખાનો સ્વાધ્યાય કરતા હોવાનું માલૂમ પડે છે.^{૧૧}

દાન આપવાના પ્રયોજનમાં બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર અને પંચ મહાયજ્ઞો- (બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને જૂતયજ્ઞ)ની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે એ પણ નોંધપાત્ર છે. એવી રીતે દેવાલયને અપાતા જૂમિદાનના પ્રયોજનમાં પૂજન, સ્તવન, ગંધ, ધૂપ, પુષ્પ-માલ્ય, દીપ ઇત્યાદિનો તથા મંદિરના પાદમૂલ(પૂજારી)નો ઉલ્લેખ આવે છે તેમજ ઉત્સવ-પ્રસંગોએ થતાં વાદ્ય, ગીત અને નૃત્યનો પણ નિર્દેશ આવે છે.^{૧૨}

કેટલાક લેખોમાં બ્રહ્મ-ભોજનનો પ્રખંધ દર્શાવ્યો છે.^{૧૩}

જૂમિદાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધાર્મિક છે. જૂમિદાન દેવાથી માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્યની અભિવૃદ્ધિ થાય ને પોતાને ઐહિક તથા આમુષ્મિક ઇષ્ટ-ફલની પ્રાપ્તિ થાય એવું મનાતું. ક્ષહરાત ક્ષત્રપ રાજા નહાપાનના જમાઈ ઉપવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન દીધેલું, સુવર્ણનું દાન દીધેલું, બ્રાહ્મણોને સોળ ગામનું દાન કરેલું, દર વર્ષે લાખ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવેલું, પ્રભાસ્તીર્થમાં બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન દીધેલું, ભરુકચ્છ દશપુર ગોવર્ધન અને ચર્પારકમાં ધર્મશાળાઓ, ઉદ્યાનો, તળાવો, કૂવા વગેરે કરાવેલાં ને તાપી વગેરે નદીઓ પર મદ્દત નૌકા-વ્યવહારનો પ્રખંધ કરાવેલો.^{૧૨}

આમ દેવાલયોની જેમ વાપી, કૂપ, તડાગ, ઉદ્યાન, ધર્મશાલા, સત્રાગાર ઇત્યાદિ પૂર્તકાર્યોના નિર્માણમાં પણ પુરયાજનનો ધાર્મિક હેતુ રહેલો હતો. જૂમિદાનની જેમ સુવર્ણદાન, કન્યાદાન, ગોદાન ઇત્યાદિ અન્ય દાનોનો પણ મહિમા માનતો. કેટલાક રાજાઓ રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પોતાને સુવર્ણ સાથે તોળાવતા ને એ સુવર્ણનું દાન દેતા. એને 'તુલાપુરુષ-મહાદાન' કહેતા. એ પ્રસંગે હજારો ગામોનાં દાન દેવાતાં.^{૧૪}

બ્રાહ્મણોને વસાવી ગ્રામનું દાન દેવામાં આવે તેને 'અગ્રહાર' કહેતા.

આપેલું દાન પછીના રાજાઓ પણ મંજૂર રાખે ને પાળે એ અંગે જૂમિદાન કરનાર રાજા ભાવી રાજાઓને નૈતિક અનુરોધ કરતો તેમ જ દાનના અનુપાલનથી મળતા પુણ્યને ભગતા અને દાનના આચ્છેદથી ભાગતા પાપને ભગતા પુરાણોના શ્લોકો દાનશાસનમાં ઉદાહરત કરતો.

દાન જલ મૂકવાના સંકલ્પની વિધિ દ્વારા કરાતું. સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણ, પૂર્ણિમા, અમાવસ્યા, એકાદશી, અક્ષયતૃતીયા આદિ પર્વદિનોએ દાનનો વિશેષ મહિમા મનાતો. દાન દેતા પહેલાં નદી સ્નાન તથા દેવવંદનનું ય મહત્ત્વ ગણાતું. સમુદ્રતીરે કે નદીતીરે, ખાસ કરીને નદીસંગમના કે નદીસમુદ્રસંગમના સ્થાને દાન દેવાનો મહિમા વિશેષ પ્રવર્તતો. ૬૫

આમ અભિલેખોમાં આવતા વિવિધ ઉલ્લેખો પરથી તે તે સમયના ધાર્મિક જીવન, ધર્મસંપ્રદાયો, ધાર્મિક સંસ્થાઓ, ધાર્મિક વડાઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ ઇત્યાદિ વિશે ઠીક ઠીક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે.

ભાષા અને લિપિ

અભિલેખો તે તે પ્રદેશની તે તે સમયની પ્રચલિત ભાષા અને લિપિના ઇતિહાસમાં ઘણી મહત્ત્વની અને પ્રમાણિત સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

ભારતના ઘણા પ્રાચીન અભિલેખ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. અશોકના અભિલેખ પાલિ ભાષામાં છે. એ ભાષામાં માગધી ભાષાની વિશેષ અસર વરતાય છે. ભારતીય-યવનો, શક-પહલવો, કુપાણો, ખારવેલ, સાતવાહનો, ઇક્ષ્વાકુઓ, આરંભિક પહલવો, આરંભિક કદંબો વગેરેના અભિલેખોમાં પ્રાકૃત ભાષા પ્રયોગાઈ છે. ૬૬ આ અભિલેખો પરથી તે તે પ્રદેશમાં તે તે કાલમાં પ્રાકૃત ભાષાનું કેવું સ્વરૂપ પ્રચલિત હતું તેનો નક્કર ખ્યાલ આવે છે ને પાલિ-પ્રાકૃત ભાષાઓના ઇતિહાસના અધ્યયનમાં આ સામગ્રી ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે. ૬૬અ

ખ્રી ૭ સદીથી કેટલાક અભિલેખોમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં સંસ્કૃતની છાંટવાળી પ્રાકૃત ભાષા ૬૭ અને એ પછી પ્રાકૃતની છાંટવાળી સંસ્કૃત ભાષા—એવી સંક્રમણ અવસ્થા જોવામાં આવે છે. રાજા મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧ લાના શક વર્ષ ૭૨(ઈ. સ. ૧૫૦)ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા પ્રયોગાઈ છે ને તે પણ ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીમાં. ૬૮ યુપ્તકાલથી તે ભગભગ સર્વ પ્રાચીન અભિલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયા છે.

દક્ષિણ ભારતમાં છઠ્ઠી સદીથી તમિળ અને કન્નડ ભાષા અભિલેખોમાં વપરાઈ છે. એ અગાઉ ૨૭-૩૭ સદીના લેખોમાં પ્રયોગાયેલી ભાષા પરથી તમિળ ભાષાના પ્રાચીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે. પાંચમી સદીથી તેલુગુ ભાષા પણ અભિલેખોમાં વપરાઈ છે. આ અભિલેખો પરથી દક્ષિણ ભારતની દ્રવિડકુલની ભાષાઓનો ક્રમિક વિકાસ જાણવા માટે મહત્ત્વની સામગ્રી મળે છે.

એવી રીતે મધ્યકાલીન મુસ્લિમ અભિલેખોમાં અરબી-ફારસી ભાષા વપરાઈ છે તે પરથી એ ભાષાઓની વપરાશનું બદલાતું પ્રમાણ તથા તે તે શતકનાં તે ભાષાનાં સ્વરૂપ જાણવા મળે છે.

દસમી-અગિયારમી સદીથી અભિલેખોમાં વતન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓનો અર્થાત્ ઘણી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ ભાષાઓમાં પાંચસો હજાર વર્ષ પહેલાં લખાયેલું સાહિત્ય મોટે ભાગે અનુકાલીન હસ્તપ્રતોમાં પરિવર્તન પામેલા ભાષા-સ્વરૂપમાં મળે છે. તે તે સમયના શુદ્ધ ભાષા-સ્વરૂપનો પાઠ યથાતથ લાગ્યેજ નજવાઈ રહે છે, ન્યારે અભિલેખોમાં તે તે સમયે કોતરેલાં લખાણ એના મૂળ સ્વરૂપે યથાતથ જળવાયાં હોય છે. આથી હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, અંગામી વગેરે વર્તમાન ભાષાઓના આરંભિક સ્વરૂપ વિશે અભિલેખોમાંથી મળતી સપ્રમાણ સામગ્રી તે તે ભાષાના જૂના સ્વરૂપના ઇતિહાસ માટે ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે. દા. ત. વિ. સં. ૧૫૫૫(ઈ. સ. ૧૪૯૯)માં ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે મહમૂદ એગડાના સમયના અડાલજની વાવના શિલાલેખ પરથી જાણવા મળે છે, જેમ કે “શ્રી વરસાચીની ધર્મપત્ની રાણીશ્રી રુઢબાર્દદ્દ મતારનદ પરલોકાર્થિ વાવિ કરાવી.” (શ્રી વરસાચીની ધર્મપત્ની રાણી શ્રી રૂડબાર્દદ્દે ભતારના પરલોકાર્થે અડાલજમાં વાવ કરાવી.)

વિ. સં. ૧૬૮૭ (ઈ. સ. ૧૬૩૧)ના કૂઆ(તા. ધ્રાંગધ્રા)ના પાળિયામાં સંવત્ ૧૬૮૭ વર્ષે જેઠ વદ ૧૧ દને જ્ઞાલા શ્રી લઘાજી સૂત સુરાજી સૂત ગોપાલજી સૂત ભીમજી ગાયત્રી વાહારે સ્વરગ થિઆ। (સંવત ૧૬૮૭ વર્ષે જેઠ વદ ૧૧ દિને આલા શ્રી લાખાજી સુત સુરાજી સુત ગોપાલજી સુત ભીમજી ગાયત્રી વહારે સ્વર્ગવાસી થયા.)^{૭૦} વિ. સં. ૧૭૫૪(ઈ. સ. ૧૬૯૯)ના ગુંદી(ચોલા પાસે)ના પાળિયા પર સ્વસ્ત ૧૭૫૪ વરસે ચદતર સીદ ૨ દને મેહેલ કાનોજી લઘાણી ગામ મેલેલે કુશી દેવગત થયા છે શ્રી રામચરણે સ્વત ૧૭૫૫ માહા શ્રીદ ૨ દેરી બંધાવી છે।^{૭૧} (સ્વસ્તિ ૧૭૫૪ વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૨ દિને ગોહિલ કાનોજી લાખાણી ગામ ભેલાતાં કુશી દેવગત થયા છે. શ્રી રામચરણે સંવત ૧૭૫૫ ચૈત્ર સુદ ૨ દેરી બંધાવી છે.) વઢવાણના વિ. સં. ૧૮૩૩(ઈ. સ. ૧૭૭૬)ના લેખમાં અતે મહારાણા શ્રીપ્રથીસજજિયે પ્રસાદ કરાવ્યો છે।^{૭૨} (મહારાણા શ્રી પૃથ્વીરાજજીએ પ્રાસાદ કરાવ્યો છે.) શિહોરના વિ. સં. ૧૮૮૭(ઈ. સ. ૧૮૩૧)ના શિલાલેખમાં સ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમ સરસ્વતીય શ્રી બ્રહ્મકુંડ ડપર દેરુ ચળાવીને શ્રી બ્રહ્માની મુરતીની ધાવના કરી છે।^{૭૩} (સ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમ સરસ્વતીએ શ્રી બ્રહ્મકુંડ ઉપર દેરુ

ચણ્ણવીને શ્રી બ્રહ્માની મૂર્તિની સ્થાપના કરી છે.)ને સંખોદાર ખેટના વિ.સં. ૧૯૩૫(ઈ.સ. ૧૮૫૬)ના શિલાલેખમાં તે પછે સં. ૧૯૩૫ ના શ્રાવણ વીદ ૧૨ બુધેનુ મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાઓ શ્રી સેગારજી બાહાદુરનાં માતૃશ્રી વાઈસાહેબ શ્રી નાનીલા ક્ષાલીએ આ શ્રીના મંદરનું કામ તથા મંદિરને સામો શ્રી હનુ-માનજીવાલો દરવાજો છે તે ઉપર મજલ્લ બેની મો બંધાવી તેનું કામ સંપૂર્ણ કરાવ્યું છે.૭૪૮ (તે પછી સં. ૧૯૩૫ના આવળ્ય વદ ૧૨ બુધે મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવ શ્રી ખેંગારજી બહાદુરનાં માતૃશ્રી આઈ સાહેબ શ્રી નાનીલા ક્ષાલીએ આ શ્રીના મંદિરનું કામ તથા મંદિરના સામો શ્રી હનુમાનજીવાલો દરવાજો છે તેની ઉપર મજલા બેની ભોં બંધાવી તેનું કામ સંપૂર્ણ કરાવ્યું છે.)

બ્રિટિશ કાલ દરમ્યાન અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, પોર્ટુગીઝ, ડચ વગેરે યુરોપીય ભાષાઓનો ઉપયોગ થયો ને બ્રિટિશ હિંદમાં તેમ જ તેમાં સંલગ્ન દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ ભાષાનો ઉલોલો ફેલાવો થયો, તેનું પ્રતિબિંબ તે સમયના અભિલેખોમાં પડે છે. એવી રીતે આઝાદ ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષા તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ વધતો જાય છે ને વર્તમાન ભાષાઓના વ્યાકરણ, જોડણી, શબ્દલડાળ વગેરેમાં જે સુધારા-વધારા થતા જાય છે તેનું ય પ્રતિબિંબ પડે છે. આમ અભિલેખોના લખાણ પરથી તે તે પ્રદેશની તે તે કાલની પ્રચલિત ભાષાઓ તથા તેનાં સ્વરૂપો વિશે સપ્રમાણ માહિતી મળે છે ને તે માહિતીએ ભાષાઓના વિકાસનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે.

એવી રીતે લિપિના પ્રકારો અને એના ક્રમિક વિકાસના ઇતિહાસ માટે અભિલેખો ઘણું મહત્ત્વનું સાધન છે.

આ બીજી સહસ્ત્રાબ્દીનાં તે તે સમયનાં પ્રચલિત લિપિ-સ્વરૂપ તે હસ્તલિખિત ગ્રંથોની લિપિ પરથી ય જાણી શકાય છે, પરંતુ પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીની હસ્તલિખિત ગ્રંથો લાગ્યે જ જળવાઈ હોય છે. આથી એ પ્રાચીન કાલમાં જુદા જુદા પ્રદેશમાં તે તે સમયે કેવી લિપિ પ્રચલિત હતી તેની માહિતી મુખ્યત્વે તે તે સમયના અભિલેખો પરથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે.

આઘ-ઐતિહાસિક કાલની હરપ્પીય લિપિ હજુ ઊકલી નથી, પરંતુ એનું આજ સ્વરૂપ જાણી શકાયું છે. મૌર્યકાલીન અભિલેખો પરથી તે કાલની બ્રાહ્મી, ખરોશ્ઠી, અરમઠક અને ગ્રીક લિપિનું સ્વરૂપ જાણવા મળ્યું છે. પછીના અભિલેખો પરથી જુદા જુદા પ્રદેશમાં બ્રાહ્મી લિપિનું કેવું સ્વરૂપ થતું ગયું ને તેમાંથી સમય જતાં દેવનાગરી, ગુજરાતી, અંગાળી, કન્નડ, તેલુગુ વગેરે વર્તમાન લિપિઓ

કેવી રીતે વ્રજાઈ એનો સિલસિલાખંધ ઇતિહાસ જણી શકાયો છે. મૂળાક્ષરો, અંતર્ગત સ્વરચિહ્નો અને સંયુક્તાક્ષરોનો તેમજ અંકચિહ્નો, સંકેત ચિહ્નો અને વિરામચિહ્નોનો કૃમિક વિકાસ પણ એના પરથી સ્પષ્ટ થયો છે. સંખ્યાદર્શક પદ્ધતિઓમાં પ્રાચીન અંકચિહ્નોની જગ્યાએ શૂન્યના ચિહ્ન અને સ્થાનમૂલ્યના સિદ્ધાંતવાળી દશગુણોત્તર અંકચિહ્નોની નૂતન પદ્ધતિ ક્યારે પ્રચલિત થઈ તે પણ પ્રાચીન અભિલેખોમાં જોવા મળે છે. હિંદી, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે ભાષાઓ અને તમિળ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓ એ લિપ્ત ભાષાકુલની હોવા છતાં તે એ ભાષાકુલોની લિપિઓ તો એકજ કુલની છે, બ્રાહ્મી લિપિમાંથી જ વ્યુત્પન્ન થઈ છે એ પણ ઉત્તર ભારત તથા દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન અભિલેખોનાં લિપિસ્વરૂપો પરથી ફલિત થયું છે. આમ અભિલેખો ભાષાની જેમ લિપિનો વિકાસ દર્શાવતું મહત્વનું સાધન છે. પ્રાચીન કાલ માટે તો એ મુખ્યત્વે એકમાત્ર સાધન નીવડે છે.

સાહિત્ય

ભારતીય સાહિત્યના વિકાસનો ઇતિહાસ આલેખવામાં પણ અભિલેખો કેટલેક અંશે ઉપયોગી નીવડે છે. કેટલાક અભિલેખો સાદા ગદ્યમાં હોય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક ઉચ્ચ શૈલીના ગદ્યમાં કે સુંદર પદ્યમાં હોય છે.

મૌર્યકાલ તથા અનુ-મૌર્યકાલના લગભગ સર્વ અભિલેખ સાદી સીધી શૈલીમાં લખાયા છે. પરંતુ ખાજી સદીયાં અભિલેખોમાં કેટલીક વાર કાવ્યરચનાના ઉત્તમ નમૂના ઉપલબ્ધ થાય છે. રાજ્ય મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનો જૂનાગઢ શૈલલેખ (ઈ.સ. ૧૫૦) ૭૫ ચાર પાંચ સદીઓ પછી વિકસલા જોવા મળતી દંડી, ખાણ અને સુગંધુની ઉચ્ચ ગદ્ય શૈલીનો પ્રાચીન નમૂનો પૂરો પાડે છે. દુર્લાગ્યે અ સુંદર લેખ રચનાર કવિનુ નામ અજ્ઞાત છે. વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણુમાવેનો વર્ષ ૧ લાનો નાશિક ગુફાલેખ ૭૬ તેમજ ખારવેલનો હાથીચૂંકા લેખ ૭૭ પ્રાકૃત લેખોની ગદ્ય શૈલીના ગણનાપાત્ર નમૂના છે.

ચુપ્તકાલથી કાવ્યમય પ્રશસ્તિઓ રચનાર કવિઓનાં નામ જાણવા મળે છે. સમુદ્રગુપ્તની અલાહાબાદ શિલાસ્તંભ પ્રશસ્તિ ૭૮ રચનાર હરિષેણ એક ઉચ્ચ અધિકારી હતો, પણ એણે ગદ્ય તથા પદ્ય શૈલીનો સારો નમૂનો આપ્યો છે. કુમારગુપ્ત ૧ લાના સમયના મંદસોર શિલાલેખની પ્રશસ્તિ ૭૯ રચનાર વત્સભદ્રિ એ સમયનો સિદ્ધહસ્ત કવિ ગણાય. સ્કંદગુપ્તના સમયની 'સુદર્શન તટાક સંસ્કાર ગ્રંથ રચના' ૮૦ કરનાર કવિનું નામ ભલે અજ્ઞાત રહ્યું, એની કૃતિમાં પણ કાવ્યતત્ત્વની ચમત્કૃતિ નજરે પડે છે.

યશોધર્માની મંદસોર શિલાસ્તંભ પર કોતરેલી પ્રશસ્તિ^૧ રચનાર વાસુલે કાવ્યના થોડા પણ રુચિર શ્લોક રચ્યા છે.

વલખીના મૈત્રક રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં આપેલી રાજ્યોની પ્રશસ્તિઓ ઉચ્ચ શૈલીના સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચાઈ છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં તેઓની પ્રશસ્તિ પદ્યમાં રચાઈ છે. એમાં કેટલાક શ્લોક રુચિર કાવ્યતત્ત્વ ધરાવે છે.

ચાલુક્ય નરેશ પુલકેશી ૨ જ્ઞની ઐહોળ પ્રશસ્તિ^૨ રચનાર કવિ રવિકીર્તિ હોતો, એ પોતાને કાલિદાસ અને ભારવિની કીર્તિ જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત થયાનો દાવો કરે છે. ઐહોળનું જિનાલય એ કવિએ બંધાવ્યું હતું. મૌખરિ રાજ ઈશાનવર્માના હરહા શિલાલેખમાંની પ્રશસ્તિ^૩ રવિશાંતિ નામે કવિની સુંદર રચના છે. સેનવંશી નરેશ વિજયસેનની દેવપારા પ્રશસ્તિ^૪ કવિ ઉમાપતિવરની રુચિકર રચના છે. ચંદેલવંશી રાજ ધંગના ખજુરાહો લેખમાં^૫ માધવ કવિએ રચેલી સુંદર પ્રશસ્તિ આપેલી છે. દિલ્હીના સ્તંભ પર કોતરેલી ચાહમાન રાજ વિઝ્ઞહરાજવીસલદેવની પ્રશસ્તિ (વિ. સં. ૧૨૨૦)^૬ શ્રીપતિ નામે ગૌડ કવિએ રચેલી છે.

આમાંના ધણી કવિઓ તે આ અભિલેખ પ્રશસ્તિઓ દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેમાંના કેટલાક ગણનાપાત્ર સ્થાન પામ્યા છે.

ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યના શિલાલેખોમાં પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ રુચિર ગણાય તેવી કેટલીક પ્રશસ્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. માંગરોળના શિલાલેખ (વિ. સં. ૧૨૦૨)માં આપેલી પાશુપત આચાર્ય મહાગંડિત પ્રસવંત્રે રચેલી પ્રશસ્તિ^૭ સાધારણ કોટીની છે, પરંતુ સિદ્ધરાજના માનીતા કવિ શ્રીપાલે રચેલી આનંદપુરના વપ્રને લગતી પ્રશસ્તિ^૮ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યના એક ઊત્તમ નમૂના તરીકે સ્થાન પામે તેવી છે. પ્રભાસપાટણના શિલાલેખોમાં કુમારપાલ તથા ભાવ સુપ્રતિને લગતી પ્રશસ્તિ^૯ રુદ્રસૂરિ નામે કવિએ રચી છે, તેમાં કાવ્યતત્ત્વની સ્વાભાવિકતા રહેલી છે. શ્રીધરની પ્રશસ્તિ^{૧૦} રચનાર કવિનું નામ અભિલેખમાં લુપ્ત થયું છે, પરંતુ એ પ્રશસ્તિ પણ કાવ્યની દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર છે.

ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ એ મહામાત્ય વસ્તુપાલના સમયનો સુપ્રસિદ્ધ કવિ હોતો. આશુ પર તેજપાલે બંધાવેલા નેમિનાથ પ્રાસાદને લગતી એણે રચેલી પ્રશસ્તિ^{૧૧} એ સમયના પ્રચલિત કાવ્યસ્વરૂપનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

ગિરનારના^{૯૨} તથા શત્રુંજયના એ સમયના શિલાલેખોમાં આ કવિના કેટલાક શ્લોક ઉદાહૃત કરેલા છે. ગિરનારના અન્ય શિલાલેખોમાં^{૯૩} મલધારી નરયંદ્રસૂરિ, નરેન્દ્રસૂરિ તથા ઉદયપ્રભસૂરિના શ્લોક આપેલા છે. ડભોઈના વૈદ્યનાથ મહાદેવની પ્રશસ્તિ એ ગુજરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર દેવની રચના છે.^{૯૪}

નાનાકની એ પ્રશસ્તિઓ પરથી ગુજરાતના એ ગણનાપાત્ર કવિઓની માહિતી મળે છે. એક પ્રશસ્તિનો^{૯૫} રચનાર હતો કૃષ્ણ, જે અષ્ટાવધાની હતો, 'બાલ-સરસ્વતી' તરીકે ઓળખાતો તે 'કુવલયાશ્વરિત્ર' નો કર્તા હતો. બીજી પ્રશસ્તિ (વિ. સં. ૧૩૨૮)^{૯૬} રચનાર કવિ હતો ગણપતિ નામે વ્યાસ, જે સોમેશ્વરદેવ પછી એ પદે નિભાયો હતો. એણે વીસલદેવે કરેલા 'ધારાપ્વંસ' વિશે મહાપ્રબંધ પણ રચ્યો હતો. સારંગદેવના સમયની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ^{૯૭} રચનાર ધરણીધર પણ સિદ્ધહસ્ત કવિ હોવાનું માલૂમ પડે છે.

અભિલેખોમાં આવા અનેક જ્ઞાત-અજ્ઞાત કવિઓની સુંદર સાહિત્યિક રચનાઓ મળે છે. એમાંના કેટલાક કવિઓ માત્ર અભિલેખો દ્વારા જ્ઞાત થયા છે.

સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ

અભિલેખોમાં તે તે સમયની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ વિશે ઉપયોગી નીવડે તેવા કેટલાક પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ આવે છે, જે સાહિત્યિક સાધનોમાંથી મળતી માહિતીમાં પૂરક અને છે. આ પ્રકારના ઉલ્લેખ આનુષંગિક અને છૂટા-છવાયા હોય છે. દા. ત. અશોકના અભિલેખોમાં મેળાવડાઓ અને માંસાહારની મિજબાનીઓ, મૃગયા વગેરે મોજશોખ સાથેની વિહારયાત્રા, રાજરસોડામાં થતો માંસાહાર, માર્ગી વૃક્ષો અને દૂવાઓનો પ્રબંધ વગેરે થોડીક સામાજિક આગતો વિશે આનુષંગિક ઉલ્લેખ આવે છે.

નહપાનના સમયના ગુફાલેખોમાં અક્ષયનીલિના ન્યાસ (થાપણ) તરીકે મુકાતી રકમો અને એના પરના વ્યાજના દરનો નિર્દેશ આવે છે.^{૯૮}

કચારેક રાજાનાં વસ્ત્રાભૂષણોનો, તેના રાજકોશનો, તેની વિદ્યાકેલાઓનો અને તેનાં પરમાર્થકાર્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી એ સમયની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ વિશે થોડી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભાનુગુપ્તના સમયના ગોપ-રાજાના મૃત્યુને લગતા એરણ્ય શિલાસ્તંભલેખ(ઈ. સ. ૫૧૦)માં ગોપરાજાની પત્ની સતી થયાનો નિર્દેશ આવે છે^{૯૯} એ તે સામાજિક-ધાર્મિક રિવાજને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખોમાં મહત્વનો ગણાય.

ધણખરા અભિલેખોનો મુખ્ય વિષય રાજકીય કે ધાર્મિક હોઈ, એમાંથી પ્રમાણમાં આંધી માહિતી ઘણી ઓછી મળે છે. છતાં ક્યારેક ધર્મદેય નિમિત્તે પણ કેટલીક આર્થિક વિગતો પ્રાસંગિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ઇ. ત. માંગરોળની સોઠળી વાવના શિલાલેખ(વિ.સં. ૧૨૦૨)માં^{૧૦૦} વાવના નિભાવ માટે બાંધી આપવામાં આવેલા જે લાંગા જણાવ્યા છે તેમાં માંગરોળની દાણમાંડવીનો, તેમાંથી આપવાનાં રોજના ૧ કાર્ષાપણનો, પોઠિયાની છાટનો, અનાજ ભરેલા ગાડાનો, ગદ્દા ભની છાટનો, વેલાળીનો, ૧૦૧ એ સમયે પણ માંગરોળ-ચોરવાડમાં થતી નાગરવેલના પાનની ઊપજનો, ઊટના ભારાનો, નિમકના અગરનો, ઘૂત પરના લાગાનો તે સોપારીની ઊપજનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ તે સમયની પેદાસો તથા માલ લઈ જવાનાં સાધનો વગેરે માટે ઉપજોગી નીવડે છે. સોલંકી રાજા બીમદેવ ૨ જના વિ. સં. ૧૨૮૭ ના દાનશાસનમાં^{૧૦૨} ધી, તેલ, અજીઓ, મેથા, આમલી, બહેડાં, મંજીરાં, કલઈ, હિંગ, પરવાળાં, ચંદન, કપૂર, કસ્તૂરી, કુંકુમ, અગુરુ (અગર), તમાલ-પત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, કાપડ, નાળિયેર, હરડાં, ખાંડ, ગોળ, સાકર, મરચાં, દાંત, મીઠા, ખજૂર, ખારેક વગેરે અનેક ચીજોનો ઉલ્લેખ આવે છે. સોલંકી રાજા અજુનદેવના સમયના વિ. સં. ૧૩૨૦ ના લેખમાં^{૧૦૩} ધાણીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભૂમિદાનને લગતાં દાનશાસનોમાં ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં ખેડૂતો અને માલિકોના સંબંધમાં પ્રજ્ઞના જુદા જુદા વર્ગો(બ્રાહ્મણ, કણ્બી, વણિક, નાપિત, માળી વગેરે)નો નિર્દેશ મળે છે. સાક્ષીઓ તથા દ્રુસ્તીઓને લગતા ઉલ્લેખોમાં પણ અનેક માતિઓ તથા અનેક ધંધાદારી વર્ગોના નિર્દેશ આવે છે.

વિદ્વાન નાનાકની પ્રશસ્તિઓમાં વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વ્યાકરણ, કાતંત્ર, રામાયણ, મહાભારત, છંદ:શાસ્ત્ર, નાટક, અલંકારશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનો નિર્દેશ થયો છે તે એ સમયની પ્રચલિત વિદ્યાઓનો ખ્યાલ આપે છે. બ્રાહ્મણોનાં ગાત્રો તથા વિદ્યાશિક્ષણનાં કેન્દ્રો વિશે પણ અભિલેખો પરથી કેટલીક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે.

વાસ્તુકલા અને શિલ્પકલા

ધણ અભિલેખ મંદિર, વાવ, મસ્જિદ વગેરેના નિર્માણ કે પુનર્નિર્માણને લગતા હોઈ, એમાં કેટલીક વાર વાસ્તુકલા (સ્થાપત્ય) તથા શિલ્પકલાના ઉલ્લેખ આવે છે.

ક્યારેક દશપુર તથા આનંદપુર જેવાં નગરોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ થયું હોય છે, ૧૦૪ તેમાં ઘણું નિરૂપણ વ્યાપક અને કલ્પનામય હોવા છતાં એમાં મકાનો, કોટ, દરવાજા વગેરેના થોડા ઉપયોગી ઉલ્લેખ થાય છે.

આબુ-દેલવાડામાં તેજપાલે અંધાયેલા નેમિનાથ મંદિરને લગતા પ્રશસ્તિ-લેખમાં ૧૦૫ મંદિરની ઉજ્જવલ શિલા(સફેદ આરસ)નો, જોયા મંડપનો, આવન દેરીઓનો, અલાનકનો, દસ ગજ્જરૂ મૂર્તિઓનો, અને ખતકો (ગોખલાઓ)-માંની મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ગુફાઓને લગતા લેખોમાં કુટી, પ્રતિશાલા (પડસાળ), પાણીનાં ટાંકાં વગેરેના ઉલ્લેખ મળે છે.

વાવોને લગતા અભિલેખોમાં કેટલીક વાર એના કોડા, ઝરખાઓ તથા શિલ્પ-સુશોભનોના નિર્દેશ હોય છે.

છતાં કહેવું જોઈએ કે આ અભિલેખોનો મુખ્ય વિષય કંઈ ને કંઈ વાસ્તુ-કર્મ(આંધકામ)ને લગતો હોવા છતાં તેમાં એ વાસ્તુના વિગતવાર વર્ણનને જૂજ મહત્ત્વ અપાતું, કેમકે લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પૂતકાર્યના નિર્માતાની પ્રશસ્તિ કરવાનો રહેતો.

બૃહદ્ ભારત

ભારતની આસપાસ આવેલા અનેક દેશોમાં પ્રાચીન કાલમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલા બધા પ્રમાણમાં પ્રસરી હતી ને વ્યાપક બની હતી કે ધણા વિદ્વાનો એનો બૃહદ્ ભારત તરીકે સમાવેશ કરે છે. આ દેશોમાં ભારતીય રાજ્યો, વેપારીઓ, બ્રાહ્મણો અને કારીગરો વસતા ને ત્યાં અહીંના રીતરિવાજો અનુસરતા, આથી આ દેશોમાં ભારતીય ધર્મ અને વાસ્તુ-શિલ્પકલા અનુસારનાં મંદિરો, સ્તૂપો, વિહારો, મૂર્તિઓ વગેરેના સંખ્યાબંધ અવશેષો મળે છે તેમજ ભારતીય ભાષામાં લખેલા ને ભારતીય લિપિમાં કોતરેલા અનેકાનેક અભિલેખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભિલેખ શિલાફલક, શિલાસ્તંભ, તામ્રપત્ર, પ્રતિમા, ઘંટ ઇત્યાદિ પર કોતરેલા છે.

શ્રીલંકા(સિલોન)માં કેટલાક ગુફાલેખ મળ્યા છે, જેમાં એ ગુફાનું દાન કોણે કોને કરેલું તે હકીકત પ્રાકૃત ભાષામાં લખીને એ સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરી છે. ૧૦૬ મધ્ય એશિયામાં ખરાષ્ટ્રી લિપિમાં કોતરેલા ને પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા અનેક અભિલેખ મળ્યા છે, જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ધણે અંશે પ્રતિબિંબિત થઈ છે. ૧૦૭

દક્ષિણ ભારતની જેમ આ દેશોમાં પણ 'ધર્મમહારાજ' રાજ્યચિત્ર પ્રચલિત હોવાનું માલુમ પડે છે. લેખોમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર આદિ દેવોનો તથા ઉમા વગેરે દેવીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ દેશોમાં શૈવધર્મ સર્વિશેષ પ્રચલિત હતો, તેથી તેમાં મહેશ્વરનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે. આ લેખોમાં સમયનિર્દેશ પ્રાયઃ શક સંવતનાં વર્ષોમાં આપવામાં આવતો. ભારતના રાજ્યોની જેમ ત્યાંના રાજ્યો પણ મંદિરો બંધાવતા ને એના નિભાવ માટે ભૂમિદાન હતા. દા.ત. ચંપાના રાજ્ય ઇન્દ્રવર્મા ૧ લાએ ઈ.સ. ૭૯૯માં પોતાના નામે ભદ્રેશ્વરની સ્થાપના કરી તેને અક્ષયનીવી પ્રકારનું ભૂમિદાન દીધેલું.^{૧૧૨} એને લગતાં દાન શાસનોમાં પણ ભૂમિદાનનું પુણ્ય તથા ભૂમિદાનના આચ્છેદનું પાપ દર્શાવતા શ્લોક આપવામાં આવતા, જેમકે

ઇન્દ્રમદ્રેશ્વરસ્યેવ સર્વદ્રવ્યં મહીતલે ।

યે રક્ષન્તિ રમન્ત્યેતે સ્વર્ગે સુરગણાસ્સદા ॥

લુબ્ધેન મદસા દ્રવ્યં યો હરેત્ પરમેશ્વરાત્ ।

નરકાત્ ન પુનર્ગચ્છેન્ન ચિન્તુ સ જીવતિ ॥^{૧૧૩}

(મહીતલમાં ઇન્દ્રભદ્રેશ્વરના દ્રવ્યની જેમ સર્વ દ્રવ્યને જેઓ રક્ષે છે તે દેવો જેવા થઈ સદા સ્વર્ગમાં મજા કરે છે. લોભી મનથી જે પરમેશ્વર પાસેથી દ્રવ્ય હરી લે છે તે નરકમાંથી પાછો આવે નહિ, તે લાંબો કાલ જીવતો નથી.)

કંબોજ(કંબોડિયા)ના સંસ્કૃત અભિલેખોમાં ભૂમિદાન, દાન લેનાર બ્રાહ્મણોની વિદ્યા, વેદ-વેદાંગ, રામાયણ-મહાભારત, બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો, પદ્મદર્શન ઇત્યાદિના ઉલ્લેખ મળે છે. આમાંના કેટલાક લેખોમાં ભારતીય જંદો તથા અંલકારો સારા પ્રમાણમાં પ્રયોજાયા છે. એક લેખમાં કંબોજના રાજ્ય યશોવર્માએ (પાણિનિસૂત્ર પરના) મહાભાષ્ય પર લખેલી ટીકાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યાંના અભિલેખોમાં મતુ તથા કાલિદાસના શ્લોકો ઉદાહૃત કરેલા છે. એમાં પ્રવરસેનના સેતુવંશ કાવ્યનો પણ નિર્દેશ મળે છે.^{૧૧૪} વળી રાજ્યો દેવોની પૂજા કરતા, મંદિરો બંધાવતા ને મંદિરોને ભૂમિદાન હતા તેનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં કંબોજના રાજ્યો અનેક આશ્રમ બંધાવતા એ નિર્દેશ ખાસ નોંધપાત્ર છે. દા. ત. રાજ્ય યશોવર્માએ સો આશ્રમ બંધાવ્યા હતા.^{૧૧૫}

ઇન્ડોનેશિયામાં મળેલા પ્રાચીન અભિલેખોમાં શ્રીવિજય તથા શૈલેન્દ્ર નામે બે પ્રાચીન રાજ્યોના ઉલ્લેખ આવે છે. ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુઓમાં જવા અને સુમાત્રા અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. ત્યાં સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા અનેક

અભિલેખ મળ્યા છે, જે ભારતી શૈલીની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા છે. કેટલાક લેખ ત્યાંની પ્રાચીન 'કવિ' ભાષામાં લખેલા છે. જ્વવાના તથા સુમાત્રાના પ્રાચીન અભિલેખોમાં બૌદ્ધ ધર્મના તથા શૈવ વગેરે ધર્મસંપ્રદાયોના અનેક ઉદ્દેશ્ય મળે છે. એમાં દેવો, બ્રાહ્મણો, નદીસ્નાન, મંત્રો, ભૂમિદાન, ગોદાન, સુવર્ણદાન વગેરેના નિર્દેશ આવે છે. ઇ. ત. રાજ્ય પૂર્ણવર્માના વર્ષ ૨૨ ના લેખમાં ચંદ્રભાગા નદી, કાલ્યુન માસ, ચૈત્ર શુકલ ત્રयोदशी, ગોમતી નદી, બ્રાહ્મણો અને ગોદાનને નિર્દેશ કરેલો છે. ૧૧૬ રાજ્ય શૈલેન્દ્રે કલશ નામે ગામનું દાન ભિક્ષુ-સંઘને દીધું તેનો અભિલેખ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે. એમાં અંતે દાનના પાલનને લગતા શ્લોક આપેલા છે. ૧૧૭ સમયનિર્દેશમાં શક સંવતનાં વર્ષ, અહીંના માસ, પક્ષ અને તિથિ આપવામાં આવે છે.

શૈલેન્દ્ર વંશના પ્રસિદ્ધ રાજ્ય બાલપુત્રદેવે ભારતના નાલંદામાં બે બૌદ્ધ વિહાર કરાવ્યા હતા ને એના નિભાવ માટે પાલવંશી રાજ્ય દેવપાલદેવને પાંચ ગામોનું દાન દેવા વિનંતી કરી હતી. ૧૧૮ એવી રીતે શૈલેન્દ્ર વંશના રાજ્ય મારવિજયોપુગવર્માએ નાગપદ્મ(આંધ્ર પ્રદેશ)માં વિહાર કરાવ્યો હતો, ને રાજેન્દ્ર ચોળે એનું તામ્રપત્ર કોતરાવ્યું હતું. ૧૧૯ આમ ઇન્ડોનેશિયાના રાજ્યો ભારતના સમકાલીન રાજ્યો સાથે સક્રિય સંપર્ક ધરાવતા.

સમુદ્રપાન કરી ગયા હોવાનું મનાતા અગસ્ત્ય ઋષિનો દરિયાપારના આ દેશોની ભારતીય વસાહતોમાં ઘણો મહિમા પ્રવર્તતો. પૂર્વ જ્વવામાં મળેલા ઈ. સ. ૭૬૦ના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં અગસ્ત્યની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨૦

બોર્નિયો ટાપુમાં પણ સંસ્કૃત શિલાલેખો તથા સ્તંભલેખો મળ્યા છે. ઇ. ત. મૂલવર્મા નામે રાજ્યએ યત્ન કરીને મહાદાન દીધેલાં, તેને લગતા ચૂપ સ્થાપિત કરાવી તેના પર લેખ કોતરાવ્યા છે. ૧૨૧

જ્વવાની બાજુમાં આવેલા બાલી ટાપુમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અદ્યપર્વત પ્રચલિત છે. ત્યાં પણ અનેક સંસ્કૃત લેખ મળ્યા છે, જેમાં રાજ્ય ધર્મદામાના લેખ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આ ઉપરાંત નેપાલ અને તિબેટ જેવા પડોશી દેશોમાં પણ અનેક સંસ્કૃત લેખ મળ્યા છે. આ લેખ તે સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા છે. ૧૨૨

પાકિસ્તાનનો પ્રદેશ તો છેક ૧૬૪૭ સુધી ભારતવર્ષની અંતર્ગત હતો ને અફઘાનિસ્તાનનો ઘણો ભાગ પ્રાચીન કાલમાં ગંધાર વગેરે રૂપે ભારતની

અંતર્ગત ગણાતો. આથી એ દેશોમાં ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિને લગતા અનેક અભિલેખ મળે એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના નિરૂપણમાં આસપાસના પડોશી દેશોમાં થયેલા એના પ્રસારનું નિરૂપણ અનિવાર્ય છે, નહિ તો ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એટલો અધૂરો ગણાય. આ પ્રસાર અંગેની માહિતી ત્યાંના અભિલેખો, સાહિત્ય તથા પુરાતન અવશેષો પરથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

ઊણ્ણો અને મર્યાદાઓ

આ રીતે અભિલેખો રાજકીય ઇતિહાસ, રાજ્યતંત્ર, ભૂગોળ, કાલગણના, ધર્મ, ભાષા, લિપિ, સાહિત્ય, સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, વાસ્તુકલા તથા શિલ્પકલા અને બૃહદ્ભારત જેવા વિવિધ વિષયોની જાણકારી માટે વતેઓછે અંશે મહત્વની સાધન-સામગ્રી પૂરી પાડે છે. રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષણમાં અભિલેખો એક ધણું ઉપયોગી સાધન છે.

છતાં અન્ય સાધનોની જેમ આ સાધનમાં પણ કેટલીક જાણપો અને મર્યાદાઓ રહેલી છે.

અભિલેખો મુખ્યત્વે રાજ્યો તથા શ્રીમંતોનાં સુકૃત્યો નોંધે છે. એમાં પ્રજના મધ્યમ તથા નીચલા વર્ગના લોકોની સ્થિતિ તથા ઘટનાઓ વિશે ઘણો જૂજ નિર્દેશ આવે છે. સાહિત્યમાં પણ ઐતિહાસિક કાવ્યો, નાટકો, આખ્યાયિકાઓ અને ચરમુઓમાં મોટે ભાગે રાજ્યો તથા શ્રીમંતોનું ચરિત આલેખેલું હોય છે. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓમાં પણ રાજ્યોની વંશાવળીઓ સહુથી વધુ પ્રમાણમાં જળવાઈ છે. રાજશાહી તથા મૂડીવાદી સમાજમાં રાજ્યો તથા શ્રીમંતોનાં ચરિતોને તથા સુકૃતોને સવિશેષ મહત્વ મળે એ સ્વાભાવિક છે. ઘણા અભિલેખોના વિષય મુખ્યત્વે પૂર્વકાર્યો તથા ભૂમિદાનને લગતા હોઈ એ સુકૃત કરનાર રાજ્યો તથા શ્રીમંતોની જ એમાં નોંધ તથા પ્રશસ્તિ આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આથી અભિલેખોનો શાસકો તથા શ્રીમંતોને લગતા ઇતિહાસ માટેના સાધન તરીકે મુખ્યત્વે લાભ મળે છે, બ્યારે આમ વર્ગની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ વિશે એમાંથી ઘણી જૂજ માહિતી મળે છે એ એની એક મોટી અને ગંભીર મર્યાદા છે. ૧૨૩

અભિલેખોમાં તે તે સમયમાં બનેલી ઘટનાઓનું નિરૂપણ કરેલું હોઈ, સમકાલીન સાધન તરીકે એ એકંદરે ઘણી પ્રમાણિત માહિતી પૂરી પાડે છે.

દા. ત. પૂર્તકાર્યો તથા ભૂમિદાનોને લગતી મુખ્ય હકીકતોનું એ મથાર્થ અને પ્રમાણિત નિરૂપણ કરે છે ને એમાં તે તે સમયના રાજ્યો, અધિકારીઓ વગેરેની તેમજ તે તે ઘટનાના સમયની સપ્રમાણ માહિતી પૂરી પાડે છે. પરંતુ રાજ્યો વગેરેની પ્રશસ્તિમાં ઘણી અવાસ્તવિકતા તથા અયથાર્થતા માલૂમ પડે છે. પ્રશસ્તિમાં ઘણી વાર પ્રશસ્તિના નાયકનું ચરિત માત્ર કવિસમય તથા કવિકલ્પના દ્વારા અતિશયોક્તિથી આલેખે છે ને એમાં કોઈ ચોક્કસ ઘટનાઓનો તથા વ્યક્તિઓનો ભાગ્યે જ નિર્દેશ કરે છે. દા.ત. વલભીના મૈત્રકવંશનાં દાન-શાસનોમાં એણે રિપુઓના મદોન્મત્ત ગજ્જળ પર પ્રહાર કરીને પોતાના પરાક્રમની પ્રતીતિ કરાવી હતી, એ સેંકડો સંગ્રામોની વિજયશ્રીવાળા ખડ્ગના તેજથી વિશેષ પ્રકાશતા પોતાના સ્કંધ ઉપર ભારે મનોરથનો મોટો ભાર વહતો હતો, સેંકડો સંગ્રામોની જ્યપતાકા લઈને ભરોસાથી ઊંચા કરેલા બાહુદંડ વડે એણે સર્વ રિપુઓના દર્પનો વિધ્વંસ કર્યો હતો, એ પ્રયંડ રિપુમંડળોને નમાવનાર અપ્રતિહત ખડ્ગ જેવા શૌર્યને અવલંબતો હતો, લાંબા વિશાળ બાહુદંડથી એણે શત્રુવર્ગના દર્પના ભૂક્ષ્મા કરી નાંખ્યા હતા, સંગ્રામમાં એ ઊગતા સૂર્યના તાજ તાપની જેમ વાદળો જેવા શત્રુગજને સંહારતો ને સંગ્રામોમાં સાથે આવેલા શત્રુઓનાં આયુષ હરતો, કોપથી ખેંચેલા ખડ્ગના પ્રહારથી ભેદેલા શત્રુગજના કુંભસ્થળમાંથી પ્રસરતા મહાન ઉજ્જ્વળ પ્રતાપાગ્નિના પ્રાકારથી પરિવૃત્ત પૃથ્વીમંડળમાં એણે સ્થાન મેળવ્યું હતું, વિપક્ષ ભૂલ્લોતોનું ઉન્મૂલન કરીને એ અખિલ ભૂમંડળની રક્ષા કરતો...' વગેરે. ૧૨૪

આ પ્રશસ્તિકારોએ તે તે રાજ્યના પરાક્રમની આવી ગાળગાળ, કાલ્પનિક અને અતિશયોક્તિભરી પ્રશસ્તિ કરી છે, તેને બદલે એમાં એ રાજ્યના કોઈ ચોક્કસ પરાક્રમનું નિરૂપણ ક્યું હોત, તો તે આપણને એનાં પરાક્રમોના આલેખન માટે ઉપયોગી નીવડત.

કેટલીક વાર પ્રશસ્તિકાર કવિઓ માત્ર કલ્પના-ઉદ્બુધન અને અલંકારોમાં રાચે છે. વ્યતિરેક અલંકાર દ્વારા રાજ્યને ઉપમાનો કરતાં ય ચઢિયાતો બતાવે છે, શબ્દ-શ્લેષ પ્રયોજવા માટે કૃત્રિમ ઉપમાઓ, વ્યતિરેકો અને વિરોધા-ભાસો ઉપજાવે છે ને કેટલીક વાર યમક કે અનુપ્રાસ માટે અપ્રસ્તુત ભાવો કે પદો પ્રયોજે છે. આ લક્ષણ સાહિત્યમાં મળતી પ્રશસ્તિઓને તથા ચરિત-કાવ્યોને પણ લાગુ પડે છે. આવાં કેવળ કાવ્યમય પ્રશસ્તિ-પદોમાંથી મથાર્થ ઇતિહાસ વિશે ભાગ્યેજ કંઈ જાણવા મળે છે. પરાક્ષ રીતે કંઈક સાંસ્કૃતિક

વિગતો થોડી ધણી કામ લાગે એટલું જ. દા. ત. વલ્લભીના મૈત્રક વંશનાં દાન-શાસનોમાં એ રાજ્યો પરાજીત શત્રુઓ તથા સામંતો પર આધિપત્ય ધરાવતા એવું દર્શાવવા માટે કવિ કેવાં કાવ્યમય પદ પ્રયોજે છે! જેમ કે 'એની પાદ-નખ-પંક્તિનાં કિરણ મસ્તક નમાવતા શત્રુઓના ચૂડામણિની પ્રભાવથી મિશ્રિત થતાં હતાં, એના વામ ચરણના નખના તેજ:પુંજમાં એના પ્રભાવથી વશ થયેલા રિપુઓના ચૂડામણિની પ્રભાવનું સંયોજન થતું હતું, એના શાસનને પ્રણત સામંતોનું મંડળ ચૂડારત્નની જેમ પોતાના ઉત્તમાંગ (મસ્તક) પર ધારણ કરતું હતું, ભારે અનુરાગથી તરત વશ થઈ એને નમતા સમસ્ત સામંત-મંડળના ચૂડામણિના તેજથી એનાં એ ચરણકમલ સ્થિત થતાં હતાં, પ્રતાપ અને અનુરાગથી વશ થયેલાં સર્વ સામંતોના ચૂડામણિઓનાં કિરણોથી એનાં ચરણકમળ ખચિત ને રંજિત થતાં હતાં. એ અનેક પ્રણત નૃપોના મુકુટ-મણિઓથી વિરાજતા નખોનાં કિરણોથી સર્વ દિગ્વક્રુઓનાં યુખ રંજિત કરતો હતો.....' વગેરે. ૧૨૫

આ પ્રશસ્તિપદોમાં કવિઓએ તે તે રાજ્યના કોઈ ચોક્કસ શત્રુઓનો તથા સામંતોનો નામનિર્દેશ કર્યો હોત, તો તે ઇતિહાસમાં વધુ ઉપયોગી નીવડત.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજ્યોની પ્રશસ્તિમાં ધણી વાર એ રાજ્યોનાં ચોક્કસ પરાક્રમોનો નિર્દેશ થયેલો છે. લાટના ચાલુક્ય રાજ્ય અવનિજનાત્રય પુલકેશીના દાનશાસનમાં ૧૨૬ તાજિક સૈન્યના આક્રમણનું નક્કર નિરૂપણ ક્યું છે તો તે ઇતિહાસમાં ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું છે, જ્યારે એ પછીના સંગ્રામનું નિરૂપણ કાવ્યોચિત અતિશયોક્તિથી થયેલું છે.

યશોધર્મા વિષ્ણુવર્ધન એ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની પડતી પછી થયેલો એક પ્રતાપી રાજવી હતો, છતાં એની પ્રશસ્તિમાં એનું રાજ્ય લૌહિત્ય(બ્રહ્મપુત્ર), મહેન્દ્રગિરિ (ઓરિસ્સા), હિમગિરિ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી વિસ્તૃત હોવાનું જણાવ્યું છે ૧૨૭ એમાં ૨૫૪ અતિશયોક્તિ રહેલી છે.

ચાલુક્ય રાજ્ય કીર્તિવર્મા ૧લા(ઈ.સ. ૫૬૬-૫૬૮)ના મહાકૂટ સ્તંભ-લેખમાં એ રાજ્યએ વંગ, અંગ, કલિંગ, વટ્સ, મગધ, મદ્રક, ગંગ, મૂષક, પાંડ્ય, દ્રમિળ, ચોળિય, ચાલુક અને વૈજ્યંતીના રાજ્યોનો પરાજય કર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ એ રાજ્યએ વંગ, અંગ, મગધ અને મદ્રક સુધી વિજ્ય-કૃય કરી હોવાનો કોઈ સંભવ રહેલો નથી. એના પુત્ર પુલકેશી ૨ જ્યારે પોતાના

પિતાના સંદર્ભમાં નહીં, મૌર્ય અને કદંબના રાજાઓને વશ કર્યાનું જણાવ્યું છે એટલું જ વાસ્તવિક છે. ૧૨૮

એવી રીતે ચંદેલ રાજ્ય ધંગ(ઈ.સ. ૯૫૦-૧૦૦૨)ના એક ખજુરાહો લેખમાં એ રાજાએ કાંચી, આંધ્ર, રાઠા (ખંજાળામાં) અને અંગ સહિત અનેક રાજ્યોના રાજાઓનો પરાભવ કર્યો તે તેઓની રાણીઓને કારાગૃહમાં પૂરી એવું જણાવ્યું છે તે પણ અવાસ્તવિક કદખના જ છે. ૧૨૯

અનુકાલીન અભિલેખોની સરખામણીએ વધુ પ્રાચીન અભિલેખોમાં અવાસ્તવિક અતિશયોક્તિઓ ઓછા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. દા. ત. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧ લો, સાતવાહન રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ અને ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તની પ્રશસ્તિમાં તે તે રાજાના શાસન નીચેના જે પ્રદેશો ગણાવ્યા છે. તે અસંભવિત કે કાદખનિક લાગતા નથી.

કનોજના ગુર્જર-પ્રતીહારના સામંત એવા ચંદેલ રાજા યશોવર્મા(૧૦મી સદી)ના એક ખજુરાહો અભિલેખમાં એણે ગૌડ, ખરા, કોશલ, કશ્મીર, મિથિલ, માલવ, ચેદિ, કુરુ અને ગુર્જર દેશના રાજાઓને વશ કર્યા હોવાનું જણાવ્યું છે, તેમાં કોશલ: કોશલનામૂ, ત્રિથિલિતશિથિલ:, કુરુતરુ મરુત ઇત્યાદિ પદોમાં શબ્દાલંકારોની ચમત્કૃતિ દર્શાવવા માટે જ કેટલાક અવાસ્તવિક નિર્દેશ કરેલા છે. ૧૩૦ સાહિત્યિક કાવ્યોમાં પણ ઘણી વાર અંગ અને કાંચી જેવાં રાજ્યોનો સમાવેશ રાજાના દિગ્વિજય-વર્ણનમાં કેવળ શબ્દ ચમત્કૃતિ માટે કરવામાં આવતો.

નાનાં રાજ્યોના રાજાઓના નાના વિજયોના નિરૂપણમાં પણ ચારે દિશાનો દિગ્વિજય કર્યાનું અને અખિલ પૃથ્વીમાં ડલ પ્રાપ્ત કર્યાનું જણાવવામાં આવે છે. દા.ત. પરમાર રાજા લક્ષ્મણ(લગભગ ઈ.સ. ૧૦૮૭-૯૭)ની નાગપુર પ્રશસ્તિમાં એણે પૂર્વમાં ગૌડ, અંગ અને કલિંગ, દક્ષિણમાં ચોળ અને પાંડ્ય તથા તામ્રપર્ણી અને સેતુબંધ અને ઉત્તરમાં વંશુ(ઓક્સસ)ના તટ પરના તુરુષ્કે પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યાનું જણાવ્યું છે. તેમાં કવિ કાલિદાસે 'રઘુવંશ'માં નિરૂપેલા રઘુના દિગ્વિજયનું સ્પષ્ટ અનુકરણ નજરે પડે છે. ૧૩૧ 'રઘુવંશ'માં પણ એ નિરૂપણ રામના પૂર્વજ રઘુના સમયની વાસ્તવિક રાજકીય-ભૌગોલિક સ્થિતિ દર્શાવતું નથી. ૧૩૨

અનુકાલીન લેખોમાં નાનાં રાજ્યોના રાજાઓ પરમલદારક, મહારાજા-ધિરાજ, પરમેશ્વર અને ચક્રવર્તી જેવાં મહાખિરુદ્ધ ધારણ કરે એ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે!

કેટલાંક રાજ્યો વચ્ચેનાં યુદ્ધોમાં કોઈ વાર એક પક્ષનો વિજય થતો તો કોઈ વાર બીજા પક્ષનો, પરંતુ પ્રશસ્તિકાર તો હંમેશાં પોતાના રાજનો વિજયને શુભરાજ્યો પરાજ્ય જ દર્શાવતો. સામા રાજ્યના અભિલેખ ઉપલબ્ધ હોય તો એમાં એથી ઊલટા ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. દા. ત. કાંચીના પદ્મવો અને વાતાપિના ચાલુક્યો વચ્ચેના લાંબા સંઘર્ષમાં અનેક રાજ્યો વચ્ચે અણસારુ યુદ્ધના નિષ્પણમાં તે તે પક્ષના વિજયનો દાવો કરવામાં આવે છે તે એ રાજ્યોના દાવા વચ્ચે ઘણા વિરોધ માલુમ પડે છે. કેટલીક વાર નિશ્ચિત વિજય ન સાંપડ્યો હોય તો પણ, અરે કોઈ વાર સ્પષ્ટ પરાજ્ય થયો હોય તો પણ, પ્રશસ્તિકાર પોતાના નાયકને વિજયી જ નિરૂપે છે. ૧૩૩ આથી અભિલેખોમાં આપેલી સામગ્રી સમકાલીન હોઈ પ્રમાણિત હોવાની અપેક્ષા રહેતી હોવા છતાં એમાં રાગદ્રેષ્ટને કારણે થતી અત્યુક્તિઓ તથા અલ્પોક્તિઓ સામે સાવધતા રાખવી રહી.

વધુ પ્રાચીન અભિલેખોમાં સમયનિર્દેશ તે તે રાજના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં કરવામાં આવતો ને કોઈ સળંગ સંવત વાપરવામાં આવતા નહિ. તેથી તે રાજ્યોના ઇતિહાસના નિષ્પણમાં સમયાંકન માટે ઘણી મુશ્કેલીઓ રહે છે. વળી આગળ જતાં જ્યાં સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે ત્યાં ઘણી વાર તે સંવતનું નામ જણાવ્યું હોતું નથી, તેથી એ વર્ષ કયા સંવતનાં ગણવાં એ પ્રશ્ન ધર્ષ પડે છે. વિક્રમ અને શક સંવતના વર્ષ-નિર્દેશોમાં આવી સ્થિતિ શતકો સુધી વરતાય છે. શક-પહ્લવ રાજ્યોના તથા કુષાણ સમ્રાટોના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલા સંવતોનો આરંભકાલ, એના નામનિર્દેશના અભાવને લઈને એના અભિજ્ઞાન માટે પ્રવર્તતા મતભેદને લઈને, હજી સુનિશ્ચિત ધર્ષ શક્યો નથી.

સાહિત્ય તથા અભિલેખોમાં આપેલી પ્રશસ્તિઓમાં એક બીજી ખાસિયત રાજકુલોની પૌરાણિક ઉત્પત્તિ આપવાની છે. આ લક્ષણ પછીના કાલમાં ઉત્તરોત્તર વધતું ગય છે. નાંદીપુર(નાંદોદ)ના શરૂઆતના રાજ્યો પોતાને શુભરત્નપતિવંશના કહે છે, જ્યારે પછીના રાજ્યો કર્ણના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે! સૈન્ધવો વળી પોતાને જ્યદથના વંશજ ગણાવતા, ને ચાલુક્યો તથા ચૌલુક્યો પોતાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના ચલુક કે ચુલુક(ખોખા)માંથી ધર્ષ જણાવતા! ૧૩૪ વળી તેઓને અયોધ્યાના રાજ્યો સાથે પણ સાંકળવામાં આવતા! દક્ષિણ ભારતના ઘણા રાજવંશોને ઉત્તરમાંથી આવેલા જણાવ્યા છે. એ

અસંભવિત નથી; પરંતુ એ વંશોના રાજ્યોને કોઈ પુરાણ-પ્રસિદ્ધ રાજવંશ સાથે સાંકળવા માટે એ પૌરાણિક વંશના છેલ્લા જાત રાજની અને આ ઐતિહાસિક વંશના પહેલા જાત રાજની વચ્ચે સંબંધ જોડી દેવામાં આવે છે ! ૧૩૫ સૂર્યના કે ચંદ્રના વંશ સાથે રાજવંશને સાંકળવાની વૃત્તિ પછીના કાલમાં વધતી ગઈ. ઘણા રાજવંશોને તથા ઘણી જનજાતિઓને યાદવવંશ સાથે સાંકળવાનું વલણ પ્રવર્તતું. પ્રતીહારો રામના પ્રતીહાર અનેલા લક્ષ્મણના વંશજ ! ચૌલુક્યોની જેમ પરમારોની ઉત્પત્તિ પણ તેઓના નામના કલ્પિત અર્થ પરથી ઉપજવવામાં આવતી. ૧૩૬ પરમારો, પ્રતીહારો, ચૌલુક્યો અને ચાહમાનો વળી આજી પર વસિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મનાતા ! કોઈ પણ દેશી-વિદેશી કુલના શાસકો સત્તાઈઠ થાય કે તરત જ તેઓને ક્ષત્રિય વર્ણના અને કોઈ પુરાણ-પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયવંશના ઠરાવવા માટે ભાટચારણો પ્રવૃત્ત થતા ને તેઓની સુચિર કલ્પનાને તેઓના પ્રશસ્તિકારો પ્રચલિત કરતા. આવી કપોલ-કલ્પિત પૌરાણિક કલ્પનાઓ એ રાજકુલોની ઐતિહાસિક કે વાસ્તવિક ઉત્પત્તિને ઢાંકી દે છે. આથી ભારતમાં અનેક રાજકુલોની ખરી ઉત્પત્તિ સમજવા માટે ઇતિહાસકારો ઘણી મૂંઝવણ અનુભવે છે.

ઘણાખરા રાજકીય અભિલેખોનું લખાણ સુશિક્ષિત અધિકારીઓએ કે વિદ્વાન કવિઓએ તૈયાર કર્યું હોય છે, પરંતુ ઘણા લૌકિક અભિલેખોનું લખાણ અર્ધ-શિક્ષિત માણસોએ લખ્યું હોય છે. એમાં ભાષાશુદ્ધિ તથા વિગતશુદ્ધિની અનેક ઊણપો રહેતી હોય છે. વળી ઘણી વાર શિલાલેખ કોતરનાર સલાટો તથા તામ્રપત્ર કોતરનાર કંસારા સુશિક્ષિત ન હોઈ લખાણ કોતરવામાં અનેક ભૂલો કરી બેસે છે. આથી કેટલાક અભિલેખો વાંચવામાં ઘણી પાઠશુદ્ધિ વિચારવી પડે છે. હસ્તલિખિત ગ્રંથોની જેમ અભિલેખોમાં એક જ લખાણની જુદી જુદી પ્રતો ભાગ્યે જ મળે છે, તેથી પાઠાંતર-તુલનાનો લાભ મળતો નથી.

કેટલીક વાર પ્રાચીન રાજ્યોને નામે પછીથી બનાવટી લખાણ ઉપજવીને કોતરવામાં આવતાં. આવી બનાવટ ખાસ કરીને ભૂમિદાનને લગતાં તામ્રપત્રોમાં માલૂમ પડે છે. આ અભિલેખોમાં કોઈ જૂનાં દાનશાસનોનું અનુકરણ કરીને કેટલીક નવી હકીકત ઘુસાડી હોય છે, પરંતુ એમાં જાણ્યે-અજાણ્યે પોતાના કાલની અસર નીચે કંઈ ને કંઈ અસંગતિ આવી જાય છે ને સંશોધનકારોના અભ્યાસમાં એ અભિલેખો બનાવટી હોવાનું પકડાઈ જાય છે.

આમ અભિલેખો અનેક રીતે સાહિત્ય કરતાં વધુ મહત્વ ધરાવતા હોવા છતાં, એમાં પણ કેટલીક ઊણપો અને મર્યાદાઓ રહેલી છે.

અર્થઘટન અને સંશોધન

આથી અભિલેખોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી માહિતીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં પૂરતી સાવધતા રાખવી પડે છે, જેમ બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં રાખવી પડે તેમ. કોઈ પણ છૂટક અભિલેખમાંથી મળતી હકીકતને અન્ય લેખો તથા સાધનો પરથી મળેલી નિશ્ચિત હકીકત સાથે સરખાવીને એની શ્રદ્ધેયતા ચકાસવી પડે છે ને એ એ વચ્ચે વિરોધ કે અસંગતિ માલૂમ પડે, તો એની તુલનાત્મક શ્રદ્ધેયતા નક્કી કરવી પડે છે. આ સિદ્ધાંત ઇતિહાસ-સંશોધનનાં સર્વ સાધનોને લાગુ પડે છે. ઇતિહાસના અન્વેષણમાં એને ઉપયોગી નીવડે તેવી હરકોઈ સામગ્રીને એના કાયા સ્વરૂપમાં સ્વીકારી ન લેવાય, એને સર્વશઃ ચકાસીને એનું સંશોધન (શુદ્ધીકરણ) કરવું પડે ને એ પછી જ એ શુદ્ધ કરેલી સામગ્રીનો આધાર લઈ શકાય. દરેક પ્રકારની સામગ્રીના અર્થઘટનમાં લેખકના અંગત રાજકીય કે સાંપ્રદાયિક રાગદ્રોષને ખ્યાલમાં રાખીને જ એની યથાર્થતા કે શ્રદ્ધેયતાનો અંગીકાર થઈ શકે. આથી ઇતિહાસના અન્વેષણ અને નિષ્પણ વચ્ચે સંશોધન ધણું મહત્વ ધરાવે છે.

યાદરીપ

૧. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પૃ. ૫૧૦-૫૧૬;

પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન, ख. ૧, પૃ. ૭૮-૮૪

૧ અ. S. I., Book III, Nos. 18, 19, 36 and 39

૨. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,” પ્ર. ૭

૩. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૫૩-૧૫૫

૪. એજન, પૃ. ૨૩૬-૨૪૧

૫. I. E., pp. 388 ff; પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોંકા અધ્યયન, ख. ૨, પૃ. ૮૫-૮૮

૬. સામાન્યતઃ ૧ દંડ=૪ હરત

૭. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૧૮.

૮. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પૃ. ૫૨૫-૫૨૬

- ९-११. ४ आढ=१ द्रोण, ८ द्रोण=१ कुल्प; १ आढक (आढ)=२५६ मुष्टि
अथवा १६ के २० अंगुली शेर (२६.६ के ७७.३ कि. ग्रा.). E. I.,
p. 413
१२. मेत्रककाशीन गुजरात, पृ. ५२६-५२७
१३. १ उ-मान=३२ × ३२ इस्त
१४. १ आरी= १६ द्रोण
- १५-१७. २५ गुंड= १ मान; २० मान=१ वाटी. मान लगभग ओकर
अरापर गणाय छे (I. E., p. 419).
१८. ४ ङाढ=१ भतसु (निवर्तन) १९. १०० कम्प=१ भतसु
२०. I. E., pp. 407 ff. २१. गुजरातनो प्राचीन इतिहास, पृ. ७३
२२. मेत्रककाशीन गुजरात, भा. २, पृ. ३६६-४०५
२३. ध. त. S. I., Book I, No. 84; Book II, Nos. 1, 45,
48, 50, 54; Book III, Nos. 31, 33. प्रा. भा. अ. अ., ख. १,
पृ. १२१-१२४
२४. B. M. Barua, "Old Brahmi Inscriptions in Udayagiri
and Khandagiri Caves"
- २५-२६. प्रा. भा. अ. अ., ख. १, पृ. १२४-१२६
२७. U. P. Shah, "Akota Bronzes"
- २७ अ. प्रा. भा. अ. अ., पृ. ११५-११९
२८. जिनविजय, "प्राचीन जैन लेखसंग्रह," भाग २, लेख ५५६
२९. S. I., Book II, No. 2 ३०. Ibid., Book III, No. 9
३१. Ibid., No. 11. ३२. Ibid., No. 14 ३३. Ibid., No. 21
३४. Ibid., No. 35 ३५. Ibid., No. 55 ३६. Ibid., No. 57
३७. प्रा. भा. अ. अ., पृ. ८२-८४
३८. एजन, पृ. ११०-११२
३९. गुजरातनो ऐतिहासिक लेखो, भा. २, लेख १५५
४०. ओजन, लेख १६३ ४१. ओजन, लेख २१५

४२. अेजन्, लेख २५२
४३. अेजन्, लेख २१६ अ
४४. अेजन्, लेख १६० (पतिना तथा पोताना नाम परथी)
४५. अेजन्, लेख १६६
४६. अेजन्, लेख १७०, १८६
(अेना पिता अने माताना नाम परथी)
४७. अेजन्, लेख २०१-२०२ (सूमलदेवी महाराष्ट्रीतुं नाम हतुं).
४८. गु. अै. ले., ला. १, लेख १५
४९. अेजन्, लेख १५५
५०. अेजन्, लेख १६६, १८६, २०१ अने २०५ ५१. अेजन्, लेख २०४
५२. अेजन्, लेख २२२
- ५२ अ. अेजन्, लेख १६१
५३. S. I., Book II, Nos. 4-6 ५४-५५. प्रा. मा. अ. अ., पृ. १३९
५६. एजन्; S. I., Book III, Nos, 59, 62 ५७. Ibid., No. 7
५८. Ibid., Nos. 28-29 ५९. त्रैलोक्यीन गुजरात, पृ. ३५७-३५९
- ६०-६१. अेजन्, पृ. ३५५-३५६
६२. अेजन्, पृ. ३६३-३६६
६३. जेम डे गुजरातना अैतिहासिक लेखो, ला. १, लेख १७०, १८६ अने २१६.
६४. डा. त. गुजरातना अैतिहासिक लेखो, ला. २, लेख १३३-१३५. वणी
जुअो प्रा. मा. अ. अ., पृ. १५३-१५४.
६५. प्रा. मा. अ. अ., पृ. १५४-१५८
६६. डा. त. महरजस त्रतरस मेनद्रस (S. I., Book II, No. 15)
राजो क्षहरातस क्षत्रपस नहवानस (Ibid., No. 58)
- ६६ अ. प्रा. मा. अ. अ., पृ. १७६-१८१
६७. डा. त. राजो चाष्टनस य्साभोतिकपुत्रस राजो रुद्रदामस जयदामपुत्रस... लष्टिः
उथापिता । (गुजरातना अैतिहासिक लेखो, ला. १, लेख २-५)
६८. राजो क्षत्रपस्य स्वामिजयदामपौत्रस्य राजो महोक्षत्रपस्य स्वामिरुद्रदामस्य राजो
क्षत्रपस्य राजो स्वामिरुद्रसीहस्य... (अेजन्, लेख ७)
६९. स्वामिचष्टनस्य पौत्रस्य राज्ञः क्षत्रपस्य सुश्रुहीतवाम्नः स्वामिजयदाम्नः पुत्रस्य राज्ञो
महोक्षत्रपस्य गुरुभिरभ्यस्तनाम्नो रुद्रदाम्नो... (अेजन्, लेख ६)
७०. Diskalkar, "Inscriptions of Kathiawad", No. 128;

૭૧. Ibid., No. 156
૭૨. Ibid., No. 181
૭૩. Ibid., No. 188
૭૪. Ibid., No. 193
૭૫. S. I., Book II, No. 67
૭૬. Ibid., No. 86.
૭૭. Ibid., No. 91
૭૮. Ibid., Book III, No. 2
૭૯. Ibid., No. 21
૮૦. Ibid., No. 25
૮૧. Ibid., No. 54.
૮૨. પ્રા. મા. અ. અ., ख. ૨, પૃ. ૧૧૫-૧૧૯
૮૩. एजन, पृ. ૧૧૦-૧૧૨
૮૪. एजन, पृ. ૧૭૦-૧૭૪
૮૫. एजन, पृ. ૧૮૩-૧૮૯
૮૬. एजन, पृ. ૨૦૩-૨૦૪
૮૭. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૪૫
૮૮. એજન, લેખ ૧૪૭
૮૯. એજન, લેખ ૧૫૫
૯૦. એજન, લેખ ૧૬૩
૯૧. એજન, લેખ ૧૬૭
૯૨. એજન, ભા. ૩, લેખ ૨૦૭, ૨૦૯
૯૩. એજન, લેખ ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨
૯૪. એજન, લેખ ૨૧૫
૯૫. એજન, લેખ ૨૧૮
૯૬. એજન, લેખ ૨૧૯
૯૭. એજન, લેખ ૨૨૨
૯૮. ૨,૦૦૦ કાર્પાપલ્ મહિને એક ટકાના વ્યાજે અને ૧,૦૦૦ કાર્પાપલ્ મહિને
૦।। ટકાના વ્યાજે મૂકેલા (S. I., Book III, No. 58).
૯૯. S. I., Book III, No. 38
૧૦૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૪૫
૧૦૧. નાગરવેલને ઉછેરી એનો વેપાર કરનારનો
૧૦૨. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૭૦
૧૦૩. એજન, ભા. ૩, લેખ ૨૧૭
૧૦૪. S. I., Book III, No. 21; ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨,
લેખ ૧૪૭
૧૦૫. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૬૭

૧૦૬. S. I., Book II, Nos. 105-106 ૧૦૭. Ibid., Nos. 107-114
 ૧૦૮. Ibid., Book III, No. 72
 ૧૦૯. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પૃ. ૪૧૧-૪૧૨ ૧૧૦. Ibid., No. 73
 ૧૧૧. Ibid., Nos. 78-80
 ૧૧૨-૧૧૩. પ્રા. મા. અ. અ., ख. ૧, પૃ. ૨૭૦-૨૭૧; ख. ૨, પૃ. ૨૨૭-૨૨૯
 ૧૧૪. एजन, पृ. ૨૭૧ ૧૧૫. एजन, पृ. ૨૭૨
 ૧૧૬. S. I., Book III, No. 77 ૧૧૭. પ્રા. મા. અ. અ., ख. ૨, પૃ. ૨૨૯
 ૧૧૮. પ્રા. મા. અ. અ., ख. ૨, પૃ. ૧૬૦-૧૬૫
 ૧૧૯-૧૨૦. एजन, ख. ૧, पृ. ૨૬૭
 ૧૨૧. एजन, ख. ૨, पृ. ૨૩૨; S. I., Book III, Nos. 74-75
 ૧૨૨. एजन, ख. ૧, पृ. ૨૭૨-૨૭૩ ૧૨૩. एजन., ख. ૧, पृ. ૩૭
 ૧૨૪. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧, પૃ. ૭૪, ૮૪, ૧૦૦, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૫,
 ૧૩૩, ૧૪૦, ૧૪૬
 ૧૨૫. એજન., પૃ. ૫૪, ૭૪, ૧૧૭, ૧૨૭, ૧૪૪, ૧૪૬
 ૧૨૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧, લે. ૧૦૬
 ૧૨૭. S. I., Book III., No. 54, vs. 5
 ૧૨૮-૧૨૯. D. C. Sircar, "Indian Epigraphy," p. 26
 ૧૩૦. Ibid., p. 27 ૧૩૧-૧૩૨. Ibid., p. 29 ૧૩૩. Ibid., p. 28
 ૧૩૪. ડુ. કે. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ," પૃ. ૧૨૭-૧૩૩
 ૧૩૫. એજન, પૃ. ૧૨૬; I. E., pp. 24 f.
 ૩૩૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૨, લેખ ૧૬૭, શ્લો. ૩૨

અન્યેષણ

અભિલેખો એ આપણા રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ જાણવાનું એક મહત્ત્વનું સાધન છે. આથી કોઈ પણ દેશ, પ્રદેશ કે કાલનો ઇતિહાસ લખનારે એ સાધનનો અને તેટલો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

ભારતમાં ૧૮ મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી અભિલેખોનો અભ્યાસ થતો રહ્યો છે. પ્રાચીન અભિલેખોની લિપિ બંધ ખેસાડીને એને વાંચવામાં આવ્યા છે, અનુકાલીન અભિલેખોની નકલ કરવામાં આવી છે ને મધ્યકાલીન તથા અર્વાચીનકાલના ઘણા અભિલેખોને પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે. ઉપલબ્ધ અભિલેખો પૈકી ઘણા મહત્ત્વના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રલેખોને વાંચીને સામયિકોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે ને એના કેટલાક સંગ્રહ પણ ગ્રંથસ્થ થયા છે. વળી એમાંના ઘણા અભિલેખોની વર્ગીકૃત સૂચિઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. કોઈ પણ પ્રદેશ કે કાલનો ઇતિહાસ તૈયાર કરનાર પહેલાં આ સૂચિઓ તથા સંગ્રહોનો ઉપયોગ કરે છે ને એમાં નહિ સમાયેલાં જે અન્ય અભિલેખો છૂટાછવાયા સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયા હોય તેની માહિતી મેળવીને તેનો પણ અભ્યાસ કરે છે.

આપણા દેશમાં ઘણા અભિલેખ વંચાયા છે ને પ્રકાશિત થયા છે, છતાં હજી પણ સંખ્યાબંધ પાળિયા-લેખો, પ્રતિમા-લેખો વગેરે અજાણ્યાથેલા ખેરવિખેર રહેલા છે. સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાએ ખરી રીતે દરેક જિલ્લાનાં મોટાંનાનાં ગામોનું આ દષ્ટિએ સર્વેક્ષણ કરી એનાં દેવાલયોમાં, જળાશયોમાં, કિલ્લાઓમાં, મસ્જિદોમાં, રોજાઓમાં, ધર્મશાળાઓમાં, પાદરોમાં વગેરે સ્થળોએ રક્ષિત કે અરક્ષિત રહેલા તમામ અભિલેખોનું પ્રકાશન તથા એના સંગ્રહો અને એની સૂચિઓની સામગ્રી જોટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય તેટલા પ્રમાણમાં.

ઇતિહાસકાર એનો ઉપયોગ કરી પોતાના વિષયને ન્યાય આપી શકે છે. એ પોતાના વિષયને ઉપયોગી તમામ ઉપલબ્ધ સામગ્રી—પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત—વિશે માહિતી મેળવી તેનો અભ્યાસ કરે છે, જેમાં અભિલેખોનો ખાસ સમાવેશ થાય છે. સામગ્રીનું અન્વેષણ એ ઇતિહાસ-નિર્માણનું પહેલું પગથિયું છે.

વાચન

અભિલેખવિદ્ જ્ઞાત અભિલેખોનો પત્તો મેળવે છે તેમજ ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લેતા રહી અજ્ઞાત અભિલેખોની ય માહિતી મેળવે છે. પહેલાં એ દરેક અભિલેખના પ્રાપ્તિસ્થાનની તથા પરિભ્રમણ વગેરેની નોંધ લે છે તે પછી એનો લેખ વાંચવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આ માટે તે તે પ્રદેશની તે તે કાલની લિપિની જાણકારી જરૂરી હોય છે. સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતામાં કેટલીક વાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અભિલેખો, અરબી-ફારસી અભિલેખો, પ્રાચીન-અર્વાચીન દ્રાવિડી અભિલેખો અને અન્ય અર્વાચીન પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લખાયેલા અભિલેખો માટે અલગ અલગ જાણકારો રાખે છે, કેમકે આ જુદા જુદા પ્રકારના અભિલેખોની જાણકારી મોટે ભાગે જુદા જુદા વિદ્વાનોમાં વિભાજિત થઈ હોય છે. લિપિની જાણકારી વિના અભિલેખમાંની હકીકત વિશે કંઈ જાણી શકાતું નથી. આથી લિપિની જાણકારી દ્વારા અભિલેખ વાંચવા ને એનું તે તે ભાષાની અર્વાચીન પ્રચલિત લિપિમાં લિપ્યંતર કરવું એ અભિલેખવિદનું પ્રથમ કાર્ય છે.

અભિલેખના વાચન માટે માત્ર લિપિનું જ્ઞાન પર્યાપ્ત નથી, તે તે લેખની ભાષાનું જ્ઞાન પણ અનિવાર્ય છે. એ ભાષાનું વ્યાકરણ, એનો શબ્દભંડોળ, એના છંદો વગેરેના પૂરતા જ્ઞાન વિના અભિલેખનો પૂરેપૂરો શુદ્ધ પાઠ તૈયાર થઈ શકે નહિ. ભાષા ઉપરાંત ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્યતંત્ર, કાલગણના, ધર્મ-સંપ્રદાયો, પારિભાષિક શબ્દો ઇત્યાદિ આનુષંગિક આયતોની જાણકારી પણ જરૂરી ગણાય.

સંપાદન

લિપ્યંતર કરેલા અભિલેખના પાઠને સંપાદિત કરતી વખતે એના મૂળ લેખમાં કંઈ સુધારા-વધારા સૂચવવા જરૂરી હોય તો તે કૌંસમાં કે પાદ-ટીપમાં સૂચવવામાં આવે છે. સુધારા ગોળ કૌંસમાં અને વધારા ખૂણિયા કૌંસમાં દર્શાવાય છે. લિપ્યંતર મૂળ લેખની પંક્તિ પ્રમાણે પંક્તિવાર કરવામાં આવે છે. અભિલેખના પાઠના પ્રકાશનની સાથે અને ત્યાં સુધી મૂળ અભિલેખની

જીમી કે શાહીથી પાડેલી પ્રતિકૃતિ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આથી લિપિયંતરને મૂળ પાઠ સાથે સરખાવી જોવામાં અભ્યાસીઓને સરળતા રહે છે.

મોટે ભાગે લિપિયંતર પછી લેખનું ભાષાંતર પણ આપવામાં આવે છે. કેટલીક વાર લેખ લાંબો હોય તે ઘણો ભાગ એવા ખીન્ન અલિલેખોમાં આવેલો હોય, તે જરૂરી ભાગનું જ ભાષાંતર અપાય છે. ભાષાંતર અપાય કે ન અપાય, અલિલેખના પાઠની પહેલાંના પ્રાસ્તાવિક લખાણમાં લેખની મુખ્ય હકીકતનો સાર અવશ્ય આપવામાં આવે છે. પ્રાસ્તાવિક લખાણમાં સંપાદક પ્રસ્તુત અલિલેખને લગતી સર્વ ઉપયોગી બાબતોનો અભ્યાસ કરી એનાં પરિણામ રજૂ કરે છે.

એમાં એ પહેલાં લેખના પ્રાપ્તિસ્થાનનો, એના પદાર્થનો અને એના પરિમાણનો પરિચય આપે છે. દા. ત., અમુક શિલાલેખ અમુક રાજ્યના અમુક જિલ્લાના અમુક ગામમાં અમુક સ્થળે આવેલો કે મળેલો છે, એ શિલાનું માપ અમુક છે અથવા અમુક દાનશાસન અમુક સંખ્યાનાં પતરાં પર કોતરેલાં છે, એ પતરાંનું માપ તથા વજન અમુક છે વગેરે.

પછી અલિલેખની લિપિનો તથા ભાષાનો પરિચય આપવામાં આવે છે. પંક્તિઓની સંખ્યાનો તથા અક્ષરોના સરેરાશ કદનો પણ ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. વળી લેખનશૈલીમાં અક્ષર-વિન્યાસની જે લાક્ષણિકતાઓ હોય તે પણ દર્શાવવામાં આવે છે, જેમ કે સંયુક્ત વ્યંજનમાં ૨ પછી વ્યંજનને ખેવડાવવાનું વલણ (દા.ત. અક્ષ, ધર્મ, પાત્થિવ, લીર્ધ વગેરે), અનુસ્વારના ચિહ્નને બદલે અનુનાસિક વ્યંજનની પસંદગી (દા.ત. અહ, રજિત, કળ, દન્ત, રમ્મા), વિસર્ગ-સંધિમાં વ્યંજનસંધિના વિકલ્પની પસંદગી (દા.ત. જાતસ્તુતસ્તસ્ય, અસ્તુ વસ્સંવિકિતં, નહાપાતવૈસ્સોપપાતકૈસ્સંયુક્તસ્સ્યાધિતિ વગેરે), વિસર્ગના સ્થાને જિહ્વા-મૂલીય તથા ઉપધ્માનીયનો પ્રયોગ (દા.ત. શીલ્લક્તિયુક્તો, મનવૈરિતોષ વગેરે).

પ્રાચીન લખાણોમાં વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ ઘણો જૂન થતો, તેથી ૧, ૨, ૩ વગેરે શ્લોકાંક, ૬ (અવગ્રહ), સંક્લિપ્ત રૂપદર્શક વિરામચિહ્ન, શ્લોકાર્ધના અને શ્લોકના અંતે અપેક્ષિત । અને ॥ નાં વિરામચિહ્ન વગેરે મૂળમાં ન હોય, તે અર્થની સુબોધતા માટે સંપાદક કૌંસમાં એ ઉમેરે છે. અરખી-ફારસી લેખોમાં એ લેખ સુલેખનકલાની કઈ શૈલીમાં કોતરાયા છે તે પણ દર્શાવવામાં આવે છે.

પછી લેખની મુખ્ય હકીકતનો સાર આપવામાં આવે છે. એ પછી એમાં જણાવેલા રાજવંશ, રાજ્યો કે રાજ, અધિકારીઓ વગેરેનું અભિજ્ઞાન આપી

આ લેખમાં તેઓને વિશે કંઈ વિશિષ્ટ વિગત આપેલી હોય તો તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. લેખમાં જણાવેલાં અન્ય માનવકુલો તથા વ્યક્તિઓનું પણ એવું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

લેખમાં જે ભૌગોલિક સ્થળોનો નિર્દેશ આવતો હોય, તે સ્થળોનું અર્વાચીન સ્થળો સાથે અભિજ્ઞાન સૂચવી એ સ્થળ હાલ ક્યાં આવેલાં છે એ દર્શાવવામાં આવે છે. કેટલીક વાર અમુક ગામોનું કોઈ અર્વાચીન ગામો સાથે અભિજ્ઞાન બંધબેસતું નથી ને એનું અર્વાચીન સ્થાન દર્શાવી શકાતું નથી. પરંતુ ઉપલબ્ધ સામગ્રીની વિગતો પરથી સંપાદક વિગતવાર નક્કશાના આધારે તેમ જ સ્થળતપાસના આધારે તમામ પ્રયત્ન કરી છૂટે એ અપેક્ષિત હોય છે. કોઈ ગામ સમય જતાં સમૂળું લુપ્ત થઈ ગયું હોય કે કોઈનું નામ સંદેર બદલાઈ ગયું હોય, તો હાલ એનો પત્તો ન પણ લાગે.

એવી રીતે અભિલેખમાં સમયનિર્દેશની વિગત આપી હોય, તે પરથી એનો સંવત દર્શાવી એની બરાબરનું ઈસ્વી વર્ષ આપવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાલગણનાના જાણકારોએ ઈ. સ. ૧ થી ૨૦૦૦ સુધીના દરેક ભારતીય વર્ષ અને માસ તથા દિવસને લગતાં એવાં કોષ્ઠક તૈયાર કરેલાં છે કે એ પરથી અભિલેખમાં આપેલી મિતિએ ઈસ્વી સનના ક્યા માસની કઈ તારીખ હતી તે શોધી શકાય. મિતિની સાથે વાર આપ્યો હોય તો આપેલ મિતિની યથાર્થતા તેમજ એમાં પ્રયોજાયેલી કાલગણનાની (ખાસ કરીને વર્ષના આરંભની અને માસના અંતની) પદ્ધતિ નિશ્ચિત થઈ શકે છે. અધિક માસ, સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્ર-ગ્રહણ, સૂર્યસંક્રાંતિ, આહરિપત્ય સંવત્સર, પર્વાદિન ઇત્યાદિની પણ ખાતરી કરી શકાય છે. અભિલેખનો સંપાદક આ કોષ્ઠકોનો ઉપયોગ કરી, અભિલેખમાં આપેલા સમય-નિર્દેશનું આવું વિવેચન કરે એ પણ અપેક્ષિત છે.

છેવટે પ્રસ્તુત અભિલેખ પરથી રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કંઈ વિશિષ્ટ માહિતી મળી હોય, તો તેનું મહત્વ પણ દર્શાવવામાં આવે છે.

અભિલેખ પદ્યમાં હોય, તો તેના છંદ બતાવવામાં આવે છે. લેખમાં અશુદ્ધિઓ હોય, તો તેના પ્રમાણ તથા પ્રકાર વિશે નોંધ ઉમેરાય છે. અભિલેખનો ઉપયોગ કરનાર માટે લેખના પાઠ તથા ભાષાંતર ઉપરાંત સંપાદકનું આ પ્રસ્તાવિક લખાણ ધ્રુવું ઉપયોગી નીવડે છે.

પ્રકાશન

નવેસર પ્રકાશમાં આવતો દરેક અભિલેખ ઇતિહાસ-અ-વેપલ્સ માટે ઉપયોગી હોઈ, એનું વાચન તથા સંપાદન તૈયાર થતાં એને કોઈ સંશોધન-સામયિકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ઘણા અભિલેખ તે તે પ્રદેશના કોઈ સ્થાનિક સામયિકમાં તે સામયિકની ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે, વહેલા મોડા સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાના અભિલેખવિદ્ વિભાગ તરફથી આ અભિલેખો Epigraphia Indica માં પણ પદ્ધતિસર પ્રકાશિત થાય છે ને સહુને સુવિદિત તથા સુલભ અને છે. એ સરકારી અભિલેખ-સામયિકના સંપાદક મૂળ લેખ કે એની પ્રતિકૃતિ મેળવી, આખો પાઠ અક્ષરશઃ તપાસે છે ને સંપાદક સાથે પત્રવ્યવહાર કરી એમાં જરૂરી સુધારા-વધારા કરાવે છે અથવા સંપાદક તરીકે પોતે એના લિપ્યંતર, ભાષાંતર અને પ્રાસ્તવિકમાં જરૂરી નોંધ ઉમેરે છે. આ અભિલેખ એની છબી કે પ્રતિકૃતિ સાથે છપાય છે. એના પ્રકાશનમાં વિલંબ થતો હોય છે, પણ એના વાચન તથા સંપાદનમાં વધુ ચોકસાઈ કરાતી હોય છે.

અભિલેખ-સંગ્રહો

Indian Antiquary અને Epigraphia Indica માં સંખ્યાબંધ અભિલેખો પ્રકાશિત થતાં સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી કેટલાક વર્ગીકૃત અભિલેખસંગ્રહ તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. Corpus Inscriptionum Indicarum નામે ગ્રંથમાલાના ગ્રંથ ૧ માં અશોકના અભિલેખો, ગ્રંથ ૨ માં ખરોષ્ટી અભિલેખો, ગ્રંથ ૩ માં પ્રાચીન ગુપ્ત રાજ્યો અને તેઓના ઉત્તરાધિકારીઓના અભિલેખો, ગ્રંથ ૪ માં કલચુરિ-ચેદિ સંવતના અભિલેખો અને ગ્રંથ ૫ માં વાકાટક અભિલેખો ગ્રંથરથ થયા છે. આ ગ્રંથમાલામાં પછીના ગ્રંથો તૈયાર થતા ન્ચ છે.^૧

એવી રીતે માયસોર કે કર્ણાટકના તેમજ દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોના પણ કેટલાક સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા છે.^૨

ગુજરાતના અભિલેખોના ત્રણ વર્ગીકૃત સંગ્રહ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયા છે.^૩ અંગ્રેજીમાં કાઠિયાવાડના અભિલેખોનો પણ એક સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો છે.^૪ ગુજરાતના પ્રાચીન કાલના અભિલેખોમાં જે એ પછી પ્રકાશિત થયા છે તથા ઈ. સ. ૧૩૦૦ પછીના જે અભિલેખો છે તેનો સંગ્રહ તૈયાર થતો ન્ચ છે.

જૈન દેરાસરોમાં સંખ્યાબંધ શિલાલેખો તથા પ્રતિમાલેખો હોય છે. એને લગતા કેટલાક સંગ્રહ બહાર પડેલા છે, જેમકે મુનિ વિશાલવિજયજીનો રાધનપુરપ્રતિમાલેખસંગ્રહ તથા શ્રી દોલતસિંહ લોઢાનો જૈનપ્રતિમાલેખસંગ્રહ. મુનિ જિનવિજયજીનો પ્રાચીનજૈનલેખ સંગ્રહ, પૂરણચંદ નાહરનો જૈનલેખસંગ્રહ, મુનિ જ્યંતવિજયજીનો અર્બુદપ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ વગેરે અભિલેખસંગ્રહોમાં પણ અનેક પ્રતિમાલેખોનો સમાવેશ થાય છે.^૫ પાળિયા-લેખો તથા પ્રતિમાલેખો એટલા સંખ્યાબંધ છે કે હજી એને લગતા કેટલાય અભિલેખસંગ્રહ કરવા ધટે.

અભિલેખ-સૂચિઓ

અભિલેખોના સંગ્રહ તૈયાર કરતાં ઘણે સમય લાગે ને એને પ્રકાશિત કરતાં ઘણું ખર્ચ થાય, પરંતુ પ્રકાશિત અભિલેખોની વર્ગીકૃત સૂચિઓ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે પણ ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે. ઉત્તર ભારતના ૧૯૦૦ અને ૧૯૩૦ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા અભિલેખોની સંવત્તર કાલક્રમે ગોઠવેલી સૂચિ અનુક્રમે કાલહોર્ને તથા ભાંડારકરે તૈયાર કરેલી તે Epigraphia Indica ના પરિશિષ્ટિ રૂપે પ્રગટ થયેલી છે.^૬ દક્ષિણ ભારતના અભિલેખોની કાલહોર્ને કરેલી એવી સૂચિ પણ એમાં પ્રગટ થઈ છે.^૭ સંગળ સંવતોનો ઉપયોગ શરૂ થતાં પહેલાંના અભિલેખોની સૂચિ દ્યુડસે^૮ તૈયાર કરેલી.^૮

ગુજરાતના અભિલેખોની પણ પાંચ સંદર્ભસૂચિઓ પ્રકાશિત થઈ છે. એમાંની પહેલીમાં ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધીના અભિલેખોને વર્ગવાર ગોઠવેલા છે, બીજીમાં ત્યાં સુધીના પ્રતિમાલેખોની તેવી સૂચિ આપી છે, ત્રીજીમાં ઈ. સ. ૧૩૦૧ થી ઈ. સ. ૧૭૬૦ સુધીના શિલાલેખોની અને ચોથીમાં ઈ. સ. ૧૩૦૧ થી ઈ. સ. ૧૭૦૦ સુધીના પ્રતિમાલેખોની સૂચિ આપવામાં આવી છે.^૯ પાંચમી સૂચિ ગુજરાતના અરબી-ફારસી અભિલેખોની છે.

ઇતિહાસ-નિરૂપણ કરવા માટે મૂલ્ય સામગ્રીના સંદર્ભ શોધવામાં આવી સંદર્ભસૂચિઓ ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે.

સંરક્ષણ

અભિલેખો એ આપણા ઇતિહાસની એવી મહત્ત્વની સામગ્રી છે કે એને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ ગણવી ધટે. આથી તમામ ઉપલબ્ધ અભિલેખોનું સંરક્ષણ કરવું એ સરકારનું તથા પ્રજાનું પરમ કર્તવ્ય છે.

ભારતમાં પુરાતત્ત્વને લગતાં અનેક મોટાંનાનાં મ્યુઝિયમ છે, જેમાં શિલા-લેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે પ્રકારના અનેકાનેક અલિલેખ સંગૃહીત કરવામાં આવે છે. ખડેરોમાંથી મળતા અલિલેખોને ધણી વાર સાફ કરવા પડે છે. તામ્રપત્રો વગેરેમાં કાટ લાગ્યો હોય તો રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી એને દૂર કરવો પડે છે ને હવે પછી એને કાટ ન લાગે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે.

ભારતમાં પહેલવહેલું મ્યુઝિયમ એશિયાટિક સોસાયટીએ કલકત્તામાં ૧૮૧૪માં સ્થાપ્યું, જે આગળ જતાં ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ તરીકે વિકસ્યું. પછી મદ્રાસમાં એવું મ્યુઝિયમ સ્થાપાયું. ૧૮૫૦થી ૧૯૦૦ દરમિયાન લાહૌર, લખનૌ, મયુરા, નાગપુર, કરાચી, ઉદેપુર, રાજકોટ, મુંબઈ, વડોદરા, ફૈઝાબાદ, ભાવનગર, બેંગલોર, ત્રિચુર અને ત્રિવેન્દ્રમમાં આ પ્રકારનાં મ્યુઝિયમ સ્થપાયાં. ઉત્તરનાનાં પ્રાચીન સ્થળો પૈકી નાલંદા, સારનાથ, તક્ષિલા, હરપ્પા, મોહેંજો-દડો અને નાગાજુની કોંડામાં પણ સ્થાનિક મ્યુઝિયમ સ્થાપવામાં આવ્યાં. પછી મુંબઈ, ખીજપુર, બારિપદા, ખિચિંગ, ચંબા, કટક, ઢાકા, ગૌહાટી, ગ્વાલિયર, હિંમત-નગર, જયપુર, હૈદરાબાદ, જ્જોધપુર, ખજુરાહો, માયસોર, પટના, પેશાવર, પૂના, કવેટા. સાંચી અને ઉદેપુરમાં પણ મ્યુઝિયમ સ્થપાયાં. નવી દિલ્હીમાં હવે નેશનલ મ્યુઝિયમનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ને એમાં પુરાતત્ત્વ ખાતાના હસ્તકર્તા મ્યુઝિયમોના પસંદ કરેલા ઉત્તમ અવશેષો સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે. ૧૦

મુંબઈનું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મયુરાનું કર્જન મ્યુઝિયમ, વારાણસીનું ભારત કલાભવન, હૈદરાબાદનું મ્યુઝિયમ, રાજકોટનું વૉટસન મ્યુઝિયમ, વડોદરાનું મ્યુઝિયમ, અને જૂનાગઢનું મ્યુઝિયમ અલિલેખોનો ઠીક ઠીક સંગ્રહ ધરાવે છે.

ઉપરાંત કેટલોક યુનિવર્સિટીઓ, રાજ્યનાં મ્યુનિસિપાલિટીનાં તથા યુનિવર્સિટીનાં પુરાતત્ત્વખાતાં તથા કેટલોક સંશોધન, સંરચાઓ પણ મોટાંનાનાં મ્યુઝિયમ રાખે છે ને એમાં અલિલેખો, સિક્કાઓ, હસ્તપ્રતો વગેરેનો સંગ્રહ કરે છે.

જતાં હજી અસંખ્ય અલિલેખો ઠેકઠેકાણે અસ્તવ્યસ્ત પડેલા છે. સંખ્યાબંધ પાળિયાઓ ખુલ્લામાં આખોડવાના પ્રહાર ઝીલી ખવાતા જાય છે. કેટલીય શિલ્પકૃતિઓ અને એના પરના અલિલેખો હથિયારની ધાર કાઢવામાં કે નવાં મકાનોના ગાંધકામમાં રફેરફે થાય છે. ભારત સરકાર તથા રાજ્ય સરકારે સર્વ સ્થાવર (અચલ) અલિલેખોના સંરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી ઘટે તેમ જ સર્વ

જંગમ (ચલ) અભિલેખોને પોતપોતાનાં મ્યુઝિયમોમાં ખસેડી સુરક્ષિત કરવા ઘટે. જે અભિલેખો મંદિરો મસ્જિદો વગેરે ઇમારતોમાં સુરક્ષિત હોય તે ત્યાં રહે એ ઉચિત છે. પરંતુ જે અભિલેખો અરક્ષિત અને ઉપેક્ષિત પડેલા છે, તેને તેવી હાલતમાં લાંબો વખત ન રખાય. એના સંરક્ષણ માટે સરકાર પૂરતો પ્રયત્ન કરી ન શકે તો ત્યાં સુધી સ્થાનિક ગ્રામ-પંચાયતો તથા શાળાઓએ એવા અભિલેખોને પોતાનાં સાર્વજનિક મકાનોમાં ખસેડાવી એને સાચવવા ઘટે ને એ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિના જતનમાં એ રીતે પોતાનો ફાળો આપવો ઘટે.

સિક્કાઓ તથા તામ્રપત્રોની આખતમાં સોનીઓ તથા કંસારાઓને ખણ વધુ જાગ્રત થવાની જરૂર છે. અભિલેખોનાં ઐતિહાસિક મહત્વની જાણકારીના અભાવે એમાંના કેટલાક એ ધાતુના પદાર્થોને ગાળી નાખે છે ને એના પર કોતરેલાં લખાણોનો હાંમેશ માટે નાશ કરી ખેસે છે. વ્યક્તિઓના ઘરમાં જૂનાં તામ્રપત્રો વગેરે હોય છે, તેને ઘણી વાર તેઓ ગુપ્ત ધનની જેમ સંધરી રાખે છે, પરંતુ એના સંરક્ષણ માટે કાળજી રાખતા નથી ને ઘણી વાર તેઓના વંશજો તેને નિરર્થક સમજી ભંગાર તરીકે વેચી દે છે. ખરી રીતે આ સહુ વ્યક્તિઓ તથા વેપારીઓની ફરજ છે કે તેઓએ આ ઐતિહાસિક સાધન-સંપત્તિનો આ રીતે કદી નાશ થવા દેવો જોઈએ નહિ, પરંતુ જે મ્યુઝિયમો તથા સંસ્થાઓ એવી સંપત્તિ જાળવે છે તેને જ તે બેટ કે વેચાતી આપતા રહેવી જોઈએ.

અભિલેખોની સામગ્રી એવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને હસ્તક એકત્ર થશે તો એ જલદી પ્રસિદ્ધ થશે, અભિલેખ-સૂચિઓ તથા અભિલેખ-સંગ્રહોમાં વહેલું સ્થાન પામશે ને ઇતિહાસ-અવેપકોને જલદી ઉપયોગી નીવડશે.

આથી આપણા અભિલેખોનું સંરક્ષણ એ દરેક સમજુ નાગરિકનું કર્તવ્ય છે, સરકારના પુરાતત્વ-ખાતાનું તો એ આદિષ્ટ કાર્ય છે. ને સુરક્ષિત તથા પ્રકાશિત અભિલેખોની પૂરી અને અદ્યતન માહિતી મેળવી તેનો સર્વાંગ અભ્યાસ કરી, એ માહિતીનું શાસ્ત્રીય સંશોધન તથા અર્થઘટન કરવું અને એનો ઇતિહાસ-નિરૂપણમાં યથાધોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ ઇતિહાસ-લેખકનું ઇષ્ટ કર્તવ્ય છે. ખરેખર અભિલેખો એ ઇતિહાસના અમૂલ્ય સાધન તરીકે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે.

પાઠ્યપ

- ૧-૨. વિગતો માટે જુઓ ઉપર પૃ. ૧૦-૧૧.
૩. ગિ. વ. આચાર્ય (સં.), “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” ભાગ ૧-૩. એ અગાઉ ભાવનગર રાજ્યે અભિલેખોના એ-ત્રણ સંગ્રહ બહાર પાડેલા. આગળ જતાં વડોદરા રાજ્યે પણ એના અભિલેખોના એક સંગ્રહ પ્રકાશિત કરેલો (જુઓ ઉપર પૃ. ૧૧.)
૪. D. B. Diskalkar, “Inscriptions of Kathiawad”, New Indian Antiquary, Vos. I-III માં પ્રકાશિત.
૫. વિગતો માટે ‘ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ,’ ભાગ ૩ અને ૫ની સંદર્ભસૂચિ.
- ૬-૮. જુઓ ઉપર પૃ ૧૧-૧૨.
૯. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદે આ સૂચિઓ ‘ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ’ની ગ્રંથમાલામાં અનુક્રમે ખંડ ૨-૩-૪-૫ તરીકે ગ્રંથ કરી છે.
૧૦. “Archaeology in India,” Ch. VII : Archaeological Museums

વિશેષ નામોની

શીખ-સૂચિ

અકબર	૫, ૨૦૪, ૨૦૯, ૨૧૦	અફઘાનિસ્તાન	૨૪, ૩૬૯
‘અકબરનામા’	૨૦૦	અબુલ ફઝલ	૨૦૦
અકોટા	૧૨૪, ૧૪૯, ૩૫૫	અલલોડ	૩૨૫
અગસ્ત્ય	૩૬૯	‘અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ’	૫
અચલગઢ	૩૫૭	અમદાવાદ	૧૫૦, ૩૫૫
અચલેશ્વર	૧૨૧	અમરસૂરિ	૩૪૦
અચલેશ્વર મઠ	૩૫૬	અમરાવતી	૨૧, ૬૮, ૬૯
અચ્યુત	૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦	અયોધ્યા ૯૯, ૩૨૨, ૩૫૭, ૩૭૪	
અજ	૩૩૫	અરબસ્તાન ૩૩, ૪૪, ૬૧, ૨૧૭	
અજમેર	૬, ૧૫૦, ૩૨૪	અરબી ૧૨, ૩૮, ૩૯, ૯૨, ૧૩૨,	૨૦૩
અજયપાલ	૩૧૫	અરબી ભાષા ૧૦૪, ૧૦૫, ૨૦૪,	૩૬૦
અજંતા	૧૧૫, ૧૪૦	અરબી લિપિ ૬૧, ૧૨૮, ૨૦૭	
અડાલજ	૧૦૩, ૧૩૫, ૩૬૦	અરબો ૯૨, ૧૦૪, ૨૦૧, ૨૦૮,	૩૧૭
અણહિલપાટક	૩૨૨, ૩૨૪	અરમાઇક ૩૩-૩૫, ૪૧, ૪૩, ૯૮,	૧૦૬, ૩૬૧
અણહિલપુર	૩૩૫, ૩૪૨	અરવલ્લી	૨૬૩
અણહિલવાડ	૩૨૩, ૩૪૪, ૩૪૫	અશુન	૬૧
અથવવેદ	૧૭, ૩૫૮	અશુનદેવ ૧૪૮, ૧૮૦, ૧૯૯,	૨૦૩, ૩૫૨, ૩૬૫
અનંતદેવી	૨૮૯	અશુનાયન	૨૬૮, ૨૭૧
અનંતવર્મા	૨૦, ૧૬૨	અર્જોરાજ	૩૩૭
અનુપમદેવી	૩૩૬, ૩૪૨-૩૪૪		
અનૂપ ૨૫૦, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૫૪			
અપરાંત ૨૫૦, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૫૪			
અપોલોહોતસ	૨૪		
અપ્સરોદેવી	૨૯૬		

'अर्थशास्त्र'	१६, ३५२
अर्धभागधी	१४
अशुद्धि २६३, ३३७, ३३६, ३४१,	३४३
'अशुद्धिप्राचीनजैनलेखसंदोह'	३८६
अल भेरुनी १०८, १७६, १८०,	१६३, १६४
अलाहिदीन भलल	६३
अलाहाबाद २१-२३, १२६,	१३६, १४०, १४६, २६४,
	३४६, ३५४, ३६२
अलिकसुद्धर २२५, २३१, २३४	
अलेकजांहर २३४	
अल्लुहदेवी ३३६	
अवति १७०, २५०, २५८,	२६३, २६८, ३५३, ३५४
अवति-आकर १६६	
अशोक मौर्य ६, १५, १६, २३,	२५, २७, २८, ३२, ३६, ५०,
६४, ६६, ६९, ११३-११५,	१२३, १२५, १२८, १३१, १३५,
१३६, १४०, १५४, २२२-२३७,	२४४-२४६, २५२, २५३, २५८
२६०, २६१, २८४, ३४६, ३५१,	३५४, ३५५, ३५६, ३६४, ३८५
अशोक के अभिलेख २२७, २३१,	२३६
अशुद्धि २५०	
अशुद्धि ६६	
अशुद्धि ३३५, ३३६, ३४०,	३४२, ३४३

अशुद्धि ५३	
असंग ३०६	
असंगि ३६७	
अहिच्छत्रा २७१, २६७, २६६	
अहिरौल ३१६	
अंडाक ३५३	
अंग २४३, ३७२, ३७३	
अंगद विषय २६७, २६६	
अंग लिपि १४	
अंग्रेज १०५, ३६१	
अंग्रेजी ५	
अंतलिखित २३८, २३६	
अतिगोतस गोतस २३४	
अतियोक २ नो २२३, २२५,	२३१, २३४
अतकिन २२५, २३१, २३४	
अधौ ६६, ११४, १३६	
अध्र २३१, २३३, २३४	
अधिका ३४१	
अशुद्धि १६३, १६४, २१६	
आकर २३८, २५०, २५८, २६३,	३५४
आचार्य, गि. व. ११	
आचार्य, वल्लभ १६६	
आणविक ३५५	
आदित्यवर्धन १ लो २६६	
-२ नो २६७	
आदित्यसेन १६३, ३५६	
आदिनाथ (शुभो ऋषभदेव.)	
आदिलशाही २०३	
आदीश्वर (शुभो ऋषभदेव.)	

આનર્ત ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૫૪
 આનર્ત-સુરાબ્દ ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૩
 આનર્દપુર ૧૪૮, ૩૦૮, ૩૫૧,
 ૩૫૮, ૩૬૬
 આનર્દસૂરિ ૩૪૦
 આનુભ'જી ૩૫૩
 આયુ ૭૩, ૭૫, ૧૧૫, ૧૨૧,
 ૧૨૮, ૧૪૮, ૧૪૯, ૩૪૧-
 ૩૪૩, ૩૪૫, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૩
 'આયુ', ભાગ-૨ ૧૧
 આયુ-દેલવાડા ૧૩૦, ૩૨૬, ૩૪૬,
 ૩૬૬
 આબીર ૧૭૮, ૨૬૮, ૨૭૧, ૩૫૨
 આય'ગર, કૃષ્ણસ્વામી ૫
 આયોનિયા ૨૨૫
 આરમેનિયન ૧૦૫
 આરાકાનીઓ ૨૦૬
 આર્યભટ ૧ લો ૫૭
 - ૨ જો ૫૮
 'આર્યભટીય' ૫૭
 'આર્યસિદ્ધાંત' ૫૮
 આર્યાવર્ત ૨૬૮, ૨૭૧
 આણુક ૩૭૨
 આધિલિયા-કોડા ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૨૬
 આસરાજ (અશ્વરાજ) ૩૪૪
 આસામ ૮૫, ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૫૦,
 ૧૭૯, ૨૦૯, ૨૭૧
 આસામી ૧૦૪, ૧૦૯
 આસીરિયા ૩૩, ૪૧, ૪૪
 આહોમ ૧૦૪, ૧૪૩
 આંધ્ર ૭૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૭૩

આંધ્ર પ્રદેશ ૭૨, ૮૬, ૨૨૩, ૨૩૪
 આંધ્રમત્ય ૩૫૦
 આંધ્ર વંશ ૩૫૦
 ઇક્ષ્વાકુ ૧૩૦, ૩૫૧, ૩૫૯
 ઇટાલી ૨૧૧
 ઇ-ત્સિંગ ૧૧૨
 ઇન્ડોનેશિયા ૫૧, ૩૬૮, ૩૬૯
 ઇન્ને મુક્તા ૯૪
 ઇરાક ૯૩
 ઇલિયટ, વોલ્ટર ૨૧
 ઇંગ્લેન્ડ ૨૧૧, ૨૧૨
 ઇદ્ર ૫૪, ૨૬૮, ૨૮૧, ૩૩૮
 ઇદ્રદ્યુમ્ન ૨૦૫
 ઇદ્રભદ્રેશ્વર ૩૬૮
 ઇદ્રવર્મા ૧ લો ૩૬૮
 ઇદ્રવર્મા ગંગ ૧૯૨
 ઇરાન ૨૩, ૩૪, ૯૪, ૨૦૭, ૨૦૮
 ઇરાની ૩૨, ૩૬, ૨૨૫
 ઇશાનવર્મા ૩૫૬, ૩૬૩
 ઇશ્વરસેન ૧૭૮
 ઇસુ ખ્રિસ્ત ૨૧૦, ૨૧૨
 ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૫, ૬
 ઇસ્ટર ટાપુ ૩૦
 ઉત્ત્રસેન ૨૬૮
 ઉત્ત્રજન ૩૮, ૭૩, ૧૬૮-૧૭૧,
 ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૯૧, ૨૬૧
 ઉત્ત્રચિની ૨૬૩
 ઉડિયા ૮૬, ૮૮
 ઉત્તર પ્રદેશ ૯૯, ૧૭૦, ૧૭૭,
 ૨૨૩, ૨૪૩, ૨૮૮, ૨૯૮, ૨૯૯

ઉદ્યગિરિ ૩૪, ૬૯, ૧૧૫, ૧૪૦, ૧૪૭, ૨૪૩, ૩૫૫, ૩૫૬	
ઉદ્યગ્રમસૂરિ ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૬૪	
ઉદ્યાદિત્ય	૭૩
ઉદિતાચાર્ય	૨૭૩, ૩૩૫, ૩૬૪, ૩૭૪
‘ ઉદ્ભટ-કાવ્ય ’	૧૭૪
ઉપનિષદો	૨૬
ઉપનિષદ-વિમલ	૨૭૩
ઉપનિષદશ્વર	૨૭૩, ૩૫૬
ઉપ્પલહટ	૩૫૩
ઉમર, ખલીફા	૨૦૨
ઉમા	૩૬૮
ઉમાપતિવર	૩૬૩
ઉર્ફ ૩૮, ૩૯, ૬૧, ૯૩, ૯૬, ૧૦૫, ૧૨૮	
‘ ઉદ્ધાધરાધવ ’	૩૪૫
ઉપવહાત ૧૪૦, ૧૪૧, ૩૫૧, ૩૫૮	
ઝાના	૧૦૭
ઝાલસોડ	૩૨૨, ૩૨૫
ઝાળ્યાત ૨૫૭, ૨૬૦, ૨૮૩, ૨૮૪	
ઝગવેદ ૧૧, ૧૮, ૫૫, ૩૦૦, ૩૫૮	
ઝગલહેવ ૧૪, ૪૦, ૩૪૨, ૩૪૩	
ઝગધિક ૨૪૬, ૨૫૦, ૩૫૪	
ઝેપિરસ	૨૩૪
ઝેરણ ૨૧, ૧૧૫, ૧૪૭, ૧૬૨, ૨૮૬-૨૮૮, ૩૪૬, ૩૫૬, ૩૬૪	

ઝેરણપલ્લ	૨૬૮, ૨૭૦
ઝેલોરા	૨૧
ઝેલુર	૨૭૦
ઝેશિયા, પશ્ચિમ ૧૧૩, ૧૧૬, ૨૩૫	
ઝેય ૩૧, ૧૧૦, ૧૧૨, ૨૪૯	
ઝેશિયા માઇનોર	૩૩
ઝેશિયાટિક સોસાયટી	૫, ૨૨
‘ ઝેતરેય આરણ્યક ’	૧૭
‘ ઝેતરેય બ્રાહ્મણ ’	૧૭, ૧૮
ઝેરિકિલ્ય	૩૫૧
ઝેલોળ	૫૬, ૩૫૫, ૩૬૩
ઝેગસ્ટસ	૨૧૧, ૨૧૨
ઝેાત્રા, પં. ગૌરીશંકર	૭, ૧૬, ૩૫, ૪૪, ૬૭, ૭૨, ૯૯
ઝેાત્રા, વજ્રેશંકર ગૌ.	૧૯૯.
ઝેારિયા	૭૪, ૧૦૪
ઝેારિસ્સા ૮૫, ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૯ ૧૪૦, ૧૭૯, ૧૯૬, ૨૦૫, ૨૨૩ ૨૪૩, ૩૫૫	
ઝેાલિગિપયસ	૨૨૦
ઝેમટી, અપર	૨૫૦
ઝેમ્બ ૧૧૫, ૧૩૯, ૧૫૮, ૧૭૨, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૦૯, ૩૧૭ ૩૫૩, ૩૫૪	
ઝેમ્બપદ્માતો	૭૩
ઝેટ્યુરિ	૧૩૦, ૧૭૭
ઝેડી	૧૪૧
ઝેડુવાક	૩૪૨
ઝેલિંગ ૧ લો	૩૫૧

उपहवल	उपउ
कथिक वंश	१७७, १८६
कहंभ	७२, ६८, १३४, १८३, ३५१, ३५६, ३७३
कहंभपद्र	उपउ
कनिष्क श्लो.	१२०, १५६, १७१, १७५, २४५
कनिष्कहम	६, ७, १०, २३, २४, ३५, ४५, २४४
कनोष्ण	७३, ७७, १६३, २६६, ३७३
कनड प्रदेश	८७, १०२
कनड भाषा	उप६
कनड साहित्य	१७४
कन्याकुमारी	१६५
कपिल ब्राह्मणो	३१५
कपिलविमल	२७३
कपिलेश्वर	२७३, २७४, ३५६
कटिथस	१५, १०८
कथं	३१६, ३७४
कथार्थक	११, ७०, ७२, ३८५
'कथार्थमृतप्रपा'	३४५
कतृपुर	२६८, २७१
कर्पटवाणिन्य	उपउ
कर्मान्तपुर	उपउ
कलकरा	प. १०, ११३
कलसुरि	७३, १०१, १३४, १७७, १७८
कलसुरि-येदि संवन	३८५
कलश	२६६

कलिंग ६८, १२६, १३६, १४१, १५५, २३०-२३२, २४१, २४३-२४६, ३४६, ३५१, ३७२, ३७३	
कलिंगनगर	१६२
कलिंगनगरी	२४६
कलियुग	१६८, १८५, १८६
कल्प-वेदांग	१६
कल्पनामण्डितिका	७१
कल्याण	१६७, १६८
कल्याणविन्यथ	१६१
कदम्ब	१८४, १८६
कवि भाषा	३६६
कश्मीर	उपउ
कस्त	४१
कंडकल्युक	३१५, ३१८
कंतारग्राम	उपउ
कहंडार	३८, २३३, २५३
कंगोष्ण	२३१, २३३, २३४, ३५२, ३५४, ३६८
कंगोडिया	३६७
काक	२६८, २७१
काकतीय	१०१
'काकक साहित्य'	१८
काहियावाड	३८५
कात्यायन	२८
'कात्यायन श्रौतसूत्र'	५५
काथवटे, प्रो.	३४१
कादंबरी	२५६
कानडी ८६-८८, १०१, १०२, ३६०	
कायुल प्रदेश	२४

કામદેવ	૧૨
કામરૂપ	૨૬૮
‘કામસૂત્ર’	૧૬
કામદંદકિ	૩૩૯
કાચસ્થ	૮૪, ૧૨૬
કાયાવરોહણુ	૨૭૪
કાદંબક	૧૫૬, ૧૭૪, ૧૮૮
કાલર્ષી	૧૧૫, ૧૪૮
કાલાપક	૩૫૩
કાલિદાસ	૯૯, ૩૬૩, ૩૬૮, ૩૭૨
કાવી	૩૧૫, ૩૧૮, ૩૪૬
કાશકુલ	૩૫૩
કાશગર	૩૧, ૩૭
કાશી	૨૧, ૨૨
કાશ્મીર	૮૩, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૯, ૧૮૪, ૨૬૩
કાસિયા	૧૫૦
કાંગડા	૨૫, ૩૨
કાંચી	૧૮૯, ૨૬૮, ૨૭૦, ૩૫૪, ૩૭૩, ૩૭૪
કાંચવરમ્	૨૭૦
કિરાડુ	૩૨૪
કિલોન	૨૧૭
કોમોળ	૩૧૮
કોરીની	૨૩૪
‘કૌતિ’કૌમુદી’	૩૪૧, ૩૪૫
કૌતિ’વર્મા ૧ લો	૩૭૨
કૌલહોર્ન ૧૨, ૧૭૮, ૧૯૫, ૩૮૬	
કૂકર	૨૫૦, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૫૪
કુતુબ મિનાર	૧૨૧, ૧૪૭
કુતલૂર	૨૭૦

કુમેર	૨૬૮, ૩૦૪
કુમારગુપ્ત	૧૫૦, ૨૮૯
—૧ લો	૧૨૦, ૩૫૭, ૩૬૨
—૨ જો	૨૮૮, ૨૯૦, ૩૪૬, ૩૪૭
—૩ જો	૨૮૮, ૨૯૧
કુમારગુપ્ત (મળવાનો)	૨૯૯
કુમારદેવી	૨૬૯, ૨૭૦, ૨૮૯, ૨૯૦, ૩૪૨, ૩૪૪
કુમારપર્વત	૨૪૭
કુમારપાલ	૧૪૮, ૧૪૯, ૧૯૯, ૩૨૧, ૩૨૫, ૩૩૮, ૩૫૬, ૩૬૩
કુમારપાલ (કાનિય)	૧૨૭
કુમારસિંહ	૧૨૮
કુમારી પર્વત	૨૪૩, ૨૪૫, ૨૪૭
કુરુ	૧૮૬, ૩૭૩
કુરુપ	૩૩
કુલોતુંગ ૧ લો	૧૦૦
—૨ જો	૧૦૦
‘કુવલયાશ્વયરિત્ર’	૩૬૪
કુશિક	૨૭૩, ૨૭૪
કુશિનગર	૧૫૦
કુપાલુ	૩૨, ૩૫, ૩૭, ૯૮, ૯૯, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૯, ૧૫૬, ૧૬૮, ૧૭૫, ૨૭૧, ૩૫૧, ૩૫૯, ૩૭૪
કુપાલુ કાલ	૬૮, ૯૯
કુસ્થલપુર	૨૬૮, ૨૭૦
કુલલગઢ	૧૧૪
કુલા રાણા	૧૧૪
કુઆ	૩૬૦
કુચ મિહાર	૨૦૯

ક્રીડા	૯૩
કૃત	૧૬૯, ૧૭૦
કૃષ્ણ પ. ૧૭૪, ૩૨૦, ૩૩૮	
કૃષ્ણકવિ	૧૨૬, ૩૬૪
કૃષ્ણ પ્રદેશ	૭૨
કૃષ્ણરાજદેવ	૩૩૮
કૃષ્ણા	૨૪૬
કૃષ્ણામધ્યારણુ	૧૧
કેદારરાશિ	૩૫૭
કેનિંગ, લોર્ડ	૬
કેન્ટોન	૧૮૬
કેમળજી	૩૧૪, ૩૧૮, ૩૧૯
કેરલ ૮૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૫૮,	
૧૬૨, ૧૯૫, ૨૧૭	
કેરલપુત્ર	૨૨૨, ૨૨૫
કેલહણ	૩૪૧
કેશવ	૩૨૨, ૩૨૪, ૩૨૫
કેથી લિપિ	૮૪, ૮૫
કેચ મિહાન	૨૦૯
કેચીન	૨૦૮, ૨૦૯
કેટિવાર્ક	૩૫૩
કેટુર	૨૬૮, ૨૭૦
કેટુર	૨૭૦
કેટિનાર	૧૪૯
કેણુક	૩૫૩
કેત	૨૬૧, ૨૭૦
કેમિલ્લા	૨૭૧
કેરિએ ટોમ	૨૨
કેરિથ	૨૩૪
કેલ્લમ	૧૯૫
કેલ્લેર	૨૭૦

કેશલ	૩૩૭
કેસમ	૬૯, ૧૩૯, ૧૫૦
કેસલ	૨૬૮, ૨૭૦, ૩૫૪
કેંકણ	૨૨૩, ૩૩૮, ૩૫૧
કેંઠ	૧૬૪
કૌટિલ્ય	૧૬, ૩૫૨
કૌટિલ્યપુર	૩૫૩
કૌત્સ	૨૩૮
કૌગલ	૨૬૮, ૨૭૦
કૌશાંબી	૬૮, ૬૯
કાત્રપ ૩૨, ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૭,	
૧૪૦, ૧૫૬, ૧૬૮, ૧૭૪,	
૧૭૫, ૩૫૧	
કાત્રપ કાવ	૬૮, ૨૬૪
કાહરાત	૧૫૬, ૧૭૪, ૧૭૫,
૧૮૮, ૨૫૦	
કામંકર	૧૯૬
ખજુરાહો	૩૬૬, ૩૭૩
ખરપરિક	૨૬૮, ૨૭૧
ખરાસલેર	૨૪૮, ૨૪૯
ખરૌષ	૨૭
ખરૌષી ૧૨, ૧૪, ૧૫, ૩૧-૩૯,	
૪૧, ૧૨૮, ૧૩૫, ૩૬૧, ૩૬૬,	
૩૮૫	
ખલથ	૯૨, ૧૦૫
ખશ	૩૭૩
ખાંડગિરિ ૨૨, ૧૪૦, ૨૪૩, ૨૪૭,	
૩૫૫	
ખારવેલ ૬૮, ૧૧૫, ૧૨૬, ૧૩૦,	
૧૩૧, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૫, ૨૪૦-	
૨૪૭, ૩૨૧, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૫૦,	
૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૨	

भारत द्विपि	४१
भांडस	१०३
भेटक	३५३
भेभारथ	३६१
भोडु	१०३
भोतान	३२
गणपति	१०१, १०४
गोर्ध	३२६
गढवाला भोती	१०२
गणपति नगर	२६७, २६८, २७१
गणपति व्यास	१२६, ३४६
गणेश	१६
गढे	११
गया	१४०
गरुड	२३८, २६८, २८१, ३४६
गढसिद्ध	१७१
गंग	७२, १३०, १४५, ३५१, ३७२
गंग, पूर्वना	१०१, १०४, १६२
गंगा	२४३
गंगा प्रदेश	७०
गंगासागर	३१५
गंगाम	२७०
गंधार	३२, ३४, ३५, ३५२, ३५४, ३६६
गंभूता	३५३
गाडवाल	७३, १४३
गांगा	३३६

गिरनार	२३, ११३, ११५, १२८ १३१, १४८, १४९, २६०, ३४४, ३५५, ३६४
गिरिनगर	२५५, २६०, २६१, २८४, २८५, ३०७, ३५१, ३५६
गुजरात	११, २०, ६६-७३, ७६, ८६, ९५, १०३, १०६, ११०, ११५, ११६, ११८, १२०, १३८, १४२, १४३, १४८, १६२, १७१-१७३, १७६, १७७, २२३, ३२१, ३४६, ३५५, ३६३, ३८५, ३८६
गुजरात इतिहास परिषद	३८६
'गुजरात इतिहास संदर्भसूचि'	३८६
'गुजरातना ऐतिहासिक लेखो' ११,	२६०, ३०६, ३४१, ३८६
गुजराती ७८, ८८, १०३, ३६०-३६२	
गुप्त ६६, ११७, १२०, १२६, १३४, १३५, १४२, १४७, १४९, १७१, १७६, १८०, १९३, २८५, ३५०-३५२, ३८५	
गुप्त काल	६६, ६६, २८६, ३५६
गुप्त, श्री	२६६, २८६
गुरुगुणी	८४, ८८
गुजरे	७३, ७६, ७७, ११८, १३६, १४२, १४३, १६२, ३१६, ३१७, ३७३
गुजरेदेश	३१६
गुजरेनृपतिवंश	१७७, ३१५, ३१६, ३१६, ३७४

गुल्दर-अतीहार	१७०, ३७३
गुल्दर भंडल	३२२, ३२३
गुह	५४
गुहसेन	३०८
गुहिल	७३, ३४२, ३५२
गुंदा	१४७
गुंही	३६०
गेलडनर	१६
गोकाक	१८७
गोगानारायण	३२२-३२५
गोदावरी	२४६
गोदावरी-कृष्णा प्रदेश	७२
गोदरुहक	३२२, ३२४
गोपगिरि	३५६
गोपरान्त १३६, २८७, २८८, ३६४	
गोपालण	३६०
गोमती नदी	३६६
गोरभा	१६७
गोरथगिरि	२४६
गोलिअवली	३१४, ३१८
गोलेल	३१८
गोवधन २५०, २५१, ३५८	
गोविंदरान्त उल्ले	३५२
गोविंदसिंह	८४
गोसा	१०३
गोहिल	३६०
गोडोइरनीस	६६
गौड	२६६, ३७३
गौडरान्त	२६६
गौतमी व्यक्ती १४१, २५०, २५१	
गौहाटी	२७१

अंध लिपि	८७, १००
अहवर्मा	२६६
अियरसन	२३
अीक	४१, ६६, २३६
अीक लाषा	६८, १४६
अीक लिपि ४१, ४४, १०६, ३६१	
अीक-रोमन लिपि	६६
अीस	२२०, २३४, २३५
अेगारी	२११, २१२
'अलोसरी'	६१
अ्वाखियर	१४८
अरोत्क्य	२६६, २८६
अराय	३५३
अासरक	३५३
अूसडी	३५६
अोध	३०६
अोसुंडी	६६
अकपालित	२८२, २८४-२८६,
	३५६
अरोतर	११
अष्टन (वृक्षो आष्टन.)	२५७,
	२६२, २६३
अंडप ३३५, ३४०, ३४३, ३४४	
अंडप्रसाद ३३५, ३४०, ३४३,	
	३४४
अंड महाभिन	१६८
अंडेवर १२८, ३४१, ३४२	
अंडेल	७३, ३७३
अंद्र (राज)	३५६

अंद्रगुप्त १ श्लो	१७६, २६६, २७०, २८६
-२ श्लो	१४७, १७०, १७५, २७२-२७४, २८६, २९०, ३२१, ३४६, ३५७
अंद्रगुप्त भौयं	१५, १८६, २२५, २५२, २५८, २६०, २६१
अंद्रगुप्त विक्रमादित्य	१७०
अंद्रदेवी	२८६
अंद्रलागा	३६६
अंद्रवर्मा	२६८, २७१
अंद्रायती	३३६, ३४३
अंपा	३६७, ३६८
अंभा	१०३
आशुक्य	३३८, ३३९
आप	७७
आरपेटियर, डो.	१६१
आलिसा	३५३
आलुक्य ७२, १०१, १३४, १३६, १४२, १४३, १५०, १७४, १७७, १८५, १९७, ३१७, ३५१, ३५५, ३७२, ३७४	
आवोटक	३१७
आष्टन ६६, १७४, १७५, १८८	
आहमान ७३, १६८, ३५१, ३७५	
आंपलदेवी	३४४
अितोड	१२१
अित्तगोंग	२०६
अीन २७, ३८, ४०, १२१, ३८६, २१७	
अीनी तुर्कस्तान	३२

अीनी लापा	१०५
अीनी विपि	१४
अुलुक्य	३७५, ३४१
अूडासमा	३२३
अेटरल, डो. अुनीतिकुमार	४६
अेत, अेति	२४१, २४६
अेदि	१७७, १७८, ३७३
अेरवाड	३६५
अेण १००, १४३, १५०, २२२, २२४, २२५, २३१, ३५१, ३५२, ३७२, ३७३	
अेलुक्य ७३, ७७, ३१५, ३३७, ३४०, ३४४, ३५१, ३५३, ३७४, ३७५	
अीहालु	६, ३२४
'अंङःसूत्र'	५१, ५५
अाणुआ	३२३
'अालेग्य विपनिषद'	१७, ५५
अीहरा	३१८
अीरकह	३१४, ३१८
अमलपुर	२३४
अमलाग्राम	३१४, ३१८
अममु	८३
अयदागा	१८८, २५७, २६२
अयदेवमहल	१६७
अयद्रथ	३७४
अयलट १ श्लो	३१६
-२ श्लो	३१६
-३ श्लो	१६२, ३१६
-४ श्लो	१६२, ३१०-३१८, ३४६, ३४७

जयसिंहदेव	१८६, ३२१-३२६,
	३४६
जयस्वाल	२४४
जयंतविजयशु	३८६
जयंतसिंह	३३८
जरथोस्ती. धर्म	२०८
जर्मनी	२१६
जडांगीर	२१०
ज'पूसर	३५८
ज'मण्डे	३४४
जार्जकहेक	१८८
जातककथा	१६
जामनगर	१०३
जवा	३६८, ३६९
जिनभद्रगर्जि	५२
जिनविजय	११, २४४
जुनैद	३१७
जुलियस सीजर	२११, २१२
जूनागड	२१, ९९, १२१, १२६,
	१३०, १४७, १४९, १७९, २१८,
	२५५, २६०, २७४, २८४, २८६,
	३२१, ३४६, ३४७, ३५९, ३६२
जेतलदे	३४४
जेसलमेर	२०३
जेत्रसिंह	३३८, ३४०, ३४४
जेन	७८, ३५५
जेन. आगमग्रंथो	२७
जेनप्रतिमालेखसंग्रह	३८६
जेन मंदिरो	१२१
जेनलेखसंग्रह	३८६

जेन्स, सर विलियम प,	२१, ४१
जेशी, डो. उभाशंकर	२६३
जैगडा	१३१
ज्ञानचंद्र	२१
जरि	३५२
जामडी	३१८
टाकरेठ	८३
टांक	८३
टीपू	२०७
थेयवर	४३
थेवर	३५
थोड, कर्नल ग्रेग्स	२०, २३, २४,
	१९९
थोपर	४, ६
थोमस, ओडवर्ड	४५
थोपर	२३
ठाकुर	८३
ठाकुरी वंश	१९७
थ्य	३६१
थोमार्थ	१२८, १४८, १४९, ३४५,
	३५६, ३६४
थोवाक	२६८, २७६
थोडसन	४५
थोथोनोसियस	२१०, २१२
थोडिन	२४६
थोडकणकर	६१
थोडे	४१
थोडशिक्षा	३२, ४८, ११७, १२०,
	१५५, २३९

तन्त्र-छ-आदी	६६
तन्त्रक	१०५
तन्त्रक	३१७
तथागत	३६७
तनशक्ती	२४६
तमिळनाडु ६८, ७०, ८८, १००, १०१, १५८, १६०, १८५, १६५, २०५	
तमिळ भाषा १००-१०२, १६५, ३५६	
तमिळ लिपि	८७, ८८
तणाल	३०६
तान्त्रिक	३७२
तापस	२५१
ताम्रपत्नी २२२, २२५, २३१, ३५२, ३७३	
तासगांव	१७४
तांजोर	१०१
तिभेट	३६६
तिभेटी भाषा	१०५
तिमिराष्ट्र	२४३
तिरुनेलवेली १६५, १६६, २२५	
तिरुपति	१२०
तिलकटक	२६६
तिथ्य राज	२५२
तुरमाय २२५, २३१, २३४	
तुरुप	२७३
तुकस्तान, चीनी	३६
तुषार	३१
तुषार	२५८, २६१
तुणु भाषा	१०२

तुणु लिपि	८७
तेजपाल ५७, १४८, १४६, ३२६- ३४८, ३६३, ३६६	
तेलुगु ८६-८८, १०१, १०२, ३५६, ३६१	
तेलुगु-कानडी	८६
तेलुगु-योग	१०१
'तैत्तिरीय उपनिषद्'	१७
'तैत्तिरीय ब्राह्मण'	१८, ५५
'तैत्तिरीय संहिता'	१७, १८
तौलाटक	३५३
तेरमाळ १४८, १५५, २८७, २८८	
तेलेगी २ जे	२३४
तेसवी	२१६
त्रिपिटक	१६
त्रिपुरा	१०४, २०६
त्रिपुरा-नटक	३५७, ३६४
त्रिपुरी	१५७
त्रिभेनी	६२
त्रिलुवनदेवी	३३६
त्रिरश्मि १४१, २५०, २५१	
त्रिवेन्द्रम	१६५
त्रेन्न	३५३
त्रैदृटक	१३०, १७७, १७८
त्र्यंभक	२५४
त्स-डा	२७
थाडलेन्ड	३६७
थाणेश्वर	१६४, २६६
थान	१०३
दडिलवाडा	३४३

દક્ષિણાપથ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૩૧૭, ૩૫૪	
દુખખણ ૬૮, ૬૯, ૭૨, ૭૬, ૯૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૯૭, ૨૦૪, ૨૫૦, ૨૬૩, ૩૫૭	
દત્તદેવી	૨૮૯, ૨૯૦
દ્વ ૧ લેફ	૩૧૬
—૨ જો	૩૧૬
—૩ જો	૩૧૬
દક્ષિપદ	૩૨૨, ૩૨૪, ૩૫૩
દક્ષિપતી	૩૨૩, ૩૨૬
દમન	૨૬૮
દશકુમારચરિત	૨૫૯
દશપુર ૧૩૦, ૧૬૯, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૬	
દશરથ	૩૩૬
દશરથ, મૌર્ય	૯૮, ૧૪૦, ૨૫૨
દસપદ્મ	૧૯૬
દંડાહી	૩૫૩
દંડી	૯૯, ૨૫૯, ૩૬૨
દાની, ડો. ૮, ૩૦, ૬૦, ૬૭, ૮૯, ૯૦	
દારપસ	૩૪
દાહોદ ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૪૬, ૩૪૭	
દિલ્હી ૫, ૬, ૨૧-૨૩, ૯૨, ૯૫, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૪૭, ૧૫૦, ૨૦૪, ૩૬૩	
દિલ્હી-ટોપરા	૨૫૩
દીન-ઇ-ઇલાહી	૨૦૯

દુર્લાવિહારમંડલ	૩૦૯
દુર્ગ-મહારાજ	૧૮૭
દેશવાડા	૩૪૧
દેવગણ	૧૨૭
દેવગિરિ	૧૦૨, ૩૫૧
દેવગુપ્ત	૨૯૭, ૨૯૯
દેવનાગરી	૩૬૧
દેવની મોરી ૯૯, ૧૨૩, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૭, ૩૫૫	
દેવપારક	૩૬૩
દેવપાલ	૬, ૩૬૯
દેવદ્રમપદ્મિકા	૩૦૯
દેવરાષ્ટ્ર	૨૬૮, ૨૭૦
દેવગિયા	૩૦૯
દેવેન્દ્રવર્મા	૧૯૨
દેહમઈ	૩૨૬
દૌલતાબાદ	૨૦૪
દ્રમિળ	૩૭૨
દ્રવિડ ભાષાઓ ૧૬૬, ૮૮, ૧૦૦, ૩૫૯	
દ્રાવિડ	૨૬
દ્રાવિડી	૧૫, ૬૧૭
દ્રોણસિંહ	૧૭૯, ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૦૮
દ્વારકા	૩૫૬
ધનદેવ	૯૯
ધનજય	૨૬૮
ધન્યવિષ્ણુ	૨૮૮, ૩૫૬
ધમ્મપદ	૨૫, ૩૨, ૧૦૯
ધરણિગ	૩૩૯
ધરણીધર	૩૬૪

धरपट्ट	३०४, ३०८
अरसेन १ को	३०३, ३०७, ३०८
२ को	२००-३१०, ३४७
धर्मद्वारा	३६६
धर्मपाल	३५१
'धर्मोद्युक्त'	३४४
धवलकंक	३४५
धंज	३६३, ३७३
धंधुके	३३७
धाण्ड	३५३
धारवाड	१०, ११
धारा	११२, ३४२
धाराभेट्ट	३०६
'धाराध्वंस'	३६४
धारावर्ष	७५, ३३८
धारुका	३०६
धांधल	३४१
धीलुका	६१, १८८
धूमराज	३३७
धोणका १३५, १४६, ३२१, ३४४	
धोणा	३०६
धौली	२३
ध्रांगध्रा	१०३
ध्रुव. छ. ल.	३२४, ३४७
ध्रुवदेवी	२८६, ३००
ध्रुवभट्ट	३३७
ध्रुवलूति	२६६
ध्रुवसेन १ को	३०४, ३०८
२ को (आलादित्य)	३१६
नगरक	३५३
नगियाला	१०३

नडूळ	३२४
नरयंदसूरि	३६४
'नरपतिव्ययार्थीका'	२००
नरवर्धन	२६६, २६८
नरसिंहगुप्त	१५०, २८६-२६९
नरेन्द्रसूरि	३६४
नर्मदातट	३५३
नल	३७३
नवगोंग	२७१
नवसारी	१५०, १६६, १७७, ३१७
नडुपान	६६, १३०, १४०, १७४, १७५, २५०, ३५१, ३५८, ३६४
नांद	६२, २३४, २४३, २४४, ३५०
नांदि	२६८, ३०७
नागकुळ	२७१
नागदत्त	२६८
नागपट्टन	३६६
नागपुर	३७३
नागरी	७३-७८, ८८
नामसेन	२६७, २६८, २७१
नागार्जुनी	२०
नागार्जुनीकोडा	६६, ६८, १३०, १५५, १८२
नागेंद्रगच्छ	३४०, ३४१, ३४४
नानाक	१४८, १४६, २६१, ३६४, ३६५
नालक	२३१, २३३, २३४
नालपति	२३१, २३३, २३४

नानीपत्र	३६१	पद्मसिंह	१२८
नाथक	१०१	पद्मावती	२७१
'नारदस्मृति'	२८	परभ्रम	१४८
नारायण	६	परयत्काम	२१६
नारायणपात्र	३१३, ३५६	परमार	७३, ७५, १३४, ३२४, ३३७, ३४२, ३४३, ३५१, ३७३, ३७५
नालंदा	१५०, ३६६	परशुराम	६१, १६५
नासिक	११५, १२६, १४०, १४१, १७८, २४६-२५२, २५४, २६३, ३२३, ३५१, ३६२	पराशर	२७३
नाहर, पूरखुअं	३८	परिव्राजक	१८३
नांदीपुर-नांदीपुरी	३१६, ३७४	परीक्षित	१८६
नियार्कोस	१५, ११०, १११	परीभ, रसिकदाल	३२४
निमाड	२६३	पण्यैत	२८२, २८३, २८५
'निरुक्त'	१६	पलछ	२६८, २७०
निषाद	२५८, २६३, ३५४	पलछंड	२७०
निंभकृप	३५३	पलाशिर्नी	२५७, २६०, २८३
नीलराज	२६८	पल्लव	७२, ६८, १००, १३०, १३४, १४२, १५५, ३५१, ३५६, ३७४
नेपाल	७०, ८५, १०२, ११०, १३६, १६३, १६४, १६७, २६८, २७१, ३६६	पवाया	२७१
नेमिनाथ	१३०, १४८, ३३६- ३४४, ३६३, ३६६	पहलव	६६, १५५, १५६, १६७, १७०, २५०, २५६,
नेरिस	२४	पहलवी	२४
पद्मसिद्धान्तिका	५१	पंथमहाल	३२३, ३२४
पण्डि	४५	'पंथविश्वब्रह्मण्य'	१८
'पण्डुवण्डा सूत्र'	१४	'पंथसिद्धान्तिका'	५५
पतंजलि	२८	पंथाल	२६६
पतिक	१२०	पंणम	८३, ८४, १६६, १७०, १८४, १६४, २०२, २३६, २७१
पत्तन	३२४	पंणमी लाया	८४, १०२
'पद्मपुराण'	३१०	पाकिस्तान	२२३, २३३, ३६६

पाटल	११०, १४६, ३२३
पाटलिपुत्र	२२५, २७०, ३५६
पालिनि	१५, १६
पाथुड	२४७
पारडी	१०३
पारसी	८२, २०७
पार्जिट	१६१
पार्थपराक्रम	३४३
पाल ६, १४३, ३५९, ३६६	
पालि	३५६, ३६७
पांडवो	५, २१, ५४, १८६
पांडेय; डो. राजभलि	८, ३५, १३४, १६७, १७०, १७१, २२७
पांडेय १००, २२२, २२४, २२५, २३१, २४३, ३५१, ३५२, ३७२, ३७३	
पिडापुरम	२७०
पिशल	१६
पिष्टपुर	२६८, २७०, ३५४
पिंगल	५१, ५५
पुण्ड्रवर्धन	३५२
पुण्ड्रानक	३५३
पुरगुप्त	२८८-२९१
पुराण	१८६, ३१०, ३५०, ३५२, ३६५, ३७०, ३७५
पुरी-कटक प्रदेश	१६६
पुरषोत्तम सरस्वती	३६०
पुलकेशी २ न्ने	५६, १८५, ३५१, ३५५
पुत्रकेशी अवनिजनात्रय	३१७, ३७३

पुलिश सिद्धांत	५६
पुलिह २३१, २३३, २३४, ३५२	
पुष्करसारी	१४, १५
पुष्कलावती	३२
पुष्पपुर	२६७, २७०
पुष्पभुप्त	२५८, २६०
पुष्पमित्र	२४७, ३५७
पुण्ड्रभावि, वासिष्ठीपुर	२६४, ३५४, ३६२, ३६३, ३७२
पुण्ड्रवर्मा	३६६
पुण्ड्रसिंह	३३६
पृथुक	२४३
पृथ्वीराज	३६०
पेट्रुवेगी	२७०
पेथड	३३६
पेशावर	३२
पैडल	१४३
पेरअंदर	१६६
पेट्रुगीज लापा	३६१
पौडोमी	३३८
प्रतापदेवी	३४४
प्रतिष्ठा १७४, २३३, २५०	
प्रतीहार ७३, ७७, १४३, ३१६, ३५१, ३७५	
'प्रमंघयितामलि'	३२३
प्रभाकरवर्धन	२६६-२६८
प्रभावतीगुप्ता	१५०, ३५१
प्रभास पाटल ११५, १४८, १६६, २१८, ३५६, ३५८	
प्रवसेन २ न्ने	१५०
प्रसवर्ग	३६३

પ્રહલાદન	૩૩૮, ૩૪૨
'કા-યુઅન-યુ-લિન'	૨૭, ૩૧
કારસી	૧૨, ૩૮, ૩૯, ૬૧, ૯૨- ૯૬, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૨૮, ૧૩૨, ૩૬૦
કાષ્ઠ ગુજરાતી સલા	૧૧
કા-લાન	૧૧૯, ૧૮૬
ક્રિનિશિયન	૩૯, ૪૨-૪૫
ક્રિનિશિયા	૪૪
ક્રિરંગી	૧૦૫
કીરોઝશાહ તથાભ	૪
કુલકા	૧૦૩
કા-સ	૨૧૧, ૨૧૨
કેંચ લાપા	૧૦૫, ૩૬૧
ફલીટ	૧૦, ૧૭૮, ૨૪૪
અખત્યાર ખલજી	૨૦૦
અખશાલી	૫૧
અડવા	૯૮, ૧૨૩, ૩૫૭
અણ્ડરિન્દ્રિ	૩૫૩
અરપપાદીય વિહાર	૩૦૬, ૩૦૯
અરાબર કુંબર	૨૦, ૧૧૫, ૧૪૦
અરુઆ, ડો.	૩૦, ૨૪૪, ૨૪૭
અન્સ	૨૪
અર્મા	૬૩, ૧૧૧, ૧૨૦, ૩૬૭
અર્મી લાપા	૧૦૫
અલમિત્ર	૧૯૧
અલરામ	૬૧
અલવર્મા	૨૬૮
અલત્રી	૨૫૦, ૨૫૧
અલિ	૨૮૧
અલલાલ	૩૪૨

અલલાલ નારાયણ	૩૨૫
અસાદ	૧૫૦
અહમતી	૯૫
અહાલ	૬
અંગલા દેશ	૧૧૭, ૨૦૬, ૨૭૧
અંગાળા	૧૧, ૭૦, ૮૫, ૯૨, ૯૫, ૧૦૪, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૭૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૪-૨૦૬, ૨૮૮
અંગાળી લાપા-લિપિ	૮૫, ૮૬, ૮૮, ૧૦૪, ૩૬૦-૩૬૨
અંસ ખેડા	૧૩૬, ૨૯૪, ૨૯૮
આણ્લદ્દ ૯૯, ૨૫૯, ૩૪૬, ૩૬૨	
આદામી	૧૦૧
આબિલોનિયા	૩૩
આલચંદ્ર	૨૯૭
આલપુત્રદેવ	૩૬૯
આલાજી અવાજી	૮૨
આલી	૩૬૯
આહલિક	૧૫૫, ૧૬૭, ૨૩૯
અિલ્વખાત	૩૫૩
અિલ્લખ	૨૧૭
અિજીપુર	૨૦૬
અિહાર	૮૪, ૮૫, ૧૦૪, ૧૪૦, ૧૭૦, ૨૦૦, ૨૦૧
અિંઅિસાર	૩૫૦
અિનજપુર	૨૦૩
અિદર	૯૫
અિરલા	૧૫૦
અિદાઉ	૯૨, ૧૦૫
અિદ્દ ૧૨૦, ૧૩૧, ૧૮૬, ૩૧૯,	
	૩૫૦

शुद्ध गथा	२०
शुद्धी	३०५, ३०६, ३१६
शुद्धग्रन्थ १६२,	२८८, २६०,
	२६१, ३०८
बृहत्क्षेत्रसमाप्त	६३
'पृष्ठसंछिता'	१८४
पृष्ठरूपति	३०४, ३३५, ३३८
पृष्ठरूपतिमित्र	२४३, २४७
पृष्ठरूपति-वात्तिक	२८
पेडिट्ट्या	२२५
पेनई	१६
पेनाकटक	२५०
पेपि'०२१	२१
पेडिण्यम	२११
पेसनगर ६८, १४७, १५५, २३७,	
	२३८, ३२१, ३४६
पेरार	११३
पेथन	२१
पेथसि'ग	२६
पेपदेव	६०
पेनि'थे	३६६
प्यूलर, डो. ७, २३, २६, ३५,	
४१-४५, ५६, ६७, ७०, ७२,	
८६, २४४, २६१, ३२४, ३४७	
अन्नकुंड	३६०
अन्नगिरि	१२८
अन्नग्रन्थ	५६
अन्नदेश (अर्भा)	१८६
अन्नसिद्धांत	१८०
अन्ना १४, २७, ३३८, ३६१,	
	३६८, ३७४

आत्मज्ञो	२३०, ३५५, ३६६
आत्मी विपि १२, १४, १५, ४०-	
६१, १२८, ३६१, ३६६, ३६६	
अटिश	२१०, ३६१
अटिश भुजिभम	१२१
भगवतीसूत्र	२८
'भगवद्गीता' १३१, १५०, २५३	
लगवानलाल धं० १७८, १६६,	
	२४४, २४७, २६१
अटाक १५०, ३०३, ३०७, ३०८	
अट्टरवाभी	२६७
अट्टि	२०३
अट्टिक	२०३
अट्टिप्रोक्त	११७
अट्टक	२३६
अट्टपतन	३०३, ३०६, ३१०
अट्टत	६२
अट्टपुर	२६३
अट्टाग	२६७, ३००
अट्टत	३८, ६८
अट्टक'०७	१३६, ३१४, ३१६,
	३१८, ३५३, ३५८
अट्ट	१६२, ३१७
'सविष्णुपुराण'	३१०
आगलद ६८, १५५, २३७-२३६,	
	३५१
'आगत पुराण'	१८४
आगत सं'प्रदाय	२३८, २६६
आटिक	२०३
आटी	२०३
आट्टर	१०३, ३०६

लानु	२६७, ३००
लानुग्रुपत	१३६, २८१-२८८, २६०, २६१, ३४६, ३४७, ३६४
भारत युद्ध	५६, १८५, १८६
भारतीय-यवन	१४६, १५५, ३५१, ३५६
भारवि	३६३
भावनगर	११, ३४१, ३८६
भाव गृहस्पति	३५६, ३५७, ३६३
भावलपुर	३२, २६३.
भास्कर रविवर्मा	१००
भास्करवर्मा	१५०
भांडारकर, डॉ.	१२, २७३, ३८६
भितरी	२१, १५०, २८८, २८६, २६१, ३४७
भीम	५, ६१
भीमल	३६०
भीमदेव १ लो	३४१, ३४३, -२ नं० १६६, ३२१, ३४३, ३४४, ३५६, ३६५
भील	३२४
भुतान	२०६
भुवनेश्वर	११५, २४३, २४६
भूतान्मिक्षा	१४५
भूमक	१७५
भोज	११२
भोजक	२४६
भोजपुर	८५
भोज-प्रेययक्षिक	२३१, २३३, २३४

भौम	१६६
भौम-कर	१६६
भौमरा	१८३
भक्तुनिया	२२५, २३४, २३५
भक्ता	२०२
भग	२२५, २३६, २३४
भगव	१४, ८५, ६६, १७६, २३४, २४३, २४४, २४६, २४७, २६१, २७०, २८८, ३५०, ३७२
भक्षिक्याला	१२१
भष्टराज	२६८
भतिल	२६८, २७१
भथुरा	३२, ६८, ७०, ६६, १४७, १४८, १७६, २४६, २४७, २७२, ३२१, ३४६, ३५६, ३५७
भतीना	२०२
भदुरा	१०१, ११८
भदुरार्थ	१८५
भद्रक	३७२
भद्रदेश	२७१
भद्रास	१०
भध्य प्रदेश	६८, ७३, १०२, १७७, १६४, २६३, २७०, २७१, २८७, ३६६
भनसेहरा	३८
भनु	५४, ३६८
'भनुसंहिता'	२८
'भनुस्मृति'	५, ३०८
भमलूक वंश	१०४

भराडी	८२, २१०
भराडी	१०२, २०४, ३६०
भरु	२५८, २६३, ३५४
भरुङ्घ्याधि	३३८, ३३९
भर्कटसागर	२९७
भलपार	१६५
भलयदेश	३६७
भलय पर्वत	६२
भलयालम	८७, ८८, १०१, १०२, २०९
भदल	२०६
भदलदेव	३३६, ३३९, ३४०, ३४३, ३४४
भदभूद गऊनवी	२०१, २१९
भदभूद भेगडो	१०३, ३६०
भदभूदपुर	२०१
भदभूदशाह	९५
भडाकान्तार	२६८, २७०
भडाकूट	३७२
भडाऊनी लिपि	८३
भडादेवपुर	३०९
भडादेवी	२९०
भडपद्म नंद	१८६
' भडालारत '	१६, ३१०, ३६५, ३६८
' भडालाण्य '	३५७, ३६८
भडामेधवाहन	२४५
भडाराष्ट्र	७२, ८२, ९०, १७७, २०५
भडावीर स्वामी	१८६, १८७, ३५०
भडासेनगुप्त	२९९, ३५१

भडासेनगुप्ता	२९६, २९९
भडिपदेश	१७६
भडीसागर	३१८
भडुवा	३०६
भडेंद्र	२६८
भडेंद्र पर्वत	६२, २६८, २७०, ३७२
भडेंद्रवर्मा	३५१
भडेंद्रसुरि	३४०, ३४४
भडेश्वरदासेनक	३०५, ३०९
भडेश्वर	२६३, ३६८
भंगवेश	१०१
भंगली	३५६
भंगसेर	१३०, १४०, १४७, १४८, २७१, ३५७, ३६२, ३६३
भागधी	३५९
भाणुसा	१०३
भातुग्रेट	३५६
भातुविष्णु	२८८, ३५६
भाधिया	२२, २३
भाद्रक	२६८, २७१, ३५२
भाधव	२८७, २८८, ३६३
भाधवगुप्त	१६३, २९९
भान	१७६
भानिकयाला	२४
भामहलपुरम	२१
भायसेर	१०, ११, ८७, ९०, १०१, ११०, १९२, २०१, ३८५
भारवर्मा कुलशेखर	३५१
भारवाड	२६३
भारविजयेतुंगवर्मा	३६९
भारीय	३३८

भाई'ड	३४०
भालहेव	३४४
भालव १५७, १६६-१७१, २६८, २७०, ३२२, ३२५, ३३८, ३५२, ३७३	
भालवक	३५३
भालवराज	२६६
' भालविकाग्निमित्र '	३५७
भाह्विक	३५३
भाह्विभती	२६३
भाह्वेश्वर	२७३, २७४
भाणवा ६६, ७०, ७३, १६६, १७०, १७६, २७१, २६६, ३२३, ३२४, ३४२	
भांगरोण ११५, १६६, ३६३, ३६५	
भित्र	२४४, ३०७
भित्रहेवी	२८६, २६०
भियिल	३७३
भियिला	८५, २००, २०१
भिन-दर	२४
भिनन्द्र	६६
भिराशी, डो. १०, ६१, १७६, १७८, १६३, ३२०	
भिल. डो.	२१
भिसर ३३, ३४, १११, २१७, २३४	
भिक्षिकुल १४८, १५५, ३५१, ३५६	
भुधल	६३, ६५, १०५, ११७
भुरुंड	२६८, २७१
भुस्लिम ६२-६६, १००, १०४, १११, १४६, २०१, २०३, २०४, ३६०	

भुद्धभट्ट, तुंगलक	२०४
भुद्धभट्ट, पोगंवर	२०२, २०७
भुंयध	१०, ११
भूलक	३५४
भूलर	४०, ४१
भूलराज १ लो	३४५, ३५६
भूलवर्मा	३६६
भूलुक	१६६
भूपक	३७२
भृगेशवर्मा	१८३
भेंक डोनाहड	४१
भेंकेडोनिवा	२३४
भेंकस भूलर	१६
भेगस्थनीस	१५
भेदपाट	३५३
भेयो, लोड	७
भेरठ	५
भेरिगगी	३०
भेरु	३४३
भेलेट, सर याहर्स	२१
भेवाड	७३, ३४२
भेंसन	२४
भेसवाला	१०३
भेसोपोटेभिया	३३, ४३
भैत्रक ७१, ८६, ११८, १२०, १२५, १२६, १३०, १३१, १३४, १३६, १४२, १४३, १४५, १५०, १५२, १६२, १७६, १८०, ३०३, ३०७, ३०८, ३१०, ३१७, ३५१, ३५२-३५५, ३५७, ३५८, ३६३, ३७१, ३७२	

भैरवायष्टी संहिता	१८	युरोप	५, ६१, १०५, १११, २१०, २११, २१७
भैथिली	८६, १०४	घेरंगुडी	१३५
भोग	६६	घेल्मभंथिली	२७०
भोडी लिपि	८२	थौथिय	२५८, २६३, २६८, २७१, ३५२
भोळेन्ने-ढो १६, २०, २५, ११३, ११८, १२०		रधु	३३५, ३७३
भौपरि २०, ६८, १७०, ३५१		'रधुवश'	३७३
भौय ३५, ६६, १२७, २३४, २५२, २६४, ३५०, ३६१, ३६२, ३७३		रजि	३३५
भक्षराज	१४८	रई	१३४
भणुवेई	१८, ३५८	रत्नभणिराव	३२५
भणुदगई	२०८	रत्नसिंह	१२७
भभ	२६८	रविप्रति	३५५, ३६३
भवन ३१, ३५, ६८, २२५, २३०, २३२-२३४, २३६, २५०, ३५४		रविशांति	३६३
भवनदेश	२३०	रंगाचार्य	१२
भवन, आहलिक	३२	राधस	११
भवनानी	१५, १६	रा' जेगार	३२३
भशोदा	३३८	राधवदेव	१६७
भशोधर्मा विष्णुवर्धन १४०, १४७ -१४६, ३५१, ३६३, ३७२		राजगुह	२४६
भशोधवल	३३८	राजधाट	१५०
भशोभती	२६६, २६७	'राजतरंगिणी' १२५, १८४, १८६	
भशोवर्मा	३२३, ३६८, ३७३	राजप्रशस्ति	११४
याकोपी, डो.	१६१	राजराज	३५१
यादव १०२, १३४, १३६, ३४३, ३५१, ३७५		-१ लो	१००, १४३
यारक	१६	-२ जे	१००
युग्मन स्वांग १२०, १६३, १६४, ३०६		राजस्थान २०, ६६, ७०, ७२, ७३, ६६, १०२, ११०, १६६, १७०, १६४, २०३, २६३, २७१, ३१६, ३५५	
युधिष्ठिर ६१, १८५, १८६, ३०४		राज्यवर्धन १ लो २६६, २६८ -२ जे २६७-२६६	

राज्यश्री	२६८
राज्यधिराज १ लो	१००
राज्यूल	६६
राज्येन्द्र श्याम	११८, ३६६
—१ लो	१००, १४४
राज्यैरी	२३३
राहा	३७३
राज्यकहेवी	३२३
राधनपुर	११
राधनपुरप्रतिमालेखसंदेह	३८६
राधाकांत शर्मा, पंडित	६
राधिया	२२, २३
राम	३२२, ३७३, ३७५
राम, जामदग्न्य	६३
राम, दशरथि	६१, ६२, ३३८
राम, वासुदेव	६१
रामशुभ	२६०
रामशंकर	१४३
रामदेव	३३७
रामनगर	२६६
रामपुरा	१०३
'रामशतक'	३४५
'रामायण' १६, १०६, ३६५,	३६८
राव, जे.स. आर.	३०
रावल	१०७
रावी	१६६
राष्ट्रकूट ६१, ६३, ७२, ७७, १०१,	१२६, १२८, १३४, १३६, १४२,
१४३, १४५, १६२, १७६, १७७,	३१५, ३५१, ३५२, ३५३,
३६३, ३७२	

राष्ट्रिक	२४६, २६३
रुद्र	५४
रुद्रदाभा १ लो ६६, १२६, १४७,	१४६, १८८, २५५-२६४,
२८४, ३४६, ३४७, ३५१,	३५४, ३५६, ३६२, ३७३
रुद्रदंड	२७३
रुद्रदेव	२६८, २७१
रुद्रसुरि	३६३
रुद्रसेन १लो, वाकाटक	२७१
—३ लो	६६
रुद्रशर्मा	३६०
रुद्रदेवी	१०३
रुद्रनाथ	२३४
रुद्रनारायण	३२५
रुद्रादे	३४४
रुद्रि	१०६
रुद्रसेन	४१
'रुद्रतगिरि शसु'	३४४
रुद्रतक	२८३
रुद्रथ	२६
रुद्रम	२१०, २११
रुद्रमत लिपि	४४
रुद्राणक	३५३
रुद्रवीर	२७४, ३०७
रुद्रमण	६२, ३७५
रुद्रमणसेन	२००, २०१
रुद्रभवर्मा	३७३
रुद्रमतौ	२६८
'रुद्रतविग्रहराज'	१५०
'रुद्रतविस्तर'	१४, २७

सवितादेवी	३३८, ३४४
सदल	५६
सवयुप्रसाद	३३७, ३५६
संडन	१०
साभाळ	३६०
साट	३२४, ३५३, ३७२
साट सिपि	७२, ७३
'साटयायन श्रौतसूत्र'	५५
सावयसिंह	३३६, ३४०, ३४२, ३४४
सारसेन	४५
साहोर	२०१
सिन्धुवि	२६६, २७०, २८६, २९०, ३५२
सोलादेवी	३४४, ३५७
सोलुका	३३६
सूयप्रसाद	३५६
सूयसिंह	३३६, ३४०, ३४१, ३४३
सूयादेवी	३४४
सूयिग	३३५, ३३६, ३४०, ३४४
'सुभपद्धति'	१३८
सुटिन सिपि	४४
सुंडन, डो.	४६
सुकविभाग	१८६
सोदा, सोदातसिंह	३८६
सोथल	११३, ११६
सोदी वंश	१०५
सौहित्य	३७२
स्युडर्स	१२, ३८६
सकन	२४८, २४६
सभत	२४६

सगिणीदेवी	२६६
सटनगर	३५८
सटपडिका	३५३
सट्टर	३७२
सट्टुगु	१००, १०१
सडनगर	११५, १४६
सडोहरा	३८६
सडवाण	३२३, ३६०
सडसदेवी	२६०
सडसभट्टि	१२६, ३६२
सडसाथी	३६०
सडसभट्टिर ५३, ५५, १८२, १८५	
सडसभट्टि	३५३
सडसुण	२६६
सडसमानकोटी	२६६
सडसि	३५३
सडसली २१, १२०, १२१ १३०, १३१, १३४, १३६, १४२, १५०, ३०५, ३०६, ३१०, ३१३, ३१६, ३१७, ३५५, ३५७, ३५८, ३६३, ३७१, ३७२	
सडसलीपुर	११६, ३६०
सडसदा साधा	१०५
सडसिध	३३७
'सडसिध धर्मसूत्र'	१६
सडसुदेव	३३८
सडसुभंधु	३०६
सडसुपाल १४८, ३३६, ३३६, ३४०, ३४२-३४४, ३६३	
'सडसुपाल-सुति'	३४४
सडसण	३००, ३०६

वंशु	३७३
वंश	१४, ३७२
वाक्याटक ७२, १२३, १३०, १३४, १४२, १५०, १५५, ३५१, ३५३, ३८५	
'वाग्जसनेयि संहिता' १७, १८	
वात्स्यायन	१६
वातापि	३७४
वापनदेव	३२२, ३२५
वायव्य सरहद	२५
वाराणसी	२१
वास्तुकथ	३५३
वासवदत्ता	१११, २५६
वासिष्ठीपुत्र पुण्ड्रिभावि १२६, १४१, १५५, २५०, २५१, २५३	
वासुदेव १५५, २३८, ३२२, ३२५	
वासुल	३६३
वांकातेर	१०३, १६५
विक्रम	१६४, १६८, १६९
विक्रमादित्य १६८-१७१, १७४, १७५	
-ईदो १६७, १६८, २०१, २१७	
विक्रमांक १६४, १६८-१७०	
'विक्रमांकदेवचरित'	२१७
विग्रहराजदेव	१५०
विग्रहराज-वीसलदेव	३६३
विजयसेन	३६३
विजयसेनसुरि ३४०-३४२, ३४४	
विजयनगर	१०१
विहर्ष १५५, २५०, ३५४	
विदिशा २३८, २३९, २६३, ३५१, ३५६	

विदुर	२१
'विनयफिटक'	१५, १६
विमल ३४१, ३४३, ३५३	
वियेतनाम	३६७
विल्कि-स	५, ६, २०
विल्कोर्ड	२१, २२
विल्सन	४६
विवलकर	८२
विशाभापटम	२७०
विशालविजयशु	३८६
विशेषावश्यकभाष्य	७२
विश्वेश्वरराशि	३५७
विश्व ६२, १३०, १४७, २३८, २८१, २८५, २८६, २९३, ३२५, ३३८, ३५६, ३६८	
विश्वगोप	२६८, २७०
विश्वपट गिरि १४७, ३५१, ३५६	
विश्वपालित	२५६
'विश्वपुराण'	१८४
विंध्य १७७, २६३, २७१	
वीरधवल ३२१, ३३७, ३४०, ३४२, ३४४, ३४५	
वीर पांडय	१००
वीर अल्लाल २ नो	२०१
वीरम	३५६
वीर रविकर्मा	१६५
वीरसिंह, वाघेला	१०३
वीरसेन	३५६
वीसलदेव ६, ३४५, ३५६, ३६४	
वेणलदेवी	३४४
वैडल	३०

'वेद'	१६, १८, ५४, १२०, ३६५, ३६८
वेदगर्भशशि	३५१
वेदांग	१६, १८, ३६८
'वेदांग न्योतिष'	५५
वेयर	१६, ४१
वेरावण	१३०, १८०, १८१, २०३
वेगी	१०१, २६८, २७०, ३५४
वेदुरा	२४
वेन्यंती	३७२
वैद्यनाथ	३४५, ३५६, ३६४
वैन्यशुभत	२८८, २९०, २९१, ३०८
वोनोन	१७०
व्याघ्रराज	२६८
व्यास	१६, २१, ३०५, ३१०, ३१८
विहटेनी	१६
शक	३१, ६८, ८६, १७१, १७४-१७६, २५०, २६८, २७१
शक क्षत्रपो	१७०
शक-पहलव	३२, ३५, ३७, ८८, १४६, १५६, १७०, ३५१ ३५६, ३७४
'शतपथ ब्राह्मण'	१७, १८, ५५
शत्रुघ्न	६२
शत्रुघ्न	१६६
शत्रुघ्नय	५७, १०७, १४६, ३५५, ३६४
शरत्तराज	२८७
शशांक	२६६
शंकरानंद	३०

शंभ	३२४
शंभोद्धार	३६१
शातकृष्णि गौतमीयुत्र	१४१, १५५, २४६-२५१, २५३, २५८, २६३, ३२१ ३४६, ३५१, ३७३
शातकृष्णि वासिष्ठीयुत्र	२६४
शामगाथ	३५५
शारदा क्षिपि	८३, ८४
शालंकायन	१४२, २७०
शालिवाहन	१७४, १७६
शास्त्री, दुर्गाशंकर	३२३
शास्त्री, हरिभ्रसाह	१८०
शाह, वि. त्रै.	१२४
शाहजहां	८५, २०५, २१०
शाहज्यामगढी	३८
शांतिसूत्रि	३४०
शिक्षाहार	१०२, १३४, १३६, ३५१
शिव	३०७, ३१३, ३३५, ३४०
शिवकोट	८६
शिवशुभत	२५३
शिवदेव २ जे	२१६
शिवलागपुर	३५३
शिवसिंह, गोहिल	१६६
शिवाण	८२, १२०
शिहोर	३६०
शीभ	८४
शीलादित्य, हूतक	३०६
	- १ लो ३१६
	- सामंत ३१०
शुक्र	३३८

शुभ्र	६८, १५५, २३६, ३५०
शुभ्ररिक्त	२३३, २६३, ३५८
शैलेन्द्र	३६८, ३६६
शोडास	६६
शोभनदेव	३४५
श्रीधर	१४६, ३५६, ३६३
श्रीपति	३६३
श्रीपाल	१२६, ३६३
श्रीपुर	२७०
श्रीवंडा	२२५, ३६६
श्रीविजय	३६८
श्वभ्र	२५८, २६३, ३५४
पाहि	२६८
सत्यपुत्र	२२२, २२५
सत्यपुर	३५३
सनकानीक	२६८, २७१
सभतट	२६८, २७१
'सभवायांगसूत्र'	१४
सभरसिंह	३५६
समुद्रगुप्त	२१, १२०, १२६,
	१४०, १४६, १८६, २६४-
	२१३, २८७, २८६, २६०,
	३४६, ३५१, ३५४, ३५७,
	३६२, ३७३
सरस्वती	१४, १३०, ३३५, ३३८
सर्वतात	६६
सलभणपुर	३५६
सलभण्टाहे	३४४
सहजिग, गुहिल	१६६
सह पर्वत	६२
संक्षाल	१८३

संभ्र	६१
संगभसिंह	१७७
'संघपतियरित्र'	३४४
संगण	२०८, ३५३
संभवनाथ	१४६
सरकृत	१२, ३३, ३५, ४७,
	४८, ५५, ६६, १००, १०२,
	१०६, २०३, ३२३, ३५६,
	३६७, ३६८
सातवाहन	६८, ६६, ६८, ११५,
	१२१, १३०, १४०, १४१,
	१५५, २४५, २५३, ३५१,
	३५७, ३५६
साभवेद	३००, ३५८
सामंतसिंह	१६६, ३३८, ३४२,
	३५६
सायण	१२०
'सायण-भाष्य'	१७
सारनाथ	११५, १४८
सारस्वत	३५३
सारभदेव	३६४
सारिपुत	३६७
सासानी	२३, २०८
साहेत-भाहेत	१५०
सांडरसीह	३२२, ३२५
सांथी	२१, २३, ६८, २७१
सांपुल	१२७
सांभर	३२४
सिकंदर	१५, २२, १०८, १६७,
	१६६, २२५, २३४
सिद्धपुर	३८

सिद्धराज	१६६, ३२१-३२६, ३४२, ३६३
सियाम	१८६
सिलोन	६३, १२०, १८६, २२५
सिसिली	२२०
सिस्तान	३८
सिंध	७७, ६२, १०४, २०१, २६३, ३१७, ३२४
सिंधु	२५८, २६३, २६८, ३५४
सिंधुदेश	१६, ३४, ३५, ४५, ४७, ६८
सिंधुराज	३२२, ३२४
सिंधुराजपुर	३२४
सिंधु संस्कृति	१३८
सिंह	१६६
सिंहपत्तिका	३५३
सिंहपुर	३५८
सिंहवर्दीप	२२५, २५२, २७१
सिंहवी	१०५
सिंहसरि	१८६
सीगाम	३१८
सीतादेवी	३४४
सीरिया	४४, १५५, २२५, २७४
सीहरथि	३५३
सीडुग्राम	३१४, ३१८
'सुकृतकीर्ति'कहलोलिनी'	३४४
'सुत्तपिटक'	१५
'सुत्तंत'	१५
सुदर्शन	१४७, २६०, २६१, २८३-२८६, ३५१, ३६२
सुवासनाहचरित्र	३२५
सुयंधु	६६, १११, २५६, ३६२

सुमरा	३२४
सुभात्रा	३६८, ३६६
'सुरधौत्सव'	३४५
सुराञ्ज	३६०
सुराण्डू	२५०, २५८, २६३, २८२, २८५, ३५३, ३५४
सुराण्डू	३२२
सुवर्णसिक्ता	२५७, २६०, २८३
सुविशाभ	२५६-२६२, २६४, २८४
सुसुनिभा	२७१
सुडडसिंह	३४४
सुडडादे	३४४
सुडडादेवी	३४८
सूर्य	५४, ६२, १३०
सूर्यवर्मा	३५६
सूर्यापुर	३५३
सेतुबंध	३७३
सेन	१४३
सेनवंश	२००, ३५१
सेनात	२३, ४१
सेन्द्रक	१७७
सेणियन लिपि	४१
सेत्युक	१६७, २२५, २३४
सेत्युकिड संवत्	१५५, १८७
सेवेक	११
सैन्धव	७७, १३४, १३५, १८१, १८८, १६५, ३१७, ३७४
सैयध वंश	१०५
सैहणक	२६८
सोडणी वाव	३६५

સોમ ૩૩૫, ૩૪૦, ૩૪૩, ૩૪૪	
સોમનાથ ૧૩૦	
સોમનાથ મંદિર ૧૪૮, ૩૫૧,	
૩૫૬	
સોમનાથ પાટણ ૧૯૯	
સોમરાજ ૧૭૪	
સોમસિંહ ૩૩૮, ૩૪૩, ૩૪૫	
સોમવંશી ૧૯૬	
સોમેશ્વર ૧૪૮, ૩૨૪	
૨ જો ૧૯૮	
સોમેશ્વરદેવ ૧૨૬, ૩૨૪, ૩૪૧,	
૩૪૪, ૩૪૫, ૩૬૩, ૩૬૪	
સોમેશ્વર મંદિર ૩૫૭	
સોરઠ ૩૨૩	
સોલંકી ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૩૫,	
૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૨, ૧૬૨,	
૩૨૧-૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૮, ૩૬૩	
સોહગૌરા ૧૨૦, ૧૨૧	
સૌરાષ્ટ્ર ૧૧, ૬૯, ૭૬, ૮૯,	
૧૧૫, ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૪૫,	
૧૮૦, ૧૮૧, ૧૯૮, ૨૬૧,	
૨૬૩, ૩૦૯, ૩૧૭, ૩૫૧,	
૩૫૩, ૩૫૫, ૩૫૬	
સૌવીર ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૫૪	
સ્કંદગુપ્ત, રાજા ૧૨૬, ૧૩૦,	
૧૪૭, ૧૪૯, ૧૭૯, ૨૭૪, ૨૮૧,	
૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૧, ૩૦૭, ૩૪૬,	
૩૪૭, ૩૫૬, ૩૬૨	
સ્કંદગુપ્ત, અધિકારી ૨૯૭, ૩૦૦	
'સ્કંદપુરાણ' ૧૧૦, ૩૧૦	
સ્કંદભટ ૩૦૬, ૩૧૦	
સ્થિરમતિ ૩૦૫, ૩૦૯	

સ્ટીવન્સન ૨૨	
સ્ટેન ડોનો ૧૦, ૨૪૪	
સ્વાત ૧૩૫	
સ્વામિદત્ત ૨૬૮	
સ્વિત્ઝરલેન્ડ ૨૧૧	
હખામની ૩૩	
હજરત અલી ૯૫, ૯૬	
હડીસિંહ ૩૫૫	
હડપ્પા ૧૯, ૨૦, ૨૫, ૪૫, ૯૮,	
૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૮	
હડપ્પીય લિપિ ૪૬ ૩૬૧	
હડપ્પીય સભ્યતા ૧૯, ૨૬, ૨૮	
હન્ટર, ડો. ૨૫, ૪૬	
'હરકેલિ-નાટક' ૧૫૦	
હરહા ૩૬૩	
હરિભદ્રસૂરિ ૩૪૦	
હરિષેણુ ૧૨૩, ૧૨૬, ૨૬૯, ૩૬૨	
હર્મિઅસ ૨૪	
હર્ષ ૧૧૭, ૧૩૦, ૧૩૬, ૧૫૦,	
૧૯૩, ૨૯૪, ૨૯૬-૩૦૦,	
૩૧૬, ૩૪૬, ૩૪૭	
'હર્ષચરિત' ૧૧૭, ૨૫૯, ૨૭૧	
હર્ષપુર ૩૫૩	
હસ્તવ્રત ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૫૩	
હસ્તિવર્મા ૨૬૮, ૨૭૦	
હસ્તી ૧૮૩	
હળવદ ૧૦૩	
હાથીગુફા ૯૮, ૧૩૦, ૧૩૧,	
૧૪૯, ૨૪૦, ૨૪૪, ૩૨૧,	
૩૪૬, ૩૪૭, ૩૬૨	
હાલાર ૧૫૮, ૧૭૩	

हिमगिरि	३७२
हिमालय १०८, २७१, ३०४, ३३७	
हिमिथरिटिक	४४
हिंदी १०२, ३६०, ३६२	
हिंदीयन	३६७
ही झू	२०७
हुदश	१०, २२७
हुविष्क १४०, २४७-२४९, ३४६	
हृत् १४, १४८, १५५, २९८	
हेमाद्रि	८२

हेरास	३०
हेरिगटन	२०
हेलियोटोर १५५, २३८, २३९, ३५६, ३५७	
हेलेवी	४१
हेवेसी	३०
हेस्टिंग्स	५
होप	११
होयसाण	२०१
होनल	२३
होथुंथ	७१

Archaeological Survey of India ७, १०	
'Asiatic Researches' ६, १०, ३४१	
Asiatic Society १०	
'Bombay-Karnataka Inscriptions' ११	
'Collection of Prakrit and Sanskrit Inscrip- tions' ३४१	
'Corpus Inscriptionum Indicarum' १०, २२२, २२७, २३१, २३६, २६९, २८४, २८७, ३१६	
'Epigraphia Carnatica' ११	

'Epigraphia Indica' ७, १०, १२, २५९, २७३, २९८, ३४१	
'Epigraphia Indica : Arabic and Persian Supplement' ७	
'Epigraphia Indo- Moslemic' ७	
'Historical Inscriptions: of Southern India' ११	
'Important Inscriptions from the Baroda State' ११	
'Indian Antiquary' ७, १०, २५९, ३०६, ३१६, ३२३	

- 'Indian Paleography' ७, ८
 'Indische Palaeographie' ७
 'Inscriptions of Kathiawad' ११
 'Journal of Asiatic Society' १०
 'Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society' १०
 'Journal of the Royal Asiatic Society' १०
 'Mysore Inscriptions' ११
 'New Indian Antiquary' ११
 'Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri and Khandagiri Caves' २४४
 'Select Inscriptions' २३८, २४८, २५१, २५५, २८६
 'South Indian Inscriptions' ११

परिभाषा

Administration = राजन्यतंत्र
 Alphabet = वर्णमाला
 Boustrophedon = अक्षीवर्द्ध-
 आवर्तन
 Calendar = पंचांग
 Christian = ईसवी
 Chronology = कालगणना;
 आनुपूर्वी; साववारी
 Civilization = सभ्यता
 Commemorative = स्मारक
 Conjunct = संयुक्त
 Cultural = सांस्कृतिक
 Cuneiform = कीलाक्षर
 Cycle of years = संवत्सरचक्र
 Deccan = दक्षिण
 Decipherment = उद्घाटन
 Earthenware = मृत्पात्र,
 मृद्भाण्ड
 Edict = शासन
 Epigraphic = अभिलेखिक
 Epigraphist = अभिलेखविद
 Epigraphy = अभिलेखविद्या
 Epoch = आरंभवर्ष
 Era = संवत्, सन
 Excavation = उत्खनन
 Facsimile = छापी
 Harappan = हड़प्पीय
 Indigenous = देशी
 Indo-Aryan = भारतीय-आर्य
 Indo-Muslim = भारतीय-
 मुस्लिम

Jovian = आर्द्धरपत्य
 Ligature = अक्ष
 Lithograph = शिलाछाप
 Manuscript = हस्तप्रत
 Medial = अंतर्गत
 Monogram = अक्षक्षरी अक्ष
 Numeral = अंकचिह्न
 Obverse = अग्रभाग
 Paleography = प्राचीनलिपि-
 विद्या
 Period = काल
 Phonetic = ध्वन्यात्मक
 Pictographic = चित्रात्मक
 Political = राजकीय
 Proto- = आद्य-
 Reverse = पृष्ठभाग
 Regnal = राजन्यकालनु
 Reign = राजन्यकाल
 Rock = षडक, शैल
 Rule = रेखापाटी
 Scribe = लेखी
 Script = लिपि
 Seal = मुद्रा
 Sealing = मुद्रांक
 Slab = श्लक
 Syllabic = श्रुत्यात्मक
 Tradition = अनुश्रुति
 Transliteration = लिप्यंतर-
 Vowel-Sign = स्वरमात्रा

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧૪	૦	૦
૫૦	૨	પદ	આકૃતિ
૫૨	૧૧	પદ	આકૃતિ
૬૪	૧૧	પદ	આકૃતિ
૧૦૧	૨૮	તામિળ	તમિળ
૧૨૬	૨૬	રુદ્રદામાનો	રુદ્રદામાનો
૧૨૭	૧૭	અનેક રણિકો	અને કરણિકો
૧૨૮	૧૧	પડતું. ૨	પડતું. ૨૧
૧૩૧	૨૧	પદ	પદ
૧૩૫	૨૩	કૃષાણ	કૃષાણ
૧૪૫	૧	સૂતામ્બિકા	સૂતામ્બિકા
	૧૦	ગદ્ય	ગદ્ય
૧૪૯	૧૫	યશોધર્મા	યશોધર્મા
	૨૪	યહલવ	પહલવ
૧૫૮	૧	તામિળ	તમિળ
૧૭૪	૨૮	હતું."	હતું. ૨૨
૨૦૫	૪	દક્ષિણી	દક્ષિણી
૨૧૩	૨૩	સવંતો	સંવંતો
૨૨૫	૨૫	પટના	પટના
૩૦૦	૧૭	સ્કંદગુપ્ત	સ્કંદગુપ્ત
૩૦૭	૧૯	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર
	૨૨	ચિહ્ન	ચિહ્ન
૩૪૬	૧૪	અને	ધરસેન ૨ જાતું વળા તામ્રપત્ર અને
૪૫૦	૮	હરપીય	હરપીય

પટ્ટ ૧. મુદ્રાઓ તથા મુદ્રિકાઓ (પૃ. ૧૧૩)

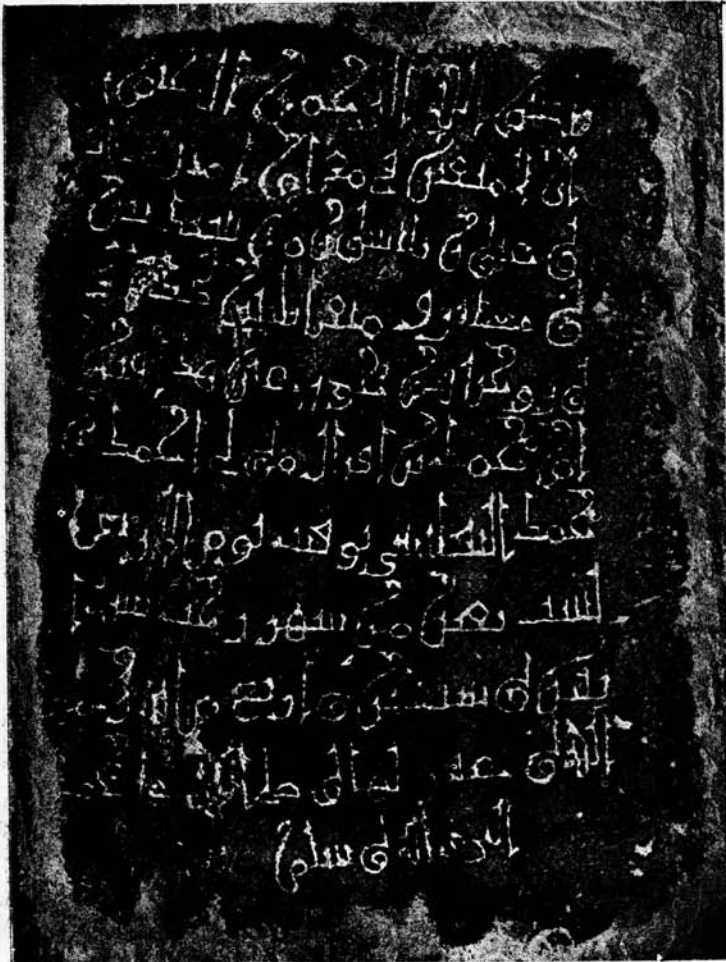

ಶ್ರೀ ಮಹಾಶ್ವೇತಾ ಪುರಾಣ ಶ್ಲೋಕ

(೨೪೩)

પટ્ટ ૩. શિતા-સમુદ્ગત, દેવની મોરી (પૃ. ૧૧૫)

५६ ५ अ. इंद्री शैली (प. ६४)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

पृ. ५ अ. १२५ श्लो. (५. ६४)

१०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

१
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

५६ ६ २५. नरनालीक शैली (५. ६४)

10-0228E-8

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 (५.६५)

પરામર્શકનો અભિપ્રાય

અભિલેખવિદ્યા અંગેની સમૃદ્ધ માહિતી અને વિશદ વિવેચનાથી યુક્ત આ પુસ્તક અભ્યાસીને ખૂબ જ મદદરૂપ થશે.

વિષયની છલ્લાવટ, તાર્કિકતા અને સુસ્પષ્ટ વ્યથનમાં આ પુસ્તક જરૂર સારી ભાત પાડશે.

ગુજરાતીમાં અભિલેખવિદ્યાનું વિશદ નિરૂપણ કરવામાં આ પુસ્તક અનોખું અને માર્ગદર્શક છે જ એ નિઃસંશય છે.

વિવિધ પ્રકારના અભિલેખોના અભ્યાસમાં સભર સામગ્રીથી આ

આશા છે કે ગુજરાતીમાં પ્રસારથી અભિલેખવિદ્યા પ્રત્યેની રુચિ વધશે.

—ડૉ. પતુભાઈ

Serving JinShasan

045663

gyanibandir@kobatirth.org